

Вадим ВАСЮТИНСЬКИЙ

ІНТЕРАКЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ ВЛАДИ

Київ – 2005

Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. – К., 2005. – 492 с.

Монографію присвячено пошукові соціально-психологічних джерел влади. Аналізуються процеси поставання владно-підвладних стосунків у людському середовищі, обґрунтовується їхня інтерактивно-феноменологічна природа.

Для фахівців у галузі соціальної психології та суміжних дисциплін.

Vadym Vasyutynskyu. Interactional Psychology of Power. – Kyiv, 2005. – 492 p.

The monograph is devoted to the search of social-psychological sources of power. The making of dominant-subordinate relations in the human environment is analyzed and their interactive-phenomenological nature is substantiated.

Intended to the specialists in the field of social psychology and allied sciences.

Наукові рецензенти:

Наталія ЧЕПЕЛЄВА, доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України

Надія КАЛІНА, доктор психологічних наук, професор

В'ячеслав КАЗМІРЕНКО, доктор психологічних наук, професор

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології АПН України, протокол № 9/04 від 28 жовтня 2004 р.

ISPP

Видається в авторській редакції

© Васютинський В.О.

Подяка: У роботі над книгою мені сприяло чимало людей – колеги з праці, аспіранти, студенти, клієнти, спілкування з якими давало інтелектуальну поживу, спонукало розумову активність, додавало сили й натхнення. Їм усім висловлюю сердечну подяку. Окремі слова вдячності – Тетяні Титаренко, Віталієві Татенкові, Людмилі Смирновій, Людмилі Калачніковій.

Присвята: Пам'яті брата Анатолія, чия трагічна смерть зробила моє життя інакшим.

З М І С Т

В С Т У П	6
РОЗДІЛ І. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ВЛАДИ	11
1.1. Змістові характеристики влади в просторі функційних дихотомій	11
1.2. Символіка внутрішнього і зовнішнього в мотивації влади.....	22
1.3. Домінантна і підпорядкована позиції у владно-підвладній взаємодії.....	42
Резюме.....	62
РОЗДІЛ 2. ІНДИВІДУАЛЬНА СУБ'ЄКТНІСТЬ У СИМВОЛІЧНО-ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРИ ВЗАЄМОДІЇ	64
2.1. Індивідуальна суб'єктність та інтерсуб'єктивність: цілісний дискурс існування	64
2.2. Сенсо-символічна природа інтерсуб'єктної взаємодії.....	83
2.3. Узалежнення і впорядкування як провідні дискурси інтерсуб'єктної взаємодії.....	112
Резюме.....	140
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ІНТЕРСУБ'ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ	143
3.1. Внутрішньоіндивідуальні та особистісні передумови інтерсуб'єктної взаємодії.....	143
3.2. Зовнішньо-ситуаційні та міжособові чинники інтерсуб'єктної взаємодії.....	152
3.3. Інтерсуб'єктна взаємодія як джерело соціальної структури.....	172
Резюме.....	193
РОЗДІЛ 4. КРАТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ОНТОГЕНЕЗУ	195
4.1. Владно-підвладні стосунки як чинник формування дитячої особистості.....	195
4.2. Владно-підвладний зміст соціалізаційних впливів матері, батька та інших членів сім'ї	219
4.3. Реалізація кратологічного циклу на окремих етапах особистісного онтогенезу	230
4.4. Інтеракційні підстави символізації батьківської влади	258
Резюме.....	263

РОЗДІЛ 5. ВЛАДНО-ПІДВЛАДНІ АСПЕКТИ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ І ГЕНДЕРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	266
5.1. Співвідношення владно-підвладних і гендерно-статеворольових характеристик інтерсуб'єктної взаємодії.....	266
5.2. Владно-узалежнювальне значення статевої ідентичності.....	276
5.3. Владно-підвладні параметри жіночого і чоловічого	290
5.4. Інтеракційно-кратологічний зміст маскулінності і фемінінності	301
Резюме.....	313
РОЗДІЛ 6. ІНТЕРАКЦІЙНА ПРИРОДА ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО БУТТЯ.....	316
6.1. Біопсихічні та психофізичні основи ідеологічного залучення.....	316
6.2. Авторитет особи як джерело ідеологічного відображення дійсності	334
6.3. Зародження спільних ідей у внутрішньогруповій взаємодії.....	348
6.4. Інтеракційне підґрунтя ідеологічного трансцендування.....	372
6.5. Самовизначення особи в просторі між владою ідеології та індивідуальною свободою	394
6.6. Соціально-психологічна природа політичної влади	411
Резюме.....	432
ЗАКІНЧЕННЯ.....	438
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	447

ВСТУП

Серед усіх чеснот і вад людської натури “найпомітнішими” є статевий потяг і прагнення влади, що іноді прямо й відверто, а частіше – опосередковано й завуальовано претендують на провідні позиції в мотивації поведінки. На те й існує наука психологія, аби збагнути зміст усіляких маскувань і розкрити людям очі на їхню справжню суть.

Колись за статевий потяг узявся З. Фройд, який звільнив його від тисячолітніх заборон і “дозволив” людям бути сексуальними істотами. Двадцять століття великою мірою минуло під знаком сексуального розкріпачення людської цивілізації. Сексуальна революція (як і кожна революція) змінила спосіб життя мільйонів людей, породивши водночас силу-силенну нових проблем.

Сьогодні більшість із нас не боїться й не соромиться зізнаватися, що має сексуальну потребу, відчуває сексуальні переживання, може і хоче отримувати сексуальне задоволення. А дехто навіть хизується своїми сексуальними уподобаннями. Невідомо лише достеменно, чи стало людство від цього щасливішим.

Інакше склалося з владою. Вона й досі успішно маскується під брэндами любови і ненависти, шляхетности і ницости, егоїзму та альтруїзму тощо. Прагнення влади теж мало свого провісника в психології – А. Адлера, який намагався переконати людство в тому, що найбільшу проблему становлять не сексуальні потреби, а почуття нижчости, зумовлене переживанням своєї справжньої чи позірної гіршости від інших людей, у тому числі й у сексі. Й острах перед таким порівнянням не на свою користь спонукає домагатися компенсації через здобуття влади над іншими – дитиною чи батьком-матір’ю, чоловіком чи дружиною, коханцем чи коханкою, сусідом чи колегою з праці, вечірковим товариством чи цілим народом.

Звернімо увагу: люди більш чи менш охоче прийняли вчення Фрейда і визнали, що хочуть сексу, але як же неохоче погоджуються з Адлером у тому, що хочуть також або й насамперед влади.

У багатьох психологічних і соціологічних концепціях поняття влади розглядається як центральне, базове, таке, із якого виводяться інші категорії, що перебувають у залежній від категорії влади позиції [Кравченко, 1989а; Мшвениерадзе, 1989; Wiatr, 1977]. Особливо характерним це було для наукових розробок ХХ ст. Б. Рассел пропонував розглядати владу як фундаментальне пояснювальне поняття, що об’єднує всі соціальні науки, аналогічне поняттю енергії у фізиці (див. [Хекхаузен, 1986, с. 307]). Г. Яворська зазначає, що наприкінці ХХ ст. поняття влада, авторитет разом із ціннісними орієнтаціями та наставленнями визначають магістральні напрями розвитку соціальної теорії [Яворська, 2000, с. 97].

Основною підставою для таких міркувань є те, що владно-підвладні співвідношення пронизують усі людські стосунки, постають як їхня істотна й невід’ємна характеристика. У кожному випадку міжлюдської взаємодії більш

чи менш виразно простежується намагання її учасників певним чином зумовити фізичну, психічну, соціальну активність партнерів. Водночас слід застерегти, що не в усіх варіантах взаємодії владно-підвладні співвідношення становлять її сутність, є визначальними й провідними. Проте в одних випадках це справді так, а в інших – владні характеристики взаємодії бодай якоюсь мірою нюансують її психологічний зміст.

На рівні категоріяльних узагальнень влада насамперед співвідноситься з категорією залежності в її широкому значенні, близькому до категорій “зв’язок”, “відношення”. Якщо владний, або “кратичний” (грец. *κράτος* – влада), зміст взаємодії перебуває на периферії її психологічного аналізу, то категорії влади і залежності можуть уживатися як синоніми. З логічного погляду, проте, більш виправданим є таке розуміння їх, коли залежність розглядається як родова щодо влади категорія. Влада натомість (або владно-підвладні відношення) має місце тоді, коли учасники процесу взаємодії хоч би щонайменше стають її суб’єктами, коли більш чи менш істотним для взаємодії є вияв і залучення суб’єктностей її учасників. Саме в такому разі влада набуває статусу змістової характеристики взаємодії, яка водночас виявляється взаємодією інтерсуб’єктною.

Чи не найбільшого патосу категорія влади набула в концепції Ф. Ніцше, який майже ототожнював самий існування з волею до влади. Цю волю він розумів як ненаситний прагнення до вияву або застосування влади, користування з неї як творчий інстинкт [Ніцше, 2000, с. 794–799, 865, 883]. Такий панкратизм мав і має дотепер чимало послідовників: владу називають фундаментальним аспектом процесужиття [Мэй, 2001, с. 1–18]], розуміють максимально широко, ототожнюючи з поняттям залежності [Холл, 2001, с. 188], трактують як “розчинену” в суспільстві, де вона належить усім разом і нікому зокрема [Ильин, Мельвиль, 1997], розглядають як справжнє й неминуче джерело стосунків між людьми [Московичи, 1998, с. 282], визнають за загальний інтегратор безлічі доконечних людських тенденцій [Каверин, 1991, с. 19–20].

Як залежність влада існує всюди. Вона об’єднує між собою всі об’єкти й явища і є невід’ємним атрибутом їхньої взаємодії. Те саме можна сказати й про владу в людському середовищі. Вона й трактується найчастіше як категорія зв’язку між людьми [Грошев, 2000; Кейзеров, 1973, с. 14; Пістрий, 1998; Пролеєв, 1999]. І в такому розумінні владу не слід розглядати як суто політичну, бо політична влада – лише окремий варіант вияву владно-підвладної взаємодії.

У контексті окресленої проблемности категорії влади увиразнюється така її атрибутивна характеристика, як актуалізація і залучення суб’єктности учасників взаємодії. Відношення влади, у яких жодним чином не присутні, не виявляються суб’єктности, перестають бути власне кратичними. Коли ж ідеться про наявність несформованої або неповноцінної суб’єктности, то можна говорити про прото- або квазікратичні відносини. Брак суб’єктного залучення робить владно-підвладні відносини простими відношеннями залежності в широкому розумінні, позбавляє їх психологічного змісту.

Суб'єктне залучення стає можливим тільки в умовах спільно-взаємної зануреності суб'єктів у специфічні дискурси інтерсуб'єктної взаємодії – взаємодії, у межах якої і завдяки якій найістотніше породжуються, виявляються та утверджуються владно-підвладні ставлення, взаємини, стосунки, відносини. З'ясуванню таких процесів і було присвячено проведене теоретичне дослідження, *об'єктом* якого стала *інтерсуб'єктна взаємодія*, а *предметом* – *індивідуально- і соціально-психологічні закономірності виникнення, поставання та утривалення владно-підвладних співвідношень між суб'єктами – учасниками інтерсуб'єктної взаємодії*.

Дослідження мало на *меті* з'ясувати й пояснити соціально-психологічну, інтерактивну природу зародження, розгортання й утвердження в людській спільноті різноманітних владно-підвладних відношень, зміст і ступінь їхнього впливу на структурування людських стосунків, взаємин і ставлень у найзначущіших сферах соціального співжиття.

У ході вивчення визначеної проблеми ставилися й розв'язувалися такі основні *завдання*:

- *аналіз психологічної структури влади, виявлення змістових характеристик і мотиваційних джерел владно-підвладної взаємодії;*
- *вивчення дискурсивної природи інтерсуб'єктної взаємодії, розгляд співвідношень індивідуально-суб'єктних та інтерсуб'єктивних властивостей психологічного простору особи;*
- *дослідження внутрішніх і зовнішніх передумов та чинників інтерсуб'єктної взаємодії, з'ясування інтеракційних особливостей породження соцістальної структури;*
- *окреслення владно-підвладних параметрів особистісного поставання;*
- *з'ясування психологічного змісту владно-підвладних залежностей у сфері міжстатевої взаємодії;*
- *визначення соціально-психологічних характеристик ідеологічного відображення дійсності, розкриття інтеракційної природи політичної влади.*

Виняткова внутрішня і зовнішня складність досліджуваного предмету спонукає відмовитися від виразного преферування тільки однієї методологічної позиції. Продуктивним, натомість, виявляється поєднання основних положень окремих психологічних теорій у межах *інтеракційної парадигми*. Опора на неї забезпечує більш чи менш еkleктичному підходові серйозне наукове підґрунтя, у певний спосіб виправдовує методологічну всеїдність, надаючи їй характеру теоретичної всебічності.

Аналіз провідних науково-психологічних концепцій дав підстави виділити основні групи положень, зміст яких є істотним для розгляду кола досліджуваних проблем.

Насамперед ідеться про *соціально-психологічну природу влади*. Тут головну увагу звернуто на психологічний зміст прагнення влади в структурі

особистісної мотивації (А. Адлер), біопсихічні передумови соціального контролю (М. Фуко), психологічну суть механізмів соціального впливу (Ф. Зимбардо, М. Ляйппе), місце влади в системі соціально-політичних відносин (Є. Вятр).

На розуміння *джерел індивідуальної суб'єктності* визначальний вплив справляють інтраіндивідні, інтерперсональні та дискурсивні підходи. До першої групи належать ідеї Ф. Ніцше про ірраціонально-волюнтаристську природу буття, З. Фрейда про несвідомі джерела мотивації та захисні механізми поведінки, К. Юнга про зміст колективного несвідомого, К. Абульханової-Славської про статус людини як суб'єкта психічної активності, В. Татенка про субстанційні інтуїції в онтогенетичній структурі суб'єкта.

Інтерперсональні парадигми найвиразніше втілено в положеннях соціально зорієнтованого психоаналізу К. Горні (соціально-культурні чинники невротизації), В. Райха (сексуально-енергетична природа поведінки), Г. Саллівана (особистість як інтерперсональна структура), Е. Фромма (прагнення залежності і страх перед індивідуальною свободою), Е. Ериксона (психосоціальний розвиток індивіда), Р. Столоруоу, Б. Брандшафта і Дж. Атвуда (інтерсуб'єктивний зміст психоаналізу).

Дискурсивно-постструктуралістські погляди на суб'єкта відстежено в концепціях Ж. Лакана (семіотичний суб'єкт у дискурсивному просторі), М. Фуко (дискурс влади над тілом), Н. Каліної (лінгвістичний психоаналіз).

У розгляді закономірностей *розвитку і саморозвитку індивідуального суб'єкта, особи, особистості* використано думки про визначальний вплив вражень і переживань раннього дитинства (З. Фрейд, А. Адлер, К. Горні, Г. Салліван), про психологічний зміст вікових етапів і криз (Л. Виготський, Е. Еріксон, Ж. Піяже), особистісного онтогенезу (О. Ткаченко) та саморозвитку індивідуального суб'єкта (В. Татенко), про людину як активного суб'єкта самотворення (С. Рубінштейн) і нададаптивної активності (В. Петровський), про екзистенційне переживання сенсу буття (М. Гайдеггер), про прагнення самоактуалізації (А. Маслоу), про вчинок як моральне діяння (М. Бахтін, В. Роменець).

Аналіз психологічного змісту *індивідуальної інтерпретації дійсності* спирався на механізми герменевтичної інтерпретації (Г. Гадамер, П. Рікер, Н. Чепелева), інтерпретативне розуміння взаємно скерованих індивідуальних дій (М. Вебер), діяльнісне тлумачення значення і сенсу (О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв), психосемантичне бачення структури свідомості (В. Петренко).

Найвагоміші ідеї вивчення *індивідуально-феноменологічного контексту* людського існування ґрунтуються на вченнях Е. Гуссерля про феноменологічну редукцію, М. Мерло-Понті про феноменологію сприймання, З. Фрейда про символічне задоволення потреб, К. Левіна про життєвий простір і психологічне середовище особи, С. Рубінштейна про єдність свідомості і діяльності, Т. Титаренко про життєвий світ особистості, А. Тхостова про межі суб'єктності.

Джерела, структура й механізми людської взаємодії аналізувалися в руслі концепцій колективної рефлексології (В. Бехтерев), індивідуально усвідомлених (М. Вебер) і соціально структурованих (Т. Парсонс) дій, символічної взаємодії (Дж. Мід, Г. Блумер, Т. Шибутані) та обміну (Ж. Бодріяр), діалогічної природи особистісного і міжособового буття (М. Бахтін, М. Бубер), транзакції Его-станів (Е. Берн), соціальної перцепції (О. Бодальов).

Проблема *колективної суб'єктності* розглядалася крізь призму положень про особливості масової поведінки (Г. Лебон, Г. Тард) та свідомості (З. Фройд, Х. Ортега-і-Гассет, Б. Грушин), зміст колективних (Е. Дюркгайм) і соціальних (С. Московічі) уявлень, дискурсивний характер соціальних явищ (М. Фуко), про природу колективного суб'єкта (А. Брушлинський), суб'єкта спільної діяльності (Д. Леонтьєв) та соціетальної психіки (О. Донченко).

У з'ясуванні *колективно-феноменологічних* аспектів проблеми влади використовувалися ідеї З. Фрейда (психоаналітичне трактування культури), Е. Гуссерля (інтерсуб'єктивність людського світу), С. Франка (осягання позамежного), Л. Виготського (знаково-символічна природа людського мислення), Р. Барта (культура як система знаків), П. Бергера і Т. Лукмана (соціальне конструювання реальності), О. Леонтьєва (діяльність як колективний дискурс), В. Казміренка (організаційні аспекти взаємодії).

В опорі на таку широку методологічну основу вбачаються щонайменше два позитивні моменти. По-перше, ідеться про забезпечення вже згаданої всебічності завдяки висвітленню численних зв'язків між психічними явищами різних рівнів, що виявляються та актуалізуються в дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії.

По-друге, залучення широкого кола методологічних положень убезпечує від надмірного проблемо(крато)центризму (хоча помірний проблемоцентризм завжди є неминучим, бо без нього дослідження втрачає предметну цілеспрямованість).

Слід, утім, зробити й третє зауваження стосовно того, що на статус центральної проблеми в цьому дослідженні мала б претендувати влада у всій широті й повноті її змісту, проте “центральношою” виявилася інтерсуб'єктна взаємодія. Аналіз владно-підвладних стосунків крізь її призму, належить сподіватися, допоміг запобігти зайвому захопленню владною проблематикою, а водночас сприяв адекватному розкриттю істотних і вагомих характеристик влади – щонайцікавішого психологічного явища.

РОЗДІЛ І. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ВЛАДИ

1.1. Змістові характеристики влади в просторі функційних дихотомій

У психологічних концепціях влади найчастіше зіставляються, порівнюються і протиставляються два основні її варіанти: *влада-примус* і *влада-вплив*. Уже сам цей поділ виявляється принциповим для психологічного розуміння влади. В одних випадках примус і вплив розглядаються як цілком відмінні, психологічно полярні способи здійснення влади. В інших – заперечується психологічна природа примусу як варіанту власне влади, психологічний зміст визнається лише за різними формами владного впливу. Якщо трактувати владний зв'язок як насамперед інтрасуб'єктний, то належить, очевидно, віддати перевагу другому із цих двох розумінь влади.

Звичайно найпростіше, навіть найпримітивніше розуміння влади означає вбачання в ній насамперед примусового компоненту. Часто-густо влада цілковито чи переважно ототожнюється з примусом, насильством, поневоленням або насильство трактується як основне знаряддя влади, яка стає владою тоді, коли має силу і здатна застосувати насильство [Бодуен, 1995; Кейзеров, 1973; Московичи, 1998, с. 282; Мшвениерадзе, 1989; Скакунов, 2001].

Примус як варіант влади має місце і в соціальних стосунках. За М. Вебером, примус фізичний або психічний є основою практично всіх об'єднань у спільноти [Вебер, 1998в, с. 146]. Е. Дюркгейм уважав примус за характерну ознаку будь-якого соціального факту [Дюркгейм, 1995а, с. 136–137]. І. Ільїн наполягав на розрізненні окремих форм примусу і власне насильства [Ильин, 1993а]. С. Московічі розглядає примус як щось таке, що є спільним для всіх форм соціальних зв'язків. При цьому соціальний примус зовсім не тотожний примусові фізичному, хоча їхні результати можуть бути подібними [Московичи, 1998, с. 53–56].

На відміну від М. Фуко, який убачав джерела насильства у владі над тілом [Фуко, 1998], Е. Фромм шукав ці джерела в людській душі. Найменш патологічною формою насильства він назвав насильство ігрове, яке використовується з метою демонстрації спритності, а не руйнування. Натомість реактивне насильство, що виявляється під час захисту та самозахисту, коріниться в страху [Фромм, 1992а, с. 21]. Цей вид насильства можна було б уважати за необов'язковий для особистості, коли б припустити, що обставини її життя можуть скластися так щасливо, що жодного разу вона не опиниться в ситуації якоїсь небезпеки. Проте оскільки таких ідеальних варіантів не буває ніколи, людина завжди певною мірою зазнає почуття страху, і це почуття спонукає її вживати заходів щодо подолання чи уникнення ситуації загрози. Звичайно така ситуація сама не зникає, тому людина повинна застосувати певний елемент насильства щодо носія загрози.

Наступний тип, за Фроммом, – це ірраціональне насильство задля помсти, мета якого полягає в заспокоєнні внутрішнього світу, відновленні втраченої психічної рівноваги. Ще більше цій функції підпорядковано насильство компенсаторне. Нарешті, ще один тип насильства – архаїчна жадоба крові, найповнішим утіленням якої є вбивство [там само, с. 23–27]. Відтак примус над душею знову обертається на примус над тілом. Якщо не вдається опанувати душу, опановують тіло. І таким чином суб'єкт примусу регресує до початкових, вихідних станів.

Проте досить часто за справжню владу визнається та, що якраз не містить у собі елемента насильства. Насильство – це примус, володіння, але не справжня влада. Насильство, зазначає Т. Болл, це не влада, а її брак, це псевдовлада [Болл, 1993]. А найочевиднішою умовою ефективності влади видається поєднання елементів примусу і впливу. Ефективного приневолення не можна досягти єдиним інструментом – чи то насильством, чи то ідеологією, писав Фуко: приневолення може бути безпосереднє, фізичне, а проте не буде насильне, воно може бути обраховане, організоване, витончене, а проте мати фізичний характер [Фуко, 1998, с. 34–35].

Таким чином, має йтися про оптимальне поєднання засобів впливу і засобів примусу. Про це говорить і С. Московічі: з одного боку – насильство в різних формах, із другого – легітимність, яка виправдовує та освячує панування. Внутрішня віра, що доповнює зовнішнє насильство, – формула легітимності влади [Московичи, 1998, с. 283].

Отже, влада існує лише тоді, коли має місце більш чи менш значущий вплив одного суб'єкта на іншого. Це не означає, що примус як факт взаємодії може психологічно ігноруватися. Є всі підстави вважати, що психологічний вплив зароджується, виводиться, ґрунтується на початково непсихологічному примусі. Мало того, початковий примус у різних його формах і значеннях, очевидно, є першоосною не тільки здатності до відображення психологічного впливу, а й виникнення самої суб'єктності. Можливо, ці два процеси на найперших стадіях розвитку суб'єкта становлять цілісний процес. Якщо фізичний примус і насильство над тілом цілковито й адекватно задовольняють усі потреби індивіда, то вихід його за межі пасивного об'єкта влади-примусу стає непотрібним і навіть неможливим. Проте в реальному існуванні живого індивіда завжди має місце такий собі прозір між рівнем наявних потреб і рівнем задоволення їх через примусове втручання ззовні. Відтак більша чи менша незадоволеність потреби спонукає індивіда до виходу за межі суто фізичної чи біологічної ситуації і зайняття специфічної позиції готовності зазнати поза- і понадпримусових впливів.

З розвитком суб'єкта у нього формується здатність до сприймання та розрізнення різних форм владних примусів і владних впливів, таких, наприклад, як примус фізичний і соціальний, насильство над тілом і над душею, фізичне насильство і психологічний авторитет. На ранніх стадіях розвитку такі атрибути фізичного примусу, як біль або втома штовхають індивіда як у бік підкорення йому, так і в бік вивільнення від нього. І в тому і в тому варіанті відповідна поведінка стає фактом психічного життя, примус

набуває характеру психологічного впливу. У високорозвиненого суб'єкта поведінка як реакція-відповідь на примус часто-густо постає як важливий структурний елемент його ціннісних орієнтацій, а прийняття рішення в ситуації примушування має істотне моральне забарвлення.

Таким чином, влада як примус “у чистому вигляді” психологічно не існує: примус, який спричиняє психологічний відгук, перетворюється на вплив. Тому психологічне розуміння влади найчастіше й означає трактування (проте не ототожнення) її як впливу. Про владу йдеться тоді, зазначає Г. Гекгавзен, коли хто-небудь виявляється в змозі спонукати іншого зробити щось, чого цей інший інакше не став би робити [Хекхаузен, 1986, с. 308]. У такому ракурсі найпопулярнішим є визначення влади бігевіориста Р. Даля: суб'єкт А має владу над суб'єктом Б настільки, наскільки він може примусити Б робити щось, чого Б в іншому разі не став би робити (див. [Болл, 1993; Куниціна и др., 2001, с. 158; Хекхаузен, 1986, с. 307]). Таке тлумачення влади вочевидь акцентує увагу на зовнішніх щодо суб'єктивних оцінок і значень обставинах взаємодії.

Мова більшою мірою йде про досягнення бажаного ефекту як результату впливу на поведінку іншого індивіда. Говорити про те, що означає вплив іншого суб'єкта для того, хто є об'єктом впливу, немає сенсу. Головне – це факт впливу та показник його ефективності. У схожій концепції П. Бекрека і М. Беретца влада А над Б існує не лише тоді, коли А може примусити Б робити те, чого той робити не хоче, але також у ситуаціях, коли А може примусити Б не робити того, що Б хоче робити (див. [Куниціна и др., 2001, с. 159]). Подібне знаходимо в Т. Болла: дію можна назвати виявом влади, якщо вона спонукає людину (людей) робити щось, чого вони не зробили б зі своєї волі [Болл, 1993]. С. Люкс доповнив цю формулу: А здійснює владу над Б, коли А впливає всупереч інтересам Б. А реальні інтереси – це ті, які люди вибрали б у ситуаціях, де над ними не здійснювалася б влада (див. [Куниціна и др., с. 159]).

За Дж. Н'юстромом і К. Девісом, мотивація влади – це спонукання справляти вплив на людей та події, що відбуваються, прагнення впливати на людей і на розвиток ситуації [Н'юстром, Девіс, 2000, с. 110–112, 285]. А за Дж. Вероффом, мотивація влади – це диспозиція, яка скеровує поведінку на досягнення того задоволення, яке дає контроль над засобами справляння впливу на інших людей (див. [Хекхаузен, 1986, с. 317]). Тут бачимо різницю між владою як диспозиційним впливом і владою як впливом заради контролю.

Відається належне й трактуванню влади як впливу маніпулятивного або магічного [Дюрвилль, 1993; Курбатов, 1996; Шостром, 2002]. Говорячи про підстави ототожнення влади і впливу, В. Куниціна та ін. зазначають, що, по-перше, і влада і вплив мають на увазі наявність суб'єкта та об'єкта впливу, по-друге, це майже завжди вплив на мотиваційну сферу, по-третє, така дія завжди має наслідки. Проте вони наполягають, що розуміння влади як впливу має бути доповнено визнанням асиметричності відносин між членами такої взаємодії. Владні стосунки завжди асиметричні, і цей критерій

зближує поняття влади більшою мірою з поняттям маніпуляції, ніж з особистим впливом [Куниціна и др., 2001, с. 158–161]. Маніпулятивний вплив потрібен самому суб'єктові для самоствердження: за О. Сидоренко, здатність діяти на інших – безсумнівна ознака того, що ти існуєш і що це існування має значення [Сидоренко, 1997], відтак вплив може трактуватися як особлива дія, яка породжує подію буття [Татенко, 2000].

Спроба групи київських дослідників концептуально поєднати проблеми влади, впливу і насильства привела їх до висновку, що влада закінчується там, де розпочинається реальне насильство. Влада часто-густо має на увазі загрозу застосування сили або насильства, але нездатність забезпечити згоду без використання такого насильства означає, що влади немає, а є тільки намагання справляти вплив. Влада виникає тоді, коли її носій може зазначити загрозу насильства, але водночас така потреба означає брак реальної влади [Технологии..., 1994, с. 91–94]. Тут має місце поєднання двох важливих аспектів: з одного боку, влада постає як вплив на іншого суб'єкта, а з другого – як вплив на усталені співвідношення (докладніше про це див. розд. 2.3).

В. Мшвениерадзе також наполягає на тому, що влада може включати в себе примус, але не зводиться до нього: влада – це ще й атрибутивна властивість соціальних стосунків, здатність приймати рішення і діяти [Мшвениерадзе, 1989].

Розгляд влади як інтерсуб'єктного явища передбачає акцентування тих її ознак, у яких виражається взаємний вплив суб'єктів. Такий зміст виразно простежується в найпоширенішому розумінні влади, згідно з яким її суть полягає в здатності одного суб'єкта спонукати іншого суб'єкта робити щось таке, чого він без такої спонуки не робив би. Навіть якщо цей інший суб'єкт виконує чиясь волю з примусу, то й у цьому разі він має, бодай невелику, можливість вибору непокори, діяння всупереч владному примусові. Інша річ, що така непокора може обійтися надто дорого, виявитися психологічно й вітально обтяжливою, а відтак заздалегідь відкидатися індивідом як хоч трохи реальна альтернатива підкоренню примусові.

Й об'єктивна доконечність, і суб'єктивна потрібність владного впливу виникають тоді, коли має місце більш-менш відчутна нерівноважність стосунків. Цілковитий паритет між учасниками взаємодії може мати лише тимчасовий характер. Власне кажучи, сама взаємодія передбачає змінність, непостійність, відносність взаємних позицій. Владний вплив, з одного боку, порушує симетричність стосунків, а з другого – їхня асиметричність є передумовою його здійснення. Владний вплив одного суб'єкта на іншого, що руйнує симетрію стосунків, може зумовлюватися як диспозиційними характеристиками хоча б одного із суб'єктів (потреба домінувати, переважати або, навпаки, підпорядковуватися, бути залежним), так і характеристиками ситуації взаємодії, коли вплив чиниться заради контролю над самою ситуацією. Таким чином, може йтися або про вплив на іншого суб'єкта з метою узалежнення його від себе (а також і себе від нього), або

про вплив на усталений порядок речей, про доцільне впорядкування спільного з іншим суб'єктом простору взаємодії.

Влада-примус і влада-вплив можуть розглядатися як полюси владного, кратичного континууму. На полюсі примусу влада як психологічне явище не має місця, бо “чистий” примус виключає залучення “підвладної” суб'єктності в процесі взаємодії. На протилежному полюсі впливу влада набуває максимально вираженого характеру впливу маніпулятивного. Це означає, що владно-підвладні відношення існують, але ступінь їхньої вираженості є меншим, ніж десь на середніх рівнях континууму. Річ у тому, що наявність вагової психологічної влади позбавляє суб'єкта потреби вдаватися до складних маніпулятивних побудов. Очевидно, психологічний максимум влади міститься десь між полюсами окресленого кратичного континууму із зсувом у бік полюса впливу.

Таким чином, зазначається наступний аспект владно-підвладних узалежнень, який означає зіставлення, порівняння і розрізнення влади *реальної* і влади *потенційної* (відповідно здійснення влади і її посідання [Ледяев, 2000а]). Реальна влада може розглядатися як конкретна дія, спрямована на зміну когось або чогось. Влада потенційна – це та сама влада реальна, але ще до того, як її буде застосовано. Потенційна влада може стати реальною в разі дотримання або, навпаки, недотримання певних умов учасниками взаємодії – і тими, хто має владу, і тими, на кого її спрямовано.

Р. Арон пропонує розрізняти силу і могутність: могутність – це спроможність особи впливати на поведінку або почуття інших людей [Арон, 2000, с. 68–69]. Отже, коли могутність застосовує силу, вона стає реальною владою. За М. Ільїним та А. Мельвілем, влада, з одного боку, це вплив особливого роду, а з другого – здатність до досягнення певних цілей, можливість використання тих чи тих засобів [Ильин, Мельвиль, 1997]. Р. Мей говорить про два виміри сили: як можливості і як дійсності [Мэй, 2001, с. 114].

Цікаве обґрунтування потенційної і реальної влади знаходимо в Е. Канетті. Порівнюючи владу і насильство, він говорив про те, що насильство безпосередніше й невідкладніше за владу. Натомість насильство, яке дозволяє собі зволікати, стає владою. Влада набагато загальніша й просторіша, включає в себе набагато більше і не така динамічна, як насильство [Канетті, 2001, с. 120]. Таким чином, Канетті ототожнював реальну владу з насильством, тоді як влада загалом, по-перше, має ширший зміст і, по-друге, являє собою якраз комплекс потенційних можливостей застосування насильства.

Якщо простежити лінію аналізу потенційної влади, то можна дійти висновку, що її розуміння змінювалося від впливу на ситуацію до впливу на учасників взаємодії. Так, Т. Гоббс уважав, що могутність людини – це доступні їй засоби досягти в майбутньому достатньо великого блага. Інструментальні форми могутності дають людині змогу досягати ще більшої могутності, а відтак і ще більших благ [Гоббс, 2000, с. 124]. Г. Гекгавзен говорить про досить широке розуміння влади як загальної здатності

впливати на все [Хекхаузен, 1986, с. 308]. У теорії поля К. Левіна сформульовано поняття окремого конструкта “поле влади”, де влада розглядається як потенціал, що становить істотну характеристику самого поля, є його атрибутивною складовою [Левін, 2000г, с. 53].

Розуміння влади як потенціалу впливу стає дедалі традиційнішим у соціальній психології. Сила влади визначається як максимальна потенційна здатність одного агента впливати на іншого [Куниціна и др., 2001, с. 159–160]. Влада включає в себе поняття про здатності і можливості, від її посідання залежать результати або наслідки вчинених дій [Болл, 1993].

Зрозуміло, що між потенційним посіданням влади і її реальним застосуванням мають існувати якісь співвідношення. Г. Гекгавзен зазначає, що з погляду отримання задоволення від влади почуття посідання її більш значуще, ніж вплив на інших людей [Хекхаузен, 1986, с. 314]. Загалом же будь-яка влада є водночас і потенційною, і реальною. Потенційній владі завжди притаманні певні змістові характеристики реальної влади, як і навпаки. Такі складні поєднання зумовлюють те, що, на думку Р. Голла, в одних ситуаціях владу легко помітити й відчутти, в інших вона більш прихована [Холл, 2001, с. 189]. Владу, пишуть Л. Гозман та О. Шестопал, розподілено по всіх рівнях соціальної ієрархії, при цьому десь виявляються “згущення” влади, а десь – своєрідні “розрідження” [Гозман, Шестопал, 1996, с. 63].

Таким чином, напрошується висновок про таку собі “кількість влади” в певному середовищі. Ця кількість розподілена по різних структурних частинах і загалом є величиною, близькою до певної константи. Влада, за Г. Арендт, є завжди – як потенційна, змінна, вимірнб, надійна одиниця [Арендт, 1999, с. 153]. Зміна владно-підвладних співвідношень, векторів напруження в одних частинах системи зумовлює відповідний перерозподіл співвідношень в інших. За Р. Голлом, кількість влади в організації або міжособовій ситуації може змінюватися з часом, але не різко, а поступово. І ця кількість є фіксована [Холл, 2001, с. 204].

Якщо інтерсуб’єктна взаємодія здійснюється часто й постійно, то владно-підвладні співвідношення між її учасниками відрегульовують структуру стосунків, роблять її стійкою та адаптованою до рівня владних можливостей учасників. У такому відносно стійкому середовищі посилення владних можливостей одного суб’єкта змінює структуру стосунків таким чином, що інший суб’єкт (суб’єкти) має або послабити свої власні владні вияви, або, навпаки, посилити їх, щоб подолати владні домагання першого суб’єкта. Надто істотні порушення владно-підвладних співвідношень руйнують усталену структуру стосунків і зумовлюють їхню перебудову.

І примус, і маніпуляція часто-густо вважаються за атрибути реальної влади. Проте в багатьох психологічних концепціях, особливо інтеракціоністського спрямування, потреба вдаватися до примусу або маніпуляції розглядається як ознака недостатньої владної спроможності суб’єкта. В інтерсуб’єктних стосунках більше важить не реальне

застосування влади як такої, не пряме використання її засобів та прийомів, а посідання потенційних владних здатностей.

Влада одного суб'єкта над іншим є психологічно достеменною тоді, коли існує саме потенційно і в такій потенційній можливості реалізовуватися певним чином відображається цим другим суб'єктом, відчувається, переживається, усвідомлюється ним, коли поводитися так чи так його спонукає саме потенційно наявна влада. Суб'єкт, який диспонує значними потенційними можливостями застосування влади, не мусить їх застосовувати часто або взагалі, якщо ці можливості адекватно оцінюються суб'єктами, на яких їх імовірно може бути скеровано. Владу, що реально здійснюється, може бути виявлено, а відтак і оцінено тільки в процесі взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами, у ході взаємного виявляння владних можливостей.

Потенційне, евентуальне існування влади є можливим лише в контексті інтерсуб'єктної взаємодії. Тільки за такої взаємодії потенційна влада може виникати й існувати, може певним чином відчуватися, передбачатися її наявність, оцінюватися іншими суб'єктами ступінь її вираженості. Розгляд влади в інтеракційному контексті дає змогу принципово розрізнити суть влади і впливу. Наприклад, В. Ледяєв визначає владу як диспозиційну здатність, тоді як вплив – це подія або дія [Ледяєв, 2000а], тобто вплив постає як форма або механізм перетворення влади потенційної на реальну. Поза цим контекстом не існує не тільки “реальна” влада, яка просто не має місця для свого вияву, а й влада потенційна, бо в такому разі вона перетворюється на психологічний нонсенс.

Якщо визнати владно-підвладні співвідношення за атрибутивну властивість будь-яких соціальних взаємодій і зважити на незліченну кількість таких взаємодій у людському суспільстві, то можна трактувати суспільну структуру як, зокрема, безперервну циркуляцію влади, обмін владними впливами (відтак влада – це, з одного боку, відношення, а з другого – елемент системи [Осипова, 1989]). Циркуляція влади складається в такий собі кратичний профіль суспільства, грані якого, звичайно, не є цілком жорсткими, але надмірне відхилення кратичної напруженості від них наштовхується на функційний опір, який повертає напруження до оптимального рівня. (Тому виявляється можливим говорити про так звані “цикли влади” та їхній вплив на організацію суспільного життя [Уооп, 2003]).

Для подолання такого опору потрібними є більш радикальні зміни в структурі соціому – суспільства загалом чи якогось окремого соціального середовища. Отже, влада постає як соціальна функція, функція соціетальної структури. Вона зумовлює її мінливість і напруженість у відносно стабільних межах. Ця функція поєднує окремих “ізолюваних” індивідів у єдине ціле, визначає кожному індивідові його місце в соціумі. Так, І. Кравченко говорить про мікропроцесуальний рівень владних стосунків [Кравченко, 1989б]. Г. Арендт пише, що влада виникає між людьми тоді, коли вони діють разом, і зникає в той момент, коли вони розсіюються. Але водночас те, що тримає їх разом після короткочасного моменту дії, це є влада [Арендт, 1999, с. 154]. У такому розумінні влада є функцією соціому щодо індивідів. З

іншого боку, влада є функцією щодо соціуму: вона робить його таким, яким цей соціум може стати.

Належить підкреслити, що видимою, очевидною владою, яка сприймається й розуміється членами суспільства, стає лише невелика частина загальної сукупності владно-підвладних співвідношень. Основний масив влади становить влада “невидима”. Потенційний характер влади якраз і робить її в певному розумінні невидимою, надає їй характеру функції, яка має місце у взаємодії суб’єктів, носіїв, представників владних співвідношень у рамках певної ситуації.

Функційна природа влади, з одного боку, зумовлюється поєднанням безлічі різних чинників та обставин об’єктивного і суб’єктивного характеру. З другого боку, вона сама є чинником та обставиною, які впливають на міжсуб’єктну взаємодію та структурують її і середовище. Досить ефектно порівнював владу з грошми Т. Парсонс. Влада, гадав він, є таким самим узагальнювальним механізмом, такою самою мовою управління, як і гроші, вона пов’язана з авторитетом так само, як гроші – із власністю як інститутом [Парсонс, 2000б]. Влада ніколи не є абсолютною, її завжди обмежено або законами й традиціями, або об’єктивними параметрами ситуації [Гозман, Шестопап, 1996, с. 63].

До цих обмежень слід додати ще й обмеження суто суб’єктивного, особистісного, суб’єктного походження. Владно-підвладні співвідношення потрібні взаємодійним суб’єктам не тільки об’єктивно, а й дуже суб’єктивно. Зокрема, на важливість адаптивної функції влади та авторитету вказував С. Мілграм: ні влади, ні авторитету взагалі не існувало б у людському суспільстві, якби вони не виконували такої функції [Милграм, 2000, с. 137].

Виходить, що влада циркулює в людському середовищі подібно до того, як у соціумі циркулюють, наприклад, гроші, переливаючись з одного місця в інше, переходячи від одних суб’єктів до інших, концентруючись в одних місцях, викликаючи щодо себе безліч найрізноманітніших мотивацій та інтенцій. Так само й влада спонукає людей взаємодіяти між собою, конструювати взаємини, а її кількість стає важливою соціальною міркою індивідуальної значущості та впливовості. Таким чином, влада ніби розставляє учасників взаємодії “по місцях”, визначає кожному позицію в загальній системі, структурує суспільство, наближаючи його до певної ідеальної конструкції, утім, ніколи її не досягаючи. Час від часу ця конструкція руйнується і соціум деградує до якогось вихідного стану або перестрибує в нову, ще не сформовану і не визначену якість.

Заходячи в стосунки один з одним, індивіди ніби наперед погоджуються з потребою взаємного зіставлення й визначення позицій, у яких одні з них обов’язково мають домінувати, а інші – підпорядковуватися, а радше і підпорядковуватися, і домінувати мають одні й другі, тільки в різних аспектах і напрямках. Такі співвідношення апіорі сприймаються і приймаються як адекватні характеристики процесу взаємодії, як, власне, сам цей процес.

Відповідно насиченість взаємодії владно-підвладними співвідношеннями здебільшого може усвідомлюватися в результаті спеціального аналізу, але в повсякденному, повсякчасному процесі взаємодії предметом такого аналізу не стає. Відтак влада постає як властивість неусвідомлювана, невидима, яка, проте, ефективно виконує свої функції в структурі та змісті інтерсуб'єктної взаємодії.

Владу як підпорядкування, залежність, волю обставин, тобто як функцію розглядають М. Ільїн та А. Мельвіль. Владу як функцію не може бути присвоєно однією особою. Мало того, влада як функція ніби відчужується від особи, починає вивищуватися над людьми, робить їх свого роду заручниками структурних відношень [Ильин, Мельвиль, 1997].

Функційну природу влади в її дисциплінарному різновиді докладно відстежував М. Фуко. Така влада існує завжди й повсюди і функціює постійно та здебільшого “мовчки”. Фуко з ентузіазмом аналізував систему паноптикуму як ідеальної форми владного механізму. Владні відносини функціують у самій функції, а функція виявляється через владні відносини. Межа між власне владою і її функцією стирається: влада стає функцією, а функція є специфічний різновид влади [Фуко, 1998, с. 222, 243, 256–260].

Таким чином, можна гадати, що влада як така – це до певної міри соціальна ілюзія, зручний та прийнятний для людської свідомості спосіб інтерпретації функційного змісту міжлюдських стосунків. Стосунки укладаються більш незалежно від суб'єктивних прагнень людини, а відповідніше до загальних закономірностей міжоб'єктних співвідношень у середовищі. Натомість нездатна до усвідомлення таких надто складних залежностей пересічна людина інтерпретує для себе ці співвідношення в категоріях владно-підвладних стосунків, і таким чином функція взаємодії перетворюється на функцію влади.

Позаяк влада – невід'ємна властивість взаємодії між людьми, то такої взаємодії без владно-підвладних співвідношень не буває. Водночас і влада поза взаємодією не існує. У багатьох психологічних концепціях, особливо особистісно зорієнтованих влада трактується як особистісна здатність, сукупність диспозиційних характеристик особистості. Ті особи, які потенційно можуть зайти у взаємодію одні з одними, уже заздалегідь мають різні можливості зайняття владної чи підвладної позиції. Проте до взаємодії ці можливості існують лише потенційно.

По-перше, такі особистісні здатності є продуктом попередньої інтерсуб'єктної взаємодії, у межах якої особистість сформувалася. По-друге, тільки сам процес взаємодії, урешті-решт, розставляє її учасників на владно окреслені позиції. За винятком хіба що яскраво виражених психопатичних та психічно проблемних особистостей кожна людина у взаємодії з іншими більшою чи меншою мірою орієнтується на соціальні норми й зразки, яким ця взаємодія має відповідати. На провідному місці тут інституціалізовані соціальні ролі, що їх індивіди беруть на себе відповідно до власного бажання і тиску оточення. Відтак суб'єкт інтерактивної поведінки у її виявах поєднує свої власні кратичні властивості і соціально зумовлені владно-підвладні

функції. У процесі взаємодії ця поведінка виявляється, інтерпретується, змінюється відповідно до аналогічних поведінкових виявів інших учасників та контексту, насамперед змістового, усієї взаємодії.

М. Вебер писав, що боротьба як прагнення протиставити свою волю іншій волі потенційно притаманна всім різновидам спільно спрямованих дій [Вебер, 1998в, с. 145]. Отже, влада є не невід'ємним атрибутом взаємодії, а її потенційною характеристикою, що робить її ще більше схожою на специфічну функцію. Навпаки, Т. Парсонс зазначав, що особа посідає владу лише остільки, оскільки її здатності впливати на інших та досягати або зберігати те, чим вона володіє, не санкціоновано інституційно [Парсонс, 2000а]. Тобто якщо у Вебера фактична влада і соціально приписані особі функції ніби ототожнюються, то Парсонс наполягав на їхньому розрізненні.

Влада – не властивість, яку має людина, а результат міжособових взаємин, за яких одна людина дивиться на іншу як на вищу щодо себе [Фромм, 1990, с. 142]. Сутність влади визначається тим, що це головний засіб наділеного сенсом з'єднання дій багатьох людей для реалізації узгоджених або, принаймні, таких, що загалом розуміються та приймаються, цілей [Ильин, Мельвиль, 1997]. Влада – це ще й неминучий, навіть бажаний контекст перебігу психотерапевтичної взаємодії [Massey, 1987; Vincent, 1987].

Проте відносини влади не слід розуміти як такі, що визначаються на основі досягнення лише спільної згоди та порозуміння. В основі порозуміння лежать і конфліктні співвідношення. Так, М. Фуко писав, що владу треба розуміти не як право власності, а як стратегію, що наслідки її панування належить приписувати не привласненню, а тим або тим нахилам, маневрам, тактикам, технікам, способам функціонування, у владі слід добачати радше мережу завжди напружених і завжди активних відносин, а не привілей, який можна забрати [Фуко, 1998, с. 35–36].

Феномени влади ґрунтуються на повсюдно поширеній ситуації соціального конфлікту, що виникає через несумісність цілей різних людей або засобів досягнення їх [Хекхаузен, 1986, с. 307]. Таким чином, стає потрібним певний процес, щоб початково конфліктні стосунки владно-підвладних узалежнень набули більш упорядкованого, поміркованого характеру. Такий процес звичайно називають легітимацією. У ході легітимації, пишуть М. Ильин та А. Мельвиль, досягається легітимність влади як результат того, що її авторитет набуває визнання з боку підвладних, що всі учасники стосунків визнають, виробляють спільні стандарти влади як символічного посередника, який забезпечує взаємне виконання зобов'язань [Ильин, Мельвиль, 1997]. Влада, таким чином, набуває ніби атрибутивного соціального змісту, перетворюючись на природну й невід'ємну функцію людської спільноти.

Фізичний примус є протоформою влади як у філо- та онтогенетичному, так і в інтеракційному аспекті. Він є й найімовірнішим джерелом виникнення складно опосередкованих владно-підвладних відносин.

Суто фізичний примус без психологічного відгуку на нього ні з боку суб'єкта, ні з боку об'єкта не означає наявності влади як такої. Тут має місце лише залежність у широкому (фізичному) розумінні. Потреба застосовувати фізичний примус у взаємодії двох психологічно розвинутих суб'єктів означає владну неспроможність того, хто такий примус справляє.

Психологічно достеменна влада полягає в здатності одного суб'єкта впливати на іншого, спонукати його до виконання/невиконання певних дій, змінювати його психічні стани та психологічні властивості. Психологічний вплив у взаємодії двох людських суб'єктів, по-перше, завжди є взаємним, по-друге, має різне суб'єктивне значення для кожного з них і, по-третє, зумовлює більшу чи меншу асиметричність стосунків, тоді як цілковита рівноважність є радше ситуативним винятком.

Реальне застосування влади виявляється втіленням завжди потенційно більших і ніколи до кінця не застосованих владних можливостей суб'єкта (суб'єктів) та реалізацією владного контексту ситуації. Перш ніж реалізуватися, влада має заіснувати потенційно як сукупність певних умов – внутрішньо- і міжсуб'єктивних. Єдиним простором, де такі умови можуть виникати, є простір інтерсуб'єктивний, бо влада, не спрямована на іншого суб'єкта, бодай лише в уяві самого суб'єкта владного впливу, не має психологічно владного змісту, тобто не є владою.

Індивідуальні суб'єкти, що взаємодіють у соціальному просторі, здійснюють безперервний обмін та узгодження взаємно спрямованих позицій. Істотну характеристику таких позицій та обміну ними становлять владно-підвладні співвідношення, що утворюються й функціують між суб'єктами. Позаяк у соціумі одночасно взаємодіють не два, а сила-силенна суб'єктів, то цей процес можна характеризувати як безперервну циркуляцію влади, що надає їй регульовної функції в соціальному середовищі.

Таке функціонування влади приводить до утворення соціетальної структури. Проте ця сама влада тут же й водночас структуру руйнує, робить її тимчасовою й минущою, бо головною формою її існування є потенційна наявність, що може зреалізуватися тільки в умовах взаємодії між суб'єктами. Така взаємодія не може бути безнастанно повторюваною структурою, вона весь час міняє позиційні відношення взаємодійних суб'єктів, а відтак руйнує структуру, привносячи до неї елементи стихійності та спонтанності.

Влада – це радше властивість взаємодії, результат взаємин, що складаються між індивідами, які перебувають у певних стосунках, а не диспозиційні характеристики особи або соціуму. У процесі легітимації вони можуть диспозиціюватися, перетворюючись на відносно жорсткі соціальні співвідношення, залишаючись в основі, проте, інтерактивним, а не атрибутивним утвором.

1.2. Символіка внутрішнього і зовнішнього в мотивації влади

Структура владно-підвладних співвідношень, які формуються в процесі взаємодії, має багато різних напрямів і ракурсів. Зокрема може йтися про співвідношення вертикальні і горизонтальні, зовнішні і внутрішні, формальні і неформальні, явні і неявні та ін. Два аспекти влади – зовнішній і внутрішній – виділяє С. Московічі: іззовні влада – це принцип порядку, який відокремлює керівників від керованих та вказує, яким чином більшість повинна підкорятися командній меншості; ізсередини – це принцип дії, на яку розраховує суспільство, задаючи своїм членам мету і диктуючи їм поведінку, якої вони повинні дотримуватися, щоб досягти цієї мети [Московичи, 1998, с. 282].

За способами здійснення влада може бути явна, експліцитна і неявна, імпліцитна [Ильин, Мельвиль, 1997]. У структурі влади можна вирізнити способи її здійснення [там само, 1997], інституційні механізми [Парсонс и др., 2000, с. 452], особистісні і міжособистісні параметри [Wiatr, 1977, s. 356], суб'єкта, об'єкт, ресурси, процесуальний та ціннісний аспекти [Федоркин, 2001] тощо. Структура влади відображається також у стратегіях її самопрезентації [Свенцицкий, 2000], формах і різновидах [Акімова, 2003; Зеленский, 2002; Ледяев, 2000б; Мшвениерадзе, 1989; Халипов, 1995а; Халипов, 1995б; Халипов, Халипова, 1996], змісті та обсязі владних повноважень [Михайлов, 2001; Флибберг, 2000], видах сили [Мэй, 2001, с. 129], архетипах владування-підпорядкування, самосвідомості еліти, загальнонародній ментальності, характеристиках влади як системи, віри, вигоди, загрози [Крамник, 2000]. Узагальнену соціально-психологічну структуру влади пропонує І. Грошев, у центрі якої – особа з різними потребами, що так чи так відображають потребу влади. Основна характеристика особи у владному контексті – ефективність, що зумовлюється відповідями на впливи носіїв влади. Ця їхня влада характеризується якістю і продуктивністю [Грошев, 2001]

Саме по собі питання про джерела та ресурси влади має мало психологічний зміст. Воно здебільшого розглядається як своєрідна технологія здобуття влади і розпорядження нею. Джерела й ресурси влади частіше інтерпретуються як потенційні передумови, що можуть утілюватися в життя і забезпечувати досягнення владного статусу за умови включення їх у психологічний простір міжсуб'єктної взаємодії. Не включені в такий простір джерела й ресурси залишаються пустою абстракцією з погляду формування владно-підвладних стосунків. Це не означає, що таке включення завжди повинне бути видимим і відчутним. Наявність джерел і ресурсів влади може бути малопомітною, мало або й зовсім не усвідомлюваною в стосунках між різними суб'єктами, проте справляти значущий, можливо, і вирішальний вплив на структурування стосунків між ними. Посідання джерел влади однією із сторін взаємин відображається символічно як самою цією стороною – носієм суб'єктности, так і іншою стороною – носієм іншої суб'єктности. І таким чином влада набуває характеру влади потенційної.

Отже, із психологічного погляду джерела й ресурси влади не становлять істотної змістової характеристики суб'єктів взаємодії. Поза процесом взаємодії вони існують тільки умоглядно, навіть абстрактно. Натомість їхня роль у процесі взаємодії стає значущою лише за умови належного суб'єктивного відображення учасниками.

Узагальнення поглядів на зміст і суть джерел та ресурсів влади дає змогу виділити кілька основних їхніх значень: за джерела та ресурси влади вважається сила, фізична, брутальна потужність [Арон, 2000; Ильин, Мельвиль, 1997; Технологии..., 1994], матеріальні ресурси, багатство, власність, майно [Арон, 2000; Вебер, 1998г; Каверин, 1991; Технологии..., 1994], соціальні повноваження, компетенція, становище [Ильин, Мельвиль, 1997; Парсонс, 2000в; Технологии..., 1994; Холл, 2001], вплив, авторитет [Арон, 2000; Ильин, Мельвиль, 1997; Холл, 2001], соціальні норми та зразки [Ильин, Мельвиль, 1997], харизма [Ильин, Мельвиль, 1997; Холл, 2001], володіння інформацією та пов'язана з ним здатність долати невизначеність [Технологии..., 1994; Холл, 2001].

Узагальнення підходів до проблеми джерел та ресурсів влади привело до виділення шістьох основних джерел: влади винагороди; влади примусу; нормативної, або легітимної, влади; влади етальону, або референтної; влади експерта, знавця; інформаційної влади [Куницына и др., 2001, с. 160; Свенцицкий, 2000; Хекхаузен, 1986, с. 309–310]. Проте самої лише наявності таких джерел виявляється замало для того, щоб їх було використано для реального здобуття владної позиції. Тому Г. Гекгавзен виділяє своєрідні передумови успішної дії влади, до яких належать: розпоряджання джерелами влади, здатність до перебудови значень привабливості в психологічному полі іншої людини, прагнення справляти вплив на поведінку іншої людини, надання переваги тому чи тому засобові впливу [Хекхаузен, 1986, с. 315].

Дещо інакше в ієрархії джерел і ресурсів влади розставляють акценти Дж. Н'юстром і К. Девіс. Основними типами влади на основі її джерел є: влада особиста, референтна, харизматична; влада законна, що ґрунтується на офіційних повноваженнях; влада експертна, що ґрунтується на знаннях; влада, яка ґрунтується на винагороді; влада, яка ґрунтується на примусі [Ньюстром, Дэвис, 2000, с. 285–286]. Такий аналіз відображає радше зовнішні, об'єктивні обставини, що мають передувати владно-підвладній взаємодії. Проте для того, щоб потенційний вплив джерел влади виявився більшою чи меншою мірою в процесі самої взаємодії, потрібна наявність суб'єктивних бажань її учасників використати ці джерела.

Потенційною кратичною складовою взаємодії джерела й ресурси влади стають у разі хоч би неусвідомлюваного відображення їх суб'єктом як власних можливостей посідання та розпоряджання ними. Тому виходить, що вирішальним чинником тут є не фактичне володіння владними засобами, а суб'єктивне переживання такого володіння, “знання” про нього. Відтак цілком можливою є ситуація владно-підвладної взаємодії, коли взаємні позиції учасників визначаються на основі не реального, а ілюзорного, хибного співвідношення їхніх владних джерел і ресурсів, особливо якщо ці

ілюзії поділяють усі учасники взаємодії. А що цілком точно відображення як своїх власних, так і взаємних джерел та ресурсів влади в принципі неможливе, то визначення позицій у владно-підвладній взаємодії завжди є більш чи менш неточне й приблизне, часом і зовсім неадекватне.

Мотивацію найчастіше шукають у глибинах суб'єктних структур, звідки вона спонукає індивіда до активності. Проте це не означає, що мотивація взагалі і мотивація влади зокрема дається людині іманентно, виводиться з неї самої. Діапазон думок із цього приводу дуже широкий: від апіорного наділення прагненням влади всіх живих організмів до розгляду влади як своєрідного відгуку організму або особистості на вимоги соціальної структури.

Гранично можливого значення мотивації влади у вигляді прагнення її надавав Ніцше, розглядаючи жадання влади як невичерпність творчої волі до життя: життя – це лише вираження форм росту влади, уся рушійна сила є воля до влади [Ніцше, 2000, с. 903–914; Ніцше, 1993б, с. 112–114].

Для персонологічних підходів характернішим є пошук джерел владної мотивації всередині окремого індивіда. Особа розглядається як єдиний або головний суб'єкт прагнення влади. Таке прагнення може бути як природженим, первісним, так і таким, що виникає й формується на ранніх етапах особистісного розвитку.

У такому розумінні для особи як до певної міри самодостатньої в зумовлюванні її власного прагнення влади соціально оточення здебільшого має характер неодмінного, але не вельми істотного тла, щодо якого особа формує та виявляє відповідні наставлення. Інші члени суспільства або соціум як цілісність – це об'єкти, на які має бути скеровано владні устремління особи, без яких ці устремління не мають сенсу. Але водночас суть, зміст, навіть стиль таких устремлінь насамперед визначається самим їхнім суб'єктом. Суб'єкт тим чи тим чином устосунковується до соціальних об'єктів і вибудовує власну систему кратичних відношень.

Деся за таким принципом виникає й функціє прагнення влади за А. Адлером, яке він найбільше виводив із внутрішньо притаманних індивідові комплексів нижчости. Ці комплекси виникають, зокрема, унаслідок порівняння себе з іншими людьми, але в основі їх лежить усе-таки владна невпевненість, що є, за суттю, природженою властивістю. Соціум тут постає як умова запуску такого розвитку, але справжнім його джерелом є індивідуальна психіка. Людина надає значення певній діяльності як засобові здобуття вищости, задоволення прагнення до переваги [Адлер, 1997ж, с. 113].

У неофрейдистських відгалуженнях психоаналізу прагнення влади як провідний мотив активності інтерпретувалося частіше в категоріях відхилень, аномалій, неврозу. Так, за К. Горні, функції невротичного прагнення влади, престижу та володіння полягають у захисті від безпорадності, приниження, злигоднів. У поведінці невротичної особистості ці функції трансформуються в тенденції владувати, принижувати, ущемляти інтереси інших [Хорні, 1993б, с. 145], стають психологічним підґрунтям формування авторитарної особистості [Адорно, 2001; Бассіюни, 1999;

Дьяконова, Юртайкин, 2000; Жижек, 2000; Glad, 2002] або макіявелістських нахилів [Евлахов, 2004; Знаков, 2000а; Знаков, 2002; Позняк, 2003]. Таким чином, мотив влади постає і як потреба посідання влади, і як потреба її застосування. Подібно Г. Лассвел трактує владу водночас і як мету, і як засіб: люди, писав він, можуть просто хотіти чого-небудь, але за цим стоїть прагнення влади (див. [Алюшин, Порус, 1989]). Г. Гекгавзен звертає увагу на проблему множинності мотиву влади: діяльність влади звичайно визначається не одним, а різними мотивами, конфігурацію привабливості яких ця діяльність повинна перебудувувати [Хекхаузен, 1986, с. 310].

Тут узагалі вирисовується проблема наявності специфічного мотиву влади. Чи можна вести мову про існування такого мотиву, який зумовлює специфічну діяльність влади, чи радше має йтися про те, що поєднання різних мотивів, серед яких мотиву влади як такого немає, зумовлює виконання конкретної діяльності, спрямованої на досягнення позиції у владно-підвладних стосунках? (А визначальну роль, наприклад, може відігравати мотивація досягнень [Argyle, 2001, s. 36–38]).

Якщо таку діяльність виводити з інтерсуб'єктної взаємодії, то належало б визнати, що специфічного мотиву влади не існує, а він є радше відображенням прагнень суб'єкта посісти специфічні вигідні для нього позиції щодо інших учасників взаємодії. Відображення плюсів і мінусів такої позиції формує в його суб'єктивному психічному світі відповідні намагання, прагнення, бажання, які в результаті можна інтерпретувати як сукупність мотивів влади. Тобто мотив влади як такий первісно не існує, але водночас він існує як породження взаємних узалежнень учасників інтерсуб'єктної взаємодії, через що, як пише Р. Мей, влада завжди має міжособовий характер [Мэй, 2001, с. 39].

Водночас у контексті сучасних інтеракціоністських парадигм спостерігаються намагання поєднувати інтра- та інтерпсихічні чинники мотивації владної поведінки. Так, представниця транзакційного аналізу К. Штайнер називає сім джерел влади, які дають особі змогу протистояти авторитарним впливам: ґрунтовність, пристрасність, контроль, любов, спілкування, знання, трансцендентність [Steiner, 1987], серед яких суто інтерперсональним є хіба що спілкування, тоді як решта шість характеризується більшим чи меншим ступенем внутрішньосуб'єктної закоріненості.

Зародження мотиву влади в найраніших актах взаємодії робить його настільки природно притаманним людській істоті, суб'єктові, що практично неможливо і майже завжди непотрібно вирізняти мотивацію влади із сукупності природжених мотивів індивіда. Водночас такий підхід дає підстави спростувати одне з головних положень А. Адлера про універсальну притаманність прагнення влади, вищості над іншими всім людським істотам. Таке прагнення справді є загальнолюдською властивістю, але виводиться не з первинно біологічної природи людської особини, а з особливостей її взаємодії з іншими людьми.

Якщо ж абстрагуватися від вихідного рівня взаємодії та формування мотиву влади, то цей мотив можна розглядати як іманентно притаманний людській особистості. І відтак віддаймо належне узагальненому визначенню мотиву влади, запропонованому Г. Гекгавзеном: “Мотив влади спрямовано на здобуття та збереження її джерел або заради пов’язаного з ними престижу і відчуття влади, або заради впливу (він може бути як основною, так і додатковою метою мотиву влади) на поведінку та переживання інших людей, які, будучи залишені самі на себе, не вчинили б бажаним для суб’єкта чином. Вплив цей повинен так змінити їхню поведінку, щоб вона сприяла задоволенню потреби суб’єкта. Для досягнення цього суб’єкт повинен за допомогою наявних джерел влади та засобів впливу перебудувати привабливість найважливіших мотивів іншого, причому зробити це якнайефективніше та якнайекономічніше. Сама ця діяльність може відповідати вельми різноманітним мотивам. Вона може виконуватися заради свого власного або чужого блага, або ж заради якої-небудь вищої мети; вона може завдати іншому шкоди або надати йому допомогу. Індивідуальний мотив влади обмежено як щодо здобуття влади, так і щодо її застосування певними змістовими галузями, пов’язаними з конкретними джерелами влади та групами людей, які зазнають впливу. На ньому також може лежати печать страху перед досягненням влади, її втратою, використанням, перед застосуванням влади у відповідь або перед безуспішністю свого впливу” [Хекхаузен, 1986, с. 322–323].

Упровадження в аналіз психології влади морально-етичних критеріїв, серед яких, наприклад, рівність і справедливість є одними з основних, спонукає розглядати прагнення влади як негативну особистісну рису – психопатичну або невротичну. Особа, яка виявляє надмірні владні домагання, має, відтак, підлягати або моральному осудові, або соціальної терапії. У кожному разі такі надмірні домагання розглядаються як неадекватні відхилення від соціальної норми, що становить загрозу усталеному соціальному порядку.

Питання про наявність первісного, індивідуального за своєю природою мотиву владування-підпорядкування є методологічно важливим і часто-густо віддзеркалює суть поглядів на природу індивідуальної та соціальної психіки. Якщо прагнення влади є природженим або рано набутиим, то, відповідно, здобуття влади в соціальних стосунках стає самодостатньою цінністю, задоволенням базальної потреби, що втілюється у визначенні “влада заради влади”, коли влада виявляється самоцінною метою взаємодії. Якщо ж мотивація влади виникає на пізніших етапах індивідуального особистісного розвитку, коли особа вже є доволі розвиненим суб’єктом взаємодії, то визначальною причиною вияву владних здатностей стає можливість і доцільність застосування влади для досягнення прагматичних цілей. У цьому контексті влада стає лише “засобом” досягнення мети, а не самою метою.

Найбільш доречним у підході до проблеми мотивації влади було б, мабуть, поєднання обох аспектів. Влада як вияв індивідуальної активності в

контексті інтерсуб'єктної взаємодії завжди є водночас і метою такої активності, і засобом такої взаємодії. Інша річ, що в кожному конкретному випадку має йтися про різні пропорції та джерела зумовлювання владно-підвладних співвідношень.

Розгляд двох основних іпостасей влади – як мети і як засобу – у дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії повинен апріорі привертати увагу насамперед до першого її аспекту. Проте це не означає, що ігнорування глибинних владних імпульсів має бути метою такого розгляду. Навпаки, саме їхній аналіз в інтерсуб'єктному контексті дасть змогу поєднати в єдине ціле явище влади в сукупності його різних, окремих, часом суперечливих характеристик. Аналіз поведінки суб'єкта в інтерсуб'єктивному просторі не тільки не заперечує, а, навпаки, передбачає вилучення, залучення, прилучення глибинних інтрасуб'єктних характеристик індивідуальної активності.

Якщо виходити з визнання внутрішньо-глибинної природи мотивації влади, то належить розв'язати ще одне принципове питання: чи існують специфічно владні, первісно кратичні імпульси, чи вони стають такими, трансформуючись під впливом інтерсуб'єктних чинників? Мабуть, можна говорити про природжену владність первісних психічних спонукань індивідуальної психіки, але не в психосоціальному, а в біопсихічному розумінні. У такому разі може йтися про біологічно зумовлену природжену готовність індивіда заходити в контакт із середовищем, самою своєю присутністю заявляти середовищу про себе, сповіщати його про свої потреби.

Звичайно, усі ці “заяви” й “повідомлення” не можуть мати хоч трохи усвідомленого характеру. Вони є виявом первісної енергетичності індивіда як живої істоти. Владний чи невідладний характер такої активності залежить від того, наскільки вона є суб'єктною або якою мірою в ній утілюються суб'єктні механізми учасників взаємодії. Якщо вважати, що суб'єкт існує від моменту народження, то в такому разі вся його активність відразу стає кратичною, владно-підвладною. Якщо ж суб'єкт лише має поступово сформуватися, то так само поступово “увладнюється”, “кратизується” його активність.

У таких залежностях можна вбачати істотну аналогію проблеми влади з проблемою *любови*. Влада і любов – не просто два контексти або дискурси, що найчастіше зіставляються між собою (К. Бассіюні цю тему назвала первісно людською і завжди актуальною [Бассіюні, 1999, с. 28]). В аналізі їх обох важливим є визнання чи то первісної, чи то набуваної природи. У кожному разі в основі обох лежать первісні внутрішні імпульси, які виражаються назовні, у простір взаємодії з іншими суб'єктами і в цьому просторі психологічно актуалізуються, оцінюються, оформлюються, через що, власне кажучи, і починають існувати як владні або як любовні вияви.

Від Ф. Ніцше й А. Адлера йде традиція наділяти глибинні імпульси психічного владно-підвладним значенням. Усе, що йде з найглибших глибин, із самого суб'єктного єства, позначено прагненням влади як самодостатньою цінністю для суб'єкта. Будь-який потяг, за Ніцше, є певний вид

владоловства, що хотів би нав'язати себе як норму всім іншим потягам [Ницше, 2000, с. 795].

Адлер писав: “Наш провідний ідеал постає як прагнення вищости над іншими, як влада над іншими. І ця проблема стоїть перед кожним на передньому пляні, відтісняючи всі інші та справляючи вплив на все наше душевне життя” [Адлер, 1997з, с. 236]. Іманентна логіка спільного людського життя відображає прагнення влади. Досягнення вищости – найзагальніша мета душевних спонукань. Ця фіктивна мета стає основною умовою нашого життя. А щоб бути дійовою, вона повинна залишатися в несвідомому з огляду на її нездоланну суперечність із реальним почуттям спільности. Адлер бідкався з приводу аморальности та антигуманности такої мети і трохи наївно наполягав на тому, що кожна людина повинна відмовитися від прагнення пересилити інших [Адлер, 1995, с. 18, 28, 119–120; Адлер, 1997з].

На жаль, Адлер не давав відповіді на питання про те, яким чином людський індивід може пересилити те, що притаманне його справжній природі. Якщо прагнення влади криється в нашому несвідомому і звідти мотивує нашу активність, то чи так легко позбутися цього джерела владних зазіхань? На думку В. Райха, Адлер прогледів залежність волі до влади, яка є тільки окремим нарцисичним прагненням, від мінливостей нарцисизму як цілого та об'єктного лібідо [Райх, 1999, с. 113].

Отже, маємо підстави повернутися до положення З. Фрейда про два види первинних позивів: сексуальні та агресії, смерті [Фрейд, 1991е, с. 374–376]. У більш сучасній інтерпретації ці первинні позиви можемо визначити як мотиваційні комплекси любови і влади. Як відомо, спочатку проблема влади для Фрейда в, так би мовити, чистому вигляді не існувала. Як слушно зазначає Н. Автономова, для нього проблема влади – це проблема панування несвідомого над людською свідомістю й поведінкою [Автономова, 1989]. Надавши згодом мотивам агресії й смерті більш вагомому статусу, Фрейд трактував їх усе-таки досить ізольовано від мотивів сексуальних і говорив лише про їхній до певної міри наявний зв'язок одних з одними [Фрейд, 1991е, с. 378].

Більш послідовним за Фрейда й Адлера в поєднанні мотивів влади і любови був К. Юнг. Він писав, що фрейдівська інфантильна еротика та адлерівська тенденція влади суть одне й те саме: це просто фрагмент непокороної і такої, що не піддається впокоренню, первісної природи інстинкту. Любов і владу Юнг розглядав як взаємні протилежності. На його думку, там, де панує любов, немає волі до влади, а де переважає влада, там немає любови. Для того, хто перебуває на позиції еросу, компенсаторною протилежністю є воля до влади, для того ж, хто робить натиск на владу, компенсацією є ерос. Немає підстав уважати, що ерос є справжнім, а воля до влади – ні: воля до влади є такою самою давньою й первісною, як і ерос [Юнг, 1994а, с. 65, 90; Юнг, 1994б, с. 227].

Пізніша психологія наполегливо долала позірну суперечність між владою і любов'ю. Психологічні пошуки відзначалися намаганнями знайти спільне коріння цих двох сфер мотивації людської поведінки. І досить часто

саме влада і любов розглядаються як провідні комплекси людської мотивації. Увага ж до внутрішніх суб'єктних структур, які залучаються до інтерсуб'єктної взаємодії, набувають у ній реалізації та актуалізації, спонукає вбачати в них спільне джерело і владно-підвладних, і любовних узалежнень.

Так, уже К. Горні серед чотирьох основних засобів, якими індивід намагається захистити себе від базальної тривоги, виділяє як два основні прагнення любови та прагнення влади. Відповідно існують і шляхи захисту від тривожности: пошук любови й прив'язаности або пошук влади, престижу та посідання [Хорни, 1993, с. 80, 127]. Про два відчайдушні способи збагнути таємницю людської душі говорив Е. Фромм: перший – це здобуття необмеженої влади над іншою людиною, другий – це любов [Фромм, 1992б, с. 125–126]. Таким чином, ці два шляхи, два контексти людської активности, два напрями мотивації існують і паралельно, і водночас, й у взаємодії між собою. Іноді їх протиставляють як протилежні за змістом явища, іноді трактують як два досить незалежні чинники, іноді намагаються поєднати в єдиний владно-любовний потік людської активности.

Проте традиційнішим є їхнє помірне протиставлення. Наприклад, Р. Голл підкреслює, що здобуття любови й прихильности означає досягнення заспокоєння шляхом посилення контакту з іншими, тоді як прагнення влади, престижу й посідання означає здобуття заспокоєння через послаблення контакту з іншими та через зміцнення власного становища [Холл, 2001, с. 127]. А М. Бурно зазначає, що той, хто дістає високе задоволення від влади, нездатен звичайно до одухотвореного заглиблення в себе, у складні людські стосунки [Бурно, 1999].

Р. Мей, пов'язуючи здатність любити з наявністю внутрішньої сили, говорить, проте, що нижчі форми сили містять у собі мінімум любови, тоді як вищі містять її більше [Мэй, 1997; Мэй, 2001, с. 135–141]. Чи не тому має рацію П. Рікер, коли говорить, що любов і примус ідуть пліч-о-пліч як дві педагогіки людського роду [Рікер, 2002а]. Цікаво, що в Г. Марселя самий визнання первинности владного дискурсу ґрунтується на протиставленні дискурсові любовному: підвладність, нерозпорядність не можна відокремити від певної належности самому собі, що є чимось первиннішим і доконечнішим, ніж любов до себе [Марсель, 1998, с. 495].

Таким чином, внутрішні імпульси, початковий кратичний характер яких не є очевидним, виявляються назовні і в просторі інтерсуб'єктної взаємодії набувають уже виразнішого кратичного оформлення. Для того щоб це оформлення відбулося, внутрішні, спочатку лише енергетично насичені імпульси має бути відчужено від їхньої первісної біопсихічної основи. Таке відчуження означає, що їхня початкова тілесно-енергетична природа повинна перейти в якісно інакший стан. Оскільки в інтерсуб'єктивному просторі немає жодних структур, які могли б бути основою матеріального, біологічного, тілесного існування таких відчужених і перетворених імпульсів, то залишається думати про їхнє нематеріальне, умовно-символічне існування.

Об'єктивація диспозиційних характеристик взаємодії в інтерсуб'єктивному просторі стає можливою завдяки взаємному безперервному відображенню учасниками всього комплексу індивідуальних виявів та ситуаційних обставин. Ситуація взаємодії виникає й існує завдяки перебуванню в ній, психологічній причетності до неї її учасників, а зміст і характер участі кожної особи у взаємодії зумовлюється її загальним контекстом.

Поєднання диспозиційних і ситуаційних характеристик взаємодії в єдиному інтеракційному дискурсі стає можливим завдяки *символічному* опосередкуванню їхнього змісту. Внутрішні імпульси, які в результаті взаємодії буде згодом оцінено як владно-підвладні, початково не є такими, а стають ними через символізацію в процесі взаємного відображення. Без такої символізації імпульси, що потенційно можуть набути владно-підвладного змісту, його не набувають і залишаються "акратичними", їхня потенційна кратичність виявляється нереалізованою. Так само й ситуаційні параметри взаємодії можуть набути владно-підвладного значення для учасників тільки в разі відповідного суб'єктивного наповнення, лише тоді, коли в суб'єктивному сприйманні ці параметри наділяються символічним кратичним змістом.

Таким чином, завдяки екстеріоризації внутрішнього в інтерсуб'єктивний простір у цьому просторі, а радше в суб'єктивному просторі кожного з уключених до нього учасників (у тій частині суб'єктивних просторів, яка найзначущіше активується у зв'язку з актуальним змістом взаємодії) утворюється символічний ряд, мережа значень, що становлять основу кратичного, поряд з іншими, тлумачення змісту взаємодії. Стосунки між індивідами стають владно-підвладними за умови їхньої відповідної суб'єктивної інтерпретації. А що така інтерпретація практично завжди має місце, то й будь-які міжлюдські взаємини мають владно-підвладний характер.

Протиставлення диспозиційних і ситуаційних концепцій природи влади змушує шукати їхню спільну основу або площину, у якій можуть зчленуватися, поєднуватися стимули, мотиви, що зсередини спонукають індивіда до зайняття владної або підвладної позиції, і певним чином аналогічні їм стимули, які йдуть від середовища та спонукають до того самого. Така єдність внутрішнього і зовнішнього, індивідуального і соціального, сталого і змінного, диспозиційного і ситуаційного, очевидно, має місце в акті міжіндивідної взаємодії. Поведінка індивіда, його позиція у взаємодії та його наставлення, що наново формуються, мають визначатися якимись такими психічними елементами, які є ізоморфними обом цим основним просторам, що залучаються до акту взаємодії: прусторові внутрішньосуб'єктивному і прусторові зовнішньому щодо суб'єкта, або міжсуб'єктивному.

Має бути знайдено одиницю, яка відображає й виражає внутрішні стани, процеси, властивості суб'єкта і стани, процеси, властивості його зовнішнього самовираження, самовияву, самоздійснення. Подібно до

представників символічного інтеракціонізму та соціального конструктивізму можемо за таку одиницю визнати символ, розуміючи його як абстрактно оформлену репрезентацію об'єкта, що виникає в результаті редукції взаємодії. І. Пістрій називає символ основою структури влади, бо він забезпечує нав'язування волі одних іншим [Пістрій, 1998].

Владність-підвладність міжлюдських стосунків може виявлятися в безлічі різноманітних форм, як і нескінченно різними за формою бувають самі ці стосунки. Розмаїття форм кратичних співвідношень, з одного боку, є результатом їхньої символічної природи, а з другого – однією з психологічних передумов такої символічності. У процесі взаємного виявляння та зчіплювання кратичних наставлень учасників взаємодії відбувається взаємне індукування й продукування символіки внутрішньо-інтрасуб'єктної і зовнішньо-інтерсуб'єктної.

Відтак владно-підвладні узалежнення можемо розглядати з боку їхньої символічної природи. Кожний вияв владно-підвладних узалежнень має для конкретного суб'єкта певний значущий суб'єктивний зміст, значення, що закодоване в тих чи тих ознаках інтерсуб'єктної взаємодії та самовираження суб'єкта. Складна комбінація цих ознак символізує суб'єктові стан, результат, процес досягнення ним індивідуальної позиції щодо інших присутніх учасників взаємодії. І ширше: сукупність таких ознак символізує характеристику ситуації взаємодії з погляду вираженості, напруженості в ній владних співвідношень. Такий підхід спонукає тлумачити всю мережу владно-підвладних узалежнень як складне поєднання, комбінацію символічних значень, які набувають специфічної значущості для учасників взаємодії (наприклад, у контексті організації та управління [Коваленко, Коваленко, 2003; Орбан-Лембрик, 2003; Czarniawska, 2002]).

Якщо такий підхід логічно абсолютизувати, то можна твердити, що влада як диспозиційна характеристика не існує. Існують, натомість, різні співвідношення відповідних символів, які й забезпечують певний рівень напруженості, значущості владних станів і процесів. Зміна такої символічної конфігурації означає для суб'єкта дуже багато. Якщо значущість символів міняється, то відповідно міняється й поведінка суб'єкта та його позиція в структурі конкретного акту взаємодії. Таким чином, визнання символічного характеру владно-підвладних узалежнень переводить аналіз влади з площини диспозиційних характеристик особистості й суб'єкта в площину інтеракційних характеристик міжсуб'єктної взаємодії.

Тому вислів В. Крамника про те, що влада існує не так іззовні, як усередині людей, у їхньому суб'єктивному світі [Крамник, 2000, с. 90], справедливий до тієї міри, до якої те, що “всередині”, визнається за продукт того, що спочатку було “ззовні”, а потім, пройшовши символічне опрацювання, стало внутрішнім. (Аналогічно діалектиці усвідомленої мети і внутрішніх спонукань, як про неї писав С. Рубінштейн [Рубінштейн, 1989, с. 185]).

Психологами влада не часто трактувалася як символічна, тобто “несправжня”. Частіше увага зверталася на суб'єктивну значущість стосунків

влади, навіть на більшу чи меншу їхню фатальність для особи. І з психологічного погляду такий підхід має дуже вагомні підстави, бо тут більше важать не абстрактно-логічні схеми, конструкти, співвідношення, а реальні почуття, переживання, стани, у яких перебуває індивід. Водночас вихід за межі індивідуальної суб'єктності дає змогу дещо по-новому висвітлити зміст і характер владно-підвладних узалежнень.

Про символічність влади говорять, наприклад, М. Ільїн і А. Мельвіль, за якими влада постає символічним посередником, що забезпечує виконання взаємних зобов'язань, а її стійкість і постійність досягаються через перетворення примусу на узагальнений символ [Ильин, Мельвиль, 1997, с. 57, 61]. Стосунки між людьми, зазначає С. Московічі, визначено сенсом, який вони вкладають у формули “ти повинен” і “я повинен”, та об'єктами, до яких вони їх застосовують [Московичи, 1998, с. 59].

Ведуть мову й про символічне насильство [Szerke, 2002]. А. Арон наполягає на істотній різниці між насильством символічним і насильством потаємним, або розсіяним [Арон, 2000, с. 79]. Насильство потаємне, непряме, розсіяне, таке, що не відразу й нелегко помічається, – ось шлях до перетворення його на насильство символічне. Ознаки можливого насильства відображаються, сприймаються, оцінюються як стимули, що ніби спонукають особу добровільно діяти в певному напрямі. Багаторазове повторення їх утворює певний набір символів, стереотип, соціальну норму, цінність, які згодом сприймаються як щось цілком натуральне, саме собою зрозуміле і позбавлене ознак насильства щодо самої особи.

Символічність влади виявляється в безлічі різноманітних форм. Так, Е. Канетті говорив про радість від негативного судження: людина вивищує себе, принижуючи інше або іншого [Канетті, 2001, с. 138]. Таким чином, посідання влади стає ознакою належності до кращого порівняно з гіршим. За С. Каверінім, благополуччя Я полягає в кількості знаків визнання, повноважень, поваги, пошани, лестощів, поклоніння, підпорядкування [Каверин, 1991, с. 14]. Надходження таких ознак також забезпечується посіданням владного статусу. Г. Гекгавзен говорить про те, що ступінь задоволення мотиву влади, а тим самим і сила спонукання залежать від величини привабливості результату [Хекхаузен, 1986, с. 324]. Зрозуміло, що ця величина є суб'єктивною оцінкою більш об'єктивних характеристик ситуації дії та взаємодії.

За А. Крестевою, влада є сила, перед обличчям якої людина повинна самовизначитися [Крестева, 1996]. Нескінченне розмаїття форм такої сили, яка протистоїть суб'єктові, зводиться, урешті-решт, до такої істотної ознаки, як потреба самоствердитися. Таким чином, реальні сили, що в тих чи тих ситуаціях мають владу над індивідом, стають символами конкретної доконечності.

П. Бергер і Т. Лукман убачають проблему влади в зіткненні альтернативних символічних універсумів. Щоправда, у цьому конкретному випадку вони дещо прагматично говорять про те, що перемагає універсум того, хто посідає владу, хоча, згідно з їхньою ж концепцією, можна твердити,

що перемагає не просто посідач влади, а той, хто має більше влади завдяки перевагам його символічного універсуму [Бергер, Лукман, 1995, с. 178].

Е. Дюркгайм наполягав на значенні зовнішніх символів, які здобувають специфічну владу над людиною. Він писав, що коли влада панує над індивідом, то це значить, що вона – продукт сил, які переважають його і яких він не може пояснити. Цей зовнішній тиск іде не від нього, значить, його неможливо пояснити тим, що відбувається в ньому [Дюркгейм, 1995а, с. 118]. Н. Автономова фіксує своєрідну зміну пріоритетів від глибинної символіки до символіки, що має виразно зовнішнє соціальне походження [Автономова, 1989]. Самих лише внутрішніх можливостей не досить для здобуття влади. Над ресурсами і над функціями надбудовується змістовна й позитивна комунікація, яка породжує нові сенси, операційну ув'язку цілей і засобів, а головне, висуває критерієм і підставою влади ефективність ціледосягнення [Ильин, Мельвиль, 1997].

Отже, отримуємо дещо парадоксальне співвідношення. З одного боку, влада, яка для суб'єкта походить із його особистих, індивідуальних, внутрішніх потреб, є для нього більш-менш зрозумілою або, якщо її витіснено в підсвідоме, такою, що може ним усвідомитися. Натомість влада, що вже перетворилася на комбінацію значущих для суб'єкта символів, частогусто відображається не як владний вплив із боку суспільства, оточення, середовища, а тільки як вияв його власних потреб і бажань (суб'єкт бере участь у своєму власному підпорядкуванні [Жеребкін, 2003]). У такий спосіб влада стає ніби невидимою для суб'єкта, він не сприймає й не оцінює її як власне владу. Ця ситуація становить психологічну основу того, що символічна влада набуває характеру загадковості, містичності, магічності, незрозумілості.

Внутрішні і зовнішні символи взаємно зумовлюються й визначаються, тим самим апріорі ніби маючи та здобуваючи владу одні над одними. Внутрішня символіка виникає й існує тільки завдяки підпорядкуванню індивідуального контексту життя інтерсуб'єктивним впливам, що надходять іззовні. Натомість символіка міжіндивідуальна, що позбавлена нервової чи якоїсь аналогічної мережі для існування в позаіндивідуальному просторі, виникає й існує лише з огляду на наявність, присутність, участь індивідуальних учасників, кожний із яких по-своєму відображає інтерактивний контекст, але при цьому їхні індивідуальні відображення істотним чином наповнено спільними, близькими, однаковими, подібними змістовими елементами. Відтак міжіндивідуальна символіка взаємодії визначає символіку індивідуальну, як і навпаки.

Якщо зажадати принципової відповіді на питання про індивідуальну чи соціетальну природу суб'єкта – носія владно-підвладних відношень, то пріоритет належить віддати суб'єктові індивідуальному, без наявності якого будь-яка соціетальність утрачає сенс. Не можна, проте, сказати, що цей індивідуальний суб'єкт є цілком первинним і самодостатнім, бо щонайістотнішою передумовою його формування й розвитку власне як суб'єкта є наявність соціетального середовища, яке своїми впливами має

спонукати індивідуальну суб'єктність до розвитку. Відтак владно-підвладна символіка може трактуватися і як первісно-індивідуальна, і як первинно соціетальна залежно від обраного аналітичного дискурсу.

У такому символічному характері влади закладено передумови для її формування й сприймання як невидимої магічної сили. Лише в меншій кількості аспектів свого вияву влада сприймається й оцінюється як зрозуміла, реальна, очевидна. Набагато частіше вона діє неочевидно, і це можливо насамперед завдяки її символічному характерові. Дуже невиразною, неочікуваною, невимовною може бути влада символів, надто тоді, коли самі символи не увиразнюються й не усвідомлюються.

Такий ось таємничий характер влади неодноразово відзначався різними дослідниками. Здебільшого це стосувалося ілюзорних спотворень у баченні влади та неправедних зловживань нею. Таємницю, що лежить у найсокровеннішому ядрі влади, писав Е. Канетті, використовує владар, який її досконало знає та співвідносить із конкретними обставинами [Канетті, 2001, с. 130–133]. В. Райх пов'язував прагнення влади з поширенням ірраціональних ілюзій у середовищі народних мас [Райх, 1997а, с. 317].

Пересічна людина, як правило, не сягає аж таких філософських вершин у своїх відчуттях і думках, пов'язаних із владою. Проте вона мимоволі орієнтується на владну проблематику, певним чином устосунковується до неї, самовизначається, і це мало залежить від ступеня усвідомлення нею цієї обставини. Незалежно від того, наскільки свідомо суб'єкт прагне влади або уникає її, він мимоволі виявляє активність у напрямі до панування або до підкорення, бо ця активність є іманентною характеристикою його існування.

У цьому контексті окрему проблему становить питання про наявність інших – не людських – суб'єктів та об'єктів влади. Частина дослідників вважає, наприклад, що влада у тваринному середовищі має істотні ознаки, які зближують її з людською владою [Пролеєв, 1999]. Інші наполягають на тому, що влада як психологічний феномен може стосуватися тільки людей і стосунків між ними і не поширюється на відносини людини і природи, людини і тварини тощо, а стосунки домінування-підпорядкування між тваринами можна назвати “правладою” [Кейзеров, 1973, с. 22–27; Ледяев, 2000а].

Проте більш доречною, “психологічнішою” видається думка, що для виникнення владно-підвладного відношення достатньо наявності тільки одного, але людського суб'єкта, який, з одного боку, моделює, ідеально “приписує” суб'єктність залученому у взаємодію предметові чи тварині [Дерябо, 1997; Дибиров, Пронский, 2002], а з другого – сам піддається “чарам” такої суб'єктифікації, реагуючи на об'єкт як на суб'єкта.

Відтак влада у тваринному стаді справді має істотні ознаки “правлади” – попередниці влади людської, а інші варіанти актуалізації людської суб'єктності у владно-підвладних стосунках поза наявністю другого суб'єкта – це, очевидно, така собі “квазівлада”, яка, утім, цілком серйозно відображається суб'єктом як влада, повноцінна щодо нього.

Вочевидь є сенс ставити питання про адекватність і неадекватність владно-підвладних устремлінь особи. Сьогоднішня психологічна наука ще дуже далека від того, щоб повно й конкретно визначити найбільш правильні, адекватні, гармонійні характеристики владно-підвладних співвідношень, у яких має перебувати людина. Водночас можна висловити сумнів із приводу того, що це взагалі можливо. Не виключено, що для кожного суб'єкта має бути свій комплекс більш удалих та більш невдалих ознак його залучення до владно-підвладної взаємодії. І, як це часто буває в психології, належність індивіда до соціальної та психічної норми затушовує, нівелює проблемність його поведінки у сфері владно-підвладних стосунків. Натомість різного роду відхилення, аномалії, патології, як правило, дають змогу визначити параметри, які якраз і заслуговують на спеціальну увагу з погляду процесів владування-підпорядкування. Тому нерідко саме у сфері владно-підвладних стосунків вивчалися й досліджувалися різні форми утворення і вияву особистісної проблемности.

Символічний характер влади досить яскраво простежується в традиційному для психоаналітичного дискурсу трактуванні прагнення влади як компенсації власної нижчости. Така компенсація спостерігається у двох основних варіантах: використанні слабкості як засобу здобуття влади і неадекватному невротичному прагненні влади. В обох випадках відбувається таке собі символічне заміщення індивідуальної малоцінності (яка, зрештою, також переживається символічно) позірним посіданням владних здатностей. Особистість намагається заповнити простір своїх суб'єктивних переживань ознаками власної вагомості й значущості, несправжній, штучній, символічний характер яких усе одно залишається для неї більш чи менш відчутним. Ступінь такої відчутности є, мабуть, обернено пропорційним успішності компенсації.

Дуже розлого владну проблематику у зв'язку з невротичними відхиленнями розглядав А. Адлер. В основі прагнення влади, на його думку, лежить почуття нижчости, прагнення позбутися відповідного комплексу. Основою розвитку дитини є намагання компенсувати свої слабкості. У разі компенсації почуття нижчости прагнення влади може стати настільки перебільшеним і загостреним, що його можна буде назвати патологічним, і звичайні життєві стосунки не задовольнять людину ніколи. Невроз може розумітися як хибна спроба позбутися почуття нижчости, щоб здобути вищість. Невротик набагато більшою мірою, ніж нормальна людина, скеровує своє душевне життя на досягнення влади над ближніми [Адлер, 1995, с. 43–51; Адлер, 1997ж, с. 34, 69].

Якщо Адлер приписував прагнення влади кожній людині і ступінь індивідуальної патологічності визначав лише ступенем роздутости, неадекватности, незадоволености цього прагнення, то К. Горні інтерпретувала потребу влади здебільшого як характеристику власне невротичних особистостей. Невроз, що формується, спонукає індивіда шукати шляхів до зайняття владних позицій, натомість нормальна людина, заспокоєна власною повноцінністю й адекватністю, не має особливої потреби

вдаватися до здобуття додаткової влади над іншими людьми. Невротичне прагнення влади породжується з тривожности, ненависти та почуття власної нижчости [Хорни, 1993б, с. 86, 128].

Е. Фромм розводив прагнення влади на два протилежні полюси: з одного боку, ненаситнє жадобу влади пробуджує слабкість і нездатність жити незалежно від інших, але з другого – її спричиняє протилежна властивість – сила життєвої енергії людини [Фромм, 1990, с. 16]. Ідентифікація з владою означає витіснення почуттів слабкості, незначности, безпорадности, душевних страждань, невпевнености й страху [Бассиони, 1999, с. 81]. Влада виявляється основним засобом самоствердження авторитарної особистости [Адорно, 2001].

Цілу низку особистісних характеристик осіб, охоплених прагненням влади, за яким доволі явно вбачаються компенсаторні мотиви, наводив Т. Шибутані: ідеалізована Я-концепція, честолюбство, відчайдушний пошук визнання, чутливість до неповаги й неуваги, інтерес до символів статусу і зовнішніх ознак успіху, надмірна амбітність, чутливість до лестощів, егоцентризм, фанатизм, компульсивність, некритичність, мстивість, незадоволеність із себе [Шибутані, 1969, с. 365–371].

Отже, посідання владно-домінантного статусу стає для індивідів, які переживають власну малоцінність, символом її подолання. Він ніби заступає їм реальну дійсність. Виходить, що невротики створюють свій індивідуальний шар символів над і без того притаманними їхній взаємодії з навколишніми особами символічними комплексами влади. Вони ніби відмовляються від природних символічних конфігурацій і намагаються їх спотворити згідно з власними суб'єктивними переконаннями. Таким чином, символічний владно-підвладний універсум невротиків стає ще більше, порівняно з універсумом нормальної людини, заплутаним, неадекватно багатопляновим, невротично химерним.

Жодна людина не може мати цілковитої влади над собою, іншими людьми, ситуацією взаємодії, своїм життям. Відтак власну владну неспроможність різною мірою переживає кожна людина, і, залежно від ступеня такої неспроможности, а радше ступеня неспроможности, яким він є в суб'єктивній інтерпретації, особа переживає почуття індивідуальної свободи-несвободи.

Проте прямий зв'язок між ступенем влади над собою, іншими людьми, ситуаціями, подіями і рівнем індивідуальної свободи є тільки окремим випадком набагато складніших поєднань влади і свободи. З одного боку, що більшою є кількість, інтенсивність влади, то вищим має бути ступінь свободи дій і вчинків особи. Водночас великий обсяг влади майже неминуче робить великим і обсяг зобов'язань, а зобов'язання, відтак, обмежують свободу дій. З другого боку, компенсація владної неспроможности, навіть дуже успішна, завжди залишає особу з відчуттям певної незавершености, недосконалости, неповноцінности, а отже, вона теж не може почуватися цілком вільною. Влада, здобута шляхом спекуляції власною слабкістю, за визначенням не робить людину вільною. Таким чином, інтенсивність влади лише до певної

міри корелює з рівнем свободи, яку має суб'єкт. Отож і виходить, що суб'єкт влади і суб'єкт свободи не збігаються між собою за багатьма істотними характеристиками [Шаповал, 2002; Alford, 2003].

Ще одна важлива закономірність полягає в тому, що для здобуття влади над середовищем індивід повинен мати владу над самим собою – бодай у різних формах саморегуляції. Це означає, що заради влади над чимось або кимсь індивід повинен підпорядкуватися певним цілям та умовам, а відтак обмежити свою власну свободу. Відмова від влади в середовищі звужує діяпазон суб'єктнісних виявів у зовнішньому просторі, що спонукає індивіда або ставати об'єктом пасивного підпорядкування іншим особам, або звертати свої суб'єктні здатності на себе самого.

Зв'язок між відмовою від влади і відмовою від свободи в першому випадку є цілком очевидним, натомість у другому він утілюється в прагненні суб'єкта володіти самим собою. З одного боку, таке прагнення є доконечною передумовою поставання індивідуальної свободи, але з другого – межа між адекватно достатнім і неадекватно надмірним рівнями саморегуляції часто буває непомітною і легко переступається. Відтак свобода перетворюється на несвободу.

Таким чином, абсолютизація як зовнішньої влади над оточенням, так і внутрішньої влади над собою обертається для особи неминучим обмеженням свободи. Натомість справжня психологічна свобода у владно-підвладних співвідношеннях може поставати за наявності певного особистого відчуження особи від відповідних стосунків з іншими людьми, за умови більш чи менш вираженого відстороненого ставлення до стосунків владування-підлеглості.

Говорячи про свободу волі, Ф. Ніцше наполягав на можливості однієї з двох альтернатив: або жодної волі, або свободна воля [Ницше, 2000, с. 887]. А. Шопенгавер позбавляв свободи волі поточну активність людини, переміщаючи цю свободу в трансцендентальну сферу буття [Шопенгауэр, 1992]. Пізніша філософія відійшла від жорсткого протиставлення реальних і потенційних можливостей свободи волі і схилилася радше до проміжного варіанту. Можливою є не цілковита воля або неволя, має радше йтися про певні пропорції вільних і невільних дій, про питому вагу індивідуальної свободи в здійсненні власних учинків, про потенційний рівень індивідуальної влади над собою та обставинами, про взаємодію індивідуальних воель і постійну зміну їхніх співвідношень [Виндельбанд, 2000; Вышеславцев, 1994б, с. 82; Джеймс, 1997б, с. 252–255; Ильин, 1993б; Роджерс, 2001; Татенко, 2003]. Саме такі підходи дають підстави для міркувань про розвиток владно-підвладних узалежнень. Так, М. Вебер зазначав, що в процесі розвитку суспільних відносин має місце зменшення невільності та зростання індивідуальної свободи [Вебер, 1998г].

Прагнення повної, цілковитої влади над собою, над іншими та над обставинами може проявлятися як певна мотиваційна сила, але не як реальна можливість. Абсолютне втілення індивідуальної влади над іншими неминуче призводить до більш чи менш вираженої патології поведінки й стосунків. За

А. Адлером, убивці й самогубці прагнуть стати господарями життя і смерті, вершителями власної долі та долі інших людей [Адлер, 1997г]. За Е. Фроммом, мета садизму полягає в тому, щоб зробити людину річчю, перетворивши живе на щось неживе, оскільки живе через повне й абсолютне підкорення втрачає істотну властивість життя – свободу [Фромм, 1992а, с. 26].

Нерідко з владою ототожнюють свободу дій. Але навіть за такою позірною свободою криється залежність від дій і вчинків інших учасників взаємодії. Так, С. Каверін пише, що в міру зростання якої-небудь із потреб неминуче зростає залежність суб'єкта від того, хто контролює благо, здатне задовольнити цю потребу. Звільнитися від такої залежності можна лише двома способами: шляхом відмови від блага або через оволодіння контролем над ним. Оскільки відмовитися від засобів життєзабезпечення практично неможливо, то залишається єдиний вихід – узяти контроль у свої руки, заволодіти благом, що й означає захоплення влади. Саме в цьому полягає момент переростання потреби свободи в потребу влади [Каверин, 1991, с. 11].

За В. Татенком, владу над своєю волею посідає людина як суб'єкт психічної активності. За іншого розкладу воля або втілюється в надіндивідуальну ірраціональну силу, яка підпорядковує собі людину, або, навпаки, сама виявляється в підпорядкуванні, виконуючи роль внутрішнього представника зовнішньої соціальної цензури, яка сковує свободу індивіда [Татенко, 1996, с. 208]. Таким чином, рівень влади над самим собою є відображенням рівня свідомої суб'єктності людини в здійсненні нею психічної активності. Будучи активним суб'єктом власного життя, людина ніби здобуває владу над власною волею. Якщо ж такого рівня усвідомлення власної суб'єктності людина не досягає, то виходить, що її воля здобуває владу над нею.

Спостерігається, отже, *конкурентно-ігровий* компонент влади, яку може мати суб'єкт. Оптимально адекватна позиція не може полягати ні в надмірній раціоналізації владного компоненту, ні в його надмірній ірраціоналізації. Обидва варіанти призводять до зворотного ефекту втрати суб'єктом влади над собою. Так само не може бути позитивним для суб'єкта надмірне переважання або зовнішніх, або внутрішніх стимулів у впливі на його поведінку. І той і той варіанти означають нездобуття суб'єктом влади над собою, а відтак і над взаємодією з до себе подібними.

Таким чином, чи не найбільш відповідною ознакою індивідуальної влади і свободи є її ігровий характер: гра вивільняє суб'єктивність, у ній зароджується сама людина [Сартр, 2001, с. 787], грі притаманне прагнення досягати переваги, бути першим [Хейзинга, 1992], гра – одна з найбільш невітальних, але життєво важливих людських потреб [Тендрякова, 2000]. Постійна гра суб'єкта із самим собою, з обставинами, у яких виявляється його активність, з іншими суб'єктами – учасниками взаємодії, урешті-решт, визначає кінцевий результат і характер владно-підвладних співвідношень, що складаються.

У цьому контексті владно-підвладні стосунки мають розглядатися як умовні, відносні, тимчасові й ситуативні, такі, що не мають абсолютного життєвого сенсу. Така влада може відбуватися в “несправжньому”, ігровому дискурсі, а відтак “справжня”, достеменна влада має втілюватися у владі суб’єкта над самим її символічним вираженням, над тими умовними символами, які, з одного боку, відображають водночас внутрішню мотивацію влади і її зовнішню зумовленість, а з другого – власне кажучи, інформують індивіда про владний характер стосунків, дають йому знати про них, примушують у них перебувати.

Видається слушним припустити, що зміна пропорцій владних співвідношень шляхом наближення до раціонального або ірраціонального, до зовнішнього або внутрішнього полюса зумовлює зменшення індивідуальної свободи, а відтак й індивідуальної влади. Натомість збільшення такої свободи-влади має відбуватися шляхом посилення ігрового компоненту, руху не в напрямі до того чи того полюса, а в бік від біполярного, дихотомічного простору. Усвідомлення певної несправжності, умовності й відносності інтерсуб’єктної взаємодії забезпечує суб’єктові досягнення більш високого рівня здатностей керувати своєю власною поведінкою і впливати на процес взаємодії. С. Каверін говорить про потребу в грі як про одну з важливих основ потреби влади [Каверин, 1991, с. 15]. За Ф. Знанецьким, боротьба за владу мотивується не лише метою здобуття влади як верховного блага, але також своїм ігровим характером, який дає особливе задоволення її учасникам (див. [Алюшин, Порус, 1989]).

Очевидно, символічність, “несправжність” владно-підвладних стосунків забезпечують потенційну змогу виходу суб’єкта за межі тих залежностей, які цими стосунками нав’язуються. Але для такого виходу суб’єкт повинен бути здатним трактувати свою активність не цілком серйозно, надаючи їй умовно-ігрового характеру, позбавляючи притаманну цим стосункам символічність містичної загадковості, а отже, здобуваючи владу над самою символікою влади, змінюючи її конфігурацію, дедалі самостійніше формуючи її суб’єктивну значущість для себе самого (а за Р. Грановською, шукати порятунку від ненаситної потреби влади у творчості [Грановская, 2002, с. 302–305]). Напевно, саме такий шлях якраз і є втіленням справжньої індивідуальної свободи та досягнення влади над собою в просторі взаємодії з іншими.

Чи існує в цьому напрямі посилення ігрового змісту владно-підвладних узалежнень свій полюс? Мабуть, так, хоча досягнення його або навіть значне наближення до нього стає практично неможливим. Якщо абсолютизувати ігровий компонент владно-підвладних стосунків, то можна досить скоро дійти до певних абсурдних інтерпретацій, що спотворено відображають дійсність і занурюють особу в нові залежності від ситуації взаємодії, які перестають нею контролюватися. І відтак ігровий характер взаємодії вичерпує сам себе, перетворюючись на свою протилежність.

У процесі легітимації владно-підвладні стосунки структуруються, набуваючи характеру відносно самостійних чинників соціального життя. Більш чи менш однозначно та одностайно відображувані численними учасниками соціального життя, владно-підвладні співвідношення трансформуються в розмаїті джерела й ресурси влади, посідання яких означає наявність певного владного статусу в суспільстві.

Проте справжню потенційну міць мають не об'єктивно наявні джерела й ресурси влади, а ті її засоби, якими суб'єкт володіє психологічно і володіння якими визнається за ним іншими суб'єктами. Таким чином, посідання влади стає саме психологічним фактом.

Наявність певних можливостей, що забезпечує особі ті чи ті переваги у взаємодії з іншими людьми, виявляється психологічно привабливою. Натомість брак таких можливостей завдає психологічного клопоту. Обидві ці обставини увиразнюються для особи тільки в інтрасуб'єктивному контексті, у просторі скерованих до неї і від неї віддіювань, оцінок, очікувань.

У зв'язку із цим принциповим виявляється питання про прагнення влади як специфічний особистісний мотив. Немає переконливих доказів наявності такого мотиву як природженої властивості. Натомість природженим, первісно притаманним індивідові є намагання ввійти у світ живою істотою, зайти зі світом у результативну взаємодію та посісти в ній вигідну позицію.

Соціальний контекст перетворення індивіда на соціальну особу зумовлює формування прагнення влади як одного з базальних особистісних мотивів. Інтраспсихічні життєві імпульси екстеріоризовуються в навколишній простір і відображаються індивідом як такі, що мають владне значення. Особистісні структури, що визрівають унаслідок такого відображення, знову екстеріоризовуються, знову дістають оцінку середовища і знову відображаються індивідом.

У такий спосіб первісні біологічні імпульси не тільки соціалізуються та персоналізуються, а й кратологізуються, набувають владно-підвладного звучання. Багаторазово (нескінченно) повертана зустріч внутрішнього і зовнішнього можлива лише за наявності цілісної системи, у межах якої відглибні імпульси і доглибні враження можуть перетинатися на основі спільних єднальних параметрів.

У суб'єктивному світі людини є тільки одна така система – знаково-символічна, завдяки якій внутрішній і зовнішній світи опосередковуються і сполучаються в спільному суб'єктивному просторі. Цей символічний простір є головним психологічним продуктом взаємодії внутрішнього (суб'єктності) і зовнішнього (об'єктивної дійсності). Результати взаємодії постають у вигляді різноманітних комбінацій символічних значень, якими керується суб'єкт у всій подальшій взаємодії з оточенням і які визначають усі можливі дискурси цієї взаємодії.

Засвоєній суб'єктом символічній системі притаманні владно-підвладні змісти. З одного боку, відображаються й символізуються стосунки домінування-підпорядкування, у яких перебуває особа і які засвоюються нею як невід'ємні соціально-психологічні атрибути перебування у світі. З другого боку, сутнісною характеристикою засвоєної символічної системи стає залежність від неї: суб'єкт відображає й пізнає світ так і таким, як і яким світ постає перед ним крізь призму символічного оформлення.

Символічний характер суб'єктивного світобачення ставить питання про справжність/несправжність владно-підвладних відносин суб'єкта і світу. Виходить, що влада суб'єкта над оточенням і світом загалом, як і влада оточення та світу над суб'єктом – це лише в різний спосіб трансформована влада суб'єкта над самим собою. Це влада, яку суб'єкт відчуває, переживає, розуміє, а проте вона залишається загадково-незбагненою. Це влада, яка має водночас і внутрішньо-, і між-, і надіндивідуальний характер. Це влада, у просторі якої символічно поєднуються індивідуальні і соціетальні змісти.

Завдяки такій символічній “несправжності” владно-підвладних стосунків і ставлень явище влади може психологічно існувати за наявності лише одного більш-менш повноцінного суб'єкта в розмаїтих формах пра-, прото-, псевдо-, квазівлади, які, проте, переживаються ним як вияви влади справжньої.

Символічна умовність влади забезпечує широченний простір для всілякого роду компенсацій і невротичних адаптацій/дезадптацій саме у сфері владно-підвладних стосунків. Найтиповішим варіантом є більш чи менш виражене прагнення влади над іншими людьми або об'єктами, досягнення якої стає для проблемної особистості символом подолання своєї малоцінності.

Почуття владної спроможности/неспроможности часто-густо трактується як вияв власної свободи чи несвободи. Ця спроможність може стосуватися як влади над самим собою, так і над кимсь або чимось із середовища. Досягнувши певного владного статусу, особа наділяє його високою суб'єктивною значущістю та істотно з ним ідентифікується.

Проте будь-яка, навіть відносна абсолютизація влади несе для особи психологічне обмеження і самообмеження. Надмірна суб'єктивна увага до владних спроможностей демобілізує інтеракційні та саморегульвні здатності, знижує ефективність поточних взаємодій. Надмірне акцентування влади над оточенням послаблює особистісну саморегуляцію, нейтралізує її механізми. І навпаки, надмірна увага до самовладання знижує здатність владувати над середовищем.

Такі суперечності істотно знімаються або й зовсім розв'язуються в ситуаціях умовно-ігрових, творчих взаємодій між суб'єктами, коли владно-підвладні співвідношення виявляються малоістотними характеристиками взаємодії, а на перший план виступає процес спільного творення нової суб'єктивно-об'єктивної реальности. Така взаємодія увиразнює символічну відносність владно-підвладних співвідношень, сприяє усвідомленню такої відносности, а ще більше – принциповій зміні інтеракційного дискурсу.

1.3. Домінантна і підпорядкована позиції у владно-підвладній взаємодії

Будь-які владно-підвладні стосунки мають сенс тільки тоді, коли охоплюють, включають щонайменше дві сторони: одну, яка владує, домінує, і другу, яка є об'єктом такого домінування, владування. Якщо владно-підвладні співвідношення вважати за атрибутивну характеристику кожного акту соціальної взаємодії, то належить визнавати в ньому наявність двох сторін: домінантної і підпорядкованої. Навіть коли йдеться про поведінку окремого автономного суб'єкта, дуже опосередковано пов'язану з певним соціальним контекстом, то й у цьому разі його позиція може бути охарактеризована за ознаками домінування або підпорядкування. Натомість, відповідно, підпорядкований або домінантний інший суб'єкт може бути присутній опосередковано, невидимо, умовно.

Домінування (владування, панування, керування, керівництво, управління, лідерство, контроль, тиск, перевага, вищість, зверхність) і *підпорядкування* (упокорення, приневолення, підлеглість) – вічні і невід'ємні сторони людського спілкування (див., напр., [Дегтярев, 1995]). Скрізь, де присутні двоє людей, можемо зафіксувати більш чи менш виражені співвідношення владних позицій однієї людини і підвладних позицій другої. Таке домінування й підпорядкування має безліч форм, видів, рівнів і цілком очевидно являє собою одну з найістотніших характеристик людського існування. Інша річ, що далеко не завжди владно-підвладні співвідношення є очевидними як для їхніх суб'єктів, так і для сторонніх спостерігачів. Порівняно очевиднішими стосунки владування-підпорядкування виявляються тоді, коли вони втілюються в певних соціально визначених статусах учасників взаємодії, тобто коли за певними нормами й правилами, писаними чи неписаними, один суб'єкт ніби має право керувати діями іншого суб'єкта, впливати на нього, а цей інший має обов'язок підкорятися розпорядженням першого. У такому вигляді стосунки панування і підпорядкування досить виразно поділяють людей на групи, що протистоять одна одній.

Справжній соціальний феномен влади Б. Вишеславцев убачав тільки там, де є наказ і підпорядкування [Вишеславцев 1994а, с. 209]. Як зазначав А. Адлер, протягом століть два кляси людей – раби і рабовласники – жили в повному відчуженні і протистоянні одні одним [Адлер, 1997ж, с. 223]. Набагато складніше для побутово-буденного мислення зрозуміти єдність цих двох протилежних позицій учасників взаємодії, їхню відносність, залежність не лише підлеглого від керівника, а й керівника від підлеглого.

Слід зазначити, що позиції домінування і підпорядкування як взаємно протилежні фіксуються набагато легше, а для непсихологічних контекстів вони взагалі є майже єдино можливими. Стосунки розглядаються або як такі, у яких має місце рівність між учасниками, або як такі, де одна сторона має перевагу, а друга їй підпорядковується. Прикладом такого не досить психологічного розуміння проблеми є положення С. Каверіна про те, що

керівництво – це реалізація потреби влади, а підпорядкування, навпаки, є депривацією цієї потреби. Відтак особа, яка здійснює владу, й особа, що підлягає владі, являють собою діаметрально протилежні явища [Каверин, 1991, с. 23]. Х. Ортега-і-Гассет говорив про можливість жити лише в одній із двох ситуацій: людина або панує, або живе у світі, де панує хтось інший, за ким визнано таке право [Ортега-і-Гассет, 1994, с. 106]. У Г. Саллівана два основні види персоніфікацій “Я-добрий” і “Я-поганий” відповідають покірності і непослухові відповідно [Салливан, 1999, с. 197]. За Я. Рейковським, люди поділяються на тих, які мають виразну преференцію до солідарності з переможцями, і тих, які насамперед співчують тим, хто програв [Reykowski, 1986, s. 131–133].

Чітке розмежування суб’єктів панування і суб’єктів підпорядкування зумовлює ще й ту соціально-психологічну обставину, що позиції й переваги владного статусу легше розпізнаються й визнаються. У владному контексті взаємин домінантна сторона зазвичай постає як очевидніша (див., напр., [Argyle, 2001, s. 28–29]). Це, зокрема, дістає свій вияв у помітно більшій кількості термінів, що означають різні види й форми домінування, тоді як підпорядкування має набагато менший синонімічний ряд. Факт більшої очевидності владної позиції в стосунках може мати принаймні три психологічні пояснення. По-перше, владна сторона набагато виразніше виявляє власну суб’єктність: вона є стороною ініціативною, яка приймає рішення, нав’язує їх іншим учасникам, визначає дискурс спілкування. По-друге, для самого суб’єкта мотивація посідання владної позиції є очевиднішою й зрозумілішою, ніж мотивація підпорядкування. По-третє, владно-домінантна позиція, як правило, має більшу соціальну престижність.

Отже, владна позиція, владний вплив мають більше шансів бути ідентифікованими, ніж підвладні. У соціально-психологічних уявленнях їм звичайно приписується сильніша мотиваційна дія, вищий діяльнісний статус. Саме ті, хто має владу, наділяються повноваженнями щодо прийняття рішень і саме на них першочергово покладається відповідальність (див., напр., [Молоканов, 1995]). Як писав Т. Парсонс, у загальноприйнятому вживанні існує тенденція застосовувати термін “влада” до більш високих рангів стратифікації інституціалізованої могутності [Парсонс, 2000в, с. 573].

Тому важливим для психологічного аналізу стосунків владування-підпорядкування видається з’ясування справжнього психологічного змісту позицій узалежнення, підкорення, підлеглості. Хоча ці позиції звичайно не набувають такого виразного втілення, як протилежні їм позиції домінування, їхня роль у стосунках зовсім не є, бо й не може бути менш ваговою. Адже недаремно Ф. Ніцше говорив про однаково велику клопотність і владарювання, і покори. Наділивши все живе прагненням влади, він водночас твердив, що все живе – покірливе. При цьому владна позиція зовсім не обов’язково є кращою, бо наказувати важче, ніж коритися. Але й бути підлеглим не означає бути жертвою: наказують тому, хто не вміє коритися собі. Тобто у володіння іншого потрапляє той, хто не володіє сам собою. Очевидно, брак відповідної суб’єктності індивід компенсує нібито

вимушеним, а насправді достеменно потрібним йому самому підкоренням. Тому й виходить, писав Ніцше, що живе кориться і наказує, а віддаючи накази, стає покірливим [Ніцше, 1993б, с. 16, 113].

Отже, прагнення влади як визначальна характеристика всього живого у Ніцше доповнюється ще й потребою підпорядкування. Мабуть, саме завдяки діалектичній єдності домінування і підпорядкування стає можливим цілком адекватне поєднання нібито протилежних потреб у структурі однієї й тієї самої особистості, зокрема в структурі особистості авторитарної, у якій поєднуються прагнення панувати над кимсь і водночас бути підкореним комусь [Адорно, 2001; Райх, 1997а, с. 62; Фромм, 1990, с. 185]. К. Левін же взагалі поміщає відношення “ведучий – ведений” у поле “влади”. Це поле означає здатність однієї людини індукувати сили, що діють на іншу людину. Поле влади ведучого над веденим сильніше, ніж навпаки [Левін, 2000, с. 148].

Таким чином, владна перевага одного суб’єкта стосунків над другим зумовлюється співвідношенням сил, які розподіляються в полі, що формується між цими суб’єктами. Тому владність однієї особи і підвладність іншої набуває ще більшої відносності, а владно-підвладні співвідношення виявляються продуктом взаємодії.

Проте сама очевидна потреба того, хто домінує, мати іншого суб’єкта як об’єкт домінування вже означає певну залежність домінантної сторони від підпорядкованої. Відтак домінування і підпорядкування слід звичайно розглядати як протилежні полюси цілісного простору стосунків, але їхня взаємна зумовленість настільки діалектична, що один полюс не може існувати без другого, через що їхнє протиставлення практично завжди є вельми відносним.

Досить широке розуміння явища влади веде до визнання її за іманентну властивість кожної живої істоти (як у Ніцше) або психічного індивіда (як в Адлера). І в тому і в тому контексті влада постає як невід’ємна сторона, властивість живої істоти, що взаємодіє з оточенням і в цій взаємодії намагається утвердити власне існування, задовольнити свої потреби, дотримати власних інтересів, захиститися від конкурентних впливів інших істот. Для того, щоб бути, треба виявляти себе, заявляти про себе, висловлювати домагання щодо середовища. Оскільки існування неможливе без натрапляння на труднощі й перешкоди, то подолання їх стає доконечною потребою, а це означає утвердження суб’єкта у владній позиції.

Аби жити й розмножуватися, писав А. Кемпінський, треба здобувати навколишній світ. Ця риса властива організмам, які перебувають навіть на найнижчих щаблях філогенезу. З іншого боку, ця властивість може проступати в патологічно перебільшених формах [Крпівський, 1972, с. 29–30]. Посідання влади дає досить очевидні переваги, вигоди, які в переважній більшості випадків становлять безумовну привабливість для особи.

Водночас владний статус криє в собі багато всілякого роду небезпек. Насамперед у вічі впадає проблемний характер прагнення будь-що досягти влади та використовувати її. Проте не менш проблемною є й ситуація, коли

особа має замало влади щодо інших, самої себе чи об'єктивної ситуації. С. Каверін зазначає, що несприятливим є як надмір влади, так і безвладдя. В основі багатьох негативних соціально-психологічних явищ лежить неможливість нормального задоволення потреби влади [Каверин, 1991, с. 23–24]. Натомість А. Адлер підкреслював небезпеку авторитарного виховання, яке дає дитині ідеал влади і демонструє їй переваги, пов'язані з її посіданням, а це призводить до вироблення бажання домінувати над іншими [Адлер, 1997ж, с. 241]. Дж. Мід говорив про наявність постійної потреби реалізувати свою самість у хоч якомусь вивищенні над навколишніми особами [Мід, 2000, с. 187].

Таким чином, якщо потреба домінувати є первісною іманентною потребою психічного суб'єкта, то давній спір Фрейда і Адлера про первинність чи то сексуальних, чи то владних потягів має бути розв'язано на користь останніх.

Владні потяги пронизують усю сферу психічного життя індивіда, заволодіваючи в тому числі й сексуальною. Можливість чи неможливість задоволення сексуальних потреб визначається змістом стосунків з оточенням, залежить від ступеня домінування оточення над особою або особи над оточенням. Накладаючи численні табу на сексуальну сферу, соціум обмежує індивіда, упокорює його, але водночас спонукає до реалізації відповідних потреб непрямим чином. Індивід, отже, “вислизає” з-під суспільних заборон і, бодай почасти, здобуває владу над обставинами. Пряме ж задоволення сексуальних потреб тим паче передбачає присутність іншої особи, і контекст такого задоволення набуває ще більш вираженого владно-підвладного характеру.

Чи не найяскравішим утіленням поєднання сексуальних і владних імпульсів є садизм, де сексуальні і владні потреби задовольняються одночасно, а незадоволення одних унеможлиблює задоволення інших. Щоправда, можна вести мову про так званий несексуальний садизм, наявність якого могла б бути додатковим аргументом на користь первинності саме владних потреб, а не сексуальних. Проте цей аргумент здебільшого спростовується в результаті поглибленого аналізу, за яким несексуальний садизм звичайно виявляється захисним або компенсаторним варіантом садизму сексуального. Так, за А. Адлером, садизм – це спосіб домагатися перемоги через примус слабших [Адлер, 1997в]. Про несексуальний садизм Сталіна говорить А. Ноймайр: змога завдавати іншим людям фізичного болю і душевних страждань давала Сталінові не тільки почуття насолоди, а й підтвердження абсолютного панування [Ноймайр, 1997, с. 461]. Водночас наявність несексуального садизму та, очевидно, і несексуального мазохізму свідчить про різні психічні джерела прагнення влади і сексуального бажання. Десь на дуже ранніх етапах онтогенезу ці дві сфери поєднуються між собою і далі співіснують вельми тісно, хоча їхня первісна природа досить різна.

Можливо, ця різниця полягає й у тому, що відповідні потреби початково зароджуються в різних сферах індивідуального буття. Сексуальна

потреба має первісно ендогенний характер, виникає як загальна неоформлена сексуальність індивіда, сексуальність, яка згодом має знайти свій об'єкт. Натомість владні спонукання мають природу екзогенну, виводяться зі сфери взаємодії індивіда з іншими людьми. При цьому вони дуже рано інтеоріоризовуються і поєднуються з уже наявними, але ще не оформленими сексуальними прагненнями. Відтак пошук об'єкта для сексуального спрямування майже від самого початку набуває характеру пошуку об'єкта домінування або підпорядкування.

Компенсаторну функцію виконує не тільки маскуванню сексуальності. Увагу багатьох психологів – дослідників влади – привертала компенсаторна функція домінування. Для особи, яка має значну владну потенцію і для якої застосування владних можливостей не становить психологічної проблеми, влада здебільшого не набуває самодостатньої цінності, а прагнення влади не перетворюється на один із провідних мотивів активності. Владна функція спрацьовує ніби сама собою, а здійснення владних повноважень є звичайним і звичним модусом активності.

Натомість для особи, невпевненої у власних силах, психологічно слабкої, неспроможної до адекватного досягнення, здобуття домінантної позиції, посідання влади виявляється особливо привабливим. Дуже актуальним таке прагнення стає для різного роду невротичних особистостей і є, власне кажучи, одним із найзначущіших елементів конструйованого ними “несправжнього”, вигаданого невротичного світу. У такому неадекватному відображенні дійсності позбавлена реальних владних можливостей особа захищається від усвідомлення своєї нижчости тим, що уявляє себе істотою владною, спроможною, потентною.

Оскільки в основі фіктивного компенсаторного владного статусу лежить не справжня психологічна міць, а особистісна слабкість, то через будь-які вияви такої “домінантної” позиції тою чи тою мірою проступає психологічна неадекватність. Відтак зазнавані невдачі, як правило, спонукають індивіда не до належної корекції поведінки, а до ще виразніших намагань укріпити свою владність. Такі залежності являють собою одну з істотних характеристик невротичного кола. І загальна історія людства, і зміст повсякденних людських стосунків дають безліч прикладів свідомої, напівсвідомої чи майже несвідомої активності осіб, які потерпають від комплексу нижчости і прагнуть заглушити його, замаскувати через здобуття влади над іншими людьми. (Клясичним прикладом є комплекс Наполеона, який спонукає низькорослих чоловіків до владного вивищення над оточенням).

Якщо домінування дає якісь переваги, то за простою формальною логікою воно виявляється більше потрібним тим суб'єктам, які відчують брак відповідних переваг, усвідомлюють або зазнають упослідження. У психології склалася потужна традиція розгляду всіляких форм домінування як компенсацій певних вад, недоліків, дефектів тощо. Ф. Ніцше писав про прагнення слабких до єдності, яка примножує їхні сили. Натомість сильним істотам притаманне прагнення до варіювання та диференціювання [Ніцше,

2000, с. 879]. Отже, той, хто має силу, не потребує шукати способів її набуття.

А. Адлер багато уваги приділяв боротьбі невротика за панування над оточенням, в основі якої лежить прагнення вирватися зі сфери невпевненості та почуття малоцінності [Адлер, 1995, с. 60]. Здобуття влади, отже, має заспокоювати, згладжувати почуття нижчості, давати особі ілюзію впевненості у своїх силах. К. Юнг говорив про те, що такі нібито протилежні риси, як зарозумілість і малодушність, мають спільним невизначеність своїх меж: зарозумілий надмірно роздувається, малодушний надмірно зменшується. За зарозумілістю легко виявляється почуття нижчості. Натомість що більше зіщулюється малодушний, то більше росте в ньому домагання на визнання. Відтак і зарозумілий, і малодушний водночас і замалі, і завеликі. Завдяки такій “психічній інфляції” індивід заповнює простір, який у нормальному вигляді не зміг би заповнити [Юнг, 1994б, с. 198]. Таким чином, неадекватний брак влади в обох варіантах його компенсації – чи то імітації власної величі, чи то позірного самозречення – призводить до порушення інтра- та інтерсуб’єктних співвідношень у взаємодії з оточенням.

На дві протилежні тенденції в поведінці невротичної особистості вказувала К. Горні. За почуттям зверхності криється найбільшній жах перед будь-яким натяком на безпорадність. Така особа позірно спрямована на самозвеличення, задоволення амбіцій, мстиве торжество та владу над життям. Проте глибший аналіз відкриває схильність до покірності й самоприменшення, яку вона не просто придушує в собі, а відчуває до неї огиду і ненавидить її [Хорні, 1997, с. 168–169].

Про владне домінування як компенсацію особистісної слабкості багато сказано Е. Фроммом. Жадоба влади, писав він, коріниться не в силі, а в слабкості, це відчайдушне намагання здобути заміник сили, коли справжньої сили бракує. Садистсько-мазохістська (“авторитарна”) особистість захоплюється владою і хоче підкорятися, але водночас хоче, щоб інші підкорялися їй. У такої особи сила автоматично викликає любов і готовність підкоритися, а безсилі люди викликають зневагу та бажання напасти, придушити, принизити [Фромм, 1990, с. 136–145].

Цілий спектр характеристик, що відображають комплекс нижчості Гітлера, описує А. Ноймайр: некрофілія, брехливість і віроломство, садомазохізм, нарцисизм, імпульсивність, ірраціональність, брак почуття реальності, недовірливість, збудливість, афективність, соціальний інфантилізм, соціальний автизм, дефіцити ідентифікації, манія величі [Ноймайр, 1997, с. 293–310]. Про специфічні комплекси Сталіна та їхні аналоги в душі кожної нормальної людини писав Д. Ранкур-Лаферрієр: Сталінову жадобу влади він пов’язував з ототожненням з агресором як засобом подолання неспокою, заниженої самооцінки, страху [Ранкур-Лаферрієр, 1996, с. 95–96].

Характеризуючи поведінку терористів як осіб, схильних до екстремальних насильницьких дій, Л. Гозман та О. Шестопап зазначають, що

це переважно автсайдери, невротичні, агресивні, спрагли ризику, дезадаптовані соціально. Вони шукають компенсації, задоволення почуття ідентичності та належності [Гозман, Шестопал, 1996, с. 308–315]. За Б. Беттельгаймом, для деіндивідуалізованої особи щонайпривабливішими стають сила за будь-яку ціну і вплив для будь-яких цілей. Зневага до нижчих категорій стає важливим психологічним захистом від власних страхів [Беттельхейм, 1992].

Коли йдеться про компенсаторне значення владного статусу, то слід мати на увазі не лише наявність психологічного владного впливу, а й посідання формальної влади. За С. Каверінім, таке посідання є засобом задоволення потреби в самоствердженні та підвищення самоповаги через визнання з боку навколишніх осіб [Каверин, 1991, с. 14–15]. Лідер, який “роздув” свою особистість через ідентифікацію зі своїм постом або відчув себе представником колективної волі, пише В. Одайник, переживає почуття самовпевненості і всемогутності. Це тільки посилює почуття особистісної нижчості, що ще більше штовхає в бік компенсації через утвердження своєї волі [Одайник, 1996, с. 33].

Таким чином, прагнення та посідання влади практично завжди ґрунтуються на специфічних потребах суб’єктів, в основі яких лежить мало усвідомлюване бажання позбутися почуття власної нижчості. І тому будь-яке соціально привабливе оформлення активності, спрямованої на здобуття влади, не повинне вводити в оману щодо її справжніх психологічних причин. Інша річ, що на соціальному рівні немає сенсу трактувати ці причини як виключно негативний чинник, який треба всіляко депривувати. Очевидно, умови соціального співжиття неминуче мають приводити до наділяння певних осіб тими чи тими владними функціями, і, як і в кожній сфері, краще, коли ці функції покладаються на тих, хто хоче їх виконувати. При цьому, однак, належить пам’ятати, що у владній сфері, як мало в якій іншій, криється багато потенційних небезпек і можливостей спотворення характеру стосунків, на які поширюється компетенція наділених владою осіб та інституцій.

Менш очевидним, але не менш загальним, ніж потреба домінування, є прагнення підпорядкуватися, бути підлеглим, залежним. Оскільки жива істота чи психічний суб’єкт не можуть існувати поза певним середовищем, то вони “приречені” на те, щоб якимсь чином до цього середовища устосунковуватися, пристосовуватися до його умов. Цілковита нездатність до такого пристосування означає нездатність до самого існування. У будь-якому вияві влади над оточенням, яку має індивід, завжди має місце і його узалежнення від цього оточення, підпорядкування йому. Адже сама наявність середовища, у якому індивід має утвердитися, означає залежність від такої наявності.

Особа, яка здобуває владу, реалізовує при цьому свої власні потреби. Але водночас вона задовольняє потреби тих осіб, які стають її підвладними. У багатьох істотних відношеннях соціальні процеси мають характер поєднання протилежних тенденцій: прагнення влади і прагнення бути

підвладним, отримати владу над собою. Потреба домінувати як більш очевидна та морально проблемна має свого відповідника в потребі підпорядковуватися, що не так явно показує себе і претендує радше на статус чесноти, ніж вади.

Про загальну потребу людей в авторитеті, керівництві та законі писав К. Юнг [Юнг, 1994б, с. 313]. За Е. Канетті, віряни очікують на жорстке втручання, яке можна було б ясно відчутися на собі [Канетті, 2001, с. 121]. В. Райх говорив про такі особистісні особливості, як страх перед відповідальністю, прагнення підпорядкуватися владі, потреба підпорядковуватися командам, безпорадність, несамотійність, туга за вождем, страх перед владою, боязнь життя, містицизм, [Райх, 1997а, с. 329; Райх, 1997б, с. 121].

Е. Фромм відзначав емоційну залежність переважної більшості людей від вождів. Така залежність робить людину піддатною на чужий вплив і спонукає до підпорядкування могутньому авторитетові, мирським цінностям, натовпові. Люди набагато сильніше хочуть підпорядковуватися, ніж їх до цього примушують. Авторитарна особистість прагне відмовитися від своєї незалежності, злити своє Я з ким-небудь або з чим-небудь зовнішнім, позбутися власної особистості, утратити себе, іншими словами – позбутися тягара свободи [Фромм, 1992а, с. 22; Фромм, 1990, с. 24–25, 117, 124–132].

Результати такого аналізу Фромма належить доповнити ремаркою про те, що ці тенденції властиві не просто авторитарним особистостям. Адже якщо авторитарними, у фроммівському розумінні, є більшість людей, то прагнення підвладності – це важлива психологічна характеристика людської особи взагалі. Її, зрештою, можна поширити на всіх без винятку людей, бо в поведінці й ментальності кожної з них спостерігаються відповідні ознаки. Може йтися лише про різні ступені вираженості. Загалом же пошук авторитету, прагнення підпорядкуватися виявляється не менш загальною вселюдською властивістю, як і прагнення домінувати.

Загальнолюдську потребу підкорення авторитетові, ідентифікації з вождем досить докладно відстежено в окремих версіях соціального психоаналізу. Підпорядкування виражається не тільки в актах інтерсуб'єктної взаємодії, а насамперед у внутрішніх позиціях її учасників. Найчастіше така ідентифікація відбувається майже автоматично, майже несвідомо і не виділяється її суб'єктами як якийсь особливий феномен.

Потреба мати над собою авторитет зумовлює стихійне прагнення мас до деспотизму, про яке згадує С. Московічі. Зовнішнє підпорядкування поступається місцем перед внутрішнім підпорядкуванням, видиме панування підмінюється пануванням духовним, незримим [Московічі, 1996, с. 69–75]. Невидимість, непомітність такої глибоко притаманної людям потреби породжує чималі психологічні труднощі в її усвідомленні та ідентифікації суб'єкта. За Х. Ортегою-і-Гассетом, пошук вищої інстанції стає не тільки психологічною потребою, а й ознакою певного статусу в соціальній ієрархії. Людина самою своєю натурою примушена шукати собі вищу інстанцію [Ортега-і-Гасет, 1994, с. 85]. Чи не слід у цьому разі вести мову радше про

різні ступені усвідомлення потреби підпорядкування, а відтак і про різну міру ідентифікації людини як учасника стосунків домінування-підпорядкування?

Підлеглість авторитетові та узалежнення від його вказівок найчастіше виводиться з умов виховання в дитинстві [Reykowski, 1986, s. 208–209]. Батьківський авторитет зникає лише для того, щоб поступитися місцем перед іншим авторитетом [Адорно, 2001, с. 285]. А схильність дорослих до підпорядкування ґрунтується на їхній слухняності в дитинстві [Адлер, 1997ж, с. 59]. К. Горні трактувала покірність як прагнення перекласти відповідальність на інших, отримати від них захист і турботу [Хорни, 1993б, с. 76–77]. Авторитарне підпорядкування називають одним із видів конформізму, в основі якого – потреба рівнятися на сильну, авторитетну фігуру та шукати опору всередині групи [Оллпорт, 1998, с. 157; Feldman, 2003].

Якщо підпорядкування іншій особі є ніби психологічною суттю процесу ідентифікації, то в протилежному йому за багатьма ознаками процесі проєкції таке психологічне підпорядкування втілюється не меншою мірою. І це хоч би через те, що, по-перше, суб'єкт потребує мати за об'єкт проєкції більш чи менш значущу для нього особу, по-друге, ця особа повинна мати певний набір рис, до яких ніби допасовується проєкція. А з другого боку, підпорядковуючись іншій особі, суб'єкт й ідентифікується з нею, і проєкує на неї свої власні риси й комплекси. У зв'язку із цим важливо знати, що саме зі свого психологічного єства проєкує особа у владно-підвладні стосунки.

Тут привертають увагу два цікаві підходи: Ф. Ніцше зазначав, що мусить коритися той, хто не може собі наказувати [Ніцше, 1993б, с. 197], а Г. Оллпорт убачав у конформізмі проєкцію власних ворожих спонукань особистості [Оллпорт, 1998, с. 158, 171]. Таким чином, в основі підпорядкування лежить нездатність керувати собою і впливати на інших. Проте особа могла б просто співіснувати із цими властивостями, щоб вони не визначали істотно змісту її стосунків з іншими людьми. Але позаяк в основі їх, очевидно, криється якраз намагання мати владу і над собою, і над іншими [Одайник, 1996, с. 34], то особа, захищаючи себе від надмірного переживання власної неспроможности, проєкує ці властивості в інтерсуб'єктивний простір. Відтак комплекс нижчости спричиняє не тільки прагнення владної переваги над іншими, а й намагання потрапити в залежність від інших, посісти підвладну позицію у взаємодії.

Підпорядкування, як і домінування, може виконувати компенсаторну функцію для психологічно слабких індивідів, відігравати роль своєрідного психологічного костура. Основна психологічна вигода підпорядкування полягає, очевидно, у відмові від відповідальности. Можна говорити про два варіанти такої відмови – від відповідальности позитивної і негативної. Відмова від позитивної відповідальности означає, що індивід, передчуваючи свою неспроможність у виконанні певних функцій, наперед відмовляється від них, перекладаючи керівні обов'язки та відповідальність на іншу особу. А з того, хто неспроможний бути відповідальним, нічого й питати.

Що ж до негативної відповідальності, то тут може йтися про те, що індивід визнає свою неспроможність у разі вчинення ним – реально чи потенційно – неправильних або неадекватних дій. Готовність визнати свою провину, а відтак віддатися “під справедливий суд” інших перетворює індивіда з винуватця на одну із жертв власної неспроможности. Таке каяття робить його водночас винним і невинним, а “покірної голови й меч не бере”.

За Ф. Ніцше, є люди, які поза підпорядкуванням не являють собою жодної цінности [Ніцше, 1993б, с. 63]. К. Горні зазначала, що найчастішою платою за любов є позиція покірности та емоційної залежности [Хорни, 1993б, с. 95]. Отже, підпорядкована позиція може бути засобом здобуття любови. Т. Адорно підкреслював значення задоволення від послуху й підпорядкування для процесу соціального пристосування [Адорно, 2001, с. 281]. За Ф. Зимбардо і М. Ляйппе, підпорядкування, як правило, допомагає заробити схвалення [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 89], а за А. Адлером – задовольнити свої бажання [Адлер, 1995, с. 44–45]. Е. Фромм розглядав підпорядкування як джерело прихованого задоволення та ілюзії самостійности [Фромм, 1990, с. 16; Фромм, 1992а, с. 25–26].

Наслідуючи свого лідера, натовп укріплює повагу до себе, зміцнює своє соціальне Я [Московичи, 1996, с. 221]. У слідуванні за пророком К. Юнг убачав таку вигоду, як перекладення на нього своєї відповідальности [Юнг, 1994б, с. 233]. Привабливість мазохізму, за Фроммом, полягає у звільненні від прийняття рішення, від відповідальности за свою долю [Фромм, 1990, с. 135]. Підвладний приймає схему, нав’язану йому згори, стає її сліпим виконавцем, завдяки чому здобуває почуття порядку, якого сам виробити не зміг. Ціною втрати свободи він уникає зусилля, пов’язаного з внутрішнім упорядкуванням [Krcicski, 1972, s. 49]. На думку Б. Беттельгайма, для більшости людей, коли вони вимушені вибирати між пониженням людського рівня і нестерпним внутрішнім напруженням, неминучим буде вибір на користь першого для збереження внутрішнього спокою [Беттельхейм, 1992].

Таким чином, позиція підлеглого суб’єкта у взаємодії, що в більшості випадків нібито мала б викликати співчуття і намагання підтримати, насправді дає суб’єктові значні переваги, зумовлені його власними недосконалостями. Відчуваючи свою малоцінність (як вона формується в дитинстві, описує, наприклад, О. Захаров [Захаров, 1988, с. 230–231]), суб’єкт може шукати особу більш успішну, ідентифікація з якою дасть йому своєрідну компенсацію у вигляді почуття впевнености, прилучености до зовнішньої сили, що правитиме для нього за засіб психологічного самопіднесення.

Уже в самому підпорядкуванні як прямій відмові від узяття на себе більш-менш самостійних владних функцій криється намагання бодай непрямо володіти ситуацією взаємодії. Той, хто підпорядковується, прагне змінити дискурс взаємодії, надаючи йому сприятливішого для себе забарвлення та нейтралізуючи можливі негативні аспекти.

Проте підпорядкування може мати й більш химерний, багатопляновий характер і мати на меті якраз протилежне: здобуття доміантної позиції. Така

позиція здобувається в непрямий спосіб, а зайняття позиції підлеглої сторони стає засобом відповідного маніпулювання стороною, якій віддається позірنا перевага у взаємодії. Найтипівішими шляхами маніпулятивного підпорядкування є, по-перше, вияв своєї безпорадності і заклики про допомогу, по-друге – увиразнення відповідних переваг іншої сторони. Обидва модуси поведінки передбачають спонукання цієї іншої сторони до вчинення відповідних дій і взяття на себе відповідальності за них [Доценко, 2003; Карнегі, 1990; Рюмшина, 2001; Шейнов, 2003; Шостром, 2002].

Висновок, що найчастіше робився психологами, які досліджували проблему панування і підпорядкування, полягає в тому, що підпорядкування не просто компенсує певні вади суб'єкта. Саме прагнення такої компенсації зумовлюється тим, що суб'єкт намагається досягти більш високого рівня самореалізації в різних її відношеннях. Така самореалізація може мати безліч різноманітних форм, які, проте, спільним мають те, що, зокрема, може трактуватися як прагнення влади. Недаремно Ф. Ніцше писав: “Де жертвовність, служіння, віддані погляди, там і бажання стати паном” [Ніцше, 1993б, с. 113]. К. Юнг зазначав, що до влади можна йти як прямим шляхом, так і манівцями – через любов, прекрасну поведінку, добродішність [Юнг, 1994а, с. 70].

Процес трансформації різних форм особистісної малоцінності у вияви вищості докладно опрацьовано А. Адлером. Він підкреслював, що слабкі діти використовують свою слабкість, аби примусити інших підкорятися собі. Позбавлення від відповідальності та привілеїв, які дає невротикові його хвороба, дають йому змогу досягати реальної переваги. Саме призначення невроту Адлер убачав у вивищенні: комплекс нижчості є джерелом сили слабких людей, невротик досягає переваги, примушуючи інших собою займатися [Адлер, 1995, с. 37, 44–49, 64; Адлер, 1997е, с. 55–59, 102, 155; Адлер, 1997ж, с. 34].

Аналогічний спосіб здобуття влади описував і Г. Салліван: людина зі стійко низькою самооцінкою виробляє спосіб виявляння таких кричущих ознак малоцінності, що неминуче стає об'єктом філантропічних учинків із боку навколишніх осіб [Салліван, 1999, с. 319]. Егоїстичні мотиви підлеглої поведінки викривав В. Райх, зазначаючи, що людина з мазохістським характером намагається позбутися напруження й тривоги, домагаючись любові через провокацію та визивну поведінку [Райх, 1999, с. 159]. Маючи настійливу потребу повелівати іншими, невротик, писала К. Горні, прагне підпорядкування, при цьому нав'язуючи іншим свою волю. Невротичне прагнення влади може бути приховане в соціально значущих або дружніх формах [Хорні, 1993б, с. 79, 136].

Таким чином, більш чи менш прискіпливий аналіз мотиваційної сфери осіб, схильних до підпорядкування, здебільшого спонукає вбачати в їхній поведінці малоусвідомлюване прагнення забезпечити собі бодай до певної міри домінантну позицію.

Крім різного типу компенсаторних функцій підпорядкування може відігравати роль досить адекватного самоствердження, насамперед у тому

разі, коли підпорядковується особа, схильна до постійного надмірного домінування. Нерідко це особа в певному розумінні психопатична, така, що має проблеми з адаптацією до соціального оточення. Підпорядкування для неї може мати зміст належної корекції поведінки й ставлень.

У переважній більшості стосунків і взаємодій, які мають місце в соціумі, взаємне зайняття суб'єктами позицій домінування і підпорядкування відбувається доволі стихійно, але водночас згідно з неписаними соціальними нормами. Коли ж ідеться про стосунки формалізовані, рекомендовані офіційно, то тут позиції керівництва-підлеглости визначаються заздалегідь і приймаються сторонами взаємодії як обов'язкові до виконання.

Домінування і підпорядкування в різних формах являють собою полярні характеристики функції цілісної ситуації соціальної взаємодії. Проте ця їхня полярність має вельми відносний характер. Належить говорити радше про двоєдину цілісність, взаємну зумовленість домінантною і підлеглою позицій. Гегелівське положення про діалектичну взаємозалежність пана і раба, взаємозумовленість панської і рабської свідомості [Гегель, 2004, с. 141–145] і досі набуває дедалі новіших інтерпретацій [Бодрийяр, 2000, с. 105; Жижек, 2003; Chudy, 2002].

Уже сам факт підпорядкування одного суб'єкта іншому означає наявність влади цього першого суб'єкта над собою та над іншим. Так само як і владна перевага одного суб'єкта над іншим говорить про те, що в цьому іншому суб'єкті є щось таке, що не підлягає першому суб'єктові і над чим треба здобувати владу. Про це писав Ф. Ніцше: оскільки й у послухові міститься протидія, він зовсім не рівносильний відмові від власної влади. Так само в наказуванні міститься визнання, що абсолютної влади противника не переможено [Ніцше, 2000, с. 875].

Домінування і підпорядкування мають розглядатися не як дві протилежні характеристики стосунків, що складаються у взаємодії, а як двоєдина функція регулювання цих стосунків. Так, за Г. Марселем, володіти – це майже неминуче означає бути в чиємусь володінні: для істоти, котра собою не розпоряджається, немає й інших осіб, вони полишені нею на самих себе [Марсель, 1998, с. 494–498].

Е. Фромм відзначав залежність садиста від об'єкта його садизму: садист так само сильно потребує свого об'єкта, як мазохіст – свого. В обох випадках власне Я зникає: суб'єкт розчиняється в зовнішній силі і перестає існувати або розростається за рахунок включення в себе іншої людини, здобуваючи при цьому силу та впевненість, якої не мав сам [Фромм, 1990, с. 127, 137]. За К. Юнгом, індивідуального наміру здобути владу не досить, бо це питання цілком колективне. Маючи потребу в магічній фігурі вождя, спільнота використовує прагнення влади одного і прагнення до підпорядкування багатьох [Юнг, 1994б, с. 207–208].

А. Адлер писав про доконечність своєрідного збігу владних устремлінь вождя і відповідного стану мас [Адлер, 1997ж, с. 224–225; Адлер, 1997и, с. 200]. Лідери повинні пристосовуватися до проблем своїх спільнот

[Блондель, 1992, с. 11]. Влада не реалізовується, якщо реципієнт влади не реагує на владний акт [Холл, 2001, с. 191]. Тобто влада, якої підвладний суб'єкт не помічає, не переживає, не зазнає її впливу на себе, за суттю, не існує. Владні розпорядження та віддіювання завмирають у просторі взаємодії, не досягаючи їхнього адресата.

А. Кемпінський пов'язував абсолютну владу з абсолютною залежністю: владар не може існувати без своїх підданих. Можливість багатократного збільшення власних функційних структур дає владареві почуття потужності, проте, з іншого боку, позбавляє його почуття свободи та індивідуальності. Він мусить рахуватися з тим, що його сигнали буде прочитано та примножено багатьма людьми. Він не може бути собою, а є тільки тим, чим має бути з огляду на репрезентовану ним ідею і чим хочуть бачити його власні прибічники [Krciński, 1972, s. 30–32, 41–42].

М. Вебер трактував панування як усвідомлену співвідносність дії одного з дією іншого і навпаки, через що можна розраховувати на здійснення взаємних очікувань. Той, хто панує, має шанс розраховувати на виконання своїх наказів відповідно до їхнього усередненого змісту. Ті, хто скоряється, у середньому суб'єктивно вважають дії, що ґрунтуються на згоді, за обов'язкові для себе [Вебер, 1998в, с. 136–138]. Таким чином, ідеться фактично про ймовірнісний характер владно-підвладної взаємодії. Її панівні і підлеглі учасники лише з певною ймовірністю, вищою або нижчою, розраховують на адекватну, на їхній погляд, відповідь партнерів на їхні дії.

В умовах високоорганізованого управління влада лідера, за Дж. Н'юстромом і К. Девісом, істотно визначається довірою до нього підлеглих, їхньою прихильністю до групової роботи та усвідомленням відповідальності, лояльністю, готовністю прийти на допомогу керівникові, а водночас і конструктивною опозицією його ідеям, оцінкам і діям [Ньюстром, Дэвис, 2000, с. 185, 211]. Коли ж інтерактивні стосунки переходять на щонайвищий рівень – рівень творчості, владно-підвладні співвідношення трансформуються настільки, що втрачається їхній власне кратичний зміст. Як писав Г. Марсель, усюди, де є чиста творчість, володіння як таке трансцендентується або ж зникає всередині неї, зникає двоякість того, хто володіє, і того, ким володіють [Марсель, 1998, с. 586].

У міжсуб'єктних стосунках позиції домінування і підпорядкування, як правило, взаємно узгоджуються. Суб'єкти діють згідно з визначеними для них і взятими на себе функціями, а відтак взаємини не набувають проблемного характеру і їхній владно-підвладний зміст найчастіше залишається непоміченим. Цей зміст найбільше увиразнюється тоді, коли суб'єкт, від якого вимагається або очікується підпорядкування, не в змозі зайняти цю позицію і виявляє непокору щодо домінантних впливів іншого суб'єкта.

Непокора в різних її формах і мірах вияву може розглядатися як варіант і домінування, і підпорядкування. Як домінування непокора означає, що суб'єкт у відповідь на чинений на нього тиск намагається зберегти або нав'язати бажаний для нього дискурс взаємодії, і стає виявом владних

домагань суб'єкта, якого спонукають до підкорення. Проте з психологічного погляду непокора є й формою підпорядкування: суб'єкт змушений скеровувати свою активність у напрямі, який зумовлюється не так його власними потребами й наставленнями, як впливом того, хто намагається над ним панувати. Водночас очевидно, що в актах непокори сильніше, ніж в актах домінування, виражається психологічно напружене прагнення діяти з власної волі. (К. Штайнер виводить непокору з внутрішньої самодостатності та незалежності [Steiner, 1987]).

Оскільки кожний суб'єкт протягом свого існування неминуче стає об'єктом владних домагань із боку інших суб'єктів, то вияв непокори, її зміст, частота, інтенсивність стають його важливою інтеракційною характеристикою. Брак здатності чи бажання виявляти непокору взагалі може розглядатися як визначальна ознака такого собі психологічного рабства, внутрішньо притаманної неспроможності бути самодіяльною, автономною істотою (див., напр., [Makota, 2002]). Але й неадекватно часте й активне виявлення непокори також може бути свідченням недостатньої автономності та істотної залежності від взаємодії з іншими людьми.

Непокора виконує важливу регульовану функцію. У ситуації, де непокору важко виявити, зазначав С. Мілграм, переживається психологічне напруження і внутрішній дискомфорт [Мілграм, 2000, с. 153]. Можливість виявляти непокору має значення не тільки з погляду біологічної чи фізичної безпеки індивіда: ще більше значення вона має для його особистісного ствердження, для здобуття комфортного статусу в структурі взаємин.

Описуючи характер взаємодії в умовах концтабору, Б. Беттельгайм підкреслював, що вижити допомагала навіть незначна символічна можливість діяти або не діяти, але зі своєї волі [Беттельгейм, 1992]. У зв'язку із цим варто звернути увагу на висловлювання Е. Канетті про те, що кожний відчуває несвободу й протест, стикаючись із наказом, який надходить іззовні і вимагає виконання [Канетті, 2001, с. 145], і думку Г. Спенсера про роботу з примусу на задоволення бажань іншого як характерну рису раба [Спенсер, 1999]. І в тому і в тому разі може йтися про соціальне або фізичне рабство й неволю. Проте цілком можливим є й рабство психологічне, коли накази ззовні та робота з примусу сприймаються як благо, а можливість діяти з власної волі, навпаки, як обтяжливий клопіт.

Т. Парсонс писав, що в крайньому разі влада може виявлятися в пасивному опорі [Парсонс, 2000в, с. 573]. Проте здається, що цей випадок якраз ще не є крайнім. Бо ще нижчий, ніж у пасивному опорі, рівень непокори має місце в охочому й добровільному підпорядкуванні (вище вже йшлося про те, як підпорядкування насправді означає владні домагання). Це ще одна підстава для сумніву щодо можливості знаходження того чи того психологічного полюса у владно-підвладних співвідношеннях.

Інший аспект вияву непокори полягає в безсторонній, більш чи менш об'єктивній оцінці владної позиції домінантної сторони. Якщо ця владна позиція ґрунтується виключно або здебільшого на взаємних психологічних узалежненнях, а за великою міркою так воно переважно й буває, то будь-

який сумнів щодо такої її легітимності підриває психологічні основи домінування. У такому разі доля домінантного суб'єкта виявляється в руках (а радше в умах) суб'єктів підлеглих. Адже досить їм відмовитися визнавати чиюсь владу над собою, як цієї влади не стає. Так, за Т. Боллом, відмова від раболіпного підкорення у відповідь на примус із боку носіїв влади робить псевдовладу безвладною і нелегітимною [Болл, 1993].

Сумніви спростовують владу, тому її носії здебільшого не люблять і бояться виявів непокори. С. Московічі зазначає, що зерно сумніву в мільйонів людей приводить до повалення навіть наймогутнішого тирана. У міру віддалення від початкової харизми індивіди знову здобувають здатність до самостійних дій [Московичи, 1998, с. 284, 307]. Десь у цьому контексті С. Каверін говорить про позитивне психологічне значення критики знизу: можливість критикувати керівника дає відчуття свободи, створює почуття власної гідності, викорінює рабське благоговіння перед владою [Каверін, 1991, с. 56]. І це не просто соціально-політичне гасло, тут справді криється важлива психологічна закономірність, що полягає в руйнуванні владного моноліту непогрішності навіть дрібними краплями психологічної непокори.

Утім, проблема критики керівництва зовсім не така проста й очевидна. Важливим, зокрема, є питання про межі допустимості владного впливу, його адекватності та, відповідно, адекватності дій у відповідь, дій на підпорядкування або на протест і непокору. У цьому контексті знову зростає роль особистісного чинника.

Ще А. Адлер звернув увагу на невротичне розширення поняття примусу, коли найзвичайніші ситуації та події сприймаються невротичною особою як зазіхання на її індивідуальну свободу і викликають у неї заперечення й протест. Він наводив розлогий перелік форм примусу, які нормальна людина навряд чи помічає, але які болісно сприймаються невротиком: потреба поважати, говорити правду, складати іспит, віддаватися роботі, брати шлюб, заводити дітей, спати вночі тощо. Відтак невротична особа, виявляючи непокору щодо явищ, зовсім не шкідливих для неї, марно й недоцільно тратить енергію, виявляючи непотрібну заангажованість в одні справи і не розв'язуючи справді важливих для неї проблем, через що її позиція постійно залишається неадекватно підвладною попри наполегливе прагнення влади [Адлер, 1995, с. 53–54].

У зв'язку із цим постає запитання про те, що є суб'єктивно важливішим для людини – справляти вплив на інших, тобто панувати й домінувати, чи не перебувати під впливом інших, не бути підпорядкованим і залежним. Видається, що Адлер, який загострив проблему владної переваги, усе-таки насамперед обумовив її прагненням уникати залежності, другорядності, нижчости.

Подібно й О. Сидоренко вважає, що люди набагато гостріше й болісніше переживають нездатність протистояти чужому впливові, ніж свою нездатність справляти власний вплив. Страх утратити своє Я вона називає основною драмою людської взаємодії [Сидоренко, 1997]. Тому, можливо, найбільш удала відповідь на поставлене запитання має полягати в пошуку

шляхів позитивного добровільного узалежнення від інших, яке, з одного боку, озброює індивіда засобами здобуття влади над оточенням, а з другого – робить його залежність доконечною й прийнятною, нівелюючи її негативні наслідки.

Аналіз владно-підвладної взаємодії за параметрами домінування-підпорядкування може бути доповнено аналізом за параметрами узалежнення-упорядкування (докладніше про це див. у розд. 2.3). Ці параметри можна розглядати як дві досить незалежні шкали, що в разі зіставлення дають чотири можливі варіанти поєднання: домінантне впорядкування, домінантне узалежнення, підпорядковане узалежнення, підпорядковане впорядкування. Відносно очевиднішими тут є домінантне впорядкування, у якому втілюється організаційний компонент владних функцій, і підпорядковане узалежнення, яке відображає потребу підпорядкованого суб'єкта скинути із себе тягар відповідальності.

У поведінці домінантного суб'єкта чіткіше простежуються впорядкувальні намагання, спрямовані на інших суб'єктів та в простір взаємодії з ними. Домінантний суб'єкт визначає зміст і структуру спільної діяльності, робить доцільною свою поведінку та поведінку партнерів із взаємодії. Проте такий його домінантно-впорядкувальний статус не тільки не виключає процесів узалежнення, а навпаки, має їх, за суттю, у своїй основі, ґрунтується на них. Панівний суб'єкт виявляється узалежненим від підлеглих йому суб'єктів не меншою мірою, ніж вони є узалежненими від нього. Тому й домінантне узалежнення означає не тільки і не стільки встановлення залежності підлеглих суб'єктів від панівного, скільки специфічну залежність цього панівного суб'єкта від йому підлеглих.

Ще специфічнішу природу має підпорядковане впорядкування, зміст якого відображає залежність підпорядкованого суб'єкта від суб'єкта домінантного, який має впорядкувати як спільний простір їхньої взаємодії, так і внутрішній світ підпорядкованого суб'єкта. Підлеглий суб'єкт, займаючи підпорядковану позицію, задовольняє ті свої потреби, що більшою мірою пов'язані з внутрішніми станами й переживаннями. Натомість процеси впорядкування для підлеглого суб'єкта, на перший погляд, видаються мало актуальними. Насправді ж, переживаючи брак належного порядку у своєму внутрішньому світі, такий суб'єкт потребує зовнішнього втручання у вигляді впорядкувального впливу на нього. Узалежнюючись емоційно та особистісно, індивід водночас підпорядковується логічно, структурно й прагматично.

У дослідженнях стосунків панування-підпорядкування параметри узалежнення і впорядкування розглядаються в різних аспектах, виявляються в різних формах. Так, Дж. Н'юстром і К. Девіс поділяють різні підходи до стилів керівництва на дві групи: поведінкові і ситуаційні [Н'юстром, Девіс, 2000, с. 185–189]. При цьому в поведінкових підходах більшою мірою дістають відображення взаємні узалежнення учасників взаємодій, натомість підходи ситуаційні орієнтуються здебільшого на ознаки впорядкування процесу взаємодії у відповідь на вплив ситуаційних чинників.

Подібно Р. Голл говорить про два основні підходи до лідерства: перший тлумачить його як результат вияву рис і властивостей особистості лідера, другий виводить лідерство з умов ситуації [Холл, 2001, с. 229]. Отже, якщо йдеться про лідерство як особистісний феномен, то на перший план виступають усілякого роду психологічні залежності між учасниками відповідного процесу. Якщо ж лідерство – продукт ситуації, то провідну роль мають відігравати чинники її впорядкування.

Ж. Блондель зазначає, що загалом ті, хто вивчав середовище, доводили, що лідери мало що значать або що вони є взаємозамінні. Ті ж, хто хотів показати, що лідери важливі, зосереджувалися на їхніх психологічних характеристиках. До двох аспектів, які визначають характер лідерства, – особистості і ситуації – Блондель додав третій: інструменти впливу [Блондель, 1992, с. 24–30]. Видається, що цей третій елемент лідерства заповнює важливу прогалину в структурі впорядкування, адже впорядковує не абстрактно наявна ситуація, а домінантний суб'єкт, який має відповідні адекватні ситуації засоби впливу.

Таким чином, можемо зробити висновок, що процес лідерства завжди поєднує в собі і впорядкувальні, й узалежнювальні елементи. Може йтися радше про їхні різні співвідношення, різну питому вагу одних або других ознак у цілісному процесі. Відтак можна говорити про два основні типи лідерства (домінування, панування), один із яких більшою мірою зароджується й розкривається в узалежненні (і тоді на перший план виступають особистісні риси лідера), а другий – у впорядкуванні (і тоді порівняно вагомішими стають упорядкувальні механізми домінування). Таку дихотомію типів лідерства знаходимо, зокрема, у поділі лідерів на героїв і менеджерів [там само, с. 25], у характеристиці двох протилежних стилів керівництва – авторитарного, або наказового, і підтримувального, зорієнтованого на міжособові стосунки [Холл, 2001, с. 233].

Якщо виходити із запропонованої схеми, то процес лідерства можна розглядати в розрізі функцій упорядкування та узалежнення, причому з позицій обох сторін цього процесу: лідера і ведених ним осіб. Відповідно результати численних досліджень особи лідера можна поділити на такі, що відображають його здатність домінантно впорядковувати або узалежнювати інших від себе, і його особистісну придатність на те, щоб інші визнавали його за об'єкт їхнього підпорядкованого узалежнення від нього та їхнього впорядкування ним.

С. Московічі поділяє вождів на дві основні категорії. Перші – пророки – хочуть ідентифікувати масу з ідеєю, а самі відходять на другий план. Вони намагаються уникнути своєї власної репрезентованості в масових образах. Другий тип – це тирани, демагоги, шамани, які прагнуть ідентифікувати масу із самими собою, упровадити себе в масові образи, зробити свій образ знаряддям влади [Московичи, 1996, с. 405–408].

Особливо складний комплекс рис має лідерство харизматичне [Дюрвилль, 1993; Курбатов, 1996; English, 1987]. Як зазначає Московічі, харизматична влада – це панування, яке здійснюється не так на основі

фізичної анонімної сили, як на основі духовного, особистого впливу. Стосунки, які встановлюються з харизматичним вождем, це стосунки суб'єктивні, що ґрунтуються на ілюзії взаємності. Харизматичні вожді здаються винятковими, вони посідають символи магічної влади. Ознаками харизматичної влади, по-перше, є демонстративні дії, енергія, наполегливість, заангажованість, рішучість, щирість, узгодженість слів і справ, почуття злиття індивідуальної і колективної долі, по-друге – “надприродна” влада, чудеса, перемоги, ефекти, успіх, результат, наявність послідовників, визнання. Підпорядкування харизматичному лідерові сприймається як свобода, благодіяння, воно стає добровільним [Московичи, 1996, с. 349–351; Московичи, 1998, с. 295–303].

Оскільки в психологічних дослідженнях владно-підвладних стосунків виразніше акцентуються ознаки домінування, то й відповідні механізми вивчалися набагато частіше. Проте якщо виходити із взаємної інтерактивної зумовленості поведінки учасників взаємодії, то можна твердити, що в кожному акті чи механізмі домінування містяться й простежуються характеристики відповідного до них підпорядкування.

Узагальнення результатів цілої низки досліджень [Беттельхейм, 1992; Вебер, 1998в, с. 152; Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 291; Ильин, Мельвиль, 1997; Каверин, 1991, с. 17–18, 54–55; Казмиренко, 1993, с. 229; Канетті, 2001, с. 142–144; Левин, 2000д; Марсель, 1998, с. 584–585; Милграм, 2000, с. 149–150; Мід, 2000, с. 189; Московичи, 1996, с. 174, 252–253, 305–306, 343–344; Ницше, 2000, с. 829; Ньюстром, Девіс, 2000, с. 95, 180; Оллпорт, 1998, с. 155–157; Парсонс, 2000в, с. 569; Спенсер, 1999; Фромм, 1990, с. 198–199; Фуко, 1998, с. 168–212; Krciński, 1972, s. 44–48] дає підстави для визначення кількох основних інтеракційних механізмів (радіше сукупностей, класів механізмів) домінування-підпорядкування. По-перше, слід вести мову про механізми *взаємної суб'єктної активації* учасників взаємодії. Друга сукупність механізмів стосується взаємного *узгодження позицій і статусів*. Третя сукупність означає встановлення або порушення різних видів *близькості-віддаленості* між учасниками взаємодії, насамперед просторової та психологічної. Четверта група механізмів, найчисленніша серед вивчених, зумовлює *примусово-наказово-обмежувальний* модус владно-підвладної взаємодії з погляду панівної і підлеглої її сторін. П'ята група включає механізми, що роблять взаємодію *емоційно насиченою* і формують її за шкалою “любов – ненависть”.

* * *

Якщо процес взаємодії пронизано владно-підвладними відношеннями, то це означає, що в кожному його акті можна зафіксувати співвідносні позиції учасників. Таких позицій може бути щонайменше дві: одна означає владну перевагу, друга – підлеглу залежність. Домінантна позиція зазвичай є помітнішою, очевиднішою та психологічно привабливішою, натомість підлегла важче піддається психологічним тлумаченням.

Психологічне проникнення в суть владного домінування веде до з'ясування його компенсаторно-маскувальної природи. За прагненням здобути владний статус найімовірніше криється хворобливе переживання власної слабкості. Досягнення влади допомагає особі, з одного боку, зменшити напруження й тривогу, зумовлені переживанням своєї нижчості, а з другого – приховати ці переживання від інших людей – для того ж таки самозаспокоєння.

Психологічна знадливість підлеглого становища перестала бути таємницею. Залежність від оточення дає індивідові змогу пасивно пристосовуватися до умов перебування в ньому, заощаджуючи фізичні й психічні зусилля. У частих і постійних ситуаціях, де пасивне пристосування до вимог оточення, а значить, і підпорядкування йому є найдоцільнішою формою поведінки, було б безглуздо безперестанку докладати зусиль для зайняття домінантної позиції.

До того ж, прагнення підпорядковуватися виявляється істотною загальнолюдською властивістю, атрибутивною особистісною рисою, бо, не підпорядковуючись соціальним вимогам, індивід не може увійти в соціум, стати його частиною. Кожний мусить пройти цей шлях, набути досвіду підпорядкування. Тому так звана “авторитарна особистість” – це зовсім не виняток і навіть не соціальний типаж: нею, хоч і різною мірою, стає кожна людина. Пошук влади над собою виявляється потужним соціально-психологічним чинником особистого і соціального існування.

Підпорядкування авторитетові дає незаперечні психологічні вигоди, найочевидніша з яких – відмова від відповідальності, а відтак забезпечення собі легкодоступного психологічного комфорту. Водночас підпорядкування задовольняє й більш глибокі мотиви, що сукупно означають такий собі особистісний, не конче сексуальний, мазохізм, коли особа, підпорядковуючись іншій людині, отримує задоволення від самого цього процесу та стану.

Підпорядкування в його численних формах є якраз замаскованим намаганням володіти ситуацією, варіантом владування. Найчастіше до нього вдаються особи слабкі, невпевнені у своїх можливостях, які використовують свою слабкість із більш чи менш усвідомлюваною метою спонукати інших діяти на їхню користь.

Важливою характеристикою позицій домінування і підпорядкування є їхня взаємозалежність і взаємозумовленість, нерозривна психологічна єдність. І йдеться не тільки про фактичну наявність двох суб'єктів: достатньо умовно-символічної наявності одного з них у суб'єктивному просторі другого. Можливість панування над символічним партнером або підпорядкування йому ще більше увиразнює суб'єктивно-ймовірнісний характер владно-підвладної взаємодії.

Водночас владно-підвладні позиції взаємодійних суб'єктів є взаємно відповідними тільки до певної міри. Між ними завжди має місце більш чи менш істотний потенціал для зіставлення та узгодження позицій. Цей потенціал може реалізовуватися як в утворенні відносно жорсткої структури,

так і в наданні взаємодії творчо-ігрового характеру, де власне кратичні характеристики втрачають психологічний сенс, стають зайвими й непотрібними.

Отож неволя, рабство, покора виявляються фактами не так фізичного або соціального буття, як психологічного співіснування. Особа здебільшого вільна в тому, щоб змінити свій підпорядкований статус, але не робить цього через брак не об'єктивних, а суб'єктивних, власне особистісних чинників. Приневолення, у якому особа перебуває, це насамперед приневолення, яке вона відчуває в самій собі і якому кориться, за суттю, із власної волі. Тому вияви непокори – не просто намагання підвладного суб'єкта позбутися свого підлеглого статусу: вони є ознакою зменшення психологічної потужності влади.

Перебування й функціонування на владній або підвладній позиції можливе в межах двох основних дискурсів інтерсуб'єктної взаємодії – узалежнення і впорядкування. Відтак визначаються чотири основні функційно-дискурсивні модуси-позиції суб'єктів взаємодії: домінантне впорядкування, домінантне узалежнення, підпорядковане впорядкування, підпорядковане узалежнення.

Домінантне впорядкування означає намагання раціонально структурувати простір взаємодії з позиції владної переваги. Домінантне узалежнення полягає в намаганнях завести іншого суб'єкта в психологічну залежність від себе, спонукати його до відмови від особистісної самостійності. Підпорядковане впорядкування виражається в підляганні впорядкувальним впливам, переданні підлеглим суб'єктом домінантному права й змоги структурувати свій зовнішній і внутрішній світ. Підпорядковане узалежнення полягає в потраплянні в психологічну залежність, відмові від власної суб'єктної активності на користь пасивного пристосування до узалежнювальних впливів.

У контексті такої схеми нового змісту набуває співвідношення між особистісно-диспозиційними і поведінково-ситуаційними підходами до лідерства. Лідерство насамперед має аналізуватися в аспекті домінантних функцій. Розгляд його з погляду домінантного впорядкування спонукає вбачати психологічні основи лідерства в упорядкувальних процесах у просторі взаємодії. Натомість переважна увага до домінантного узалежнення зумовлює інтерес до аналізу особистісних рис лідера. Функції, якими звичайно наділяється лідер, досить виразно поділяються на дві групи, одна з яких пов'язана з упорядкуванням, друга – з узалежненням. Водночас переважна більшість тих і тих функцій містить ознаки обох дискурсів.

Попри те що домінування є питомою характеристикою лідерства, йому притаманні й істотні параметри підпорядкування. Лідерський статус визначається не тільки здатністю суб'єкта домінувати, а й придатністю на прийняття підлеглими, на визнання його керівної ролі.

Десь на межі, а водночас у центрі співвідношень домінування і підпорядкування, узалежнення і впорядкування, взаємних наставлень, оцінок та очікувань корениться таємниця лідерської харизми.

Соціально-психологічні механізми, що лежать в основі домінування-підпорядкування, можна об'єднати в п'ять груп: взаємна суб'єктна активація; узгодження позицій і статусів; установлення/порушення взаємної близькості-віддаленості; примусово-обмежувальне модулювання взаємодії; емоційне насичення взаємодії.

Резюме

Прилучення індивідуального суб'єкта до інтерсуб'єктної взаємодії означає одночасне включення його у владно-підвладні стосунки з іншими учасниками цього процесу. Влада є невід'ємним атрибутом взаємодії, результатом взаємин між індивідами, які перебувають у певних стосунках, що може набувати втілення в диспозиційних характеристиках особи та інтеракційних параметрах соціуму.

Психологічно достеменно влада полягає в здатності одного суб'єкта впливати на іншого, спонукати його до виконання/невиконання певних дій, змінювати його психічні стани та психологічні властивості. Потреба застосовувати фізичний примус у взаємодії двох психологічно розвинутих суб'єктів означає владну неспроможність того, хто такий примус справляє.

Реальне застосування влади виявляється втіленням завжди потенційно більших владних можливостей суб'єкта (суб'єктів) та реалізацією владного контексту ситуації. Єдиним простором, де такі процеси можуть виникати, є простір інтерсуб'єктивний.

Справжню потенційну міць мають не об'єктивно наявні джерела й ресурси влади, а ті її засоби, якими суб'єкт володіє психологічно. Перевага у взаємодії з іншими людьми виявляється психологічно привабливою, натомість брак її завдає психологічного клопоту. Ці обставини увиразнюються для особи тільки в інтерсуб'єктивному контексті.

Немає переконливих доказів наявності мотиву прагнення влади як природженої властивості. Соціальний контекст зумовлює його формування як одного з базальних особистісних мотивів. Зокрема, досягнувши певного владного статусу, особа наділяє його високою суб'єктивною значущістю та істотно з ним ідентифікується.

Завдяки знаково-символічній системі психічного відображення внутрішній і зовнішній світи людини опосередковуються і сполучаються в єдиному суб'єктивному просторі. Такій системі притаманні владно-підвладні змісти: з одного боку, відображаються й символізуються стосунки домінування-підпорядкування, а з другого – сутнісною характеристикою стає залежність суб'єкта від неї. Влада суб'єкта над оточенням і світом загалом, як і влада оточення та світу над суб'єктом – це лише в різний спосіб трансформована влада суб'єкта над самим собою.

У ситуаціях умовно-ігрового, творчого спілкування владно-підвладні співвідношення виявляються малоістотними характеристиками взаємодії, а на перший план виступає процес спільного творення нової суб'єктивно-об'єктивної реальності.

Символічна умовність влади забезпечує широченний простір для всілякого роду компенсацій і невротичних адаптацій/дезадаптацій у сфері владно-підвладних стосунків. Проникнення в суть як владного, так і підлеглого становища веде до з'ясування їхньої компенсаторно-маскувальної природи, розуміння їх як форм здобуття владного статусу та подолання власної нижчости. Обидві ці форми виявляються істотними загальнолюдськими властивостями, атрибутивними особистісними рисами, і важливою характеристикою позицій домінування і підпорядкування є їхня нерозривна психологічна єдність.

Незаперечні психологічні вигоди дає особі підпорядкування авторитетові. У численних формах воно якраз є замаскованим намаганням володіти ситуацією, варіантом владування. Неволя, рабство, покора виявляються фактами не так фізичного або соціального буття, як психологічного співіснування, наслідком не тільки об'єктивних, а й суб'єктивно-особистісних чинників.

Перебування й функціонування на владній або підвладній позиції можливе в межах двох основних параметрів інтерсуб'єктної взаємодії – узалежнення і впорядкування. Відтак визначаються чотири основні функційно-дискурсивні модуси-позиції суб'єктів взаємодії: домінантне впорядкування, домінантне узалежнення, підпорядковане впорядкування, підпорядковане узалежнення.

РОЗДІЛ 2. ІНДИВІДУАЛЬНА СУБ'ЄКТНІСТЬ У СИМВОЛІЧНО-ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРИ ВЗАЄМОДІЇ

2.1. Індивідуальна суб'єктність та інтерсуб'єктивність: цілісний дискурс існування

Якщо атрибутивною ознакою владно-підвладних стосунків є залучення і вияв суб'єктності їхніх учасників, то набуває ваги питання про природу самої суб'єктності. Джерела індивідуальної суб'єктності в провідних філософсько-психологічних концепціях найвиразніше розподіляються за двома шкалами: “зовнішнє – внутрішнє” і “онтичне – соціетальне”. Наприклад, “зовнішньо-онтичну” парадигму втілено у вченні Г. Гегеля про об'єктивну істину, почасти – у баченні С. Франком загальної єдності буття; до “внутрішньо-онтичної” парадигми тяжіють погляди Ф. Ніцше на суб'єкта як здатність володіти собою і світом та категорії індивідуального природженого несвідомого З. Фройда; “зовнішньо-соціетальну” парадигму репрезентує концепція безпосередньої символічної взаємодії Дж. Міда; “внутрішньо-соціетальна” парадигма реалізовується в теоріях інтерсуб'єктивності Е. Гуссерля та колективного несвідомого К. Юнга.

Центральною тезою вчення Г. Гегеля є розвиток абсолютної ідеї, яка реалізовує та пізнає саму себе через діяльність і свідомість людських суб'єктів. Індивідуальна суб'єктність не має самостійного втілення, а є дериватом певної субстанції – носія загальної суб'єктності як своєї власної. Одиначний суб'єкт – це вияв загального і матеріал для його очевидного саморозвитку [Гегель, 2004].

Нашу справжню сутність С. Франк убачав у тому, що є в нас незбагненим і незрозумілим. Оскільки наше безпосереднє самобуття збігається з нами самими, то воно найменш відоме і найчастіше залишається непоміченим. Безпосереднє самобуття стоїть за всіма психологічними явищами як незбагненна, але водночас конкретна, ваговита, визначальна дійова сила. Проте Франк висловлювався проти тлумачення внутрішнього буття як буття суб'єктного, буття чистого суб'єкта пізнання. Він наполягав на тому, що акт пізнання – це акт прилучення особистості до “світла”, яке існує поза нею. Відтак у своїй останній глибині безпосереднє самобуття якимось збігається з абсолютною реальністю, не перестаючи бути самостійною інстанцією буття. Загальна єдність буття, узята як одиначне, і є безпосереднім самобуттям. Франк обстоював ідею єдиної всеохопної свідомості або єдиної абсолютної самості, яка включає в себе, містить у собі, породжує із себе безліч окремих взаємопов'язаних самостей, що взаємно обмежують одна одну. Він відмовлявся визнавати людську душу за продукт спадковості, середовища та виховання, бо в такому разі незрозуміло, звідки береться віра в безмежність і верховну цінність нашого духу [Франк, 2000а, с. 229–231; Франк, 2000б, с. 259, 446–472].

Істотні зовнішньо-онтичні аналогії вбачаються й у трактуванні індивідуальної суб'єктності (Его) Ж.-П. Сартром: Его, писав він, не належить

до сфери для-себе, а з'являється у свідомості як трансцендентне у-собі, як існуюче людського світу, а не як свідомості [Сартр, 2001, с. 170].

Ф. Ніцше наполягав на оманливій феноменальності внутрішнього світу. Він називав фікціями дух, розум, мислення, свідомість, душу, волю, істину. Так само фікцією називав він і суб'єкта: для припущення однинного суб'єкта немає більше підстав, ніж для припущення суб'єкта множинного. Суб'єкт є продукт творчості, певне спрощення для позначення сили, яка покладає, винаходить, мислить, на відміну від кожного одиничного акту покладання, винаходу, мислі [Ницше, 2000, с. 791–798]. Таким чином, індивідуальне буття виявляється розгортанням закладеної в нього волі до влади, панування, володіння, властивої всьому живому, волі, яка є початковим і невід'ємним атрибутом життя. Ця воля, що нібито належить окремому індивідові, водночас є певною силою, іманентно притаманною йому і такою, що ним самим керує.

Е. Гуссерль шукав шлях до трансцендентального Его, яке передусє природному буттю світу як більш первинне буття. Об'єктивний світ черпає свій сенс і буттєву значущість із трансперсонального Я, що несе в собі світ як значущий сенс [Гуссерль, 2000а, с. 347–354].

Серед клясичних психологічних концепцій ідея індивідуальної суб'єктності як специфічного вияву універсальної сутності найпослідовнішого втілення набула в категорії колективного несвідомого К. Юнга. Усесильне, об'єктивно психічне діє в постаючій особистості та виявляється у вигляді суб'єктивного. Особливо виразно домінанта колективного несвідомого виражається в мана-особистості, архетипі сильного чоловіка. Завдяки відрізненню Я від архетипу мана-особистості людина здобуває можливість відчутти свою власну індивідуальність. Інша можливість полягає у втіленні мана-особистості в Отці Небесному з атрибутом абсолютності [Юнг, 1994б, с. 300–309; Юнг, 1998г, с. 472]. Виходить, отже, що людина може відірватися від закладеної в ній колективної основи через протиставлення себе особам, реальним або вигаданим, у яких вона втілює неосяжну для неї, недоступну могутність колективного буття. Завдяки такому протиставленню людина усвідомлює себе як окремого індивіда, а те, що є в ній колективного, загального, спільного з іншими людьми, виносить поза себе і покладає як зовнішню щодо неї силу. Як писав Юнг, “дитина” як плід несвідомого персоніфікує життєву міць, яка існує поза обмеженим обсягом свідомості, шляхи й можливості, про які свідомість у своїй односторонності нічого не відає, і цілісність, яка включає глибини природи [Юнг, 1998ж].

На вчення Юнга спирався Е. Нойманн, який у концепції уроборичного символізму трактував розвиток свідомості як трансперсональний факт, динамічне саморозгортання психічної структури, що вивищується над історією людства та індивіда. Его-свідомість виходить із щонайглибшого пласта, живого базисного потоку несвідомої колективної психіки. Джерелом психічної енергії стає зростаюче напруження між свідомою системою Его і несвідомою системою тіла [Нойманн, 1998, с. 15, 289, 315–316].

Коллективне несвідоме, отже, зумовлює порив індивіда до самоздійснення, за суттю, нав'язує йому процес самоздійснення, спонукає до нього, не залишаючи інших можливостей. Інша річ – яким буде це самоздійснення. Але в кожному разі первісна колективна основа залишається нездоланною силою, що зумовлює й визначає індивідуальне буття людини.

Таким чином, можна вести мову про два найтипівіші погляди на природу загальної, усеохопної абсолютної сутності, яка дає життя її індивідуальним утіленням. З одного боку, це сутність, що існує поза індивідом, тяжіє над ним, кличе його за собою, править для нього за провідну зорю. Ця сутність може персоніфікуватися в абсолютній ідеї, Богові, як у Гегеля або Франка, у створеній самим суспільством ідеальній доцільності, як у К. Маркса [Маркс, 2000], стихії життя, за Ніцше, трансцендентальному суб'єкті, за Гуссерлем. З другого боку, ця сутність може даватися індивідові як його первинна біопсихічна основа, як загальнолюдська матриця, апріорі закладена в його психічну структуру (колективне несвідоме Юнга).

Такі можливі протиставлення й суперечності великою мірою знімаються у вчинковій парадигмі В. Роменця, який поміщає суб'єкта (Я) в центр світу. Без суб'єкта світ розпадається на абстрактно-загальні, тільки можливі моменти й відношення. Через учинкові структури світ розкриває, бачить, оцінює себе, тільки стосовно людини виявляється дійсна архітектоніка світу, що переживається [Роменець, 1999]. Отже, у вчинку сходяться зовнішня і внутрішня, онтична і соціетальна парадигми. Учинок, з одного боку, скерований на зовнішній щодо суб'єкта світ, а з другого – неможливий без самого суб'єкта, без його сутнісної актуалізації.

Для психології найтрадиційнішим є виведення індивідуальної суб'єктності з внутрішніх структур самого індивіда. Це фрейдівські Ід, Его, Суперего, що іманентно існують або утворюються в найнижчому психічному шарі несвідомого; це райхівський найнижчий шар тришарової біопсихічної структури особистості; це юнгівське колективне несвідоме та адлерівське переживання нижчості; це базальна тривога в концепціях Г. Саллівана і К. Горні; це, зрештою, і кантівські апріорні знання та трансцендентальні ідеї [Кант, 2000]. Переживання названих та багатьох інших станів і процесів уже від самого початку знаменує наявність суб'єктності, відчуття індивідом свого буття, переживання, наприклад, внутрішньої психодинаміки [Яценко, 2002], суб'єктивних симптомів [Ясперс, 1996], “того, що не піддається редукції” [Войтила, 2000a], інваріантних структур ментальної репрезентації базових емоцій [Подпругина, Блинникова, 2002] тощо.

Незалежно від того, наскільки істотною дослідник робить залежність індивідуального буття від надіндивідуального, цілковито заперечувати саму наявність цього індивідуального буття та його бодай відносну автономність не береться ніхто. Індивідуальне буття є надто очевидним фактом, аби можна було його заперечувати. Інша річ, що погляди на природу індивідуальності та на ступінь її автономності різняться дуже великою мірою. На одному полюсі тут підходи, згідно з якими індивід є цілком окремою істотою, яка зовсім автономно перебуває у світі, відображає його на основі власних

суб'єктивних схем і структур, посідає психічну самодостатність щодо інших індивідів, взаємодіє з іншими людьми відповідно до тих самих закономірностей, що властиві його взаємодії з предметами. У такому розумінні індивідуальне психічне є річчю в собі для інших індивідуальних психік. (Тут, зокрема, ідеться про того ізольованого індивіда, за прихильність до якого К. Маркс завзято критикував Л. Фюєрбаха). На протилежному полюсі – індивідуальність, яка є прямим породженням надіндивідуальних структур, їхнім окремим виявом, одиничним утіленням. Індивідуальне не існує поза загальним, колективним і не просто пов'язане з ним, а цілковито ним зумовлене, є, власне кажучи, часткою цього надіндивідуального. У такому розумінні самі терміни “індивід” (неподільний), “особа” (особливий, окремий) не мають позитивного змісту.

Особливо значуще міра співвідношення індивідуального і надіндивідуального відображається в поглядах на природу індивідуальної психіки. З. Фройд визнавав пріоритет внутрішніх сприймань над зовнішніми. Для нього індивід – це насамперед психічне Воно, непізнане й несвідоме. На його основі та внаслідок впливу зовнішнього світу розвивається Я, що є зміненою частиною Воно. Я опосередковує впливи зовнішнього світу і заміняє принцип задоволення принципом реальності. Я збагачується життєвим досвідом іззовні, але Воно є його другим зовнішнім світом, який Я намагається собі підпорядкувати. Відтак Фройд говорив про два шляхи, якими зміст Воно може проникнути в Я: один шлях прямий, другий веде через ідеал Я [Фрейд, 1991e, с. 359–362, 389]. Виходить, що Над-Я, яке міститься нібито з протилежного від Я боку порівняно з Воно, має все-таки прямий зв'язок із самим Воно, поєднується з ним, виводиться з нього, і саме Воно (внутрішньо-індивідуальне) є основою для Над-Я (надіндивідуального), а не навпаки.

А. Адлер базував теорію індивідуальної психології на розумінні Я як свого роду первинної зародкової клітини, як певної цілісності, що наявна у всіх можливостях розвитку людини. Поза цим Я не існує жодного Воно і жодних потягів [Адлер, 1997в].

К. Юнг зазначав, що внутрішнє має свою власну структуру, яка апіорно передує будь-якому свідомому досвідові. Досвід і взагалі психічне не може виникати з чого-небудь зовнішнього. Він розглядав процес індивідуації як здійснення початково закладеної в ембріоні особистості, як поставання й розгортання первісної потенційної цілісності – самости, яку Юнг називав богом у нас. Це нерозрізненна й незбагненна для нас сутність, у якій зароджуються початки всього нашого душевного життя і на якій сходяться найвищі та останні цілі [Юнг, 1994а, с. 160–161; Юнг, 1994б, с. 312; Юнг, 1998e].

Г. Салліван підкреслював, що система самости не піддається впливові досвіду, який є несумісний із її організацією та функційною спрямованістю [Салліван, 1999, с. 184]. Подібно й Дж. Мід зазначав, що чутливість завжди є чутливістю до певних типів стимулів, проте він категорично заперечував наявність самости як вихідної характеристики індивіда. Індивідуальна

суб'єктність виникає лише як продукт міжіндивідуальних інтеракцій [Мід, 2000]. Але в такому разі незрозуміло, звідки береться ця специфічна чутливість до певних типів стимулів, адже очевидно, що далеко не всі стимули започатковують процес формування індивідуальної суб'єктності.

Г. Марсель розглядав суб'єкта як активний фактор щодо змісту, який він розшифровує. Він зазначав, що єдине, чого не можна в суб'єкті викоринити, це безпосереднє відчуття задоволення-незадоволення, і говорив про неподільність суб'єкта і його тіла [Марсель, 1998, с. 440–442, 605]. Так само Е. Гідденс підкреслює тісний взаємозв'язок Я, тіла і пам'яті, розуміючи під суб'єктом особистість, співвіднесену з тілом, яке має просторово-часові характеристики [Гидденс, 2001]. Отже, суб'єкт ніби виростає зі свого тіла, завдяки якому переживає первинні відчуття і, розвиваючись, інтерпретує дійсність.

В основі такого інтерпретативного самовизначення лежить прагнення блага [Taylor, 1989] або, інакше, наявність специфічних людських потреб, які С. Рубінштейн визначав як пасивно-активні стани: пасивність виражає залежність суб'єкта від того, чого йому бракує, а активність – прагнення до задоволення потреби [Рубинштейн, 1989, с. 183]

За А. Брушлинським, людина і її психіка – це не дві системи, а одна єдина система, у якій саме суб'єкт об'єктивно є підставою всіх психічних процесів, властивостей і станів, усіх видів активності. У ньому й через нього вони взаємопов'язані та інтегровані, усі вони суть невід'ємні властивості одного й того самого суб'єкта [Брушлинский, 1996]. М. Боришевський описує категорію самосуб'єктної взаємодії як активності, спрямованої на самого себе з метою узгодження власних внутрішніх резервів з умовами зовнішнього середовища та успішного досягнення суб'єктивно значущої мети [Боришевський, 1994].

Найбільш глибокими, інтимними структурами людської свідомості Д. Леонтьєв називає сенсові структури, які визначають зміст і динаміку внутрішнього світу [Леонтьев, 1999, с. 375]. Таке розуміння повертає до проблеми співвідношення свідомості і психіки загалом. Якщо свідомість не вичерпує всієї психіки, то за або під сенсовими структурами можуть, відповідно, міститися структури ще більш глибокі. Якщо ж свідомість дорівнює психіці, то сенсові структури якраз і виявляються її базовими компонентами.

Інтерпретуючи погляди Ж. Делеза на природу суб'єктності, Н. Калина визначає суб'єкта як інстанцію, що артикулює сенс шляхом відповідної організації дискурсу. Таким чином, суб'єкт набуває специфічної дискретно-континуальної природи і перетворюється на структуровану символічним порядком точку говоріння [Калина, 1999, с. 143]. Чи належить аналогічно розглядати суб'єкт взаємодії як інстанцію, із якої ця взаємодія породжується? Очевидно, так, коли розуміти взаємодію як мовлення в широкому розумінні, як утворення та інтерпретацію дискурсу.

У межах розробленого В. Татенком суб'єктно орієнтованого підходу буття людини виводиться з неї самої, із її сутності, з індивідуального Я, а

сама людина розуміється як істота, цілком або здебільшого автономна та вільна від зовнішньої залежності. Самобутність людини – це процес відтворення нею своєї неповторності та індивідуальності. Поняття “суб’єктний” відображає насамперед авторський характер активності людини. Психологічна сутність людини є жива та усвідомлена суб’єктна інтенція відтворити і реалізувати за максимумом свій психічний потенціал. Поняття “суб’єкт” означає здатність системи до автономного функціонування, самовизначення, до незалежної діяльності й розвитку. Бути суб’єктом означає мати інтенцію і бути потенційно здатним до цілепокладання та антиципації, до здійснення діяльності і до встановлення зворотного зв’язку, до самозміни і самозбереження, до самовдосконалення, саморозвитку і навіть до самознищення. Поняттям “суб’єкт” окреслюється індивідуально інтегрована, ідентична, тотожна самій собі людина, упізнавання та автентична своїй специфічно людській природі. Як справжній суб’єкт психічної активності індивід підпорядкований виключно внутрішній самодетермінації, покладаючи всі інші впливи (біологічні і соціальні) лише як умови або чинники, що сприяють його спонтанному саморозгортанню, саморозвиткові, самоздійсненню. Вихідну структуру суб’єктності Татенко описує в категоріях субстанційних інтуїцій суб’єктного ядра – первісно інтегрованих онтопсихічних утворень, що несуть у собі сутнісний код онтогенетичних самоперетворень індивіда в напрямі досягнення ним достеменно людського буття у світі [Татенко, 1996, с. 17, 71, 224–257].

Досягнення такої достеменності, проте, зовсім не означає відриву від первісної суб’єктної основи, яка завжди тримає особу та її особистість у полоні глибинної спонтанності, про непозбутнє бажання прилучитися до якої писав К. Роджерс [Роджерс, 2001]. Така глибинна спонтанність функціонує і виявляє себе на різних рівнях суб’єктності: від трансцендентальних переживань [Вахромов, 2002; Wolsza, 2002] в індивідуальному суб’єктивному просторі [Карманов, 2002; Нартова-Бочавер, 2003] до діяльного самотворення [Славская, 2002б; Титаренко, 2003а, с. 291–307] та відображення соціалізаційних впливів в образі Я [Бернс, 1986; Шибутани, 1969, с. 182–196; Argyle, 2001, s. 216–236; Jamrójek, Sobczak, 2000, s. 7–10].

Психологічною аксіомою є положення про зв’язок і взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх структур психічного. (О. Бондаренко пише про універсальну двоїстість психічних структур як співвідношення мислення і мислимого [Бондаренко, 2002]). Кожна психологічна теорія певним чином до цього зв’язку устосунковується. Принципові відмінності між різними концепціями часто випливають саме з розгляду такої проблеми і полягають у покладанні принципово різних співвідношень зовнішніх і внутрішніх причин розвитку та функціонування психіки. Результатом відмінностей є різниця в поглядах на ступінь відкритості індивідуальної психіки зовнішньому середовищу, її залежності від навколишнього світу.

Для жодної іншої науки, що має справу із суб’єктом, відносність поділу суб’єктності на зовнішні і внутрішні складові не є такою актуальною, як для

психології. Співвідношення, природа зв'язку внутрішнього і зовнішнього часто-густо стають визначальними для розуміння сутності психічного. Більш чи менш чітке протиставлення внутрішніх і зовнішніх структур, що було властиве класичним психологічним теоріям, сучасною наукою здебільшого долається через вироблення розмаїтих дуалістично-інтеракціоністських парадигм. Такий дуалізм може полягати у визнанні відносної автономності внутрішніх і зовнішніх компонентів психіки, у можливості їхнього до певної міри самостійного функціонування. Проте ця автономність наперед і заздалегідь визнається лише за відносну, а справжня сутність зароджується, розвивається, виявляється в просторі або на рівні їхньої взаємодії. Інша річ, що такий компромісний інтеракційний принцип залишає нерозв'язаним важливе питання про питому вагу взаємодійної частини психіки в усьому психічному світі індивіда.

З одного боку, може йтися про те, що внутрішнє (індивідуальне) психічне і зовнішнє (соціетальне) психічне мають доволі незалежне існування, а в акті взаємодії відбувається їхня зустріч, взаємна актуалізація, вияв, вихід психічного буття з латентних рівнів на рівень актуального відображення шляхом: включення “внутрішнього досвіду” в єдність об'єктивного зовнішнього досвіду [Бахтин, 1999], пошуку джерел психології в індивідуальній свідомості, ситуації і суспільстві [Валлон, 1956], центроверсії – (спонтанного) використання об'єктів внутрішнього і зовнішнього світів для самоформування особистості [Нойманн, 1998, с. 57, 139, 303], диференціації соціалізаційних впливів середовища і глибинних впливів трансперсональних конструктів [Донченко, 2001], оптимального узгодження зовнішніх і внутрішніх умов людської діяльності, особистісного формування, структурування життєвого світу [Абульханова-Славская, 1991, с. 151; Титаренко, 2003а, с. 29–30; Чернобровкіна, 2003; Шинкарюк, 2002], цілісного існування різних сфер реальності – особистісних, соціокультурних та ін. [Сивиринов, 2001].

З другого боку, можна говорити про те, що тільки актуальна, хвилева взаємодія і є тим місцем, простором, середовищем, де психічне існує як таке. Поза цим простором має місце така собі індивідуальна або соціетальна потенційна прото- чи квазіпсихічність, яка набуває реального статусу в момент залучення її до акту взаємодії. М. Мамардашвілі пише про “феноменологічний зсув”, що виникає внаслідок співвіднесення особистості з “чимось іншим” [Мамардашвили, 1997, с. 48–60]. О. Улибіна трактує розвиток суб'єкта як рух від його відсутності до втрати в об'єктивації дискурсу [Улыбина, 2001, с. 144].

Є ще два варіанти взаємодії зовнішнього і внутрішнього. Один іде від визнання початкової автономної індивідуальної суб'єктності, яка розгортається в процесі взаємодії із зовнішнім світом і певним чином цей світ упсихічує, надаючи йому психічного звучання тим, що його відображає. У В. Бехтерева особиста сфера розвивається від вихідного центру нервово-психічної діяльності через активно-самостійне відношення живого організму з навколишнім світом до сфери моральних і соціальних

стосунків між людьми [Бехтерев, 1991, с. 392–393]. Л. Бінсвангер поклав в основу самої людини її буття (дазайн), із якого виходить здатність до перцепції та побудови адекватної картини людини [Бінсвангер, 1999]. Глибинне буття особистості через тіло, чутливість, Я, емоційно-оцінні сигнали й ставлення проривається в соціальне і матеріальне середовище [Носенко, Коврига, 2003; Куприкова, 2002; Persons..., 1997]. В. Дильтей розглядав людську психіку (відчуття, сприймання, вищі форми пізнання) як передумову конструювання дійсного світу [Дильтей, 2001б]. Людську свідомість завжди інтенційно спрямовано на об'єкт [Федорика, 2000]. Початково тотальна психіка під впливом сприймання зовнішнього поділяється на свідомість себе і свідомість зовнішності [Левінас, 1999б]. О. Тхостов уводить категорію “першобачення” – початкового моменту сприймання, форми ядерного суб'єктивного існування – як первинну категоризацію дійсності у вигляді емоційно-оцінних конструктів [Тхостов, 2002, с. 46–50].

Протилежний варіант, навпаки, виходить із заперечення початкової індивідуальної суб'єктності і наділяє вихідною самодостатністю середовище, яке робить індивіда об'єктом взаємодії і наповнює його відповідним змістом. Автор теорії оперантного навчання Б. Скіннер рішуче висловлювався проти так званої “внутрішньої” людини і покладав усю відповідальність за індивідуальну поведінку на оточення [Скіннер, 1996]. О. Леонт'єв за вихідну й основну форму людської діяльності брав діяльність зовнішню, чуттєво-практичну, у якій коло внутрішніх психічних процесів розмикається назустріч об'єктивному предметному світові [Леонт'єв, 1983, с. 145–147]. У такий спосіб категорія особистості репрезентує існування соціуму всередині людини в контексті аналізу об'єктивної соціальної реальності крізь призму реальності суб'єктивної [Злобіна, 2004]. А вже сформована особистість набуває здатності до особистісної саморегуляції поведінки [Боришевський, 2002].

Таким чином, можна визначити три основні дихотомічні параметри, за якими доцільно інтерпретувати процеси взаємодії зовнішнього і внутрішнього: наявність/брак внутрішньої суб'єктності; наявність/брак зовнішньої суб'єктності; психічна широта/вужкість простору інтеракції.

Для К. Юнга суперечність між зовнішнім і внутрішнім утілювалася в протилежності двох типів духовного складу людини, із яких один (інтровертний) визначається переважно суб'єктом, а другий (екстравертний) – об'єктом. Проміжна концепція здорового глузду визначає вчинки людини як суб'єктом, так і об'єктом. Водночас первісне досягнення об'єкта тільки почасти виходить з об'єктивного стану речей, проте набагато частіше і здебільшого – з інтрапсихічних фактів, які тільки завдяки проєкції можуть мати справу з якимись предметами [Юнг, 1994а, с. 76–78; Юнг, 1998е, с. 151]. Тобто, за Юнгом, психічний статус індивіда не може визначатися самою лише наявністю певної, навіть найважливішої внутрішньої субстанції, яка спонукає його до розвитку чи саморозвитку. Важливо те, що ця субстанція певним чином зумовлює (але не визначає цілковито)

розпоряджання суб'єкта самим собою в його спрямованості на світ. Коли суб'єкт більшою мірою орієнтується на свої внутрішні мотиви, потреби, стани, властивості, копається в них, робить їх самодостатніми і тим самим відсторонюється від зовнішніх впливів, тоді маємо тип інтроверта. Якщо ж, навпаки, внутрішні процеси й стани мають для суб'єкта ніби другорядне значення, а його активність скеровується переважно на оточення, коли його увагу першочергово привертає те, що існує й відбувається поза ним, то йдеться про тип екстраверта.

Відносність поділу на ці два типи була очевидною для Юнга, і ще більше вона очевидна сьогодні. Яскраво виражені екстра- та інтроверти – це радше психологічні винятки, тоді як типовими є різноманітно пропорційні поєднання двох типів. Відтак ступінь екстра- та інтровертованості індивіда стає істотною характеристикою суб'єкт-об'єктної взаємодії. Було б абсурдно говорити про цілковите переважання внутрішнього над зовнішнім, бо в такому разі ми мали б явище абсолютного автизму, тобто психічного, цілковито замкнутого на самому собі, яке жодним чином не виявляє себе назовні, а відтак невідомо, що воно є і чи є воно взагалі. Навпаки, абсолютна відкритість назовні мала б означати відсутність самого суб'єкта. Навіть коли припустити, що початково суб'єкт не існує, а стає результатом інтеріоризації зовнішніх впливів, то все одно його цілковита відкритість світові означала б неможливість формування будь-яких внутрішніх структур. Зовнішні впливи в такому разі не повинні залишати жодних слідів у психіці, їхній вплив мав би характер ковзання по внутрішніх структурах без реального результату.

Не можна, проте, сказати, що концепції Юнга притаманне намагання просто й несуперечливо поєднати, примирити зовнішнє і внутрішнє. Навпаки, Юнг вельми відчутно протиставляв їх, хоча в цьому протиставленні вони взаємно узалежнювалися. Так, характеризуючи процес розвитку особистості, Юнг підкреслював, що тією мірою, якою світ спонукає індивіда до ідентифікації з маскою, він зазнає впливу ізсередини, звідки нав'язується протилежне [Юнг, 1994б, с. 260–261].

Г. Салліван говорив про безсумнівну реальність зовнішнього об'єкта і таку саму безсумнівну реальність людського розуму, які відокремлені один від одного цілою низкою процесів [Салліван, 1999, с. 168]. Така нібито доволі очевидна схема незмірно ускладнюється, коли до неї додати ще один людський розум, доповнити її наявністю двох суб'єктів, які взаємодіють між собою з приводу зовнішнього об'єкта. Г. Оллпорт, з одного боку, наполягав на основоположному уявленні про людину як відкриту систему, а з другого – зазначав, що все сказане або зроблене людиною певним чином пов'язане з тим, що в неї всередині, із її особистістю, звичками, очікуваннями, наставленнями [Оллпорт, 1998, с. 98, 153].

Визначаючи аналіз свідомо спрямованих дій як одне із завдань соціології розуміння, М. Вебер поділяв ці дії на такі, що спрямовані на об'єкти зовнішнього світу, і такі, що спрямовані на власний внутрішній світ. Він принципово розрізняв суб'єктивно доцільно орієнтовані дії і дії, орієнтовані на те, що є об'єктивно значущим. Реальна поведінка визначається

насамперед не логічно-раціональними, а психологічними зв'язками, але при цьому об'єктивна раціональна правильність постає як ідеальний тип щодо емпіричної поведінки. Пояснювати ірраціональні дії слід через порівняння їх із раціонально-правильними діями, бо тільки так можна кавзально зводити події як до об'єктивних, так і до суб'єктивних компонентів [Вебер, 1998в, с. 108–114]. Отже, протиставлені за своєю суттю суб'єктивно та об'єктивно зорієнтовані дії перебувають у нерозривному зв'язку у визначенні реальної поведінки людей, яка має двоїстий суб'єктивно-об'єктивний характер, визначаючись водночас чинниками двох типів.

Для Т. Парсонса частинами ситуації дії були як зовнішнє оточення, так і тіло бктора. Натомість самим бктором є не організм, а Я, Его. Таким чином, бктор, суб'єкт, індивід має двоїсту природу. З одного боку, він сам як біологічна істота є частиною об'єктивного середовища, а з другого – протистоїть цьому середовищу як окреме суб'єктивне Я. Такий поділ Парсонс поширював і на соціальну структуру, одиницями якої, на його думку, є ролі, а не особистості, через що існує певна відстань у відношеннях між структурою особистості і виконанням ролі [Парсонс, 2000д, с. 98; Парсонс и др., 2000, с. 448].

За К. Левіном, об'єктивна ситуація означає сукупність тих і тільки тих фактів, які становлять поле індивіда. Відмінність між суб'єктом і об'єктом – лише певна дистанція між психологічною особистістю і психологічним середовищем [Левин, 2000г, с. 83, 128]. Наполягаючи на принципі цілісності й структурності, гештальтпсихологи досліджували феноменальне поле, первісно здатне до встановлення рівноважного стану, до зняття напружень, що виникають у системі психіки. Цілісний характер сприймання пояснювався саморухом психічних структур до врівноваженого стану. Людина виявлялася носієм феноменальних полів із властивими їм автохтонними силами, достатніми для забезпечення всієї динаміки психічного життя [Келер, 1998; Коффка, 1998; Татенко, 1996, с. 112].

Структуралісти, які заперечували проти використання категорії суб'єкта для опису іманентного розвитку людської діяльності [Татенко, 1996, с. 55], усе-таки не відкидали його як щось неіснуюче, а робили частиною більш широкої структури. Суб'єкт сам по собі нібито не існує, але водночас існує як невід'ємна частина цілого. М. Фуко розглядав суб'єкт як форму, утворену співвідношенням сил внутрішніх, які виходять із його суб'єктності, і зовнішніх, які задають і наперед визначають способи її вираження та існування (див. [Калина, 1999, с. 148–149]).

Дж. Мід відмовляв суб'єктові в самостійності та бодай відносній самодостатності. Він підкреслював, що поведінка дістає вираження всередині індивіда не в розумінні буття у світі суб'єктивного, а в сенсі перебування всередині організму. Самосвідомість – це лише здатність викликати в себе самого множину певних реакцій, які належать і іншим людям. Спочатку сприймання організованих наборів наставлень дає індивідові його самість, яку він усвідомлює. Далі він як Я реагує саме на наявність цих організованих наборів наставлень, що становлять таке Я. Мід розмежовував різні іпостасі Я

– “I” і “me” (в українському перекладі – Я і я). Ці Я і я становлять єдність у тому розумінні, що є частинами одного цілого: разом вони становлять особистість так, як вона виявляється в соціальному досвіді. Відношення я до Я є відношенням ситуації до організму [Мід, 2000, с. 5, 124, 149, 159–162, 254]. Таким чином, суб’єкт, який у Міда не має власного початкового існування, стає собою завдяки засвоєнню стимулів, що надходять до організму від середовища. Поза таким опосередкованим соціальним досвідом суб’єкт не існує, але й у такому його існуванні як об’єкта вичленовуються дві сполучені сторони: Я для себе (Я, що є об’єктом внутрішнього споглядання) і я для інших (я, спрямоване назовні).

С. Рубінштейн убачав специфіку людського способу існування у співвідношенні самовизначення і визначення іншим (умовами, обставинами). Вихідною завжди є взаємодія людини з дійсністю. Я – не абстрактний суб’єкт пізнання, а конкретна реальність людини, яку завжди первинно дано заодно з об’єктами і партнерами діяльності [Рубінштейн, 1973, с. 258–261].

С. Московічі говорить про неможливість розділяти суб’єктивну та об’єктивну сторони досвіду: не існує окремо уявлень і фактів, факти існують лише у свідомості та щодо неї, щодо уявлень, які колективно поділяються [Московічі, 1998, с. 19]. Е. Фромм наголошував на наявності Я як незмінної суті особистості, яка залишається з нами протягом усього життя. Саме на цій суті ґрунтується впевненість у своїй індивідуальності. Брак такої впевненості веде в залежність від інших людей [Фромм, 1992б, с. 173]. Таким чином, у Фромма бачимо дилему: з одного боку, Я становить суть нашої індивідуальності, а з другого – сумніви щодо такого Я цю індивідуальність розчиняють. Сам Фромм підкреслював, що, усвідомлюючи свою окремість, людина відчуває, яка вона незначна порівняно з навколишнім світом, з усім тим, що не входить до її Я [Фромм, 1990, с. 28].

Відтак виникає питання про можливість “позитивної свободи”, у якій індивід існує як незалежна особа, але не ізольована, а з’єднана зі світом, з іншими людьми, із природою. Таку свободу Фромм покладав у спонтанній активності цілісної особистості, а основну суперечність, притаманну свободі, – народження індивідуальності і біль самотності – розв’язував через спонтанність людського життя [там само, с. 214–217]. Отже, активний суб’єкт може реалізувати свою спонтанність тільки в середовищі, у зовнішньому світі. Найкращим способом такої реалізації є позитивне втілення свободи, розширене, за Фроммом, аж до почуття загальної любови. Якщо до певної міри абстрагуватися від позитивно-любовної патетики Фромма, то можна зазначити, що негативно використовувана свобода також означає зв’язок суб’єкта зі світом. Інша річ, що наслідки такої свободи для світу, а насамперед для самого суб’єкта будуть зовсім іншими. Проте поза простором морально-етичних критеріїв суть зв’язку суб’єкта і об’єкта, внутрішнього і зовнішнього є тією самою і в разі самоствердження й самореалізації, і в разі саморуйнування й самонищення.

Чи в позитивному, чи в негативному розумінні людина приречена заходити в контакт із середовищем. Як писав В. Райх, першим позивом

кожної людини буде бажання організувати контакт із зовнішнім світом. Якщо незадоволення, на яке людина наражається в зовнішньому світі, спонукає лібідо шукати сховище всередині, то воно ж породжує напруження, яке спонукає людину шукати контакт із зовнішнім світом [Райх, 1999, с. 175–177].

Адлерівське прагнення влади переростає, урешті-решт, у прагнення бути подібним до Бога – бажання спроекувати себе за межі своєї особистості, вийти за межі простору й часу [Адлер, 1997ж, с. 187]. Суб'єкта не влаштовує його просторова обмеженість і часова скінченність. Він прагне свого продовження й розширення поза собою, прагнучи влади над тим, що не є ним самим. Відтак суттю взаємодії суб'єкта з об'єктом стає боротьба суб'єкта за владу над об'єктом.

Проблема скінченності індивідуального існування та можливості трансцендування була однією з центральних для екзистенційних психологів і філософів. На відміну від А. Адлера, їх мало турбувала проблема влади над середовищем та іншими людьми. Справжня свобода людини полягає в здатності виходити за межі себе, вибирати себе, бути самою собою, нести відповідальність за свій вибір. Вплив зовнішніх детермінацій має долатися вірою в можливість прижиттєвої трансценденції у вічність, за межі іззовні та ізсередини позначеного, наперед визначеного, наперед заданого [Татенко, 1996, с. 40, 48]. К. Ясперс убачав достеменність водночас буття і небуття людини в її анонімності [Ясперс, 1991, с. 390], тобто поза персоніфікованим утіленням.

Таким чином, ідеться про різні варіанти виходу суб'єкта за власні межі, його інтенційної спрямованості на об'єкт, проєкування назовні власних мотивацій і здатностей. І. Журавльов і А. Тхостов топологічно представляють суб'єктивність як континуум станів між принципово недосяжними полюсами суб'єкта та об'єкта. Членування діяди суб'єкт-об'єкт проходить по лінії напруженої взаємодії, де й народжується суб'єктивний образ об'єктивної реальності [Журавлев, Тхостов, 2003].

Відповідно до гуманістичних тенденцій сучасної психології домінує уявлення про визначальний вплив власних структур суб'єкта на його взаємодію з оточенням, процеси самовираження, самореалізації у світі об'єктів. За К. Роджерсом, особа посідає вирішальну здатність керувати власною поведінкою, протидіючи впливові стимулів із навколишнього середовища [Роджерс, 2001]. Д. Леонтьєв зазначає, що особистість як регуляторна система конститується функціями виділення суб'єктом себе з навколишнього світу, виділення, презентації і структурування відношень зі світом і підпорядкування життєдіяльності стійкій структурі цих відношень на протигагу хвилевим імпульсам і зовнішнім стимулам [Леонтьєв, 1999, с. 154].

Гуманістичний поворот у психології зумовив відповідну трансформацію традиційних психологічних парадигм. Як зазначає В. Татенко, реформація клясичного психоаналізу здійснювалася, зокрема, у напрямі актуалізації суб'єктного начала в людині, а це стало передумовою

розвитку вершинної психології. Найважливішим у глибинній і вершинній психології Татенкові видається спільний висновок про закоріненість суб'єктно-психологічної сутності людини в ній самій, у просторі й часі її індивідуального буття: в одному випадку це інстинктивна, архетипічна, несвідома, глибинна суб'єктність, що виявляється в спонтанному русі до вершин самоусвідомлюваного і самотвірного Я, у другому – усвідомлена, вершинна суб'єктна активність, що перетворює наявний рівень психічного життя згідно із звідкись ізгори даними зразками цілісності, інтегрованості, гармонійності, актуалізованості, задоволеності, досконалості тощо [Татенко, 1996, с. 130, 140].

Якщо суб'єктний підхід, який розробляється самим Татенком, має багато спільного в розумінні суб'єктності з глибинною психологією, то в контексті вершинної психологічної проблематики суб'єктний підхід наражається на чималі труднощі якраз у поясненні природи “даного згори”, надіндивідуального, позаособистісного.

О. Ткаченко розглядав особистість як найвищий рівень розвитку індивідуальної психіки. Десь аж на цьому рівні індивід досягає здатності саморозвитку, поступово перестаючи бути лише продуктом зовнішніх і внутрішніх чинників. Організм і середовище творять індивіда – психофізичного у тварин, психофізичного і соціопсихічного водночас у людини [Ткаченко, 1979]. При цьому людина як соціопсихічний індивід набуває потенційної здатності додаткового наступного, подальшого розвитку, і питання про джерела такої здатності залишається відкритим.

Окремим важливим аспектом співвіднесення зовнішньої і внутрішньої суб'єктності є процес трансцендування суб'єкта, виходу його за власні межі. Це, з одного боку, має означати інфляцію суб'єктних властивостей, експансію в навколишній простір, проте, із другого боку, може означати й своєрідну десуб'єктивізацію, відхід суб'єкта від власної сутності, його переставання бути самим собою, розчинення в навколишньому просторі (що й дає підстави для постмодерністської дестабілізації суб'єкта [Perkowska, 2002]). У зв'язку із цим психологічно значущим стає аналіз простору освоєного і не освоєного суб'єктом. За освоєний може вважатися простір, пізнаний індивідом і чуттєво, і логічно, і це не лише простір свідомого відображення дійсності. Сюди входять і мало чи майже не усвідомлювані аспекти відображення, які, проте, є більшою чи меншою мірою відомими або звичними для індивіда. Простір неосвоєного чи то зовсім не існує для індивіда, чи то існує як певний натяк на щось, здогад про щось таке, що перебуває поза освоєним простором, припущення про нього. Але самі ці припущення вже належить до суб'єктивного простору індивіда.

У цьому відношенні світ, який пізнається суб'єктом, можна поділити принаймні на три сфери (ідеться не тільки про просторово-часові, а насамперед про сутнісно-змістові параметри пізнаваного світу). Перша – це сфера пізаного, засвоєного, привласненого, сфера, у взаємодії з якою найповніше реалізовується ідентичність суб'єкта. Друга – сфера пізаного частково, того, що пізнається актуально, у взаємодії із чим дістають

вираження та задовольняються насущні потреби індивіда. Третя – сфера непізнаного, незнаного, незбагнutoго. З приводу цієї сфери суб'єкт може мати певні припущення, якимсь чином здогадуватися про її зміст.

Із суб'єктивно-психологічного погляду найбільш значущою є та частина простору, яка міститься десь на межі між освоєним і неосвоєним, яка освоюється індивідом ось тепер, почасти ним освоєна, а почасти ні, може бути освоєна потенційно або, принаймні, стати об'єктом освоєння. Саме цій частині простору, а радше процесові володіння нею суб'єктом може бути найбільш притаманний владний вплив на свідомість і поведінку особи.

Вплив добре освоєного простору стає надто абстрактним і водночас надто конкретним, бо закономірності цієї частини простору належать самому суб'єктові, стають ним самим, утворюють його. Відтак влада такого простору над суб'єктом виявляється позбавленою психологічного змісту, бо перетворюється на владу суб'єкта над самим собою. Очевиднішою є влада над суб'єктом простору освоєваного, опановуваного. Актуалізація цієї його частини для суб'єкта або, з іншого боку, перебування суб'єкта в цій частині простору справляють на нього вплив, засобами реагування на який суб'єкт володіє лише частково або дуже мало. Тому його поведінка або когнітивні структури виявляються недостатніми й недосконалими. У такій взаємодії із середовищем суб'єкт змушений міняти себе, намагатися ставати іншим, підпорядковуватися новому для себе дискурсові, водночас цей дискурс опановуючи. Таким чином внутрішнє і прилучається до зовнішнього, і включає це зовнішнє в себе. За О. Тхостовим, пізнаний зовнішній світ має стати “непомітним”, має зникнути для людини як феномен. Індивід, взаємодіючи з реальністю, відкриває її для себе, опановує світ, робить його “прозорим” [Тхостов, 2002, с. 64–66].

В. Татенко, натомість, наполягає на тому, що суб'єктна позиція індивіда не зводиться до досягнення прозорості світу. Справжня суб'єктність має активний характер, творить, перетворює світ, визнаючи право буття на непрозорість. Людині внутрішньо притаманно бути суб'єктом, що цілеспрямовано перетворює внутрішній і зовнішній світ за своїми власними законами. Розгортання достеменно людської психічної сутності передбачає суб'єкту трансценденцію у світ зовнішніх соціальних і природних умов та чинників життєдіяльності [Татенко, 1996, с. 191, 227, 256].

Таким чином, два основні підходи до природи суб'єктності насамперед розрізняються поглядами на її первинне джерело, яким є чи то власне потенційна суб'єктність, закладена в індивіда ще до його взаємодії зі світом, чи то вплив зовнішніх чинників, які суб'єктність в індивіда “вселяють”. Проте такі різні підходи виявляють більшу однаковість у питанні про взаємодію суб'єкта з об'єктом, про її обов'язковість для суб'єкта, для його виявлення, поставання й реалізації. Звичайно, ступінь такої відкритості суб'єкта на об'єкт покладається дуже різним – від суто інструментального проникнення зовнішнього в чуттєву сферу індивіда аж до, як пишуть П. Бергер і Т. Лукман, закоріненості ідентичності суб'єкта в космічній реальності [Бергер, Лукман, 1995, с. 164].

Визнання індивідуальної суб'єктності та одиничного суб'єкта дається зазвичай легше з огляду на їхню очевидність. Предметом незгод і непорозумінь частіше стає ідея колективного суб'єкта і колективної суб'єктності. У підходах до їхнього розуміння визначаються два принципові моменти. Перший полягає у визначальному напрямі руху від визнання первісності індивідуальних суб'єктів, у процесі взаємодії яких постає й функціює суб'єкт колективний, другий – у визнанні первісного існування колективного суб'єкта як такого, невід'ємним атрибутом якого є інтерперсональність, що існує незалежно від волі суб'єктів індивідуальних.

Психологічна істина, очевидно, лежить десь посередині між цими двома підходами, хоча з істотнішим тяжінням до індивідуального полюса. Колективний суб'єкт не може існувати без індивідуального суб'єкта реально, тоді як індивідуальний суб'єкт не може існувати без колективного радше потенційно. Наявність індивідуальних суб'єктів є суто матеріальною, тілесною передумовою існування суб'єкта колективного, а наявність колективного суб'єкта – це насамперед ідеально-духовна передумова поставання суб'єкта індивідуального.

Г. Тард назвав соціальну психологію психологією інтерспіритуальною [Тард, 1998, с. 257]. А. Фулльє, заперечуючи проти приписування народові особливої душі, говорив про наявність у його свідомості системи ідей-почувань та ідей-сил, які керують його волею [Фулльє, 1998, с. 20]. Ідею колективної суб'єктності людства, соціальних клясів, груп, націй обстоював А. Брушлинський: у найповнішому та найширшому розумінні суб'єктом є все людство загалом, яке являє собою суперечливу єдність суб'єктів іншого рівня й масштабу: держав, етносів, суспільних клясів і груп, індивідів, які взаємодіють одні з одними [Брушлинський, 1996; Брушлинський, 2002]. Підтримується ідея колективного суб'єкта діяльності або управління [Дусавицький, 2001; Третяченко, 1997]. Натомість Г. Титаренко обмежується аналізом психологічного простору міжлюдської взаємодії [Титаренко, 2003а, с. 58–81]. Дж. Кросбі пише про широке і вузьке значення суб'єктності: широке протиставляється поняттю космологічного, вузьке – інтерсуб'єктного [Кросбі, 2000]. Ще далі йде О. Донченко, називаючи суб'єтом будь-який активний соціальний чинник – менталітет, текст, організацію, людину тощо [Донченко, 2001].

В. Казміренко визначає два основні типи суб'єктів організаційної діяльності: особистість у системі організаційних відносин і групові суб'єкти організаційних відносин та взаємодій [Казміренко, 1993, с. 87]. У такій схемі вочевидь немає місця для інтерсуб'єктності як такої. В. Татенко ж наполягає на тому, що суспільство, кляс, група можуть розглядатися лише як умовні суб'єкти активності, що часом створюють сильнопдіючу ілюзію достеменного суб'єкта і тим самим протистоять конкретній людині як справжньому суб'єктові життя й діяльності [Татенко, 1996, с. 237].

За Г. Салліваном, первинні персоніфікації Я немовляти структурують його переживання у відповідь на вплив інтерперсональних умов. Вторинний динамізм як продукт інтерперсонального переживання і є, на його думку,

системою самости. Формування такої системи цілковито зумовлюється інтерперсональними аспектами середовища, у яке людину включено протягом усього життя [Салливан, 1999, с. 165–167, 185].

Відносність суб'єктно-інтерсуб'єктних кореляцій простежується в розумінні Т. Парсонсом відмінності суб'єкта та об'єкта, яка визначається положенням – центральним або периферійним – бктора в системі відліку [Парсонс и др., 2000, с. 464]. Звідси суб'єктність одного бктора є елементом інтерсуб'єктності для іншого, і навпаки. Загалом же, коли йти за логікою Парсонса, суб'єкти – учасники взаємодії, їхні суб'єктності та інтерсуб'єктності становлять цілісну систему взаємних впливів і відображень. Вилучення якого-небудь елемента автоматично призводить до зникнення іншого елемента, елементів або й усієї системи.

Другий аспект співвідношення колективного та індивідуального суб'єктів полягає в розумінні місця, простору існування відповідних суб'єктностей, носіями яких ці суб'єкти мають бути. Отже, уявлення про простір індивідуальної суб'єктності є якщо не зрозумілим, то, принаймні, знайомим. Натомість простір колективної суб'єктності набагато важче піддається описові, не кажучи вже про аналіз.

Найочевиднішим способом існування колективної суб'єктності є її втілення в об'єктах матеріальної суспільної культури, у яких закодовано соціально вироблені та соціально визнавані значення. Менш очевидним, але психологічнішим є тлумачення колективної суб'єктності як символічного обміну між індивідами в процесі взаємодії та взаємного тлумачення закодованих у символах знаків. В обох випадках передумовою існування колективної суб'єктності стає наявність живих взаємодійних та інтерпретаційних суб'єктів індивідуальних. Без таких суб'єктів, по-перше, не може витворитися простір взаємодій та інтерпретацій як матеріально-ідеальна основа колективної суб'єктності, а по-друге, закодовані в матеріальних предметах соціальні значення ніким не розкодовуються і відтак колективна суб'єктність не може постати.

Отже, найімовірнішим варіантом і місцем існування колективної суб'єктності є інтерсуб'єктивність, або інтерсуб'єктивний простір, що існує у формі індивідуально-суб'єктивних відображень. Що більше цих відображень, що інтенсивнішим є відповідний обмін між окремими індивідуальними суб'єктами, що більше й глибше ці індивідуальні суб'єкти прилучаються до спільного інтерсуб'єктивного простору, то інтенсивнішою та насиченішою стає інтерсуб'єктивність, психологічно реальніше постає колективний суб'єкт.

Чи не найгрунтовнішу методологічну основу розуміння інтерсуб'єктивності заклав Е. Гуссерль, який писав про спільноту багатьох Я, що конститує світ у трансцендентальній інтерсуб'єктивності. Трансцендентальне “Ми” стає суб'єктивністю для цього світу. Трансцендентальна інтерсуб'єктивність конститується і водночас розкривається в кожному Я. У межах одного-єдиного об'єктивного світу розгортається універсальний логос будь-якого мислимого буття, що є

сутнісно природженим трансцендентальній суб'єктності, а отже, й інтерсуб'єктивності [Гуссерль, 2000а, с. 456–457, 488–501, 520].

М. Мерло-Понті наполягав на тому, що “відстояний” сенс людського досвіду треба шукати не в людині, а “перед” нею – в інших “суцях”, які й утворюють сенс того, що ми кажемо або чуємо. Такий “невидимий світ” просотує всі речі, які ми бачимо [Мерло-Понті, 2003, с. 163]. М. Савельєва характеризує свідомість як категорійно-феноменальну сутність поза суб'єкт-об'єктивними відношеннями [Савельєва, 2002]. Активно функціонує положення про інтерсуб'єктивний зміст людського знання [Шюц, 1996; Giorgi, 2002].

Процес взаємних відображень учасників взаємодій докладно охарактеризовано в дискурсі символічного інтеракціонізму Дж. Міда, де психологічною домінантою є взаємодія як обмін символічними значеннями. Саме така взаємодія породжує внутрішнє і зовнішнє, у ній вони взаємно спричиняються, зумовлюються, із неї виходять. Мід твердив, що індивіди мають бути залучені до суттєвого відношення ще до того, як спілкування або контакт між їхніми психіками стане можливим. Тіло не є самістю, а стає нею, розвиваючись у контексті соціального досвіду й діяльності. Індивід має досвід самого себе опосередковано, із позицій інших членів соціальної групи, до якої він належить, або з узагальненої позиції цієї соціальної групи як цілого. Перш ніж стати самістю, він стає об'єктом для себе, точно так, як інші індивіди є об'єктами для нього. Самість, отже, є принципово соціальною структурою і постає в соціальному досвіді. Елементарні самості є окремими аспектами цілісної самості, що відповідають різним аспектам структури соціального процесу як цілого. Індивід має самість тільки щодо самостей інших членів соціальної групи [Мід, 2000, с. 44, 123–131, 149]. Таким чином, початкова єдність диференціюється на дві сторони – внутрішню і зовнішню, які обидві є продуктом взаємодії індивіда з іншими людьми.

Мід, отже, не дав відповіді на принципове питання про природу первинного реагування організму на впливи оточення. Якщо в організмі немає самості, яка ще тільки має постати, то в такому разі мусимо наділити сам організм здатністю вибірково реагувати на середовище і приймати з нього специфічні стимули. Як у такому разі охарактеризувати цю здатність поза категорією суб'єктності?

Мід послідовно обстоював цілковито інтерсуб'єкту природу індивідуальної суб'єктності. Він писав, що здатність індивіда сприймати соціальні наставлення інших індивідів та узагальненого іншого стосовно себе дає йому змогу вводити себе як об'єктивне ціле до поля свого досвідного бачення. І тому він може послідовно об'єднувати й уніфікувати різноманітні аспекти своєї самості, щоб сформуванати єдину, несуперечливу, послідовну та організовану особистість [там само, с. 280]. Виходить, відтак, що, пізнаючи самого себе як окрему істоту завдяки ставленням і наставленням інших, індивід водночас пізнає себе як частину соціального поля. Наставлення інших – це не окремі стимули, що йдуть до ізольованого індивіда, це радше структурні елементи цілісної ситуації соціальної взаємодії, елементи

інтерсуб'єктивного поля, у якому лише й можливі виникнення та вияв індивідуальної суб'єктності.

За такого підходу владно-підвладні співвідношення між суб'єктом і середовищем мають не просто виключно інтерактивний, а й ситуативний, минулий, відтак малоістотний характер. Таке ігнорування суб'єктності знецінює власне психологічну парадигму аналізу, зсуваючи її в бік технологічних механізмів. Якщо ж іти шляхом більш чи менш серйозного визнання індивідуальної та колективної суб'єктності, то слід припустити можливість відносно тривалого й самодостатнього існування їх поза контекстом безпосередньої взаємодії, існування як певної потенційності, що існує (напівіснує) до, поза і після взаємодії, але у взаємодії реалізовується найповніше. Відтак не тільки взаємодія справляє владний вплив на її індивідуальних і колективних учасників, а й самі ці учасники як суб'єкти взаємодії визначають її зміст і характер і тим самим стають суб'єктами владного впливу на себе її змісту й контексту.

Проте таке розуміння взаємодії в багатьох істотних відношеннях ігнорує як індивідуальну, так і колективну суб'єктність. Індивідуальній суб'єктності відмовляється у вихідній самодостатності, початковій психічній сутності, а колективна суб'єктність позбавляється, власне кажучи, того самого: і початкової самодостатності, і психічної сутності. За основний модус існування визнається взаємодія.

Принципові положення Міда про співвідношення індивідуального і соціального було підтримано й розвинуто в теорії соціального конструктивізму, у межах якої суб'єктивна ідентичність трактується як доволі сумнівне явище. Вона залежить від стосунків індивіда зі значущими іншими, які можуть мінятися або зникати. Я – це рефлексивна сутність, що відображає наставлення щодо неї насамперед із боку значущих інших: індивід стає тим, ким він є, будучи керований значущими іншими [Бергер, Лукман, 1995, с. 164, 215].

В. Налимов описує результат міжособових стосунків категорією гіперособистости – трансперсонального модусу взаємодії [Налимов, 1989, с. 198–202]. Б. Сивіринов характеризує процес феноменологічної об'єктивації суб'єктивно інтерпретованого світу у формі інтерсуб'єктивності [Сивіринов, 2001]. А. Васильченко виводить інтерсуб'єктивність психіки із соціально-конструктивістського розуміння діалогічної взаємодії [Васильченко, 2001]. І. Протопопова та О. Ханпіра наполягають на “безначальності” процесу проєкування та інтроекування образу іншого в умовах інтерсуб'єктивності, говорячи про “вічне повернення” від іншого до нього самого [Протопопова, Ханпіра, 2001]. Р. Столору, Б. Брандшафт, Дж. Атвуд реалізують інтерсуб'єктивний підхід у психоаналітичному процесі, трактуючи його як взаємодію суб'єктивних реальностей пацієнта, аналітика та інтерсуб'єктивного поля [Столору, Брандшафт, Атвуд, 1999].

Таким чином, інтерперсональна взаємодія є головним чинником формування, розгортання суб'єктності, але це розгортання стає можливим тільки в певному просторі, який, з одного боку, для самого суб'єкта стає його

ж суб'єктивним простором, що розширюється, а з другого – стає для цього-таки суб'єкта простором інтерсуб'єктивним, простором, який утворюється у взаємодії щонайменше двох суб'єктів, але не “зависає” або “осідає” між ними, а повертається до них як відображена кожним із них зокрема реальність. Можна сказати, що для людини її суб'єктивний простір первісно є простором інтерсуб'єктивним, інакше-бо він не міг би ні з'явитися, ні виявитися. Проте й інтерсуб'єктивний простір існує лише у формі його індивідуально-суб'єктного відображення. Інтерсуб'єктивний простір поза живими носіями індивідуальної суб'єктності – пуста абстракція. Він якщо й існує, то тільки як закодована в певних символах потенційна здатність розгортання, одкровення за умови появи рефлексійного суб'єкта.

* * *

Способи розуміння природи індивідуальної суб'єктності найвиразніше розподіляються та узагальнюються за такими параметрами:

- зовнішнє – внутрішнє (індивідуальна суб'єктність є суто внутрішньою інстанцією, що сама в собі має джерело власної активності, чи виникає як відповідь на зовнішню стимуляцію, є доконечно відкритою на зовнішній світ?);

- онтичне – соцієтальне (власне людська індивідуальна суб'єктність виникає як біопсихічний факт, є первісно притаманною людському індивідові, існує як окремішня й самодостатня структура чи є виявом, породженням, результатом структури над- і міжіндивідуальної, соцієтальної, що претендує на власну онтичну субстанційність і для якої суб'єктність індивідуальна – лише одна з багатьох форм її існування?);

- структурне – функційне (індивідуальна суб'єктність є складним комплексом структурних елементів, що цілокупно творять її як досить стійку систему диспозицій, чи існує лише ймовірно-потенційно, виражаючись як певний спосіб функціонування інших структур?).

Найчастіше трактування індивідуальної суб'єктності поміщаються в розлогу дихотомічну шкалу, на одному полюсі якої пріоритет віддається субстанційно-індивідуалістським тлумаченням (психоаналіз), а на другому – домінує увага до функційно-соціалізаційних процесів (символічний інтеракціонізм). Загалом психологія дедалі більше рухалася шляхом визнання цілісно-єдиної природи індивідуальної суб'єктності і соцієтальної (квазі)суб'єктності, поєднання індивідуальних і надіндивідуальних, біопсихічних і психосоцієльних, зовнішніх і внутрішніх, суб'єктних і середовищних, інтра- та інтерпсихічних сутностей.

І визнання пріоритету одного з полюсів, і дуалістичні наполягання на їхній відносній незалежності, і поєднання їхніх впливів у цілісному інтеракційному процесі, з одного боку, обґрунтовуються численними науково доведеними, навіть неспростовними фактами, а з другого – залишаються з уразливими прогалинами і рідше чи частіше приводять до

потреби поступитися принципами і визнати слушність конкурентних концепцій.

Відтак у межах жодної з науково-психологічних парадигм не дістають цілковитого пояснення такі проблеми, як свобода/несвобода, залежність/незалежність індивіда від середовища, суть і механізми об'єктно-особистісного трансцендування, психологічний зміст суб'єктивно освоєного і неосвоєного простору, умови відкриття та опанування нових сфер суб'єктності тощо.

Надзвичайно важливою, постійно розв'язуваною, але досі не розв'язаною (можливо, що й принципово нерозв'язною) проблемою є природа і психологічний зміст колективної суб'єктності та інтерсуб'єктивного простору. Опора на індивідуальну суб'єктність вимагає відповіді на питання про механізми утворення і психологічний статус надіндивідуальних структур, незалежно від того, чи їхнє існування визнається в реально-онтичному пляні, чи тільки феноменологічно. Обстоювання онтичної реальності колективної суб'єктності ставить проблему її субстанційності, матеріального субстрату, власне її носія.

У зв'язку із цим можна вести мову про певну методологічну перевагу інтеракціоністських підходів, де центральною категорією виявляється взаємодія між індивідуальними суб'єктами в контексті надіндивідуальних співвідношень і залежностей. Взаємодія стає чинником і середовищем, які забезпечують можливість вияву та самого існування суб'єктності як індивідуальної, так і колективної, породжує специфічний дискурс такого існування та співіснування.

2.2. Сенсо-символічна природа інтерсуб'єктивної взаємодії

Поняття *дискурсу*, що початково розроблялося в галузі лінгвістичних наук, дедалі більше поширюється на інші сфери знання і набуває щораз ширшого тлумачення. Початково дискурс розглядався як дискурс мови та мовлення і стосувався різного роду мовлених, писаних, читаних текстів.

Як писав А. Фулльє, мова нав'язує кожному індивідові форми думки, готові категорії, які є для нього апріорними [Фулльє, 1998, с. 23]. Дж. Мід підкреслював важливість спільного значення мовних символів для учасників комунікації [Мід, 2000, с. 136]. Світ мови, за К. Леві-Строссом, намагається стати системою, яка підпорядковує собі мовні знаки, позбавляючи їх тимчасової довільності [Леві-Строс, 2000, с. 94–95]. Очевидно, так само система мови намагається підпорядкувати собі і своїх користувачів, примушуючи їх висловлюватися дедалі більше згідно із закономірностями мови і дедалі менше відповідно до їхніх власних намірів і бажань, тобто нав'язуючи їм свій внутрішній дискурс, який непомітно для носіїв мови стає і їхнім дискурсом. Р. Блакар говорить про включеність мови до соціального контексту. Висловитися нейтрально неможливо. Користуючися з мови, ми змушені структурувати, впливати, приймати погляди тощо [Блакар, 1987]. Мова, отже, постає як засіб концептуалізації дійсності.

Категорія дискурсу виникла з потреби аналізу письмового тексту, озвучення якого завжди актуалізувало складну й багаторівневу систему значень. Виявлялося, що текст містить у собі потенційну систему розгортання значень, результатом якого стає специфічна дійсність, що описується терміном “психосемантична”. Таким чином, дискурс – це категорія аналізу тексту і водночас неявний зміст, який потенційно криється в тексті та уявлюється в процесі його проговорювання.

Кожній мові – чи то натуральній, живій, чи то штучній – притаманний свій специфічний дискурс, основні характеристики якого більш-менш відповідають відповідним характеристикам інших мов, але при цьому є й такі, що визначають своєрідність дискурсу, який твориться саме цією мовою [Бадан, 2003; Загороднюк, 2003; Максапетян, 2003; Старовойтенко, 2003]. Знайомим прикладом цього можуть бути нібито цілком аналогічні за змістом висловлювання українською і російською мовами, у яких лінгвістично чутливий мовець, проте, завжди вловлює дрібні нюанси відмінностей.

Зрозуміло, що такий неповторний, оригінальний мовний дискурс не є об’єктивним атрибутом властивих певній мові фонетики, лексики чи синтаксису. Він – результат, а водночас й основа того, як мова функціонує в житті її носіїв, уплітається в їхнє буття. Уже сформована мова, що зайняла певний ареал використання, набуває для осіб, які прилучаються до відповідного мовного середовища, цілком об’єктивного статусу. Мова натурально і непомітно для особи дискурсивно означає її життя, надає в її розпорядження систему значень як явних, так і домислюваних, за допомогою якої вона може свідомо відображати світ. При цьому таке свідоме відображення ґрунтується на відображенні чуттєвому і, відриваючись від нього, підносячись над ним, назавжди залишається до нього “прив’язаним”.

Відтак між свідомим і чуттєвим рівнями відображення існує простір напівсвідомого, частково свідомого, малосвідомого відображення, переповнений нечітко вираженими зв’язками, неясно виявленими значеннями тощо. Слово, писав А. Бергсон, прикриває ніжні, невловні враження нашої індивідуальної свідомості [Бергсон, 1992, с. 107]. І вся ця множина напівзначень і напівснів також впливає на дискурс, зумовлює його, стає його частиною.

Суб’єктивна реальність того, що ніколи не проговорювалося, виявляється хиткою, зазначають П. Бергер і Т. Лукман. Мова об’єктивує світ, пізнає й виробляє його. Виникаючи в безпосередній взаємодії, мова забезпечує здатність віддалятися від неї. Мова конструює системи символічних уявлень, які підносяться над реальністю повсякденного життя. Опанування мови означає інтерналізацію семантичних полів, які структурують буденні інтерпретації та поведінку в межах інституційної сфери [Бергер, Лукман, 1995, с. 65–70, 225, 249].

Мова, яку особа засвоює й використовує, дає їй змогу мати свій дискурс, але водночас цей дискурс їй і нав’язує, розвиваючи систему індивідуальних значень і сенсів, позбавляє її всіх інших можливостей розвитку, що існували потенційно. А з іншого боку, особу не може бути

представлено як пасивного засвоювача нав'язуваного мовного дискурсу. Сама мова разом з усіма її потенційними властивостями може реалізовуватися лише в конкретному використанні, тобто в процесі мовлення, винятковим суб'єктом якого стає сама людина. У цьому зв'язку специфічної ваги набуває категорія наративу як особливого виду дискурсу (див., напр., [Проблеми..., 2004]).

Проте справжнім суб'єктом мовлення є не окремий індивід, а соціум як суб'єкт колективний, адже мовлення набуває сенсу тільки тоді, коли воно скероване до іншого суб'єкта, сприймається ним, коли закладені в мовленні значення інтерпретуються іншим суб'єктом, а відтак постають для нього в його власній дискурсивній реальності. Тому дискурс може визначатися як вид мовленнєвої комунікації, зорієнтованої на обговорення та обґрунтування будь-яких значущих аспектів дії, думок і висловлювань її учасників [Шарков, 2001].

Мовний дискурс має виявитися в системі живого мовлення, мовленнєвої взаємодії [Argyle, 2001, s. 72–95; Jamrojek, Sobczak, 2000, s. 32–34]. Говорячи про мовну стандартизацію як дискурс, у якому відбиваються результати суспільної рефлексії над мовою, Г. Яворська поєднує в понятті дискурсу соціонормативний (функційно-комунікаційний) аспект розгляду мовних питань із їхньою когнітивною інтерпретацією [Яворська, 2000, с. 13, 255–256]. Отже, дискурс постає як єдність комунікаційно-інтераційних і когнітивно-інтерпретаційних процесів.

Г. Гадамер підкреслював, що обмін думками не означає передавання лише буквальної інформації. Взаєморозуміння означає щось більше, спільне, що об'єднує учасників діалогу. Висловлювання містить у собі істину тільки тоді, коли воно – звернення [Гадамер, 2000в; Гадамер, 2000г]. Таким чином, мовлення завжди перебуває в більш широкому контексті і його виражає, незалежно від свідомих намірів його суб'єктів. Усі символи приходять разом із мовою, пише П. Рікер. Немає символіки до людини, яка говорить, хоча сам символ має ще глибше коріння. Неодмінно потрібне слово, щоб відтворити світ і зробити його священним [Рікер, 2002б, с. 19].

Отже, дискурс, що неможливий без тлумачення символів, виникає разом із мовою, тобто як мовний дискурс [Абрамян, 2002; Попович, 2003; Солодка, 2004]. Але водночас існує потенційна здатність тлумачення словесно не оформлених символів, через що й дискурс може мати ширшу, не лише мовну, природу. Мова – не тільки засіб порозуміння, підкреслює М. Гайдеггер. Мова взагалі створює можливість самого перебування у відкритості суцього: лише там, де є мова, є світ [Гайдеггер, 1998]. Розуміння мови як відкриття суцього не повинне трактуватися в однобічному позитивно пізнавальному аспекті. Відкриття суцього – не обов'язково пізнання дійсності. Уплетена в контекст існування, мова може виконувати й інші функції, наприклад, за В. Райхом, функцію захисту, коли вимовлене слово приховує виражальну мову біологічного ядра [Райх, 1999, с. 223].

На мовленнєвих аспектах дискурсу зосереджує увагу Н. Каліна. У терапевтичному процесі дискурс – це мовлення, занурене в життя його

учасників. Психотерапевтичний вплив являє собою дискурсивну практику – специфічну форму виробництва мовлення, через яке здійснюється зміна концепту (моделі) навколишньої дійсності, трансформація системи особистісних сенсів суб'єкта. Саме в мовленні, у різних формах і типах дискурсу найбезпосередніше представлено процеси об'єктивації суб'єктивної психічної реальності. Дискурс розуміється як спосіб мовного конституювання суб'єкта, повний і всеохопний репрезентант його внутрішнього досвіду [Калина, 1999, с. 8, 151, 189]. Слід би, щоправда, зазначити, що в такому розумінні дискурсу досить виразно ігнорується його інтерсуб'єктний аспект.

Індивідуальний мовний дискурс, у якому перебуває суб'єкт у процесі мовлення, завжди актуалізовує лише незначну частину набагато ширшого контексту, зміст якого потенційно могло б бути залучено. Це, по-перше, “внутрішній” контекст самого індивіда, психічні глибини якого тільки у виняткових ситуаціях істотно зачіпаються мовленнєвим процесом. По-друге, це контекст партнерів із спілкування, який лише частково відображається суб'єктом і тільки почасти захоплюється його власним дискурсом. По-третє, це контекст загальної і спільної ситуації взаємодії, зміст якої вельми порізному і завжди неповно розкривається перед кожним із її учасників. І, нарешті, потенційний контекст самої мовної системи, на основі якої індивід породжує власний мовленнєвий дискурс.

Таким чином, у найзагальнішому визначенні дискурсу як мовлення, зануреного в життя, можна вбачати принципове поєднання визначених контекстів: індивідуально-суб'єктного, соціально-інтерсуб'єктного, соціально-ситуаційного і соціально-семантичного.

Навіть за всієї універсальності мова не здатна охопити нескінченне розмаїття світу. І не лише матеріального, а й психічного – індивідуального та міжіндивідуального. Відтак може йтися й про немовні дискурси – які не оформлені або мало оформлені словесно, які виникають до мовлення, існують поряд і водночас із мовленням або продовжують існувати після нього. Так, П. Рікер говорить про лінгвістичну і нелінгвістичну мову та життєвий досвід. Символізм існує тому, що він початково існує в нелінгвістичній реальності [Рікер, 2002б, с. 100–101]. На необов'язковість суто лінгвістичного розуміння дискурсу вказує Г. Яворська: позамовний дискурс, на відміну від мовного, має більш виразний соціальний характер, а не індивідуальний [Яворська, 2000, с. 68, 86].

Розуміння мовного дискурсу як означеної частини більш широкого контексту буття передбачає можливість означення тих чи тих фрагментів цього буття без мовного оформлення [Глызов, 2002; Леонтьев, 2001; Попович, 2003; Шарков, 2001; Yashkin, 2003]. Зрозуміло, що те, що є названим, – оформлене слово – постає перед людиною в порівняно чіткішому вигляді, виразніше відображається й усвідомлюється. Проте вербалізація всього життєвого простору неможлива, а здебільшого й непотрібна.

Чи має це означати, що те, що залишається поза мовним дискурсом, не має для особи ознак зануреного в її життя дискурсу? Вочевидь ні. Досить

широке розуміння мови як системи знаків, а не лише як мови натурально людської дає змогу говорити про невербальні, позамовні, екстралінгвістичні дискурси існування [Argyle, 2001, s. 39–71; Jamrojek, Sobczak, 2000, s. 24–30]. Людину безперервно оточує безліч різноманітних ознак, які не мають мовного оформлення взагалі або дані тільки в актуальній репрезентованості індивідові [Горова, 2003; Кирсанова, 2003; Курникова, 2003]. Проте вони мають певне значення для людини і якимсь чином суб'єктивно нею відображаються, стаючи відтак елементом її дискурсу. Зокрема таким дискурсом, можливо провідним, для кожної особи є реальність її повсякденного життя, що постає перед нею густою мережею, тканиною найрізноманітніших значень.

Усі ці значення суб'єктом інтерпретуються, звичайно, із різною мірою чіткості й усвідомленості. Одним значенням дається мовне оформлення, і вони перетворюються на елемент мовного дискурсу. Інші значення залишаються з різних причин невимовленими, що, однак, не позбавляє їх дискурсивної природи і не виводить за межі життєвого дискурсу особи. Ще інші значення залишаються невимовними, неказаними в більш чи менш принциповому відношенні, і, залежно від ступеня такої невимовності, їхнє входження в індивідуальний дискурс стає проблематичним. Проте саме відчуття наявності їх, натяк на присутність набувають для індивіда дискурсивного значення. Хоча ці значення не інтерпретуються у всій повноті, це не означає, що вони не інтерпретуються взагалі. Інтерпретації може зазнавати саме відчуття наявності, яке нерідко набуває вираженої суб'єктивної значущості. Таке розуміння дискурсу дає підстави для дискурсивного аналізу свідомої і несвідомої сфер психіки, поєднання їх у межах цілісного життєвого дискурсу людини (дискурсу дії, практики [Бурдье, 2003]).

Дискурс можна розглядати як принципний спосіб інтерпретації суб'єктом свого перебування, існування у світі. Перебування – це ще не дискурс, але його доконечна основа, потенційна суб'єктна передумова здатності інтерпретувати. Дискурс виникає разом з інтерпретацією, але ця інтерпретація виявляється істотно зумовленою попереднім перебуванням суб'єкта.

Фактично дискурсивну структуру невербальної комунікації описує Г. Андреева, виділяючи в ній оптико-кінетичну, пара- та екстралінгвістичну системи знаків, організацію простору та часу, візуальний контакт [Андреева, 2001, с. 95–98]. У В. Куниціної та ін. знаходимо такі особливості невербальних повідомлень, як ситуативність, синтетичність, мимовільність, спонтанність [Куниціна и др., 2001, с. 69–70]. О. Асмолов наділяє невербальну комунікацію функцією вираження сенсової сфери особистості [Асмолов, 2002, с. 365–393]. О. Пугачовський характеризує закономірності особистісної проєкції в процесі інтерпретації невербальної поведінки [Пугачевский, 2001]. За В. Казміренком, індикатором цілісності соціально-психологічного простору є наявність як специфічної семантики, мови символів, так і інших фіксованих форм і засобів спілкування. У процесі

організаційної життєдіяльності складаються своєрідні організаційні засоби – тезавруси особистісних сенсів, значень, професійні мови, системи спеціальних символів та ін. [Казмиренко, 1993, с. 178, 205].

Р. Барт намагається ототожнити мовний і немовний дискурси як символічні системи, розуміючи під мовою, дискурсом, словом будь-яку значущу одиницю або утворення, чи то вербальне, чи то візуальне. Він підкреслює, що будь-який предмет, наділений певним значенням, можна розглядати як слово [Барт, 2000, с. 234–235]. Таким чином, кожний немовний дискурс є водночас і мовним, і навпаки. Істотні аналогії дискурсивного типу простежуються між дією і мовленням [Арендт, 1999, с. 135; Доценко, 2003, с. 30–32; Рікер, 2002б].

Певну аналогію дискурсу існування можна вбачати в запропонованому К. Левіном понятті годологічного простору [Левин, 2000г, с. 47]. Прикладом екзистенціалістського тлумачення дискурсу є фундаментальна метафізична ситуація, про яку Г. Марсель говорить, що про неї не досить стверджувати, що вона є моєю, бо її сутність полягає в бутті мною. Є, отже, певна універсальність, яка не є поняттєвою [Марсель, 1998, с. 446, 557]. Очевидно, збагнути її цілковито ми не можемо, і наші спроби охопити цю універсальність зводяться до намагань відтворити той її контекст, у якому ми перебуваємо. Але, пише Марсель, що більше ми відтворюємо контекст, то більше переходимо від мислення до “мислення про” [там само, с. 457]. Таким чином, найзагальніший дискурс загадкової універсальності нам недоступний. Наше мислення може лише борсатися в дискурсах окремішностей. І зрозуміло, що в максимально можливому наближенні до цієї універсальності ми виходимо за межі мовного дискурсу, натикаючись на те, що має назву невимовного.

П. Бергер і Т. Лукман наголошують на пріоритеті реальності повсякденного життя. Стан існування в ній та її сприймання становить природне наставлення [Бергер, Лукман, 1995, с. 41]. Базисній первинній реальності, набутій у процесі первісної соціалізації, набагато меншою мірою притаманне мовне оформлення її структурних елементів, проте саме її дискурс є доміантним, визначальним. Г. Гадамер звертає увагу на проблему існування того, що не може бути поданим у говорінні: чи не виходить так, що те, що існує, але не обговорюється, залишається ніби невизнаним [Гадамер, 2000г].

У письмовому мовленні зміст існує потенційно і може виявитися завдяки процесові читання. Чи не так само письмо символів існує у взаємодії, де воно прочитується завдяки живій процесуальності. Взаємодія завжди симультанна, хвилева, і в ній треба шукати аналогії письмового тексту. Такими аналогіями мають бути символи, що пов'язуються з певними стереотипами поведінки, традиціями, нормами і т. ін. Не тільки в мовлення та письмо, зазначав Гадамер, а й у всі людські творіння ввійшов зміст. Мовне витлумачення існує й тоді, коли те, що підлягає витлумаченню, є зовсім позбавленим мовної природи, тобто взагалі не є текстом, а, скажімо, музичним чи живописним твором [Гадамер, 2000а, с. 369; Гадамер, 2000б].

Такий погляд на інтерпретацію дискурсу відкриває можливість тлумачення не тільки тексту, а й, наприклад, процесу взаємодії.

Так само як не все мовлене піддається мовній же інтерпретації, інтерпретуватися може не тільки те, що мовлено. Інтерпретується й те, що залишається невимовленим, є невимовним. Відтак взаємодія, що вся може бути невимовною, також підлягає інтерпретації. За Гадамером, те, що може бути зрозумілим, є мовою. Він говорив про універсальну онтологічну структуру як основоположну побудову всього того, на що взагалі може бути спрямоване розуміння. Буття, яке може бути зрозумілим, є мовою. Таким чином, мовним є людське ставлення до світу взагалі і в принципі [Гадамер, 2000а, с. 438–439].

Отже, усе, що може інтерпретуватися, тлумачитися, розумітися, має свою специфічну мову, а отже, і свій специфічний дискурс – дискурс, у який занурюється людина як суб'єкт інтерпретації. Маючи власний дискурс розуміння, вона водночас не може цілковито абстрагуватися від того дискурсу, у якому перед нею постає і в якому їй дається навколишній світ.

К. Леві-Стросс наполягав на потребі виявлення підсвідомої структури, що лежить в основі принципу інтерпретації. Підсвідомість набуває значущости лише в міру того, як несвідоме організовує його за своїми законами, роблячи тим самим із нього дискурс [Леві-Строс, 2000, с. 29–31, 193]. У М. Бахтіна внутрішнє мовлення як знаковий матеріал психіки переплетено масою рухових реакцій, що мають знакове значення [Бахтин, 1999]. Ф. Зимбардо і М. Ляйппе підкреслюють значення реакцій на несвідомі стимули, реагування почуттями та уподобаннями, які виникають ще до того, як ми починаємо цей стимул усвідомлювати [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 311–312].

Інший напрям руху – від зовнішнього світу до дискурсу – репрезентовано у включенні дії в більш широкий контекст, що надає їй нового сенсу та більшої внутрішньої змістовності [Рубинштейн, 1989, с. 41]. О. Донченко пише про пласт комунікативних дій, що не піддаються вербалізації, але справляють постійний вплив на регуляцію соціальної динаміки [Донченко, 1994, с. 30]. Д. Леонт'єв визначає сенс текстів, фрагментів світу, образів свідомості, душевних явищ або дій, по-перше, через більш широкий контекст і, по-друге, через інтенцію або ентелехію (цільову спрямованість, призначення, напрям руху) [Леонт'єв, 1999, с. 26].

За Н. Каліною, говорити як дискурс можуть не тільки люди й тексти. Цю семіотичну здатність закріплено також за об'єктами матеріального світу, емоційними станами і взагалі найрізноманітнішими виявами людської природи. У строгому розумінні слова дискурс – це мовлення, що розглядається разом з екстралінгвістичними (немовними, психологічними, соціокультурними, прагматичними) чинниками його функціонування. Це говоріння як соціальний акт або процес, форма взаємодії людей та їхніх свідомостей [Калина, 1999, с. 130–133]. Очевидно, тут ідеться не просто про словесну розповідь, а про символічну репрезентацію світу.

Із визначених Г. Яворською двох аспектів і напрямів аналізу дискурсу – комунікаційно-прагматичного і когнітивно-семантичного – перший, очевидно, якраз і відповідає дискурсові взаємодії як такої. Оскільки, зазначає Яворська, описати структури дискурсу в принципі неможливо, його намагаються пояснити в термінах соціальної структури і належності до процесів соціальної взаємодії [Яворська, 2000, с. 14, 126]. Відтак питання про принципову можливість опису дискурсу взаємодії залишається без відповіді.

Узагальнюючи, можна сказати, що дискурс найчастіше розуміється у двох його основних значеннях: по-перше, як існування, перебування “в”, взаємодія і, по-друге, як розуміння, тлумачення, інтерпретація. Ці два аспекти дискурсу, очевидно, поєднуються в інтенційній активності суб’єкта, спрямованій водночас на середовище і на самого себе, тобто на саме буття.

Індивідуальне буття постає перед суб’єктом у цілісному вигляді, де умовним і відносним є поділ на зовнішнє і внутрішнє. Зовнішні і внутрішні сфери об’єднуються в єдиному дискурсі існування. Відтак формула “зовнішнє через внутрішнє і внутрішнє через зовнішнє” означає не взаємодію двох різних дискурсивно оформлених просторів, а взаємодію в межах одного такого простору. Одне через друге – це їхнє поєднання й переплетіння як елементів спільної цілісності.

Хоча з більш-менш об’єктивного погляду зовнішнє і внутрішнє буття існують нібито відокремлено одне від одного (Ж. Бодрійяр пише про дискурс речей і дискурс суб’єкта [Бодрійяр, 1999]), у суб’єктивному відображенні вони становлять єдине ціле, постаючи перед індивідом як єдино наявний та єдино можливий життєвий дискурс (соціоідеологічна система речей [там само]). Ця первісна єдиність зовнішнього і внутрішнього є однією з вихідних характеристик суб’єктності як такої. Без внутрішнього суб’єктність не існує, але не існує вона й без зовнішнього, бо за своєю природою є суб’єктною відповіддю на його запити. Зовнішнє і внутрішнє інтенційно скеровані одне до одного і в дискурсивному світобаченні суб’єкта набувають свого достеменного існування.

У трьох шарах буття намагався здійснювати пошук незбагненого С. Франк: у навколишньому світі як предметному бутті; у нашому власному бутті, що виявляється як внутрішнє життя кожного з нас та як ставлення до внутрішнього життя інших людей; у тому прошарку реальності, що об’єднує й обґрунтовує ці два різні й різнорідні світи [Франк, 2000б, с. 269]. Цей останній прошарок виявляється такою собі першоосновою, у якій поєднуються світи зовнішній і внутрішній.

А. Бергсон писав про чисту якість глибинних станів свідомости, які поступово виходять назовні під впливом соціального життя, відокремлюються від самої людини та утворюють друге, поверхнєве Я [Бергсон, 1992, с. 109]. Щоправда, у такому разі непоясненими залишаються природа і зміст цих “чистих” глибинних станів, які, за Бергсоном, під соціальним впливом радше спотворюються, ніж формуються.

Якщо здатність реагувати на сигнали людина як біологічна особина отримала в спадок від тваринної спільноти [Тинберген, 1993], а

онтогенетично ця сама здатність трансформувалася в словесно-рухове оформлення внутрішніх тілесно-психічних станів [Мерло-Понти, 1999, с. 229–258; Слово..., 2000, с. 13–15], то цілком доречно вести мову про знакові і дознакові рівні відображення, про специфічну “мову” несвідомого, про поєднання пластів буття – безпосередньо-чуттєвого та опосередкованого – системою знаків, про опору системи значень на глибокі, архаїчні сенсові зв’язки, що об’єднують усіх членів групи [Улыбина, 2001, с. 10, 20–22, 218–219], про мову глибинних семантичних структур як редукцію природної мови [Петренко, 1997, с. 68]. Усе це, урешті-решт, формує внутрішній досвід людини як “мандрівку на край її можливостей” [Батай, 1997], що є водночас і внутрішньою структурою, і вмістищем інформації про зовнішній світ.

Свідомість завжди інтенційна, завжди спрямована на об’єкти або передбачає їх, стверджують П. Бергер і Т. Лукман. Тому існує лише свідомість чогось або когось, незалежно від того, чи сприймається її об’єкт як елемент зовнішнього фізичного світу чи внутрішньої суб’єктивної реальності [Бергер, Лукман, 1995, с. 39]. Зовнішня і внутрішня реальності поєднуються у свідомості як субстраті, який, існуючи, не дається нам у безпосередньому існуванні. Його наявність опосередковано відображенням елементів зовнішнього або внутрішнього світу.

Ж. Лакан вимагав доповнити дискурс свідомості несвідомим як частиною трансіндивідуального дискурсу, убачаючи в несвідомому бутті найбільш радикальні інстанції символізації [Лакан, 1995, с. 28, 44–45]. П. Рікер поєднує процеси відображення глибинного і вершинного в герменевтичному процесі, спрямовуючи герменевтику психоаналізу на вивчення слідів витіснених бажань, а герменевтику феноменології – на пошук джерела сенсу не за суб’єктом, а попереду нього. Таким чином, “телеологія” суб’єкта протиставляється його “археології” [Рікер, 2002б, с. 21, 33], а отже, водночас вони й поєднуються в дискурсі власне герменевтичному.

М. Бахтін приписував психіці функцію знакового оформлення “зустрічі” організму і зовнішнього світу: психічне переживання – це знакове вираження їхнього зіткнення. Водночас психіка – не дублікат решти світу, а світ – не матеріальна ремарка до психічного монологу. Є істотні відмінності між внутрішніми і зовнішніми знаками, а проте і ті і ті не існують одні без одних, поєднуючись у соціальній ситуації їхнього здійснення [Бахтин, 1999].

Різні погляди на співвідношення внутрішнього і зовнішнього, суб’єктивного та об’єктивного може бути до певної міри погоджено у визнанні наявності одного цілісного світу інтерпретації суцього, світу, у якому поєднуються внутрішнє і зовнішнє, глибинне і вершинне, пізнане і непізнане, пізнаване і непізнаване. Суб’єкт живе в одному світі, у якому різні форми буття більш чи менш успішно репрезентуються, завжди залишаючись до кінця не відображеними і не збагнутими. М. Мерло-Понті називає цей світ феноменальним полем, що не є “внутрішнім світом”, “станом свідомості” або “психічним фактом”. Це не враження, не об’єкт, що збігається із суб’єктом, а сенс, структура, спонтанне впорядкування частин

[Мерло-Понти, 1999, с. 90–91]. Тому є, мабуть, більше справою віри, ніж знання припускати, що існує справжній, істинний світ, який, на думку Ф. Ніцше, є протилежністю світові феноменологічному, світ безформний, недоступний формулюванню, світ хаосу відчуттів, світ, непізнаваний для нас [Ніцше, 2000, с. 837–838].

І якщо Ніцше покладав на суб'єкта певний моральний обов'язок створювати такий світ, яким він повинен бути на думку самого суб'єкта [там само, с. 849–850], то тепер ми можемо позбавити людину такої моральної відповідальності. Суб'єкт, звичайно, не мусить бути активним, наполегливим і цілеспрямованим. А проте світ, у якому він перебуває, очевидно, справді є світом, який він сам для себе створив. Цей світ має свій власний дискурс, істотними характеристиками якого є специфічно напружені владно-підвладні узалежнення між суб'єктом і світом.

Для багатьох (зокрема феноменологічно спрямованих) психологічних концепцій суб'єктивна інтерпретація подій і явищ є принципово важливіша за їхній об'єктивний зміст (якщо про такий узагалі можна вести мову). Тільки суб'єктивна інтерпретація є тим, що насправді існує для індивіда, у суб'єктивній інтерпретації світ постає для нього таким, яким він тільки й може його пізнавати [Бажутіна, Лук'янченко, 2003; Березко, 2002; Зарецкая, 2001; Проблеми..., 2004; Enright, 1988]. Інтерпретація є водночас передумовою і наслідком притаманної індивідові селективності у його взаємодії зі світом. У цій взаємодії індивід відображає ті властивості світу, якими той йому розкривається, але водночас відображає їх так і настільки, як і наскільки саме він може це зробити [Бей, 2003; Іващенко, 2003; Ondrejková, 2003].

Відображаючи одне й те саме середовище, кожний суб'єкт робить це по-своєму, вибірково, згідно з притаманною йому сенсовою структурою. Відтак об'єктивний світ, який постає перед індивідом, завжди виявляється суб'єктивно забарвленим, індивідуально заакцентованим [Зандкюлер, 2002; Макушинский, 2002; Касавин, 2003]. Відображаючи світ у взаємодії з ним, індивід, за суттю, сам творить його для себе, творить таким, яким він і тільки він може його знати. Результатом такого індивідуального творення світу є виключно суб'єктивне значення кожної ситуації, у якій людина може перебувати.

М. Гайдеггер писав про ціннісний характер істини [Хайдеггер, 1996], а Е. Гуссерль – про її індивідуальний релятивізм [Гуссерль, 2000б]. За В. Джеймсом, дуже важко знайти “незалежну” від людського мислення дійсність: світ залежить від того, яким ми його бачимо [Джеймс, 1997а, с. 43–44; Джеймс, 1997б, с. 302–303]. Серед принципів посткласичного мислення В. Розін називає, зокрема, “принцип породження”, згідно з яким мислення “породжує” дійсність [Розін, 2001].

Ф. Зимбардо і М. Ляйппе зазначають, що індивідуальна інтерпретація часто-густо має більше значення, ніж об'єктивна реальність як така [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 52]. С. Мілграм говорив про вплив суб'єктивного сприймання ситуації на загальне відображення контексту [Мілграм, 2000,

с. 154]. За К. Поппером, доконечно існує ціла множина інтерпретацій, які всі водночас і припустимі, і довільні [Поппер, 1994, с. 169].

Суб'єктивний характер системи координат схеми дії Т. Парсонс убачав у тому, що вона має справу з явищами, предметами й подіями так, як вони постають перед бктором. Опосередкувальним механізмом зв'язку окремих частин є оцінювання. Відтак ситуація – це констеляція об'єктів, між якими має бути зроблено вибір, а дія – розв'язання проблем вибору, які стоять перед бктором [Парсонс, 2000д, с. 97; Парсонс и др., 2000, с. 475].

Отже, для Парсонса інтерпретація полягає насамперед у специфіці відбору, у селективності, проте частіше вона тлумачиться як здатність не тільки вибирати, а й творити свій світ. “Людина конструює свою життєву реальність, – пише О. Донченко, – свій життєвий світ, спільний між людиною і суспільством простір сенсу” [Донченко, 1994, с. 163]. За В. Налимовим, особистість являє собою своєрідну семантичну модель, яка в універсальному контексті постає як генератор і перетворювач (із певною ймовірністю) сенсів [Налимов, 1989, с. 166–172].

Аналізуючи процес взаємодії суб'єкта і середовища, Л. Росс і Р. Нісбетт переважного значення надають впливові об'єктивних чинників ситуації та суб'єктивної інтерпретації їх порівняно з особистісними диспозиціями суб'єкта [Росс, Нісбетт, 1999, с. 49]. Проте тут відразу виникає проблема розрізнення суб'єктивних інтерпретацій і особистісних диспозицій, бо в безпосередньо відображуваному суб'єктом процесі взаємодії вони дуже злиті і їх навряд чи можна більш-менш істотно розвести. Росс і Нісбетт наполягають, що люди – це суб'єкти, які активно інтерпретують події і свої реакції на них. Ці суб'єктивні інтерпретації зумовлюють виникнення безлічі важливих соціально-психологічних феноменів. Те, що здається безпосереднім сприйманням стимулу, часто-густо виявляється опосередкованим процесами суб'єктивної інтерпретації, що перебігають поза полем зору свідомості [там само, с. 131–153, 274].

Для А. Славської інтерпретаційні здатності особи є визначальними в процесі усвідомлення дійсності задля побудови відношень із нею [Славская, 2002а]. За Н. Каліною, модель світу як його концепт є суб'єктивною психічною реальністю, об'єктивація якої формує індивідуальний простір життєвого світу особи. Процес об'єктивації психічної реальності і є буття людини, її екзистенція [Калина, 1999, с. 11]. Структура соціальної реальності, пишуть П. Бергер і Т. Лукман, конститується суб'єктивними значеннями. Повсякденне життя являє собою реальність, яка інтерпретується людьми та має для них суб'єктивну значущість як цільний світ [Бергер, Лукман, 1995, с. 33, 38].

П. Рікер зводить сенс буття до простого кореляту суб'єктивних способів бачення. Інтерпретацію він трактує як роботу мислення, що полягає в розшифруванні сенсу, у розкритті рівнів значення. Інтерпретація має місце там, де є багатошаровий сенс, і саме в інтерпретації виявляється множинність сенсів [Рікер, 2002б, с. 12–18]. Тобто інтерпретація, наприклад, взаємодії як владно-підвладної залежить від представленості в герменевтичній схемі

суб'єкта відповідних критеріїв: треба, щоб суб'єкт “мав чим” тлумачити владність-підвладність. Але навіть якщо суб'єкт не має поняття про владне і підвладне, то все одно вже сам процес інтерпретації вводить його в залежності від себе і від оточення. Рикер підкреслює, що інтерпретація передаваного сенсу полягає в усвідомленні символічної основи, що визначається тлумачем, який перебуває в тому самому семантичному полі, що й те, що він розуміє [там само, с. 84].

Виходить, що й дискурс взаємодії – також суб'єктивний продукт. Він зумовлюється логікою наших дій і взаємодій, нашого співіснування, але цю логіку ми створюємо самі для себе.

За Г. Гадамером, витлумачення потенційно міститься в розумінні. Воно лише засвідчує розуміння і робить його чіткішим. Витлумачення, отже, уходить до самого змісту того, що розуміється [Гадамер, 2000а, с. 369].

Тут намічається перехід від суб'єктивної значущости тлумаченого до влади символічного над суб'єктом. За Р. Блакаром, ми вибираємо слова й вирази, які створюють або породжують той контекст, у якому ми хотіли б бачити свої висловлювання [Блакар, 1987]. Мітом може стати все, що покривається дискурсом, писав Р. Барт: визначальним для міту є не предмет його повідомлення, а спосіб, яким воно висловлюється [Барт, 2000, с. 233–234].

Світ для індивіда – це його власна, індивідуально неповторна модель, через яку, на основі якої, згідно з якою він цей світ сприймає й відображає. У моделі світ закодовано для індивіда, і тільки він володіє ключем до його розкодування. Водночас, розкодовуючи цю модель, індивід відображає світ саме і тільки через неї. Інші моделі можуть ним відображатися як близькі й зрозумілі, але жодна з них не може заступити йому модель його власну.

В основі спілкування різних індивідів лежить взаємний обмін моделями світу, ментальними схемами, у результаті якого з двох або кількох моделей, схем, що являють собою суб'єктивні продукти, утворюється продукт інтерсуб'єктивний – дискурс інтерсуб'єктивної взаємодії. Об'єкт, на який скеровано загальну увагу учасників взаємодії, постає для кожного з них у дискурсі його суб'єктивного тлумачення, але водночас і в дискурсі інтерсуб'єктивних обмінів, які актуалізують і коригують дискурс індивідуальний.

Таким чином, суб'єкт інтерпретує об'єкт саме так, як він може його інтерпретувати за допомогою наявних інтерпретаційних засобів. І в такому розумінні ці засоби мають певну владу над суб'єктом: вони й забезпечують, і обмежують його інтерпретаційні можливості. Суб'єкт потрапляє під цю владу завдяки попередньому досвідові соціального та індивідуального розвитку і надалі може вирватися з-під неї, розширивши діяпазон інтерпретаційних можливостей двома шляхами: або шляхом корекції індивідуального досвіду в процесі та під впливом інтерсуб'єктивної взаємодії (що буває частіше), або шляхом власного творчого виходу за межі набутого (що трапляється рідше).

Об'єкт настільки входить у суб'єктивний світ індивіда, наскільки має для нього значення [Giorgi, 2002, s. 203–205]. Навіть якщо об'єкт жодним чином не цікавить суб'єкта, то сама його наявність у просторі чуттєвих відображень робить його бодай мінімально значущим для індивіда. Проте така значущість здебільшого є лише умоглядною, а сукупність відповідних об'єктів утворює таке собі сенсове тло, на якому увиразнюються об'єкти, значення яких для індивіда є порівняно більшим. Інтерпретуючи дійсність, суб'єкт наділяє різні її елементи й сторони певними сенсами, а потім (але й водночас), заходячи у взаємодію з дійсністю, саме на ці сенси й орієнтується. Відтак дійсність стає *сенсово* наповненою, суб'єктивно значущою для індивіда – значущою по-різному в різних її частинах, набуває, за І. Бехом, змісту особистісної цінності – узагальненої сфери навколишнього світу, через активне ставлення до якої людина усвідомлює, будує, утверджує та відстоює своє Я [Бех, 2000], стає ціннісною в контексті людської діяльності [Kubiak, 2002].

Аналізуючи відношення між бктором і об'єктом, Т. Парсонс говорив про модальність як властивість або аспект об'єкта, із погляду яких він може бути значущим для бктора. Проте для того, щоб об'єкт став значущим, потрібне ще й специфічне відношення між ним і бктором [Парсонс и др., 2000, с. 476–479]. Дж. Мід заявляв, що значення, які певний інструмент має, є значеннями завдяки його відношенню до особи, яка посідає певний вид наставлення. Установлена система реакцій відповідає ідеї або поняттю речі [Мід, 2000, с. 5, 63]. За Т. Шибутані, значення є насамперед властивістю поведінки, а вже потім – властивістю об'єкта. Значення – це узагальнена орієнтація, що підлягає соціальній ратифікації (затвердженню) [Шибутані, 1969, с. 86–103]. Значення виникає як перетворена форма діяльності [Петренко, 1997, с. 17–27], поле значень становить “душу” предметів людської культури [Асмолов, 2002, с. 404].

Річ, отже, існує для суб'єкта завдяки тому, що має для нього якийсь сенс, стає “особистісно співвіднесеним сенсом” [Проскуликов, 2002]. Заходячи у взаємодію із середовищем, суб'єкт орієнтується насамперед, а може, і виключно на ті сенси, які мають для нього різні предмети і явища дійсності. І хоч увагу зазвичай сильніше привертають сенси незвичайні, небанальні, неповсякденні, насправді ж плин людського життя складається переважно з орієнтування на звичайні, повсякденні й буденні сенси. Як писав С. Мілграм, люди постійно видивляються в мінливому потоці повсякденного життя звичні сенси [Мілграм, 2000, с. 315]. У певному розумінні плин життя полягає в постійному породженні сенсів, поєднанні їх та організації згідно з ними своєї поведінки. Життя – це своєрідне мерехтіння сенсів, одні з яких виявляються порівняно вагомішими й стабільнішими, інші менш значущими та ситуативнішими. Урешті-решт така організація й забезпечує “текст, претекст і контекст” [Salner, 1990] людського життя.

К. Юнг характеризував сенс як щось духовне, що можна назвати фікцією [Юнг, 1998б]. Навряд чи термін “фікція” вжито Юнгом у значенні чогось такого, що не існує. Очевидно, тут ідеться радше про певну

характеристику нематеріального психічного життя, і в такому розумінні фікцією можна назвати всю психіку загалом, надто в її інтерсуб'єктних і трансцендентних формах, бо реальна значущість, впливовість сенсів є незаперечними.

Бачення сенсу полягає не лише у відображенні корисності, потреби об'єкта для суб'єкта. Таке його об'єктивне значення має бути сприйняте й відображене суб'єктом, включене ним у простір його особистих суб'єктивних сенсів [Балл, 2003; Леонтьев, 1983, с. 175–186; Леонтьев, 2001; Шакуров, 2003]. Д. Леонтьев підкреслює значення інтенційності суб'єкта в його сенсових відношеннях зі світом: на відміну від значення, сенс завжди вказує на задум, завдання, інтенцію автора [Леонтьев, 1999, с. 12].

За П. Рікером, дії сенсу виявляються в симптомах, сновидіннях, мітах, ідеалах, ілюзіях [Рікер, 2002б, с. 101]. У цьому він близький до юнгівського розуміння сенсу як фікції. Мабуть, така фіктивність не є обов'язковим атрибутом сенсу. Окремі сенси можуть досить добре усвідомлюватися, логічно і близько до істини трактуватися. Інша річ, що в суб'єктивному полі індивіда практично не буває ситуації, коли б давалася ознака дія тільки одного сенсу, і що більше різних сенсів утручається в це поле, то складнішою стає їхня загальна картина. Відтак навіть досить зрозумілі сенси затушовуються й спотворюються.

За таких умов може посилюватися вплив владної інстанції, яка намагається контролювати світ політичних і душевних явищ за допомогою симулякрів – специфічних форм імітації реальності, що заступають собою хибні й невиразні сенси [Бодрийяр, 2000, с. 116].

Сенси виникають і мають місце тоді і там, де виникає свідомість, де психіка стає свідомою, тому це справді принципове питання – про ту роль, яку відіграє сенс у процесі поставання свідомої психіки на основі несвідомої. Тут, очевидно, можливі два основні підходи. За одним із них виникнення сенсу (значення) тотожне самому процесові поставання свідомості. Свідомість – це і є, у певному розумінні, сукупність сенсів (значень), а сенс (значення) – одиниця свідомої психіки (за Л. Виготським, значення є нерозкладною одиницею мовленнєвого мислення [Выготский, 1982б, с. 10–22], а за М. Бахтіним, значення є відношення знакової дійсності до дійсності, яку цей знак заступає, представляє, зображує [Бахтин, 1999]).

Складніше обґрунтовується друга позиція, згідно з якою сенс виникає десь осторонь свідомості і є або її чинником, або її результатом, виконуючи при цьому ще й функцію опосередкування зв'язку між несвідомою і свідомою психікою: сенс, наприклад, конститується в трансцендентальній суб'єктності, як у Е. Гуссерля [Гуссерль, 2000а, с. 426], або, навпаки, приписується тільки вершинній психології [Федоркіна, 2001], трактується лише як “натяк на...” [Горностаєва, 2001].

П. Бергер і Т. Лукман аналізують процес легітимації як сенсової об'єктивації другого порядку. Функція легітимації полягає в тому, щоб зробити об'єктивно доступними і суб'єктивно ймовірними вже інституціалізовані об'єктивації першого порядку. Легітимація пояснює

інституційний порядок, надаючи когнітивної обґрунтованості об'єктивованим значенням, виправдовує його, надаючи нормативного характеру його практичним імперативам. На найвищому рівні легітимації постає символічний універсум як матриця всіх соціально об'єктивованих і суб'єктивно реальних значень. Тут окремі сфери реальності інтегровано в сенсову цілісність, яка пояснює їх. Символічний універсум упорядковує, а тим самим і легітимує повсякденні ролі, пріоритети та чинні правила, поміщаючи їх у контекст найзагальнішої з усіх мислимих систему відліку [Бергер, Лукман, 1995, с. 151–163].

У процесі безперервних індивідуальних відображень об'єктивного значення і його такого самого безперервного породження наново можна вбачати один із принципів виявів діалектики індивідуальної і колективної свідомості. Завдяки цьому процесові відбувається легітимація сенсів, що поступово веде до утворення спільного для всіх або більшості членів соціуму символічного універсуму. Цей універсум включає в себе, приймає, убирає, під'єднує до себе всі особистісні сенси учасників взаємодії. При цьому кожний такий сенс у структурі символічного універсуму більшою чи меншою мірою спотворюється, але це спотворення залишається непомітним для самого індивіда. Він може бачити невідповідність між своєю власною сенсовою структурою і символічним універсумом соціуму, але сама ця невідповідність постає перед ним як ще один із його особистісних сенсів.

Символічний універсум як система колективних значень ніколи не є точною копією всіх особистісних сенсів, поєднаних у єдине ціле. По-перше, це якісно інша структура, як якісно іншою є колективна свідомість порівняно із свідомістю індивідуальною. А по-друге, навіть коли є змога навіпрямки порівняти символічний універсум та індивідуальні сенси за певними параметрами, ми зможемо знайти між ними лише істотну, але не цілковиту відповідність. Символічний універсум соціуму, що є, порівняно з кожним окремо взятим особистісним сенсом, стабільнішим у часі, водночас є менш стабільним, є мінливішим у хвилевому розрізі, у кожний момент існування. Особистісний сенс може на якийсь час ніби завмерти, бути відносно незмінним, тоді як символічний універсум постійно “бринить”, “миготить” у результаті безперервної взаємодії багатьох особистісних сенсів.

Беручи участь у творенні символічного універсуму, кожний індивід водночас творить власну систему сенсових наставлень, диспозицій, конструктів. Через них він під'єднується до символічного універсуму і бере з нього потрібні йому зміни, доповнення, підтвердження своїх сенсів.

Д. Леонтьєв визначає сенс як відношення між суб'єктом і об'єктом або явищем дійсності, що окреслюється місцем об'єкта (явища) в житті суб'єкта, виділяє цей об'єкт (явище) в образі світу і втілюється в особистісних структурах, які регулюють поведінку суб'єкта щодо даного об'єкта (явища). Сенсоутворення – це процес поширення сенсу від провідних, сенсотвірних, ядерних сенсових структур до окремих, периферійних, похідних у конкретній ситуації діяльності, що розгортається. Міра спільності групової належності комунікатора і реципієнта визначає ступінь спільності контексту комунікації

і тим самим – межу між сенсом і значенням, яка виявляється рухливою, відносною. Значення визначається як системна властивість, якої набуває сенс слова або висловлювання в умовах єдності сенсотвірного контексту. Об'єктивність значення виявляється відносною. Значення об'єктивніше, ніж сенс лише з огляду на те, що в ньому акумульовано досвід не індивідуальної, а колективної діяльності. Коректніше було б говорити про квазіоб'єктивність значення. Відображення об'єктів і явищ дійсності під кутом зору їхньої ролі та місця в життєдіяльності суб'єкта (їхнього сенсу) первинне щодо відображення квазіоб'єктивних властивостей тих самих об'єктів і явищ (їхніх значень) [Леонтьєв, 1999, с. 112–114, 255, 387–388].

Аналізуючи зв'язки і співвідношення об'єктивних значень та особистісних сенсів, належить пам'ятати, що будь-яке суб'єктивне значення може ставати індивідуальним надбанням тільки у формі особистісного сенсу. Безпосереднє відображення окремим індивідом загального значення неможливе. А з іншого боку, самий це об'єктивне загальне значення може існувати лише як спільна інваріантна частина особистісних сенсів, як результат їхнього інтерактивного перетину. Об'єктивне значення існує десь поза єдиним чи навіть головним носієм, суб'єктом: його носіями є всі суб'єкти, що відображають це значення у формі своїх особистісних сенсів.

Сенси, які функціують у суб'єктивному просторі індивіда, певною мірою впорядковуються відповідно до впливів зовнішнього і внутрішнього середовища. Для того щоб сенси могли актуалізуватися для суб'єкта, потрібен пусковий механізм, сигнал, який викликав би сенс на поверхню психічного, зумовлював його активне існування. Роль таких сигналів, очевидно, виконують символи, у середовище яких ми занурені. Суб'єкт реагує, виявляє активність у відповідь на символи, які мають для нього певне значення. Усе розмаїття середовищних впливів можна теоретично звести до відносно впорядкованої системи символів: за К. Леві-Строссом, спільною умовою для психічної та фізичної активності індивіда є те, що вони здійснюються за допомогою символів – значущих еквівалентів означеного, які виділяють останнє з реальності іншого порядку [Леві-Строс, 2000, с. 190].

Символ можливий тільки як репрезентант сенсу. Якщо за символом не криється опосередковано вкладений у нього сенс, то він перестає бути власне символом і перетворюється чи то на сигнал, чи то на ознаку, чи то на ніщо. З іншого боку, сенс, який у жодному разі не зводиться до символу, не може існувати без опори на символ. Таким символом може бути і символ-знак із конкретним функційно-змістовим навантаженням, і складна символічна система, на якій ґрунтується сукупність відносно простих сенсів, і складний, високого рівня абстракції сенс, і когнітивні чи ментальні побудови індивідуального характеру, що існують як натяк, як легке відображення сенсу, який лише почасти, невиразно усвідомлюється індивідом.

Якщо дійсність постає перед суб'єктом як сукупність його сенсів і всі ці сенси тою чи тою мірою втілюються у відповідних символах, а символи сукупно становлять певний “текст”, то результатом такого міркування й стає

герменевтичне розуміння “життя як тексту”. Читаючи цей “текст”, ми фактично намагаємося збагнути, інтерпретувати ті сенси, які стоять за відображуваними символами, що в них закодовано [Брокмейер, Харре, 2000; Проблеми..., 2004, с. 43–53; Чепелева, 2002].

Сучасна психологія, на думку Р. Барта, намагається вивчати факт лише остільки, оскільки він є значущий. Усі психологічні науки визначають і досліджують факт як заміщення чогось іншого [Барт, 2000, с. 235–236]. За Г. Гадамером, символ визначає щось таке, сенс чого полягає в значенні, що сягає за його рамки. У символі щось одне замінює щось інше [Гадамер, 2000а, с. 75–76].

Дуже показовим у цьому відношенні є тлумачення Дж. Мідом символічної природи жесту, який первісно означав початок дії, перетворившись згодом тільки на вказівку на неї. Таким чином, завдяки включеності в контекст взаємодії жест став символом. Подібним чином символами стають усі інші ознаки, обставини, характеристики, властивості, що так чи так актуалізуються для суб'єктів – учасників взаємодії. Жест як початковий елемент соціальної дії спричинює певну реакцію з боку інших. На відміну від тварин, де є стимули, але немає значущих символів, у людини жест означає ідею і викликає її в інших індивідів. Такий значущий жест означає об'єкт усередині сфери соціальної поведінки, об'єкт спільного інтересу для учасників соціальної дії. В усіх діалогах жестів у межах соціального процесу усвідомлення індивідом змісту й потоку охоплених значень залежить від того, наскільки він приймає означену налаштованість іншого до своїх власних жестів. Такі інтерналізовані жести як значущі символи є передумовою існування свідомості або мислення [Мід, 2000, с. 37–49]. Отже, символічна природа людської психіки ґрунтується на специфічній інтерналізації жестів як елементів дії, поведінки. Жест стає символом, за яким криється певна ідея, зміст, що суб'єктивно переживається, відображається як сенс.

О. Донченко зазначає, що із загибеллю або знищенням знаку його сенс залишається і може існувати як завгодно довго [Донченко, 1994, с. 33]. Тут важливо з'ясувати, де саме залишається сенс, чи продовжує він існувати в суб'єкті, який мав досвід відображення цього знаку, а далі у взаємодії та в наступних суб'єктах, які переймають сенс від цього першого суб'єкта.

Таким чином, символізація жестів або, ширше, безпосередньої взаємодії індивідів породжує новий специфічний дискурс такої взаємодії, дискурс, у якому зароджуються об'єкти, що не існують поза ним, дискурс, що, з одного боку, зумовлює зародження практично нескінченної сукупності індивідуальних суб'єктних сенсів, а з другого боку, сам складається із цих сенсів, поєднує їх у собі, зіштовхує й протиставляє, завдяки їм існує й розвивається.

Символ виникає на основі метафізичного зв'язку видимого і невидимого, це збіг чуттєвого і позачуттєвого, стверджував Г. Гадамер. Символ не поєднує автономно світу ідей із чуттєвим світом, він дає змогу виявитися присутності того, що за своєю основою є постійно наявним. Те,

що символізується, потребує представлення, оскільки воно саме по собі позачуттєве, нескінченне, неосяжне, але може бути представленим. Символ заміщує репрезентуючи, тобто він безпосередньо дає чомусь змогу бути в наявності [Гадамер, 2000а, с. 77–81, 148–149].

Для людини основною або, принаймні, найпродуктивнішою формою символу є слово. Слово, за М. Гайдеггером, “дарує присутність буття” [Хайдеггер, 1993а]. Слово постає як магічний посередник між зовнішнім і внутрішнім світом [Флоренський, 1990, с. 252–273]. У Ж. Делеза цю функцію посередництва виконує фантазм – довербальна форма, що рухається від свідомості до несвідомого, від притомності до непритомності, від зовнішнього до внутрішнього і навпаки і згодом вербалізується, породжуючи сенс у змісті слова [Делёз, 1995]. Ж. Лакан називає слово присутністю, створеною з відсутності, де народжується всесвіт мовного сенсу і впорядковується, відтак, усесвіт речей [Лакан, 1995, с. 46]. Ж. Деррида зосереджує увагу на феноменологічній природі знаків і мови [Деррида, 1999а; Деррида, 1999б].

Символи суть чуттєві знаки, останні, неподільні, мимовільні враження, що мають певне значення. Вони позначають для чуттєво-притомних людей щось таке, чого не може бути повідомлено через тям: не що “є” світ, а що він значить для них [Шпенглер, 1993, с. 324]. Хоча слово занурене в емоційно-почуттєву тканину особистісного буття [Сафін, Пілішек, 2003; Dummett, 2002], проте сам символ виражає невимовне, те, що відсутнє в конкретному чуттєво сприйманому світі [Бурлачук, 2002, с. 112]. Відтак постає проблема вербалізації (а отже, і символізації. – В. В.) того змісту, який суб’єктом не усвідомлюється [Яценко, 1998].

Порівняно меншою, але чіткіше окресленою виявляється відстань між символом і сенсом у концепції П. Рикера, який називає символом структуру значення, де один сенс – прямий, первинний, буквальний – означає водночас і другий сенс – непрямий, вторинний, інакомовний, який може бути збагнуто лише через перший. У символі первинний, буквальний, земний, часто фізичний сенс відсилає до фігурального, духовного, часто екзистенційного, онтологічного сенсу, який ніяк не може бути дано поза цим непрямим позначенням [Рікер, 2002б, с. 18, 39]. Тобто для Рикера і символ, і сенс мають одну змістову природу, а відрізняються насамперед ступенем безпосередності-опосередкованості та первинності-вторинності. Джерела такої двоїстої природи символів Рікер шукає в дитинстві: символи, з одного боку, повторюють наше дитинство з усіма його сенсами, часовими і позачасовими, а з другого – означають наш дорослий стан [там само, с. 181].

Герменевтична концепція Рикера віддає належне психоаналітичним засадам пошуку психічних основ у переживаннях дитинства. Саме там формуються первинні сенси, які поступово витісняються сенсами дедалі новішими, утрачають свій початковий зміст і набувають значення символів. Ці символи вже не прочитуються безпосередньо як давніші сенси і починають виконувати нову функцію запуску сенсів пізніших, вторинних. Відтак пересічна людина в більшості випадків навіть не здогадується про

справжні, ретельно замасковані причини своєї поведінки. Сенси дитинства перетворюються на символи, які справляють більш чи менш значний владний вплив на індивіда незалежно від його свідомих намагань і прагнень.

Отже, позаяк між символом і сенсом існує певна невідповідність, яку можна назвати напруженою, то й дискурс слід розглядати як стан певного напруження, невідповідности, неповної відповідности між тим, що відбувається, і тим, як воно усвідомлюється. Та й сама потреба символу виникає в процесі взаємодії через те, що між символом і сенсом, який у нього вкладають різні суб'єкти, є більш чи менш істотна невідповідність. Відтак завжди існує потреба додаткового тлумачення і перетлумачення символів, їхнього породження й засвоєння, а відтак і взаємного прочитування учасниками взаємодії. Результатом такого стану або й самим цим станом, очевидно, і є дискурс інтерсуб'єктної взаємодії.

Коли б невідповідности між символами і сенсами не було, то символ був би просто сигналом і відображався людиною так, як відображається тваринами. У разі цілковитої відповідности символу і сенсу як форми і змісту, очевидно, не було б мови про дискурс як такий. Ішлося б тільки про оперування символами на виключно поверховому, формальному рівні (хоча навряд чи таке оперування можливе без наявності бодай неглибокого, але якогось другого дискурсивного пляну), а взаємодія відбувалася б без актуалізації, без залучення індивідуальної суб'єктности і не мала б інтерсуб'єктного характеру.

Якби, навпаки, між символами і сенсами не було жодного зв'язку (що можливо, але абсурдно), то в такому разі неможливою ставала б взаємодія і не було б жодних підстав говорити про її дискурс. Утім, це надто абстрактна ситуація, щоб її варто було уявляти в контексті реальної взаємодії суб'єктів.

Таким чином, однією з істотних характеристик дискурсу є постійне додання певних невідповідностей, узгоджування неузгодженого. Дискурс ніби бринить. У ньому мерехтять символи й сенси, утворюючи складні взаємні переплетіння. У цьому відношенні і владні залежності, й інтерсуб'єктна взаємодія можуть розглядатися як і форма, і зміст, і дискурс одне для одного.

Від раннього дитинства людина засвоює сукупність первинних значень, що накладаються або приєднуються до її індивідуальної суб'єктної основи. Ці значення індивід бере від оточення, убирає в себе як квінтесенцію взаємодії з іншими, засвоює в їхньому нерозривному початковому зв'язку із знаками, у яких вони втілюються. А втілюються вони, з одного боку, так, як їх подає соціальне оточення, а з другого – так, як їх відображає сам суб'єкт. Тому, пізнаючи світ як такий, що постає в індивідуально неповторній сенсовій структурі, дитина відразу ж засвоює й структуру знаково-символічну, що формує її як істоту розумну, здатну до абстрактного відображення дійсности, а водночас і як істоту соціальну, що індивідуально прилучається до виробленої суспільством знаково-символічної системи.

У такий спосіб знакова організація психіки виявляється щонайважливішою відмітною ознакою всіх вищих психічних функцій

[Выготский, 1982б; Выготский, 1984б], символічна організація досвіду – засобом конструювання культурних матриць поведінки [Шибутани, 1969, с. 103–109], знакове опосередкування – визначальною ознакою свідомості [Симоненко, 2992; Улыбина, 2001, с. 9–52, 99–111; Ханонкин, Шатагина, 1998]. Усю пізнавальну сферу особистості може бути розглянуто крізь призму знаково-символічного (модельного) підходу [Старовойтенко, 2001].

У багатьох лінгвосемантичних дослідженнях у психології як окрема важлива проблема розглядається співвідношення знаків і символів. Відомо, що в певних значеннях ці терміни є тотожними, але в багатьох контекстах вони принципово розрізняються. Для нашої проблематики різниця між знаками і символами не є істотною, і здебільшого в контексті проблеми знаки інтерпретуються як символи. Мається на увазі, що знаки, які відображаються суб'єктом, криють у собі більш чи менш опосередковані сенсові навантаження. У будь-якому випадку зв'язок між знаком і сенсом, який він розкриває, є більшою чи меншою мірою непрямий, опосередкований. Тим паче така опосередкованість є значущою в контексті кратичних співвідношень, коли йдеться про владний вплив символів, які за своїм головним інтерактивним змістом нібито не мають кратичної спрямованості. Звичайно, певна частина символів, що відображається учасниками взаємодії, має значення більш-менш виразних владно-підвладних узалежнень, але в більшості випадків такі узалежнення виникають на основі відображення символів, що, узяті самі по собі, не мають кратичного змісту. У такому розумінні і знаки, і символи набувають значення символів кратичних.

Цінності та емоції, пише С. Московічі, завжди мають тенденцію породжуватися якимсь об'єктом. Якщо цей об'єкт не буде легкодоступним, його замінять знаком або символом [Московичи, 1998, с. 68]. Виходить, що символ стає потрібним тоді, коли об'єкт важкодоступний, тобто коли його сенс не може бути відображено швидко, легко й безпосередньо. Такий стан узгоджується з відзначеною вище напруженістю дискурсу, притаманними йому постійними тенденціями узгодження неузгодженого. А що чи не найважливішою для суб'єкта сферою важкодоступного є його несвідоме, глибинно-внутрішнє, емоційно-іраціональне, то й відповідна символіка стає для нього особливо значущою, дражливою і спонукає орієнтувати поведінку на символи, за якими криються сенси, що не підлягають прямому й логічному керуванню.

У стані одержимості, зазначає Московічі, можна бачити відродження імаго, емблем і символів, які пробуджуються та діють у глибині. У звичайному існуванні їх принижено до рангу умовних значень, артефактів. На торжествах і святкуваннях вони повертають собі сакральне значення, їхня влада миттю відновлюється [там само, с. 95]. Належить додати: якщо в певних умовах емблеми й символи набули притаманного їм сакрального значення, а далі умови змінилися таким чином, що не сприяють цьому, то вплив емблем і символів ще довго не слабне, зберігає свою інтенсивність і напруженість, але виявляється не так відкрито, а більш опосередковано. Дискурс святкувань сприяє зняттю надмірної напруженості та вільного

вияву того, що звичайно приховане. Дискурс повсякдення, навпаки, не сприяє таким вільним виявам та істотно деформує сенси і заплутує їхні символічні виявлення. І навряд чи можна сказати, що така непряма, прихована влада символічного діє з меншою силою. Варто радше вести мову про інакший характер її впливу.

Влада символів, що виявляється непрямо, стає потужним чинником розвитку соціальних спільнот, формування людської культури. Так, Г. Яворська говорить про символи ідентичності етнічних і культурних спільнот [Яворська, 2000, с. 15], Дж. Н'юстром і К. Девіс – про символи соціального статусу та рангу [Н'юстром, Девіс, 2000, с. 96], Дж. Мід – про символічну опосередкованість ментальності [Мід, 2000, с. 113], Т. Парсонс – про експресивні символи як частини культурної системи [Парсонс и др., 2000, с. 462, 480].

О. Асмолов пише про надіндивідуальні, надсвідомі явища, що являють собою засвоєні суб'єктом зразки типових поведінки й пізнання, вплив яких на суб'єкта ним не усвідомлюється і не контролюється [Асмолов, 2002, с. 403–405]. О. Улибіна називає символ домінантним засобом репрезентації на рівні буденної свідомості [Улибіна, 2001, с. 105–111]. В. Бурлачук підкреслює, що символічна реальність завжди має тенденцію стати чимось більшим, ніж опис світу, стати самим світом, оволодіти ним [Бурлачук, 2002, с. 140].

Отже, символи, які індивід засвоює, здобувають над ним своєрідну владу, позаяк лише через них, за їхньою допомогою та посередництвом людина може пізнавати світ і саму себе. Оперуючи символами, індивід мимоволі підпорядковується тій сенсовій структурі, яку вони йому репрезентують, пропонують і нав'язують через інтерсуб'єктну взаємодію. Водночас їхнє опанування розвиває індивіда, робить його свідомим суб'єктом власного існування.

Узагальнення розглянутих положень підтверджує думку про існування специфічного *дискурсу взаємодії*. Він специфічний у тому значенні, що в багатьох істотних моментах досить далеко відходить від порівняно традиційніших дискурсів різного роду мовлення. Проте, із другого боку, цей дискурс якраз є мало специфічним, бо виникає й формується раніше, ніж мовні дискурси, у багатьох відношеннях передує їм і їх зумовлює. (За висловлюванням М. Бахтіна, слово повинне було спочатку народитися й дозріти в процесі соціального спілкування [Бахтин, 1999], а не навпаки). Тому логічніше було б говорити про вторинну специфічність будь-яких інших дискурсів порівняно з дискурсом взаємодії, і саме взаємодії інтерсуб'єктної.

Зрозуміло, що така взаємодія не виникає на пустому місці, сама собою. Їй мають передувати певні специфічні стани суб'єктів як енергетичні джерела активності. Найдоречніше тут вести мову про потребу сферу, яка спонукає суб'єкта виявляти активність, спрямовану на задоволення потреб. Саме потребовий компонент найчастіше розглядається як осереддя життєвої та поведінкової енергетики індивіда. Форми ж його вираження можуть бути

вельми розмаїтими. Наприклад, В. Вундт зазначав, що взаємодія індивідів виникає завдяки спонуканню їх подразниками до рухів, що служать природним засобом вираження уявлень та афектів [Вундт, 1998, с. 272]. З. Фрейд уважав, що кожна людина в несвідомій душевній діяльності посідає апарат, який дає їй можливість тлумачити реакції інших людей [Фрейд, 1991г, с. 348]. Таким чином, при переході від індивідуального до міжіндивідуального ракурсу аналізу зберігається важливість усілякого роду індивідуальних захистів, маскувань, спотворень тощо, а дискурс взаємодії великою мірою зводиться до своєрідного змагання між взаємними маскуваннями і демаскувальними тлумаченнями.

Соціально-конструктивістські та інтеракціоністські теорії більшого значення надають соціально виробленим стандартам реагування, стереотипним способам взаємодії, які заздалегідь зорієнтовують особу на певний модус такої взаємодії. Наприклад, Р. Чалдині виводить соціальні правила, які підпорядковують собі індивідів завдяки специфічним впливам, сигналам від соціального оточення [Чалдини, 1999].

Взаємне посідання ідей взаємодії виявляється неодмінною передумовою формування дискурсу взаємодії, якщо вона має місце. Мід писав: “Значення виникає і перебуває в межах поля залежності між жестом окремого людського організму і подальшою поведінкою цього організму, як вона показана іншому людському організму цим жестом. Співзалежність між певним стимулом як жестом і пізнішими стадіями соціальної дії ... конститує поле, у межах котрого значення виникає й існує” [Мід, 2000, с. 68].

Отже, у мідівській теорії дискурс взаємодії максимально зводиться до безпосередніх символів, якими обмінюються її учасники. Натомість символи широкого контексту, у якому перебігає взаємодія, а ще більше приховані сенси, які стоять за цими символами, частіше мають на увазі, але не розглядаються як важливі характеристики взаємодії. Мід істотно ігнорує загальний контекст, своєрідну надідею взаємодії, той універсум, у межах якого вона відбувається. Через це свідомість і не є доконечною для наявності значень у процесі соціального досвіду: механізм значень наявний у соціальній дії ще до того, як виникає свідомість чи усвідомлення значень [там само, с. 69–70]. Можна погодитися з тим, що об’єктивне значення жестів як символів існує незалежно від рівня усвідомлення цього значення індивідом, але якщо це значення жодним чином не усвідомлюється, то для індивіда воно й не існує як власне значення.

Варто сказати більше: формування свідомості великою мірою полягає в опануванні об’єктивних соціальних значень, які втілюються в конкретних способах взаємодії людей. Про це писав і сам Мід: предмети конститууються в межах соціального процесу досвіду з допомогою спілкування та обопільного пристосування поведінки індивідів [там само, с. 70]. Таким чином, поза взаємодією предмети для суб’єкта не існують у тому значенні, якого їм надає соціальний досвід. Та й для того, щоб інтерпретувати жест іншої людини, суб’єкт повинен мати набір власних сенсів, які він міг би цим

жестам приписувати. Але й формування сенсів початково відбувається також у ході взаємодії, де індивіда поставлено перед потребою інтерпретувати спрямовані на нього жести та дії. Тобто взаємна інтерпретація, пристосування учасників взаємодії і формування їхніх когнітивних структур, на основі яких стає можливою така інтерпретація, – це складний двоєдиний процес, сторони якого навзаєм зумовлюються й переплітаються.

Діялогічну природу свідомості і самосвідомості підкреслює О. Улибіна [Улыбина, 2001, с. 35–43, 52–65]. Навпаки, на дискурсивності інтерсуб'єктної комунікації наголошує В. Чугуєнко [Чугуєнко, 2001], а психотерапевтичного спілкування – Н. Каліна [Калина, 2001].

У значущому для індивіда зіткненні з іншими особами він отримує простір для вияву та задоволення своїх потреб. У цей простір індивід виражає свої інтрасуб'єктивні властивості й стани. Саме тут ці властивості й стани набувають для нього реального буття. Внутрішні, глибинні структури може бути відображено самим суб'єктом тільки завдяки тому, що вони певним чином репрезентуються назовні і натрапляють на оцінні ставлення з боку інших: М. Мерло-Понті наголошував на принциповій ролі інших у творенні феноменального світу людини [Мерло-Понти, 1999, с. 442–466]. Ж. Лакан писав про можливість відновлення безперервності мотивацій суб'єкта тільки всередині інтерсуб'єктивного дискурсу [Лакан, 1995, с. 28, 38]. Аналогічно й сам індивід у процесі взаємодії відображає дії, вчинки, висловлювання інших учасників, інтерпретуючи їхній зміст як для себе, так і для них. Завдяки такій взаємній інтерпретації, а також постійним і присутнім невідповідностям у взаємних тлумаченнях змісту утворюється дискурс взаємодії.

Предмети і явища, ті частини об'єктивної дійсності, які ніколи не ставали об'єктом міжсуб'єктної взаємодії, безпосередньої чи опосередкованої, для індивіда не існують. Мало того, він сам для себе починає існувати як окрема істота, як самосвідомий суб'єкт також завдяки взаємним сприйманням, оцінкам і спонуканням учасників взаємодії, у якій він перебуває.

С. Московічі використовує відому в соціальних науках аналогію між обміном інформацією та обігом грошей. Гроші, пише він, спонукають кожного вийти за свої межі і підпорядкуватися формам мислення та дії, ідентичним для всіх. Символіка грошей пов'язує один і той самий знак із найрізнішими речами, що стали в певному розумінні синонімами [Московичи, 1998, с. 417, 424]. Подібно до того як гроші стають універсальною мірою вартості різних предметів, так і символи, якими обмінюються суб'єкти взаємодії, можуть набувати властивостей кількісної характеристики інтеракційних процесів. Якщо гроші мають не безпосередню, а лише символічну, конвенційну цінність, то так само й символи, що сукупно становлять дискурс взаємодії, набувають загально-універсального змісту, більш-менш однаково сприймаються й оцінюються суб'єктами взаємодії. Через це стає можливим кодувати або, радше, декодувати в них більш значущі сенси, які поширюються за межі безпосередньої взаємодії. Так і

Л. Росс і Р. Нисбетт, які загалом роблять натиск на значенні такої безпосередньої взаємодії, зазначають, проте, що слід знати характеристики всіх параметрів ситуації і контексту, їхню вагу та ступінь виявленості [Росс, Нисбетт, 1999, с. 277]. Зрозуміло, що під такі характеристики можна підверстати силу-силенну всього доконечного, аж до щонайширших контекстів десь на рівні космічного. Інша річ, що аналіз ситуації і контексту через дискурс взаємодії майже автоматично знімає проблему і забезпечує (повинен забезпечувати) адекватну пропорційну репрезентованість усіх належних елементів і сторін взаємодії.

Взаємодія як взаємна дія, а точніше – взаємне віддіювання, означає постійне кодування і декодування змістів, які проєкуються в спільний простір суб'єктами-учасниками. Ці змісти можуть мати відносно чіткішу логічно-раціональну структуру або менш чітку емоційно-іраціональну. Відповідно їй обмін ними та взаємна інтерпретація їх можуть мати різний ступінь структурної впорядкованості, різну міру зрозумілої спільності чи, навпаки, індивідуальної своєрідності. (Десь у такому контексті аналізуються можливості сучасних дискурсів у виробництві “людини соціальної” [Корабльова, Рибалка, 2002]).

Із цього погляду продуктивними виявляються структуралістські підходи, у яких індивідуальна активність трактується як складова або функція більш широкої, здебільшого соціальної структури. Якщо цю активність звести до обміну діями в їхньому бігевіористському розумінні, то існування такої над- або міжіндивідуальної структури набуває хвилево-ситуативного характеру. Коли ж за діями вбачати змістову основу і розуміти взаємодію насамперед як обмін символічними змістами, тоді утворення спільної структури набуває надситуативного і психологічно тривкого характеру. Символи, що функціують в індивідуальних суб'єктивних світах, водночас є відображенням і вмістищем спільного інваріантного змісту, яким вони входять до спільної системи символів, утворюють її. Така спільна система може розглядатися у формі символічного універсуму, соціально конструйованої реальності, універсального дискурсу взаємодії тощо.

За Дж. Мідом, значущий жест або символ передбачає для свого значення соціальний процес досвіду й поведінки, у якому він виникає, або, іншими словами, універсуму дискурсу як контексту, у термінах якого, чи як поля, у межах якого значущі жести або символи справді фактично мають значення. Цей універсум складається групою індивідів, які беруть участь у спільному соціальному процесі, де жести й символи мають спільний для них зміст. У такому універсумі індивід кристалізує всі специфічні наставлення інших щодо нього в єдину позицію “узагальненого іншого”. Універсум дискурсу робить можливим зведення організованих наставлень, які репрезентують життя різних спільнот, до дедалі вищої організації [Мід, 2000, с. 80–81, 257].

П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що існує постійна відповідність між значеннями учасників взаємодії і що в них є спільне розуміння реальності. Людська ескпресивність об'єктивується в продуктах людської діяльності як

етальонах спільного світу. Такі об'єктивації служать більш чи менш стійкими показниками суб'єктивних процесів, притаманних їхнім творцям, і дають змогу вивести ці процеси за межі ситуації лице в лице. На взаємодії людей у повсякденному житті постійно справляє вплив їхня спільна причетність до доступного їм соціального запасу знання. Бергер і Лукман намагаються спростувати хибу інтелектуалів щодо більшої важливості теоретичного мислення порівняно з повсякденним. На їхню думку, радше повсякденне знання має бути головним фокусом соціології знання, саме воно являє собою фабрику значень, без якої не може існувати суспільство, саме в ньому насамперед відбувається соціальне конструювання реальності [Бергер, Лукман, 1995, с. 31, 44, 60–61, 72].

Д. Леонт'єв підкреслює особливу складність форми міжіндивідуального існування сенсів у просторі колективної ментальності. І значення, і сенс змістово визначаються лише в більш широкому контексті діяльності індивідів і соціальних спільнот. Системотвірним чинником при цьому є діяльність соціальної спільноти як сукупного суб'єкта. Водночас Леонт'єв зазначає, що глибина спілкування корелює з глибиною й рангом тих сенсових структур учасників, які залучаються в спільний сенсовий фонд [Леонт'єв, 1999, с. 370–376, 382, 404–405]. Тобто маємо таку собі осциляцію індивідуального і міжіндивідуального, що зумовлюється соціальним інтерсуб'єктивним контекстом, але при цьому й контекстом внутрішньоособистісним.

Б. Сивіринов трактує інтерсуб'єктивність як результат не тільки діяльності свідомості Я та інших, а й діяльності цілісної, яка забезпечує зв'язок між суб'єктивними образами та інтерпретаціями і їхнім об'єктивним результатом. Інтерсуб'єктивний універсум, пише він, породжує феномен інтероб'єктивності як знеособленої “інтерпретації” соціальної реальності. Так соціальне явище постає в об'єктній формі [Сивіринов, 2001].

Спільна сенсова основа може кристалізуватися у вигляді різноманітних седиментацій, таких як ритуал, звичай, традиція, культура. Завдяки її наявності простір взаємодії стає психологічно сприятливим і проникним для суб'єктів, які в ньому перебувають. Згода й порозуміння досягаються відносно легко, і проблема владности-підвладности істотно не увиразнюється. Завдяки спільній дискурсивно-сенсовій основі стає можливою організація в межах взаємодії спільної діяльності, у якій відбуваються взаємне узгодження цілей та інтересів і координація дій. Що більше ця спільна діяльність виходить за межі традиційно-ритуальних діянь, то більшою виявляється потреба актуалізації творчих можливостей або ж, навпаки, продуктивна спільна діяльність унеможлиблюється.

Оскільки взаємодія завжди передбачає наявність більш чи менш виражених владно-підвладних співвідношень, то, відповідно, її дискурс є простором, який містить умови потенційного існування кратичних залежностей. Символіка взаємодії завжди є символікою влади. Хоча відношення між цими двома символіками не є конгруентними, але є відповідними, взаємозалежними.

Владні характеристики взаємодії нерідко розглядаються як ознаки владно-підвладного, кратичного дискурсу. Так, М. Ільїн та А. Мельвіль трактують владу як символічного посередника [Ільїн, Мельвіль, 1997]. Посідання влади розглядається як здатність діяти або давати знак, після чого відбувається відповідна зміна в порядку речей [Технології..., 1994, с. 94]. Про специфічний владний дискурс спілкування писав Ж. Лакан: “Говорячи з кимсь ... я накидаю йому ... суб’єктивну функцію, яку, відповідаючи мені, він обов’язково візьме на себе” [Лакан, 1995, с. 69]. За Т. Боллом, можливість застосування влади ґрунтується на наявності спільного лексику [Болл, 1993, с. 35]. Владна сила політичної мови криється в символах, які творять картину політичної реальності, що здається єдино справжньою й вірогідною [Разворотнева, 1993, с. 236]. За символічною системою стоять відносини влади. Завдяки розмаїтим символічним засобам ці відносини артикулюються [Бурлачук, 2002, с. 111–112; Бурлачук, 2003]. Очевидно, отже, що існують символи влади, які позначають її традиційно, загально визнано, і символи влади ситуативні, породжені тимчасовими обставинами. Відтак можна вести мову про загальну, універсальну символіку влади, як і про символіку індивідуально та ситуативно неповторну.

Г. Яворська стверджує, що владні відносини є дискурсивними, а дискурс є формою соціальної дії. Контроль над дійсністю і реалізація владних відносин відбуваються на рівні мови та дискурсу. Владний контроль має символічний характер, влада реалізовується за допомогою символічних засобів [Яворська, 2000, с. 126, 220–222, 253]. Аналізуючи експерименти С. Мілграма, Ф. Зимбардо і М. Ляйппе зазначають, що у створених ним ситуаціях було забагато сигналів підпорядкування і замало сигналів непідпорядкування, аби припустити, що протистояння авторитетам виявиться прийнятним і можливим [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 91].

М. Фуко писав, що нема ані владних відносин, які б не створювали відповідної царини знань, ані знань, які б водночас не залежали від владних відносин і не становили їх. Суб’єкта, об’єкти та обставини пізнання треба розглядати як наслідки фундаментальної взаємозумовленості влади і знання. Епістемологічне визволення пов’язане з удосконаленням владних відносин, а владні впливи посилюються внаслідок нагромадження нових знань [Фуко, 1998, с. 36–37, 280].

За Г. Гадамером, ставлення людини до світу, на протигагу всім іншим істотам, характеризується саме свободою від нього [Гадамер, 2000а, с. 410]. Здобуваючи таку свободу, людина тим самим здобуває владу над світом і над самою собою. Але чи не стає вона в такому разі залежною від своєї власної потреби бути вільною?

Стосунки владування-підпорядкування, що імпліцитно присутні в інтерсуб’єктній взаємодії, але й такі, що можуть у ній виразно експлікуватися, набувають дискурсивної природи. Ця природа ґрунтується й виводиться з дискурсу взаємодії, який, очевидно, є первинним щодо владного дискурсу, але при цьому владний дискурс виявляється іманентно притаманним дискурсові інтеракційному. Взаємодія, що має посутньо

символічний характер і відбувається через суб'єктно-інтерсуб'єктну інтерпретацію світу, зумовлює інтерпретативну природу влади. Інтерпретуючи світ, суб'єкт підпорядковує його собі, розкриває його, здобуває над ним своєрідну владу, яка, проте, від самого початку має інтерсуб'єктне походження. Дискурс інтерсуб'єктної взаємодії, що засвоюється, переймається суб'єктом, здобуває над ним свою владу і, репрезентуючи для нього світ, робить його індивідуальну інтерпретацію цього світу підвладною, по-перше, тим виявам і способам, через які світ хоче і може показатися індивідові, по-друге, до-, між- і надіндивідним засобам інтерпретації, що засвоюються через взаємодію.

Слід, проте, зважити на думку Ю. Габермаса про те, що сам дискурс не має владної сили, а виробляє комунікативну могутність [Габермас, 2000, с. 37], а також, додаймо, могутність інтерпретаційну щодо самого суб'єкта як носія дискурсу. Це не дискурс має владу над суб'єктом, а сам суб'єкт дискурсивно окреслює самого себе.

Таким чином, дискурси взаємодії і дискурси влади, будучи одними й тими самими, взаємно тотожними дискурсами, є водночас і нетотожними, репрезентують інтерсуб'єктивну дійсність у її відмінних аспектах.

* * *

Найтрадиційніше розуміння дискурсу полягає в тлумаченні конотативних і значеннєвих зв'язків, що актуалізуються у свідомості суб'єкта в процесі читання письмового тексту. Згодом таке розуміння поширилося й на усне мовлення, психологічна функція якого аж ніяк не зводиться до взаємного передавання логічно точних і структурованих змістів.

Для визнання проблемности мовленнєвого спілкування достатньо бодай того факту, що слово вимовлене і слово почуте ніколи не мають цілком ідентичного змісту. Кожний мовець завжди і всюди диспонує індивідуально-неповторним дискурсом мовного спілкування. Ще більше актуалізується дискурсивна проблемність мовлення в порівнянні різних мов. Кожній мові властивий оригінальний дискурс, кожна мова по-своєму визначає індивідуальну свідомість у процесі формування та функціонування, по-своєму об'єктивує світ для суб'єкта. Дискурс однієї реальної, живої мови завжди глибший і ширший за дискурс індивідуальний, містить у собі набагато більші потенційні можливості порівняно з тими, які може використати суб'єкт.

Дедалі очевиднішим стає факт, що дискурс не слід зводити лише до тлумачення мовно-мовленнєвих змістів. І реальна мовна система, і живе мовлення завжди занурені в множину невербальних значень, що їх оточують, зачіпають, впливають на них і водночас ними визначаються, є їхнім продовженням і розширенням. Відтак дискурс дедалі частіше трактується як спосіб інтерпретації лінгвістичної, пара- та екстралінгвістичної реальності, у якому істотним чином переплітаються семіотичні схеми відображення дійсності та інтерпретаційні схеми виходу суб'єкта на неї.

Такою дійсністю, що може інтерпретуватися суб'єктом, "прочитуватися" ним, тобто ставати для нього певним "текстом", а відтак і розкриватися як дискурс, є його взаємодія з іншими людьми. Дедалі гучніше звучать у психології положення про те, що єдиною насправді відображуваною дійсністю є та, яка розкривається суб'єктові завдяки інтерсуб'єктній взаємодії, мало того, сама ця взаємодія виявляється для нього єдиною можливою дійсністю.

Сбме дискурсивне бачення дійсности дає суб'єктові змогу більш чи менш несуперечливо поєднувати вияви зовнішнього і внутрішнього буття, характеристики безпосереднього та опосередкованого її відображення.

Усі ці обставини дають підстави визначати психологічний зміст індивідуального суб'єктивного буття як герменевтичну інтерпретацію цілісного світу. Така інтерпретація має істотно виражений суб'єктивно-суб'єктний модус, і в межах суб'єкта як відображальної інстанції її результати виявляються важливішими за об'єктивний зміст того, що відображається.

Психологічно значуще для суб'єкта поєднання об'єктивних чинників із середовища і його особистісних диспозицій результує утворенням індивідуальної моделі світу, що охоплює всі можливі аспекти світобачення. Ця модель не існує як окрема, хоч і дуже істотна суб'єктна характеристика, вона не просто належить суб'єктові, а становить одну з його сутнісних властивостей, можливо, саму його сутність. Відтак інтерсуб'єктна взаємодія великою мірою полягає в обміні моделями світу, ментальними схемами світобачення між окремими суб'єктами, у процесі якого суб'єкти взаємно визначаються, інтерпретуються, змінюються.

Заходячи в інтерсуб'єктну взаємодію як посідач певної інтерпретаційної системи, суб'єкт потрапляє у владну залежність від цієї схеми. З одного боку, він нею володіє, використовує її, а з другого – керується її приписами, обмежується її можливостями, діє у визначених нею межах.

Інтерпретуючи дійсність, суб'єкт наділяє її певними сенсами. Джерелом їх, з одного боку, є сама дійсність, оскільки її складові з різною визначальною мірою входять у життя індивіда, впливають на нього, стають для нього значущими. А з другого боку, саме ця суб'єктивна значущість є, за суттю, основним мірилом сенсової структури та насиченості дійсности.

Сенсова структура не постає перед суб'єктом як цілком стабільна й непорушна схема. Актуалізуючись у взаємодії індивіда зі світом, сенси в різний спосіб міняються, стають більш або менш виразними, об'єднуються і діляться, зливаючись у мерехтливу сенсову тканину. На стан цієї тканини потужний вплив справляють надіндивідуальні значення, діалектичні співвідношення соціальних значень та особистісних сенсів. Вони вирішальним чином заводять індивідуальну свідомість в інтерсуб'єктивний дискурс і водночас виводять її з нього.

Соціально-інтерсуб'єктний процес легітимації сенсів лежить в основі творення символічного універсуму – як індивідуального, так і соціетального,

що являє собою сукупність притаманних суб'єктові/суб'єктам символічно репрезентованих сенсів. Символ виявляється своєрідним представником сенсу, що криється за ним, завдяки йому сенс постає перед суб'єктом у доступнішому й очевиднішому вигляді.

За такого бачення наочнішим стає розуміння життя як "тексту". Життя "читається" не безпосередньо із сенсів, а із сенсів символічно оформлених, завдяки чому, власне, і стає текстом. Символами, що "прочитуються" як більш чи менш об'єктивно втілені суб'єктивні репрезентації сенсів, можуть бути слово, жест, погляд і безліч інших усвідомлюваних та неусвідомлюваних елементів взаємодії.

Для того щоб символ адекватно репрезентував сенс, психологічна відстань між його розумінням і змістом сенсу як такого повинна бути мінімальною. Проте ця умова дотримується не в усіх випадках, і там, де має місце більш чи менш відчутна невідповідність між сенсом і символом, виникає дискурсивне напруження, що може мати вельми різні інтеракційно-інтерпретаційні наслідки.

Неунікненою є невідповідність між змістом символів, репрезентованих у свідомості різних індивідів. У процесі інтерсуб'єктної взаємодії такі невідповідності маніфестуються й або приводять до взаємної чи односторонньої адаптації знаково-символічних структур, або зумовлюють неможливість психологічного порозуміння.

В онтогенетичному пляні самі зародження і засвоєння знаково-символічної структури стає можливим тільки в межах і завдяки інтерсуб'єктній взаємодії. Засвоєні символи, тобто інтеріоризовані сенси, що за ними стоять, можуть набувати самодостатнього значення і викликати зміни в суб'єктивному статусі індивіда досить автономно, ніби поминаючи початково закладені в них сенси. Ця обставина є, мабуть, найістотнішою для пояснення такої очевидної небезсторонності людської свідомості.

Суб'єкт включається в дискурсивне світобачення ("підключається" до нього) завдяки входженню в дискурс взаємодії. Потребові компоненти індивідуального перебування в інтерсуб'єктивному світі й актуалізуються, і нейтралізуються тільки в інтеракційному контексті. Поза таким контекстом ні інтрасуб'єктні імпульси, ні зовні спрямовані стимули не мають шансів бути оціненими суб'єктивно, наповнитися психологічним сенсом.

Для того щоб стати елементом індивідуальної моделі світу, і внутрішні, і зовнішні спонуки мають бути відображеними в інтерсуб'єктивному просторі, стати предметом психологічного діалогу, сенсового обміну. Таке відображення може мати як більш безпосередній, хвилево-ситуативний, так і більш опосередкований, універсальний характер.

Дискурс інтерсуб'єктної взаємодії поширюється вглиб індивідуального суб'єкта, зачіпаючи та охоплюючи його інтрапсихічні структури, і в між- та надіндивідуальні сфери, зорієнтовуючи суб'єкта на соціетальні, загальнолюдські, трансцендентні проблеми й цінності. У другому випадку можна говорити про дедалі більшу універсалізацію дискурсу взаємодії.

Проте за вихідний і первісний треба визнати дискурс взаємодії безпосередньо інтерсуб'єктної, “лице в лице”, у процесі живого діалогу. Саме така взаємодія лежить в основі всіх модусів індивідуального світобачення, становить джерело процесів як внутрішнього самовідображення, так і утворення спільної з іншими людьми дискурсивно-сенсової основи діяльності і далі – дискурсу міжлюдської та загальнолюдської життєдіяльності загалом.

Засвоюючи, використовуючи та розвиваючи дискурс взаємодії, суб'єкт водночас потрапляє під “владу” належної символіки. На різних рівнях таку владу здобуває, відповідно, символіка універсальна, соціетальна, міжособова, індивідуальна, ситуаційна.

Співвідношення між дискурсами взаємодії і дискурсами влади визначається формулою: дискурс взаємодії первинний щодо дискурсу влади, а дискурс влади іманентний дискурсові взаємодії. Цілком очевидна нетотожність цих двох нібито різних дискурсів у реальному індивідуальному бутті постає перед суб'єктом як неістотна, натомість атрибутивно істотною для нього виявляється їхня тотожність, нерозрізнювання їх у контексті життєдіяльності.

2.3. Узалежнення і впорядкування як провідні дискурси інтерсуб'єктної взаємодії

Інтерсуб'єктна взаємодія – явище вочевидь багаторівневе й багатоплянове. А коли зважити на її істотно символічний характер, то слід говорити про полідискурсивну природу такої взаємодії. Полідискурсивність означає обов'язковість і неминучість багатьох (у принципі, нескінченно багатьох) дискурсів та субдискурсів, які сукупно мають вичерпувати весь обсяг символічного тексту взаємодії. Ці дискурси й субдискурси перебувають між собою в складних ієрархічних залежностях.

Результатом акцентування кратичних характеристик взаємодії стає виділення як особливо значущих двох її дискурсів: узалежнення і впорядкування. У дискурсі *узалежнення* відображаються взаємні намагання суб'єктів актуалізувати і реалізувати мотиваційно-афективні складники їхньої психіки, що втілюються насамперед у різного роду емоційних, особистісних залежностях. Дискурс *упорядкування* означає прагнення учасників взаємодії до оптимального регулювання їхніх когнітивних і поведінкових сфер відповідно до раціонально окресленої доцільності. Обидва ці дискурси виявляються, мають місце в найрізноманітніших аспектах інтерсуб'єктної взаємодії.

Стан рівноваги як певний ідеальний зразок, до якого прагне живий організм [Reykowski, 1986, s. 237], править для індивіда за такий собі взірць існування у світі, зразковий результат взаємодії із середовищем. Проте назагал такий стан досягається вельми рідко і здебільшого є нетривалим моментом взаємодії. Звичайною, натомість, є більш чи менш значна нерівновага, зміст якої виражає ступінь і характер залежності індивіда від

середовища. Неодмінна в такому разі психічна реакція у вигляді, наприклад, мотиваційного напруження, як у Я. Рейковського [Reykowski, 1986, s. 237], по-перше, самою своєю наявністю робить індивіда залежним, а по-друге, спонукаючи його до активності на усунення такої залежності, узалежнює його ще очевидніше.

У контексті суб'єкт-об'єктної взаємодії відношення узалежнення і впорядкування є набагато доступнішими для розуміння, ніж у контексті взаємодії суб'єкт-суб'єктної. Адже в другому випадку має йтися не лише про впорядкування суб'єктом середовища і самого себе, а про впорядкування двома суб'єктами спільного середовища, спільного простору взаємодії, один одного, самих себе під впливом один на одного. Має йтися не просто про узалежнення суб'єкта від його взаємодій із середовищем, а про взаємне узалежнення двох суб'єктів від їхнього спільного середовища, їхньої взаємодії в цьому середовищі, а головне – один від одного.

Процеси узалежнення і впорядкування мають істотні аналогії у внутрішньому змісті і зовнішній формі (В. Нікітаєв пише про владу форми і владу волі [Никитаев, 2002]), які часто протиставляються, а насправді становлять складну єдність. У соціально-синергетичній парадигмі йдеться про так звані дисипативні системи, якими можуть бути людина, соціальна група, суспільство. Така система поєднує внутрішній порядок і зовнішній хаос: збільшення першого відбувається за рахунок збільшення другого. Розвиток є результатом синтезу порядку і хаосу, зумовленого прагненням системи до максимальної тривкості [Бранский, 2000].

Якщо трактувати взаємодію як текст (про що йдеться в розділі 2.2), то неважко помітити, що її змістове наповнення та ієрархія сенсів є, з одного боку, дуже й дуже індивідуальними, а з другого – надто значущими в контексті взаємодії, а тому очевидно стає не тільки можливість, а й неминучість виникнення великої кількості дискурсів і субдискурсів у межах такого тексту.

На основі виділених Ю. Кристеву гено- і фенотексту (див. [Калина, 1999, с. 251–252]) взаємодію в структурі генотексту слід наділити насамперед характеристиками дискурсу узалежнення, а фенотексту, відповідно, упорядкування. Мається на увазі, що фенотекст постає перед суб'єктом як обов'язковий або майже обов'язковий зразок для наслідування, як сукупність критеріїв, що нав'язуються йому об'єктивно і визначають його життєдіяльність згідно з усталеним порядком. Натомість генотекст є ніби задалегідь призначений для різноманітних узалежнень суб'єкта від конкретних умов узгодження ним своєї життєдіяльності з нормами й зразками фенотексту. Фенотекст – це порядок, який існує до індивідуального суб'єкта та існуватиме після нього, порядок, до якого треба приєднатися і якого треба досягти. Генотекст – це те, як індивідуальний суб'єкт виконує цю функцію, яким він у ній постає перед іншими і перед самим собою, які зв'язки встановлюються між ним та іншими суб'єктами в процесі спільного творення й перетворення фенотексту.

Узалежнення і впорядкування набувають специфічного відображення у співвідношенні біологічного і соціального. У соціально не оформленій психіці тварин мають місце виключно характеристики узалежнення (які, утім, не можна назвати дискурсом з огляду на непритаманність символічного відображення тваринній психіці). Соціальне формування дитячої психіки насамперед означає впорядкування її взаємодії із середовищем, але це впорядкування не усуває дії узалежнювальних механізмів, через що формування відбувається шляхом складного поєднання обох дискурсів. Первісно біологічно зумовлені залежності соціалізуються й трансформуються в залежності психосоціальні, а впорядкування, що має соціальну природу, поширюється й на біологічний рівень існування людини.

Послідовно наполягаючи на соціальному характері процесу конструювання людиною реальності, П. Бергер і Т. Лукман, проте, розглядають біологічні факти як неодмінну передумову створення соціального порядку. Хоча, пишуть вони, жодного з наявних соціальних порядків не може бути встановлено на основі біологічних даних, доконечність соціального порядку як такого виникає з біологічної природи людини [Бергер, Лукман, 1995, с. 89]. Отже, у цьому контексті первісний біологічний зміст набуває соціального оформлення. Таке оформлення має свої змістові параметри і не тільки впорядковує первісний хаос біологічного, а й узалежнює індивіда від його соціального буття.

Якщо в Бергера й Лукмана дискурси узалежнення і впорядкування не протиставляються, а радше поєднуються по лінії біологічне-соціальне, то в концепції Е. Фромма знаходимо хоч і непослідовне, але чітке протиставлення їх за параметрами біо- і некрофілії: ідеалом некрофілії Фромм називав примусово-педантичний порядок і механічність усього існуючого, біофілія – це насамперед зростання й розвиток, яким, проте, до певної міри притаманні структурованість і функційність [Фромм, 1992а, с. 32–35]. Такі позиції можна трактувати як реалізацію, відповідно, упорядкування та узалежнення: певне підтвердження цього знаходимо в самого Фромма, який називав інстинкт життя первинною потенційністю в людині, а інстинкт смерті – вторинною [там само, с. 39]. Первинна потенційність – це щось таке, що дає енергію процесові існування й розвитку. Але суто хаотичний і стихійний розвиток є можливий лише до певного рівня або стадії, а далі неминуче має розпочатися процес упорядкування в розмаїтих формах.

Якщо розглядати життя індивіда як розгортання його потенційних можливостей і вести мову про його первинну і вторинну потенційність, то первинна, яка має енергетично-генезисну природу, узгоджується з дискурсом узалежнення. Натомість на етапі переходу первинної потенційності у вторинну актуалізуються характеристики впорядкування, а згодом, на рівні вторинної потенційності провідним знову стає дискурс узалежнення, але вже в новій якості.

Зовнішнє вираження, яке щодо внутрішнього змісту відіграє функцію його впорядкування, зовсім не обов'язково є лише однорідно впорядкувальним, йому можуть бути істотно притаманні й ознаки

узалежнення. Так, за А. Адлером, з одного боку, поняттям розуму (логічного порядку) охоплюються всі дії, поведінка, форми вираження, які, із другого боку, виявляють залежність від певної мети. Ця мета диктується прагненням вищості, і в ній дістає вираження загальна користь [Адлер, 1997г]. Із чотирьох залучених тут категорій (розум, мета, вищість, загальна користь) щонайменше трьом першим переважно властиві ознаки впорядкування. Тільки прагнення вищості виразніше включає компоненти узалежнення суб'єкта від оточення та оточення від суб'єкта.

Проте й у категоріях мети та загальної користі дуже сильним є мотив залежності. Адлер, ніби боячись надто однозначного трактування людської особи як істоти, найбільше заклопотаної зі свого місця в соціальній ієрархії, квапився компенсувати цю рису так званим соціальним інтересом, справжню природу і походження якого так і не спромігся пояснити. Категорії вищості та прагнення влади становлять у концепції Адлера безумовно вищу цінність, ніж дещо банальне соціальне почуття. Проте, не наважуючись, мабуть, на надто критичну оцінку людської суті, Адлер досить непослідовно то урівнював ці дві категоріяльні системи між собою, то спирався переважно на прагнення вищості (і тоді його тексти стають особливо психологічними), то віддавав перевагу соціальному почуттю, ніби намагаючись залишити простір для соціального оптимізму. І якщо соціальне почуття розглядається як провідна засада тлумачення людської поведінки, то прагнення вищості треба поставити на належне йому підпорядковане місце. Тому й говорив Адлер про дві системи відносин. Одна з них – нормальна, усереднена й загальна – включає в себе логіку і світовий розум [Адлер, 1997а]; друга система – невротична: невротик намагається створити порядок в антиципації, мисленні та розумінні світу, він сам собі створює закони й заборони, що нібито обмежують його, а насправді дають відчуття особистої влади [Адлер, 1995, с. 65]. У такому контексті соціальна норма постає як бажаний дискурс упорядкування, тоді як упорядкування невротичне насправді є виявом істотного узалежнення.

Специфічним чином співвідносяться дискурси узалежнення і впорядкування в суб'єктивному світі невротичної і здорової особистості. Для здорової співвідношення двох дискурсів є більш-менш оптимальним та адекватним умовам існування. Можна навіть твердити: що оптимальнішим є таке співвідношення, то вищим є ступінь психічного здоров'я. Натомість неадекватно узалежнена невротична особистість постійно вдається до впорядкування як засобу штучного, неадекватного звільнення від хворобливих залежностей, як правило, не досягаючи в цьому успіху.

Якщо не погоджуватися з Адлером із приводу ідеалізації соціально-нормативного дискурсу, то можна припустити можливість оберненого співвідношення, коли соціальна норма узалежнює, а невротичне спотворення впорядковує. Така ситуація є очевидною принаймні тоді, коли вигаданий невротиком штучний порядок справді впорядковує його життєвий світ і з погляду його власних суб'єктивних критеріїв робить його вільним від узалежнювальних чинників. Якщо індивід погано відчуває себе в одному

дискурсі, але добре в другому, то чи не може це бути цілком виправданою підставою для його переміщення в цей другий дискурс, тим паче що межа між дискурсами вельми відносна?

Як писав Адлер, у всіх так званих “проблемних” особистостей вибрана ними мета є невдалою, проте всі окремі дії – раціональні. Їхня поведінка здається аномальною, бо суперечить здоровому глуздові, проте вони діють правильно відповідно до своєї системи ставлень [Адлер, 1997г]. З такої оцінки можна виснувати не вельми чітку, але все-таки наявну аналогію між упорядкуванням та соціально-“розумним” і між узалежненням та індивідуально-“безумним”. Індивідуально-“безумне” узалежнення може трансформуватися в невротичну спробу впорядкування – упорядкування ілюзорного, замісного. Несправжній, неповноцінний характер такого впорядкування помічається й відчувається самим невротиком лише завдяки взаємодії з іншими суб’єктами, у процесі якої його невротична поведінка отримує соціальну оцінку. Зрозуміло, що й сам невротик також є носієм оцінок поведінки інших осіб і тою чи тою мірою підштовхує їх до невротичного спотворення дійсності. Вивчення результатів такого невротизаційного впливу становить окрему медико-психологічну та психолого-педагогічну проблему (див., напр., [Захаров, 1988]).

У зв’язку із цим цікавим може бути ще одне спостереження Адлера, який писав: “Коли ми чуємо про неорганізовану дитину, то завжди порядок перебуває хтось заклопотаний із порядку” [Адлер, 1997в, с. 221]. Така неадекватна заклопотаність може справляти якраз протилежний ефект у вихованні дитини, бо означає не так самі впорядкування, як радше узалежнення від порядку як певного ідеального образу. Якщо О. Сидоренко має рацію в тому, що в ранньому дитинстві дитина початково потребує від дорослих лише опису самої дії, тоді як насправді кожна її дія отримує оцінку дорослих [Сидоренко, 1997], то стає зрозуміло, чому впорядкувальний вплив на дитину через спільні з нею дії не так упорядковує, як узалежнює – саме завдяки надмірній заклопотаності дорослих із приводу порядку.

На ранніх етапах індивідуального розвитку узалежнення і впорядкування існують як цілісний дискурс уходження індивіда у світ, що водночас є процесом проникнення світу в початково синкретичну суб’єктність індивіда. Таке входження розпочинається й відбувається виключно завдяки приєднанню індивіда до інтерсуб’єктної взаємодії. Соціально вироблений порядок постає перед індивідом, пропонується йому як неодмінна передумова його розвитку. Проте якщо спробувати із цих двох сторін існування (що в межах взаємодії стають її дискурсами) визначити провідну, то нею, безумовно, буде узалежнення, у якому відбито первинний зв’язок-залежність індивіда зі світом, який має стати його. У ході соціалізації ця залежність повинна постійно долатися і тут же, водночас відновлюватися, щоб долатися знову. Е. Дюркгайм, здається, на свій спосіб відобразив цю діалектику в майже неухильному, як він писав, тяжінні егоїста до безладу, аномії, адже, будучи відірваним від суспільства, він виходить із-під його регулятивного впливу [Дюркгайм, 1998, с. 360].

У психоенергетичній парадигмі в дискурсі узалежнення відображаються або набувають утілення енергетично напружені співвідношення, що іманентно притаманні психічному. Упорядкування, натомість, має означати відрив від первинного енергетичного джерела і трансформацію початкової емоційно-чуттєвої основи в раціонально-логічну матрицю. Головним чинником такого раціонального впорядкування індивідуального буття є перебування індивіда в соціумі, вплив соціального оточення на індивідуальну психіку.

У процесі соціального навчання, за А. Бандурою, ступінь індивідуальної свободи (свободи дій зокрема) визначається кількістю доступних людині можливостей вибору, поведінкових альтернатив і прерогатив, правом на здійснення їх [Бандура, 2000, с. 274–277]. Ф. Зімбардо і М. Ляйппе підкреслюють належність до основоположних потреб людини відчуття або, принаймні, віри в підконтрольність і передбачуваність навколишнього світу. Та сама потреба лежить в основі нашої заклопотаності з того, наскільки правильними є наші наставлення й переконання, судження про навколишній світ. Почуття знайомості і впізнаваності предмета або стимулу дає відчуття комфорту завдяки їхній передбачуваності та однозначності, що формує почуття контрольованості ситуації та впевненості в постійності основних орієнтирів [Зімбардо, Ляйппе, 2000, с. 148, 194]. Таким чином, контроль над навколишнім світом, з одного боку, утілюється в прагненні порядку, упорядкування цього світу, а з другого боку (а радше водночас), таке прагнення є базовою потребою людини.

Отже, регулятивний або, у цьому контексті, упорядкувальний вплив суспільства означає втягування індивіда під владу соціальних умовностей, зокрема чи й насамперед моральних. Звільнення з-під такого впливу веде його до соціальної емансипації, але при цьому узалежнює від усіх інших, тобто позасоціальних, обставин життя. Відтак, соціально не впорядковуючись, індивід стає ще більше невільним.

Співвідношення узалежнення і впорядкування має для конкретного індивіда ще один важливий аспект. Ідеться про те, наскільки, якою мірою зберігається їхній початковий, природний, взаємозумовлювальний зв'язок. Думається, що за найбільш гармонійного, у певному розумінні ідеального варіанту розвитку цей зв'язок має полягати приблизно в тому, щоб узалежнення виконувало енергетично-спонукальну функцію щодо впорядкування, надавало йому снаги, усаждало саму його можливість. Натомість упорядкування робить узалежнення “розумним”, надає йому доцільної орієнтації і в цьому розумінні зі свого боку виправдовує його наявність. У разі більш чи менш хибного розвитку стає можливим досить значний відрив між дискурсами, які відходять один від одного, перестають бути сторонами єдиної цілісності, власне кажучи, перестають бути дискурсами один щодо одного. Натомість вони поділяють інтерсуб'єкту взаємодію на суттєво ізольовані сфери, змістом однієї з яких стає переважно або виключно впорядкування, позбавлене живильної енергії узалежнення, а змістом другої стає майже або зовсім не впорядковане узалежнення.

Подібна ситуація складається у випадку двох типів релігійної орієнтації за Г. Оллпортом, який писав, що зовнішньо мотивована людина використовує свою релігію, тоді як внутрішньо мотивована живе нею [Оллпорт, 1998, с. 192]. Зовнішня релігійна орієнтація, прийнята як елемент соціального порядку, а не як внутрішнє наставлення особи, призводить до лише використання релігії, тобто, у релігійному контексті, до її усмертнення, роблячи віру неживою, несправжньою. Натомість особа, що має максимальну внутрішньорелігійну орієнтацію, живе релігією, цілковито поглинається вірою, через що, зрозуміло, може втрачати здатність доцільної орієнтації в позарелігійних контекстах. Обидва варіанти порушення дискурсивної структури взаємодії позбавляють її власне інтерсуб'єктного характеру. У першому варіанті недостатнім стає залучення до взаємодії індивідуальних суб'єктностей її учасників, а в другому – взаємодія внеможливіюється через брак повноцінного спільного простору.

Хоча дискурси узалежнення і впорядкування стосуються як індивідуальної, так і соціетальної психіки, дискурс упорядкування видається очевиднішим, притаманнішим явищам останньої. Насправді ж два рівні психічного – індивідуальний і соціетальний – виявляються навзаєм один для одного середовищами й узалежнення, і впорядкування. Індивідуальна психіка впорядковується завдяки її прилученню до соціальної логіки, а психіка соціетальна набуває найбільш повноцінного впорядкування в змісті індивідуальних логік.

Дуже своєрідною й показовою формою соціальної поведінки, у якій узалежнення і впорядкування, що колись були розділилися, постають у якісно новій, відновленій єдності, є ритуал як упорядкована і навіть канонізована поведінка, що водночас не підпадає під упорядкування за найдоцільнішими критеріями мети і засобів. Таку цілісну двоїсту природу ритуалу відображено, наприклад, у переліку особливостей ритуальної поведінки, де характеристики, провідним змістом яких є впорядкування (упорядкованість, стандартизованість, стереотипність, символічність, часова стійкість, повторність, відтворність, наявність санкцій), супроводжуються, доповнюються, перекриваються характеристиками з виразним мотивом узалежнення, такими як неутилітарність, брак матеріального результату та безпосередньої доцільності, нераціональність і непрактичність [Куницяна и др., 2001, с. 119].

Психологічний зміст ритуалу полягає в тому, щоб бути, по-перше, способом позначення меж взаємодії, по-друге, формою підтримки або взаємного прийняття, по-третє, формою захисної поведінки [там само, с. 125–128]. Якщо другий і третій складники мають очевидний характер взаємного узалежнення учасників ритуалу, то перший більшою мірою стосується процесів упорядкування взаємодії. Проте доречнішим видається бачення ритуалу як такого собі етальона, усередненого типу взаємодії, у якому врівноважено дискурси узалежнення і впорядкування. Відхилення від ритуалу в той чи той бік має, відповідно, означати посилення або узалежнювальних, або впорядкувальних механізмів. Якщо відбувається зсув

у бік упорядкування, то ритуал перетворюється на жорстку й безглузду схему, яка перестає виконувати свої психологічні функції, стає зайвою й непотрібною. Якщо ж має місце зсув у напрямі узалежнення, то знецінюються ознаки стереотипності, повторності й передбачуваності, без яких ритуал перестає бути ритуалом.

У ритуалі втілюється певний ідеальний зразок спільного життя людей. Він в оптимальних пропорціях поєднує в собі обидва провідні дискурси взаємодії, з одного боку, приховуючи й маскуєчи їх, а з другого – викриваючи й оголюючи. Соціальний ритуал містить у собі те, що Х. Ортега-і-Гассет виділяв як два елементи в державі (маючи на увазі форму організації суспільного співжиття): по-перше, проєкт побудови тотального співжиття спільними зусиллями; по-друге, відданість людей цьому захопливому проєктові [Ортега-і-Гасет, 1994, с. 129]. Суспільний проєкт, схема, плян розвитку, з одного боку, і спільна мета, закличні ідеали, підстави емоційного єднання – із другого, що традиційно привертають увагу соціальних психологів як істотні обставини, характеристики, чинники функціонування соціуму, теж можуть трактуватися як специфічні форми вияву дискурсів упорядкування та узалежнення відповідно.

Якщо в аналізі дискурсів узалежнення і впорядкування рухатися в більш традиційному для соціальної психології напрямі від групового і надгрупового рівнів, то ці дискурси проступають у якісно інакших формах. Наприклад, В.Казміренко говорить про наявність двох контурів регуляції організаційних стосунків. Зовнішній контур виявляється безпосередньо в діях, учинках, поведінці та діяльності людей і є лябільний, ситуативний, ритмічний, чутливий до найменших впливів. Внутрішній контур пов'язаний із процесами соціальної схильності та готовності до тих чи тих учинків і дій, справляє значний вплив на людей і довго його зберігає, змінюючись повільно й поступово [Казмиренко, 1993, с. 88–89]. Отже, упорядкування організаційних відносин – процес, без якого саме існування організації втрачає сенс, виявляється узалежненим від диспозиційних характеристик індивідуальних членів організації як суб'єктів взаємодії. І хоча в соціальній психології організацій зазвичай мало уваги приділяється індивідуально-суб'єктним характеристикам їхніх членів, а натиск робиться на вивченні над-та міжіндивідуальних процесів, проте індивідуальна суб'єктність постійно тяжіє над процесами організаційного впорядкування. Так, скажімо, Казміренко критеріями впорядкованості називає соціально-психологічні феномени згоди, довіри, задоволеності [там само, с. 200], у яких взаємна залежність індивідів виразно домінує над спільним для них порядком.

Узалежнення і впорядкування становлять психологічну основу багатьох або й усіх соціальних функцій, які виконує соціум чи соціальні інститути щодо окремого індивіда, соціальної групи або спільноти. У цих соціальних функціях, як правило, простежуються дві сторони: емоційно-енергетична, ірраціональна і формально-логічна, раціональна. Зокрема діяльність суспільних органів, спеціально наділених владними повноваженнями, звичайно скеровується на здійснення влади двох типів:

“влади над”, що відповідає функції впорядкування, і “влади для”, у якій увиразнюється функція узалежнення (див., напр., [Болл, 1993]).

Г. Тард говорив про дві великі національні функції – “релігію” (подібно скеровувані легковір’я) та “уряд” (подібно скеровувані послухи), які передбачають дві спільні кінцеві точки, два спільні фокуси, у яких сходяться окремі промені, але які становлять тісно з’єднану пару, без чого соціальна єдність розривається [Тард, 1996, с. 115–116]. Подібними за своїми функціями є виділені З. Фройдом у соціальному тілі дві штучні маси: церква і військо [Фрейд, 1991в, с. 92]. Дж. Мід писав про два різні способи вияву універсальності людського суспільства – релігію та економіку [Мід, 2000, с.255].

Узалежнення і впорядкування постають і як сторони процесу пізнання та опанування світу суб’єктом. Суб’єкт, що первісно залежить від світу, у ході подальшого поставання узалежнюється від нього дедалі більше, одночасно при цьому автономізовуючись. Виразнішими в цьому процесі є характеристики впорядкування. Суб’єкт одночасно впорядковує свій внутрішній світ відповідно до впливів і вимог середовища і зовнішній світ – відповідно до своїх власних потреб, станів і можливостей. Досягаючи дедалі вищого ступеня контролю над світом (а радше над собою у світі), суб’єкт і впорядковує цю сферу відношень, і наповнює її безліччю залежностей.

Істотний аспект зіставлення й розрізнення дискурсів узалежнення і впорядкування становить аналіз енергетично-мотиваційних і когнітивно-пізнавальних сфер психічної активності. Ж. Піяже вів мову про співвідношення логічних і психологічних структур в інтелектуальній сфері людини та про наявність не тільки афективного, а й когнітивного несвідомого [Піяже, 1969а; Піяже, 1996]. В. Знаков пише про два головні підходи до психології розуміння – пізнавальний та екзистенційний [Знаков, 2000б], а О. Юр’єв – про розуміння як “місце зустрічі” емоцій і мислення [Юр’єв, 2000]. О. О. Леонт’єв наділяє функціями предметного значення дві сторони діяльності – інтенційну та операційну [Леонт’єв, 2001]. Н. Автономова вбачає дві основні компоненти – епістемологічну та енергетичну – у тлумаченні феномена влади психоаналізом: фрейдівське розуміння влади передбачає дві психоаналітичні технології – словесно-риторичну та емоційно-енергетичну [Автономова, 1989]. К. Юнг писав про індиферентність окремо взятих енергії і форми: для того щоб вийшла певна справжня цінність, потрібна й енергія, і форма, яка надає енергії якості [Юнг, 1994а, с. 82].

Найчастіше, проте, емоційно-енергетичні компоненти психіки об’єднуються категорією ірраціонального. Юнг трактував ірраціональне як психологічну функцію, що ґрунтується в колективному несвідомому, тоді як розум він пов’язував із свідомістю: свідомість повинна мати розум, щоб відкривати порядок у хаосі невпорядкованих індивідуальних випадків світового цілого, а потім також творити цей порядок [там само, с. 112]. Ірраціональне породжує хаос, а раціональне впроваджує в цей хаос порядок. Ірраціональне узалежнює, раціональне – упорядковує. Добре, однак, відомо,

що Юнг жодною мірою не переоцінював значення раціональних чинників психічного, визнаючи принципову перевагу його ірраціональних сфер. Натомість Дж. Мід писав про те, що імпульсивне контролюється раціональним [Мід, 2000, с. 209].

М. Вебер зазначав, що поведінка та спільні дії людей визначаються як раціонально доцільними, так і суто психологічними мотивами, цілями, внутрішніми станами. Раціональне впорядкування дій у межах спілки надає цим діям інституційного характеру, і цей перехід є досить нечіткий [Вебер, 1998в, с. 140–141, 149]. Виходить, що спільні дії початково не мають надто впорядкованого вигляду, а лише поступово його набувають під впливом раціональних чинників. Але, продовжував Вебер, у кінцевому рахунку раціональні методи й порядки ведуть до дедалі більшого відриву від раціонального підґрунтя, яке стає прихованим [там само, с. 156]. Таким чином, наполягаючи на логічній раціональності й доцільності спільних людських дій, Вебер визнавав, що як у первинному, вихідному варіанті, так і в найвищому, остаточному у змісті цих дій домінує ірраціональна природа.

Т. Парсонс, який орієнтувався переважно на раціональний аналіз взаємодії, визнавав, зокрема, що система, яка спирається на уявлення про дію як доцільний рух, пояснює тільки характер відношень між метою і засобами, але не пояснює співвідношення цілей. Зосередження інтересу на раціональній дії робить систему утилітарною, обмеженою і зумовлює потребу виходу на більш широку систему. Він говорив про своєрідну двоїстість способу інтерпретації дії: перший істотний компонент – об'єктивне зчеплення об'єктів і подій, значення для бктора, другий – це ставлення бктора до них [Парсонс, 2000г, с. 404; Парсонс, 2000д, с. 114–116].

С. Франк відзначав наявність двох непримиренних поглядів, первинних вір – раціональної думки та ірраціональної свідомості, яка раціональній думці видається ілюзією. Раціонально предметна свідомість, що заміняє царство духів на світ речей, тільки нашаровується на це основоположне життєве наставлення і затуляє його, але зовсім не витісняє і не знищує [Франк, 2000б, с. 262, 507].

Досить категорично протиставляє раціональну та ірраціональну сфери С. Московічі, який вважає, що життя в суспільстві прикриває раціональною формою ірраціональну основу. З одного боку, суспільство постає як реальний порядок, який підтримує суспільні зв'язки, із другого боку, щонайважливішим його феноменом є репродукування людського роду через вірування та обряди [Московичи, 1998, с. 45, 115].

Е. Фромм писав про принципову різницю між раціональним та ірраціональним авторитетами, які на практиці, проте, завжди змішані. Підпорядкування ірраціональному авторитетові породжує ірраціональну віру в людину або ідею. Коріння такої віри в тому, що людина підпорядковується владі, яка відчувається як придушливо сильна, усевідаюча і всемогутня. Раціональна віра, навпаки, є переконанням, коріння якого у власному переживанні думки або почуття [Фромм, 1990, с. 142–143; Фромм, 1992б, с. 172–174; Фромм, 1993, с. 26].

Упорядкування та узалежнення визначальним чином зумовлюють особистісне формування у вигляді, наприклад, самоприсутности (пізнання) особистости і її самовизначення (волевиявлення, суб'єктної свободи) [Кросбі, 2000], причинного і цільового векторів аксіогенезу [Карпенко, 2001], тенденцій “згортання” (стереотипности) і “розгортання” (оригінальности) потенційних ознак буття людини [Маноха, 2001, с. 335].

Дії соціальної (офіційної) влади найчастіше і насамперед оцінюються з погляду впорядкувальних функцій, у межах яких на перший план виступають об'єктивні та об'єктні відношення. Натомість відношення (стосунки) суб'єкт-суб'єктні видаються менш істотними або й зовсім не важливими в контексті виконання владних повноважень. Хоча соціальний порядок, задля забезпечення якого суспільство, за суттю, і призначає владні органи, є суто людським продуктом, його справжня людська природа ніби затушовується, стає вихідним тлом, від якого, власне кажучи, і треба відмовитися, відійти, психологічно абстрагуватися.

Функціонування влади найбільшою мірою пояснюється й виправдовується різного роду впорядкуваннями – “наведенням порядку”. М. Ільїн та А. Мельвіль пов'язують походження влади з потребою подолання безладу та з виявленням критеріїв корисної взаємодії людей, а тим самим – установа порядку [Ильин, Мельвиль, 1997, с. 67]. Таким чином, влада стає передумовою порядку, а умовою потреби самої влади є наявність взаємодії між різними суб'єктами. А. Кемпінський розглядав проблему влади і порядку в контексті взаємодії індивіда із середовищем: для перетворення навколишнього середовища на власну структуру індивіда він повинен відповідну його частину здобути, стати її володарем. При цьому сигнали з навколишнього світу впорядковуються [Kpiciski, 1972, s. 29–30]. Специфічне розуміння співвідношення порядку і безладу, зокрема в соціальних процесах, обстоюється в синергетичній парадигмі [Князева, 2001; Пригожин, 1991].

М. Фуко пов'язував владний дискурс упорядкування з посиленням об'єктного характеру відносин між суб'єктами взаємодії. Процеси об'єктивації, писав він, народжуються в самій тактиці влади безпосередньо під час упорядкування її впливів. Дисциплінарна влада виявляє власну могутність здебільшого через упорядкування об'єктів. Порядок – наслідок дії всюдисущої та всевідаючої влади. Дисциплінарна влада привертала особливу увагу Фуко у зв'язку з тим, що він розглядав її як найбільш сучасний (хоч і не найбільш досконалий) варіант організації людського суспільства. Дисципліна – це техніка, потрібна для забезпечення порядку в людській спільноті [Фуко, 1998, с. 128, 235, 246–247, 273]. У посиленні дисциплінарних характеристик Фуко вбачав зміст історичного переходу до нового типу влади, який у контексті цього дослідження можна окреслити як перехід від влади узалежнення до влади впорядкування.

Але чи справді міжлюдські узалежнення різного типу зазнають поразки і відступають під натиском упорядкувальної дисципліни? Чи справді окремі людські існування так значуще підпорядковуються схемам доцільної організації соціуму? Мабуть, акцентування інших дискурсів зумовило б

далекі від ствердних відповіді на ці запитання. Проте переважна орієнтація на дискурс упорядкування підтверджує вірогідність саме таких тенденцій. За Т. Парсонсом, для того щоб могла існувати стійка система дії, що включає в себе багатьох індивідів, повинна мати місце нормативна регуляція аспекту влади в стосунках між індивідами всередині систем. Іншими словами, потрібен розпорядчий порядок [Парсонс, 2000д, с. 319].

П. Бергер і Т. Лукман поміщають людське існування в контекст порядку, управління, стабільності. Соціальний порядок – це людський продукт, безперервне людське виробництво [Бергер, Лукман, 1995, с. 87–89]. Соціальний характер порядку підкреслював М. Вебер: скрізь, де раціонально доцільним шляхом установлюється певний порядок, має місце об'єднання в суспільстві. Що усуспільненішими є дії індивіда, то більшої міри досягає раціональна організація суспільства [Вебер, 1998в, с. 142–143].

З енергетично насиченого поля людських стосунків мають вичленуватися відносно постійні, повторні зв'язки, що можуть підлягати логічному впорядкуванню (“упорядковані форми” [Гуссерль, 2000б]). Сам процес такого впорядкування і його результат – упорядкований простір соціального співбуття – стають об'єктивною соціальною підставою формування відповідних когнітивних структур в індивідуальних свідомостях. І навпаки: ці індивідуальні когнітивні структури є головним, а мабуть, і єдиним психічним засобом упорядкування на всіх його рівнях, у т. ч. й соціальному.

Поступово у всі сфери повсякденного життя, пише С. Московічі, упродовжується дріб'язкова раціональність, відбувається рутинізація харизми, аномальне суспільство стає нормальним, заведеним у свої межі [Московичи, 1998, с. 249, 305]. Тип панування в суспільстві дедалі більше стає бюрократичним, зміст якого найвиразніше відповідає дискурсові впорядкування. За М. Вебером, за бюрократичного панування переважає послух установленим правилам із боку як підлеглих, так і керівників [Вебер, 1998д]. На небезпечності такого-от “інструментального” мислення для сучасного суспільства, для людських стосунків і для самоздійснення наголошує Ч. Тейлор [Тейлор, 2002].

Значення постійності зв'язків, явищ і предметів, постійності оточення як умови виникнення когнітивних структур підкреслює Я. Рейковський. Когнітивні форми стають засобами впорядкування дійсності. Сформувавшись, ці форми самі відзначаються певною жорсткістю, постійністю, яка може бути більш чи менш адекватна або неадекватна щодо відображуваних структур дійсності. Така надмірна жорсткість зумовлює “чорно-біле” бачення дійсності, дихотомізацію картини світу. Особливо схильними до таких тенденцій є особи з низькою толерантністю до багатозначності, особи догматичні й авторитарні [Reykowski, 1986, s. 177–178, 229], інакше кажучи, саме ті, які полюбляють так званий “порядок” – чіткий, однозначний, стабільний і незагрозливий. Саме таким людям Е. Фромм приписував прагнення до некрофілії, до руйнування життя. Фромм, проте, не схвалював і протилежного варіанту – коли людина відмовляється

від будь-якої дисципліни, бо в такому разі життя стає розірваним, безладним [Фромм, 1992а, с. 32; Фромм, 1992б, с. 166]. Таким чином, слід вести мову про певний оптимум упорядкування. Порядок, з одного боку, має фіксувати істотне й значуще в загальному плинні життя, а з другого – орієнтувати на зміни та забезпечувати простір для адаптації до них.

Упорядкування простору взаємодії, узятє в, так би мовити, чистому вигляді, становить не тільки практичний, а й теоретичний нонсенс. Це впливає хоч би з того, що участь у спільній діяльності завжди зумовлюється певною мотивацією, а мотивація обов'язково означає стан узалежнення від об'єкта, що потенційно здатен задовольнити ту чи ту потребу. Проте взаємне узалежнення індивідів – учасників взаємодії – має набагато більше ракурсів, охоплює практично всі сфери взаємодії, більшою чи меншою мірою пронизує кожний акт упорядкування. Характеризуючи співпрацю, З. Фрейд писав, що між її учасниками звичайно встановлюються лібідозні зв'язки, які визначають і продовжують стосунки далеко за межами вигоди [Фрейд, 1991в, с. 101]. Уже в такій простій характеристиці прочитується не тільки думка про неминучість взаємних узалежнень співпрацюючих індивідів, а й натяк на те, що сама співпраця може здійснюватися задля встановлення таких узалежнень.

Основне, що відрізняє міжлюдські стосунки від будь-якого іншого типу зв'язків і відношень, є іманентна наявність і постійне утворення взаємних суб'єктивних залежностей. Сама лише присутність іншої суб'єктности в просторі індивідуальної активності особи примушує її бодай мінімально зважати на потреби й можливості носія цієї іншої суб'єктности.

За більш очевидним упорядкувальним характером владних функцій завжди криється більш чи менш виражений узалежнювальний зміст. Це узалежнення може впливати із самого характеру стосунків, що завжди мають певне емоційно-чуттєве забарвлення, а може додатково зумовлюватися й посилюватися саме владно-підвладною спрямованістю стосунків, коли владна функція зосереджується навколо досягнення “влади заради влади”. Це має місце в ситуації, коли впорядкувальна функція суб'єкта, який здійснює владу, стає прикриттям, оболонкою для більш істотної для нього функції задоволення його власних владних потреб (як, зрештою, і для задоволення специфічних потреб підвладного суб'єкта).

Можливо, ще більшою мірою процеси узалежнення виявляються властивими для стосунків апріорі нерівноправних суб'єктів, зокрема коли йдеться про процес навчання. Як зазначають П. Бергер і Т. Лукман, без емоційної прив'язаности, без ідентифікації такий процес був би вельми утруднений, якщо взагалі можливий [Бергер, Лукман, 1995, с. 214]. Намагання формалізувати людські стосунки, подати їх виключно в раціонально-логічному оформленні виявляються неспроможними вже після кількох етапів формально-логічних процедур. Описуючи аналітичну ситуацію як творення й відтворення сутности будь-яких міжособових стосунків, Н. Автономова зазначає, що вони містять бажання справити вплив або зазнати впливу [Автономова, 1989].

Г. Гекгавзен говорить про два види мотиву влади, один із яких пов'язаний з оволодінням засобами задоволення потреб, а другий має неінструментальний характер і виявляється в прагненні до застосування влади заради неї самої, у намаганні справити вплив на іншого [Хекхаузен, 1986, с. 311–312]. Прийняття такого двоїстого розуміння мотивації влади актуалізовує питання про співвідношення двох типів мотивації влади і двох провідних дискурсів інтерсуб'єктної взаємодії. Цілком очевидно, що дискурсові впорядкування відповідає мотивація влади, спрямованої на досягнення певних інструментальних цілей. Влада над іншою людиною тут постає як засіб організації спільної діяльності. Натомість дискурсові узалежнення має відповідати мотивація влади заради самої влади, прагнення посісти владну (або підвладну) позицію щодо іншої людини. Провідним сенсом такої мотивації є не ефективність діяльності, а психологічний зміст взаємних узалежнень.

Очевидно, слід вести мову про обопільну зумовленість мотивів владно-підвладної і дискурсів інтерсуб'єктної взаємодії. У разі коли переважає інструментальне наповнення, визначальнішим стає дискурс упорядкування щодо інструментального мотиву влади. Сенс застосування влади полягає насамперед у досягненні цілей, визначених і сформульованих доміантним суб'єктом. При цьому зміст і характер взаємодії виявляються зорієнтованими саме на його мотивацію, але водночас ця його мотивація істотною мірою не є "його". Вона визначається доцільним змістом взаємодії. Коли ж у взаємодії провідним виявляється дискурс узалежнення, то це означає щонайактивніше проєкування індивідуальних мотивацій у простір взаємодії. Дискурс узалежнення виникає заради реалізації внутрішньоособистісних мотивів, зміст яких може бути вельми далеким від змісту взаємодії, що безпосередньо передувала їхнім виявам.

Доміантна позиція у владно-підвладних відношеннях не обов'язково означає психологічну перевагу доміантного суб'єкта над підпорядкованим, узалежнення другого від першого: цілком можливим, навіть неодмінним є узалежнення доміантного від підпорядкованого. Адже самі прагнення домогтися владного статусу примушує суб'єкта діяти згідно з певними вимогами. Крім того, за прагненням влади може критися потреба здобуття позитивних оцінок від оточення, потреба підтвердження виправданості свого існування та правильності світобачення тощо, в основі яких лежить почуття базальної тривоги і невпевненості в собі.

Одна з головних особливостей реалізації мотивів взаємодії в дискурсі узалежнення, на відміну від упорядкування, полягає в тому, що тут доміантна позиція не обов'язково означає справжню психологічну перевагу. У розділі 1.3 йшлося про залежність того, хто домінує, загалом від ситуації взаємодії та від підлеглих її учасників. Дискурс узалежнення якраз і фіксує спектр можливих психологічних залежностей між усіма учасниками взаємодії, кожний із яких за будь-яких умов, у кожному варіанті виявляється залежним. Е. Канетті, наприклад, писав, що володарі, прагнучи підпорядкувати все, що їм протистоїть, часто платять за це недоладно велику

ціну [Канетті, 2001, с. 140]. Е. Фромм говорив про намагання нарцисичної особи будь-що здобути схвалення з боку іншої людини або людей [Фромм, 1992а, с. 56]. Таке своєрідне, часом аж патологічне узалежнення нарцисичних осіб є досить очевидним. І якщо можна говорити про більшу чи меншу, але обов'язкову притаманність нарцисичних рис кожній “нормальній” особі, то слід визнати, що бодай у такому варіанті – бажанні бути схваленим – кожному з нас властиво узалежнюватися від іншої людини.

Проте не менш, а можливо, і більш вагомим психологічним чинником узалежнення стає інша потреба – діставати підтвердження слушності своїх дій. Ф. Зимбардо і М. Ляйппе заявляють, що люди виявляють конформізм (або, скажемо ми, взаємно узалежнюються) як для того, щоб заслужити на соціальне схвалення, так і з метою збільшити ймовірність власної слушності в ситуаціях невизначеності [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 77]. Ця власна слушність, як правило, є вельми далекою від раціональної оцінки свого життя. Звичайно, об'єктивні показники досягнень, наближень до уявного ідеалу охоче використовуються як підстава для позитивних вражень про самого себе, для підвищення самооцінки. Частіше, проте, має місце обернена залежність, коли суб'єктивні прагнення втілюються в раціональних (і псевдораціональних) поясненнях (узяти для прикладу хоча б механізм раціоналізації). Це саме стосується й оцінок, що надходять від оточення. З одного боку, індивід потребує цих оцінок, прагне їх, на їхній підставі висновує правильність свого існування, а з другого боку, неминуче піддає їх суто суб'єктивним інтерпретаціям, довільно примушує служити критерієм його власної слушності.

Таке використання взаємних оцінок надає взаємодії химерного, ірраціонального характеру. С. Московічі пише, що саме суб'єктивні складові обов'язку або якогось учення сподвигають людей і дублюють їхній видимий світ світом невидимим. Приймаючи життєві правила спільноти, людина тим більше почуває себе самою собою, чим більше залежить від цієї спільноти [Московічі, 1998, с. 271–275]. Пристрасть, ірраціональні змісти кидають людину в суспільні обійми і тримають у них. Раціональні компоненти можуть більш чи менш відчутно впорядковувати спільне життя членів суспільства і навіть надавати йому переконливо-доцільного характеру, проте в основі соціального співбуття завжди домінують взаємні ірраціональні потяги та зв'язки. В. Райх підкреслював, що в чистому вигляді фашизм являє собою сукупність усіх ірраціональних характерологічних реакцій звичайної людини [Райх, 1997а, с. 13]. Варто уточнити, що фашизм, як і будь-який інший тоталітарний лад, лише специфічно акцентує, використовує ірраціональні людські характеристики, спирається на них у своєму зародженні й функціонуванні. Адже жодний суспільно-політичний лад не може обійтися без виходу на ці характеристики, ігнорувати їхньої наявності в людській природі.

Ця обставина набуває втілення і в такому варіанті соціальної дії, як ритуал. Одним із найважливіших наслідків ритуалу називають психотерапевтичну компенсацію, яка полягає в здійсненні спілкування,

об'єднанні людей, подоланні самотності, тривожності, розладу із собою, відчуженості, відособленості і дає людині почуття належності до групи [Куницяна и др., 2001, с. 120]. Ритуал, отже, спрямовано нібито на нейтралізацію ірраціональних чинників взаємодії, проте сама його потрібність зумовлюється наявністю таких чинників. Ритуал як усталений патерн соціальної взаємодії зароджується з ірраціональних основ людського спілкування, робить їх більш чи менш явними й наочними, нейтралізовує негативні впливи та посилює позитивні.

Будь-яка соціальна влада певним чином узалежнює залучених до неї суб'єктів – і владних, і підвладних. Таке узалежнення здійснюється через різні форми. Воно є очевиднішим у випадку харизматичної влади, але має специфічне місце і в структурі влади традиційної та бюрократичної [Вебер, 1998д].

С. Московічі звертає увагу на ірраціональну природу не тільки харизматичної, а й будь-якої влади. Витіснена з економіки наукою й технікою ірраціональність зосереджується на владі і стає її стрижнем. Харизма, що об'єднує людей, має не раціональну, а афективну природу. Така влада ґрунтується на вірі в неї та неоспорюванні її легітимності. Харизматичній владі приписується магічна властивість – мана [Московичи, 1996, с. 61; Московичи, 1998, с. 196, 284, 293]. Відповідно харизматичною владою наділяється така собі мана-особистість, яка, за К. Юнгом, з одного боку, посідає підвищене знання, а з другого – підвищену волю [Юнг, 1994б, с. 310].

Розв'язуючи питання про природу магічної харизматичної влади, нерідко справді зупиняються на твердженні про наявність специфічних рис в особі, такою владою наділеній. Непродуктивність такого підходу цілком очевидна, бо, по-перше, нерозглянутим залишається питання про психологічну сутність “магічних” властивостей, а по-друге, ігнорується, власне кажучи, інтерсуб'єктний аспект владно-підвладної взаємодії. Має йтися про пошук закономірних відповідностей між особистісними рисами харизматичної постаті і специфічними потребами й очікуваннями, які плекає щодо неї заврочене оточення. В усякому разі очевидним є факт постійних невдач раціональних пояснень харизматичної влади, а особливо психологічних залежностей, що складаються в її межах.

Дискурс узалежнення має дві форми (субдискурси), які, з одного боку, тісно переплітаються між собою і становлять дискурсивну неподільність, а з другого – кожний із них являє собою якісно інакшу, відмінну від іншого сторону дискурсу узалежнення. Ці два субдискурси, або дві сторони, а в певному розумінні й два рівні дискурсу узалежнення можна окреслити як узалежнення *первинне*, або узалежнення “материнського” типу, та узалежнення *вторинне*, або узалежнення “батьківського” типу.

За певних умов кожний із цих субдискурсів може набувати статусу окремого значущого дискурсу, проте звичайно вони становлять двоєдину цілісність у межах дискурсу узалежнення. У найзагальнішому вигляді первинне узалежнення втілюється в початковій, вихідній залежності дитини

на початку її соціально-особистісного розвитку. Таке узалежнення становить суть первісного етапу соціалізації, коли біологічна істота перетворюється на соціальну. А достеменною умовою перетворення є її підлаштування під специфічні соціальні впливи, адекватні відповіді на них. Для особи, яка розвивається, первинне узалежнення – це її чуттєва психічна основа (“первинна любов” [Балинт, 2002]), яка стоїть за нею, найбільше в її минулому, передуює пізнішим процесам упорядкування. Натомість вторинне узалежнення стоїть ніби перед особою, міститься в її майбутньому, полягає в покладанні мети, ідеалу, зразка для себе самої і для свого розвитку.

Первинне узалежнення за багатьма його характеристиками збігається з процесом первинної соціалізації. Проте якщо в соціально-психологічній традиції первинна соціалізація трактується здебільшого в руслі інституційної парадигми, тобто залучення дитини до соціальних інституцій, то первинне узалежнення більше відображає індивідуально-психологічний ракурс такого залучення, стає ніби психологічною основою власне “первісної” соціалізації.

Ідеться про те, що біологічно людський індивід у процесі задоволення його ранніх потреб перебуває в майже цілковитій залежності від дорослої істоти, у найтипівішому варіанті – від материнської постаті. Таке задоволення потреб від самого початку відбувається як процес соціально означений. Доросла особа скеровує на дитину впливи, зміст яких, з одного боку, зорієнтовано на дитячі потреби, а з другого – наповнено багаторівневим досвідом власного соціального існування цієї особи. Такі усоціальнені впливи виконують винятково важливу функцію порушення початкової біопсихічної синкретичної цілісності індивіда. Вони наповнюють індивідуальне буття стимулами, що мають не безпосередній, а опосередкований характер, містять сукупність значень, зумовлених соціально, а не біологічно.

Залучаючись до процесу задоволення власних потреб із соціально означеного середовища, дитина мимоволі підключається до мережі спрямованих на неї значень. Реагуючи на них, вона певним чином засвоює ці значення, відображає у своїх когнітивних структурах, коригує відповідно до них власну поведінку. Так відбувається процес первісного входження індивіда в соціальний контекст. Початкова соціалізація, таким чином, має розглядатися насамперед не як формальне опанування дитиною певних умінь і навичок, до яких її зобов’язують правила тої чи тої інституції, а як набуття здатності взаємодіяти соціально, реагуючи не на біологічні сигнали, а на соціальні за своєю природою знаки й символи.

Набуття здатності взаємодіяти з іншими людьми і через таку взаємодію ставати частиною соціальної структури означає водночас набуття дитиною певного підвладного становища. Для того щоб соціалізуватися, стати соціальною істотою, дитина повинна піддатися під владу соціалізаційних впливів, підпорядкувати свою початково чуттєву сферу логіці соціально забарвлених значень. “Погоджуючись” на задоволення своїх потреб, дитина тим самим включається в дискурс інтерсуб’єктної взаємодії.

Цей дискурс визначається змістом її біологічних потреб, але саме дискурсом він стає настільки, наскільки взаємодія має соціальний характер.

Таким чином, можна говорити про визначально кратичний (владно-підвладний) характер будь-якої інтерсуб'єктної взаємодії на вихідних стадіях соціалізації. Кратичність опосередковує зміст усіх стосунків, у яких перебуває немовля. Це стосується й статеворольової взаємодії, коли навіть на найраніших стадіях розвитку дорослі нав'язують дитині специфічний дискурс залежно від їхньої статі і статі самої дитини. Відтак від самого початку в розвитку дитячої суб'єктності неподільно поєднуються, переплітаються співвідношення владно-підвладні і статеворольові. При цьому видається очевидним, що владно-підвладні є більш значущими для життєдіяльності дитини. Вони охоплюють усі ракурси її взаємодії з іншими людьми, у т. ч. й власне статевої. Це вже згодом статеворольова сфера набуває порівняно більшого суб'єктивного значення завдяки її винятковій табуйованості, яка переймається дитиною в ході взаємодії з дорослими (докладніше про це див. розд. 5.1, 5.2).

Розгортанню дискурсу первинного узалежнення сприяє специфічна дбайливо-опікунська позиція матері або іншої особи, що її заступає. Саме тому цей процес найчастіше пов'язується з материнською любов'ю та формуванням емоційної прив'язаності дитини до матері. Такі рано сформовані механізми залишаються з індивідом назавжди і згодом зумовлюють його усвідомлювані або неусвідомлювані прагнення до емоційно-психологічного затишку, спокою, почуття захищеності й комфорту.

У міру особистісного розвитку процеси узалежнення набувають іншої форми і спираються на потребу індивіда мати перед собою привабливу мету існування, позитивні ідеали, досягненню яких можна і варто підпорядкувати своє життя. Людині виявляється не досить раціонально впорядкованого існування, на рівень якого вона може перейти, піднявшись над первинним узалежненням. Вона потребує нового узалежнення, емоційно насиченого, але не такого, що повертає до вихідних основ буття, а навпаки, кличе далі і вперед, орієнтує на віддалено-недосяжне. Таке узалежнення має характер вторинного, а в контексті протиставлення ролей батька і матері в психічному розвитку дитини може розглядатися як узалежнення батьківського типу.

Ідеться про те, що в найзагальнішому розумінні особа матері забезпечує дитині безпосередній психологічний комфорт, натомість батькова особа, а радше образ, що є більш віддаленим від дитини і просторово, і психологічно, підштовхує її до виходу за межі безпосередньо даного в більш широкий світ. Протягом усього подальшого особистісного розвитку суб'єкт різним чином узалежнюється, віддаючи перевагу то одному, то другому субдискурсові. Частіше буває так, що перехід до узалежнення первинного означає певний регрес особистісного розвитку, тоді як до вторинного – прогрес. Проте насправді ці співвідношення визначаються загальним рівнем інтерсуб'єктної взаємодії, різні дискурси якої можуть по-різному між собою співвідноситися.

Специфічний зв'язок між залежностями обох типів відображено в багатьох психологічних концепціях. Так, В. Райх говорив про напруження між жіночим Его, яке формується в процесі ідентифікації з матір'ю, і мужнім Суперего – результатом ідентифікації з батьком [Райх, 1999, с. 109–110]. У М. Бердяєва йдеться про чоловічий і жіночий принципи, які спільно забезпечують повноту людини: чоловічий принцип – антропологічний, особистісний, означає мету, жіночий – космічний і колективний, означає джерело, початок [Бердяєв, 1993, с. 67–68].

Юнгівські аніма і анімус в інтерпретації О. Кочаряна – це, відповідно, архетип життя і архетип значення, сенсу [Кочарян, 1996, с. 15]. У розгляді цих архетипів слід, очевидно, відмовитися від симетричного тлумачення їх, інакше довелося б визнати, що первісно притаманний чоловічій особистості жіночий архетип легко й гармонійно узгоджується з дискурсом первинного узалежнення, тоді як щодо жіночої особистості відповідна логіка порушується і вторинне узалежнення мало б передувати в часі первинному. Психологія раннього дитячого віку не диспонує вагомими даними про значущу різницю в розвитку хлопчиків і дівчаток. Щоправда, Кочарян робить важливе застереження, зазначаючи, що в жінок у їхньому чоловічому симптомокомплексі “ділова” мотивація є периферійніша щодо екзистенційно-особистісної [там само, с. 55]. Тобто психічний зв'язок із середовищем і в дівчаток, як і в хлопчиків, починається з чуттєво-буттєвого узалежнення. Такий первинний тип залежності виявляється у своєрідній націленості дитини на взаємодію з материнською постаттю.

Звичайно, від самого моменту народження в такій взаємодії мають місце певні нюанси залежно від статі дитини. Мало того, знання матір'ю статевої належності дитини певним чином пронизує все її спілкування з дитиною, увесь спектр ставлень до неї. І все-таки належить визнати, що глибокально суть первинного узалежнення виявляється однаковою для хлопчиків і дівчаток і набагато значущіше зумовлюється обставинами індивідуального життя дитини, ніж її статтю.

На перебіг первинного узалежнення дуже істотно може вплинути, наприклад, брак матері. Її відсутність може більш чи менш успішно компенсуватися наявністю іншої людини, і не обов'язково жіночої статі. Ступінь успішності залежатиме насамперед від того, наскільки близьким до природних материнських буде виконання цією особою відповідних функцій догляду дитини. Брак постійної материнської постаті в перший рік життя, як відомо, обертається складними особистісними патологіями, найвідоміша з яких описується терміном “шпитальний синдром”. Можливо, найпосутнішою ознакою такого синдрому є дефект первинного узалежнення, який спричиняє пізніші порушення процесів упорядкування та узалежнення вторинного. А вже ці пізніші порушення можуть бути статево своєрідними, хоча передумови такої своєрідності закладаються ще в процесі первинного узалежнення.

Відтак аніму та анімус належить трактувати як архетипи, що початково потенційно існують у психіці і хлопчика, і дівчинки. У процесі первинного

узалежнення можуть розвиватися і розвиваються психічні форми, що відповідають обом цим архетипам (не виключено, зрештою, що насправді цих архетипів не два, а один). Проте з огляду на нав'язувану оточенням специфіку статеворольової соціалізації одні форми розвиваються більш чи менш повною мірою, а інші глушаться й нівелюються. Тому ці приглушені форми залишаються нереалізованими і зберігають статус архетипу – жіночого в чоловічій особистості та чоловічого – у жіночій.

К. Юнг зазначав, що, виростаючи, люди переносять образи своїх батьків на більш підхожі замісні фігури: почуття, пов'язане з матір'ю, скеровується на дружину, авторитет батька перетворюється на авторитет учителів, начальників, інститутів [Юнг, 1994а, с. 99]. З. Фройд посилався на положення Ш. Ференці про те, що гіпнотизер займає місце батьків. При цьому виділяються два види гіпнозу: украдливо-заспокійливий, що приписується материнському прототипові, і загрозовий, що приписується прототипові батьківському [Фрейд, 1991в, с. 122–123]. Д. Ранкур-Лаферрієр аналізував особистість Сталіна на підставі його стосунків із матір'ю, яка шалено його любила (і це втілювалося в нарцисичному культі особи), і батьком, який його ненавидів (що проявилось в терорі як скерованій назовні ненависті) [Ранкур-Лаферрієр, 1996, с. 184].

У всіх цих положеннях виразно й істотно переплітаються кратичні (владно-підвладні) і статеворольові (чоловічо-жіночі) співвідношення. Частіше порівняння й зіставлення відбуваються по лінії статевих протиставлень, коли чоловічі або жіночі ознаки визнаються за первинні, а вже їхнім носіям приписуються властивості бути доміантними (чоловіки) або підлеглими (жінки). Якщо має місце гомосексуальна інверсія статевих ролей, то відповідно і майже пропорційно міняються й владно-підвладні співвідношення.

Коли ж виходити з логіки дискурсів первинного і вторинного узалежнення, то слід визнати, що статеворольові ознаки є похідними і навіть другорядними порівняно з ознаками владно-підвладними. Логіку чоловічого і жіночого можна розглядати як логіку первинних і вторинних узалежнень, відповідні властивості яких по-різному розподіляються між особами чоловічої і жіночої статі в результаті цілеспрямованих (не обов'язково свідомих) соціальних впливів. Чоловіче і жіноче, батьківське і материнське як суб'єктивно більш значуще та більш очевидне, ніж те, що позбавлене прямих статевих ознак, легше й швидше привертає увагу, фіксується, визнається за важливе. Але якщо первинне узалежнення в його найповноціннішому варіанті має відбуватися в процесі взаємодії з материнською (жіночою) постаттю, то відповідні риси априорі визнаються за більш жіночі.

Позаяк у суспільстві змістам вторинних узалежнень частіше відповідають чоловічі досягнення, чоловіки частіше на них орієнтуються у своїй активності, то й відповідний спосіб буття розглядається як більш чоловічий. Жіноча справа – давати початкову енергію й насагу, породжувати істоту не тільки біологічно, а й психічно, чоловіча справа –

упорядковувати життя, надавати йому мети й сенсу. Відповідними рисами й наділяються чоловічі та жіночі образи, постаті, архетипи. Так, до переліку істотних рис архетипу матері К. Юнг уключив магічний авторитет усього жіночого, мудрість і духовну висоту, щось милостиве, таке, що дає пристановище, зростання, родючість і спрожиток, місце магічного здійснення та відродження, інстинкт сприяння й допомоги, щось потайне й приховане, щось темно-дрімуче, безодню, світ мертвих, щось таке, що поглинає, заврочує та отрує, збуджує страх, неминуче. Архетип Матері – це не сама мати, а той архетип, який, проекуючись на матір, надає їй мітологічного фону. Для чоловіка мати має явно виражений символічний характер [Юнг, 1998e, с. 129–130, 156]. Отже, архетип Матері володіє чоловіком, але водночас спонукає його позбутися себе, віддалитися від себе, можливо, перейти до узалежнення іншого (батьківського) типу.

Натомість у гіпержіночній жінки, за Юнгом, зв'язок із матір'ю не усвідомлюється як особистісний і завжди виявляється як влада. Така жінка безоглядно прагне влади, що призводить до знищення її власної особистості. Що несвідомішою є присутність матері в такій особистості, то більшою й могутнішою є її несвідома воля до влади [там само, с. 136]. Таким чином, материнська постать поглинає, поневолює дитячу особистість незалежно від статі. Проте водночас, очевидно під впливом соціальних стереотипів, вона ніби жене хлопчика від себе, звільняє від своєї присутності, при цьому зберігаючи її, тоді як дівчинку може назавжди залишити у своїй несвідомій владі.

Про важливість догенітальних інцестуальних зв'язків хлопчика і дівчинки з матір'ю говорив Е. Фромм: на них ґрунтується туга людини за захищеністю, задоволенням нарцисизму, звільненням від ризику відповідальності, від свободи та самоусвідомлення, страх перед власною силою й незалежністю. Ця тенденція перебуває в постійному конфлікті з протилежними тенденціями: народженням, рухом уперед і зростанням. Інцестуальні бажання являють собою фундаментальне прагнення бути прив'язаним до того, із чого людина вийшла, страх стати вільним і страх бути знищеним [Фромм, 1992а, с. 70–77].

У такому баченні материнської постаті підкреслюється її стабілізаційний, утримувальний, гальмівний характер. Вплив матері є неодмінною передумовою будь-якого розвитку дитини, але водночас занурює індивіда в дискурс перебування, існування, буття як такого, позбавленого тенденцій до самореалізації. На противагу цьому образ батька покликаний виштовхувати дитину з початкової застиглості, увести її у світ значень, суть яких випливає з позаособистісних диспозицій, із простору широкої та дедалі ширшої інтерсуб'єктної взаємодії. За Юнгом, позитивний комплекс батька сприяє орієнтації на духовні цінності та інтереси [Юнг, 1998з, с. 236]. Батько репрезентує закон і порядок, соціальні правила й обов'язки, він є тим, хто наказує або винагороджує [Фромм, 1992а, с. 74].

Співвідношення між узалежненням материнським і батьківським може, очевидно, характеризуватися у двоякий спосіб. По-перше, їх можна

розглядати як дві сторони цілісного процесу: залежно від обставин і потреб одна сторона може увиразнюватися більше, ставати провідною, а друга в цей час відступає на другий план. По-друге, можна вести мову про певну їхню послідовність, згідно з якою узалежнення материнського типу має відбуватися раніше, передувати батьківському, а узалежнення батьківського типу настає пізніше, після материнського. І в тому і в тому типі співвідношень є своя рація, й остаточне рішення тут, очевидно, має бути компромісним: слід визнати і симультанний (одночасний), і сукцесивний (послідовний) зв'язок обох субдискурсів. Такий двоїстий характер зв'язку забезпечує цілісність самого дискурсу узалежнення, а також можливість, легкість і природність взаємних переходів і перетворень субдискурсів.

За приклад такого взаємопереходу можна взяти описаний Е. Фроммом культ Великої Матері. Ушанування матері переноситься на рід, народ, расу, релігію тощо і трансцендує окремого індивіда та єднає його з усіма, хто шанує цього материнського ідола [там само, с. 71]. Тобто спільний ідеал, зразок, мета виводиться із залежності материнського типу, яка до певної міри однаково утримує всіх індивідів під владою образу матері. Але цей образ водночас існує поза кожним окремим індивідом і втілює в собі спільні для багатьох цінності. На відміну від цінностей, які ґрунтуються на вшануванні образу батька, цінності такого роду є не спільним породженням взаємодійних індивідів, а радше чимось таким, що дане їм у спільній діяльності заздалегідь, іманентно. Це спільна чуттєва й раціональна основа, із якої ще тільки можуть народитися більш абстрактні цінності й символи, що вже істотно віддалилися від материнського начала.

Цікаву характеристику переростання материнського узалежнення в батьківське знаходимо у Фромма, який писав про дві тенденції, що роздирають людину від моменту народження: з одного боку, вона хоче вийти на світ, шукає пригод, прагне незалежності, а з другого – хоче повернутися до материнського лона, тужить за безпекою, шукає захисту й залежності. У прив'язаності до матері криється потенційна можливість глибокої регресії, яка лише зрідка спостерігається у зв'язку з прив'язаністю до батька [там само, с. 71–75]. Материнське узалежнення, отже, глибинніше, первинніше, і батьківське може його до певної міри заступати, але частіше батьківське узалежнення настає після материнського, на його основі.

Материнське узалежнення весь час тримає людину в специфічних обіймах, одночасно підштовхуючи до подальшого розвитку, але при цьому й утримуючи від нього. Інцестуальний симбіоз із матір'ю, материнські зв'язки, поряд із нарцисизмом та некрофілією, Фромм трактував як головні чинники особистісної регресії аж до розпаду. Протилежними (такими, що зумовлюють прогресивний розвиток індивіда) є незалежність, свобода, любов, біофілія. А для того, щоб уникнути регресії і перейти на рівні прогресії, індивід має перетнути рівень, який Фромм називав нормою [там само, с. 82].

Якщо регресивний і прогресивний розвиток досить виразно пов'язуються із субдискурсами первинного і вторинного узалежнення відповідно, то на середньому, нормальному рівні явно домінують ознаки

дискурсу впорядкування. Отже, можна гадати, що сукцесивне розгортання владно-підвладних дискурсів інтерсуб'єктної взаємодії виливається в таку послідовність: від первинного узалежнення материнського типу до впорядкування і від нього – до вторинного узалежнення батьківського типу. Така послідовність становить своєрідний *дискурсивний цикл*, який, мабуть, є основним у визначенні психологічної природи інтерсуб'єктної взаємодії. Можливими є, мабуть, й інші співвідношення й послідовності, проте названа є найбільш типовою, провідною.

З. Карпенко виявила послідовність аксіогенезу особистості. Спочатку має місце перцептивно-дійове освоєння дійсності, відображається ціннісний зміст інформації, далі – усвідомлення себе суб'єктом певної діяльності, нарешті – ціннісне самовизначення, феноменологічне відцентрування трансцендентального Я від емпіричних напластувань ціннісного змісту [Карпенко, 2001, с. 39–44]. У цій послідовності вбачається чергування первинного узалежнення, упорядкування, вторинного узалежнення відповідно. Подібну дискурсивну послідовність знаходимо і в співвідношенні буттєвого, рефлексивного і духовного потоків психіки в концепції саморозвитку особистості О. Колісника [Колісник, 2003].

Аналогічна схема на міжособовому та широкому соціальному рівнях убачається, наприклад, в описаних Г. Оллпортом внутрішній і зовнішній мотиваціях релігійного почуття. Первинним є базовий мотив, що має внутрішню цінність. На його основі формується інструментальне ставлення до релігії, що найбільше спирається на зовнішні вияви релігійності. На такому рівні перебуває більшість вірян. Лише незначна частина їх досягає рівня справжньої релігійності, коли все керується всеохопним інтегральним зобов'язанням [Оллпорт, 1998, с. 121–123]. Таким чином, первинне узалежнення у вигляді базового мотиву веде людину шляхом упорядкування релігійних почуттів і ставлень, але при цьому завжди залишається тенденція зміцнювати й розвивати внутрішню, емоційну, чуттєву, ірраціональну залежність від віри, прагнення, яке дає змогу певній частині вірян інтегрувати своє життя в межах релігійного дискурсу – як дискурсу вторинного узалежнення.

С. Франк трактував буття “Ми” як раціональну єдність спільного порядку і спільної мети життя, але справжню сутність такого буття становить незбагненне як трансраціональне, що виходить за межі раціональності та ірраціональності [Франк 2000б, с. 542–544]. Отже, спільне буття людей виводить кожного з них із полону початкової ірраціональності, дає змогу раціоналізувати себе в спільному просторі, але при цьому породжує щось нове, трансраціональне, таке, чого немає ні в ірраціональній стихії індивідуальної психіки, ні в раціональній структурі спільної діяльності. У таких співвідношеннях виразно простежується описана вище дискурсивна послідовність.

С. Московічі говорить про два аспекти ірраціональності соціуму. З одного боку, суспільство створює вірування та впливові ідеї, а з другого – вивільняє емоційні сили несвідомого. Між ними – раціональне керування

речами й багатствами. Людські стосунки він поміщає між двома полюсами: патріархальним і матріархальним. В історичному розвитку жіночий винахід закону перетворився на матрицю чоловічого творіння – порядок [Московичи, 1996, с. 64, 367–370]. Таким чином, енергія материнських зв'язків спонукає людину до впорядкування, яке стає чоловічою функцією і приводить до батьківського узалежнення.

У Московічі йдеться також про первинну і вторинну харизму. Перша розпорошена в спільноті, її зміст становлять спільні пристрасті, які сприймаються як природна потреба. Друга являє собою силу, яка надає цим пристрастям точного напрямку з тим, щоб реалізувати політичне завдання або релігійне покликання. Початкова ідея виявляє себе як ірраціональна і бентежить, провокує ворожі емоції, але в міру поширення вона поступово стає звичайною й раціональною [Московичи, 1998, с. 174, 190]. Відтак дискурс узалежнення переходить у дискурс упорядкування. Московічі називає це явище дедемонізацією харизми і вважає його за доконечний етап переходу до легітимної влади. Таким він бачить життєвий цикл панування, який веде від харизми до раціональності [там само, с. 307–308].

Описана циклічність у чергуванні дискурсів означає, що після завершення кожного циклу відбувається перехід до наступного, тобто своєрідне “повернення” від вторинного узалежнення до узалежнення первинного. Так, у схемі духовних рухів як шляху від хаосу до космосу Г. Риккерта спочатку має місце віра в догмат, схоластика як результат уже пройденого розвитку (вторинне узалежнення. – *В. В.*), цю віру руйнує сенс, який перетворюється на раціональний догматизм (упорядкування. – *В. В.*), далі – натуралістична реакція, природа, “буря й натиск”, життя (первинне узалежнення. – *В. В.*) [Риккерт, 2000, с. 212–218].

Отже, процес поставання влади в суспільстві підлягає виявленій циклічній періодичності дискурсів взаємодії. Ірраціональне підкорення харизматичній владі має завершитися її дедемонізацією, рутинізацією, бюрократизацією, тобто впорядкуванням, і на основі цього має постати загальноновизнана легітимна влада, що втілює й порядок, й ідеологічну залежність. Для зміни такої влади потрібен новий сплеск харизматичного підкорення, яке самою своєю наявністю виправдовує злам усталеного й традиційного панування.

Урахування двоїстого змісту дискурсу узалежнення та встановлення послідовності чергування провідних дискурсів інтерсуб'єктної взаємодії спонукає доповнити схему функційно-дискурсивних модусів-позицій суб'єктів взаємодії, наведену в розділі 1.3, трактуючи її новий варіант як комплексну модель співвідношень взаємно спрямованих функцій владно-підвладного змісту інтерсуб'єктної взаємодії щодо індивідуального суб'єкта та індивідуального суб'єкта – у дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії.

Таке взаємне функційне впливання здійснюється, по-перше, у межах одного з трьох послідовних дискурсів інтерсуб'єктної взаємодії: первинного узалежнення, упорядкування, вторинного узалежнення, по-друге, відповідно до однієї з двох основних можливих позицій індивідуального суб'єкта в такій

взаємодії: домінування або підпорядкування. Відтак отримуємо шість функцій: *первинно-узалежнювальне домінування, первинно-узалежнювальне підпорядкування, упорядкувальне домінування, упорядкувальне підпорядкування, вторинно-узалежнювальне домінування, вторинно-узалежнювальне підпорядкування* (рис. 2.1).

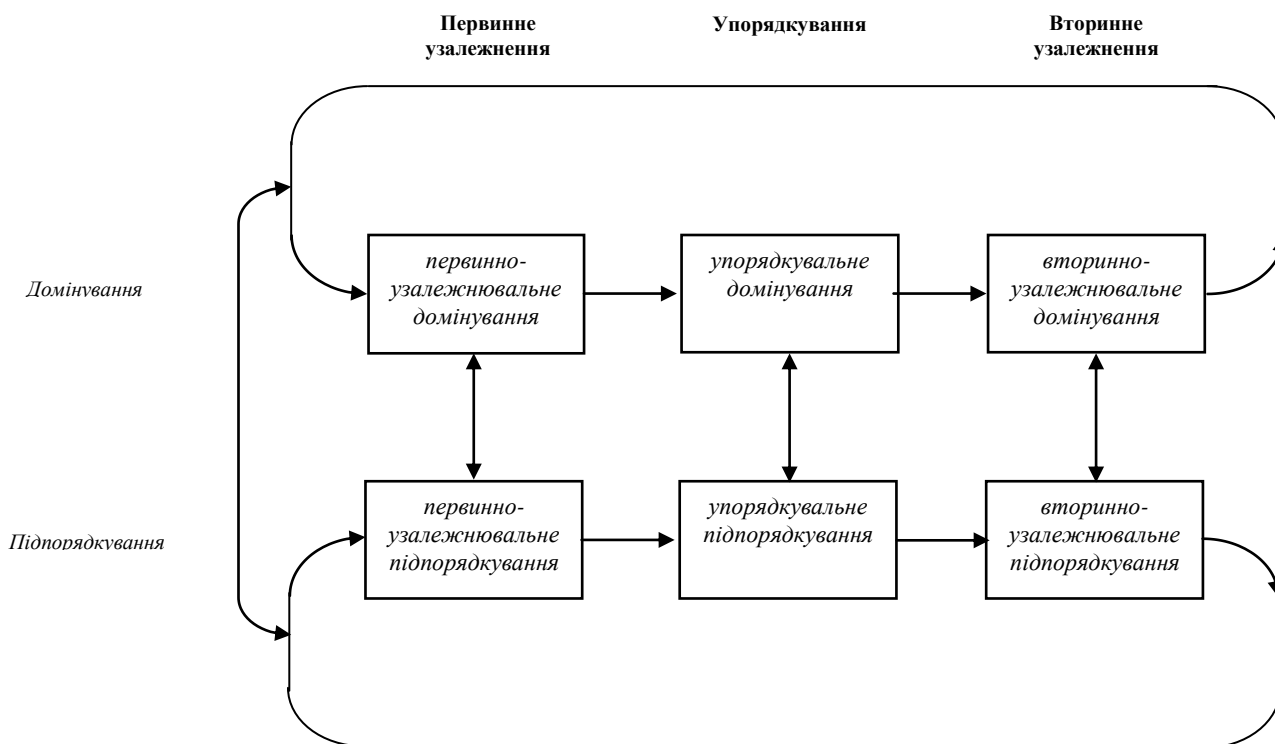

Рис. 2.1 Модель співвідношень взаємно спрямованих критичних функцій інтерсуб'єктної взаємодії та індивідуального суб'єкта

Залучення людського індивіда до інтерсуб'єктної взаємодії як власне її суб'єкта відбувається в багатьох різноманітних формах та на різних рівнях. На основі найістотніших ознак такого залучення можна визначити сім основних рівнів суб'єктної участі людини в інтерсуб'єктній взаємодії (рис. 2.2).

Названа порівневність більшою мірою узгоджується із соціальними характеристиками суб'єкта взаємодії, натомість є дуже умовною й відносною з погляду його психологічної залученості. Можна сказати, що в психологічному ракурсі наведені рівні є радше окремими аспектами, модусами, соціально оформленими варіантами взаємодії. Кожному такому рівневі відповідає певний статус індивіда як учасника взаємодії, а водночас й основний спосіб уходження, прилучення та участі індивіда в ній.

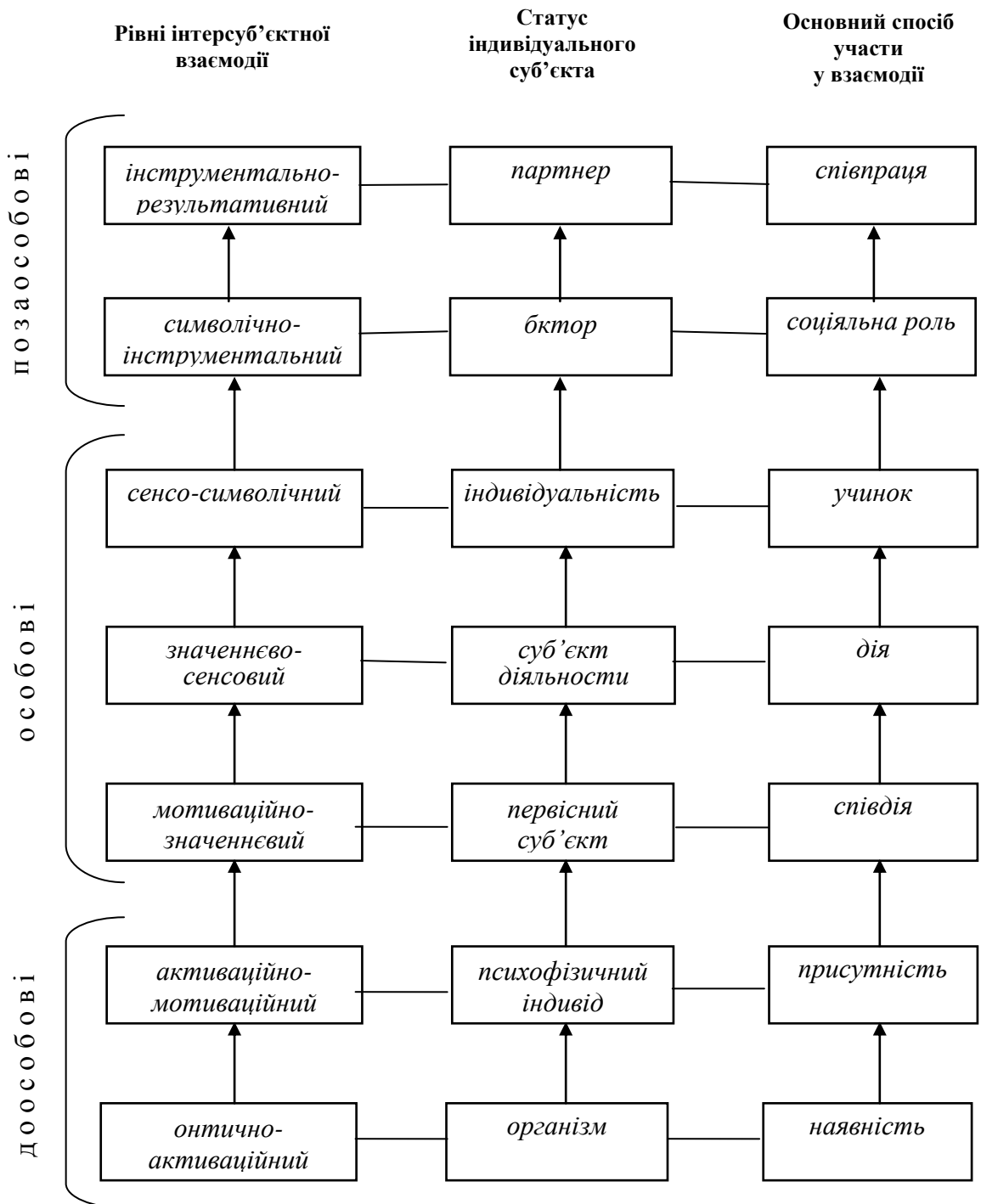

Рис. 2.2. Рівні суб'єктної участі людини в інтерсуб'єктній взаємодії

У певному розумінні вихідним є рівень *онтично-активаційний*, на якому визначальним є саме існування людини як *організму*, біологічного індивіда. Відтак основним способом її ще тільки потенційної участі в інтерсуб'єктній взаємодії є сама *наявність*.

На *активаційно-мотиваційному* рівні людина існує як *первісний суб'єкт*, як психофізичний індивід, що переживає об'єктивно незалежні від нього потреби свого організму. У цих переживаннях найперше втілюється й виражається індивідуальна суб'єктність людини. Основним способом

взаємодії із середовищем стає *присутність* – присутність зацікавлена, потребово заклопотана.

На наступний *мотиваційно-значеннєвий* рівень людина переходить під впливом соціалізаційних чинників, завдяки яким її психофізична сутність трансформується в соціопсихічну. Набуваючи властивостей *соціопсихічного індивіда*, людина стає особою – носієм соціально типових ознак. Спосіб прилучення до інтерсуб'єктної взаємодії – *співдія* (саме “співдія” як цілісна дія двох, кількох та більше суб'єктів, де участь одного суб'єкта має тільки відносно самостійний характер).

Далі йде рівень *значеннєво-сенсовий*, на якому особа дедалі виразніше автономізується, індивідуалізується, формує свою особистість, переходить від соціально типового до індивідуально-неповторного, а відтак стає здатною до виконання *дії*. У цій дії вона постає як істотно самостійний *суб'єкт діяльності*.

Наступний (і найвищий) рівень розвитку особи – *сенсо-символічний*. Досягнення цього рівня виявляється істотно складним для переважної більшості людей і набуває втілення як вельми специфічний статус існування на шляху самореалізації. Особа функціює як *індивідуальність*, суб'єкт творчості. Основним способом прилучення до інтерсуб'єктивності стає *вчинок* як соціально й морально значуща дія і водночас як творчий акт самопородження.

На наступних рівнях соціальної комунікації інтерсуб'єктний зміст істотно нівелюється, утрачає соціально-психологічну наповненість. Взаємодія перебігає здебільшого за стереотипними патернами і вимагає актуалізації не так індивідуальної суб'єктності, як соціально-рольових характеристик.

На один із цих двох рівнів особа може перейти з будь-якого з трьох попередніх рівнів, власне особових. Залежно від того, котрого з них вона досягла у своєму розвитку, її участь у взаємодії на *символічно-інструментальному* та *інструментально-результативному* рівнях може мати характеристики, що коливаються у вельми широкому діапазоні між максимальною і мінімальною суб'єктною залученістю. У міру стереотипізації й технологізації взаємодії особа бере в ній участь спочатку як *бктор* (на символічно-інструментальному рівні), а далі як *партнер* (на рівні інструментально-результативному). Способи такої участі – *соціальна роль* і *співпраця* відповідно.

Досягнення доцільного результату у взаємодії впливає на онтичний статус індивіда, і з рівня цього первісного статусу знову починає розгортатися взаємодійний цикл, що дедалі більше розшаровується й ускладнюється. Проте водночас слід зауважити, що в повноцінно розвинутої особи зв'язок між окремими рівнями, аспектами інтерсуб'єктної взаємодії набагато складніший і переходить з одного рівня на інший можуть відбуватися поза і навіть усупереч наведеній тут послідовності.

Акцентування дискурсивної природи інтерсуб'єктної взаємодії дає підстави говорити про її полідискурсивність. Серед безлічі потенційно можливих дискурсів виділяються як два провідні впорядкування та узалежнення. Як цілісно-неподільні і водночас протиставні ці дискурси виявляються й функціують на всіх стадіях особистісного розвитку, у всіх формах взаємодії індивіда і соціуму, на всіх рівнях соціальних функцій та інституцій.

У владно-підвладних співвідношеннях дискурс упорядкування виявляється очевиднішим і продуктивнішим у різних формах соціального порядку, різновидах офіційної влади. Одними з найяскравіших його виявів є розмаїті форми бюрократизації суспільного життя, що втілюють знеособлену владу анонімної впорядкувальної інстанції.

Принципово інакший психологічний зміст має дискурс владно-підвладного узалежнення, у межах якого важливим виявляється глибинно-емоційне, небезстороннє і небайдуже залучення учасників взаємодії. Зайняття домінантної або підпорядкованої позиції визначається не доцільністю, а безпосередніми прагненнями, не об'єктивними характеристиками ситуації, а ірраціональними властивостями взаємодійних сторін. Дискурс узалежнення найбільше увиразнюється в стосунках між близькими особами, особливо в реляції “мати – дитина”, а також коли має місце влада харизматична.

У межах дискурсу узалежнення визначено два субдискурси, які, проте, залежно від змісту взаємодії можуть набувати значення дискурсів цілком самостійних. Ідеться про первинне узалежнення, або узалежнення материнського типу, і вторинне узалежнення – батьківського типу.

Функція первинного узалежнення полягає в забезпеченні базальної єдності індивіда зі світом, формуванні чуттєво-емоційних основ взаємодії з іншими людьми. Зародження такого дискурсу найбільшою мірою забезпечується в процесі початкового “приєднання” новонародженої дитини як біологічного індивіда до соціального контексту існування (“первісної” соціалізації), визначальним чинником якого є взаємодія з особою матері.

Вторинне узалежнення також розпочинається на ранніх етапах соціалізації, але увиразнюється дещо пізніше і традиційно пов'язується з впливом батькової постаті. Воно постає як результат поступового абстрагування первинних емоційних переживань і відображає розбудову світоглядно-символічної особистісної сфери.

Доконечний для особистісного формування характер соціалізаційних впливів означає для індивіда певну обов'язковість підлягання їм, примусове підлаштування до вимог формувальних чинників, тобто надає процесові соціалізації владно-підвладного змісту.

Вирізняються істотні відмінності в процесах соціалізації хлопчиків і дівчаток, які від моменту народження потрапляють у принципово різні умови особистісного формування. Має місце винятково складне переплетіння

владно-підвладних і статеворольових характеристик. Загалом же владно-підвладні ознаки входження індивіда у світ виявляються первиннішими за ознаки статеворольові, які нюансують це входження відповідно до статевих особливостей. Загальні закономірності первинного і вторинного узалежнення специфічно втілюються в розвитку хлопчачої і дівчачої особистості.

Аналіз характеристик особистісного формування в процесі інтерсуб'єктної взаємодії дає підстави вивести основну парадигму співвідношення дискурсів, які вишиковуються в послідовний дискурсивний цикл: від первинного узалежнення через упорядкування до вторинного узалежнення. Цей цикл може розглядатися як іманентна кратологічна властивість інтерсуб'єктної взаємодії.

Комплексна модель співвідношень взаємно спрямованих функцій владно-підвладного змісту інтерсуб'єктної взаємодії щодо індивідуального суб'єкта та індивідуального суб'єкта – у дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії містить функції первинно-узалежнювального домінування, первинно-узалежнювального підпорядкування, упорядкувального домінування, упорядкувального підпорядкування, вторинно-узалежнювального домінування, вторинно-узалежнювального підпорядкування.

Залучення людини до інтерсуб'єктної взаємодії відбувається на окремих рівнях, кожному з яких властивий певний статус індивіда як учасника взаємодії та основний спосіб такої участі. На онтично-активаційному рівні людина існує як організм, а основним способом участі є наявність. На активаційно-мотиваційному рівні – як первісний суб'єкт, спосіб участі – присутність. На мотиваційно-значеннєвому рівні людина набуває властивостей соціопсихічного індивіда, спосіб прилучення до інтерсуб'єктної взаємодії – співдія. На значеннєво-сенсовому рівні особа постає як суб'єкт діяльності і стає здатною до виконання дії. Досягаючи сенсо-символічного рівня, особа функціює як індивідуальність, основним способом її прилучення до інтерсуб'єктивності стає вчинок. Далі йде символічно-інструментальний рівень, на якому людина – бктор, який виконує соціальну роль. На інструментально-результативному рівні особа бере участь як партнер у співпраці.

Резюме

Трактування індивідуальної суб'єктності найчастіше поміщаються в розлогу дихотомічну шкалу, на одному полюсі якої пріоритет віддається субстанційно-індивідуалістським тлумаченням, а на другому – домінує увага до функційно-соціалізаційних процесів. Загалом психологія дедалі більше рухалася шляхом визнання цілісно-єдиної природи індивідуальної суб'єктності і соціетальної (квазі)суб'єктності.

У з'ясуванні природи і психологічного змісту колективної суб'єктності та інтерсуб'єктивного простору істотну методологічну перевагу мають інтеракціоністські підходи, де центральною категорією виявляється взаємодія між індивідуальними суб'єктами в контексті надіндивідуальних

співвідношень і залежностей. Взаємодія стає чинником і середовищем, які забезпечують можливість вияву та самого існування суб'єктності – індивідуальної і колективної.

Апріорі дискурсивна природа інтерсуб'єктної взаємодії забезпечує іманентну наявність спільної основи як для існування, так і для аналізу різноманітних міжособових явищ і процесів у її контексті. Інтеракційний дискурс поширюється за межі мовно-мовленнєвих змістів і трактується як спосіб інтерпретації лінгвістичної, пара- та екстралінгвістичної реальності, функціонування семіотичних схем відображення дійсності та інтерпретаційних схем виходу суб'єкта на неї.

Така дійсність постає насамперед у взаємодії людського суб'єкта з іншими людьми. Єдиною насправді відображуваною дійсністю є та, що розкривається завдяки інтерсуб'єктній взаємодії, набуваючи колективно-феноменологічної суті.

Психологічний зміст індивідуального суб'єктивного буття визначається як герменевтична інтерпретація цілісного світу. Поєднання об'єктивних чинників середовища та особистісних диспозицій результує утворенням індивідуальної моделі світу, що охоплює всі можливі аспекти світобачення. Відтак інтерсуб'єктна взаємодія полягає в обміні моделями світу, ментальними схемами світобачення між окремими суб'єктами, у процесі якого суб'єкти взаємно визначаються та інтерпретуються.

У контексті інтерсуб'єктної взаємодії суб'єкт перебуває у владній залежності від інтерпретаційних схем: він ними володіє, використовує їх, а водночас – керується їхніми приписами, діє у визначених ними межах.

Інтерпретуючи дійсність, суб'єкт наділяє її певними сенсами. Джерелом їх, з одного боку, є сама дійсність, а з другого – суб'єктивна значущість стає основним мірилом сенсової структури.

Соціально-інтерсуб'єктний процес легітимації сенсів лежить в основі творення символічного універсуму – як індивідуального, так і соціетального. Символи виявляються репрезентантами сенсів, що робить наочнішим розуміння життя як “тексту”. Життя “читається” із сенсів символічно оформлених, завдяки чому й стає текстом.

Зародження і засвоєння знаково-символічної структури стає можливим тільки через інтерсуб'єктну взаємодію: суб'єкт включається в дискурсивне світобачення завдяки входженню в її дискурс. І внутрішні, і зовнішні спонуки мають бути відображеними в інтерсуб'єктивному просторі, стати предметом психологічного діалогу, сенсового обміну, скласти основу колективної феноменології.

За первісний треба визнати дискурс взаємодії безпосередньо інтерсуб'єктної, у формі живого діалогу, яка становить джерело як внутрішнього самовідображення, так і творення спільної з іншими людьми дискурсивно-сенсової основи життєдіяльності.

Засвоюючи, використовуючи та розвиваючи дискурс взаємодії, суб'єкт водночас потрапляє під владу відповідної символіки. На різних рівнях таку владу здобуває символіка універсальна, соціетальна, міжособова,

індивідуальна, ситуаційна. Співвідношення між дискурсами взаємодії і влади описується формулою: дискурс взаємодії первинний щодо дискурсу влади, а дискурс влади іманентний дискурсові взаємодії.

Реалізація владно-підвладних співвідношень в інтерсуб'єктній взаємодії ґрунтується на співіснуванні дискурсів упорядкування та узалежнення. Перший утілюється в розмаїтих формах соціального порядку, символізує владу анонімних упорядкувальних інстанцій. Другий означає глибинно-емоційне і небезстороннє залучення учасників взаємодії.

У межах дискурсу узалежнення функціують два субдискурси: узалежнення первинне і вторинне. Функція первинного узалежнення полягає в забезпеченні базальної єдності індивіда зі світом, формуванні чуттєво-емоційних основ взаємодії з іншими людьми. Вторинне узалежнення постає як результат абстрагування первинних емоційних переживань і відображає розбудову світоглядно-символічної особистісної сфери.

Доконечний для особистісного формування характер соціалізаційних впливів означає певну обов'язковість підлягання їм, надає процесові соціалізації владно-підвладного змісту. Істотно, що владно-підвладні ознаки входження індивіда у світ виявляються первиннішими за ознаки статевої ролі.

Аналіз дискурсивних характеристик особистісного формування в процесі інтерсуб'єктної взаємодії дає підстави вишикувати основні дискурси в послідовний цикл: від первинного узалежнення через упорядкування до вторинного узалежнення, що може розглядатися як іманентна кратологічна властивість інтерсуб'єктної взаємодії.

Комплексна модель співвідношень взаємно спрямованих функцій владно-підвладного змісту інтерсуб'єктної взаємодії щодо індивідуального суб'єкта та індивідуального суб'єкта – у дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії містить функції первинно-узалежнювального домінування, первинно-узалежнювального підпорядкування, упорядкувального домінування, упорядкувального підпорядкування, вторинно-узалежнювального домінування, вторинно-узалежнювального підпорядкування.

Залучення людини до інтерсуб'єктної взаємодії відбувається на окремих рівнях, кожному з яких властивий певний статус індивіда як учасника взаємодії та основний спосіб такої участі: онтично-активаційний рівень – організм – наявність; активаційно-мотиваційний рівень – первісний суб'єкт – присутність; мотиваційно-значеннєвий рівень – соціопсихічний індивід – співдія; значеннєво-сенсовий рівень – суб'єкт діяльності – дія; сенсо-символічний рівень – індивідуальність – учинок; символічно-інструментальний рівень – бктор – соціальна роль; інструментально-результативний рівень – партнер – співпраця.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ІНТЕРСУБ'ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

3.1. Внутрішньоіндивідні та особистісні передумови інтерсуб'єктної взаємодії

Наявність потреб і можливість задоволення їх, принаймні на ранніх стадіях розвитку, виключно через і завдяки середовищу примушує індивіда специфічним чином до цього середовища звертатися, спрямовувати на нього увагу. Актуалізація *незадоволеної потреби* зумовлює виникнення специфічного стану *напруження*, а цей стан спонукає до активності. Така активність початково може не бути спрямована на середовище, але в такому разі вона здебільшого не приводить до задоволення потреби і не знімає напруження. Відтак індивід спрямовує активність в інших напрямках, натрапляючи, урешті-решт, на ситуацію, у якій його потреби задовольняються. Завдяки такому контактowi зв'язок із середовищем стає суб'єктивно значущим.

Оскільки саме в середовищі містяться потенційні можливості задоволення потреб, то проблема індивіда полягає в тому, щоб через відповідну активність проникнути в це середовище, наблизитися до нього, з'єднатися з ним, причому це наближення і з'єднання повинні бути адекватними меті – задоволенню потреб. Виникнення потреби, за К. Левіном, відображається в психічному полі індивіда як стан напруження, а задоволення потреби (досягнення мети) означає вивільнення цього стану [Левин, 2000г, с. 26]. Зрозуміло, що психічне поле цілковито належить самому індивідові, є основною, можливо, єдиною формою існування його психічного. Це поле не є частиною середовища, зовнішнього щодо індивіда, проте воно є проєкцією психічного світу індивіда на середовище. Прагнучи задоволення потреб, суб'єкт звертається до середовища зі своєрідним психологічним запитом, і чи не основною характеристикою такого запиту є стан напруження. Воно виникає в просторі, компонентами якого є наявність потреби в індивіда, його очікування щодо можливостей її задоволення, характеристики середовища, що містять потенційно-ймовірнісні можливості такого задоволення.

Якщо середовище є соціальним, а так зазвичай і буває у випадку людського індивіда, то воно, по-перше, розширює діяпазон можливостей задоволення потреб, по-друге, оптимізовує процес задоволення. Цей процес не обмежується можливостями інстинктивної чи умовнорефлекторної поведінки батьківських особин, а включає практично нескінченний обсяг складових соціального досвіду. У такому розумінні дорослі, які трансформують дитині цей досвід, постають перед нею як носії життєво значущої інформації.

Відтак для дитини досвід задоволення потреб від самого початку стає досвідом соціальним [Argyle, 2001, s. 21–25; Georgieva, 2002]. Задоволення потреб утрачає безпосередній характер і репрезентується дитині як більш чи

менш складна ієрархія значень, які вона має поступово засвоювати і, засвоюючи, розпізнавати та розкодовувати їхній зміст.

Соціально визначена організація середовища, яка дається людському індивідові в процесі значущої взаємодії з іншими, незмірно оптимізує і робить багатогранним процес задоволення потреб. Цей процес стає дедалі менш випадковим і дедалі більш цілеспрямованим, доцільним. Як писав К. Левін, життєвий простір, що містить психологічну особистість та її середовище, має тенденцію ставати дедалі вище організованою одиницею [Левин, 2000г, с. 132].

Одна з принципових відмінностей психічного поставання людського дитяти від тваринного полягає в тому, що перед людиною в її психічному розвитку відкриваються майже нескінченні варіанти формування, тоді як для тварини існує порівняно вузький спектр потенційних можливостей розвитку психіки та поведінки і спонукання, що йдуть із боку середовища, жодним чином не можуть вивести її за наперед задані межі існування [Argyle, 2001, s. 19–20]. Можливості розвитку людини обмежено фізично. Що ж стосується психосоціальних можливостей, то тут межі розвитку якщо й існують, то є надто віддаленими, аби бути якимсь чином визначеними й збагнутими. Для людського дитинчати інші не є лише наявними в її середовищі фізично-біологічними тілами: вони є носіями значущої інформації, що розкривається в просторі взаємодії з ними, набуває існування в її процесі.

Таку взаємодію Г. Салліван називав інтерперсональною. Напруження потреби в ній він розглядав як тенденцію інтегрувати ситуацію, доконечну для задоволення потреби і таку, що цілковито відповідає цій меті [Салліван, 1999, с. 109]. Інтеграція ситуації інтерперсональної взаємодії поступово веде до засвоєння соціально зумовленого досвіду задоволення потреб. Вона полегшує, прискорює, оптимізує цей процес, а самий задоволення, відповідно, спонукає індивіда активніше прилучатися до інтерперсональної взаємодії, прагнути її, намагатися затримати або відновити. У такому контексті зрозумілішими стають джерела формування різного роду міжособистісних узалежнень [Буунк, 2001; Zimbardo, Ruch, 1975, p. 466–475].

Після задоволення конкретної потреби має виникнути стан нової потреби, для того щоб інтегративна інтерперсональна ситуація знову, хоч і не зовсім наново, сформувалася. Лише тривале багаторазове повторення інтерперсональних ситуацій взаємодії зумовлює, урешті-решт, формування більш чи менш тривкого досвіду задоволення в ній потреб. Якщо досвід такої взаємодії в ранньому віці виявляється недостатнім, не досягає певної критичної маси, то результатом такого малоцінного розвитку стає малоцінна особистість. Коли ж особистість уже сформована, то задоволення тих чи тих її потреб не веде до припинення інтерперсональних ситуацій. Ці ситуації не зникають із припиненням безпосередньої взаємодії. Вони втілюються в явищі інтерсуб'єктивності, яка існує для соціального індивіда як потенційна можливість задоволення потреб у взаємодії з іншими людьми.

Очевидно, людину як носія такої інтерсуб'єктивності мав на увазі Е. Фромм, коли говорив про соціальний характер нормальної людини,

суб'єктивна функція якого полягає в тому, щоб спрямовувати її дії відповідно до її практичних потреб і давати їй психічне задоволення від діяльності [Фромм, 1990, с. 235]. До цього належало б додати, що потреби людини не слід розуміти вузько прагматично, тобто не вкладати в поняття “практичні потреби” тільки утилітарно-життєвий зміст. Потребова сфера людини є надто складна, і не завжди добре відомо, які саме потреби можна називати практичними, а які – непрактичними. До того ж і сам Фромм (на противагу З. Фройдіві) основними психологічними явищами називав потреби й прагнення, що виникають зі ставлень індивіда до інших людей [там само, с. 241].

Не багато треба фантазії, аби збагнути, наскільки “непрактичними” можуть бути потреби, що виникають у сфері людських стосунків і відірвані від прямої біологічної основи. С. Московічі трактує пряме задоволення потреб як одну з головних перешкод у міжлюдських стосунках [Московичи, 1996, с. 302]. Водночас інша людина або, радше, соціальне середовище загалом є основним чинником задоволення потреб індивіда, постаючи перед ним у процесі взаємодії. Г. Салліван говорив про потребу сприяння іншої людини в розрядці напруження: у структурі психіки, яка розвивається, міцно закорінюється потреба турботи як потреба інтерперсонального характеру [Салліван, 1999, с. 65–66].

Таким чином, задоволення потреб, що спонукає індивіда до активності, має сенс тільки у взаємодії з іншими людьми. Навіть самі початкові біологічні потреби набувають певного сенсу для індивіда завдяки відображенню в ситуації інтерсуб'єктних контактів. Потреба, що об'єктивно виникає як стан напруженого браку чогось, суб'єктивно постає перед індивідом через те, що проєкується і певним чином об'єктивується в інтерактивній ситуації.

Психологічне розуміння інтерперсональної взаємодії цілком очевидно спонукає дошукуватися в її основі певних дисгармоній, які зумовлюють спрямування індивідуальної активності в інтерсуб'єктивний простір. Найочевиднішою та найзагальнішою причиною таких дисгармоній є стан незадоволеності тих чи тих потреб. Позаяк ідеальний стан цілковитого задоволення потреб є принципово недосяжним, то більший чи менший рівень незадоволеності спричиняє внутрішній дискомфорт. Базальними модусами такого дискомфорту найчастіше бувають стани напруження, тривоги, страху. Оскільки саме ці стани спонукають індивіда до вияву активності, яка потенційно може привести до задоволення потреби, то вони завжди мають місце, певним чином виражаються в інтерперсональних стосунках, у взаємодії. Характер і спрямованість такої взаємодії може сприяти зняттю або послабленню негативних станів, а може, навпаки, призводити до їхнього посилення й загострення.

В обох цих варіантах наявність станів напруження, тривоги, страху та їхній вияв у простір інтерсуб'єктної взаємодії може розглядатися як передумова індивідуального особистісного розвитку – позитивного чи

негативного залежно від конкретних соціально-індивідуальних співвідношень.

Напруження частіше трактується в його негативному значенні, хоча в контексті співвідношення індивідуального та інтерсуб'єктивного має йтися радше про стан більш чи менш виражених невідповідностей, стан, який не обов'язково має суб'єктивно негативний зміст. Так, Л. Росс і Р. Ніббетт зазначають, що індивідуальну психіку і колективні утворення слід розглядати як системи, що перебувають у стані напруження: їм притаманна нестійка рівновага, складне поєднання стримувальних і спонукальних чинників, брак прямої залежності між масштабом маніпуляції і її ефектом [Росс, Ніббетт, 1999, с. 50–52].

В. Райх говорив про страх справжнього безпосереднього психічного контакту з людьми та процесами дійсності [Райх, 1999, с. 199]. За А. Адлером, страх прокрадається в повсякденні стосунки і стає щонайважливішим знаряддям домінування індивіда над іншими людьми [Адлер, 1997ж, с. 235]. С. Московічі розглядає страх і насильство як породження деідентифікації та надідентифікації індивідів, розчинених у натовпі. Відповідні коливання поведінки та емоційних станів зумовлюють взаємний перехід страху в насильство і навпаки: у паніці індивід спрямовує свій страх проти натовпу та сліпо його руйнує, за терору саме натовп спрямовує свій страх проти людини [Московичи, 1996, с. 332–338]. Соціально оточення притягує до себе агресивні імпульси індивіда і, за суттю, провокує його на вияви агресії [Бэрн, Ричардсон, 1997; Лоренц, 1994; Майерс, 1996, с. 483–531].

Переважає більшість актів інтерсуб'єктивної взаємодії відбувається в досить поміркованих межах спілкування та взаємного впливу. Відповідно й емоції та стани страху, напруження, тривоги здебільшого не досягають яскравих ступенів вираження. Тривога й страх завжди більшою чи меншою мірою є компонентами психічного стану, що характеризує перебування індивіда в полі взаємодії з іншими. У психоаналітичних концепціях цим станам відводиться порівняно більш значуща, часто вирішальна роль. В інших парадигмах страх і тривога можуть оцінюватися набагато поміркованіше, але практично ніколи не ігноруються цілковито (хіба що в бігевіористських тлумаченнях їм не приділяється більш-менш значущої уваги, хоча й не заперечується їхньої істотної ролі).

Особливо наполегливо тривогу як результат і чинник інтерперсональних стосунків аналізував Г. Салліван. На його думку, роль тривоги в інтерперсональних взаєминах така нескінченно велика, що виділення її з усієї різноманітності видів напруження набуває особливого значення. Рівень тривоги, яка переживається людиною, багато в чому є провідним чинником, що детермінує інтерперсональні стосунки. Салліван докладно аналізував процес породження та взаємної індукції тривоги в стосунках матері і немовляти, що є результатом їхнього співіснування. Тривога одного з них “чіпляється” за тривогу другого, індукує її та індукується сама. У такий спосіб утворюється своєрідний ланцюжок тривог,

що якраз і становить основу інтерперсональної взаємодії. Тривога водночас інтегрує і дезінтегрує інтерперсональні взаємини, і створює, і руйнує інтерперсональну ситуацію [Салліван, 1999, с. 66–69, 108–110, 162].

Таким чином, можна сказати, що в ранньому віці взаємно спрямовані тривоги матері і дитини виконують своєрідну енергетичну функцію формування інтерсуб'єктивності. Ці взаємини дедалі більше ускладнюються, і поступово тривога перестає виявлятися цілком безпосередньо, а трансформується в інших видах інтерперсональної активності. Зокрема Салліван описує процес сублимації (відмінний від фрейдівського) як неусвідомлюване заміщення поведінкових виявів, що викликають переживання тривоги або заходять у суперечність із системою самости, соціально прийнятнішою активністю. Потреби, які не дістають задоволення через сублимацію, реалізуються шляхом прихованих і явних символічних дій, що не заходять у принципову суперечність із соціальною цензурою, інакше кажучи, не є пов'язані з тривогою [там само, с. 187–189]. Отже, тривога, яка початково штовхала матір і немовля одне до одного, взаємно прив'язуючи їх емоційно, згодом стає чинником, що зумовлює відхід від безпосереднього задоволення потреб і дає змогу задовольняти потреби опосередковано, непрямо, символічно.

Екстеріоризація внутрішніх станів у міжіндивідуальний простір натрапляє на певні обставини, що складаються в цьому просторі, – обставини більш чи менш сприятливі, які індивідом відображаються та інтеріоризуються. Індивідуальний досвід задоволення потреб через контакт із середовищем зумовлює формування інтрасуб'єктивних підвалин. Способи взаємодії із середовищем, що найчастіше себе виправдовують, стають типовими, зумовлюють породження відносно стійких структур, які врешті-решт стають диспозиційними характеристиками особи, а в контексті взаємодії постають як її *диспозиційні* чинники.

Диспозиційні характеристики, з одного боку, базуються на первісних біопсихічних структурах індивіда, а з другого – формуються завдяки актуалізації цих вихідних структур під впливом чинників, що йдуть із середовища (див., напр., [Phelps, Thomas, 2003]). І надалі, уже сформувавшись, ці характеристики зберігають свою почасти середовищно-ситуаційну природу. У визначенні активності індивіда вони завжди постають як продукт власного попереднього формування під впливом середовища і водночас як результат активації індивідуальної суб'єктивності у відповідь на безпосередні впливи наявної ситуації.

Можна гадати, що актуальна поведінка індивіда цілковито визначається двома групами чинників: диспозиційними і ситуаційними. Але при цьому слід мати на увазі, що диспозиційні чинники опосередковано містять у собі весь досвід попереднього індивідуального життя, а за ситуаційними чинниками стоїть широкий соціально-середовищний контекст.

Неувага до індивідуальних особливостей у процесі міжіндивідуальної взаємодії може бути виправдана лише як окремий момент аналізу. Загалом же ігнорування особистісних диспозицій заздалегідь прирікає такий аналіз на

неуспіх. Як пише В. Казміренко, аналіз міжіндивідуальних стосунків і взаємодій завжди має бути доповнено інтраіндивідуальним підходом, що дає змогу зрозуміти не тільки особливості взаємодії людини з іншими, а й структуру її самосвідомості та її Я [Казміренко, 1993, с. 175].

Увагу до особистісних причин поведінки привертає, зокрема, її ненормативність. Унормована поведінка сприймається як елемент і наслідок ситуації, у якій особа лише йде за певними обставинами, що впливають на неї. Нормативна особистість – це безбарвний елемент ситуації, позбавлений виражених індивідуальних ознак. За великою міркою нібито не має значення, яка саме особа діє в тій чи тій ситуації, головне – як складається й розвивається сама ситуація, яким чином вона визначає й підпорядковує поведінку включених до неї індивідів.

Таке беззастережне віддання пріоритету ситуаційним чинникам тільки почасти підтверджується даними емпіричних досліджень та життєвських спостережень. Насправді ж поведінка особи в ситуації, як правило, є результатом складного поєднання диспозиційних і ситуаційних чинників. Складність та оригінальність поведінки не може бути наслідком тільки диспозиційної або тільки ситуаційної своєрідності. Нестандартною може бути поведінка своєрідної, оригінальної особи у звичайних умовах або поведінка особи пересічної в умовах нестандартних. І ще більше можливостей для виявів нестандартної поведінки маємо в ситуації взаємодії двох, кількох, багатьох нестандартних осіб у нестандартних умовах.

Якщо простежити розвиток психології за шкалою “диспозиційність – ситуаційність”, то слід констатувати, що йому притаманний не лінійний і пропорційний, але досить стабільний рух від переважання диспозиційних до ситуаційних пояснень. Найбільше із цієї лінії розвитку випадає клясичний бігевіоризм, що намагався ігнорувати “чорний ящик” психіки. Відомо, проте, що йому на зміну прийшли необігевіористські варіанти. Загалом же для клясичної психології більшою мірою характерна увага до індивідуально-особистісних проблем і структур. Навіть Г. Лебон, у центрі уваги якого була поведінка людини в натовпі, зазначав, що вплив середовища на людину є найслабший. Цей вплив здається великим тому, що він діє на побічні й тимчасові особливості або на ще приховані задатки характеру [Лебон, 1995, с. 27].

З одного боку, із таким положенням Лебона узгоджується думка Г. Тарда про те, що в утворенні натовпу індивіди беруть участь тільки своїми подібними національними рисами, які складаються та утворюють одне ціле, але не своїми індивідуальними відмінностями, які нейтралізуються [Тард, 1998, с. 267–268]. Оскільки в натовпі індивіди, як правило, регресують на нижчі рівні соціального буття, то, очевидно, зазначена Тардом деіндивідуалізація відбувається під впливом середовища, що в умовах натовпу посилюється. З другого боку, однією з найістотніших характеристик розвитку людської раси (якщо користуватися з термінології Лебона) є дедалі зростаюча індивідуалізація. І тому не виключено, що вплив середовища, спрямований проти індивідуальності, на вищих рівнях розвитку соціуму

стає не сильнішим, а лише помітнішим – через те, що йому протидіє сформована індивідуальність.

Відтак людина з достатньо вираженою індивідуальністю відповідає на впливи зовнішнього середовища, як писав Е. Фромм, тим чи тим способом залежно від її індивідуальних особливостей [Фромм, 1993, с. 35]. Така сучасна людина набагато активніше й ефективніше протистоїть середовищним впливам, ніж її далекі предки. Це вже про сучасну особу говорив А. Адлер, зазначаючи, що будь-хто здатен переробити й перекроїти свої контакти з навколишнім світом таким чином, щоб вони відповідали його життєвим наставленням [Адлер, 1997ж, с. 45]. Це не означає, що ми робимо це всі, завжди і всюди. Це означає, що індивідуалізована особа може цілком успішно будувати свої взаємини із середовищем відповідно до власних потреб і можливостей, порівняно менше орієнтуючись на стимули самого середовища. Ще категоричнішим у цьому пляні був Г. Оллпорт, за яким риси не може бути визначено через характеристики взаємодії, оскільки всі тенденції черпають свою енергію з особи, а не із середовища [Оллпорт, 1998, с. 59].

П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що властива біологічній природі людського існування відкритість світові завжди трансформується соціальним порядком у відносну закритість світові [Бергер, Лукман, 1995, с. 87–88]. Ця закритість якраз і має означати посилення ролі індивідуального, внутрішньоособистісного чинника. Вихід у світ закритої цьому світові особистості істотніше зумовлюється нею самою, її власними структурами, ніж об'єктивними параметрами існування. Це й дало підстави К. Попперові заявити, що людський чинник є саме непевним і свавільним елементом у соціальному житті в усіх соціальних інституціях [Поппер, 1994, с. 176]. Для К. Левіна включений у ситуацію індивід – це лише елемент поля, носієм якого він сам і є. Оскільки поведінка залежить від кожної частини поля, то на неї впливають і такі чинники, як загальна стабільність або нестабільність самого індивіда. Визнання Левіном значення особистісних чинників простежується також у змісті виділених ним трьох параметрів, від яких залежить те, наскільки швидко людина відступається від поставленої мети перед лицем труднощів: величина психологічної сили, спрямованої на мету; відчувана ймовірність досягнення мети; ступінь ініціативності людини [Левин, 2000а; Левин, 2000г, с. 167].

Відаючи назагал перевагу ситуаційним чинникам, Л. Росс і Р. Нісбетт роблять певні поступки в бік своєрідного компромісу. З одного боку, вони істотно спростовують визначальну роль диспозиційних чинників, а з другого – обстоюють не номотетичний підхід (коли всі особистісні параметри трактуються як рівнозначні в усіх осіб), а ідіографічний (коли увага зосереджується на унікальних сторонах структури кожної окремої особи) [Росс, Нісбетт, 1999, с. 33, 181]. За цікавий приклад такого ідіографічного підходу може правити опис особистісних характеристик осіб, “яких не люблять” [Куницяна и др., 2001, с. 202–203], де якраз і йдеться про вплив індивідуальних особистісних параметрів на перебіг міжособової взаємодії.

Структуру особистісних реакцій на соціально значущі подразники Ф. Зимбардо і М. Ляйппе зосереджують у категорії наставлення, що, з одного боку, ґрунтується на когніціях, афективних реакціях, поведінкових інтенціях і власне поведінці, а з другого – впливає на всі ці компоненти. Констатується принципово відмінна роль особистісних наставлень у поведінці екстерналів та інтерналів: функцію інтернальної поведінки описано як насамперед ціннісно-експресивну, у якій наставлення відіграють визначальну роль, натомість екстернальної – як насамперед соціально-адаптивну, де власні наставлення відіграють роль підпорядковану [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 46, 245–246].

Перебіг комунікації та зайняття в ній владно-підвладних позицій істотно зумовлюються особливостями різних характерологічних типів і психіатричних нозологій [Волков, 2000; Леонгард, 1981; Личко, 1983], особистісними детермінантами індивідуального стилю спілкування [Крупник, Сизова, 2001; Jamrojek, Sobczak, 2000, s. 52–63; Janikowski, 2002].

Що більш дисгармонійним і неадекватним інтра- та інтерпсихічним потребам індивіда є процес їхнього задоволення в інтерсуб'єктній взаємодії, то ймовірнішим стає почуття особистісної нижчости. Це почуття виникає у взаємодії індивіда з іншими людьми, оскільки його активність дістає певну оцінку з боку оточення, а ще більше через те, що, за суттю, уся взаємодія має взаємно оцінний характер щодо її учасників. Позаяк участь жодної особи у взаємодії не може оцінюватися тільки позитивно і в ній завжди є простір для негативних оцінок і порівнянь, то й почуття нижчости виявляється притаманним кожній людині (інша річ, що його вираженість може бути надто різною).

Як і кожна інша сфера психічного життя міжособова взаємодія має особливо проблемний характер для осіб із посиленим почуттям нижчости. За А. Адлером, будь-яке втручання ззовні здається такій людині загрозою її безпеці та спонукає до активного або пасивного самозахисту [Адлер, 1997и]. Почуття нижчости надає участі особи у взаємодії з іншими яскраво вираженого двоїстого характеру. З одного боку, особа може боятися такої взаємодії, боятися того, що вона увиразнить її малоцінність, але, із другого боку, саме це почуття якраз і може штовхати її в процес контактування з іншими для того, щоб у взаємодії з ними підтвердилася її повноцінність. Якщо в процесі взаємодії формується досить сильне почуття нижчости, то це відвертає особу від участі у взаємодії і спонукає шукати менш соціальні, але психологічно комфортніші шляхи задоволення потреб. Водночас така нижчість і привертає її до взаємодії хоч би для того, щоб зменшити її вираженість або знизити інтенсивність переживання (що, власне, має привести до такого самого результату).

Адекватно цей процес відбувається в межах натурального розвитку індивіда, коли переживання певної недостатності можливостей повноцінного задоволення потреб стає рушійною силою саморозвитку. Але в такому разі йдеться, власне, про позитивний особистісний розвиток, а не подолання почуття нижчости як такого. Можливими є й варіанти, коли особа

досить адекватно справляється зі своїми вадами, що дає їй психологічні підстави долати почуття власної малоцінності.

Проте набагато частіше мають місце більш чи менш неадекватні намагання позбутися малоцінності, що зазвичай набувають форми невротичної компенсації та гіперкомпенсації, залежності, агресії [Корольчук та ін., 2002, с. 42–43; Рибалка, Газнюк, 2003; Argyle, 2001, s. 25–26, 31–34; Społeczna..., 1998; Terruwe, Vaaras, 1981; Zimbardo, Ruch, 1975, p. 476–484]. Такі механізми лягають в основу владних зусиль особи, спрямованих на оволодіння собою та обставинами взаємодії із середовищем. Особа ніби нав'язує сама собі ілюзорну можливість опанування ситуації і себе в ній через невротичну трансформацію її змісту.

Сама людина не має жодної впевненості у власній цінності, така її впевненість є лише відображенням того, що думають про неї інші [Фромм, 1990, с. 107]. Тому людина шукає самоствердження, підтвердження своєї цінності у взаємодії з іншими. Якщо ж вона такого підтвердження не здобуває, то намагається знайти якісь інші, можливо менш адекватні, але, на її погляд, надійніші шляхи здобуття позитивного результату – упевненості в собі. У зв'язку із цим Е. Фромм указує на відмінність між невротичною і раціональною діяльністю: у раціональній людина діє для досягнення певного результату, у невротичній – аби позбутися нестерпної ситуації [там само, с. 134]. Відтак утворюється пресловуте невротичне коло: невротик, відчуваючи свою малоцінність, не наважується на адекватне відображення ситуації, а подумки деформує її, підганяючи під зручні йому характеристики; така взаємодія із ситуацією, як правило, не приводить до позитивного розв'язання проблем, а це ще більше посилює притаманне йому почуття нижчості.

Невротична особистість, за А. Адлером, обертає почуття власної нижчості на прагнення влади, досягнення якої дає компенсацію і гіперкомпенсацію, забезпечує перемогу над примусом із боку суспільства та волею оточення [Адлер, 1995, с. 52–53]. Невпевнений у собі індивід намагається знайти підтримку в багатстві, престижі і владі [Фромм, 1990, с. 108]. Цими позаособистісними характеристиками він захищається від несприятливих для нього ставлень та оцінок оточення. Різні особистісні позиції виявляються навіть у ставленні до самотності: особи самодостатні розцінюють його як свободу й незалежність, натомість і залежні, і домінантні – переживають як відчуження [Харламенкова, 1998].

Яскравим вираженням невротичного використання владно-підвладних співвідношень є також садизм і мазохізм, що постають як засоби подолання власної нижчості. При цьому садизм означає намагання розширити й доповнити свою малоцінну суб'єктність шляхом домінування над суб'єктністю іншої людини, а мазохізм стає компенсаторною відмовою від власної малоцінної суб'єктності і приєднанням до повноціннішої.

У всіх цих та інших варіантах пошуку особистістю свого місця в життєвому просторі відбуваються активація, актуалізація і трансформація внутрішньоособистісних станів та особистісних наставлень як результат

індивідуальних намагань приєднатися до середовища під впливом засвоєних і засвоєваних соціальних схем життєдіяльності.

* * *

В основі заходження індивіда в інтерсуб'єктну взаємодію лежать первинні біологічні потреби. Задоволення цих потреб (реальне, а не ілюзорне) стає можливим тільки завдяки виявленню їх у навколишнє середовище, що забезпечує можливість отримання у відповідь належних засобів.

Для людського індивіда процес задоволення потреб первісно набуває соціального змісту, стає оптимальним завдяки соціальній організації. Така організація втілюється у вигляді численних інтерперсональних ситуацій, у яких відбувається взаємодія потребуючого суб'єкта і соціального оточення.

Незадоволення біологічних потреб новонародженої дитини спричиняє внутрішній дискомфорт у вигляді розмаїтих тривог і страхів. Можна вести мову й про первісно притаманний екзистенційний страх, що існує незалежно від задоволення/незадоволення біологічних потреб, а сам постає як базальна потреба переживати своє відчайдушне існування. І в тому і в тому варіанті психічне напруження дитини натрапляє на емоційно насичену увагу до неї з боку дорослих осіб, через що взаємно виявлювані тривога й страх набувають інтерперсонального характеру та утриваються як атрибутивна властивість інтерсуб'єктної взаємодії.

Саме в процесі такої взаємодії забезпечується психологічно значуще поєднання диспозиційних характеристик індивіда, суб'єкта, особи, що виявляються в середовище, і ситуаційних чинників, які на свій спосіб визначають поведінку. У психології традиційно більшого значення надається диспозиційним характеристикам порівняно із ситуаційними ("фундаментальна помилка атрибуції"), натомість ігнорування суб'єктно-особистісних чинників робить інтерсуб'єктну взаємодію психологічно вихолощеною та абстрактно-безглуздою.

Роль диспозиційних характеристик особи у взаємодії особливо вагомо виявляється в проблемному характері, який взаємодія має для осіб із різного роду особистісними недостатностями, насамперед комплексом нижчости. Для них взаємодія стає засобом не активного самоперетворення і перетворення дійсності, а підтвердження власної цінності, зниження психологічного дискомфорту. Клясичним прикладом є невротична особистість, що постійно перебуває в хибному колі переживання власної упослідженості.

3.2. Зовнішньо-ситуаційні та міжособові чинники інтерсуб'єктної взаємодії

Суб'єкт приходить у світ як система, у якій закладено потенційну готовність до взаємодії із середовищем, але ця готовність має розкритися й

реалізуватися під впливом *середовищно-ситуаційних* чинників. (Одночасне врахування особистісних і середовищних детермінант спонукало Т. Дридзе сформулювати парадигмальні підстави “екоантропоцентричної соціології” [Дридзе, 2000]). Можна вести мову про два рівні таких чинників: власне ситуаційні – ті, що безпосередньо діють на індивіда, і більш опосередковані, віддалені – середовищні. На ранніх етапах розвитку чинники обох рівнів існують для індивіда лише в безпосередньо-ситуаційному варіанті. Таке становище має місце доти, доки для індивіда існує тільки безпосередньо дана ситуація і не існує того, що виходить за її межі. З набуттям здатності виходити поза просторово-часові та змістові параметри наявної ситуації дедалі значущішим стає вплив позаситуаційних, у більш широкому розумінні – середовищних чинників.

У процесі різного роду взаємодій індивід завжди продовжує перебувати в актуальній для нього ситуації. Взаємодія внутрішнього, глибинного, інтрасуб’єктного і зовнішнього, інтерсуб’єктного має місце тільки в контексті конкретної ситуації значущого зв’язку із середовищем. Інша річ, що цей контекст досить рідко буває цілком однозначним, у ньому, як правило, дають про себе знати чинники поза- та надситуаційні. У просторі конкретної ситуації відбувається зустріч, контакт внутрішньої наставленості індивіда на взаємодію із середовищем і тих чинників, елементів, структур середовища, що на цю наставленість “відповідають”. Ситуаційні чинники спонукають внутрішні структури індивідуальної психіки до зверненості на зовнішній світ, але така зверненість стає можливою завдяки притаманній внутрішнім структурам потенційній готовності відобразити зовнішні впливи.

Тривале вивчення особистісних диспозицій інтерсуб’єктної взаємодії багато в чому пояснило її зміст із погляду входження окремого індивіда в інтерсуб’єктивний простір. Індивід як вихідна автономна одиниця заходить у контакт з іншими індивідами. Процес взаємодії, що зароджується в такому контакті, є результатом безпосереднього зіткнення, зіставлення, порівняння його учасників. Він зароджується в просторі, який зумовлюється наявністю, перебуванням, існуванням залучених до нього суб’єктів.

Одним із варіантів розуміння такого руху від індивіда до міжіндивідного простору є суб’єктний підхід, згідно з яким соціально-психологічним тлумаченням має бути притаманна спрямованість на дослідження соціальних умов, ситуацій, подій, які сприяють або перешкоджають процесові розвитку індивідом як суб’єктом власної психіки, її вдосконалення та успішного використання в соціальній взаємодії [Татенко, 1996, с. 340]. Провідна роль відводиться суб’єктові, який здійснює саморозвиток, що відбувається в певних соціальних умовах і ситуаціях. Суб’єкт розвивається на основі власних потенційних можливостей, але при цьому більш чи менш істотно підпорядковується впливові середовища.

Активно в психології розроблялися й концепції, у яких більшого, порівняно з індивідуально-суб’єктними чинниками, значення надавалося чинникам ситуаційно-середовищним. Ці чинники розглядалися як такі, що виникають у певній ситуації і зумовлюють її зміст, або як такі, що є власне

самою ситуацією. Як писав В. Бехтерев, ідеї, прагнення і вчинки окремих осіб не можуть вважатися за щось цілком відособлене, таке, що належить тільки їм самим, бо в них завжди дається взнаки і вплив навколишнього середовища [Бехтерев, 1991, с. 420–421]. А Б. Скіннер ще рішучіше висловлювався проти “менталістських” пояснень, виводячи поведінку тільки з впливу навколишнього світу [Скіннер, 1996].

Ф. Зимбардо і М. Ляйппе вважають, що ми схильні до переоцінки ролі диспозиційних чинників та недооцінки ситуаційних, якщо причина поведінки не очевидна. Насправді людська поведінка залежить від ситуаційних змінних набагато сильніше, ніж ми звичайно вважаємо або готові припустити [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 110]. На запитання про те, що впливає на поведінку – особисті мотиви чи ситуаційне поле, С. Мілграм відповідав: і одне, і друге. У певних ситуаціях актуалізуються найсильніші та найбільш індивідуально забарвлені мотиви, але кожний учинок можна вивчати як пряму функцію ситуації, у якій він здійснюється [Мілграм, 2000, с. 159].

Отже, поведінка зумовлюється і внутрішньоособистісними, і зовнішньо-ситуаційними чинниками, але при цьому останні виявляються ніби важливішими, первиннішими. Спочатку ситуаційні чинники запускають внутрішні мотиви, які вже безпосередньо визначають поведінку індивіда в ситуації. Зміна ситуації в результаті такої поведінки відповідно змінює мотивацію, яка, своєю чергою, впливає на зміну поведінки.

Ще далі від індивідуальних до позаіндивідуальних пояснень пішов Дж. Мід. Психологія, на його думку, має справу з досвідом індивіда у зв'язку з умовами, у яких цей досвід набувається. Психологія є соціальною психологією, де ці умови є соціальними. Вона є бігевіористською, де підхід до досвіду здійснюється через поведінку [Мід, 2000, с. 36].

Т. Парсонс включав до системи відліку ситуацію дії, бктора та його орієнтацію на ситуацію. Явища, які не зводяться до термінів дії, можуть цікавити остільки, оскільки вони певним чином утручаються в схему дії, відіграють роль умов або засобів. Орієнтація бктора на ситуацію має два аспекти: орієнтацію на альтернативи та очікування як орієнтації на майбутній стан ситуації. Волюнтаристська, як він її сам називав, теорія дії Парсонса включає процес взаємодії нормативних і таких, що стосуються умов, елементів. Він протиставляв свою теорію ідеалістичним концепціям, де зводиться нанівець роль елементів, пов'язаних з умовами, і позитивістським, у яких нанівець зводиться роль нормативних елементів [Парсонс, 2000д, с. 96–99, 145; Парсонс и др., 2000, с. 463–482].

Л. Росс і Р. Нисбетт наголошують на не завжди очевидному характері впливу ситуації на поведінку та суб'єктивній природі ситуаційного впливу. На противагу диспозиціоністським тлумаченням, вони пропонують виходити насамперед із характеристик ситуаціоністських і суб'єктивістських, наполягаючи на тому, що соціальний тиск та інші ситуаційні чинники справляють на поведінку людини потужніший вплив, ніж звичайно вважають [Росс, Нисбетт, 1999, с. 27–28, 33–36, 72].

У зв'язку із цим належало б зауважити: те, що Росс і Нісбетт називають владою ситуації, насправді більшою мірою або насамперед є владою соціального оточення над людиною. Проте Росс і Нісбетт мають якраз щодо цього принципові заперечення: погоджуючись із представниками соціального когнітивізму, вони заявляють, що не існує загальної кросситуаційної узгодженості ні між зовнішніми поведінковими виявами, ні між когнітивними і мотиваційними процесами, що становлять їхню основу. Узгодженість поведінки, як і брак такої узгодженості являють собою наслідки лише динамічних взаємин, що існують між індивідом і його соціальним середовищем [там само, с. 269–270]. Таким чином, для цих дослідників немає принципової відмінності між оточенням соціальним і несоціальним: і те і те стають для конкретної особи частиною, фрагментом ситуації, із якою вона взаємодіє, у якій перебуває.

Можливість розуміння і прогнозу соціальної поведінки людини Ю. Крупник і Т. Сизова ґрунтують на суб'єктивному значенні ситуації, безпосередніх переживаннях її суб'єктом [Крупник, Сизова, 2001]. Л. Бурлачук і Н. Михайлова підкреслюють факт відносної психологічної самостійності суб'єктивної інтерпретації ситуації, відзначають позитивну і негативну роль суб'єктивних інтерпретацій в особистісному самовизначенні [Бурлачук, Михайлова, 2002].

Про ідентифікацію із ситуацією як специфічний тип адаптивної поведінкової реакції говорить О. Донченко. При цьому ситуація відіграє роль суб'єкта, роль опонента. Такий процес зміцнює почуття соціальної незапитаності, відчуженості, нижчості [Донченко, 1994, с. 168–171]. Ситуацію взаємодії з оточенням В. Куніцина та ін. трактують як простір міжособової взаємодії, формування якого є умовою такої взаємодії. У такий простір включається і фізичний простір, і людське тіло, які виявляються соціальною конструкцією та проєкцією соціального простору. Міжособова взаємодія постає як конструювання міжособового простору [Куніцина и др., 2001, с. 102, 106].

Основне твердження теорії поля К. Левіна полягає в тому, що поведінку треба виводити із сукупності співнаявних фактів, які мають характер динамічного поля остільки, оскільки стан будь-якої його частини залежить від будь-якої іншої частини. І соціальна, і психологічна ситуації є динамічним цілим, зміна в одній частині якого передбачає наявність змін і в інших частинах. Поле – не фізичний, а психологічний простір, що включає людину та психологічне навколишнє середовище. Поведінка не залежить ні від минулого, ні від майбутнього, а залежить від поля в теперішній момент. Водночас поле включає і психологічне минуле, і психологічне теперішнє, і психологічне майбутнє, які становлять один із вимірів життєвого простору. Поведінка є функція ситуації в даний час, а з попередньою або наступною ситуаціями вона пов'язана непрямо [Левин, 2000в; Левин, 2000г, с. 46–48, 69].

Потрібно, отже, брати до уваги суб'єктивну ймовірність, із якою індивід оцінює теперішній або майбутній стан справ, тому що ступінь

вірогідности очікувань також справляє вплив на його поведінку. Така ймовірність стає частиною життєвого простору. Левін наполягав на тому, що початково має враховуватися та відображатися загальна ситуація, після чого відбувається поступове наближення у вигляді поетапно зростаючої конкретности [Левин, 2000г, с. 78–83, 172].

Фактично в позиції Левіна немає місця для довільного та самовільного суб'єкта, носія суб'єктности. Важливим, натомість, є конструкт “сила”, що характеризує для даної точки життєвого простору напрям і потужність тенденції до зміни. Цей конструкт, наголошував Левін, не має на увазі жодних додаткових припущень про причину цієї тенденції [там само, с. 281]. Таким чином, притаманна психічному полю індивіда тенденція до зміни набуває характеру якоїсь фатальної, містичної потуги, що береться невідомо звідки і здобуває незбагненну владу над самим індивідом.

Поведінка людини формується як результат взаємодії різних рушійних сил, що можуть мати однаково або різноспрямовану валентність. Поєднання валентностей може бути дуже різноманітним, а “вибір” означає, що людина перебуває між двома позитивними або негативними валентностями, які є взаємовиключними [там само, с. 286]. Отже, виходить, що рушійні сили, які виникають у психічному полі, взаємодіють між собою, самі ж впливають на це поле і зумовлюють поведінку самого індивіда. Поведінка змінює співвідношення в полі, і нові рушійні сили з новими валентностями вже повному визначають цю поведінку. Таким чином, індивід виявляється приреченим вічно перебувати у власному психічному полі, бути самим цим полем, ставати ним і ним визначатися.

Соціальний контекст розвитку людини зумовлює вирішальне домінування соціальних змістів у тих ситуаційних впливах, що на неї справляються. Якщо можна говорити про владу ситуації над індивідом (оскільки ситуація примушує індивіда реагувати на неї певним чином), то виходить, що цю владу насправді здобуває соціальне оточення, яке формує зміст інтеракційних ситуацій. Відтак ситуація взаємодії із середовищем від самого початку набуває для індивіда характеру соціально-психологічного поля чи простору, або, інакше, кожна ситуація стає частиною, елементом такого простору чи поля (а ситуація стає ситуацією “соціальною” [Гришина, 1997]).

Ситуаційна парадигма інтерсуб'єктної взаємодії дає змогу несуперечливо поєднати структуралістські теорії соціального простору, у якому фактори виконують взаємно узгоджувані дії, і теорії індивідуального поля, у структурних елементах якого поєднуються суб'єктивне та об'єктивне, внутрішнє і зовнішнє, власні дії суб'єкта і дії інших щодо нього. Поєднання обох парадигм має йти шляхом визнання відносної слухності однієї і другої залежно від обраного ракурсу та методу дослідження. Урешті-решт це й зумовлює переважання в сучасній психології моделей особистісно-ситуаційної взаємодії [Бурлачук, Михайлова, 2002; Argyle, 2001, s. 116–146; Dragan, 2003; Savage, 1990].

Якщо за вихідну основу аналізу береться інтерсуб'єктивність, то окремий індивід, який перебуває у відповідному інтерсуб'єктивному просторі, трактується як неподільна цілісність, що заходить у взаємодію з іншими подібними індивідами, а ситуація в такому разі визначається насамперед взаємними позиціями та впливами учасників. Якщо ж за таку основу визнається індивідуальна суб'єктивність, то соціальний простір перетворюється на складовий елемент індивідуального інтрапсихічного поля, а ситуація стає сукупністю всіх елементів цього поля, що взаємодіють між собою в даний момент в індивідуальному психічному відображенні.

У Т. Парсонса дія як система включає три (під)системи: соціальну (взаємодія, наявність інших, узгодженість дій), особистісну (взаємопов'язаність дій окремого фактора, їхня організація в структуру, сумісність та інтеграція з діями інших факторів), культурну (організація цінностей, норм і символів, взаємопов'язаність елементів соціальної та особистісної систем) [Парсонс і др., 2000, с. 462].

Для М. Вебера істотним є те, що технологія дії і взаємодії має ґрунтуватися на певному суб'єктивному сенсі, незалежно від того, наскільки ми його розуміємо. Він наділяв специфічною важливістю людські дії, які, по-перше, співвіднесені з діями інших людей, по-друге, набули визначеності саме завдяки такому осмисленому співвіднесенню і, по-третє, можуть бути зрозуміло пояснені, виходячи із суб'єктивно передбачуваного сенсу. Дії є спільними або суспільними настільки, наскільки їхній сенс усвідомлено учасниками. Усталений порядок може бути змінено як через спільні дії, так і внаслідок зміни усередненого розуміння його сенсу [Вебер, 1998в, с. 106, 128–132].

Отже, Вебер говорив про різні ступені взаємної узгодженості дій різних осіб. Відповідно можна припустити, що інтенсивність їхньої взаємодії залежить від ступеня такої узгодженості або, що правильніше, ступінь узгодженості якраз і є характеристикою інтенсивності, напруженості, глибини взаємодії. Концепції Вебера можна, мабуть, закинути недостатню увагу до загального контексту, у якому відбувається взаємодія, – контексту, що визначається наявністю спільної мети, перебуванням у спільному просторі, важливими змістовими залежностями учасників. У розумінні психологічної природи діяльності Вебер, звичайно, пішов далі за Г. Спенсера, який уважав, що сфери діяльності людей, які живуть у суспільстві, взаємно обмежуючи одна одну, повинні належати кожному у створених цими обмеженнями межах, а не далі за них [Спенсер, 1999]. Проте Веберові забракло розуміння діяльності як життєво значущого сенсорного контексту існування людини у світі. Спільні дії, навіть дуже високого ступеня усупільнення, усе-таки, за Вебером, не породжують якісно нової сфери взаємодії – спільної діяльності.

Коли йдеться тільки про спільні або узгоджені дії, владні залежності, що в них виникають, існують у межах самих цих дій. Як пише Т. Болл, влада генерується, якщо і коли люди спілкуються одні з одними та взаємодіють у тих чи тих спільних справах [Болл, 1993, с. 35]. Із закінченням дії зникає

влада одного суб'єкта над іншим. Якщо ж вести мову про діяльність як ширше та глибше збагнуту спільну (і загальну) активність залучених до неї суб'єктів, то припинення окремих дій не мусить вести до зникнення владно-підвладних узалежнень.

Уписати індивідуальні дії в більш загальний контекст намагався Дж. Мід, стверджуючи, що індивідуальні дії належать до соціальних дій вищого рівня, які виходять за межі індивіда і передбачають наявність інших членів групи [Мід, 2000, с. 6]. Проте методологія символічного інтеракціонізму якраз і не дає змоги пояснити ступінь вищости дії, вихід індивіда за свої власні межі, специфіку взаємодії з іншими людьми, позаяк усі ці ознаки певним чином урівнюються в одній площині символічної репрезентації.

Г. Андреева наполягає на тому, що усвідомлення ситуації спільної діяльності включено в сам процес декодування, розкриття змісту повідомлення немислиме поза цією ситуацією. Міра узгодженості дій комунікатора і реципієнта великою мірою залежить від їхньої включеності в спільний контекст діяльності. І взагалі взаємодія має значення насамперед як організація спільної діяльності. Сенс взаємодії розкривається лише в просторі такої діяльності. Критикуючи теорію соціального інтеракціонізму, Андреева зазначає, що в її межах інтеракційний аспект спілкування відривається від змісту діяльності, унаслідок чого ігнорується багатство макросоціальних відносин і єдиним представником соціальних стосунків залишаються взаємини безпосередньої взаємодії [Андреева, 2001, с. 90–91, 100, 111–113].

Якщо розуміти суб'єктивний світ індивіда як сукупність, поле символів або як текст, то, власне кажучи, саме так і має бути: відображається те, що дається тут і тепер, у безпосередньому віддзеркаленні. Інша річ, що в цих символах має бути закодовано віддалені в часі й просторі, а головне, за змістом та суттю чинники, які зумовлюють поведінку індивіда у відповідь на їхні впливи. У такому разі глибина взаємодії визначається не ступенем віддаленості опосередкованих впливів, а здатністю особи їх прочитувати, сприймати, відображати. Що глибше індивід проникає в закодований зміст символів, які постають перед ним, то складніше розкривається для нього вся ситуація взаємодії разом із її актуальними, минулими, майбутніми, просторово близькими і віддаленими, когнітивно, афективно, інтенційно простими і складними структурними елементами. Адже очевидно, що об'єктивно однакова сукупність символів зовсім не є однаковою суб'єктивно для різних осіб. Однакові значення в процесі розпізнавання їх перетворюються на суб'єктивно різні сенси для кожної окремої особи. Згідно з таким розумінням визначальними у взаємодії стають не тільки ширина й глибина загального контексту спільної діяльності, а й можливості суб'єкта щодо тлумачення символів, які цим контекстом породжуються і з нього надходять.

Сам термін “взаємодія” означає виконання її учасниками взаємних дій. Проте діяпозон такої взаємності надзвичайно широкий: від простого

просторового контакту, відображення суб'єктами присутності один одного до перебування у взаємно зумовленому сенсорному контексті активності [Савчин, 2000; Jamrojek, Sobczak, 2000, s. 122–129; Коев, 2002], де відсутність одного з учасників зводить цей контекст нанівець. Можна твердити, що психологічно повноцінною взаємодія стає тоді, коли означає виконання не просто взаємних, а спільних дій, коли поведінку одного учасника наповнено значущим сенсом для іншого, коли дії взаємно узгоджуються, а індивідуальне осмислення їх означає істотне врахування їхнього сенсу для інших осіб.

Залежно від ступеня такої узгодженості та взаємної усвідомленості дій різною буває інтенсивність, психологічна напруженість і сенсорна наповненість взаємодії, її суб'єктивна значущість для кожного учасника. Саме в цьому відношенні виявляється основна методологічна хиба символічного інтеракціонізму, у парадигмі якого великою мірою нівелюються істотні відмінності між характеристиками й ознаками взаємодій різного типу й рівня. Зведення взаємодії до взаємної символічної репрезентації дій, а радше рухів і жестів учасників одразу ставить проблему змістової наповненості відповідних символів.

Відтак доконечним стає перехід на вищий чи, навпаки, глибший рівень взаємодії, де об'єктом аналізу має стати її *спільний сенсорний контекст* або – у парадигмі діяльнісного підходу – контекст спільної діяльності. Символічні значення, якими обмінюються учасники взаємодії, мають розглядатися як такі, що репрезентують і соціально вироблені, викристалізовані змісти, і поточні змістові характеристики спільної діяльності, й індивідуально відображувані конкретно-ситуативні обставини, що супроводжують виконання цієї діяльності.

Д. Леонтьєв стверджує, що спільна діяльність не є лише формою координації та інтеграції індивідуальних діяльностей, спрямованих на реалізацію однієї спільної мети: така діяльність була б квазіспільною. Істинна ж спільна діяльність не додається до індивідуальної, а заступає її. Вона розподілена між суб'єктами, у яких у цей момент немає жодної індивідуальної діяльності, відмінної від діяльності, спільно розподіленої між ними. Таким чином, ця діяльність має спільну для її співсуб'єктів не тільки операційну, а й мотиваційно-сенсову структуру. Леонтьєв наголошує також на принципово спільній природі механізмів взаємодії в спільній діяльності і міжособовому спілкуванні: як інструментальна взаємодія, так і глибинні міжособистісні стосунки ґрунтуються на інтеграції індивідуальних діяльностей у загальну, спільно розподілену діяльність, що регулюється спільним сенсорним полем [Леонтьєв, 1999, с. 397–398, 407].

Якщо зважити на таку багаторівневість символічних репрезентацій у взаємодії, то можна заперечити Леонтьєву в тому, що істинна спільна діяльність не доповнює, а цілком заступає індивідуальну: вона справді її не доповнює, бо спільна та індивідуальна діяльності для окремого індивіда поєднуються в цілісний контекст його власної активності, яка відбувається в надіндивідуальному контексті; спільна діяльність не доповнює, а принципово

трансформує індивідуальну, не позбавляючи її при цьому суто індивідуального суб'єктивно переживаного змісту. Або, за К. Абульхановою-Славською, суспільство визначає форми діяльності та вимоги до діяльності індивіда, а особа виробляє свої індивідуальні форми активності і пов'язує їх у діяльності [Абульханова-Славская, 1991, с. 151].

Характеризуючи спільні дії, В. Казміренко говорить про їхню інтеграцію, координацію та концентрацію. Особливу увагу він приділяє категорії інформаційного та ділового обміну, що є організаційно значущою функцією, якою завжди опосередковано комунікацію і взаємодію в організаційній життєдіяльності. Соціально-психологічну основу такого обміну становлять процеси спілкування та взаємодії. Головними соціально-психологічними ознаками інформаційно-ділового обміну є зняття зовнішніх і внутрішніх суперечностей, упорядкування зв'язків, стосунків, намірів, цілепокладання в організаційній поведінці та діяльності [Казмиренко, 1993, с. 93–96, 178, 184]. (Утім, інтеграція, координація, узгодження спільних дій не обов'язково несуть у собі соціально лише позитивний зміст: їхнім наслідком може бути як соціальна фасилітація, так і соціальні лінощі [Майерс, 1996, с. 356–369]).

Г. Салліван підкреслював значення інтегративних тенденцій, які звичайно характеризують інтерперсональні взаємини, а також умови, що сприяють задоволенню потреб, та більш чи менш відкладені цілі, задля досягнення яких особа готова відмовитися від проміжних перспектив задоволення або підвищення власного статусу [Салліван, 1999, с. 228]. С. Московічі акцентує увагу на механізмах об'єднання людей між собою, які примушують їх діяти спільно та дотримуватися правил. Розподіл функцій має наслідком свою протилежність, а саме – інтеграцію людей [Московичи, 1998, с. 120–122]. Виходить, отже, що головне в спільній дії – не результат чи мета, а творення спільноти, перебування людей у спільному просторі, коли, за Г. Блумером, будь-яка групова активність мислиться як колективна поведінка [Блумер, 1996, с. 166].

Яскравим утіленням цього, на думку Московічі, є ритуал. Дійсність ритуалу полягає не в тому, що він виконує, а в самому факті, що його виконують, у тому, що кожний занурюється в благодійну атмосферу, якою є група, що зібралася разом [Московичи, 1998, с. 83–84]. У певному розумінні ритуальна дія є квінтесенцією повсякденного спілкування. У ній відображаються й символізуються невлонні сутності спілкування, заради яких воно й відбувається, – не заради конкретного практичного результату, а, як зазначає Московічі, задля зміцнення впевненості в собі та в житті як такому через перебування разом із до себе подібними, спільну участь у церемоніях [там само, с. 85]. Такий підхід виразно свідчить, що спільну соціальну дію не може бути зведено до навіть якнайкраще описаних технологій. Вона потребує наявності певного сенсу – і спільного для всіх учасників взаємодії, і значущого для кожного з них зокрема.

Відтак дедалі насущнішим стає аналіз взаємозв'язку та співвідношень, які існують між змістом колективної діяльності і діяльності індивідуальної,

що є її частиною. З одного боку, усвідомленість сенсу індивідуальної діяльності неможлива без прилучення індивіда до колективного сенсу. З другого боку, колективний сенс не може існувати без наявності відповідних сенсів у кожного із суб'єктів спільної діяльності. Тут можна додати певну аналогію з формуванням індивідуальних навичок у колективній діяльності, про яке говорить А.-Н. Перре-Клермон: соціальна взаємодія посилює оволодіння навичкою, але інтеріоризація колективного процесу можлива тільки в разі, якщо діючі суб'єкти вже посідають передумови відповідного рівня, що дають змогу здійснити цей колективний процес, і якщо рівень їхнього розвитку достатній для інтеграції того нового, що народжується у взаємодії [Перре-Клермон, 1991, с. 18].

Отже, і з погляду технології, і з погляду усвідомленості прилучення індивіда до спільної діяльності вочевидь мусить мати творчий характер. Сягаючи рівня творчої самореалізації, людина знаходить саму себе, здобуває те, що може назвати своїм. Таким “своїм”, за висловом Е. Фромма, є тільки те, із чим ми достеменно пов'язані своєю творчою діяльністю [Фромм, 1990, с. 218].

У зв'язку із цим проблема співвідношення індивідуальної і колективної діяльності перетворюється на проблему поєднання *індивідуальних* і *колективних* сенсів, які породжують спільну діяльність і водночас нею зумовлюються. І в цьому контексті не досить, мабуть, простої констатації, за В. Одайником, що індивідуальна (але соціально спрямована) діяльність складається рівною мірою з колективних та особистих зусиль [Одайник, 1996, с. 30], бо категорія міри тут виявляється непсихологічною. Натомість кратологічне розуміння індивідуальних і колективних сенсових співвідношень спонукає розглядати індивідуально-суб'єктивні та інтерсуб'єктивні сенсові репрезентації як такі, що поєднуються для індивіда в його сенсовому полі і сукупно репрезентують інтра- та інтерсуб'єктивні сенси й значення. Ці сенси формуються під впливом і в результаті значущої взаємодії з іншими, насамперед із тими іншими, із якими особа виконує спільну діяльність. І коли її індивідуально-суб'єктивний простір цими сенсами заповнюється, або, радше, коли вони сукупно й утворюють цей простір, то здобувають таку собі символічну владу над індивідом, над його суб'єктністю. Він діє й чинить так, як йому “наказує” його суб'єктивне світобачення.

Єдність індивідуального і колективного досягає найбільшої вираженості, а значення владно-підвладних співвідношень максимально нівелюється в умовах творчо-ігрової взаємодії, коли суб'єктивна значущість цілей і результатів діяльності стає вельми відносною, а провідним виявляється дискурс вільного, не обмеженого соціальними умовностями та індивідуальними стереотипами творення. Саме в процесі такого творення межі між індивідуальною суб'єктністю та інтерсуб'єктивним світом розчиняються, перестають існувати психологічно, до максимально можливого рівня зникає відмінність між спільною та індивідуальною діяльністю, інтерсуб'єктною взаємодією і власною активністю суб'єкта.

Якщо гра – це вільна, неутилітарна, упорядкувальна діяльність, у межах якої відтворюються соціальні стосунки між людьми [Куниціна и др., 2001, с. 149], то логічно припустити, що для відтворення цих стосунків їх спочатку має бути порушено. Тобто суб'єкт ігрової творчої діяльності повинен відійти від шаблонів і стереотипів поведінки, аби його активність, спрямована на взаємодію з іншими соціальними суб'єктами, набула принципово нової якості. За приклад такої взаємодії можна взяти описаний А. Алюшиним і В. Порусом ігровий характер боротьби за владу, у якій реалізуються ігрові стратегії учасників. У цій моделі політична матерія постає ніби зітканою з вузликів безлічі зіткнень, взаємодій і подальших траєкторій окремих квантів політичної енергії, ігрових ситуацій із відкритим, недетермінованим вислідом. Політичний світ – флюктуаційна система, у якій усі закономірності й детермінації мають імовірнісний характер, а єдиною незмінною основою є людська природа, що таїть у собі джерела всіх імпульсів політичної поведінки [Алюшин, Порус, 1989]. Зрозуміло, що такий ігровий характер властивий не тільки взаємодії в процесі боротьби за владу: тою чи тою мірою будь-яку взаємодію можна інтерпретувати як варіант гри.

Г.-Г. Гадамер наполягав на тому, що суб'єкт гри – це не суб'єктивність того, хто, займаючись іншими різновидами діяльності, віддається ще й грі, а винятково сама гра. Грі притаманно відбуватися без напруження, виникати неначе самій собою. Спосіб буття гри наближається до способу руху природи. Ігровий простір визначається самим ігровим рухом, а не ззовні [Гадамер, 2000а, с. 104–107]. Гадамер вочевидь залишає поза увагою ту обставину, що коли в грі беруть участь двоє і більше суб'єктів, то спільний простір перестає бути вільно суб'єктивним, тільки спонтанним і починає детермінуватися ззовні щодо окремого суб'єкта.

Спираючись на принципове визнання Й. Гейзінгою примату гри щодо свідомості того, хто грає, Гадамер трактує спосіб буття гри як репрезентацію або саморепрезентацію: гра – це завжди репрезентація, і це становить універсальний аспект буття природи [там само, с. 105–108]. А коли так, то чи не можна зробити й обернене припущення: репрезентація або саморепрезентація – це завжди гра, тобто “несправжня” діяльність, спрямована на увиразнення свого існування? Адже якщо, за Гадамером, залучення до процесу гри інших суб'єктів перетворює її на сукупність глядачів і тих, хто грає, і відтак гра стає не тим, хто в неї грає, а тим, хто її дивиться [там само, с. 109], то доречно зауважити, що в такій характеристиці перетворень суб'єктивних просторів учасників спільної ігрової дії фіксуються взаємопереходи індивідуальної суб'єктності в інтерсуб'єктність і навпаки.

Навколишній світ постає перед нами і для нас завдяки безперестанній взаємодії з іншими. Ця закономірність є слушною як на ранніх етапах розвитку, коли відбувається первісна соціалізація індивіда, так і на всіх інших стадіях особистісного буття. Зріла особистість сприймає, оцінює, пізнає світ на основі механізмів і критеріїв, які їй дає інтеріоризований інший, а цей інтеріоризований інший є й результатом, і сукупністю дій, які

чинять на індивіда особи, що його оточують. Чи не є, запитував Ф. Ніцше, дія зовнішнього світу на нас тільки результатом волі інших суб'єктів, інших сутностей? Наш опрацьований світ явищ, відтак, є опрацюванням та подоланням їхніх дій [Ницше, 2000, с. 838]. Складність людської психіки є водночас і причиною, і наслідком багатоаспектності процесу відображення віддіювань оточення на суб'єкта.

У тваринному світі способи суб'єктивного відображення дійсності майже цілковито зумовлюються генетично закладеними програмами, і для їхнього розгортання протягом індивідуального життя потрібна лише наявність більш-менш мінливого середовища. Відмінності в психіці різних індивідів не є принциповими і насамперед зумовлюються відмінностями між відображуваними предметами, явищами, умовами, а не тими змістами психічного, що виникають і формуються в процесі такого відображення.

Натомість у людському варіанті усоціальнена психіка від самого початку формується як психіка інтерсуб'єктна. Відображувана дійсність спочатку нібито постає перед суб'єктом як дійсність фізична, яку він береться суб'єктивно пізнавати. Приблизно так цей процес описував Ж. Піаже [Піаже, 1969а; Піаже, 1969б]. Проте переконливішою тут видається культурно-історична концепція Л. Виготського, згідно з якою світ існує для індивіда завдяки значущій присутності інших осіб, які посідають соціально вироблену систему знаків, через яку показують світ суб'єктові [Выготский, 1983; Выготский, 1984б].

Р. Лінтон зазначав, що особистість є насамперед конфігурацією реакцій, яку індивід розвиває внаслідок свого досвіду, що впливає з її інтеракцій із середовищем [Linton, 1975, с. 150]. З інтерсуб'єктивністю пов'язується об'єктивний характер логічного, в інтерсуб'єктивному акті конститується його структура [Ішмуратов, 2000]. Інтерсуб'єктивну природу має людська свідомість [Улыбина, 2001, с. 55–57].

За Т. Парсонсом, взаємодія – це постійний взаємний вплив через учинки й санкції. В аналізі взаємодії він пропонував переходити від орієнтації одного окремого фактора до орієнтацій двох або більше взаємодіючих факторів як системи. У цьому разі очікування Его зорієнтовано як на діяпазон альтернатив, відкритих іншому для дій у ситуації, так і на вибір, що здійснюється іншими із цього діяпазону з урахуванням дій самого Его [Парсонс, 2000в, с. 572; Парсонс и др., 2000, с. 435]. Отже, Парсонс підкреслив важливу особливість безпосереднього міжособового спілкування, у якому обмін сенсами набуває вигляду своєрідного мерехтіння їх під взаємним впливом обох сторін. У взаємодії з несоціальним об'єктом таке мерехтіння сенсів також, очевидно, має місце, але воно позбавлене хвиливої безпосередності, відбувається в межах сенсорної сфери індивідуального суб'єкта, де більшою чи меншою мірою узагальнений інший присутній незримо.

Первісно ізольований суб'єкт нездатен виробити індивідуальну систему умовних значень, через що, взаємодіючи зі світом, приречений залишатися в невіданні щодо своєї власної суб'єктності. Тільки завдяки

тому, що інші впливають на його первинну нерозчленовану суб'єктність і в цих впливах ніби нав'язують уже готову систему символічних значень, суб'єкт набуває здатності відображати світ опосередковано. Зі щораз більшим опануванням такої здатності суб'єкт перетворюється на дедалі самостійнішу відображальну інстанцію і в наступних інтеракціях постає як дедалі рівноправніший партнер, проте його відображення дійсності ніколи не перестає бути інтерактивним за своєю суттю.

У подальшій взаємодії дійсність являється особі як більшою чи меншою мірою спільна для неї з іншими суб'єктами. (Цю дійсність, що лежить "між" людьми, Г. Арендт називає "мережею" людських стосунків і взаємин [Арендт, 1999, с. 140–141]). Взаємодійні суб'єкти відображають дійсність у тих символах (і сенсах, що за ними стоять), які вони мають із приводу неї і якими безперестанно обмінюються. Такий обмін відбувається в процесі виконання спільних дій, через розмаїті зовнішні вияви внутрішніх станів і процесів, взаємне сприймання, розуміння, наслідування жестів і рухів.

Зосереджуючи особливу увагу на взаємному обміні жестами, Дж. Мід убачав початок процесу спілкування у тваринному світі, де жести ще не є значущими символами, але роблять спілкування можливим. Дії виходять за межі організму і належать до кооперативних процесів. Спільною основою, яка поєднує об'єктивне значення стимулу та реакції на нього і суб'єктивний сенс для індивіда, стає імітація: поведінка й жест індивіда, які викликають реакцію в іншого, мають викликати таку саму реакцію в нього самого. Індивід приймає наставлення іншого до свого власного стимулу, унаслідок чого його реакція стає інакшою і зазнає подальшої зміни. Таким чином, соціалізована людська істота ототожнює себе з іншим, реагуючи внутрішньо, коли інший реагує або реагував би зовнішньо, і керуючи своєю власною зовнішньою реакцією відповідно [Мід, 2000, с. 60–61, 163, 212–213]. Послідовник Міда Г. Блумер, описуючи елементарну колективну поведінку, включав до її провідних ознак кругові реакції, неспокій, штовханину, збудження, соціальне зараження [Блумер, 1996, с. 168–174].

Взаємна імітація жестів, за Мідом, виявляється основним механізмом соціальної взаємодії. Проте Мід унікав відповіді на питання про те, яким чином відбувається первісне залучення людського індивіда до соціально виробленої системи жестів та імітації їх. А без такої відповіді незрозумілою залишається природа якісної своєрідності соціально-людського інтерактивного обміну.

У теорії соціального порівняння Л. Фестингера прагнення людини зайняти правильну позицію порівняно з іншими розв'язується у два основні способи: може йтися про феномен "вимушеної згоди" без зміни внутрішніх переконань, а може мати місце перебудова особистих когнітивних елементів для увідповіднення їхнього змісту до поглядів групи. Процеси соціальної комунікації і впливу, таким чином, узалежнюються від процесів виникнення та усунення когнітивного дисонансу [Фестингер, 1999].

Поважну соціально-психологічну традицію має тлумачення взаємодії як взаємного або спільного “читання тексту” [Дридзе, 2000; Зьофнер, 2003; Налимов, 1989; Пиз, 1992; Садоха, 2003; Уайменн, Джайлс, 2001]. Проте “психологічнішими” є намагання наповнити комунікативний обмін порівняно глибшими і суб’єктивно значущішими змістами: за приклад можуть правити хоч би концепції сприймання та розуміння людини людиною [Бодалев, 1983; Бодалев, 2001; Клипинина, 2001; Argyle, 2001, s. 96–115].

О. Донченко зазначає, що взаємодія як опосередкувальний механізм між суспільством та особою завжди розпочинається з адаптації одного суб’єкта до другого. При цьому потоки адаптивних спрямованостей соціальних суб’єктів важко описати за допомогою самого лише механізму ідентифікації [Донченко, 1994, с. 156–157]. В. Казміренко підкреслює значення суб’єктивно значущої вибірковості зв’язків між індивідами у взаємодії як міри рефлексивної активності суб’єктів, що включає, по-перше, усвідомлений вибір партнерських намірів і цілей, по-друге – цілеспрямоване співвіднесення своїх позицій і позицій партнерів, вибір відповідних дистанцій, характеру стосунків і т. ін. [Казмиренко, 1993, с. 128, 139].

Має відбутися, за Ж.-П. Сартром, утягнення “себе в іншого” та “іншого в себе” [Сартр, 2001, с. 578]. Р. Ленг підкреслює значення взаємних переживань, спричинених впливами в полі соціальних взаємодій [Ленг, 1995]. Т. Березина пише про почування як екзистенційну функцію інтеграції себе та іншого в “єдиному душевному просторі” [Березина, 2001]. Існує, зокрема, вагома традиція уваги до взаємодії суб’єктностей у психотерапевтичних дискурсах [Березина, 2002; Бьюдженталь, 2001; Налимов, 1989, с. 168–172].

У радянській і російській психології утвердилася потужна течія аналізу “віддзеркаленої суб’єктності”. Ще С. Рубінштейн писав про опосередкованість самоставлення ставленням із боку іншого [Рубинштейн, 1973, с. 336]. Описуючи “іпостасі” розуміння іншого, О. Бодальов говорить про відтворення суб’єктом у своєму внутрішньому світі внутрішнього світу іншого [Бодалев, 2001]. О. Улибіна наголошує на ролі іншої свідомості в поставанні самосвідомості [Улыбина, 2001, с. 52–55].

У працях В. Петровського та його послідовників особливо активно аналізується “віддзеркалена суб’єктність” як форма індивідуальної репрезентованості іншої людини в життєвій ситуації суб’єкта, як джерело значущого перетворення цієї ситуації, як джерело нового сенсу для “перетвореного” суб’єкта [Петровский, 1992, с. 161–185; Петровский, 1997; Петровский, Полевая, 2001].

С. Дерябо визначає функції суб’єкта в аспекті відображення його іншим: забезпечення тому, хто відображає, переживання власної особистісної динаміки; опосередкування його ставлень до світу; відкриття йому самого себе як суб’єкта спільної діяльності та спілкування. Поза цими функціями суб’єкт виявляється тільки об’єктом [Дерябо, 1997].

Таким чином, дійсність відображається як дійсність взаємно означена. Можна навіть сказати, що, у певному розумінні, суб’єктивно

відображеною дійсністю стає сам процес обміну сенсами. Зрозуміло, що в такий обмін включається набагато більше сенсових рівнів і просторів, ніж може бути відображено іншими. Обмінюючись символами й сенсами, індивіди завжди виявляють різного ступеня суб'єктивну вибірковість. З одного боку, ідеться про те, що у взаємодії з іншими суб'єкт найбільш охоче, часто й виразно подає їм ті сенси, які є найзначущішими для нього самого. З другого боку, що менш очевидно, суб'єкт вибірково сприймає, реагує та оцінює сенсову інформацію, яка надходить до нього від інших індивідів. Ці індивіди також виносять у спільний простір сенси, які є найбільш значущими для них. Звичайно, це не означає, що реципієнт інтерпретує ці сенси згідно саме з тими змістами, які в них було закладено комунікатором. Радше навпаки, його інтерпретація більшою чи меншою мірою відхиляється від початково закладеного змісту.

Така відображальна інтерпретація, з одного боку, завжди є неповною порівняно з початковим змістом інформації, а з другого – доповнюється іншими змістами, що породжуються інтерпретатором, і може ставати навіть багатшою й повнішою, ніж первинна. Приблизно в такий спосіб індивіди здійснюють взаємну саморепрезентацію в значущих ситуаціях спільного буття. І якщо поза інтерсуб'єктивним контекстом індивідуальне буття є значущим для самого суб'єкта як факт його існування, то завдяки взаємним інтерактивним відображенням буття стає значущим у розумінні ціннісно-значеннєвої наповненості.

Отже, суб'єкт взаємодії не просто пасивно відгукується на впливи, що на нього чиняться. Він має та активно застосовує свої власні підстави заходження у взаємодію. Через це одні сигнали від оточення особою преферуються і їхній вплив стає порівняно відчутнішим, натомість інші до тої чи тої міри ігноруються, через що їхній вплив виявляється слабким. Обмін зовнішніми діями або жестами у взаємодії є очевиднішим, проте психологічно вагомішим, безумовно, є обмін інтрапсихічною продукцією. Як пишуть Ф. Зимбардо і М. Ляйппе, щоденний обмін почуттями та оцінками судженнями – невід'ємна частина звичного нам вербального спілкування [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 152].

Н. Калина підкреслює суб'єктивну важливість для особи тих актів об'єктивації психічної реальності, які виконують функцію саморепрезентації в значущих ситуаціях спільного соціального буття. Центральним моментом людської екзистенції вона називає вияв суб'єктності у світі перед лицем інших людей. Взаємна саморепрезентація суб'єктів складається в систему скоординованих дискурсивних практик і становить основу людської коекзистенції [Калина, 1999, с. 12, 149, 152].

У П. Бергера і Т. Лукмана реальність повсякденного життя постає перед людиною як інтерсуб'єктивний світ, який вона поділяє з іншими людьми. Просторова структура світу повсякденного життя має соціальний вимір завдяки перетині зон маніпуляцій багатьох людей. У ситуації лице в лице інший є цілком реальним для суб'єкта, навіть набагато реальнішим, ніж він сам: знання про себе самого не дано безпосередньо, тоді як про іншого

дано саме так. Щоб зрозуміти себе, суб'єкт повинен зупинити неперервну спонтанність переживання та свідомо звернути увагу на самого себе [Бергер, Лукман, 1995, с. 43–53].

Звичайно, є формально-логічний сенс у тому, щоб виділяти як певну структурну одиницю інтерсуб'єктної взаємодії взаємодію діяничну або ситуацію “лице в лице”. Проте слід пам'ятати, що за кожною такою ситуацією стоїть ціла змістова система параметрів, значень, оцінок, наставлень тощо, яка тяжіє над ситуацією, керує нею, зумовлює та визначає її. Тут, наприклад, може йтися про виявлення в ситуації взаємодії психологічного змісту рольової поведінки кожного учасника або про корекцію індивідуальної поведінки відповідно до очікувань інших, а цими іншими можуть бути не тільки безпосередні учасники взаємодії, а й особи, які перебувають поза її простором.

Виділення в процесі спілкування трьох сторін – комунікативної, інтерактивної і перцептивної [Андреева, 2001, с. 41] – є, звичайно, дуже продуктивним для аналізу психологічного змісту і технології спілкування. Проте якщо спілкування розуміти як один із варіантів, можливо найпоширеніший, інтерсуб'єктної взаємодії, то легко дійти висновку, що в кожній із названих сторін спілкування цілковито й повноцінно репрезентуються дві інші. Комунікація є водночас інтеракцією і перцепцією, так само як інтеракція є комунікацією і перцепцією, а перцепція – комунікацією та інтеракцією. Про це, зрештою, говорить і Г. Андреева, підкреслюючи активність суб'єктів спілкування. Їхнє взаємне інформування передбачає налагоджування спільної діяльності, а кожний учасник передбачає активність й у своєму партнері [там само, с. 84].

У нерозрізненні комунікативної та інтерактивної сторін спілкування Андреева вбачає головну теоретичну хибу Дж. Міда: надання непропорційно великого значення ролі символів заважає адекватній оцінці сукупності соціальних стосунків [там само, с. 110]. Таке заперечення можна визнати за слушне, якщо досить вузько інтерпретувати зміст символу як такого. Коли ж розуміти символ ширше – як ознаку, у якій закодовано багатоаспектні й багатосарові індивідуально-соціальні співвідношення, то можна сказати, що в символічному відображенні в сконденсованому вигляді міститься вся сукупність доступних індивідуові відносин і стосунків. Символічна інтеракція постає як максимально оптимізована взаємодія індивіда зі світом, а така оптимізація є однією з головних функцій психіки.

Очевидною перевагою символічного інтеракціонізму є можливість принципового зведення символів різного роду до спільного знаменника, єдиної шкали, у якій стає можливим їхнє зіставлення, порівняння та поєднання. Завдяки цьому порівняно легше розв'язується завдання, сформульоване Андреевою, коли вона зазначає, що для пізнання механізму взаємодії слід з'ясувати, як наміри, мотиви, наставлення одного індивіда накладаються на уявлення про партнера і як ті і ті виявляються в прийнятті спільного рішення. Про єдність інтерактивної і перцептивної сторін спілкування Андреева говорить, аналізуючи засади транзакційної психології,

згідно з якими активна участь у взаємодії передбачає врахування ролі очікувань, бажань, намірів, минулого досвіду суб'єкта як специфічних детермінант перцептивної ситуації. Уявлення про себе через уявлення про іншого формується за умови, що цього іншого дано не абстрактно, а в межах досить широкої соціальної діяльності, до якої включено взаємодію з ним. Отже, зіставлення себе з іншим відбувається ніби з двох сторін: кожний із партнерів уподібнює себе до іншого. Значить, кожному доводиться зважати не тільки на потреби, мотиви, наставлення іншого, а й на те, як цей інший розуміє його потреби, мотиви, наставлення. Відтак аналіз усвідомлення себе через іншого включає ідентифікацію і рефлексію [там само, с. 113–119].

Намагання пояснити психологічну суть інтерактивно-перцептивних процесів у взаємодії знову приводить до проблеми інтерпретації інших [Майерс, 1996, с. 100–143]. Як узагальнює Р. Голл, вирішальним в інтерпретації комунікації є враження, яке відправник справляє на отримувача. При цьому отримувач використовує власний набір реакцій на індивіда або ситуацію [Холл, 2001, с. 276]. І тут належить підкреслити, що в інтерпретації взаємодії жодний суб'єкт-інтерпретатор не може повністю наблизитися до суті того, кого чи що він інтерпретує. Створена його інтерпретацією картина, образ, імідж може лише більш чи менш адекватно відображати інтерпретований об'єкт, але ніколи не відобразить його повною мірою (про що пише, наприклад, К. Романов [Романов, 2001]). Це стосується й несоціальних об'єктів, але незрівнянно більше – об'єктів соціальних.

Один з аспектів такого становища описано Г. Салліваном, коли він говорив про взаємну персоніфікацію матері і немовляти. Притаманна немовляті персоніфікація доброї матері не тотожна справжній матері – конкретній особі, а являє собою певну організацію переживання. Притаманна матері персоніфікація немовляти – це теж не саме немовля, а переживання, що існує всередині матері і включає безліч різних чинників [Салліван, 1999, с. 124–125]. Салліван говорив про “базальну” персоніфікацію, але встановлену ним закономірність можна перенести й на більш широкі та звичайні процеси взаємодії осіб, кожна з яких виробляє образ свого візаві, і цей образ є тільки приблизною копією самого об'єкта, що виробляється на основі не так його об'єктивних властивостей, як суб'єктивних оцінок інтерпретатора.

Комунікація є інтеракцією. Через систему знаків, пише Андреева, партнери можуть уплинути один на одного. Іншими словами, обмін інформацією передбачає вплив на поведінку партнера, тобто знак міняє стан учасників. Але така ситуація можлива за наявності єдиної або подібної системи кодифікації і декодифікації [Андреева, 2001, с. 85]. Показовим прикладом єдності комунікативного та інтерактивного аспектів спілкування в умовах недостатності системи кодифікації-декодифікації є процес порозуміння між людьми, що спілкуються різними, взаємно не зрозумілими мовами. Відомо, що таке порозуміння можливе, і навіть у дуже широких межах, а можливим стає завдяки актуалізації безлічі латентних та напівлатентних ознак комунікації, інтеракції, перцепції.

У зв'язку із цим належить ще раз підкреслити значення взаємного сприймання людей у ситуації лице в лице, яке П. Бергер і Т. Лукман називають прототипом соціальної взаємодії (усі інші випадки – відхилення від нього). У такій ситуації інший постає перед суб'єктом у живому теперішньому, яке обидва переживають. Жодна інша форма соціального взаємозв'язку не може з такою самою повнотою відтворити властивості інтерсуб'єктивності [Бергер, Лукман, 1995, с. 52–54].

За К. Левіном, аналіз двох психологічних (суб'єктивних) полів дає підставу для передбачення справжнього (об'єктивного) наступного кроку поведінки. Очевидно, цей крок багато в чому залежатиме від того, як кожний інтерпретуватиме поведінку іншого, або, у більш загальному розумінні, як сприйматиме нову ситуацію [Левин, 2000г, с. 222]. Отже, сприймається, оцінюється, інтерпретується не поведінка іншої людини – співучасника взаємодії, а вона ж, ця поведінка, як структурний елемент цілісного поля. Якщо в сприйманні третьої особи може йтися про взаємне перекривання полів двох учасників взаємодії, то з погляду кожного окремого учасника поля не перекриваються, а те, що може бути названо полем іншого суб'єкта, входить у власне поле індивіда, змінює його структуру, стає його частиною. Це щось схоже на категорію “реципрокні поля” в С. Мілграма, коли говориться про вплив безпосередньої присутності іншої людини: учасники взаємодії відчують, що вони якимсь чином репрезентовані в полі впливу один одного [Милграм, 2000, с. 147].

Про безперервну реципрокну взаємодію між особистісними, ситуаційними і поведінковими чинниками йдеться в теорії соціального наування А. Бандури [Бандура, 2000], хоча це реципрокність зовсім іншого – не інтерсуб'єктного – рівня. Три названі чинники взаємно детермінуються, і місце власне соціальної (міжособової) взаємодії в цій детермінації виявляється дещо побічним, випадковим, урівненим з іншими впливами середовища.

Таким чином, істотною характеристикою взаємодії є ступінь узгодженої відповідності між поведінковими виявами учасників та очікуваннями їхніх партнерів (конвенційний аспект комунікації [Шибутани, 1969, с. 126–133]). Проте очікування, що зорієнтовані нібито на зовнішні вияви поведінки, насправді ґрунтуються на більш-менш стабільній відповідності між цими зовнішніми поведінковими одиницями і психологічним змістом, який за ними стоїть. Якщо перша або друга відповідність порушується, процес взаємодії утруднюється або й унеможлиблюється.

Про орієнтацію спільно спрямованих та раціонально доцільних дій на очікування певної поведінки інших людей говорив і М. Вебер, але водночас він зазначав, що поведінка, зорієнтована лише на очікування усвідомлених дій інших людей, – це не більше ніж крайній випадок. Така поведінка свідчила б про абсолютну лябильність цих очікувань. Індивіди орієнтують свою поведінку не тільки на очікування інших, а й на обов'язковість легального ставлення до суспільного порядку [Вебер, 1998в, с. 119–125].

Таким чином, Вебер намагався завести систему суб'єктивних наставлень індивіда у більш широкий соціальний контекст міжособового, громадського, загальносупільного простору. Взаємна міжсуб'єктна спрямованість учасників взаємодії має перетворитися на інтерсуб'єктивність, де взаємні очікування мають не локально міжсуб'єктний, а широкий інтерсуб'єктивний зміст.

Поряд із роллю як зразком дій, що очікуються від індивіда у виконанні діяльності, яка має відношення до інших людей, за істотний параметр взаємодії вважають статус особи в групі, міру визнання [Ньюстром, Девіс, 2000, с. 91, 95; Шибутани, 1969, с. 206–231]. П. Бергер і Т. Лукман пишуть про схеми типізації, які впорядковують реальність повсякденного життя. Ці схеми є взаємні: типізації іншого зазнають утручання з мого боку так само, як мої – утручання з його боку. Завдяки цьому індивід певен того, що він справді є тим, за кого себе вважає, коли відіграє свої звичні соціальні ролі на очах значущих інших [Бергер, Лукман, 1995, с. 55–56, 165]. Взаємна присутність суб'єктів один для одного, що навзаєм відображається ними, породжує для них те, що вони називають реальністю. Справжня ж реальність насправді недоступна. Від самого початку суб'єкт приречений на те, щоб під впливом інших пізнавати світ і водночас відразу ж його спотворювати. Уже в спілкуванні матері і немовляти, за Г. Салліваном, існує можливість маніпулювання цілком незбагненими аспектами чогось невідомого, що надалі буде визнане за реальність [Салліван, 1999, с. 87].

Постійний вихід суб'єкта за межі актуальної ситуації взаємодії зумовлюється принциповою незбагненністю іншої людини, недосяжністю її психологічної суті, через що перед взаємодійним індивідом завжди стоїть потреба творчо-ігрової, індивідуальної інтерпретації взаємодії, яка ніколи не може відбутися до кінця, стати завершеною. Таке розуміння взаємодії повертає до її ігрового характеру: суб'єкт має здійснювати принципово важливий перехід від безпосередньої взаємодії з іншим до взаємодії з чимсь таким, що лише втілює присутність або відсутність цього іншого, що, перебуваючи в суб'єктивному полі суб'єкта, ніби насправді взаємодіє з ним самим (або, у парадигмі Г. Бейтсона, заходить в метакомунікацію [Бейтсон, 2000б]).

* * *

Усі співвідношення, що перебувають у просторі взаємодії індивіда зі світом, визначаються тісним взаємозв'язком і поєднанням особистісних диспозицій та поведінкових актів суб'єкта і ситуаційно-середовищних чинників. Водночас із психологічного погляду визначальним є не об'єктивний зміст ситуації, у якій перебуває суб'єкт, а його суб'єктивна оцінка ситуації та свого перебування в ній. Ця оцінка, початково суб'єктивно-біопсихічна, поступово наповнюється соціальними змістами, які стають дедалі визначальнішими, а відтак, відповідаючи на впливи

середовища, індивідуальний суб'єкт перебуває не під владою безпосередньої ситуації, а під опосередкованою владою соціального оточення.

Проте вплив соціального оточення не відображається суб'єктом пасивно, він сам постає як активний чинник самовизначення в інтерсуб'єктивному просторі. Ця обставина актуалізовує проблемні співвідношення індивідуальної активності і спільної діяльності групи осіб, її загального контексту. Саме інтерсуб'єктна взаємодія забезпечує найбільш адекватне поєднання як безпосередніх та опосередкованих чинників, так і індивідуально-особистісних і міжособових характеристик діяльності.

Взаємодія об'єднаних індивідів у контексті спільної діяльності забезпечує інтеграцію інтерперсональних стосунків. Яскравим прикладом її є ритуал, в основі якого лежить не технологічний, а психологічний сенс.

Спільна діяльність стає середовищем, у якому формуються, поєднуються та реалізуються індивідуальні і колективні сенси. На дедалі вищому рівні взаємодії поєднання таких сенсів стає щораз менш суперечливим завдяки набуттю взаємодією творчо-ігрового характеру. Творча взаємодія перетворюється на вільну гру натхненних суб'єктів, чия активність взаємно не обмежує, а спонукає до нових і нових актів самоактуалізації. Проте досягнення такого рівня є радше винятком, і взаємодія зазвичай перебігає на більш стандартизованих рівнях.

Навколишній світ для кожного окремого індивіда відображається через, у процесі і завдяки взаємодії з іншими людьми. Відтак людська психіка має первісно інтерсуб'єктний характер. Завдяки інтерсуб'єктній взаємодії відображення дійсності від самого початку виявляється опосередковано-символічним і втілюється в системі символічних значень. Має місце не відображення дійсності як таке, а взаємне відображення змісту інтеракційних виявів. Суб'єкт відображає дійсність, означену іншими суб'єктами. І в безпосередньому спілкуванні з іншою особою, і в опосередкованій взаємодії з матеріальним або духовним світом він відображає суб'єктність іншого та власну віддзеркалену цим іншим суб'єктність. Учасники взаємодії взаємно репрезентуються один для одного та водночас взаємно означають дійсність, у такий спосіб утворюючи інтерсуб'єктивний світ. Цей світ, з одного боку, виникає в результаті інтерсуб'єктної взаємодії, а з другого – стає її передумовою, простором, середовищем.

Заходячи у взаємодію в інтерсуб'єктивному просторі, індивіди дають один одному взаємну інтерпретацію, їхні суб'єктності “проникають” одна в одну, утворюючи спільне символічне поле взаємодії, таку собі соціальну квазіструктуру. Відтак дійсність, якою вона постає для кожного окремого суб'єкта, є дійсністю й об'єктивною, і суб'єктивною, але найбільше виявляється дійсністю інтерсуб'єктивною, колективно-феноменологічною.

3.3. Інтерсуб'єктна взаємодія як джерело соціальної структури

Первісно соціальний характер взаємодії людини зі світом надає їй принципово якісної своєрідності. З одного боку, контакт зі світом від самого початку опосередковується соціальними значеннями, а з другого – поза таким соціальним опосередкуванням світ не існує. Для людського індивіда світ постає через злиття з іншою людиною, через їхнє *співіснування, спільне буття*, і це спільне буття відразу ж стає власним буттям індивіда. Такий зв'язок визначає зміст індивідуального існування, наповнює значеннями й сенсами, але попередньо енергетизує його, спонукає до взаємодії, специфічно спрямовує до відображення соціальних впливів.

Розмаїті структурно-змістові та просторово-часові характеристики взаємодії (такі, наприклад, як розмова [Тард, 1998], запитання [Канетті, 2001], імітація [Мід, 2000], соціально-символічні комплекси [Бехтерев, 1991], індивідуальна дія [Вебер, 1998в; Парсонс, 2000д], силові вектори поля [Левин, 2000г], інтерперсональна інтеграція [Салливан, 1999], ментальна взаємодія [Московичи, 1998], когнітивний дисонанс і консонанс [Фестингер, 1999], діяльність [Леонт'єв, 1983], співвідношення горизонтальних і вертикальних зв'язків [Холл, 2001], патерни комунікації [Джонсон, 2003; Zimbardo, Ruch, 1975], транзакція в групі [Авермат, 2001; Берн, 1992а; Берн, 1992б; Стюарт, Джойнс, 2002] та ін). відображаються суб'єктом згідно з їхнім соціально оціненим значенням. І що більше ця взаємодія стосується рівня базальних потреб, то меншим є простір для варіацій таких оцінок. Але з переходом на щораз вищий рівень (узяти, наприклад, піраміду потреб А. Маслоу [Маслоу, 1997; Маслоу, 1999а; Маслоу, 1999б]) соціально опосередковані оцінки набувають дедалі більшого значення і тільки з посиленням особистісної самоактуалізації заступаються індивідуально виробленими оцінками.

А. Добрович виділяє сім рівнів спілкування, у яких на кожному наступному спостерігається дедалі глибше взаємне розкриття суб'єктів та ускладнення спільного простору взаємодії. На примітивному рівні партнер сприймається як предмет, його суб'єктність не визнається і не наділяється жодним значенням. На маніпулятивному рівні партнер трактується як суперник, якого треба використати у власних інтересах. На стандартизованому рівні учасники спілкуються відповідно до нормативних стандартів і соціальних ролей. Конвенційний рівень означає задоволення інтересів обох сторін через рівноправне партнерство. Ігровому рівневі теж притаманне взаємно вигідне партнерство, але яке ґрунтується ще й на почуттях взаємної симпатії. Діловий – рівень, на якому домінує продуктивна спільно організована діяльність, спрямована на досягнення значущих цілей. Найвищий, духовний, рівень означає духовне єднання учасників у високосвідомій діяльності, де якнайповніше розкриваються їхні творчі потенції, досягається найвища міра самоактуалізації [Добрович, 1987, с. 89–113].

Подібну шкалу міжособових стосунків пропонує Є. Доценко, поміщаючи їх між двома полюсами: на одному з них інша людина трактується як засіб, на другому – як цінність. Відтак стосунки вишиковуються в послідовність: домінування, маніпуляція, суперництво, партнерство, співдружність [Доценко, 2003, с. 102–103].

У психотерапевтичній системі Дж. Б'юдженталю рух відбувається ніби в оберненому, порівняно з ієрархією Добровича, доглибному напрямі і з кожним новим рівнем спостерігається дедалі більше заглиблення партнерів у суб'єктні структури один одного: формальне спілкування, підтримання контакту, стандартна бесіда, критичні обставини, інтимність, особисте несвідоме, колективне несвідоме [Б'юдженталь, 2001, с. 39–60]. У Добровича, натомість, ідеться про дедалі більше на кожному наступному рівні залучення індивідуальних суб'єктностей до породження спільного психологічного простору. А перетинаються ці протилежні рухи десь приблизно на рівні формально-нормативних, стандартизованих способів установа контакту.

Зазвичай здатність опанувати соціально вироблені дії найповніше виявляється на рівні безпосереднього, щонайпрямішого контакту внутрішнього і зовнішнього. Це має місце тоді, коли з боку особи задіюються найбільш стандартні, конвенційні, у певному розумінні поверхові шари психічного, а середовище постає в його прямому, безпосередньому являнні суб'єктові. Така взаємодія є найбільш звичайною для суб'єкта і в основних рисах забезпечує його адекватну адаптивну поведінку. Проте взаємодія може актуалізувати й залучати інші шари індивідуальної психіки у відповідь як на інтрапсихічні вияви, так і на інтерпсихічні спонування. Що більше відповідні структури віддаляються від стандартного рівня взаємодії – чи вглиб, чи вгору, то важчим стає саме залучення їх, то більше взаємодія відхиляється від індивідуальних і соціальних стереотипів.

Слід, проте, підкреслити, що в будь-якому варіанті взаємодії поведінка суб'єкта являє собою функцію психічно забарвленого єднання людини і середовища. А на шляху до самоактуалізації особа має пройти етап власне соціалізації (який триває протягом усього життя), у ході якої їй належить опанувати, присвоїти соціально вироблені дії – спочатку в повному, розгорнутому, а потім у скороченому, редукованому, символічному варіанті; опанувати знако-символічні системи, що опосередковують та оптимізують взаємодію; оволодіти практичним досвідом зіставлення, увідповіднення внутрішніх, інтрапсихічних і зовнішніх, інтерпсихічних, соціальних чинників; набути досвіду як безпосередньої взаємодії зі своїм внутрішнім світом і найближчим оточенням, так і виходу за межі такої безпосередности, уміння взаємодіяти опосередковано.

Специфічне значення для інтерсуб'єктної взаємодії має її когнітивний аспект. Проти більш поверхового та очевидного рівня моторно-мімічних виявів когнітивна сфера вирізняється багатством психологічних механізмів, які сформувалися в процесі взаємодії. Нерідко аналіз самої взаємодії зводиться до контексту функціонування когнітивних психологічних

механізмів. Розгляд когнітивних сфер взаємодійних індивідів дає змогу описати важливі закономірності узгодження індивідуальних логік світобачення, що актуалізуються та змінюються в результаті взаємних впливів.

Так Б. Ломов писав про утворення спільного фонду інформації партнерів із спілкування [Ломов, 1991]. У Т. Шибутані йдеться про спільне розуміння картини світу через формування символічного оточення [Шибутани, 1969, с. 397–404]. У працях Н. Чепелевої та її співпрацівників послідовно розкривається когнітивно-діалогічна природа інтерпретації [Проблеми..., 2004, с. 22–24; Чепелева, Федченко, Яковенко, 2002]. У О. Лактіонова соціальну взаємодію включено до схеми індивідуального досвіду, що інтегрує її разом з іншими особистісними та когнітивними структурами [Лактионов, 1998]. Можна також вести мову про вплив когнітивних процесів особи на її стани і взаємини [Пепло, Мицели, Мораш, 1989; Argyle, 2001, s. 147–182].

Так, особистісно-міжособові взаємовпливи виявляються особливо продуктивними за наявності оптимальних відмінностей між когнітивними структурами різних осіб. Коли ці відмінності мінімальні, когнітивне узгодження стає непотрібним, а коли вони надто великі, то, відповідно, утруднюється (може, наприклад, даватися взнаки різна когнітивна складність партнерів [Крупник, Сизова, 2001]). І в тому і в тому разі льокус взаємодії, очевидно, зосереджується на відносно поверхових рівнях. Коли ж зв'язок когнітивних сфер взаємодійних індивідів характеризується оптимальним змістовим співвідношенням, то взаємодія стає глибшою.

Те саме стосується й співвідношення логіки індивідуальної і соціальної. Коли особа не відчуває більш-менш істотних невідповідностей між її баченням світу і типовими соціальними уявленнями, із якими має справу, її взаємодія з оточенням має здебільшого досить поверховий характер. Якщо ж, навпаки, такі невідповідності є надто значними, то у взаємодії актуалізуються інші сфери – віддалені від когнітивної. Натомість переважно когнітивний характер взаємодії має місце в разі оптимальних розходжень між індивідуальною і соціальною логікою.

Г. Тард розглядав типову для соціальної логіки ситуацію, коли різні силогізми містяться в різних умах, але потреба перебувати в соціально логічній згоді з іншими людьми зумовлює встановлення приблизної рівноваги переконань. Таке узгодження індивідуального і соціального Тард виводив із взаємодії (насамперед у формі розмови) первинних індивідуальних існувань. Слово, писав він, було спочатку з доконечности монологом, діалог утворився лише згодом [Тард, 1996, с. 90, 98; Тард, 1998, с. 319]. Тард вочевидь нехтував ту обставину, що слово, початково сказане суб'єктом самому собі, було б, власне кажучи, непотрібним. Воно й прозвучало вперше задля когось, для іншої людини, тобто відразу було діалогічним. Про таку “обов'язковість” діалогу писав Дж. Мід: індивід має не тільки право, а й обов'язок говорити до спільноти і творити зміни, що відбуваються завдяки взаємодії [Мід, 2000, с. 153].

В інтелектуальному розвитку дитини А.-Н. Перре-Клермон за основну характеристику плідної соціальної взаємодії вважає протиставлення різних поглядів за оптимального розходження між ними. Конфлікт між різними поглядами порушує когнітивну рівновагу, що й спонукає мисленнєвий розвиток. Інтерпретація є плодом соціального відношення і мислення. При цьому суб'єкт повинен мати певну когнітивну компетентність. Досягнута когнітивна перебудова дає йому змогу взяти участь у наступній соціальній взаємодії, і так далі [Перре-Клермон, 1991, с. 17–18, 167, 193–195]. Нерозглянутим, проте, залишається питання про природу початкової компетентності як основи найпершої соціальної дії.

Т. Болл наділяє здатність спілкуватися через мовлення, символи та знаки владою переконувати. Він пропонує аналіз поняття влади упереджати розробкою теорії комунікації [Болл, 1993, с. 34]. Очевидно, когнітивна асиметрія в спілкуванні стає одним із джерел появи владно-підвладних співвідношень між суб'єктами.

Жодна когнітивна людська взаємодія не може, проте, бути зведена до обміну знаками. Завжди має місце, щонайменше, більш широкий або глибокий контекст такого обміну, сукупність причин та обставин, що його зумовлюють, у т. ч. й дуже суб'єктивних. Так, П. Бергер і Т. Лукман пишуть, що безперервне творення словесних знаків у розмові може супроводжуватися безперервними суб'єктивними намірами мовців, відбувається безперервне й одночасне взаємне “схоплювання” суб'єктивностей, інтерсуб'єктивна близькість, якої не може відтворити жодна інша знакова система [Бергер, Лукман, 1995, с. 66].

Проте в усіх варіантах когнітивних співвідношень у межах взаємодії в їхній основі лежать більш глибокі інтенційно-мотиваційні структури суб'єктивності, що постають на межі зіткнення інтра- та інтерпсихічних складових. Вони зумовлюють перебіг взаємодії, енергетизують її, роблять потрібною. Таким чином, когнітивна взаємодія може за певних умов набувати істотної самодостатності і розглядатися у своєму власному контексті. Проте цілісне бачення процесу інтерсуб'єктивної взаємодії спонукає трактувати функціонування когнітивних структур як один із рівнів суб'єктивно-інтерсуб'єктивного буття.

Ступінь суб'єктивної залученості партнерів у взаємодію буває надзвичайно різним – від минуше-ситуативного до тривало-посутнього. Відтак і суб'єктивне значення взаємодії для кожного її учасника оцінюється дуже по-різному: уже на досить поверховому рівні лише просторового контакту виникають значні відмінності, які Е. Гідденс, наприклад, описував поняттями “несфокусованої” взаємодії, коли йдеться тільки про усвідомлення присутності інших, і взаємодії “сфокусованої” – безпосереднього прилучення до того, що робить інший [Гідденс, 1999, с. 114].

Б. Ломов визнавав залежність процесу спілкування від усієї системи стосунків між його учасниками, але водночас заперечував інтеріндивідуальний, інтерпсихічний, інтерсуб'єктивний характер їхніх пізнавальних процесів [Ломов, 1991].

Обстоюючи ідею особистої свободи в міжособовому діалозі, С. Братченко виступає проти діалогічної природи психіки і свідомості в бахтінському розумінні і наполягає на їхній інтерсуб'єктності, бо саме нібито в ній особа може досягти свободи від владних впливів іншої людини [Братченко, 1997]. Незрозуміло, проте, чому інтерсуб'єктність меншою мірою, ніж діалогічність має означати взаємну залежність учасників взаємодії, адже і в тій і в тій парадигмі доконечною умовою індивідуальної участі у взаємодії, а отже, і свободи є сама вже присутність іншого, тим паче його зворотна активність.

Набагато продуктивнішим видається трактування діалогу М. Бубером як взаємного ставлення людей одне до одного, що виражається в їхньому спілкуванні, як взаємної спрямованості їхніх внутрішніх дій. На основі саме такого розуміння Бубер і запропонував так званий “третій шлях”, “третє рішення”: це стан “людина з людиною”, орієнтація на те, що є “між” ними, місце, де зустрічаються “Я” і “Ти” [Бубер, 1989; Бубер, 1995a]. Відтак діалогічне трактування людської взаємодії стає дедалі популярнішим [Сапрыгина, 2003; Столович, 2002].

Г. Марсель наполягає на єдності двох присутностей: присутності Я у світі і присутності інших для Я [Марсель, 1999, с. 18–35]. Д. фон Гільдебранд визначає два основні типи міжособового контакту: “Я – Ти” і “Ми” [Гільдебранд, 2000]. А К. Войтила дещо докладніше пояснює зміст цих двох типів стосунків: стосунки “Я – інший” відображають особистісний вимір людського спілкування, а стосунки типу “Ми” – суспільний вимір [Войтила, 2000b].

Е. Гуссерль наголошував на трансцендентальному характері проблеми існування інших: інший існує для мене як моє власне відображення і водночас не є ним. У тому, що трансцендентальне Его вважає за своє, за свою власну сутність, конституювано об'єктивний світ як універсум “іншого” буття. Знання “іншого” існує як досвід об'єктивного світу та інших Его всередині нього. Інший мислиться тільки як аналог мого власного Я, як модифікація моєї самости [Гуссерль, 2000a, с. 437–467]. Отже, Гуссерль не мав сумнівів щодо взаємної аж трансцендентальної репрезентованості Я та іншого Я. Вони існують одне в одному, символізуючи навзаєм належність до об'єктивного світу, але й трансцендентальну автономність самостей.

Властивість іншого бути іншим, писав Гуссерль, переноситься на світ загалом як його об'єктивність, уперше надаючи йому цього сенсу. Осягаючи інше трансцендентальне Его через очевидність зовнішнього досвіду, суб'єкт завдяки самотлумаченню набуває трансцендентности [там само, с. 510–512]. Отже, інше Я, таке саме трансцендентальне, забезпечує суб'єктові можливість виходу за власні межі і “підключення” своєї трансцендентальности до об'єктивного світу, репрезентованого в трансцендентальностях інших. А коли так, то, за С. Рубінштейном, кожне Я є загальність Я, є колективний суб'єкт, є насправді “Ми” [Рубінштейн, 1973, с. 337].

Окреслена парадигма потребує істотного уточнення, зробленого Ж.-П. Сартром: для того щоб постало “Ми”, початкова єдність “Я – інший” має бути сприйнята третім суб’єктом як “Вони”, і кожний учасник такого “Вони” повинен відобразити, усвідомити себе його інтегральною частиною [Сартр, 2001, с. 579].

У концепції “віддзеркаленої суб’єктності” В. Петровського на етапі “перетвореного Я” втрачається взаємопротипоставленість суб’єктів і руйнуються діалогічні форми взаємин між ними: Я одного суб’єкта стає невіддільним від суб’єктивованого ним Я іншого. Віддзеркалена суб’єктність іншого постає як подовженість, інобуття однієї людини в іншій [Петровський, 1992, с. 166–170]. Такого типу взаємопроникнення суб’єктностей має особливе значення як для досягнення міжлюдського порозуміння взагалі (див., напр., [Головаха, Панина, 1989]), так і для багатьох видів психотерапії, насамперед екзистенційно-гуманістичної [Бьюдженталь, 2001; Молоканов, 1995].

Переважна більшість, а можливо, що й усі психологічні *механізми взаємодії* можуть водночас трактуватися як механізми психологічного впливу. Принаймні це вочевидь стосується механізмів, що найчастіше аналізуються, таких як зараження, наслідування, навіювання (умовляння), емпатія тощо. У процесі взаємодії індивіди певним чином єднаються один з одним, утворюючи якісно нові структури – і сукупність індивідів, і міжіндивідний простір. Механізми такого єднання великою мірою мають характер взаємного впливу (докладніше про це йдеться в розд. 1.3), а водночас вони є й механізмами власне взаємодії.

Найчастіше в такому випадку говориться про механізм ідентифікації [Шибутани, 1969, с. 196–203], порівняно з яким усі інші або більшість є його окремими варіантами. Ідентифікація є в певному розумінні основним механізмом, посідає центральне щодо інших місце. Саме в ній особливо яскравого втілення набуває суб’єктно-інтерсуб’єктна природа взаємодії. За П. Бергером і Т. Лукманом, взаємна ідентифікація є складовою частиною будь-якої комунікації між людьми [Бергер, Лукман, 1995, с. 230].

Ідентифікація означає, з одного боку, збудження власної суб’єктності, спонукання її до розвитку в певному напрямі, а з другого – психологічне прилучення до іншої суб’єктності і встановлення з нею специфічного зв’язку. Ідентифікація є первинним механізмом уходження індивіда в інтерактивний світ – такий, яким він тільки й може бути для людської істоти. Первісна синкретичність психіки долається шляхом ідентифікації суб’єкта з іншим суб’єктом (початково – лише з окремими його характеристиками, а радше – ознаками його наявності). Завдяки соціально зумовленій сутності цього іншого суб’єкта ідентифікація з ним від самого початку спонукає до прилучення до соціального світу (та й, власне кажучи, є можливою тільки в соціальному просторі [Дудченко, Мытиль, 1995]).

Такий зміст ідентифікації означає дві істотні характеристики процесу взаємодії. По-перше, в основі більшості або й усіх механізмів взаємодії лежить власне ідентифікація, що найбільш яскраво дає про себе знати в

кризових станах і ситуаціях. По-друге, ідентифікація з іншою особою або групою осіб – це завжди не пряма ідентифікація з іншою суб'єктністю, а ідентифікація з образом цієї суб'єктності, який постає перед суб'єктом ідентифікації (наприклад, з образом “уявного партнера” в дитячому віці [Чеснокова, 2000] або “уявної спільноти” [Phillips, 2002]). Зрозуміло, що між змістом цього образу і достеменним змістом суб'єктності об'єкта завжди є істотні або дуже істотні невідповідності, проте для власне ідентифікації це не має принципового значення. Важливим є те, що виявляється суб'єктивно цінним для індивіда, який ідентифікується.

Ідентифікація з іншим має принципово суперечливий характер: прилучаючись до значущої особи, індивід і відмовляється від себе такого, яким є, і водночас самого себе розвиває. Так само й світ, що постає перед індивідом завдяки взаємодії з іншими людьми, – це не тільки світ зовнішній, навколишній. Це і його внутрішній світ, який виявляється, дає про себе знати, експлікується, диференціюється завдяки відображенню впливів, що йдуть від соціального оточення. Без таких впливів внутрішнє психічне буття залишалося б цілісним і недиференційованим, річчю в собі, не відображалось б суб'єктом як буття його власне.

Ідентифікація як прагнення уподібнитися до когось/чогось знайомого й приємного неминуче означає регрес на нижчі рівні взаємодії. Проте брак ідентифікації з кимсь або із чимось означає замикання індивіда в межах власної суб'єктності, що може призвести до її своєрідного завмирання. Зрозуміло, що ідентифікація одного й того самого рівня, одного й того самого змісту може мати зовсім різне психологічне значення для різних індивідів: одних її вплив спонукатиме до особистісного прогресу, щодо інших – залишатиметься нейтральним, а для ще інших може виявитися гальмівним.

Ідентифікація увиразнюється тоді, коли має місце регресія індивіда на нижчі рівні психічного або, навпаки, трансцендування у віддалені сфери надіндивідуальної свідомості. У першому випадку актуалізуються ранні механізми емоційно-чуттєвого (первинного, “материнського”) узалежнення від іншої особи, а в другому – індивід прагне до психічного єднання з інтерактивно виробленими ідеальними образами (що тлумачиться як узалежнення вторинне, “батьківське”, світоглядно-ідеологічне).

З переходом на дедалі вищі рівні розвитку процес ідентифікації диференціюється за різними об'єктами й напрямками, наповнюється новими змістами, результатом чого стає формування нових механізмів взаємодії – як наведених вище, так і безлічі не названих (див., напр., [Argyle, 2001, s. 26–28, 35–36; Realo, Luik, 2002]).

Вирішального значення в соціальному житті С. Сигеле надавав сугестії, навіюванню, яке має місце у взаємній залежності двох осіб. Із такої залежності між двома особами виростає залежність між трьома, чотирма і т. д. аж до “епідемічного навіювання”. При цьому більшість збирається навколо небагатьох осіб завдяки навіюванню [Сигеле, 1998, с. 37–41, 102]. Виняткове значення наслідування підкреслював Г. Лебон, коли писав, що

наслідувальний ум являє собою вельми поширену здатність: величезна більшість людей приймає без критики всі усталені ідеї, які їй доправляє громадська думка та передає виховання. А особливо легко виникають наслідування урочих істот, ідей або речей [Лебон, 1995, с. 113, 252]. В. Вундт зазначав, що в більшості випадків наслідування виникає із взаємодій, які постійно переплітаються одна з одною, у якій кожний і наслідує, і водночас править за зразок для наслідування іншому [Вундт, 1998, с. 272–274]. Взаємний вплив членів великих спільнот В. Бехтерев назвав “інфікуванням” одне одного [Бехтерев, 1999, с. 341–342].

Про постійну наявність фактів наслідування писав і Г. Тард: “Людина весь час виробляє зразки, продукти наслідування, добровільного або обов’язкового, свідомого або несвідомого, такого, що симпатизує або ненавидить, дивується або заздрить” [Тард, 1996, с. 5]. Він пояснював взаємне зараження людей передаванням навіювань, що йдуть до них від вождів. У натовпі вірування взаємно збуджуються, індивіди взаємно заражаються почуттями, і таке спільне відображення сприяє соціальному групуванню. Увага всіх зосереджується на одному предметі, а стан наближається до сну або гіпнозу [Тард, 1998, с. 260, 281–285, 294, 370–371]. Звідси висновок, що в натовпі в настроях людей, які його складають, домінує щось усереднене, загальне, примітивне й глибинне, яке й реагує звично для нього на зовнішні впливи. Для натовпу природніше регресувати до нижчих рівнів узалежнення від середовища, ніж спонукати кожну окрему особу до індивідуального прогресу. Саме тому, писав Тард, у натовпі легше поширити пустий образ, ніж абстрактну істину, легше схилити його до порівняння, ніж до розумного міркування [там само, с. 378]. Через це й залишаються в натовпі, що перетворився на якісно нову єдність, найспільніші, найзагальніші, найпоширеніші, а значить, і найпростіші, найпримітивніші елементи психічного життя.

Оцінку О. Донченко процесу ідентифікації поряд із явищами соціального конформізму, зараження, наслідування, навіювання як таких, що існують із метою якнайбільшої економії енергії, неодмінної для виживання в соціумі [Донченко, 1994, с. 167], слід визнати за слушну в найзагальнішому розумінні, коли мати на увазі всю сукупність соціальних взаємодій. Якщо ж говорити про окремі, дуже індивідуалізовані випадки, то економія енергії зовсім не обов’язково стає найдоцільнішим модусом. Якраз навпаки, психологічно значущі взаємодії вимагають від особи значного або й максимального напруження психічних та фізичних сил, самовідданої актуалізації суб’єктних потенцій, упредметнення сутнісних сил [Леонт'єв, 1997], повноцінної реалізації вчинкової природи впливу людини на людину [Татенко, 2002].

Саме напруженість такої взаємодії привертала увагу С. Франка, який писав про єднання “я” і “ти”: “ти” дає нам знати про себе, зачіпаючи нас, проникаючи в нас, заходячи в спілкування з нами, висловлюючи себе нам і пробуджуючи в нас живий відгук. Усілякому пізнаванню передуює жива взаємодія, взаємообмін активністю, вихідною точкою якого служить самий

“ти” – реальність, що себе відкриває. Явище зустрічі з “ти” і є те місце, у якому вперше виникає “я”. Тут актуалізується потенційне буття як безпосереднє самобуття, уперше маючи себе як “я”. Значуща зустріч “я” з “ти” породжує відношення “я – ти”, яке визначається моментами владування і підпорядкування, активності і пасивності, близькості або інтимності стосунків, стриманості і втручання, свободи і зв’язності тощо. У цьому відношенні схрещуються дві динамічні потенції, що діють назустріч одна одній. Взаємодія здійснюється у формі взаємопроникнення: буття одного з іншим є буття одного для іншого, а це буття одного для іншого є буття одного в іншому. З другого боку, я переживаю “ти” як зовнішню щодо мене реальність, але через те, що я її переживаю, вона належить до мого безпосереднього самобуття. Кожне безпосереднє самобуття стає “я”, тобто здійснює самий себе, лише виходячи за межі самого себе, трансцендуючи в “ти”. Так із відношення “я – ти” виникає щось третє, що ніби має певне буття поряд із двома одиничними людськими істотами, які входять до його складу, – буття “ми” [Франк, 2000б, с. 495–503, 519–525, 538–539].

Уже із цього відношення “я – ти” видно, що зв’язок, який утворюється між взаємодійними особами, це щось набагато складніше, ніж просто взаємне врахування присутності один одного та узгодження спільних дій. В основі таких зв’язків лежать глибинні психологічні залежності. Для З. Фрейда такою основою був лібідозний зв’язок між людьми, що містить і позитивні, і негативні почуття, які не доходять до свідомості внаслідок витіснення [Фрейд, 1991в, с. 99–100]. За А. Адлером, визначальним є природжене соціальне почуття (колективний дух, почуття загальнолюдського братерства та самоототоження з усім людством), завдяки якому люди підпорядковуються впливові одні одних із доброї волі [Адлер, 1997ж, с. 59, 249].

Потребу зв’язку з навколишнім світом Е. Фромм називав нездоланною людською потребою, що становить саму сутність людського буття. Він бачив тут два основні варіанти: людина може єднатися зі світом у любові й творчій праці або встановити з ним такі зв’язки, які знищують її свободу та індивідуальність. Єдиний продуктивний шлях – це активна солідарність з іншими людьми, спонтанна діяльність у любові й праці, що єднають зі світом вторинними узами [Фромм, 1990, с. 26–40]. У такому русі індивіда від первинних до вторинних уз убачається виразна аналогія з узалежненнями материнського і батьківського типу, тоді як процес індивідуалізації, очевидно, виконує функцію впорядкування. Якщо індивід, писав Фромм, реалізує своє Я в спонтанній активності і таким чином пов’язує себе зі світом, то він і навколишній світ стають частинами єдиного цілого [там само, с. 218–219], тобто первинно узалежнений індивід проходить через процес соціального впорядкування, завдяки чому досягає рівня вторинного узалежнення в єднанні зі світом. (Такого роду прагнення Д. Леонтьєв називає “метAPERсоналізацією”, що є намаганням людини транслювати свою особистість абстрактним іншим, соціумові, людству загалом [Леонтьєв, 1997]).

Якщо Г. Салліван намагався замінити безглуздий, на його думку, термін “любов” на поняття інтерперсональної турботи [Салліван, 1999, с. 65], то Фромм протиставляв зрілу любов симбіотичному зв’язкові як зв’язок, що передбачає збереження цілісності та індивідуальності особистості, як діяльне і єднальне проникнення в іншу істоту. Фромм недаремно вводить поняття зрілої любови. Для любови незрілої, нарцисичної партнер є не самостійною особою, а існує лише як тінь власного роздутого Я. Навпаки, непатологічна любов є стосунком між двома особами, які переживають себе як самостійні величини і, попри це, відкриті одна щодо одної і можуть стати єдиним цілим [Фромм, 1992а, с. 64; Фромм, 1992б, с. 121, 126].

У процесі взаємодії внутрішньопсихічні структури індивіда вимушено екстеріоризовуються, заходять у зіткнення з аналогічними, але відмінними за змістом структурами партнерів, під таким взаємним впливом змінюються і знову інтеріоризовуються. Після цього настає нова екстеріоризація. І такий цикл повторюється достатньо велику кількість разів, завдяки чому має місце своєрідна осциляція внутрішнього і зовнішнього. У такий спосіб дістає підтвердження думка К. Леві-Стросса про потребу поєднання колективної традиції та індивідуальної вигадки в гнучку структуру, систему кореляцій та опозицій, яка включала б усі елементи ситуації загалом, де переживалося б сприймання цілого всесвіту символічних виявів [Леві-Строс, 2000, с. 172]. Мабуть, саме за таких умов спілкування постає як спосіб цементування індивідів і водночас як спосіб розвитку їх [Андреева, 2001, с. 36].

Щоправда, Ф. Зимбардо і М. Ляйппе наполягають на тому, що ми схильні жити в досить однорідному середовищі. Люди, з якими ми взаємодіємо, звичайно поділяють із нами погляди з найбільш значущих питань [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 156]. Зміст і характер взаємодії визначаються, зокрема, і тим, наскільки подібними або відмінними є її учасники. Взаємодія з подібними до себе може бути дуже бажаною, приємною, терапевтичною (просоціальною [Бирхофф, 2001], альтруїстичною [Майерс, 1996, с. 585–630], безконфліктною [Чусовитин, 2001]), але даремною з погляду стимуляції розвитку, бо подібні до нас не можуть привнести нічого принципово нового. Взаємодія з надто відмінними може бути просто неможливою, але в певних випадках якраз дуже корисна, бо спонукає розвивати структури, що досі були непотрібні й незнайомі.

Взаємодія з іншими забезпечує конструювання рольових типологій, що є, за П. Бергером і Т. Лукманом, обов’язковим корелятом інституціалізації поведінки. За допомогою ролей інститути втілюються в індивідуальному досвіді. Граючи ролі, індивіди стають учасниками соціального світу. Інтерналізовуючи ролі, вони роблять цей світ суб’єктивно реальним для себе [Бергер, Лукман, 1995, с. 123], навчаються антиципувати його [Nedelcheva, 2002]. Зрозуміло, що багатство й розмаїття взаємодій зумовлюють широту й глибину рольових репертуарів, що своєю чергою відображає для індивіда багатство соціальної реальності.

Реальність повсякденного життя, пишуть Бергер і Лукман, постійно підтверджується у взаємодії з іншими. Суб’єктивна реальність перебуває у

взаємозв'язку із соціально визначеною об'єктивною реальністю. Значущі інші є головними агентами підтримання суб'єктивної реальності в індивідуальному житті [Бергер, Лукман, 1995, с. 242–248, 265]. Через взаємодію з ними засвоюються конвенційні ролі, формується й коригується образ Я, інтеріоризується соціальний контроль [Шибутани, 1969, с. 415–420]. Саме завдяки їхнім впливам у людині конститується підструктура, яку Е. Нойманн назвав “людиною групи”. І хоча глибшу підструктуру – “людину маси” – він виводив із несвідомого колективного буття [Нойманн, 1998, с. 441–448], інтеракційний підхід дає підстави поширювати значення інтерсуб'єктних впливів і на формування глибинних верств індивідуальної психіки.

Оскільки зовнішнє має щодо індивіда первісно соціальний характер, то, відповідно, інтеріоризація є інтеріоризацією соціального в індивідуальну психіку, а екстеріоризація індивідуального мусить відбуватися в парадигмі дедалі адекватнішого пристосування до соціальних вимог. У такий спосіб індивід єднається із соціальним оточенням, уподібнюючись до нього, а через уподібнення – формуючи та реалізуючи власну неповторність. Зливаючись з оточенням, індивід стає одночасно подібним до інших (і тут на нього чигають небезпеки деіндивідуалізації [Майерс, 1996, с. 369–372]) і відмінним від них, а суб'єктивна реальність, у якій він живе, яка є самим його буттям, набуває характеру більш чи менш яскраво індивідуалізованого варіанту парціально визначеної “об'єктивної” реальності.

Взаємодія в натовпі є чи не найяскравішим прикладом взаємодії інтерсуб'єктної. По-перше, у натовпі має місце велика кількість взаємодій у парах, що водночас відображаються іншими особами. По-друге, взаємодії в натовпі притаманний високий рівень емоційної напруженості, спонтанності та безпосередності. По-третє, взаємодія в натовпі відбувається здебільшого з приводу чогось, що надає надособистісного сенсу самому перебуванню в ньому особи. Відтак у багатьох відношеннях у взаємодії в натовпі втілено базальні закономірності інтерсуб'єктної взаємодії як такої. Саме тут увиразнюються психологічні причини та механізми заходження людей у взаємодію одне з одним.

Інтенсивність, вираженість, багатоманітність символічних ознак, що надходять до особи від велелюдного безпосереднього оточення, розпорошують її чуйну увагу, послаблюють свідомий контроль за ситуацією. У результаті такого послаблення інтенсивні інтерсуб'єктні стимули проникають у підсвідомі сфери, зумовлюючи їхню актуалізацію. Відбувається зниження свідомого контролю особи і за її власною поведінкою. Свідомо-раціональні побудови виявляються зайвими, непотрібними, навіть недоречними, а натомість поведінкою починають керувати ірраціонально-мінливі стимули. Позбавлені раціональної стабільності індивіди взаємно індукують ірраціональні вияви. В умовах такої ірраціонально збудженої поведінки зібрані разом особи виявляються нездатними займати більш-менш упорядковані, урівноважені, вираховані

позиції, через що натовп легко впадає в крайні емоційні стани. Перебування на полюсі почуттів дає бодай відносно, нетривке відчуття стабільності.

Свого часу яскраву і в багатьох відношеннях досі не перевершену картину поведінки натовпу змалював Г. Лебон. Він окреслив три основні причини, які зумовлюють зміну поведінки індивіда в натовпі: набуття свідомості нездоланної сили, зокрема завдяки почуттю анонімності та зниженню почуття відповідальності; взаємне емоційне зараження; сприйнятливості до навіювання. Таким чином, зникнення свідомої і переважання несвідомої особи, напруження нав'язаних почуттів та ідей, прагнення негайно діяти – головні риси, що характеризують індивіда в натовпі. Натовп стає цілісним суб'єктом, поведінка якого принципово відрізняється від індивідуальної поведінки. Натовп мислить образами; справлене навіювання шляхом зараження поширюється на всіх присутніх; натовпові властиві перебільшені, а водночас лише прості й крайні почуття [Лебон, 1995, с. 162–163, 170–180]. За О. Кабанесом і Л. Нассом, в основі такої поведінки анонімного натовпу та індивіда в ньому лежить страх [Кабанес, Насс, 1998, с. 256].

У зв'язку із цим особливо показовими є описані Г. Тардом маніфестантські натовпи, які свої переконання завжди виявляють із властивим їм перебільшенням. Тард відзначав виразний символізм натовпу в поєднанні з крайньою бідністю уяви у винаходжуванні символів, які завжди бувають одні й ті самі і повторюються до перенасичення [Тард, 1998, с. 286].

Про схильність натовпу до крайніх почуттів говорить і С. Московічі: у збудженій та гарячковій атмосфері той, хто сумнівається, починає вірити, нерішучі сповнюють рішучості, а помірковані стають екстремістами [Московичи, 1996, с. 151]. Примноження емоційної сили індивіда в натовпі часто супроводжується послабленням його інтелектуальних здатностей. Спонтанні, анонімні, аморфні маси, за Московічі, зводять розумові здібності людей на найнижчий рівень, і в кінцевому рахунку людина – це залишок маси [там само, с. 209, 249]. Такий підхід увиразнює сутність людини як сукупності її соціальних зв'язків – безпосередніх у натовпі та опосередкованих поза ним. Поза цими зв'язками людина – тільки “залишок”.

Зрозуміло, що в оцінці такого співвідношення вирішальною є принципова позиція, адже ці нібито залишкові структури людини можна, навпаки, трактувати як її сутнісне ядро, як індивідуальну відрубну суб'єктність, що залишається непорушно стабільною попри розмаїття соціальних зв'язків. Бо й у самого Московічі знаходимо таку собі двоїстість: натовп, пише він, являє собою водночас як засіб крайнього примусу щодо людської особи, так і поле свободи, крайнього індивідуалізму, якого ніщо не обмежує [там само, с. 332]. Примус натовпу щодо особи робить залишком ту її частину, яка йому не піддалася. Навпаки, натовп як поле свободи забезпечує глибинній людській сутності можливість розширитися в позаособистісний простір, реалізувати свої потенції.

Взаємне навіювання індивідів в емоційно збудженому натовпі, за В. Бехтеревим, гуртує їх в одне ціле зі спільними почуттями й настроями, зі

спрямованістю на спільну дію [Бехтерев, 1999, с. 343–344]. Такий опис взаємодії якраз і спирається на взаємне символічне відображення. Мимоволі фіксуючи ознаки поведінки інших присутніх, кожний індивід починає робити те саме, що й інші. Але проблемою залишається питання про те, як саме ці зовнішні атрибути інтеріоризовуються таким чином, щоб перетворитися на відповідні до них внутрішні стани, адже зрозуміло, що в переважній більшості випадків зовсім не йдеться тільки про поверхову імітацію жестів і рухів. Навпаки, суть емоційно насиченої взаємодії якраз і полягає в спільності переживаних емоцій, у близькості й подібності настроїв і поглядів. Іншими словами, питання стоїть таким чином: як і звідки дізнається особа про те, що саме повинне відбуватися в ній внутрішньо, аби вона могла приєднатися до інших у спільній дії й переживанні. Зрозуміло, що це знання набувається з досвідом взаємодії, але самі механізми обміну таким досвідом залишаються поки що істотно нез'ясованими.

Очевидно, існує досить значуща змістова аналогія між впливом на індивіда ірраціональних, невпорядкованих стимулів соціального походження, які він інтерпретує за параметрами власної суб'єктивної довільності, і впливом соціально зумовлених стимулів на ранніх етапах індивідуального розвитку, що теж інтерпретувалися на основі раціонально не оформлених, суб'єктивно-чуттєвих оцінок. Інтенсивний тиск інтеракційних стимулів в умовах послаблення свідомого контролю спричиняє регрес на рівні активності, опанованої індивідом на ранніх етапах розвитку. Зрозуміло, що такий регрес актуалізовує базальні універсальні, найбільш спільні механізми взаємодії із середовищем, що уніфікує вияви суб'єктності в натовпі. Відтак уможлиблюється виникнення певного інтерсуб'єктивного утворення, що має ознаки єдиної цілісної суб'єктності.

Завдяки взаємному навіюванню, підкреслював Бехтерев, сукупності людей, яких надихає одна й та сама ідея, хвилюють одні й ті самі почуття, самі собою перетворюються ніби на одне величезне соціальне тіло, що відчуває, мислить і діє як одне ціле [там само, с. 341]. Тому можна говорити про поставання колективного суб'єкта, що є можливим завдяки стереотипно-уніфікованим реакціям індивідуальних суб'єктів, як і наполягати на ілюзорному, умовно-конвенційному характері такої суб'єктності, визнання чи невизнання якої залежить від обраних критеріїв оцінки.

Індивідуальний суб'єкт, чиє психічне буття перетворюється в натовпі на частинку буття колективного, набуває суперечливого статусу свободи і несвободи. Він стає “вільним” від нашарувань тривалого особистісного розвитку, зміст якого визначався умовами життя в соціумі, але така “свобода” зумовлює водночас індивідуальну несвободу через більш чи менш виражену або й цілковиту втрату здатності до свідомої індивідуальної саморегуляції. Індивід стає рабом обставин, зміст яких і визначає його поведінку. Сукупність таких взаємодійних деіндивідуалізованих індивідів становить сприятливе середовище для втручання цілеспрямованої волі, що втілюється в особі вождя або провідній ідеї. Зовсім не керований, абсолютно стихійний натовп – це радше ситуативний виняток, що не має перспективи

більш-менш тривалого існування. Він або мусить розпастися на емоційно ізольованих один від одного індивідів, або підкоритися волі лідера, вождя, або, що найменш імовірно, у процесі взаємодії витворити спільну об'єднувальну ідею.

Залежність людської особи від соціуму найочевидніше виявляється в тому, що соціальне оточення є основним, а може, і єдиним чинником її формування. Коли ж ідеться про досягнення більш високих рівнів розвитку шляхом індивідуалізації особистості, то тут залежність від соціуму виявляється в тому, що особа мусить подолати засвоєні соціальні стереотипи, вийти за межі усталеного стереотипного світобачення, виробити власні психічні структури, які б не збігалися із структурами, що є спільними з іншими членами соціуму. Такий тиск соціального оточення має вельми опосередкований характер, але може бути й більш безпосереднім, коли йдеться про прямий вплив інших осіб, у середовищі яких, між якими перебуває індивід і з якими взаємодіє в конкретний момент.

У таких умовах оточення неминуче, незалежно від бажання самого індивіда справляє на нього вплив, який має нав'язливий, примусовий, обов'язковий характер. Ця примусовість не мусить бути явною, відвертою, не мусить усвідомлюватися учасниками взаємодії. Радше навпаки, посправжньому психологічно ефективним тиск оточення стає тоді, коли він не усвідомлюється, коли індивід мимоволі, непомітно для самого себе узгоджує свою поведінку з присутністю інших осіб, а ще більше – із їхніми впливами, зокрема спрямованими в його бік (за Е. Фроммом, підлягає автоматизаційному конформізму [Фромм, 1990, с. 158–174]). Але й протидія такому тискові теж означає підпорядкування активності впливові інших, власну реакцію індивіда на поведінку навколишніх осіб.

Є. Доценко вказує на маніпулятивну природу соціуму [Доценко, 2003, с. 68–73]. Тиск оточення виявляється, наприклад, у тому, що, як пишуть Л. Росс та Р. Нісбетт, люди часом почувають себе зобов'язаними або навіть покликаними чинити відповідно до того, чого очікують від них інші [Росс, Нісбетт, 1999, с. 59–60]. Аналогічно Л. Дорфман розглядає вільний характер людської самодіяльності як “переадресацію” відповідальності від суспільства до людини [Дорфман, 1997]. С. Московічі зазначає, що люди підпорядковуються правилам об'єднання і дій, які було створено не ними, яких вони навіть не усвідомлюють, але які, проте, поважають, навіть коли вони для них нові [Московічі, 1998, с. 118–119]. Відбувається “огруплення” індивідуального мислення [Майерс, 1996, с. 383–391].

Гармонійна взаємодія, цілковите узгодження інтересів взаємодійних сторін – це зазвичай недосяжний ідеал співіснування. В основі ж реальної взаємодії лежить більш чи менш виражене суперництво, конкуренція, намагання вивищитися над партнером, підпорядкувати його своїм інтересам. Одним із головних призначень соціально вироблюваних способів взаємодії є, очевидно, маскування її конкурентного характеру. Людська цивілізація випродукувала безліч форм міжособового спілкування, покликаних надати конкурентним формам співіснування соціально допустимого характеру.

Мабуть, саме така потреба психологічно згладити та “причепурити” форми й методи взаємного протистояння індивідів і породила величезну сферу моральних настанов, якими керується людство.

За Г. Тардом, суперництво становить неодмінний стимул соціального життя [Тард, 1996, с. 91]. А за А.-Н. Перре-Клермоном, саме конфліктний характер соціальної взаємодії є джерелом її ефективності [Перре-Клермон, 1991, с. 184]. Г. Салліван зводив суть суперництва до того, щоб так чи інакше перевершити іншу людину. В окремих випадках таке прагнення може перетворюватися на провідний патерн інтеграції інтерперсональних взаємин [Салліван, 1999, с. 218]. У єдиному процесі взаємодії О. Сидоренко виділяє дві сторони: вплив і протистояння впливові. Процес взаємного впливу – це зіткнення двох або кількох воель, що свідомо чи несвідомо борються між собою. Взаємодія, таким чином, постає як боротьба, зіткнення, взаємне намагання партнерів спонукати один одного до внутрішніх і зовнішніх змін відповідно до власних намірів [Сидоренко, 1997, с. 23–27]. Несиметричність взаємно пристосованих станів спонукає говорити радше не про уподібнення, а про увідповіднення поведінки і переживань партнерів.

Особливо значущим моментом конкуренції та боротьби став для психологічної концепції А. Адлера. Жити серед людей, писав він, значить безперервно оцінювати себе, а це породжує бажання панувати. Прагнення вищости виростає таємно і ховається за підхожим фасадом. Соціальне почуття і прагнення до особистої влади перебувають у протиборстві. Як тільки прагнення влади бере гору, воно провокує збільшення психічного напруження. Індивід дедалі запекліше домагається вищости, через що його свобода дій надзвичайно обмежується, а ставлення до реальності спотворюється [Адлер, 1997ж, с. 54, 144, 156, 165–166].

Отже, людина, яка, на перший погляд, намагається розширити ступені власної свободи, здобуваючи владу над іншими, насправді тим самим свою свободу обмежує. У відповідь на невдачі в здобутті влади над іншими особи з недостатньо розвинутим соціальним почуттям удаються до мало або зовсім не адекватних методів впливу.

Таким чином, в Адлера спостерігається певне нерозрізнення діяльнісно-інструментальних і моральних критеріїв оцінки особи та міжособових стосунків. Ця проблема набула дещо патосного вираження в концепції Е. Фромма, який писав, що в сучасному світі зв'язки одного індивіда з іншим утратили людський зміст і набули характеру маніпуляцій, де людина використовується як засіб. За глибинні причини дисгармонійних стосунків Фромм уважав руйнівні імпульси, об'єктом яких можуть стати інші люди, а з певних причин руйнівні тенденції індивіда легко спрямовуються на нього самого [Фромм, 1990, с. 106, 154–155].

Різницю між рівнями партнерів із взаємодії розглядають як одну з причин виникнення конфліктів, оскільки вона перешкоджає взаєморозумінню і провокує розбіжність у поглядах. А.-Н. Перре-Клермон, навпаки, зазначає, що надто великий розрив між рівнями партнерів утруднює виникнення конфлікту поглядів, у всякому разі для тих, хто має найнижчий

рівень [Перре-Клермон, 1991, с. 168]. Очевидно, слід говорити про те, що велика різниця між рівнями учасників взаємодії позбавляє їх спільних підстав як для порозуміння, так і для протиставлення поглядів. Перебування на надто різних рівнях робить безглуздим психологічне суперництво.

Виходить, отже, що включення індивіда в інтерсуб'єктивний контекст передбачає обов'язкову наявність елементів суперництва, обмежень, конфліктів, боротьби. Тиск оточення, який індивідом не усвідомлюється, ставить його в підлеглу позицію і тим самим потенційно наражає на психологічне небуття. А позаяк індивід усе-таки функціонує як суб'єкт, то час від часу відображає певну невідповідність між своїми намірами, потребами і вимогами оточення. І тоді потенційне суперництво, що криється в змісті взаємодії, реалізовується у відкритій протидії іншим людям, протистоянні їхньому впливові. Якщо ж виходити з того, що прагнення зверхності, вищости, переваги є неодмінною властивістю кожного суб'єкта, то суперництво має розглядатися як невід'ємний атрибут будь-якої інтерсуб'єктної взаємодії.

Відтак інтерсуб'єктна взаємодія знову виявляється взаємодією владно-підвладною, а символи, у яких вона втілюється в процесі взаємного відображення учасників, не просто містять у собі кратичні елементи: кратичність лежить в основі їхньої первісної природи. Якщо ж вийти за межі безпосередньої інтерсуб'єктної взаємодії і розглянути її в набагато ширшому загальнолюдському контексті, то тут суперництво як таке, очевидно, утрачає психологічний сенс, бо інтерсуб'єктна взаємодія набирає вигляду чуттєво-буттєвої, онтичної "тканини" – основи існування людської спільноти. І на цьому рівні аналізу інтерактивні зіткнення індивідуальних суб'єктностей істотно нівелюються.

Взаємодія як взаємодія владно-підвладна має передбачати здатність суб'єктів сприймати символи владування-підпорядкування, що йдуть із боку партнера, зокрема й у відповідь на аналогічні символи самого суб'єкта. Без такого взаємного відображення владно-підвладна взаємодія стає неможливою. Принаймні вона не є суб'єктною або є мало суб'єктною, коли йдеться про взаємодію суб'єктів, один із яких посідає максимально домінуючу позицію, а другий – максимально підлеглу. Тоді питання про психологічний зміст владно-підвладної залежності практично знімається, а сама залежність великою мірою перестає бути психологічною, наближаючись до якоїсь загальнофізичної. Це та залежність, яку можна назвати псевдо- або квазівладною.

У межах взаємодії Г. Андреева здійснює дихотомічний поділ на кооперацію (злагода, пристосування, асоціація) і конкуренцію (конфлікт, опозиція, дисоціація). Вияви кооперації сприяють організації спільної діяльності, вияви конкуренції розхитують її, чинять їй перешкоди [Андреева, 2001, с. 105]. Про постійну наявність двох сил у соціально-психологічному просторі говорить В. Казміренко: з одного боку, це сила позитивної, організаційно спрямованої взаємодії, співпраці, взаємодопомоги, із другого – сила оберненого деструктивного напруження. Дія цих сил відображає стан

конфліктної напруженості, суперечності між частинами цілого [Казмиренко, 1993, с. 137]. Тут видається доречним уточнити, що з психологічного погляду конфліктна й суперечлива взаємодія не обов'язково має негативний зміст, як і навпаки, взаємодія несуперечлива – позитивний. О. Донченко пропонує розглядати явища конкуренції, боротьби, суперництва як окремі варіанти адаптаційних потоків у суспільстві, які можна назвати поведінковими реакціями на виникнення конфлікту, або мікродинамічними процесами [Донченко, 1994, с. 161]. М. Пірен пов'язує причини конфліктів із способами виконання управлінських ролей [Пірен, 2000].

Узагальнення підходів до проблеми конкурентної поведінки індивіда в суспільстві дає підстави для визначення трьох основних тлумачень її джерел і механізмів. По-перше, її можна розглядати як таку, що протистоїть поведінці, спрямованій на узгодження позицій, гармонізацію стосунків. При цьому обидві ці поведінки протистоять одна одній та взаємно одна одну виключають. Другий варіант тлумачення означає, що суперництво і співпраця співіснують у всіх чи майже всіх поведінкових актах, постають як дві сторони цілісного інтеракційного процесу. Нарешті, третій варіант спонукає трактувати суперництво і співпрацю як окремі варіанти більш широкого процесу перебування індивіда в соціумі, що має, наприклад, загальноадаптаційний характер. І на такому високому рівні узагальнення позитивна чи негативна оцінка суперництва і співпраці втрачає об'єктивний сенс, залишаючись продуктом суб'єктивно-наставних відображень учасників взаємодії.

Існує, проте, виразна традиція принципового сходження до суспільства від індивіда. Ще Ж.-Ж. Руссо виводив усі стосунки з індивідуального існування [Руссо, 2001]. М. Вебер, пояснюючи соціетальні явища через поведінку окремих осіб, редукував спільну діяльність до поведінки окремих індивідів. Завдяки нескінченним варіаціям індивідуальних поведінок існує безперервна шкала переходів між ними. При цьому не так стосунки індивідів один з одним, як їхні стосунки з третіми особами і створюють сенс об'єднання на ґрунті взаємної згоди [Вебер, 1998в, с. 117, 123–125].

За висловом Е. Фромма, оскільки суспільство, забезпечує індивідові психологічне задоволення і практичну користь водночас, то має місце психологічне цементування соціальної (тобто соціетальної. – В.В.) структури [Фромм, 1990, с. 236]. М. Ільїн і А. Мельвіль підкреслюють значення влади, яка пов'язує всі ті дії, що можуть і повинні скласти єдиний процес організації в утворенні соціальної структури [Ильин, Мельвиль, 1997, с. 53]. У межах інтеракціоністських концепцій суспільства відносини влади трактуються як відношення і як процес [Осипова, 1989].

Уявляючи соціетальну структуру у вигляді поля, К. Левін зазначав, що соціальні події залежать від соціального поля загалом, а не від кількох вибраних елементів. Таким цілісним соціальним полем є й культура як безперервний процес, що складається з безлічі соціальних інтеракцій [Левин, 2000б, с. 164–165; Левин, 2000г, с. 219].

У. Томас і Ф. Знанецький окреслили фундаментальну проблему рефлексійної соціальної практики – взаємозалежність індивіда і соціальної організації та культури [Томас, Знанецький, 1996]. Т. Парсонс трактував соціальну структуру як систему стандартизованих стосунків факторів, які виконують ролі один стосовно одного. Взаємодія – це система нового порядку, про яку не можна сказати просто, що вона складається з особистостей її членів [Парсонс, 2000г, с. 403–405; Парсонс и др., 2000, с. 447]. Таким чином, у взаємодії поєднуються системи різного рівня: і соціальна система, і система особистості, і сама взаємодія, яка також стає системою.

Дж. Н'юстром і К. Девіс узагальнюють, що соціальна система – це комплекс стосунків, які виникають у результаті взаємодій індивідів [Н'юстром, Девіс, 2000, с. 84]. Що ж до культури, то, за Г. Салліваном, вона є абстракція, породжена людьми, і тому людині потрібно бути включеною в інтерперсональні взаємини або взаємозбагачувальний контакт з іншими людьми [Салліван, 1999, с. 59].

На противагу М. Веберові, К. Поппер називав хибним припущення про те, що всі колективні феномени є наслідками дій, взаємодій, цілей, сподівань та думок окремих людей і наслідками традицій, які творяться й зберігаються окремими людьми [Поппер, 1994, с. 175]. Так само Е. Дюркгейм вихідне начало кожного соціального процесу пропонував шукати в побудові внутрішнього соціального середовища, яке залишається активним чинником [Дюркгейм, 1995а, с. 128–129]. Подібно й С. Московічі трактує соціальні уявлення як частину реального існування людських спільнот, а не просто його відображення [Московичи, 1995].

Д. Леонтьєв пропонує розглядати культуру, її зміст і засвоєння як опосередковане та деперсоналізоване спілкування [Леонтьєв, 1999, с. 413]. Г. Андреева зазначає, що в реальному спілкуванні дано не тільки міжособові стосунки людей: у ньому втілено й суспільні, тобто безособові за своєю природою відносини [Андреева, 2001, с. 36]. А Е. Гідденс говорить про культурні універсалиї як універсальні форми поведінки [Гідденс, 1999, с. 62].

Аналізуючи інтелектуальну діяльність, Г. Щедровицький намагався виводити її з групової діяльності та внутрішньогрупової комунікації як щонайважливішого системотвірного чинника колективної інтелектуальної роботи. Натомість індивідуальна інтелектуальна діяльність може існувати тільки як імітація й відтворення групових взаємин і діяльності [Щедровицький, 2004].

Таким чином, владно-підвладні співвідношення, що постають, мають місце, функціонують, виявляються у взаємодії окремих індивідів, утворюють таку собі “тканину” суспільного буття, цементують суспільство, надають його існуванню своєрідної напруженої рівноваги, внутрішньої енергетики. Соціетальна структура як сукупність міжсуб’єктних стосунків ґрунтується на них, формується з них (“інституціалізовується” [Нечаев, 2001]), убирає їх у себе, але при цьому й редукує до статусу первинних, вихідних, базальних зв’язків між елементами, із яких складається. Закономірності, що

зумовлюють перебіг безпосередніх інтерсуб'єктних взаємодій, із переходом на загальносуспільний рівень принципово трансформуються, підпорядковуються більш загальним закономірностям, утрачаючи при цьому будь-яку самодостатність, але зберігаючи підпорядковане, несамотійне, "алюзійне" існування. Постає якісно нова структура, що, зокрема, описується категоріями "масова свідомість" [Грушин, 1987; Ольшанский, 2001], "національний інтерсуб'єктивний світ повсякденности" [Мнацаканян, 2000] та ін.

Така цілісна соціетальна структура виникає як сукупність початково неоднорідних індивідуальних суб'єктів, які завдяки інтеракційному обмінові владно-підвладними співвідношеннями зумовлюють дедалі більшу її однорідність (досягається стан, який і дає змогу тлумачити суспільство як дискурс [Танчер, 2000]). Інтерсуб'єктний аналіз суспільних відносин виконує роль мікроскопа, що в цілісній тканині суспільного буття увиразнює окремі елементи – "нитки", "вузлики" тощо, існування яких на відповідному рівні характеризується лише віддаленими аналогіями з існуванням цілісної "тканини".

Інтерсуб'єктна взаємодія виявляється головним чинником визначення й утвердження людського суб'єкта у світі. Тільки завдяки їй людина може долати первісний біологічний статус і ставати здатною суб'єктивно відображати та реалізовувати своє буття на окремих рівнях індивідуального існування.

У фактичному континуумі такого порівневого існування за ознаками відношення індивідуальної суб'єктності і колективних квазісуб'єктивностей можна визначити п'ять основних, найтиповіших рівнів: інтрасуб'єктний (індивідний), особистісний, міжособовий (соціально-рольовий), мікросоціальний (груповий), макросоціальний (загальносуспільний). На цих рівнях розкривається зміст індивідуального суб'єктного буття, що виникає й формується в результаті залучення суб'єкта до інтерсуб'єктної взаємодії. На кожному з них інтерсуб'єктна взаємодія відіграє визначально конституційну роль, наснажуючи індивіда на активне опосередковане відображення світу і себе в ньому як цілісно-неподільного індивідуально-суб'єктивного простору.

На *інтрасуб'єктному* рівні вплив інтерсуб'єктної взаємодії результує для індивіда здатністю виходити за межі безпосередніх переживань власної чуттєвості, відображати свої психофізичні стани як саме внутрішні (а не зовнішні) факти, займати щодо них суб'єктивно відсторонену позицію.

Результатом інтерсуб'єктної взаємодії на *особистісному* рівні є насамперед свідомий і самосвідомий індивід – особа як суб'єкт соціальних стосунків і ставлень та самовизначення. Індивідуальна суб'єктність розгортається в особистісні психічні структури – мотиваційні, когнітивні, поведінкові.

На *міжособовому* рівні інтерсуб'єктна взаємодія становить психологічну основу встановлення та здійснення соціальних зв'язків. Відбувається взаємна активація суб'єктивностей, утворюється вихідна квазіструктура (потенційна матриця) інтерсуб'єктивного простору.

Позбавлена інтерсуб'єктної основи, міжособова взаємодія перетворилася б на комбінування співвідношень між абстрактними патернами соціально-рольової взаємодії.

Подібним чином інтерсуб'єктна взаємодія дається взнаки й на *мікросоціальному* рівні, де йдеться про стосунки не двох, а кількох, кільканадцятьох, кількадесятьох осіб і де соціальний чинник постає перед індивідом як багатоликий. Саме завдяки інтерсуб'єктній основі такої багатоособової взаємодії стає можливим утворення групових квазісуб'єктів, перед якими і в складі яких індивідуальний суб'єкт по-новому самовизначається як частина колективного співіснування. Інтерсуб'єктний зміст взаємодії в межах групи забезпечує утворення та функціонування інтерсуб'єктивного простору, прилучення до якого індивідуальної суб'єктності надає їй якісно нового змісту.

З досягненням дедалі вищого рівня опосередкованості людських стосунків відбувається перехід на *макросоціальний* рівень індивідуального буття, на якому інтерсуб'єктна взаємодія в безпосередньому вигляді не має місця, а функціонує у вигляді суб'єктивних відображень і проєкцій індивіда в надіндивідуальному просторі. Макросоціальний рівень виявляється найбільш віддаленим від інтерсуб'єктної основи: власне інтерсуб'єктна взаємодія виявляється так складно опосередкованою, що існує лише як її умовно-абстрактне втілення.

Проте основні закономірності функціонування макросоціуму ґрунтуються на вихідних засадах інтерсуб'єктної взаємодії. Інтерсуб'єктивний простір на загальносуспільному рівні набуває для особи ще більш абстрактного змісту порівняно з простором внутрішньогруповим, визначення індивідом свого місця в цьому просторі та своїх відносин із ним може суб'єктивно видаватися йому менш актуальним, але насправді є не менш значущим.

* * *

Інтерсуб'єктна взаємодія найчастіше розпочинається на стандартно-конвенційному рівні, на якому учасники виконують один щодо одного низку дій, зміст яких описується соціально-нормативними параметрами. Проте на такому рівні взаємодія є лише хвилевою, минущою, бо тут же і водночас починає поширюватись і на інші рівні, проникаючи як углиб індивідуального суб'єкта, де активує його внутрішньопсихічні структури, так і виходячи в надіндивідуальний простір та зумовлюючи формування соціетальних структур.

Порівняно очевиднішою в цьому аспекті виявляється взаємодія когнітивної сфери особи, її індивідуальної логіки з логікою соціальною. Проте за такою когнітивною взаємодією завжди має місце активація більш глибинних інтенційно-мотиваційних структур індивідуальної суб'єктності.

Позаяк взаємодія є зчепленням, зіткненням двох таких суб'єктностей, то за її щонайважливіший модус, спосіб реалізації слід визнати діалог як

сутнісну зустріч двох Я. Відбувається не просто символічно-поведінкова інтеракція, а трансцендентальне взаємопроникнення і взаємозумовлення двох суб'єктів.

Основним механізмом такого процесу виявляється ідентифікація, шляхом якої індивідуальні суб'єкти утверджуються навзаєм в інтрапсихічних структурах один одного і завдяки цьому утворюють інтерсуб'єктивний світ та прилучаються до нього.

Водночас ідентифікація одного суб'єкта з іншим – це завжди ідентифікація не з носієм суб'єктності як фізичним чи біологічним тілом, а з його образом, який утворюється в психічному просторі суб'єкта, що ідентифікується, а відтак є частиною його самого. Тобто ідентифікація, а також й інші механізми соціально-психологічного впливу (навіювання, наслідування, зараження) зароджуються і діють в інтерсуб'єктивному просторі, але для того, щоб уплинути на індивіда, повинні стати частиною його внутрішньопсихічного життя. Вони діють не ззовні, а як іманентні способи індивідуальної саморегуляції у відповідь на наповнену символічно значущим змістом взаємодію.

Для того щоб індивідуально відображувані символи мали приблизно однакове значення для різних учасників, у процесі взаємодії повинне відбутися своєрідне усереднення їхніх змістів, формування спільного фонду колективних та індивідуальних значень і сенсів.

Взаємодіючи з іншими людьми, індивід отримує можливість спрямувати первісно притаманний йому як біологічній істоті психоенергетичний потенціал на встановлення власне людських зв'язків. Завдяки цьому процесові відбувається своєрідна осциляція і взаємопроникнення внутрішнього і зовнішнього світів та об'єднання їх у цілісний світ індивідуального буття, де шляхом символічного відображення долається відносність зовнішнього і внутрішнього.

З огляду на таке підпорядкування впливам соціального оточення в індивіді від найперших етапів розвитку закладається схильність піддаватися соціальним чинникам, прагнути злиття з оточенням, свідомо чи несвідомо реагувати і поводитися відповідно до соціальних вимог та очікувань.

Присутність інших людей виявляється найдражливішим чинником, що визначає поведінку і перебіг ментальних процесів особи. Можна, відтак, вести мову про те, що вплив оточення на індивіда завжди характеризується більшим чи меншим ступенем владности. Отже, підтверджується вихідна теза про значущу пронизаність інтерсуб'єктивної взаємодії владно-підвладним змістом. Взаємодійні суб'єкти більш чи менш виразно посідають владну або підвладну позицію, а взаємодія в кожному своєму акті означає конкуренцію, суперництво, боротьбу.

Такий конкурентний характер взаємодії становить значущу характеристику утворення соціальної структури в процесі постійних переходів від індивідуальних до соціальних виявів і навпаки. Суб'єктивно значуща конкуренція, боротьба за владу структурують міжособові стосунки,

надають їм істотної психологічної тривкості, прив'язують індивідів один до одного, перетворюючи їх на складові елементи соціальної структури.

За ознаками відношення індивідуальної суб'єктності і колективних (соцієтальних) квазісуб'єктностей визначаються п'ять основних рівнів: інтрасуб'єктний (індивідний), особистісний, міжособовий (соціально-рольовий), мікросоціальний (груповий), макросоціальний (загальносуспільний). На кожному із цих рівнів інтерсуб'єктна взаємодія відіграє визначально конституційну роль в активному опосередкованому відображенні індивідом світу і себе в ньому як цілісно-неподільного індивідуально-суб'єктивного простору.

Резюме

Для людського індивіда процес задоволення потреб первісно набуває соціального змісту, стає оптимальним завдяки соціальній організації, що втілюється у вигляді численних інтерперсональних ситуацій. Психічне напруження дитини натрапляє на пильну увагу до неї з боку дорослих осіб, через що взаємно виявлювані емоційні переживання набувають інтерперсонального характеру та утриваються як атрибутивна властивість інтерсуб'єктної взаємодії.

У процесі такої взаємодії забезпечується психологічно значуще поєднання диспозиційних характеристик індивіда, суб'єкта, особи, що виявляються в середовищі, і ситуаційних чинників, які на свій спосіб визначають поведінку особи. Усі співвідношення в просторі взаємодії індивіда зі світом характеризуються тісним взаємозв'язком і поєднанням особистісних диспозицій та поведінкових актів суб'єкта і ситуаційно-середовищних чинників. Проте психологічно визначальним є не об'єктивний зміст ситуації, а суб'єктивна оцінка індивідом ситуації та свого перебування в ній. Оцінюючи себе і середовище, індивідуальний суб'єкт перебуває під опосередкованою владою соціального оточення.

Водночас сам суб'єкт є активним чинником самовизначення в інтерсуб'єктивному просторі. Інтерсуб'єктна взаємодія забезпечує найбільш адекватне поєднання як безпосередніх та опосередкованих чинників, так і індивідуально-особистісних і міжособових характеристик діяльності.

Спільна діяльність стає середовищем, у якому формуються, поєднуються та реалізуються індивідуальні і колективні сенси. На дедалі вищому рівні інтерсуб'єктна взаємодія набуває творчо-ігрового характеру, спільне творення дійсності перетворюється на вільну гру натхненних суб'єктів, чия активність взаємно спонукає до нових актів самоактуалізації.

Завдяки інтерсуб'єктній взаємодії відображення дійсності від самого початку виявляється опосередковано-символічним і втілюється в системі символічних значень. Має місце спільне відображення змісту інтеракційних виявів. Учасники взаємодії взаємно означають дійсність, у такий спосіб утворюючи інтерсуб'єктивний світ. Цей світ і виникає в результаті інтерсуб'єктної взаємодії, і стає її передумовою, простором, середовищем.

Відтак дійсність для кожного окремого суб'єкта є дійсністю й об'єктивною, і суб'єктивною, але насамперед інтерсуб'єктивною, колективно-феноменологічною.

В інтерсуб'єктній взаємодії відбувається не просто символічно-поведінкова інтеракція, а трансцендентальне взаємопроникнення, взаємне зумовлювання двох суб'єктів. Ідентифікація та інші механізми соціально-психологічного впливу стають фактами внутрішньопсихічного життя індивіда. Вони діють як іманентні способи індивідуальної саморегуляції у відповідь на наповнену символічно значущим змістом взаємодію.

У процесі взаємодії формується спільний фонд колективних та індивідуальних значень і сенсів, мають місце своєрідна осциляція і взаємопроникнення внутрішнього і зовнішнього світів та об'єднання їх у цілісний світ індивідуального буття, де шляхом символічного відображення долається відносність зовнішнього і внутрішнього.

Учасники інтерсуб'єктної взаємодії більш чи менш виразно, але завжди посідають владну або підвладну позицію, а взаємодія в кожному своєму акті означає конкуренцію, суперництво, боротьбу. Такий конкурентний характер взаємодії становить істотну характеристику формування відносин соціетального змісту. Суб'єктивно значуща боротьба за владу структурує міжособові стосунки, надає їм психологічної тривкості, перетворює індивідуальних суб'єктів на складові елементи соціетальної структури.

За ознаками відношення індивідуальної суб'єктності і колективних (соціетальних) квазісуб'єктностей визначаються п'ять основних рівнів: інтрасуб'єктний (індивідний), особистісний, міжособовий (соціально-рольовий), мікросоціальний (груповий), макросоціальний (загальносуспільний). На кожному із цих рівнів інтерсуб'єктна взаємодія відіграє визначально конституційну роль в активному опосередкованому відображенні індивідом світу і себе в ньому як цілісно-неподільного індивідуально-суб'єктивного простору.

РОЗДІЛ 4. КРАТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ОНТОГЕНЕЗУ

4.1. Владно-підвладні стосунки як чинник формування дитячої особистості

Основним і типовим середовищем, у якому розпочинається й відбувається первинна *соціалізація* дитини, є батьківська сім'я. У менш поширених варіантах функції батьків можуть виконувати інші дорослі особи, що справляють соціалізаційний вплив на дитину. Сім'я як найбезпосередніше оточення “вириває” дитину з її початкової біопсихічної цілісності і вводить у світ соціальних значень. Батьки або дорослі, що їх заступають, через взаємодію з дитиною транслюють їй соціально вироблені значення, цінності, норми і в такий спосіб розпочинають формування як члена суспільства.

Найпоширеніший погляд на проблему взаємин індивіда, сім'ї, у якій він виховується, і суспільства полягає в тому, що сім'я розглядається як носій, трансформатор, передавач загальносуспільних норм, правил, впливів на індивіда в безпосередньому спілкуванні з ним [Абраменкова, 2002; Весна, 2001; Кравченко Т., 2002; Максименко, 2002; Сарджвеладзе, 1989; Lazarus, Monat, 1979; Peterson, 1988]. Суспільство загалом не впливає безпосередньо на кожну окрему людину (утім, виховними функціями часом наділяються й соціальні інститути загальносуспільного рівня, напр. держава [Дубицкий, 2002]). Безпосередні впливи йдуть від найближчого оточення, яке справляє їх відповідно до тих механізмів, що домінують, переважають, існують у конкретному суспільстві і які це оточення колись також засвоїло. Сім'я є безпосереднім інтерпретатором і трансформатором соціальних цінностей для дитини.

Суспільство, за Е. Дюркгаймом, конструює людський тип відповідно до своїх потреб: педагогічний ідеал – це не так формування особистості, як творення суспільства, а виховання – засіб відтворення суспільством умов свого власного існування [Дюркгейм, 1995б, с. 252–254]. Такий вплив суспільства на індивіда є однією стороною їхньої складно опосередкованої взаємодії. Друга сторона виявляється в тому, що суспільство як складна цілісна система виявляється результатом процесу індивідуального виховання. Згідно з Дж. Мідом, усе організоване людське суспільство є в певному сенсі розширенням і розгалуженням тих простих і фундаментальних соціофізіологічних стосунків між членами сім'ї, на яких тримається сім'я і з яких вона виникає [Мід, 2000, с. 208].

Таким чином, опиняємося перед добре відомою проблемою співвідношення особи і суспільства. Суспільство – не проста сума окремих індивідуальних членів, а особа – зовсім не автономна, самодостатня істота, яка “робить ласку” суспільству, стаючи його членом. Зв'язок між індивідом і суспільством утілюється й забезпечується в процесі безпосередньої інтерсуб'єктної взаємодії, яка, з одного боку, ґрунтується на соціальних

нормах, символічних значеннях, а з другого – не може відбуватися поза активним індивідуальним утручанням, без наявності самого реального суб'єкта. Особливо яскраво така залежність виявляється через соціальний вплив на формування дитячої особистості. За Я. Рейковським, дитина присвоює соціальні вимоги завдяки діям батьків, опікунів, які їх формулюють, спонукають до виконання, реагують на виконання, заохочують або карають, виявляючи у зв'язку з поведінкою дитини емоції [Reykowski, 1986, с. 208].

Очевидно, найістотнішим із психологічного погляду змістом виховання є передання символічних значень від попереднього покоління до наступного, що найповніше описується категорією соціалізації [Шибутани, 1969, с. 385–391]. На початковому етапі входження індивідуального суб'єкта в соціальний світ щонайпершим призначенням спрямованих на нього з боку дорослих символічно закодованих слів і дій є порушення первісної суб'єктності (якщо припускається її наявність у момент народження), проникнення в неї для надання специфічного наставлення на соціальні символічні впливи. Якщо ж існування вихідної суб'єктності заперечується, то відтак початкові впливи мають закласти основи її виникнення, від самого початку надаючи соціального змісту. В обох варіантах розвиток індивіда на найраніших стадіях зумовлюється й визначається змістом усієї сукупності символічних значень, які відображаються ним у взаємодії з дорослими.

У найзагальнішому вигляді мету взаємодії дитини з дорослими – взаємодії, яку ми називаємо символічною, можна, згідно з Л. Виготським, визначити таким чином: існує натуральна психіка дитини, яка має окультуритися дорослими. Цей процес окультурення якраз і полягає в переданні дитині символічних структур. Знак первісно постає як засіб соціального зв'язку, як інтерпсихічна функція, що згодом переносить соціальне відношення всередину особистості [Виготский, 1984б, с. 56]. У зв'язку із цим В. Татенко наполягає на “дознаковому” існуванні початкового загального самовідчуття, переживання свого буття, своєї наявності у світі, що описується категоріями суб'єктного ядра та його субстанційних інтуїцій [Татенко, 1996]. Це стан синкретичної неподільності, нерозчленованості і водночас напруженої готовності до взаємодії.

За К. Левіном, життєвий простір новонародженої дитини можна описати як поле, яке має порівняно нечисленні і нечітко розрізненні ділянки, об'єкти. Дитиною керує безпосередньо наявна ситуація [Левин, 2000г, с. 269–270]. У контексті початкового стану, вихідної точки суб'єктивного відображення дійсності левінівська категорія поля видається однією з найдоречніших. Поле новонародженої дитини – це певний простір, який уже існує, але ще нічим не заповнений. Він є і його водночас немає. Це поле утворюється завдяки первинним психобіологічним стимулам, які його породжують і поки що лише створюють умови для його заповнення. А власне заповнення поля – це процес, що відбувається через взаємодію із середовищем.

Середовище природне, безпосереднє, натуральне зумовлює формування так званого “психофізичного індивіда” [Ткаченко, 1979], який безпосередньо реагує у відповідь на впливи середовища. Його поле формується як результат зіткнення, поєднання внутрішніх імпульсів організму і стимулів, що йдуть іззовні, із безпосереднього найближчого середовища. “Соціопсихічний індивід” [там само] формується в результаті взаємодії, яка має опосередкований характер. Це взаємодія, у якій між безпосереднім чуттєвим відображенням індивіда і впливами із середовища стоїть знаково-символічний простір евентуальних інтерпретацій, що вносяться, пропонуються, нав’язуються іншими суб’єктами – носіями загальних та індивідуальних ознак цього простору.

За А. Валлоном, рушійна сила розвитку дитини – її взаємодія з умовами існування, але при цьому дитина від самого початку здатна вибірково реагувати на зовнішні впливи [Валлон, 1956]. Природа цієї первісної вибіркової становить одну із центральних і водночас граничних проблем психології. Її остаточне розв’язання видається радше недосяжною мрією, а принципова позиція в цьому питанні визначається індивідуальними парадигмами переконань і віри дослідників.

Від новонародженого суб’єкта жодною мірою не залежать зміст і структура символічного поля, у яке він потрапляє. Його “внесок” у процес символічного відображення – це сама його активна присутність, його первинні біологічні потреби і природжена структура чуттєвої сфери. Натомість значення, які оточують індивіда і спрямовуються до нього з навколишнього середовища, майже цілковито визначаються найближчим соціальним оточенням. Світ постає перед індивідом в інтерпретації найближчих і найзначущіших для нього осіб або особи (у найтипівішому варіанті – матері) і, таким чином, немає мови про можливість доцільного вибору впливів і значень із його власної волі. Така можливість тільки намічається в початковій здатності організму ще не вибірково, але вже по-різному реагувати на впливи середовища залежно від актуального фізіологічного стану. Ця здатність є втіленням вихідної активності в початкових контактах із середовищем. Завдяки їй соціальне оточення має змогу пропонувати, нав’язувати сукупність значень, що є важливими для індивідуального існування з погляду цього оточення. У такий спосіб соціально наповнені символи діють на чуттєву сферу індивіда, відображаються ним із різною мірою сприйняття їх залежно від здатності задовольняти базальні потреби і входять у його суб’єктивний світ, формують цей світ, наповнюючи відповідним соціально-символічним змістом.

Очевидно, такий процес початкового переходу від біологічної чуттєвості до соціально опосередкованого відображення дійсності слід визнавати за найпершу в часі та за змістом, вихідну соціалізацію, яка передуює соціалізації первинній. (Про наявність такої стадії пишуть, напр., [Кули, 1996б; Сапогова, 2000; Циба, 2000; Чистяков, 2002; Шибутани, 1969, с. 397–399]). Вище її було названо “первісною” соціалізацією (розд. 2.3), якій приписано коротшу, порівняно з первинною, тривалість у часі, але більшу

психологічну визначальність. Саме завдяки такій соціалізації індивід стає (починає ставати) істотою, здатною відображати специфічні соціальні впливи. (Ч. Кулі описує цей процес як виникнення соціальної самости в результаті привласнення дійсності [Кулі, 1996б]). Тільки набувши цієї здатності, індивід може підлягати дальшим соціалізаційним впливам, що мають характер соціалізації первинної, вторинної, третинної [Кулі, 1996а; Савчин, 2000, с. 191–198] тощо. Первісна соціалізація максимальною мірою, а пізніші – дедалі меншою – визначають зміст і спрямованість особистісного розвитку індивіда. Структури, що закладаються в ньому на найбільш ранніх етапах, щонайістотніше зумовлюють увесь його подальший шлях, особистісну долю.

Багаторазово було зафіксовано, що новонароджене людське дитя виразно віддає перевагу контактам, наповненим специфічно людським соціальним змістом [Даркін, 2001]. Відтак цілком очевидно є доконечність початкового етапу залучення дитини до простору символічної взаємодії з дорослими. За П. Бергером і Т. Лукманом, така первинна (у нашому розумінні – первісна. – *В. В.*) соціалізація є та перша соціалізація, що її індивід зазнає в дитинстві і завдяки якій стає членом суспільства. Вона створює основу для соціалізації вторинної – кожного наступного процесу, який дає змогу вже соціалізованому індивідові входити в нові сектори об'єктивного світу суспільства [Бергер, Лукман, 1995, с. 212–213].

Відтак можна говорити про таку собі опосередковану владу первісної соціалізації, якій підлягає індивід. Але це, звичайно, влада найпершого соціального оточення, що є носієм і джерелом соціалізації, а ще більше – влада соціуму, яка цим оточенням опосередковується і транслюється індивідові. У процесі подальшої, після первісної, соціалізації відбувається диференціація суб'єктивного світу. Дитина дедалі більше виокремлюється із середовища і водночас приєднується до нього, набуває здатності керувати навколишнім світом і своєю поведінкою в ньому і водночас дедалі більше від цього світу узалежнюється.

Завдяки первісній соціалізації новонароджений індивід під'єднується до безмежно густої мережі соціально вироблених символічних значень. Початково він сприймає лише їхню децицію і зовсім не в тому вигляді, у якому їх пропонує оточення, а у вигляді адаптованому, спрощеному, доступному для поміщення в його індивідуальне поле. У процесі первісної соціалізації йдеться не про здобуття розмаїтих знань про світ, не про набуття навичок взаємодії з кількома чи багатьма різними суб'єктами. Має йтися про встановлення одного, але універсального каналу відображення світу – відображення символічно-соціального. Початково біологічна істота повинна стати початково соціальною. Її потенційна природжена здатність уловлювати соціальні стимули, соціально опосередковані впливи має ввімкнутися, підключитися, реалізуватися. Індивід повинен почати вловлювати опосередковане. Умовно кажучи, спочатку вільний від символічного, він повинен стати його невід'язником.

Звичайно, обставини можуть скластися таким чином, що ця первісна соціалізація не відбуватиметься й індивід збереже свою первинну біологічну свободу від символічного. Символічне не нав'язуватиме йому своїх дискурсів, модусів, парадигм, проте об'єктивні наслідки такої “свободи” цілком зрозумілі: це свобода тварини, що не усвідомлює самої себе і світу, свобода дитини-Мавглі – істоти людської біологічно, але не соціально.

Належить, проте, зазначити, що новонароджена дитина не набуває якоїсь абстрактної здатності бути соціальною істотою. Ця здатність формується в неї як цілком конкретний індивідуальний варіант соціалізації. Так само як біологічно людська істота є цілком конкретним біологічним індивідом, вона стає істотою соціальною також виключно в її конкретному, визначеному індивідуальному варіанті. Початково перед дитиною постає незліченна кількість можливостей розвитку, безліч напрямів особистісного формування – реалізовується ж лише одна з безлічі можливостей. Таким чином, первісна соціалізація відразу спонукає індивіда здійснюватися в певному напрямі і тим самим відтинає від нього всі інші можливі варіанти розвитку. Індивід не може двічі пройти цей шлях, спочатку реалізувавшись відповідно до однієї можливості, а потім – до іншої.

Процес соціалізації виявляє й конститує своєрідну владу соціалізаційних дорослих над дитиною. Вони зумовлюють її розвиток через спільну діяльність як системотвірну підставу генезису ставлень до світу [Абраменкова, 2002] та умову саморозвитку [Кудрявцев, Уразалиева, 2001; Пророк, 2003], організацію провідної діяльності [Давыдов, 1986, с. 57–61] та спільного простору взаємодії [Марсель, 1999, с. 80–112], перетин форм суб'єктної активності [Булах, 2003], самонаслідування завдяки відображенню поведінки дорослими [Петровский, Полевая, 2001], підтримку інтеріоризаційних та адаптаційних форм соціалізації [Рубчевский, 2002], формування інгрупового фаворитизму та автгрупового нехтування [Bennett and others, 2004] тощо. Без такого зумовлення індивід не може стати свідомою особою, самоусвідомитися, досягти доконечного ступеня індивідуальної свободи, але водночас і тим самим ці соціалізаційні дорослі обмежують індивіда в розвитку, закривають перед ним інші можливості, стримують його в його власних намаганнях.

П. Бергер і Т. Лукман стверджують, що в первинній соціалізації в міру ускладнення розподілу знання доступними стають розбіжні світи, які може бути передано значущими іншими. Дитина інтерналізує світ значущих інших не як один із багатьох можливих світів, а як єдино існуючий і єдино мислимий. І саме тому світ, що інтерналізується в процесі первинної соціалізації, набагато міцніше закорінюється у свідомості, ніж світи, що інтерналізуються в процесі вторинної соціалізації [Бергер, Лукман, 1995, с. 219, 272]. Звичайно ж, можна і треба говорити про ускладнення світу, який постає перед індивідом, що розвивається. Але сумнівним є говорити про наявність “світів”. Така множинність має нестрогий, необов'язковий зміст, у ній відображаються радше окремі фрагменти й варіанти єдиного цілісного

індивідуального світу. Цей світ може бути лише одним, як одним є індивід, що відображає дійсність, та одним є процес його соціалізації.

Зрештою, і світ як дійсність є теж один, але він може поставати перед індивідом із дуже різних сторін (людина взаємодіє з надто розмаїтими за змістом і рівнем об'єктами [Брушлинский, 2002]). У цьому разі суто технологічно можна вести мову про множинність світів. Відтак справді, із переходом від первісної до первинної (і вторинної) соціалізації світ, який пізнається індивідом, подрібнюється, ускладнюється, членується на дедалі більше дрібних окремих квазісвітів. Можливо, таке подрібнення якраз і є основною або однією з основних ознак переходу первинної соціалізації у вторинну. За Бергером і Лукманом, зміст, який засвоюється в процесі вторинної соціалізації, наділяється якістю набагато меншої суб'єктивної неминучості, ніж зміст первинної соціалізації [Бергер, Лукман, 1995, с. 232]. Це така собі інтерпретація закономірності, установлені ще психоаналізом, що враження раннього і найранішого дитинства фіксуються найміцніше та зберігаються найдовше [Гидденс, 2001; Иванов, 2002].

Розмаїття світу впливає на цілісного, спочатку синкретично не розчленованого суб'єкта. Це розмаїття ніби намагається проникнути в суб'єкта, подрібнити його, розчленувати на окремі фрагменти. Суб'єкт чинить опір, прагнучи зберегти свою цілісність і в такий спосіб залишитися самим собою, і боротьба цих двох тенденцій є, мабуть, однією з причин психічної напруженості, яка має місце у взаємодії суб'єкта із середовищем. За С. Московічі, дитина фіксує враження, повторюючи їх. Вона уникає пасток розходжень, відкриває єдинманітність порядку серед мінливості безладу. Світ носить печать її стереотипів, і тому вона визнає його за свій [Московичи, 1996, с. 313].

Відтак дитина засвоює стереотипи середовища, спочатку керуючись стереотипами власними. Початково вона цілісно й гедоністично налаштована на відображення світу. Їй потрібен світ одноманітний, цілісний, єдиний. Тільки таким вона визнає його за свій. Світ же, намагаючись постати перед дитиною як неєдиний і нецілісний, переважно зазнає поразки, бо дитина не сприймає такої розчленованості, суперечливості і поєднує суперечливі стимули в цілісний універсум. Нецілісний і суперечливий світ – це не та об'єктивна дійсність, що нас оточує, бо вона насправді є цілісною, це та дійсність, якою вона постає перед дитиною в інтерпретації значущих інших. Дитина взаємодіє не тільки з природним навколишнім середовищем, пишуть Бергер і Лукман, а й з особливим соціокультурним порядком, що опосередковується для неї значущими іншими, які несуть за неї відповідальність [Бергер, Лукман, 1995, с. 82]. Початкова суб'єктивна чуттєвість індивіда реагує на природне середовище та соціальне оточення через систему символів, до якої індивіда залучають значущі інші.

Первинні зв'язки, які встановлюються між індивідом і світом на ранніх етапах розвитку, стають основою входження індивіда у світ. Такі зв'язки, зазначав Е. Фромм, забезпечують фундаментальну єдність із навколишнім світом та відчуття безпеки. Пізніше дитина починає усвідомлювати свою

самотність та окремість, а вже ця відокремленість породжує почуття беззахисності й тривоги [Фромм, 1990, с. 34].

Приєднуючись до світу, дитина водночас відокремлюється від нього. Не треба також забувати, що світ, до якого залучається дитина, не є цілком об'єктивним світом, який перебуває поза нею. Це насамперед світ її суб'єктивних вражень і відображень, світ, у якому переплітаються внутрішні переживання потреб і зовнішні пропозиції щодо їхнього задоволення. Задовольняючи свої потреби, дитина тим самим установлює владу над середовищем, використовує його задля власного комфорту. Водночас і середовище здобуває владу над дитиною, задовольняючи одні її потреби і не задовольняючи інших. Незадоволені потреби не зникають, а залишаються з індивідом у глибинах його психіки, набуваючи специфічного стану буття і небуття в суб'єктивному світі. Дитина не може, писав З. Фрейд, придушити раціональною роботою духа численні позиви потягів, що в майбутньому не реалізуються, але повинна приборкувати їх актами витіснення [Фрейд, 1991а, с. 53]. Це витіснене залишається з індивідом, діє на його суб'єктивне поле, проривається в нього неясними, неоформленими символами, у такий спосіб посилюючи його ірраціональність, невпорядкованість, хаотичність.

У всьому процесі одночасного здобуття влади над світом і підпорядкування його владі над собою визначальну роль відіграє *символічне опосередкування* взаємодії індивіда і середовища. Це опосередкування найбільшою мірою відбувається через відображення, засвоєння, переймання дитиною значень та оцінок, які вносяться у взаємодію спочатку дорослими, згодом ровесниками та іншими членами суспільства. (Невипадково П. Бурдье говорить про символічну суть виховання [Бурдье, 2003, с. 126–130], а В. Андрієвська – про можливість і потребу герменевтичного аналізу педагогічного досвіду [Андрієвська, 2003]).

Цілком очевидно, що дитина від самого початку не є зовсім пасивним об'єктом відображення соціальних впливів, а виявляється активним ініціатором цілісної взаємної активності [Волочков, 2003; Петровский, 1992, с. 155; Кудрявцев, Уразалиева, 2001]. Для того щоб увійти в суб'єктивне поле дитини, самі ці впливи повинні бути певним чином пристосовані до її потреб. Вимоги середовища до дитини і її потреби, що проєкуються на середовище, стають ізоморфними, із психологічного погляду, на рівні їхньої символічної репрезентації. Дитина, що на ранніх стадіях розвитку позбавлена здатності свідомо оцінювати навколишніх осіб та їхні дії, спочатку лише суб'єктивно-символічно, навіть, сказати б, ієрогліфічно викарбовує для себе ознаки, ситуації, істот, специфічна присутність яких позитивно впливає на її існування, перетворює його з дискомфортного на комфортне. У процесі особистісного розвитку з перетворенням на свідомого, рефлексивного суб'єкта символічне опосередкування взаємодії дитини зі світом стає для неї дедалі прозорішим, зрозумілішим, опановується як засіб власної регуляції відносин із середовищем.

Поряд із символічною насиченістю визначальними для повноцінного входження дитини у світ стають численність, інтенсивність, напруженість

безпосередніх контактів з оточенням. Потенційні здатності опанувати світ символів і значень повинні дістати можливості для розгортання в безпосередній чуттєвій взаємодії зі світом, у якомога більшій кількості актів поєднання стимулів і реакцій – внутрішніх реакцій на зовнішні стимули і зовнішніх реакцій на стимули внутрішні. Така інтенсивність і напруженість первісної взаємодії надалі забезпечує змогу щонайширшого та щонайглибшого проникнення в середовище, здобуття над ним якомога дійовішої влади та водночас віддання себе під його владу. Не тільки психічний, емоційний, інтелектуальний розвиток, а й розвиток владно-підвладних співвідношень із середовищем – такого характеру набуває дискурс цієї первісної взаємодії суб'єкта зі світом.

Визнання значення, з одного боку, внутрішніх, а з другого – зовнішніх спонукань примушує знову звернутися до ролі інтерсуб'єктивного контексту взаємодії дитини з дорослою людиною. Внутрішні спонукання, що виявляються назовні, і зовнішні впливи на дитину відображаються нею настільки, наскільки їх опосередковано оцінною реакцією дорослого. За Дж. Мідом, тією мірою як дитина дійсно сприймає наставлення іншого і дозволяє цьому наставленню визначати те, що вона робитиме стосовно спільної мети, вона стає органічним членом суспільства [Мід, 2000, с. 145], тобто досягається мета соціалізації.

А. Адлер уважав, що з формуванням прототипу, раннього варіанту особистості, що втілює мету, установлюється напрям та орієнтованість життя індивіда [Адлер, 1997е, с. 30]. У більш широкому значенні цей напрям та орієнтованість є окремими варіантами входження в соціальний простір. Зрозуміло, що символічність, яка опосередковує для дитини її світ, робить його умовним та позбавляє безпосередності, не існує у вигляді якогось специфічного об'єкта або суб'єкта, не має вона й характеру спеціально створених символів, які може добре розрізняти доросла людина. Такі штучні символи початково не мають для дитини жодного змісту. Усю символічність та опосередкованість світу закладено для неї у взаємодії із значущими іншими. Лише така взаємодія сигналізує їй про можливість непрямого реагування на впливи середовища.

У дитині первісно закладено прагнення до взаємодії з дорослими. Як зазначає В. Татенко, дитина просто змушена першою зайти в контакт із дорослим як у край незадоволення, неврівноваженості, гранично напружена система, заряджена на подолання своєї недосконалості, недосвідченості, несвободи, залежності від світу і водночас така, що має нерозтрачений заряд самоздійснення [Татенко, 1996, с. 263]. Дитина, отже, свої специфічні потреби виражає в простір взаємодії, де може їх задовольнити.

У певному розумінні протилежним є підхід Т. Парсонса: він писав, що розвиток особистості дитини слід розглядати як установлення відносно специфічної, визначеної та стійкої системи потреб, схильностей, що виконують роль вибіркової реакції на альтернативи, які надаються дитині об'єктною ситуацією або організуються нею для себе шляхом пошуку

нових об'єктних ситуацій та формування нових цілей [Парсонс и др., 2000, с. 440].

Таким чином, дитячу особистість, що має здатність до вибіркових реакцій, можна розглядати як таку, що формується внаслідок розгортання первісно наявної суб'єктності, а можна трактувати як результат початково об'єктивних впливів на індивіда, що зумовлюють перетворення його на систему відповідних наставлень. З одного боку, Татенко наполягає на тому, що слід від самого початку визнавати реальну й правомірну вимогу дитини бути рівноправним суб'єктом взаємодії [Татенко, 1996, с. 262], а з другого – С. Франк твердив, що жодного готового “я” взагалі не існує до зустрічі з “ти”, до ставлення до “ти” [Франк, 2000б, с. 490].

За К. Левіном, ця суперечність може тлумачитися через об'єктивну ситуацію, яка суб'єктивно існує для дитини як її життєвий простір [Левин, 2000г, с. 265], а не як така, якою бачать її дорослі. Біологічне і соціальне, суб'єктивне та об'єктивне П. Бергер і Т. Лукман намагаються поєднати в символічному конструюванні реальності, розглядаючи формування Я у зв'язку з безперервним організмичним розвитком і соціальним процесом, у якому природне та людське оточення опосередковуються значущими іншими. У процесі первинної (первісної. – В. В.) соціалізації немає жодних проблем з ідентифікацією, оскільки немає вибору значущих інших [Бергер, Лукман, 1995, с. 85, 219]. Той дорослий, на якого спрямовано початкову увагу дитини, і стає для неї значущим іншим, і з розширенням парадигм взаємодії зі світом, або, за термінологією Бергера і Лукмана, із розходженням світів значущий інший поділяється на двох, трьох, кількох значущих інших, завдяки чому виникає не тільки можливість, а й доконечність пізнішого вибору та самостійного конструювання дискурсу інтерсуб'єктної взаємодії.

Однорідність впливів значущих інших сприяє більш цілісному розвитку індивіда в чіткішому, конкретнішому для нього дискурсі. Різноманітність і суперечливість впливів пробуджують ширший спектр потенційних напрямів розвитку, водночас роблячи суб'єктивний світ індивіда хаотичнішим і сплутанішим. Ф. Зимбардо і М. Ляйппе написали, що виникнення імітативної поведінки ймовірніше в тих випадках, коли моделей для наслідування декілька і всі вони діють однаково [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 67]. Тут варто було б уточнити, що ймовірнішим у такому разі є виникнення цілісно структурованої імітативної поведінки. Якщо ж різні моделі діють по-різному, то ця імітативна поведінка виникає, але не набуває характеру доцільно завершеної і добре адаптованої. За наявності не одного, а кількох значущих інших, кількох моделей для наслідування дитина постає перед доконечністю робити чи не найперший свій вибір. Про інший проблемний варіант імітативного розвитку пише В. Слуцький: дитина, позбавлена повноцінного виховання та навчання, прагне не “бути”, а “здаватися” [Слуцький, 2002].

А. Адлер наполягав на тому, що в такому акті вибору діють механізми, які зумовлюють підпорядкування сильній особі: дитина шукає того, хто найсильніший у її оточенні, і робить його своїм зразком, а наслідування його

– метою [Адлер, 1997е, с. 29]. Вікарна (що ґрунтується на наслідуванні) поведінка виявляється ефективнішою, якщо модель сприймається могутньою, сильною, наділена здатністю керувати оточенням спостерігача [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 67]. До цих положень слід зробити таке застереження. У різному віці діти ідентифікуються з різними моделями, наслідують поведінку різних інших, різні інші стають для них значущими. Але чому вони стають значущими? Тому, що так хочуть вони самі, чи тому, що так хоче дитина?

Очевидно, значущі інші на певному конкретному етапі формування особистості можуть дуже вдало й повноцінно виконувати свою провідну роль. Зі зміною суб'єктивних потреб дитини, яка переходить з одного вікового етапу до іншого, ці значущі інші в більшості випадків не встигають, не вміють, не хочуть перебудуватися у виконанні функцій щодо дитини. Виявляється, що іншим особам стати провідними й значущими для дитини набагато легше. Ті нечасті випадки, коли батькам удається зберігати свою провідну значущість для дитини на різних або й усіх етапах її розвитку, підтверджують думку про те, що одна й та сама особа може виконувати роль значущого іншого для дитини протягом усього періоду її формування. Але для цього її стосунки з дитиною повинні щоразу зазнавати докорінної реконструкції, перебудови, ставати якісно інакшими, відмінними від попередніх. І виходить, що в реальному житті така можливість довго або завжди бути значущим для дитини опановується не всіма. Це не просто складно, це здебільшого просто неможливо – переструктурувати символіку взаємин із дитиною так, щоб вона, перейшовши до наступного вікового етапу, продовжувала сприймати й оцінювати значущу для себе особу значущою й надалі.

Набагато типовішими є випадки переорієнтації дитини з одних значущих інших на інших значущих інших: із матері на батька, із батьків на вихователів, із вихователів на вчителів, з учителів на ровесників тощо. Символічне відображення впливу значущих інших має таку собі магічну, чудодійну владну силу над індивідом. Він мимоволі реагує на ті знаки, що саме “так, як треба”, оптимально надходять до нього від значущої особи і спонукають поводитися, думати, почуватися певним чином. Не обов'язково таким чином, щоб бути для індивіда приємними. Важливіше – бути для нього значущими, потрібними саме в цей момент, у цій ситуації життя. Потрібне – не завжди приємне, і зазвичай ця обставина якимсь чином усвідомлюється або, принаймні, відчувається індивідом.

Символіка поведінки значущого іншого справляє в певному розумінні надособистісний та позаособистісний вплив на суб'єкта, який її відображає. Ця символіка не обов'язково є виявом саме владних впливів, влади як такої в її соціальному розумінні. Але символіка поведінки, що діє нібито поза владно-підвладним контекстом, сама собою диктує індивідові певну підпорядкованість, створює владно-підвладний контекст іншого рівня, менш соціально опосередкований і більш символічний. (К. Штайнер пише про

перебування дитини раннього віку в “клясичній” позиції підвладности – саме в стосунках із батьками [Steiner, 1987]).

Тут доречно згадати давній спір Л. Виготського і Ж. Піяже про первинність фізичних чи соціальних стимулів [Выготский, 1982б, с. 23–79]. І фізичні, і соціальні стимули діють водночас, але для того, щоб стати елементом суб’єктивного відображення індивіда, вони повинні бути опосередковані знаково-символічною системою. Ця система не може не бути соціальною за походженням. Відтак своєрідну першість треба віддати чинникові соціальному, не забуваючи, проте, що первинним усе ж таки має бути чинник біологічний у вигляді наявності людської біологічної істоти, організму. Знаково-символічне опосередкування дійсності відбувається шляхом накладання відповідної системи на структуру чуттєвих вражень індивіда. Це вже згодом людина стає здатною до навчання через спостереження, коли вчиться непрямом, спостерігаючи за тим, що роблять інші і що з ними відбувається внаслідок їхніх дій [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 66]. А початково символічні ознаки дійсності відображаються індивідом настільки, наскільки вони мають значення для задоволення його первинних біологічно-чуттєвих, але водночас таких, що стають соціальними, потреб.

Спілкуючись із дитиною, батьки рідко, а частіше й зовсім не задумуються над тим, що кожний їхній контакт має формувальне значення для дитячої психіки. Уже самою своєю присутністю та найзвичайнісінькими діями з догляду дитини батьки відкривають для неї навколишній світ у їхній інтерпретації, дають його дитині таким, яким знають і розуміють самі. Будучи продуктами соціального розвитку, батьки, писав Е. Фромм, власною особистістю репрезентують соціальний характер суспільства, передають дитині його психологічну атмосферу, дух [Фромм, 1990, с. 238]. Те, як мати бере дитину на руки, як прикладає до грудей, як розмовляє з нею, які інтонації використовує, – усе це відіграє роль винятково значущих символів залучення до світу. Дитина первісно відображає не матір, не її тіло, а певну ситуацію буття, якої ще не розуміє, але яку вже пізнає, відчуває, переживає, ситуацію, у якій їй комфортно або дискомфортно, ситуацію, яка ніби натякає їй на те, що існує вона сама і щось навколо неї. Т. Парсонс зазначав, що в результаті залежності дитини від соціальних стосунків їхній соціально опосередкований контекст, у якому задовольняються або не задовольняються органічні потреби, стає таким самим важливим, як і безпосереднє задоволення або відсутність задоволення самих органічних потреб [Парсонс и др., 2000, с. 438].

Навряд чи варто протиставляти соціальний контекст задоволення потреб і сам процес їхнього задоволення. Для розвитку дитини це єдиний цілісний дискурс існування, яке має характер взаємодії зі світом, характер інтерсуб’єктної взаємодії, а для самої дитини – це просто її буття, її існування, переживання того, що щось існує, і це щось – вона сама. Відтак дитина виявляється приреченою на те, щоб первісно пізнавати світ таким, яким його їй показує доросла людина. Звичайно, набагато легше було б формувати дитячу особистість, якби дорослі могли наперед знати, які саме

впливи, коли і в який момент слід на дитину справити. Проте психологія тут дає лише найзагальніші рекомендації, а індивідуальний розвиток відбувається так, як він може відбутися в конкретно наявних умовах. Проте дитина апріорі поставлена в умови, де їй нав'язуються світоглядні цінності дорослої особи чи осіб.

Відтак, писав Парсонс, найбільш значущою характеристикою ототожнення дитини з дорослим є прийняття нею в релевантних контекстах цінностей дорослого. Ці цінності втілюються в бажаннях дитини, її органічні потреби стають культурно організованими, оформленими таким чином, що їхнє задоволення дає дитині змогу інтегруватися в систему взаємодії [там само, с. 439–440]. Значущі інші накладають на дитину свій відбиток, їхні визначення ситуацій стають для неї об'єктивною реальністю, соціальний світ постає у відфільтрованому вигляді [Бергер, Лукман, 1995, с. 213–214].

Внутрішньоособистісне і соціальне дозрівання дитини відбуваються й одночасно, і паралельно, і, до певної міри, незалежно одне від одного. Проте для індивіда вони відбуваються в єдиному цілісному дискурсі, де протиставлення зовнішнього і внутрішнього має відносний, тимчасовий характер, тоді як їхнє поєднання є цілком природним і доречним. Розвиваючись особистісно, дитина стає здатною до відображення дедалі ширшого спектра соціальних впливів, а розширення цього спектра спонукає її дальший особистісний розвиток. Як писав К. Левін, потреби дитини, яка росте, змінюються, і нові потреби індукуються соціальними групами, до яких вона належить. Культура, у якій росте дитина, справляє вплив практично на кожну потребу і на всю її поведінку [Левин, 2000г, с. 317].

Знаково-символічна природа людського спілкування набуває найповнішого, мало не ідеального втілення в мові та мовленні, які вирішальним чином інтенсифікують та оптимізують символічний обмін, а відтак і розвиток вищих психічних функцій [Выготский, 1984б]. Заходячи у взаємодію з дорослими, дитина відразу поринає у світ мовленнєво означений. Дискурс взаємодії не постає перед нею в чистому вигляді, його доповнено й заповнено дискурсом мовним. Дії дорослих мають для дитини знаково-символічний, опосередкований характер. Проте ця символічність набуває ще більшого втілення в мовленнєвому спілкуванні і, навіть більше, можна сказати, що мовленнєве спілкування якраз і затушовує, робить для нас невидимим символічний зміст спілкування безсловесного, взаємодії, у якій мова й мовлення відіграють як-не-як другорядну, допоміжну роль. Мова, як пишуть П. Бергер і Т. Лукман, здається дитині притаманною природі речей, і вона не може зрозуміти її конвенційності. Інституційний світ, що передається батьками, уже має характер історичної та об'єктивної реальності [Бергер, Лукман, 1995, с. 100].

Опановуючи символічну систему відображення дійсності, індивід, з одного боку, долає початкову залежність від цієї системи, набуває здатності керувати нею, змінювати її, використовувати згідно з власними намірами. Проте, із другого і третього боку, він назавжди залишається залежним від цієї системи, причому в одному-єдиному засвоєному ним її варіанті (будує свій

життєвий простір на основі сенсів і цінностей, які породжуються вже опанованими символами [Буякас, 2000]). Щоб стати соціальною істотою, особою, набути особистісних властивостей, він повинен зазнати соціалізаційних впливів матері, батька, піддатися їм, а коли ці впливи вже засвоєно, то їхній зміст стає його власним змістом, творить його самого. І в такий спосіб непомітно для себе він виявляється невідомим ранньої символічної взаємодії із соціальним оточенням.

Новонароджену дитину ніби “запрограмовано” на сприймання та відображення впливу дорослих. У найпоширенішому варіанті йдеться про впливи батьків (родителів). Психологічно цей вплив можна розцінити як максимально загальний, універсальний для дитини, такий, що повністю охоплює її світ, що спочатку і є всім її світом. У вітчизняній психологічній традиції батьківські впливи на поставання дитячої особистості найчастіше досліджуються в загальносімейному контексті [Бевз, 2003; Калениченко, 2001; Крайнюк, 2001; Курганська, 2001; Пенькова, Шалюта, 2003; Пилат, 2001; Пірен, Чурай, 2001; Терлецька, 2001; Федоришин, 2003].

Здається, максимально повноту й глибину батьківського впливу на дитину може бути відображено лише в ціннісно-символічному дискурсі, бо саме в ньому проступають більш чи менш виразно всі сторони й характеристики батьківського впливу. Акцентування будь-якого іншого ракурсу неминуче призводитиме до істотного ігнорування окремих його сторін. Ціннісно-символічний дискурс батьківського впливу на дитину може розглядатися як провідний ще й через те, що саме ціннісно-символічна його сторона має особливе значення в розвитку дитячої суб’єктності.

Батьки як найперші соціалізаційні істоти стають для дитини основним джерелом цінностей, визначальним чинником формування її Суперєго. Вони – первинний соціум для дитини. Не питаючи згоди, батьки залучають її до специфічного дискурсу соціальної взаємодії. Такий вплив має для дитини обов’язковий, неминучий характер. І ця обов’язковість жодним чином дитиною не усвідомлюється, бо вплив має місце в період її несвідомого існування, а згодом, коли дитина починає себе усвідомлювати, уже “пізно”: вплив відбувся, виконав соціалізаційну функцію, і дитяча особа, що починає себе усвідомлювати, є саме такою і тим, якою і чим цей вплив її зробив. Виявляючи власну активність, дитина раннього віку спрямовує її на найближче оточення, тобто на тих-таки батьків, через що її досвід власної участі у взаємодії набувається через спільну з ними активність.

Відтак процес формування особистості (або виховання – у педагогічному оформленні) завжди має для дитини *примусовий* характер. Не вона сама, а батьки визначають, які впливи треба справляти на дитину. Щоправда, з іншого боку, зміст і характер цих впливів зумовлюється й обмежується потребами та можливостями дитини. Початкова дитяча спонтанність натрапляє на формувальний і коригувальний вплив батьків. Якщо цей вплив надто слабкий, недостатній за часом та психологічною заангажованістю, то особистісний розвиток уповільнюється, відбувається не досить інтенсивно і його потенційні можливості використовуються лише

незначною мірою. (У такому розумінні кожна особистість є “недорозвиненою”, оскільки завжди оптимальний і водночас максимальний за інтенсивністю розвиток є принципово неможливим). Якщо ж вплив стає надмірним, а до того ж істотно неадекватним потребам і можливостям дитини, перетворюючись на тиск на неї, то й реакції у відповідь на такий вплив теж стають неадекватними, у результаті чого вже на ранніх етапах закладаються основи особистісних дисгармоній. Оскільки батьки неминуче проєкують на дитину свої власні психологічні проблеми, то їхній вплив завжди є потенційно деструктивним – невротизаційним або психопатизаційним. Інша річ, що рівень такої деструктивності є дуже індивідуальним.

От і виходить, що постійне коливання, осциляція між символічною батьківською опікою і тренувальною власною активністю дитини є доконечним чинником формування дитячої особистості. Батьківська опіка дає дитині потрібний їй набір соціальних символів, засвоєння яких забезпечує її соціальне залучення. Водночас неадекватне посилення такої опіки обмежує власну активність дитини, спонукає її до пасивного пристосування і тим самим обмежує та спотворює простір доступних їй соціальних символів. Брак такої опіки нібито відкриває дитині можливості для самостійного приєднання до соціального символічного простору, але насправді, як свідчить психолого-педагогічна практика, призводить до гальмування процесу соціалізації та невикористання, марної втрати потенційних можливостей. Таким чином, амбівалентність батьківсько-дитячих стосунків виявляється не тільки по лінії “любов – ненависть”, про що так часто говорив З. Фрейд, а й по лінії “опіка – безконтрольність”, де також для гармонійного розвитку дитячої особистості потрібним виявляється певне оптимальне співвідношення ознак обох полюсів.

Тепер належить ще раз підкреслити, що цінності та символи, які батьки передають дитині, не є їхнім власним, особистим утвором. У більшості випадків це лише індивідуальні варіанти засвоєних цінностей і символів соціального середовища та загалом усього суспільства (родительство як соціокультурний феномен [Кон, 1988б]). Рольові позиції, які батьки займають щодо дитини, є відображенням більш загальних соціально-рольових комплексів, виконання яких приписується суспільством окремим індивідам. Дорослі у своїй орієнтації на дитину, писав Т. Парсонс, діють у межах ролей, найвищою мірою інституційних, і дитина майже від самого початку засвоює очікування, які швидко стають рольовими [Парсонс и др., 2000, с. 454].

У таких конвенційно-рольових позиціях батьків дуже складно зашифровано ознаки примусового і добровільного підпорядкування дітей батьківським впливам. Здебільшого батьки, виконуючи опікунські функції щодо дітей, не усвідомлюють їхнього примусового щодо них самих характеру. Ці функції тільки в окремих випадках сприймаються як нав’язаний суспільством порядок, частіше ж виконуються в парадигмі “так треба”, “бо так заведено”. Обов’язковість, примусовість батьківських вимог є

більш очевидною для дітей, і часто-густо діти сприймають батьківські прохання, розпорядження, пропозиції саме як певне приневолення, як зазіхання на свободу дитячої особи. (Звичайно, мала дитина не міркує в таких піднесених категоріях, але приблизно так переживає тиск, який чинять на неї батьки).

Послаблення батьківської чи взагалі дорослої опіки сприймається як певне благо, як позитивна можливість вияву власної активності дитини. І якщо ця активність – справді благо, то тільки тоді, коли вона як цілковито самостійне явище має місце в окремих ситуаціях, постає як фрагмент особистісного розвитку, бо, цілковито покинута напризволяще, дитина не здатна розвинути свої потенційні можливості. Як писав Х. Ортега-і-Гассет, у школі, коли вчитель вийде з класу, хлопчиська збивають бучу і шаліють, звільняючись від тиску, який чинила на них його присутність, скидаючи ярмо правил, відчуваючи себе паном власного призначення. Але без правил їм незабаром стає нічого робити, вони не мають ні серйозної праці, ні змістовного завдання [Ортега-і-Гассет, 1994, с. 97–98]. Істотність і важливість навчально-виховної педагогічно-корекційної взаємодії дорослих і дітей описано й розкрито в багатьох аспектах [Гошовський, 2003; Гуменюк, 2003; Исмагилова, 2002; Кулачківська, Тищенко, 2000; Ложкін, 1994; Максимова, Мілютіна, Піскун, 1996; Мещанова, 2001; Реан, Коломинский, 1999; Яценко, 1993].

Перебування під батьківським впливом – щонайважливіший чинник ідентифікації дитини з батьками. Дитина прагне такої ідентифікації, і в парадигмі психоаналізу її головною рушійною силою є любов, ерос, що за певних умов може перетворюватися на свою протилежність. Але поряд із параметром “любов – ненависть” діють і механізми прийняття або заперечення батьківських впливів. Вироблений суспільством контекст батьківсько-дитячих стосунків у багатьох відношеннях має характер одностороннього наказового впливу на дитину. За Е. Дюркгаймом, виховання полягає в намаганні привчити дитину бачити, почувати і діяти так, як вона не звикла б самостійно. Тиск соціального середовища намагається сформувати дитину за своїм образом та має батьків і вчителів за своїх представників і посередників [Дюркгейм, 1995а, с. 33–34].

Пріоритет батьків у впливі на дитину підкреслювався неодноразово [Кон, 1988б; Поніманська, 1999; Хаїрова, 2003; Persons..., 1997, р. 247–262]. Е. Канетті писав, що до наказів звикають із дитинства і з них складається добряча частина того, що називається вихованням. Накази, отримані в ранньому дитинстві, зберігаються в первозданному вигляді [Канетті, 2001, с. 141–145]. К. Левін інтерпретував тиск дорослого на дитину як один із двох методів примусу. Через тиск дорослий підвищує потенцію ситуації і таким чином спонукає дитину до певних дій. Навпаки, відволікти дитину від певних дій, знизити її опір можна шляхом пониження потенції ситуації. Сила впливу дорослої особи на дитину є результат поля влади цієї особи над дитиною [Левин, 2000г, с. 275, 293].

Добре відомо, що теоретики й практики в галузі педагогічної психології та педагогіки неодноразово спростовували вельми поширену ілюзію того, що накази, розпорядження й приписи, які йдуть до дитини з боку дорослих, є найбільш ефективним і продуктивним методом виховання. Насправді ж жодний наказ, жодний припис не сприймається дитиною саме так, як цього хоче дорослий. Мало того, часто вони дають дуже відмінний або й цілком протилежний ефект. Як писав А. Адлер, тиск на дитину є двосічною зброєю, бо призводить до позірної адаптації [Адлер, 1997ж, с. 151]. Е. Фромм наголошував на придушенні дитячої спонтанності. Щоправда, він намагався не бути надто категоричним, пишучи, що не будь-яке виховання неминуче призводить до придушення спонтанності. Такого не відбувається, якщо справжньою метою виховання є повноцінний розвиток дитини, її внутрішньої незалежності та індивідуальності [Фромм, 1990, с. 202].

Тут, очевидно, належить підкреслити, що залежність між виховним впливом і спонтанністю дитини є набагато складніша. Виховання й спонукає спонтанність дитини, й оформляє її, тим самим обмежуючи. Без виховних впливів спонтанність виявляється нібито нічим не обмеженою, але при цьому залишається спонтанністю в собі, спонтанністю, не спрямованою нікуди, спонтанністю, яка не має жодного сенсу. Тому співчутливі висловлювання Фромма про те, що вже на ранній стадії виховання дитину вчать виявляти почуття, які зовсім не є її почуттями, та що з найперших кроків навчання в людини відбивають охоту думати самостійно, а в її голову закладаються готові думки [там само, с. 203, 206], можна цінувати як певні педагогічні настанови, але з психологічного погляду слід розглядати як однобічно спрямовані. Без нав'язування почуттів та закладання думок дорослими цілком самостійна, спонтанна, нічим не обмежена дитина своїх власних думок і почуттів не набуде.

Якщо інтенсивність наказового тиску є надмірною, то дитина сприймає його символіку як не свою, не “справжню”, таку, що не відповідає її можливостям і виявляється їй непотрібною. За К. Левіном, дитина, яка в результаті жорсткого тиску ззовні виявляє більш дорослу поведінку, поводитиметься на більш низькому рівні зрілості, щойно тиск припиниться [Левин, 2000г, с. 118]. Тобто символіка тиску, яка здавалася дитині нібито чужою для неї, у разі зникнення її примусового характеру перестає для дитини психологічно існувати, а разом із нею перестають існувати механізми, стереотипи поведінки, що їх було засвоєно дитиною як елементи системи, означеної певними символами. Надмірний і невиправданий тиск сприймається дитиною як несправжньо-умовний, прив'язаний до певних зовнішніх обставин, а не до її особистих потреб. Наприклад, як писав Г. Салліван, нераціональність та надмірна емоційність батьків часто примушують дитину думати, що якою-небудь цікавою й корисною справою слід займатися не з метою подальшого розвитку певних здібностей, а для того, щоб відвернути покарання або тривогу. У такий спосіб закладається фундамент для нав'язливості [Салліван, 1999, с. 201].

Неадекватний тиск батьків на дитину найімовірніше є виявом їхніх власних комплексів і проблем, що в них самих сформувалися раніше під неадекватним тиском їхніх батьків. Пізніше проєкція цих особистих комплексів у простір соціальної взаємодії та, як правило, невдачі в процесі задоволення специфічно дисгармонійних потреб спонукають батьків переносити свої нерозв'язані проблеми на процес виховання дітей, нав'язуючи їм ці свої проблеми. У дитинстві, зазначав Салліван, інтенсифікуються зусилля батьків, спрямовані на навчання дитини, їхнє прагнення виконати свої соціальні обов'язки, у результаті чого дитина пожинає плоди їхніх численних особистих проблем і, як наслідок, стає або покірною, або неслухняною [там само, с. 197]. Інший варіант неадекватного впливу на дітей – намагання маніпулювати ними [Шостром, 2002, с. 117–146].

За В. Райхом, батьки починають із часом дедалі більше шукати і знаходити в дітях сенс свого життя [Райх, 1997б, с. 119]. Проєкування власних проблем на дітей має місце тоді, коли людина відчуває, що не може знайти сенсу життя: тоді вона намагається вкласти його в життя своїх дітей [Фромм, 1992б, с. 162]. Дітей орієнтують і під'юджують саме на ті досягнення, яких батьки ніколи не домоглися, їм нав'язують амбіції, яких батьки не змогли реалізувати [Юнг, 1998г]. Це, проте, не означає, що діти виявляються якраз таким продуктом формування, якого прагнули батьки: вони активно взаємодіють із батьками і справляють на них зворотний вплив [Алексєєва, 1994; Алексєєва, 2000; Иванов, 1998].

І все-таки вплив батьків постає основним чинником первісної соціалізації, закладання психологічних підвалин особистісного формування і водночас несе із собою небезпеку формування дисгармонійного. У такому розумінні дитина від самого початку виявляється об'єктом, навіть “жертвою” впливу, зміст якого початково визначається ніби без її участі.

Проте дитина ніколи не буває пасивним об'єктом владних впливів. Якщо така ситуація й спостерігається, то це, як правило, результат позірного акцентування однієї сторони владно-підвладної взаємодії. Завжди має місце й друга сторона – *власна суб'єктна активність* дитини. Така активність існує у всіх ситуаціях взаємодії, на всіх етапах особистісного поставання. Е. Фромм тільки почасти мав рацію, коли писав, що в міру зростання дитини, у міру розривання первинних зв'язків у неї розвивається прагнення свободи й незалежності [Фромм, 1990, с. 33]. Прагнення свободи й незалежності – це пізніша форма власної суб'єктної активності дитини, бо інакше звідки б узялася проблема, на яку звертав увагу К. Левін: учителеві, родителеві або суспільству часто доводиться стикатися з тим, що індивід має певні цілі, яких йому не слід мати, або не має певних цілей, які йому мати слід [Левин, 2000г, с. 97]. Впливаючи на дитину, дорослі намагаються сформувані в ній ті цілі, які їх улаштовують, але це зовсім не означає, що саме такі вони й сформуються. Дитина “вислизає” з-під влади дорослих і формує в собі те, що їй більше підходить.

Незрівнянно ціннішим для процесу формування особистості є власне прийняття рішень, власне формулювання цілей дитиною. Нав'язані рішення й цілі мають набагато слабший або небажаний ефект. Дуже яскравим прикладом цього є переказаний Р. Чалдині експеримент Дж. Фридмана: хлопчики, яким здавалося, що вони самостійно прийняли рішення не гратися привабливою іграшкою, згодом набагато сильніше дотримувалися такого рішення, ніж хлопчики, яким здавалося, що їх примусили не робити цього [Чалдини, 1999, с. 94–96].

Таким чином, владно-підвладна взаємодія батьків і дітей має виразну двовекторну спрямованість. Діти зазнають виховних впливів, і завдяки цьому розвивається їхня особистість, але водночас реагують на такі впливи як самоцінні, самодостатні, самоактивні суб'єкти. Відтак у символічному полі взаємодії поєднуються ознаки цілеспрямованого впливу дорослих та ознаки власних намагань і прагнень дитини. Завдяки такій взаємодії дитина, писав Г. Салліван, здобуває постійно здійснювану здатність контролювати навколишнє середовище. Водночас у неї формується психологічна залежність від низки подій, що відбуваються навколо [Салліван, 1999, с. 64].

Отже, у процесі виховного впливу дитина займає підпорядковану позицію об'єкта, на якого впливають, але водночас заходить у взаємодію з батьками як суб'єкт власної активності. Власні намагання дитини, її самовияви і спрямовані на неї віддіювання батьків відображаються і поєднуються в її символічному полі. Початково прихований для неї владно-підвладний зміст взаємодії з дорослими іманентно втілюється в змісті символів, якими опосередковується її світобачення.

О. Улибіна описує інцестуозну реальність дитинства в сучасній культурі, розуміючи інцест як не сексуальний, а культурний феномен. Спрямована на дитину інтенсивна батьківська любов порушує усталений символічний порядок, руйнує тонку межу соціальних інститутів стримування бажань. Між батьками і дітьми формується симбіотична єдність, у якій немає місця для особистої автономії та соціальних зв'язків. Едипів комплекс "перевертається", батьки замість обмежувати вияви Его провокують дитину на вільний вияв бажань, й Его змикається із Суперего. Відтак єдиним способом виживання стає регрес, а отже, відмова від символічного опосередкування, від розвитку особистості та культури [Улибіна, 2002].

Наслідки схожої ситуації характеризують Б. і Дж. Вайнгольди, аналізуючи феномен співзалежності. Коріння її – у незавершеності розв'язання завдань раннього віку, де не було досягнуто психологічної автономії. Саме такі співзалежні особи й прагнуть керувати іншими людьми за допомогою пасивної або владної поведінки [Уайнхолд, Уайнхолд, 2002].

Формування людини як підвладної істоти часто-густо розглядається як психологічна основа утворення та функціонування суспільства, члени якого повинні бути готовими мати схильність до взаємного підпорядкування. Первісно влада виходить зі звички до послуху та довіри, створеної сімейним життям, домашнім вихованням, писав Г. Тард [Тард, 1998, с. 350]. Владну функцію виконують не тільки батьки, а й інші значущі дорослі, наприклад

учителі. Влада, за Г. Гекгавзеном, це також і навчання, освіта, виховання, підбадьорювання, що йдуть від особистості вчителя [Хекхаузен, 1986, с. 310]. Підпорядкувальну позицію в педагогічному спілкуванні закладено від самого початку. Причина цього пов'язана з двома чинниками: виховним і функційним. У цьому розумінні абсолютної рівності в спілкуванні учня і вчителя навряд чи може бути досягнуто [Реан, Коломинский, 1999, с. 279]. Первинні узи, за Е. Фроммом, дають індивідові відчуття належності до чогось, ніби гарантують йому безпеку існування. Вони є природним чинником нормального розвитку і передбачають брак індивідуальності, але дають упевненість і життєву орієнтацію [Фромм, 1990, с. 30–31].

Сім'я – це колиска підпорядкування і відтак підстава влади. Мати та, особливо, батько готують нас до цього. Сім'я пробуджує прагнення і потребу в конформності [Московичи, 1996, с. 227]. Традиційні, типові, найбільш поширені умови формування дитячої особистості в сім'ї передбачають більший чи менший рівень її впокорення, перебування на підвладній щодо батьків позиції. Таке становище зазвичай сприймається як цілком нормальне, правильне, таке, що забезпечує найбільш адекватну поведінку дитини в майбутньому в пляні її пристосування до вимог середовища. Згідно з Фроммом, таке впокорення є наслідком прагнення дитини відмовитися від своєї індивідуальності, побороти почуття самотності й безпорадності. Для цього їй потрібно злитися з навколишнім світом, розчинитися в ньому, підпорядкуватися йому [Фромм, 1990, с. 34–35].

Близькою до описаної вище потреби батьків реалізувати в дітях власні нереалізовані прагнення є потреба елементарної, часом навіть примітивної компенсації почуття власної нижчости. Для осіб, позбавлених соціального престижу, писав Фромм, його джерелом стає сім'я: там індивід може відчути, що він є хтось. Через це в стосунках батьків із дітьми ставлення панування часто постає під виглядом природної турботи та прагнення батьків захистити свою дитину [там само, с. 108, 128]. Про це саме говорив і А. Адлер: отрута панування проникає навіть у батьківську любов і під іменами авторитету і турботи про дітей веде до утвердження видимості вищости й непогрішности [Адлер, 1997з].

Аналогічно стосункам батьків і дітей подібного типу співвідношення існують і в парі “учитель – учень”. На думку А. Реана і Я. Коломінського, професію педагога схильні вибирати люди з вираженим прагненням до влади, які великою мірою тяжіють до підпорядкувальної позиції, до виявів авторитарности [Реан, Коломинский, 1999, с. 279].

Потреби й комплекси батьків, що виявляються ними у взаємодії з дитиною, закодовуються у відповідних символах і при цьому здобувають над дитиною специфічну владу. Психологічно проблемне відображення світу батьками (а воно завжди є проблемним – і в нормі, і в патології) передається дитині і примусово робить проблемним її буття, спонукає до переживання станів і процесів, спричинених тими чи тими проблемами. Підлягаючи батьківським впливам, дитина їм упокорюється, але водночас поривається до

звільнення від них, після чого повертається назад, аби знову почати прагнути звільнитися.

Е. Фромм трактував упокорення дитини перед батьками як негативну обставину її розвитку. Спочатку первинні узи дають упевненість і почуття належності. Проте особистість, яка виділилася, не здатна зреалізувати свою свободу. Вона намагається знайти захист у вторинних узах, але ці спроби ніколи не вдаються, вторинні узи не забезпечують нового рівня свободи, а стають узами мазохістськими [Фромм, 1990, с. 136]. Виходить, отже, що будь-яке підпорядкування дитини впливові дорослого оточення (батьків) постає для неї як негативний чинник розвитку. І своєрідним ідеалом має бути цілковита свобода дитини від впливу інших людей, але до чого призводить така свобода в реальних умовах, добре відомо.

Відтак, не здобуваючи справжньої свободи, дитина, за Фроммом, повинна-таки потрапити в підвладне щодо батьків становище. І в ньому, здаючись на милість дорослих, вона набуває мазохістських рис. Таким чином, влада дорослих як винятково сприятливий чинник розвитку дитячої особистості перетворюється на негативну щодо дитини силу, підкорення якій хоч і дає задоволення, але це задоволення мазохістське, тобто несправжнє, нетворче, збочене.

Отже, патологічний із погляду соціальних норм варіант розвитку дитини у Фромма перетворюється на саму соціальну норму. Мазохістське узалежнення перестає бути лише результатом окремих несприятливих умов формування, а постає як загальна закономірність розвитку. Виходить, що пристосування дитини до символічного поля взаємодії (у ранньому варіанті – взаємодії з батьками) не розвиває її, не спонукає до засвоєння дедалі ширшого спектра способів взаємодії, а відразу обмежує, гальмує й спотворює її розвиток, робить дитину патологічно залежною від середовища.

Розмаїті поєднання станів задоволення і незадоволення з коливаннями в континуумі “свобода – несвобода” зумовлюють формування різного ступеня вираженості садомазохістських комплексів. Тому їхню наявність у певних межах слід визнати за психологічну і соціальну норму. У закономірностях формування кожної особистості, насамперед під впливом батьків, криються потенційні можливості формування садистських або мазохістських нахилів. Коли владний тиск батьків виявляється істотно неадекватним і відповідно кодується в символічній репрезентації світу, дитина вдається до всіляких захистів перед цим світом, які набувають змісту або мазохістського впокорення, або патологічної влади над іншими, а найчастіше – одного і другого водночас.

Тому справді взаємодія дитини з батьками, у якій її позбавлено будь-яких прав, а потреби задовольняються тільки в доречний із погляду батьків спосіб, у якій немає справді щирого інтересу до потреб дитини, формує в неї почуття власної ущемленості та упослідженості, дитина навчається задовольняти свої потреби через мазохістське впокорення перед іншими. Натомість почуття, притаманні рівноправному суб'єктові взаємодії, можуть

формуватися тільки в умовах набуття досвіду як підпорядкування суб'єкта інтересам інших, так і їхнього підпорядкування його власним інтересам.

У психології виховання досить добре відомо, що дуже важко вивести якісь прямі залежності між виховними впливами на дитину та особистісними наслідками такого впливу. Особливо складними ці залежності є в ранньому дитинстві. Що ближче до моменту народження, то важливішими є батьківські впливи для розвитку дитини, а водночас складніше ці впливи логічно охарактеризувати, визначити, що саме і як впливає на дитину, яким буде його результат. Видається, що сфера владно-підвладних стосунків – одна з небагатьох, де результат відповідної спрямованості впливу є більш-менш передбачуваним. Проте відразу ж треба зауважити, що ця передбачуваність більшою мірою стосується варіантів крайнього впливу – або надмірно владного, контрольного, опікального, або надто безконтрольного, бездоглядного.

Ці два варіанти, мабуть, не слід трактувати як полюси однолінійної шкали. Батьківська опіка в поєднанні з фактором “любов – нелюбов” має два полюси, одним із яких є гіперопіка, що ґрунтується на тривожно-помисливому характері любови батьків до дитини, а другим є опіка негативна, зумовлена зверненням на дитину власних комплексів і проблем за браку любови до неї. За першого варіанту, коли родитель розуміє любов до дитини як відмову від застосування сили, пише Р. Мей, він ризикує стати об'єктом маніпуляції з її боку. Дитина ж демонструє свою силу й агресивність тільки в поєднанні з потребою бути залежним об'єктом турботи, тому якщо агресія б'ється любов'ю, вона залишається залежною [Мей, 2001, с. 135–147].

Психологічні результати другого варіанту батьківсько-дитячих стосунків частіше привертала увагу дослідників і докладніше описані в літературі науковій і художній. Наприклад, аналізуючи таку особистісну рису, як мстивість, К. Горні зазначала, що як і будь-який невротичний розвиток вона також іде з дитинства – у якому були особливо кепські людські стосунки і мало, а то й жодних рятівних обставин. Озлоблення почуттів сприяє потягові до влади над життям [Хорні, 1997, с. 176–178].

Неадекватне щодо суб'єктності дитини її впокорення породжує в ній неадекватне ж прагнення здобути владу над обставинами життя. Це взагалі дуже характерно для невротиків – створити паралельний, несправжній світ, у якому вони цілковито володарюють, перебігом якого керують так, як їм хочеться. Якби невротичний світ не натикався раз-по-раз на обставини світу реального, які йому суперечать і його руйнують, то можна було б сказати, що невротики – щасливі люди. Але оскільки їм доводиться постійно захищатися перед справжніми і позірними небезпеками реального світу, то побудова дедалі нових і нових психологічних захистів стає звичним для них механізмом взаємодії із середовищем.

Можемо, отже, зробити висновок, що неадекватний, спотворений владний вплив батьків на дитину в ранньому віці штовхає її або в бік патологічного мазохістського впокорення, або в бік не менш патологічного

прагнення весь час посідати владну позицію. Тому мав рацію А. Адлер, коли писав, що риси прагнення до панування над іншими не є природженими та незмінними, а прищеплюються дітям із раннього віку. Стосунки з батьками вселяють дитині прагнення до влади й панування, і коли почуття спільности починає згодом прокидатися в її душі, воно потрапляє під прес уже сформованого жадання влади [Адлер, 1997з].

Тут варто заперечити, що обидва ранні особистісні феномени – прагнення влади і почуття спільности – початково формуються одночасно, ба, навіть не одночасно, а єдино й цілісно як здатність дитини входити в простір інтерсуб'єктної взаємодії, підключатися до поля символічних значень міжособових стосунків. І вже в цьому полі дитина знаходить для себе як символи, що спонукають її обирати позицію домінування, так і символи, що підказують їй шляхи задоволення первинних потреб у взаємодії з іншими людьми. Таким чином, усевладне немовля водночас стає й соціальною істотою, й істотою, яка прагне домінування.

Вище йшлося про те, що дитина, яка зазнає депривації своїх істотних потреб, часто-густо компенсовує незадоволені потреби в неадекватному прагненні зверхности. Адлер дав цікаве пояснення можливих причин такої трансформації: на його думку, незадоволеність потреб дитина компенсовує прагненням влади у вигляді влади надмірної, влади “про запас”, влади, яка ніби дає додаткові гарантії володіння ситуацією. Дитина забезпечує собі надлишковий ступінь безпеки, через що в неї виникає схильність до домінування й вищости [Адлер, 1997ж, с. 25].

Дитина прагне вищости, яка гарантує їй упевненість та адаптацію, тотожні з метою, яку вона раніше поставила собі [там само, с. 25]. Таке висловлювання здається дещо необережним, бо виходить, що ніяк соціально не оформлена істота ставить собі за мету досягти вищости над іншими соціальними-таки істотами і спрямовує свої зусилля у відповідному напрямі. Інша річ, що ця названа Адлером “мета”, можливо, не є метою в її основному значенні. Вона більше скидається на якусь об'єктивну потребу дитини в опіці, у забезпеченні її біологічного виживання.

Здобуття влади про запас Адлер трактував як елемент лицемірства, притаманний кожному вияву почуттів дитини, метою якого є панування над навколишньою дійсністю [там само, с. 68]. Зрозуміло, що це лицемірство не є свідомим, а для самої дитини має відігравати роль додаткового заспокійливого чинника, який сигналізує їй стан захищености в умовах, де загроза або депривація відображаються як реальні, але водночас сильним є мотив позбутися стану загрожености і вибудувати схему психологічних захистів. Тому так охоче, за Адлером, дитина впадає в стани неспокою та хвилювання, що є виявами її прагнення влади над дорослими: варто її почуттю власної вищости опинитися під загрозою, як вона починає непокоїтися і користується зі свого неспокою, щоб посилити своє становище володаря [там само, с. 204].

У такий спосіб механізми *психологічного захисту* трактуються як такі, що породжуються потребою у владній позиції, а ця потреба, своєю чергою,

впливає з об'єктивної доконечности забезпечення вітальних потреб. Отже, негативістську поведінку дітей, за Адлером, спрямовано на привернення уваги дорослих: діти хочуть або відігравати в дорослому світі значну роль, або показати, наскільки вони слабкі й безпорадні [там само, с. 216]. Якщо піти далі за логікою Адлера, то слід сказати, що дітям залежить і на одному, і на другому: вони прагнуть відігравати значну роль через привернення уваги до своєї слабкості, і водночас це прагнення є виявом їхньої справжньої слабкості, почуття нижчости. Адлер писав, що в дітей із таким почуттям значно посилюються нормальні риси дитячої несамотійности, потреби в опурі й ласці, що переходять у боязкість, страх самотности, нерішучість, несміливість, страх перед покаранням [Адлер, 1995, с. 43].

Прагнення влади відразу формується як не цілком повноцінне, нетверде, нестійке, таке, що може легко трансформуватися в прагнення стану підлеглости. Відчуття такої нетвердості й непевности примушує дитину посилювати переживання своєї владности, домагатися ще виразнішого домінантного статусу, досягати, за Адлером, богоподібної вищости і водночас убезпечувати себе від поразок завдяки нерішучій поведінці та відмові від співпраці [там само, с. 220–221]. Отже, не досить сказати, що стосунки батьків і дітей мають характер владно-підвладної взаємодії. Така взаємодія, власне кажучи, і є самими цими стосунками. Узята в певному ракурсі, вона становить їхню психологічну основу і психологічну суть.

Незадоволення або неадекватне задоволення потреб дитини спонукають її до пошуку нових способів взаємодії із середовищем, у якій вона підпорядковує оточення собі і підпорядковується йому одночасно. Що більшою є невідповідність між прагненнями дитини і тим, що їй у відповідь на ці прагнення дає оточення, то вираженішим стає владно-підвладний характер такої взаємодії. (Г. Бейтсон визначає патерни домінування/підпорядкування в стосунках батьків і дітей як одні з провідних у національному характері [Бейтсон, 2000а]).

Більш об'єктивному поглядові на владно-підвладний зміст батьківсько-дитячих стосунків часто заважає звичайна в цьому випадку оцінка за моральними критеріями. Клясики психоаналізу З. Фройд, А. Адлер, К. Горні, меншою мірою Г. Салліван не уникнули спокуси вдаватися до моральних оцінок у трактуванні владного впливу як психологічного феномена. Але з погляду наповнення дитячої суб'єктности особистісним змістом владний батьківський вплив та підпорядкування йому дитини не можуть мати позитивного чи негативного забарвлення. Позитивним, бо доконечним є сам вплив як передумова формування дитячої особистості. Для малої дитини, яка формується, моральні критерії, як відомо, не існують. Для неї прийнятним, тобто й моральним є те, що задовольняє потреби. А певна невідповідність, дисонанс між потребами і конкретними можливостями задоволення їх стають рушійними силами особистісного розвитку. Навпаки, постійна цілковита гармонія між потребами і їхнім задоволенням або ж негайне повне задоволення кожної потреби спричиняють нерозвиток дитини, затримку її на певній стадії. Проте надмірна невідповідність зумовлює захисні реакції, про

які йшлося вище, і це, урешті-решт, обертається неадекватними набутками у сфері владно-підвладних узалежнень.

* * *

Сім'я виконує роль основного посередника в трансляванні суспільних впливів на особу. Соціально-психологічною основою розвитку суспільства є безперестанне передавання символічних значень від покоління до покоління. Новонароджені діти, приходячи на світ, починають засвоювати передавану їм систему символічних значень і завдяки цьому приєднуються до суспільства, стають його частиною.

З погляду окремої особи цей процес полягає в подоланні її первісно біологічного стану та опануванні властивостей власне соціальної істоти, набуття здатності до небіологічного, соціально-символічного відображення дійсності. Такий процес відбувається на початкових етапах соціалізації, який пропонується називати соціалізацією первісною.

У процесі соціалізації яскраво виявляється специфічна влада над дитиною дорослих осіб, які справляють на неї соціалізаційний вплив. Взаємодіючи з дитиною, дорослі визначають для неї світ, називають його, почленовують, подрібнюють, наділяють певними значеннями. Засвоюючи такі соціальні значення, дитина приєднується до світу водночас як суб'єкт власної життєдіяльності і як носій соціально означених сенсів.

Особливо ефективно на визначення світу для дитини впливає її взаємодія зі значущими іншими, і саме такий вплив характеризується найбільшою владною спроможністю щодо дитини. У типовому варіанті розвитку найбільш значущими особами для дитини є батьки. Їхній вплив на новонароджену дитину має, за суттю, усеохопний характер, весь навколишній світ постає для дитини завдяки взаємодії з матір'ю та батьком. Незалежно від свідомої волі батьків така взаємодія містить ціннісно-символічний дискурс, який розкривається перед дитиною і засвоюється нею.

У певному розумінні можна говорити про істотну примусовість особистісного розвитку, особливо на початкових етапах. Реагуючи на соціальні впливи, дитина відображає саме ті психологічні змісти, які в них містяться. Вона позбавлена можливості робити принциповий вибір між різними впливами і мусить відображати тільки ті, що виявляються щодо неї значущими дорослими особами.

Батьки як найперші та основні соціалізаційні істоти мають психологічний пріоритет у впливах на дитину. Під їхнім впливом закладаються основи особистісного поставання, вони спонукають дитину до розвитку в певному напрямі, нав'язують їй спосіб і зміст цього розвитку, формують її і тим самим нівелюють усі інші потенційні можливості, обмежують розвиток, позбавляючи дитину змоги реалізовувати безліч інших потенційних варіантів.

Водночас дитина не є лише пасивним відображувачем спрямовуваного на неї впливу. Будучи біопсихічно напруженою істотою, вона посідає

вихідну бодай мінімальну здатність до вибіркового відображення, преферуючи одні впливи та негуючи інші. Тому можна вести мову про взаємні впливи батьків (дорослих) і дітей.

Результатом стає набувана дитиною здатність займати як домінуючу, так і підпорядковану позицію. З психолого-педагогічного погляду більш очевидною й схвальною є підпорядкована позиція дитини, що нерідко трактується як певний педагогічний ідеал та показник доброї соціальної адаптації. Так само й підвладність дорослої особи розцінюється як позитивна соціальна норма. Натомість прагнення до здобуття владних позицій здебільшого сприймається несхвально, а тому маскується соціально прийнятнішими формами поведінки.

Проте й надмірна владність, і надмірна підвладність є серйозними симптомами деформації особистісного розвитку, джерела яких, як правило, криються в дисгармонійному змісті батьківсько-дитячих стосунків.

4.2. Владно-підвладний зміст соціалізаційних впливів матері, батька та інших членів сім'ї

Визначальним чинником первісної соціалізації дитини є спілкування з дорослою людиною, яке руйнує простір її суб'єктивно-біологічного існування і наповнює його соціальними змістами. Зрозуміло, що в найтипівішому варіанті такою дорослою людиною, яка своїм безпосереднім впливом залучає дитину до простору соціальних стосунків, є *мати* [Кон, 1988б, с. 223–238; Минюрова, Тетерева, 2003]. Відповідно всі ті положення, які стосувалися владного впливу дорослих на дитину, впливу, який зумовлює весь її соціальний та особистісний розвиток, стосуються й впливу материнського. Хоча звичайно йдеться не про владне підпорядкування дитини матері, а про дбайливу опіку над дитиною, проте в кожному акті такої опіки легко простежується саме владний вплив матері як дорослої особи і як суб'єкта соціалізації. Взаємини між матір'ю і дитиною, писав Е. Фромм, за самою своєю природою є стосунками нерівності, за яких одна потребує допомоги, а друга її надає [Фромм, 1992б, с. 136].

Початкова біологічна залежність дитини від матері є цілком очевидною і стає вихідною підставою для формування залежності психологічної. Зазвичай меншу увагу привертає інший аспект зв'язку “мати – дитина” – емоційна залежність матері від її стосунків із дитиною. Ця залежність є соціальною нормою і загально визнаною жіночою чеснотою, а наявність емоційного зв'язку виявляється щонайважливішою передумовою включення дитини в первісні соціалізаційні стосунки.

Утім, про такі стосунки нерівності варто говорити з позиції соціальних об'єктивних оцінок. Якщо ж звернути увагу на суб'єктивне значення стосунків матері і дитини для кожної з них, то можна виявити істотну взаємну залежність обох суб'єктів. Добре відомо, що більшість матерів перебуває в емоційній залежності від спілкування з дитиною. Очевидно, ця залежність має первинну біологічну основу і виникає в поведінці матері як

людський аналог інстинктивної прив'язаності тварини-самиці до її дитинчат на період вигодовування. Проте ступінь емоційної прив'язаності матері до дитини, як відомо, може варіюватися аж до мінімального і в нечисленних випадках не справляти значного впливу на психічне життя матері. Натомість для дитини її емоційний зв'язок із матір'ю, що є вирішальним для виживання, завжди має характер істотних взаємних узалежнень.

Щонайважливішим чинником психосоціального розвитку дитини є не тільки домінантно-коригувальний вплив матері на неї, а й власні реакції дитини у відповідь на материнські впливи. Ці реакції часто-густо не помічаються і нехтуються дорослими, не сприймаються ними як важливі для процесу поставання особистості. Але саме завдяки таким реакціям у відповідь дитина набуває здатності долати первісно синкретичний світ власного буття і приступати до постійно зростаючої диференціації середовища і самої себе. Взаємодіючи зі світом, дитина тим самим виявляє свою владну позицію в такій взаємодії, привласнює собі світ, робить його своїм, у певному розумінні стає його господарем. Світ, який до того існував ніби сам по собі, починає належати дитині, починає існувати суб'єктивно. Звертаючи свою увагу на середовище, дитина ніби робить йому ласку, оживляючи та одухотворяючи його.

Фактично навіть мови не може бути про так зване пасивне відображення дійсності, бо пасивне відображення не є відображенням узагалі. Дитина може на щось відреагувати, дати свою відповідь впливам, які йдуть зі світу до неї, тільки виявивши щодо цих впливів більшу чи меншу активність. Можна сказати, що проникнення об'єктивної дійсності в суб'єктивний світ носія психічного, яким є мала дитина, залежить від бажання/небажання, уміння/невміння самої дитини відповідати на стимули середовища.

Залежна і водночас домінантна позиція дитини в спілкуванні з матір'ю означає формування її як соціального суб'єкта, носія суперечливих тенденцій домінування і підпорядкування. Суперечливе поєднання суб'єктних та інтерсуб'єктних залежностей супроводжує особу протягом усього її життя. Положення А. Адлера про те, що перші прагнення дитини до любови й ніжності пов'язані з її взаєминами з матір'ю [Адлер, 1997ж, с. 241], належить уточнити в тому розумінні, що вони не просто пов'язані із цими взаєминами, а зароджуються, виникають у них як емоційно напружена спрямованість на материнську особу, і лише згодом ця спрямованість набуває суб'єктивної форми почуттів любови й ніжності. Такому зв'язкові дещо більше відповідає інша формула Адлера: функція матері полягає в тому, щоб розвинути в дитини соціальне почуття [там само, с. 242]. Очевидно, соціальне почуття, яке Адлер розумів досить широко і не дуже конкретно, якраз і є сукупністю тих соціально-особистісних характеристик, які закладаються в дитині в процесі її первісної, а далі й первинної та вторинної соціалізації.

Біологічна мати, як жодна інша особа, посідає здатність до емоційного резонансу у відповідь на стани дитини, а завдяки цьому – до спонукання в

дитині певних станів у відповідь на материні впливи. Мати ніби захоплює, перебирає на себе перші вияви дитячої суб'єктності, відразу ж надаючи їм інтерсуб'єктного характеру. Завдяки такій базальній особливості материнського впливу оптимізується основна психологічна функція матері – прилучення дитини до простору соціальних стосунків. Проте й сам емоційний зв'язок матері і дитини є оптимальним на досить високому, але не максимально можливому рівні. Коли цей зв'язок близький до максимального, він надто сильно поглинає взаємодію матері і дитини, взаємно концентрує їх одне на одному і не сприяє переорієнтаціям дитини на інші складові середовища. Узалежненість від матері виявляється надто міцною і не дає дитині змоги самостійно опанувати світ. У ранньому віці дитина виявляється прив'язаною до матері у всіх розуміннях, що згодом обертається для неї вкрай складними проблемами емансипації і від матері, і від інших значущих осіб.

Тут належить уточнити поняття “функція матері”. Надто просто було б гадати, що ця функція є певним соціальним зобов'язанням матері до соціальної опіки над дитиною. Її психологічний зміст набагато глибший: її закладено не так у соціальних нормах, що регулюють початкову взаємодію матері з дитиною, як у власному досвіді спілкування матері ще з її батьками [Хорни, 1993а] та закономірностях початкового психічного розвитку дитячого індивіда, який є неможливим без формуально-соціалізаційного материнського впливу.

Преферування соціальних оцінок ранньої материнсько-дитячої взаємодії дає підстави говорити про материнську любов. Насправді ж материнська любов є, очевидно, суб'єктивно-ціннісним відображенням глибшої безпосередньої емоційно-чуттєвої прив'язаності матері до дитини в єдності їхніх суб'єктивних просторів. О. Вайнінгер називав материнську любов аморальною, бо вона, на його думку, не виражає ставлення до чужого Я, а від самого початку являє собою стан певної зрощеності. Як і будь-яка аморальність, вона є порушенням чужих меж [Вейнінгер, 1992, с. 241].

Не сприяє адекватному особистісному розвитку й протилежна ситуація: надмірна відстороненість матері від дитини. Це може мати наслідком або гальмування розвитку через брак достатніх розвивальних чинників, або наявність прогалин у формуванні особистісного стрижня, аморфність індивідуального суб'єктного ества. Формування дитини як істоти, початково залежної від матері, є суперечливим, зокрема, у тому, що дитина весь час занурюється в цю залежність і водночас виринає з неї. І навіть коли мати як значуща особа перестає з різних причин відігравати важливу узалежнювальну роль у житті індивіда, він мимоволі, підсвідомо шукає і, як правило, знаходить об'єкт, від якого намагається аналогічним чином узалежнитися.

Позбавляючи материнську любов соціального за походженням ореолу шляхетності та наділяючи її ознакою аморальності, Вайнінгер водночас упадав в іншу крайність. Тут має йтися про те, що материнська любов на рівні таких первісних чуттєвих узалежнень матері і дитини не може взагалі

оцінюватися за моральними критеріями. Це стан існування, буття в чистому вигляді, у якому порушення чужих меж не є власне порушенням, бо воно – передумова і навіть механізм розвитку цього буття та переходу його на новий рівень. Якраз навпаки, надмірне наполягання матері на дотриманні чітких соціальних норм, прийнятних для дорослих людей, у спілкуванні з малою дитиною призводить, урешті-решт, до формування патологічної особистості.

Стан первинного симбіотичного співіснування матері і дитини вимагає насамперед природного, живого, емоційно, а не морально насиченого спілкування. Саме таке спілкування й забезпечує дитині той доконечний для її розвитку модус буття, який ми назвали узалежненням материнського типу. З усіх можливих варіантів людських стосунків взаємини матері і дитини найменше підлягають загально визнаним соціальним нормам у їхньому артикульованому, близькому до юридичного розумінні. Мати досить довго, на відміну від інших людей, залишається особою, спілкування з якою підпорядковується не ззовні нав'язуваним нормам, а радше конкретним, дуже індивідуальним механізмам, які склалися у взаємодії з нею дитини. Ці механізми мають майже або зовсім не усвідомлюваний характер і стають для індивіда його глибинним психологічним еством, яке пізніше проєкується на дедалі ширше соціальне оточення. Як зазначав Е. Фромм, у материнській любові двоє, які були одне, відокремлюються одне від одного [Фромм, 1992б, с. 137].

Цей процес відокремлення досить докладно проаналізовано у віковій психології, і в цьому контексті важливими видаються два висновки. По-перше, цей процес ніколи не закінчується. Протягом усього свого життя особистість, розвиваючись, віддаляється від первинного материнського узалежнення. По-друге, віддаляючись від такого первісного стану, вона ніколи не може цілковито від нього відірватися, бо цей стан, його зв'язки й механізми становлять першу небіологічну основу суб'єктності. Мало того, поступово віддаляючись від емоційного узалежнення від матері, особистість нескінченно наближається до нього ж. У певному розумінні весь процес особистісного розвитку полягає в постійному намаганні індивіда відірватися від первинної материнської основи та постійному повертанні до неї.

Приблизно в такий спосіб узалежнення материнського типу виявляє глибоко закорінену владу стосунків дитини з матір'ю, владу материнських впливів на дитину, владу над особою протягом усього життя. Якщо ж мати намагається виявити щодо дитини владу іншого, більш соціалізованого рівня, то позитивна з погляду особистісного розвитку природа материнських впливів трансформується в чинник негативний. Прямі вияви влади над дитиною руйнують доконечну симбіотичну єдність і переводять материнську постать із розряду найважливішої формувальної істоти в розряд інших осіб, які перебувають у найближчому соціальному оточенні. Стосунки з матір'ю втрачають чуттєво-онтичну напруженість і якщо стають напруженими, то вже в більш відстороненому соціальному варіанті. Мати починає відігравати приблизно таку саму роль, як і інші учасники взаємодії з дитиною, натомість перестає бути для дитини головним елементом її первинного буття.

У зв'язку із цим потребує пояснення положення Фромма про те, що самозакохана владна жінка з успіхом може бути люблячою матір'ю, лише поки дитина мала [там само, с. 137]. Тут упадає у вічі багатозначність у цьому контексті терміна “владна жінка”. Ця її владність, з одного боку, може бути виявом інтенсивності, насиченості спілкування з дитиною і в такому вигляді відігравати позитивну роль для психічного розвитку дитини, а з другого – може поставати саме як вияв владної відчуженості від дитини, емоційної відстороненості, коли мати взаємодіє з дитиною не як із частиною симбіотичної єдності, а як із незалежним від неї соціальним суб'єктом, водночас намагаючись бути таким самим суб'єктом для дитини.

Згідно з психоаналітичними концепціями, якщо мати адекватно виконує свою первісну соціалізаційну функцію, то це означає, що вона створює умови для нормального розвитку едіпового комплексу і майбутньої гармонійної ідентифікації дитини з батьком, що особливо важливо для розвитку хлопчиків. Якщо ж, як писав В. Райх, мати має сувору, чоловічу особистість, то хлопчик ототожнюватиме себе головню з нею і, залежно від стадії психосексуального розвитку, ця ідентифікація призводитиме до формування того чи того варіанту збоченої особистості [Райх, 1999, с. 109].

Таким чином, опікунсько-дбайливі материнські впливи на дитину виконують щонайістотнішу владну функцію, яка набуває форми активації та орієнтування власних дій дитини, спрямовування її уваги на об'єкти середовища, зумовлювання та корекції змісту й стилю взаємодії з іншими суб'єктами, визначення характеристик задоволеності-незадоволеності дитини зі свого перебування в соціумі.

Батько звичайно розглядається як наступна після матері особа, у взаємодії з якою дитина розвивається і в психологічну залежність від якої потрапляє [Кон, 1988б, с. 223–238]. У типовому варіанті сімейних стосунків батько займає щодо дитини більш віддалену позицію – і в просторово-часовому, і в психологічному відношенні. Навіть більше: людське батьківство, писала М. Мід, це соціальний винахід [Мід, 1988, с. 308–321], а отже, батько – особа “необов'язкова”, а проте виконує специфічні функції, що мають власний істотний для дитини зміст. Завдяки такій психосоціальній віддаленості батькова постать набуває для дитини специфічної привабливості – інакшої, ніж постать матері. Притягуючи дитину до себе, вона спонукає її спрямовувати активність у більш віддалені, уже не безпосередні сфери. Взаємодія з такою постаттю вимушено стає більш опосередкованою, ніж взаємодія з матір'ю. Тому завдяки батьковому впливу дитина постає перед потребою вирватися з емоційного полону стосунків із матір'ю, звернути свою увагу на середовище більш віддалене, навчитися взаємодіяти з ним і встановлювати певні стосунки.

Істотною стороною таких стосунків також є залежність, але залежність іншого типу, більш опосередкована, залежність від того, що не є поруч, що часто-густо є лише образом чогось, образом, який дитина значною мірою сама собі витворює. Таке узалежнення батьківського типу теж може бути як оптимальним, так і відхиленням від оптимального в той чи той бік. Надмірний

просторово-часовий та психологічний контакт батька з дитиною виявляється повторенням материнської функції, а відтак не сприяє переходові дитини на наступні етапи розвитку. Надмірна віддаленість батька або його відсутність, подібно до материнської відстороненості, спричиняють два варіанти можливих порушень. По-перше, дитина затримується в узалежненні від матері з відповідними інфантилізаційними наслідками, а по-друге – розвивається хаотично, стихійно, не маючи у відносно віддаленому просторі належного зразка для ідентифікації.

Поступове зростання питомої ваги батька у виховному впливі на дитину набуло характеру незаперечної психолого-педагогічної істини. Дитина, яка раніше зробила прорив із біологічного буття в безпосередньо даний їй соціум, тепер робить наступний прорив – у соціум широкий, віддалений, позбавлений ознак просторової безпосередності. Зв'язок дитини з матір'ю, писав Е. Фромм, до певної міри втрачає життєву значущість, зате дедалі більшої важливості набувають стосунки з батьком [Фромм, 1992б, с. 131].

Ідентифікація з батьком здійснюється на основі ідентифікації з матір'ю [Московичи, 1996, с. 32]. Виконання матір'ю початкової функції введення дитини в соціальний простір, у простір соціально забарвлених символів забезпечує перехід до нового рівня ідентифікації – з об'єктом, типовим утіленням якого є батько. Цей об'єкт, як правило, ставиться до дитини більш відчужено, а стосунки з ним опосередковуються великою кількістю різноманітних обставин – предметами, діями, рухами, позиціями тощо. Тут навіть прямий тілесний контакт відходить на другий план: ідентифікація з батьком або подібним до нього об'єктом не передбачає обов'язкового тілесного зближення у вигляді доторків, поцілунків, обіймів, цей контакт відбувається на певній відстані – як просторовій, так і психологічній. І таке становище примушує дитину дедалі більше орієнтуватися на символи, які виникають та існують у просторі між суб'єктами, а не в тій попередній суб'єктній єдності, якою характеризувалися стосунки з матір'ю.

Впливаючи на дитину з просторової та психологічної відстані, батько тим самим стимулює її орієнтуватися в дедалі ширшому просторі існування. Батькові впливи спонукають дитину проєкувати свої потенційні здатності в середовище, яке не дає прямих, безпосередніх реакцій у відповідь. Активність дитини не стикається з негайним відгуком із боку середовища, і тому перед нею постає потреба долати певні просторово-часові величини для того, щоб взаємодія із середовищем відбулася. Уже сама ця просторово-часова віддаленість середовища набуває значення базового символу, принципової ознаки процесу і простору взаємодії. Відстороненість контактів, що з віком дедалі більше посилюється, спонукає дитину підпорядковувати свою поведінку більш віддаленим, таким, що безпосередньо ніби не існують, перебувають десь поза простором безпосередніх контактів, цілям і стимулам. Зрозуміло, що ця опосередкованість міжсуб'єктної взаємодії повинна перебувати на певному оптимальному рівні, різному для різних вікових етапів і потреб дитини.

Недостатня відстороненість взаємодії замало спонукає дитину до виходу в інтерсуб'єктивний простір і зумовлює переважання орієнтацій на ендогенні стани. У результаті цього дитина не отримує досить чітких соціальних орієнтирів розвитку і залишається в межах власних емоційно напружених, але логічно не розчленованих переживань. Подібним може бути й наслідок надмірної віддалености об'єкта ідентифікації у взаємодії. Спочатку ця віддаленість спонукає дитину шукати контакт поза простором безпосередньої даности, але якщо вона такого контакту не знаходить, то це примушує її повернутися до перетравлювання власних ендогенних стимулів. І, таким чином, узалежнення материнського типу, через яке дитина, можливо, успішно пройшла, залишається домінантним, тоді як не менш доконечне узалежнення батьківського типу не відбувається.

За Е. Фроммом, функція матері полягає в забезпеченні дитині безпеки в житті. Функція батька – учити її, спрямовувати в розв'язанні завдань. Батько становить для дитини світ думки, речей, закону й порядку, дисципліни, подорожей і пригод. Після шести років (насправді, звичайно ж, раніше. – В. В.) дитина починає відчувати потребу в батьковій любові, його авторитеті й керівництві. Батькова любов повинна забезпечити дедалі сильніше почуття впевнености у своїх силах і дати змогу самій розпоряджатися собою [Фромм, 1992б, с. 132–133]. У результаті такого впливу батько й опиняється в глибинних шарах психіки як інстанція, яка його репрезентує, ідеал Я або Над-Я [Московичи, 1996, с. 323].

Порівняльна характеристика узалежнень материнського і батьківського типу якраз і дає підстави припустити, що результатом першого більшою мірою є формування Я дитини, а другого – Над-Я. В обох випадках і материнський, і батьківський впливи мають характер стороннього, у певному розумінні насильницького втручання в індивідуальне буття дитини.

Досить популярною у віковій психології є тема відмінностей у процесах ідентифікації дитини з матір'ю та батьком залежно від її *статі*. Назагал психологи тут вельми далекі від спільної думки. Здебільшого підкреслюється значення ідентифікації дитини з родителем однієї з нею статі, але причини такої переваги в ідентифікації пояснюються дуже по-різному. Наприклад, В. Райх уважав, що звичайно батько має сильнішу прихильність до дочки і менше схильний до її обмеження та суворого виховання, тоді як мати відчуває те саме щодо сина. Таким чином, родитель однакової з дитиною статі стає більш відповідальним за її виховання [Райх, 1999, с. 108–109]. Натомість Г. Салліван, який теж гадав, що на дитину справляє вплив наявність у родителя однієї з нею статі відчуття близького контакту з нею, пояснював це тим, що родитель протилежної статі відчуває до дитини стійке природне почуття відчужености й нерішучости [Салліван, 1999, с. 207].

Із цього приводу належить зазначити, що немає і не може бути цілком симетричних співвідношень в ідентифікації хлопчиків і дівчаток із родителями своєї та протилежної статі. Адже спочатку й хлопчики, і дівчатка цілком природно зазнають переважно материнського впливу. Згодом має відбутися їхня переорієнтація на батька, яка з погляду соціальних норм,

можливо, важливіша для хлопчиків, ніж для дівчаток. Через це процеси ідентифікації хлопчиків або дівчаток із родителями не можуть розглядатися як віддзеркалення ідентифікації дітей протилежної статі, залежності тут набагато складніші та своєрідніші. З одного боку, батьки, залежно від їхніх особистісних настанов, можуть преферувати дитину як своєї, так і протилежної статі. Вони, поза сумнівом, свідомо і несвідомо по-різному ставляться до дітей залежно від статі, по-різному їх виховують і на них впливають. З другого боку, батьківські впливи відображаються дитиною також по-різному залежно від її статі.

Традиційна послідовність узалежнень спочатку від матері, а потім від батька робить соціалізацію хлопчиків і дівчаток принципово неоднаковою, асиметричною, і соціалізацію не тільки статеву чи статеворольову. Виходить, що дівчатка спочатку узалежнюються від особи своєї статі, а потім – від протилежної, хлопчики – навпаки. Якщо припустити, що існують природжені механізми, які сприяють кращому емпатичному порозумінню осіб однієї статі, то в такому разі дівчатка опиняються в ситуації відносно більшого емоційно-чуттєвого комфорту, ніж хлопчики, у яких незбіг між їхніми потребами й станами і змістом материнського впливу виявляється відчутнішим.

Таке становище може бути однією з основних причин, що зумовлює досить добре відомі відмінності між чоловіками і жінками в їхніх відношеннях зі світом. Чоловіки більше цікавляться і краще розуміються на віддалених у просторі й часі сторонах дійсності, натомість жінки виразніше прихильні до подій і явищ, які відбуваються безпосередньо навколо них і мають психологічний характер.

Хоча загалом психологічна стаття є дериватом інтерсуб'єктних узалежнень, проте всі формувальні впливи падають на первісно біологічний статево визначений ґрунт. Ця первісна статева природа дитини не входить безпосередньо до її особистості, але опосередковується соціальними впливами і так непрямо зумовлює специфіку почування себе представником певної статі. Спочатку зовсім незначні, дрібні нюанси, відтінки в самопочуванні згодом дедалі більше розростаються, більш чи менш відчутно пронизують усю особистість і, з огляду на надмірну суб'єктивну значущість проблеми статі (див. розд. 5.4), займають одне з провідних місць у суб'єктивному світі людини як її статева ідентичність.

Подібно до того як особливу увагу психологів, які вивчали період раннього дитинства, привертала специфіка взаємин у парі “мати – син”, так само і в стосунках із батьком психологічно напруженішими й цікавішими виявляються взаємини “батько – син”, а не “батько – дочка”. Найзагальніше це пояснюється, очевидно, тим, що ідентифікація з батьком виразніше, ніж ідентифікація з матір'ю накидає дитині потребу певного впокорення, підпорядкування. Відповідно засвоєння дівчинкою традиційної жіночої ролі не суперечить такому впокоренню, а навпаки, підлягання батьковій владі оцінюється як чинник гармонійного статеворольового розвитку дівчинки. Натомість хлопчик, ідентифікація якого з батьком також має йти шляхом

упокорення, для засвоєння традиційної чоловічої ролі повинен згодом від цього впокорення відійти, подолати свою залежність від батька.

Описана різниця в материнських узалежненнях зумовлює істотні відмінності в узалежненні батьківському. Переорієнтовуючись на батька, дівчатка виявляють сильнішу, ніж хлопчики, прихильність до вже сформованих зв'язків із матір'ю і тому з більшою готовністю переносять аналогічні очікування на батька. Вихід у більш опосередкований простір взаємодії та існування набуває для них привабливості через такий зв'язок із батьком, де йому відводиться провідна роль. Батько стає особою, яка веде за собою у світ дівчинку, якій порівняно більше імпонує власна психологічно пасивна роль.

Натомість хлопчики, переорієнтовуючись на батька, ніби знаходять те, чого їм більше, ніж дівчаткам, бракувало в первісному зв'язку з матір'ю. Вони також потребують від батька виведення їх у більш широкий світ взаємодії, але при цьому намагаються відігравати активнішу, ніж дівчатка, роль. До того ж, психологічний дискомфорт, якого вони відчутніше зазнавали в первісному психологічному зв'язку з матір'ю, спонукає їх до відносно більшої самостійності в діях, завдяки чому у взаємодії з батьком вони намагаються посідати більш рівноправну, ніж дівчатка, позицію. (Докладніше проблему зумовлення статево-психологічних відмінностей владно-підвладними чинниками розглянуто в розд. 5.1).

Особливо охоче цей процес аналізувався представниками психоаналізу. На думку З. Фрейда, в уявленні сина батькові завжди приписується всемогутність [Фрейд, 1991г, с. 244], і пізніше ця всемогутність переноситься на інші важливі об'єкти ідентифікації. За А. Адлером, хлопчик прагне перевершити самого себе і досягти вищості над батьком. Таку ситуацію, у якій дитина бажає бути вищою за батька і в дійсності або у фантазії перепробує способи протиборства з ним, Адлер називав патогенною [Адлер, 1995, с. 219; Адлер, 1997в, с. 258]. Згодом прагнення вищості над батьком переноситься на інших осіб. У синів, зазначав В. Райх, формується глибока ідентифікація з батьком, яка править за основу емоційної ідентифікації з будь-якою формою авторитету [Райх, 1997а, с. 77].

Очевидним для розвитку дитячої особистості є значення наявності *інших*, крім батьків, *членів сім'ї*, зокрема братів і сестер. Також і владно-підвладні стосунки в сім'ї не зводяться лише до взаємин батьків і дітей: більшу чи меншу роль у цьому відіграють і стосунки між іншими членами сім'ї, стосунки дітей з іншими, крім батька й матері, членами сім'ї, стосунки між самими дітьми. Якщо взаємини батьків і дітей апріорі передбачають певну істотну перевагу батьків, то стосунки між дітьми більшою мірою мають характер рівноправної взаємодії. Зрозуміло, що цілком рівноправними ці стосунки бути не можуть, бо діти різняться між собою віком (тобто й порядком народження), статтю, а головне, завжди неоднаковою позицією в сімейній структурі.

Наївні уявлення про те, що можна однаково виховувати різних дітей в одній і тій самій сім'ї, легко спростовуються нагадуванням про їхню

принципово неоднакову вікову позицію. Не може бути однаковим ставлення батьків до дитини першої і наступної, старшої і молодшої за віком. Принципово різняться і їхні взаємні ставлення – старшої дитини до молодшої і молодшої до старшої. І в усіх цих варіантах стосунків завжди йдеться про владно-підвладні співвідношення. З одного боку, ці співвідношення постають як наслідок об'єктивно різних позицій дітей у сім'ї, а з другого – можна припустити, що їм, як і будь-яким іншим соціальним стосункам, кратологічні характеристики є внутрішньо притаманні. Адже не випадково навіть у парі близнюків, статус яких мав би бути зовсім однаковим, один частіше виконує роль ведучого, а другий – веденого.

Особливо важливою, на думку В. Райха, є конкуренція дітей у їхніх взаєминах із батьками [Райх, 1997а, с. 77]. Саме боротьба за батьківську прихильність зумовлює емоційно насичену боротьбу між дітьми. Ця боротьба, що може вестися в найрізноманітніших формах, загалом відіграє величезну позитивну роль у соціалізації дитячої особи. Завдяки стосункам із братами й сестрами дитина навчається взаємодіяти з рівними собі. Якщо дитина позбавлена такої взаємодії, то вона як єдина дитина в сім'ї стає, на думку Адлера, надзвичайно залежною [Адлер, 1997ж, с. 135].

Різні владно-підвладні позиції дітей відповідним чином зумовлюють перебіг внутрішньосімейної взаємодії і самі цією взаємодією зумовлюються, а все це набуває символічного відображення в суб'єктивному просторі кожної дитини. І, таким чином, суб'єктивний простір дитини формується як відображення, інтроєкція інтерсуб'єктних взаємодій, що є іманентно кратичними. Відтак дитяча особистість постає, зокрема, як результат впливу владно-підвладних чинників у її стосунках не тільки з батьками, а й з братами та сестрами, у її конкуренції з ними у взаєминах із батьками.

Адлер зазначав, що для старшої дитини влада є чимось самим собою зрозумілим, чимось важливим [Адлер, 1997ж, с. 134–135]. Старша дитина, маючи початково вищу позицію, легко пристосовується до неї і, свідомо чи несвідомо, намагається за її рахунок здобути й зберегти певні переваги. Через це, пише Адлер, у старших дітей часто зауважується переважання консервативного наставлення: вони вважають, що при владі має залишатися той, хто її посідає [Адлер, 1997е, с. 137].

Важливу проблему вікової психології становить поведінка й самопочуття старшої дитини з моменту народження дитини наступної. Після народження другої дитини первісток виявляє себе скинутим із п'єдесталу: він мав владу, якої тепер позбувся [там само, с. 40]. А далі виходить, що, з одного боку, старша дитина має певні переваги вікові, фізичні, інтелектуальні та інші, а з другого – вона раптом опиняється в ситуації, коли повинна боротися за збереження своєї влади. Натомість наступна дитина від народження потрапляє в таку ситуацію, коли їй треба вести боротьбу за досягнення влади. Тому, на думку Адлера, складається ситуація, коли старша дитина починає боятися змагань і не досягає в них особливого успіху. Друга дитина від самого початку спонукається до змагання. Через це молодші діти

завжди перебувають під гнітом і борються за вищість [там само, с. 40; Адлер, 1997ж, с. 135].

Неважко, отже, помітити, що позиція як старшої, так і молодшої дитини може сприяти виробленню в кожній з них прагнення і до владної, і до підвладної позиції. Старша дитина має наперед визначену перевагу і повинна надалі дбати про її збереження, але ця сама старша дитина, будучи незагартованою в боротьбі за владу протягом попередніх років життя, може виявитися неготовою до такої боротьби і поступово втратити домінантне становище. Молодша дитина ніби апріорі приречена на те, щоб бути підлеглою, підвладною особою, підкорятися вимогам старшого брата або сестри, а з другого боку, поставлена в ситуацію, коли від неї вимагається пряма боротьба за свої владні права. І ця боротьба може її досить сильно психологічно гартувати з таким результатом, що в майбутньому її прагнення влади задовольнятиметься ефективніше, ніж аналогічне прагнення влади старшої дитини.

Уже такі досить поверхові співвідношення в стосунках старших і молодших дітей показують, що владно-підвладні узалежнення між сиблінгами дуже важко звести до прямих, логічно визначених закономірностей. Коли ж до цього додати ще й безумовно наявні і винятково важливі впливи батьків, їхні ставлення до молодшої і старшої дитини, статеворольові співвідношення між батьками і дітьми, то стає зрозумілим, що владно-підвладні характеристики співжиття сиблінгів у сім'ї – це величезна проблема, яка потребує спеціальної уваги та окремого розгляду.

Відповідну специфіку має й формування особистості єдиної дитини в сім'ї, що виявляється позбавленою потреби будувати стосунки, а відтак і формувати відношення домінування-підпорядкування з приблизно рівними собі членами сім'ї. А загалом будь-який із можливих варіантів сімейних стосунків містить підстави для вироблення владно-підвладних співвідношень і щодо батьків, і щодо батька чи матері зокрема, і щодо матері за відсутності батька або батька за відсутності матері, і щодо старших братів і сестер, і щодо молодших, і тоді, коли старших або молодших немає, і коли немає ні старших, ні молодших.

* * *

Емоційний зв'язок дитини з матір'ю як найважливішою істотою з погляду задоволення основних потреб у ранньому віці має глибоко закорінені біопсихічні та психологічні основи. Між матір'ю і дитиною встановлюються стосунки психологічної близькості та взаємної залежності. Спілкування з матір'ю править для дитини за основний спосіб перебування у світі. Від матері до дитини йдуть основні соціалізаційні впливи із середовища, і саме на материнські впливи припадає переважна частина власних реакцій-відповідей дитини.

Материнські любов і турбота несуть із собою істотний соціалізаційний зміст. Результатом симбіотичного співіснування матері і дитини стає

первинне узалежнення дитини від навколишнього світу, від інших осіб, від власних чуттєво-емоційних станів.

Типовою закономірністю особистісного розвитку дитини є поступова автономізація від материнської постаті. Проте раніше сформована глибинна психологічна залежність лягає в основу особистості і зберігається в психічному статусі особи назавжди.

На зміну материнському впливу приходить вплив батьків, що має, проте, більш опосередкований, психологічно віддаленіший зміст. Взаємодія з батьком активніше виводить дитину в широкий простір існування, спрямовує її увагу та інтерес у більш віддалені й абстрактні сфери життя.

Послідовне перенесення процесу ідентифікації з матері на батька створює принципово різні умови для формування дитячої особистості залежно від статі: дівчатка ідентифікуються спочатку з батьком своєї статі, а потім переключаються на особу статі протилежної; хлопчики ж спочатку мають ідентифікуватися з родителем протилежної статі і тільки згодом – із родителем своєї статі. Таким чином, на початкових етапах розвитку дівчатка мають більше шансів на досягнення психологічного комфорту в спілкуванні з дорослою особою з огляду на вищу ймовірність переживання певного психічного резонансу. Натомість формування хлопчиків уже від найраніших етапів стає більш суперечливим. Такі співвідношення можуть трактуватися як один із визначальних чинників порівняно складнішого формування чоловічої особистості.

Внутрішньосімейні стосунки істотно пронизано владно-підвладними співвідношеннями, що складаються між усіма членами сім'ї. На структуру сімейних стосунків величезний вплив можуть справляти дідуся й бабусі, інші дорослі особи.

Психологічно змістовною є й взаємодія братів і сестер. Позиції дітей у структурі сімейних стосунків практично ніколи не бувають аналогічними. Нібито однакове виховання старшої і молодшої дитини – це лише поширена батьківська ілюзія. Насправді позиція дитини дуже істотно визначається її віком і статтю. Принципово неоднаково укладаються в сім'ї владно-підвладні стосунки сина і дочки, старшої і молодшої дитини.

Є вагомими психологічними чинниками формування владних або підвладних диспозицій як у старших, так і в молодших дітей, як у хлопчиків, так і в дівчаток. Завжди наявною, хоч і в різних формах, є конкуренція між дітьми за батьківську прихильність, за психологічні привілеї. Позбавлена потреби конкурувати єдина дитина в сім'ї також намагається реалізувати свої владно-підвладні прагнення. Ще один істотний аспект – це конкуренція батьків між собою у впливі на дітей.

4.3. Реалізація кратологічного циклу на окремих етапах особистісного онтогенезу

Пошук психологічних закономірностей дитячого розвитку часто результував тими чи тими віковими періодизаціями, зміст яких відображає

переважні тенденції, чинники, механізми формування особистості. У вітчизняній психології найбільшого поширення набули періодизації, що ґрунтуються на співвідношенні показників соціально-культурного розвитку індивіда та соціалізації зокрема [Выготский, 1983; Выготский, 1984а; Давыдов, 1986; Зинченко, Мещеряков, 2000; Кон, 1988б; Максимова, 2002; Обухова, 1995; Поливанова, 2004; Реан, Коломинский, 1999; Циба, 2000; Эльконин, 2004]. Західній психології притаманна виразніша увага до розвитку дитячого Я на шляху від початкової залежності до дедалі більшої автономії [Крэйг, 2000; Пезешкиан, 1993; Эриксон, 1996а; Эриксон, 1996б; Person..., 1997, р. 133–136]. У відомій концепції Ж. Піяже в основу вікової періодизації покладено розвиток когнітивних структур [Пиаже, 1969б]. Окремою проблемою є наявність в особистісному розвитку специфічних вікових криз та їхня суть і значення для цього процесу [Життєві..., 1998; Психологія життєвої..., 1998; Титаренко, 1989а; Титаренко, 2003а].

Вплив соціального оточення на людину розпочинається від моменту народження, коли вона приходить у світ як біологічна істота. Саме відтоді розгортається процес взаємодії біологічних і соціальних чинників, результатом якої стає формування суб'єкта – носія соціально означеної психіки. Проблема співвідношення біологічного і соціального в психіці людини традиційно є принциповою в психології. Спектр пропонованих розв'язань дуже широкий – від максимально біологічної до максимально соціальної детермінації психічного розвитку. Частіше, проте, ідеться про поєднання біологічного і соціального, у якому кожному з них відводиться певна питома вага. Часом навіть називаються конкретні відсотки, що мають відображати значущість біологічних і соціальних чинників. Утім, пропорції такого типу можна, мабуть, прийняти лише як образне вираження поглядів на роль тих чи тих впливів.

Про принципову обмеженість таких поєднаних підходів можуть свідчити щонайменше дві важливі обставини. По-перше, кожний із чинників – соціальний чи біологічний – має відігравати свою роль на всі сто відсотків, бо брак одного з них цілковито внеможливорює поставання людської особи як соціальної істоти. Для її формування потрібен, по-перше, біологічно людський індивід і, по-друге, соціальне оточення. І без першого, і без другого особистість не формується. Звичайно, ні той ні той чинник ніколи не спрацьовує абсолютно, не реалізовує цілковито всіх своїх потенційних можливостей. І тут, мабуть, можна вести мову про якісь “відсотки”, але це відсотки в межах одного чинника, що навітряки не співвідносяться з відсотками, які відображають вплив чинника другого.

Другою обставиною є те, що людська психіка не є ні біологічним, ні соціальним феноменом у прямому розумінні. Вона є чимось таким, що породжується завдяки взаємодії біологічного і соціального, виникає на їхній основі як нова якість. Удаючись до образного порівняння, психічне можна порівняти з іскрою, яка виникає внаслідок специфічного контакту кременя і кресала, але при цьому не є ні першим, ні другим. Так і психічне не є

біологічним, хоча зароджується й функціює на його основі, і не є соціальним, хоча наповнюється соціальним змістом завдяки взаємодії з оточенням.

Загалом у сучасній психології домінують тенденції приведення біологічних і соціальних чинників до спільного знаменника, яким здебільшого виявляється простір, що виникає й балансує десь на межі індивідуально-суб'єктивного та інтерсуб'єктивного. В аналізі такого індивідуального психічного простору до певної міри знімається проблема взаємодії соціального і біологічного. Найзагальніше можна сказати, що цей простір формується на основі біологічного під впливом соціального і постає як сфера, де вони, власне, і поєднуються завдяки суб'єктивному відображенню. У кожному такому відображенні закарбовується інформація для індивіда про середовище, у якому він перебуває, про нього самого в цьому середовищі, про взаємодію його і середовища. Причому ці суб'єктивні відображення містять водночас інформацію всіх трьох типів. Вони переживаються і можуть усвідомлюватися суб'єктом, а відтак набувають для нього значення сенсів, а ці сенси більш безпосередньо постають перед ним як символи, репрезентуються в цих символах, що об'єднуються в цілісне символічно-сенсове поле.

Принциповим є й питання про те, чи має *новонароджена дитина* власну індивідуальну суб'єктність. Думки із цього приводу часто й істотно розходяться. На одному полюсі домінує припущення, що новонароджена дитина позбавлена власне суб'єктності і є виключно біологічною, непсихологічною істотою, але відразу ж від моменту народження починає ставати істотою суб'єктною, набуваючи досвіду взаємного існування у взаємодії з оточенням. На іншому полюсі – концепції, які визнають первісно суб'єктний стан новонародженої дитини, для якої, проте, ще не існує різниці між нею та іншими, між її Я і спрямованими до неї Я інших людей. Як писав С. Франк, у немовляти свідомість народжується із загального, невиразного, недиференційованого життєчуття, коли дитина відчуває на собі погляд матері і відповідає на цей іззовні спрямований промінь життя живою динамікою в напрямку ізсередини назовні [Франк, 2000б, с. 505].

Сучасна психологія пішла далі і намагається, подолавши об'єктивну ізолюваність матері і немовляти, витворити нову реальність, у якій ці дві особи водночас існують. Пишуть, наприклад, про психофізичну єдність дитини і матері, здобуття немовлям первісного досвіду опанування дійсності через материнське тіло [Кудрявцев, Уразалиева, 2001], розвиток “прадіяльності” дитини в межах “сукупної діяльності” дитини і дорослої особи [Зинченко, Мещеряков, 2000], взаємодію матері і дитини як взаємних “середовищ” та “об'єктів” [Филиппова, 2001], використання дитиною дорослої особи як опосередкувальної ланки своєї власної активності [Швалб, 2003]. (Щоправда, трапляються випадки необачно інструментального, через що й не досить психологічного розуміння такої взаємодії, коли, наприклад, у процесі задоволення щонайбазовішого потягу – голоду – інша особа трактується тільки як перешкода [Бурлачук, 2002, с. 133]). Ідеться й про

зародження дитячої суб'єктності через прилучення до мовленнєвої сфери [Лакан, 1995, с. 88; Ляксо, 2002].

Д. Леонт'єв наполягає на тому, що дядя “немовля – дорослий” постає у відношеннях із зовнішнім світом як єдиний суб'єкт [Леонт'єв, 1999, с. 400–401]. Таким чином, новонароджене немовля більшою чи меншою мірою позбавляється права на власну первісну суб'єктність. Проти цього заперечує В. Татенко, який зазначає, що, наприклад, початкова психогенетична схильність до впливу фізичних характеристик людського мовлення, до оволодіння мовою є незаперечним свідченням вибіркової, спрямованої суб'єктної активності новонародженого [Татенко, 1996, с. 259].

Здається, що з приводу принципового розв'язання питання про початкову наявність або брак власної суб'єктності новонародженої дитини слід висловити значний скептицизм. Ця проблема, очевидно, належить до розряду граничних, яких не може бути розв'язано цілком переконливим шляхом – щось на зразок проблеми існування Бога, породження психічного з нейрофізіологічного та ін. Проте для аналізу закономірностей розвитку дитячої психіки в контексті інтерсуб'єктних узалежнень владно-підвладного типу ця проблема втрачає свою принциповість і може бути до певної міри проігнорована, адже незалежно від того, має чи не має новонароджена дитина власну суб'єктність, увесь її подальший розвиток, процес соціалізації, уходження в інтерсуб'єктивний простір зумовлюється двостороннім процесом її підпорядкування оточенню та підпорядкування оточення їй самій. Маючи первинні елементи суб'єктності (наприклад, субстанційні інтуїції суб'єктного ядра [Татенко, 1996]), дитина приречена на те, щоб розвинути закладені в них потенційні можливості в процесі взаємодії із соціальним середовищем. Без такої взаємодії цих потенційних можливостей жодним чином не може бути реалізовано. Якщо ж дитина не має початкової суб'єктності, то мусить почати її набувати в процесі тієї самої інтерсуб'єктної взаємодії, яка й стає для неї єдиним джерелом психосоціального розвитку.

Таким чином, принциповішою виявляється проблема не співвідношення біологічного і соціального, а зародження самої індивідуальної суб'єктності, яка має багато важливих аспектів. Тут може йтися й про саму наявність такої суб'єктності, і про момент її виникнення, і про зв'язок із суб'єктністю колективною або трансцендентною тощо. Суб'єктність можна виводити і з біологічного єства людини, і з впливів соціального оточення, і з єдності з трансцендентним. Індивідуальну суб'єктність можна розуміти як продукт розгортання початково біологічного несвідомого єства під впливом абстрактно-відстороненого соціуму (З. Фройд), і як індивідуальний варіант розгортання колективного несвідомого (К. Юнг), і як іманентно притаманне прагнення здобути владу над світом (Ф. Ніцше) або приєднатися до позамежного (С. Франк), і як результат виключно трансперсональних (Г. Салліван) чи інтеракційних (Дж. Мід) відображень тощо.

Аналіз психічного розвитку особи на найбільш ранніх етапах дає підстави для обґрунтування практично кожної з названих та багатьох не названих концепцій походження індивідуальної суб'єктності. Будучи принциповою для розуміння природи психічного, ця проблема водночас залишається принципово нерозв'язною, граничною, остаточне рішення з приводу якої або визнається за неможливе, або стає результатом не переконливих доказів, а особистих суб'єктивних уподобань. Така межа нерозв'язності проблеми початкової природи людської суб'єктності не звільняє від потреби психологічного аналізу процесу входження людського індивіда в соціум.

У межах кожної з відповідних концепцій більш чи менш виразно зазначається місце для соціалізаційних впливів оточення, які зумовлюють поставання, формування або розгортання індивідуальної суб'єктності. За принципово різних підходів інваріантним залишається визнання ролі соціального середовища в зумовленні й спрямуванні індивідуального психічного розвитку. Уже найперші ситуації взаємодії новонародженої дитини із соціальним оточенням істотно характеризуються співвідношенням ознак владності і підвладності.

Закономірності психічного формування *немовляти* становлять один із головних предметів вікової (розвиткової) психології та психології особистості. Кількість досліджень у цій сфері величезна (напр., [Выготский, 1983, с. 317–323; Выготский, 1984а, с. 269–339; Крэйг, 2000, с. 109–348; Мид, 1988; Обухов, 1997; Обухова, 1995; Эриксон, 1996а, с. 346–351; Эриксон, 1996б, с. 106–116; Framus, 1984; Spinrad and others, 2004]). Немовля народжується зі складним набором власних ендогенних рефлексорних реакцій, інстинктів і завдяки цьому наборові стає здатним до відповідей на впливи середовища.

Період немовляцтва виявляється першим етапом уключення дитини в структуру владно-підвладних співвідношень, істотним елементом якої стає сама дитина. У зв'язку із цим можливими є два варіанти розвитку здатності владування-підпорядкування. Перший варіант передбачає початкове переважання підпорядкованих, підвладних позицій дитини в спілкуванні з дорослими, а далі дитина має ставати дедалі самостійнішою і, відповідно, здобувати дедалі більше влади в середовищі. Другий варіант означає, що на всіх вікових етапах дитина, а потім і доросла людина завжди відіграє обидва типи ролей: і владний, домінуючий, і підвладний, підлеглий. Має йтися про різні форми втілення стосунків домінування і підпорядкування, але в кожному акті взаємодії дитина фактично повинна виконувати обидві ролі або, правильніше сказати, виконує одну роль, яка має цілісно-двоїстий владно-підвладний зміст.

Для непсихологічного мислення набагато очевиднішою є підвладна, підпорядкована позиція немовляти щодо дорослих осіб (особи), які її опікують. На перший погляд, дитина справді цілковито залежить від дорослих, лише завдяки яким може бути задоволено її насущні потреби. Проте в такій взаємодії немовля відразу ж, майже автоматично посідає й

домінантну позицію (як підкреслював А. Адлер). Ідеться про те, що опіка дитини дорослими спонукає їх діяти відповідно до логіки задоволення потреб самої дитини, угадувати й передбачати ці потреби, істотно підпорядковувати їм свою діяльність. Таким чином, у найперших актах інтрасуб'єктної взаємодії набувають утілення і домінування, і підпорядкування: з одного боку, немовля й домінує над дорослою особою, і підпорядковується їй, а з другого – те саме стосується дорослої людини у її взаємодії з немовлям.

Г. Гекгавзен зазначає, що початкові стадії розвитку дитини більшою мірою спрямовано на здобуття влади і їхній зміст полягає в стосунках матері і дитини, тоді як пізніші – на її застосування, насамперед у стосунках з іншими особами [Хекхаузен, 1986, с. 320–321]. У цій взаємодії справді виразніше простежується момент узалежнення дитини від впливу дорослих, зокрема матері (про що говорилося в розд. 4.2). Не такою явною є інша сторона спілкування дитини з дорослими, у якій вона різними засобами виявляє свою владу над оточенням. Адже, нездатна до здійснення прямого примусу, дитина опосередковано примушує дорослих давати їй підтримку, захист, натхнення.

Д. Леонт'єв розглядає логічну послідовність поставання різних регуляторних систем. Перші три логіки – задоволення потреб, реагування на стимул, схильності, стереотипи, диспозиції – починають розвиватися паралельно від моменту народження [Леонт'єв, 1999, с. 157]. І задоволення потреб, і реагування на стимул, і формування диспозиційних характеристик є результатом як формувального впливу оточення на дитину, так і вияву її власної активності. Потреби немовляти задовольняються майже виключно завдяки опіці з боку дорослих, але, із другого боку, має місце задоволення потреб самої дитини, а не якихось інших. Наприклад, А. Валлон писав, що тільки частина психічного розвитку дитини забезпечує поточну діяльність, тоді як решту підпорядковано розвитку майбутньому [Валлон, 1967, с. 39], хоча дорослі звичайно набагато більше уваги приділяють актуальним станам і потребам дитини. Тобто виходить, що поведінка дорослих мимоволі підпорядковується логіці потреб дитини і меншою мірою – їхній власній логіці. Так само реагування на стимул нібито має відображати підпорядковану позицію дитини, примушеної відповідати на стимули, що діють на неї, але водночас ця реакція є її власною реакцією і неминуче зумовлюється особливостями психофізіологічної організації.

Є вагомим підстави трактувати поведінку дорослих щодо дитини як вияв окремої більш загальної функції продовження виду *homo sapiens* або й ще ширшої функції збереження та продовження живої свідомості. Як писав О. Вайнінгер, безглуздий захват, який здатен викликати в матері будь-який зовнішній вияв грудного немовляти, має в основі збереження й підтримання земного життя [Вейнінгер, 1992, с. 240]. Відтак дорослі спрямовують на дитину свою психологічну увагу і тим самим спонукають її до контактів, але ці контакти не можуть відбуватися без взаємного вияву або, радше, самовияву дитини у відповідь на впливи оточення. Таку здатність А. Адлер окреслював як мету, що існує в сутінкових глибинах психіки дитини і

спрямовує її психологічний розвиток, починаючи від найперших днів життя [Адлер, 1997ж, с. 142].

Досить суперечливе трактування Адлером поняття мети не має важливого значення в цьому контексті, бо так чи так ідеться про потенційну здатність дитини розкриватися психічно назустріч спонукальним утручанням дорослих. І коли Адлер говорить про те, що характер дитини формується завдяки спостереженню й наслідуванню [там само, с. 143], то це відображає тільки одну сторону істини. Насправді ж дитина не просто спостерігає й наслідує, мало того, вона спочатку й не спостерігає, і не наслідує, а активно взаємодіє. Здатність до власне спостереження й наслідування набувається пізніше. Спочатку ж дитина включається в простір, у якому найбільш значущими для неї параметрами є спрямовані до неї дії інших осіб. Розкриваючись назустріч цим діям, дитина прагне зайняти (звичайно ж, несвідомо) домінуючу позицію, яка забезпечила б їй якнайповніше задоволення потреб.

За Адлером, бажання бути центром загальної уваги та вимагати уваги батьків з'являється вже з перших днів життя, і мета його – досягти бодай позірної переваги над оточенням [там само, с. 66]. В умовах типового розвитку таке становище дитини суб'єктивно має для неї значення її власної всемогутності. Якби ми поставили собі запитання, писав Адлер, хто найсильніші люди в нашій культурі, логічно було б відповісти: немовлята. Немовлята правлять, залишаючись невідкладними [Адлер, 1997е, с. 60]. Про таке саме почуття всемогутності та пов'язане з ним невідчування межі між власним і навколишнім світом, що характеризують переживання немовлят, писав А. Кемпінський [Kempinski, 1972, s. 32].

У розгорнутій психоаналітичній концепції соціального розвитку немовляти Г. Саллівана особливого значення надано виявам тривожності матері і дитини, що взаємно спрямовуються одне на одного, взаємно відображаються і взаємно коригують їхню поведінку. Мати і немовля обмінюються своєю тривою. Звичайно ж, немовля не здогадується про те, що для материнської фігури його плач є знаком, який свідчить про наявність у нього потреби або переживання ним тривоги. Мати опиняється перед потребою інтерпретувати цей плач [Салливан, 1999, с. 65, 75–76, 103].

Отже, уже в найбільш ранній інтерсуб'єктній взаємодії дитина потрапляє в умови, коли її дії інтерпретуються іншою особою і викликають реакцію-відповідь. Відтак опосередковано дитина приступає до інтерпретації власних дій. Цьому, безумовно, має сприяти те, що однакові, типові, стабільні дії та пов'язані з ними ситуації періодично повторюються і ті чи ті їхні елементи набувають для дитини значення сигналів. Салливан назвав це тенденцією інтегрувати особливі ситуації взаємодії з материнською фігурою. Спочатку особа людини, яка сигналізує про наступне задоволення, не має принципового значення. Важливо, що немовля отримує можливість інтегрувати інтерперсональну ситуацію та здійснювати активність, спрямовану на її розв'язання. На цій основі формується структура

переживання, яка є результатом виключно інтерперсональних взаємин [там само, с. 109, 130–131, 162–167].

Кратичний характер інтерсуб'єктної взаємодії має для немовляти принаймні два джерела: по-перше, сама його владно-підвладна позиція, а по-друге, владно-підвладна позиція дорослої особи (матері), що відображається та інтерпретується немовлям. У процесі такого взаємного виявляння позицій домінування і підпорядкування та їхньої взаємної інтерпретації відбувається *первісне узалежнення* немовляти від іншої особи, що істотним чином визначає зміст і характер початкових суб'єктних структур, які формуються в цьому віці і стають вихідною основою для подальшого психічного розвитку.

У *ясельному* віці найбільш яскравою характеристикою особистісного розвитку дитини стає опанування предметних дій, а самі виконання цих дій виявляється найсприятливішим контекстом для формування більшості психічних функцій [Выготский, 1983, с. 323–326; Выготский, 1984а, с. 340–367; Обухова, 1995]. Опановуючи предметні дії, дитина набуває здатності виходити за межі простору безпосереднього спілкування з дорослою особою. Вона набуває опосередкованої самостійності, коли може протягом якогось часу виконувати дії з предметами без присутності та безпосереднього впливу дорослого.

У межах предметно-знарядцевої діяльності, що стає провідною, дитина опановує соціально вироблені значення предметів, навчається їх використовувати відповідно до соціального призначення і через це розвивається фізично та психічно. Виконання дитиною предметних дій, на перший погляд, позбавлено істотного владно-підвладного змісту. Тяга до виконання дій із предметами ніби виводить дитину поза простір безпосередньої інтерсуб'єктної взаємодії, знаменує досягнення певного рівня психічної незалежності (за Е. Еріксоном – автономії, на противагу сорому й сумніву, спричинених збереженням залежності від дорослих [Эриксон, 1996а, с. 352–356; Эриксон, 1996б, с. 116–125; Крэйг, 2000, с. 205–348]). Протягом якогось часу, щораз дедалі тривалішого, дитина може перебувати наодинці з навколишнім світом без утручання дорослої особи. Відтак нібито немає підстав для питання про боротьбу за владу.

Така позірна “акратичність” ставлень і стосунків дитини *ясельного* віку має досить оманливий характер. Насправді ж, оволодіваючи діями з предметами, дитина продовжує процес прилучення до простору символічних значень інтерсуб'єктної взаємодії. Відносно самостійні дії зовсім не означають істотного відриву від соціального контексту. Навпаки, вони свідчать про дедалі більше входження в цей контекст, оволодіння важливими характеристиками соціального буття. Опановуючи конкретні предметні дії, дитина наслідує дорослу особу, переймає від неї закодовані в предметах соціальні значення і розкодує їх для себе. Вплив дорослого стає дедалі більш опосередкованим, відстороненим, але не менш істотним. До певної міри зменшується значення індивідуальних особливостей дорослої особи, яка найбільше спілкується з дитиною, натомість посилюється її значення як носія соціально типової інформації, суб'єкта соціально вироблених дій. Саме з

такого погляду, пишуть В. Кудрявцев і Г. Уразалієва, доросла людина цікавить дитину, яка й ініціює процес спілкування [Кудрявцев, Уразалиєва, 2001].

Доросла особа спочатку перебуває в просторі між дитиною і предметом. Своїми діями, спрямованими на дитину, спільними з дитиною, вона розкодовує заховане в предметі соціальне значення. Пізніше дитина вчиться діяти з предметом самостійно і нібито без присутності дорослого. Проте цілком очевидно, що в кожній такій дії, яка узгоджується із соціальною логікою предмета, зафіксовано незриму присутність дорослого. Закладена в дитині ясельного віку тяга до предметних дій, аби бути повноцінно реалізованою, повинна зустрітися з прямими чи непрямими підказками. Інтуїтивне, цілком самостійне осягнення переддошкільником призначення предмета є практично неможливим і якщо й трапляється, то як якийсь виняток завдяки надто унікальному збігові обставин. Таким чином, нібито пряма й безпосередня взаємодія дитини із середовищем зберігає характер взаємодії інтерсуб'єктної.

Самостійні предметні дії дитини перемижуються із спільними діями з дорослою особою, у яких дитина здобуває значущу інформацію, засвоює її і переносить у власні дії. У такому чергуванні спільних і самостійних дій відображається своєрідна діалектика формування індивідуальної суб'єктності, де провідного значення може набувати то розвиток індивідуальної суб'єктності самої дитини (за В. Татенком), то спільний розвиток дитини і дорослого як співсуб'єктів спільної діяльності (Д. Леонт'єв). Соціальні значення, що засвоюються дитиною, надходять до неї ззовні за допомогою, під впливом, за сприяння дорослих. Ці значення якимсь чином зачіпають дитячу суб'єктність, хвилюють її, у певному розумінні руйнують емоційно-чуттєву цілісність, яка сформувалася протягом першого року життя і вже набула принципово соціального змісту.

Уриваючись у світ самостійних дій, дитина водночас підкоряється раніше виробленій та накинутій їй логіці соціального відображення дійсності. Опановуючи матеріальний світ, вона підпорядковується соціальній логіці. І знову виходить, що передумовою особистісного розвитку є підпорядкування дитини соціальним впливам дорослих. Самі ці впливи набирають більш опосередкованого характеру, і після першого року життя безпосередня присутність матері біля дитини стає менш обов'язковою. Г. Салліван зазначав, що на цьому етапі соціалізації зростає значення материнської байдужості в стосунках з дитиною, коли мати залишає поза увагою голосові зусилля дитини. Через це дитина виявляється змушеною звернути свою власну увагу на інших осіб та навколишні предмети. Салліван відносно більшого значення надавав зовнішній, соціальній стимуляції інтересу дитини до предметного світу. Що ж до власної, внутрішньої стимуляції дитини, то тут він підкреслював значення страху як результату інтерперсональних впливів, і цей страх не догодити іншій значущій особі спонукає дитину до навчання [Салліван, 1999, с. 177, 195]

Власну потребу дитини наблизитися за посередництвом дорослих до об'єкта, який її цікавить, акцентує В. Татенко: завдяки такому посередництву дитина здобуває реальну можливість суб'єктного освоєння об'єкта [Татенко, 1996, с. 264]. Якщо тут підкреслюється значення власної суб'єктності дитини, якій дорослий допомагає опанувати об'єктивний світ, то Д. Леонт'єв наполягає на тому, щоб визнати дитину і дорослого за співсуб'єктів єдиної розподіленої між ними предметної діяльності. Це зумовлено тим, пише він, що суб'єктом предметної діяльності, у якій формується дитяча особистість, може бути тільки особистість, якою дитина ще не є. Тому реально предметна діяльність дитини виконується не нею, а єдиним співсуб'єктом “дитина – дорослий” [Леонт'єв, 1999, с. 400–401].

Підпорядковуючись логіці взаємодії з предметами, дитина водночас розвиває власні суб'єктні здатності. Вона не тільки підкоряється зовнішній щодо її суб'єктності владі соціального оточення, а й здобуває свою владу над ним: очевидніше як владу над соціально визначеним предметним світом, менш очевидно – як владу над значущими іншими, ту, що є продовженням попередньої влади немовляти над оточенням, яке задовольняє його потреби.

Новий для дитини дискурс предметних дій і закодованих у них соціальних значень стає для неї дискурсом *упорядкування* – упорядкування її відношень зі світом, стосунків з іншими людьми, внутрішнього світу, раціонально-логічного структурування дитячої психіки, що доти відображала світ афективно-іраціонально. Зокрема, дитина починає розуміти психологічну причинність [Чеснокова, 2000]. Таким чином, на зміну дискурсові первинного материнського узалежнення приходить дискурс упорядкування, який і стає провідним.

Процеси впорядкування найбільшою мірою виражаються в намаганнях дитини структурувати навколишній світ згідно з логікою предметних дій. Емоційно-чуттєві узалежнення відступають на другий план, а важливішими для розвитку особистості стають раціонально-логічні компоненти взаємодії з оточенням. Узалежнення материнського типу, яке домінувало на попередньому віковому етапі, тепер енергетично наснажує дитину до взаємодії зі світом як великою мірою самостійного і навіть рівноправного партнера. Упорядковуючи світ для себе, дитина здобуває владу над ним, а водночас підлягає його владі, упорядковуючи себе відповідно до логіки цього світу.

З огляду на владно-підвладний характер особистісного розвитку дитини виникає окрема потреба звернути увагу на *кризу трьох років* [Выготский, 1984а, с. 368–375; Обухова, 1995]. Зазвичай вікові кризи трактуються як межі тривалих вікових етапів. Проте криза трьох років за цілою низкою ознак може розглядатися як окремий віковий етап, претендувати на статус не тільки межі, яка відокремлює ясельний і дошкільний вік, а й самодостатнього періоду, що посідає специфічно вагоме місце в особистісному розвитку. Підтвердженням цього є, зокрема, численні змістові особистісні аналогії між кризою трьох років і кризою підлітковою.

Інша річ, що об'єктивні часові масштаби цих двох етапів надто різні, але їхні ролі в особистісному формуванні є цілком порівнянними.

Трирічна дитина ніби руйнує ті соціальні норми, згідно з якими впорядковувалася простір її взаємодії з іншими особами, і прагне виробити систему власних оцінок, поставити між собою і соціальним оточенням свою неповторну, самостійно вироблену систему ціннісних орієнтацій. Ці орієнтації набувають вагомого суб'єктивного значення до такої міри, що починають переважати логіку попереднього впорядкування. Дитина психологічно узалежнюється від світу суб'єктивних значень, але це є узалежнення на новому рівні, *узалежнення вторинне*, що вибудовується на основі давнішого емоційно-чуттєвого узалежнення материнського типу та логічно-раціонального впорядкування простору соціальних взаємодій.

Дитина, у якій формується свідомість і самосвідомість, яка, за А. Адлером, починає називати себе “я” і саме в цей час усвідомлює, що так чи інакше залежить від навколишнього світу [Адлер, 1997ж, с. 74], стає здатна виходити за межі актуальної ситуації, орієнтуватися на минуле і на майбутнє, ставити перед собою вже не цілком конкретні цілі і таким чином узалежнюватися від образу або ідеї як доволі абстрактного феномена.

Вибудовуючи та усвідомлюючи власну систему цінностей, дитина тим самим здобуває психологічну владу над середовищем і над самою собою, бо відображає й розуміє світ і себе так, “як сама цього хоче”. Водночас вона виявляється й підпорядкованою такому своєму світобаченню, бо не може інакше відображати світ і саму себе, як через нього, завдяки йому, на основі його. Можна сказати, що свідомість і самосвідомість, виникнення яких знаменує завершення періоду раннього дитинства, водночас постають як перша в житті людини ідеологічна структура, за допомогою та завдяки якій дитина опановує світ і водночас світові підпорядковується.

З появою свідомості й самосвідомості дитина набуває здатності до такого собі “паралельного” відображення дійсності: відображення в безпосередній взаємодії зі світом і відображення у внутрішньому світі – світі власних образів, уявлень, думок. Виникнення нових когнітивних структур дає дитині змогу виходити за межі безпосередньо даної ситуації, відволікатися від того, що є навколо неї в конкретний момент, отримувати інформацію про дійсність не тільки на основі зовнішніх вражень, а й шляхом власних ментальних побудов.

Дитина, що усвідомила себе як окрему істоту, рухається шляхом унезалежнення не тільки від дорослих, а й від середовища загалом. Набувши здатності до міцних емоційних контактів, опанувавши соціальні засоби пізнання дійсності, усвідомивши саму себе, а відтак уперше ставши посідачем власного Я, протягом *дошкільного* віку дитина вдосконалює свої владні здатності в усіх трьох напрямках взаємодії: із предметним світом, зі значущими іншими та із самою собою. О. Кононко розглядає три сторони загальної життєвої позиції дошкільника: “Я-в-предметному-світі” (суб'єкт практичної діяльності), “Я-серед-людей” (суб'єкт взаємин), “Я-сам” (суб'єкт самосвідомості) [Кононко, 2000]. Якщо раніше дитина перейшла від

співсуб'єктності і єдності з дорослою особою до прямої взаємодії з предметним світом, то тепер вона набуває здатності віддалятися від значущих інших та від предметного світу і поринати у світ власних образів, почуттів, думок.

Відхід від зовнішніх відображень і входження у світ внутрішніх думок і переживань означає для дитини можливість одночасного або поперемінного перебування у двох вимірах – зовнішньому і внутрішньому, як і можливість утечі від зовнішньої дійсності у внутрішню. Така втеча означає досягнення нового рівня владних переваг: дитина може заперечувати, не визнавати дійсності, яка є перед і навколо неї, та вибудовувати дійсність нову, спотворену з об'єктивного погляду, але суб'єктивно таку, якою її хоче бачити вона сама. Ця нова дійсність цілковито підлягає владі бажань дитини, і в її межах дитина є абсолютним володарем подій. З другого боку, такий відхід від реальності означає й усталення підвладної позиції дитини: вона узалежнюється від світу власних, створених нею образів, а ще більше – від механізмів утечі в цей вибудований нею світ.

Можна сказати, що емоційно насичена образна сфера (образна пам'ять, образне мислення, уява) виконує життєво важливу, визначальну функцію в психічному розвитку дитини. У певному розумінні дитина потрапляє під владу своєї образної сфери. Таким чином, звільнившись від безпосереднього впливу предметного світу, дитина узалежнюється від світу власних фантазій. У зв'язку із цим знову зростає й видозмінюється роль соціального оточення, яке має справляти істотний коригувальний вплив на фантазуючу дитину. Позбавлена такої корекції, дитина може психологічно загрузнути на рівні простих і навіть примітивних дій із предметами або, навпаки, неадекватно поринати у світ власних ілюзій. Цей другий варіант, як відомо, часто трапляється й у випадку, коли вплив соціального оточення має ворожий, брутальний характер і дитина виробляє механізми самозахисту у вигляді внутрішньої втечі.

Такі механізми досить добре висвітлено в дитячій психології. Якщо дитина перебуває в складній, нестерпній для неї ситуації і неспроможна навіски протидіяти їй, вона шукає захисту в уявному запереченні цієї ситуації, знаходить психологічні компенсації у світі фантазій [Крэйг, 2000, с. 349–456; Эриксон, 1996а, с. 357–362; Эриксон, 1996б, с. 125–133]. Відомо, що дитячі фантазії становлять важливий елемент позитивного особистісного розвитку, проте за певних умов можуть займати неадекватно велике місце в психічному житті дитини і фактично заступати собою дійсність.

Побудова паралельного, вигаданого, несправжнього світу лежить в основі формування багатьох невротичних залежностей. І проблема владності-підвладності, що є психологічно актуальною для дорослих невротиків, цілком виразно зазначається в першій половині дошкільного віку. У своєму розвитку молодший дошкільник посідає певне місце на шкалі, полюсами якої є предметна конкретність, з одного боку, і фантазійна заглибленість – із другого. Саме надмірний ухил у бік фантазування криє небезпеки спотвореного відображення дійсності, оскільки надто віддалена

від реального світу дитина виявляється позбавленою адекватних орієнтирів для структурування відносин зі світом.

Зрозуміло, що постійне перебування на полюсі предметної конкретності є на свій спосіб проблемним, позаяк означає неадекватну прив'язаність до безпосередніх впливів середовища, нездатність абстрагуватися від них, взаємодію з ними на рівні умовнорефлекторного відображення, а це спричиняє сповільнення інтелектуального та особистісного дозрівання. Відтак із погляду особистісного розвитку найбільш бажаною є позиція оптимального поєднання в символічно-сенсовому просторі дитини зовнішніх вражень і внутрішніх когніцій, пропорційне чергування орієнтацій назовні і заглиблень у себе. За принципову ознаку такої оптимальності належить визнати досягнення дитиною здатності ефективно регулювати відносини зі світом, зокрема й насамперед стосунки з оточенням, та свою власну активність у системі цих відносин і стосунків.

У дошкільному віці інша людина починає існувати для дитини як суб'єкт. Відповідно дошкільник уперше починає відносно самостійно встановлювати й структурувати міжсуб'єктні стосунки. Якщо у взаємодії з дорослими він продовжує виконувати позірно підвладну роль, то у взаємодії з ровесниками, тобто рівними собі, постає рівноправним суб'єктом. Дитина дістає можливість досить вільно й відверто виявляти владні або підвладні нахили й можливості в просторі стосунків із ровесниками. Спілкування з ровесниками дає їй досвід взаємодії не як надміру владного або підвладного суб'єкта, позаяк вона перебуває у сфері взаємодії індивідуально рівноправних воель. Її домінування або підлеглисть у цьому просторі найістотніше визначаються процесами прямого зіткнення, зіставлення інтерактивних спроможностей індивідуальних бкторів.

Саме тепер уперше можливою стає гра – діяльність дитини в умовному, вигаданому нею самою світі. Гра з ровесниками – основна форма інтерсуб'єктної взаємодії дошкільника та існування його інтерсуб'єктивного простору. Або, як сказав А. Адлер, ігри – це насамперед спільні вправи, що дають дитині змогу розвивати соціальне почуття [Адлер, 1997ж, с. 84–85]. В інтерсуб'єктивному просторі гри перед дитиною по-новому увиразнюються стосунки владування-підпорядкування. За Е. Фроммом, від трьох-чотирьох років дитина починає наслідувати схему підпорядкування рівним собі іншим, що стає прообразом її майбутніх соціальних зв'язків [Фромм, 1992б, с. 118].

За З. Фрейдом, гра означає перехід від суто сенсорної техніки задоволення бажання до зображення його задоволення [Фрейд, 1991г, с. 276]. Якщо середовище не піддається владі дитини навпрямки, то вона може здобути цю владу символічно, умовно, владу, яка задовольнить її прагнення, хоча ніяк не вплине на саме середовище. Здобуваючи таку “несправжню” владу над світом, дитина довільно оперує його символами, даючи їм свою власну інтерпретацію. Соціальна логіка стосунків із людьми та дій із предметами відображається у вигляді набору символічних значень, у

відповідь на які дитяча психіка видає свої внутрішні неупорядковані або маловпорядковані реакції.

Поєднуючись у суб'єктивно насиченому емоційному просторі дитини, ці зовнішні і внутрішні спонуки зумовлюють породження інтенсивно напруженої образної сфери дитини. Така інтенсивність образів часто вводить в оману, спонукаючи вірити тезі про більше багатство образного світу дитини порівняно з дорослою людиною. Насправді ж належить визнати, що образи дитячих фантазій зовсім не такі багаті, як у пересічної дорослої людини, але їхня питома вага в психічному житті дитини значно більша, ніж у дорослого.

Гра, зокрема сюжетно-рольова, стає в дошкільному віці провідною діяльністю і заповнює простір стосунків із ровесниками [Выготский, 1983, с. 326–327; Обухова, 1995; Смирнова, 2004; Эльконинова, 2004]. У цьому просторі дитячих ігрових взаємодій має місце істотний опосередкований вплив дорослих. Він може виявлятися в тому, що присутність дорослих надає ігровій активності певної спрямованості та обмежує якісь небажані з їхнього погляду варіанти такої активності. У зв'язку із цим описуються різні моделі взаємодії дорослих (батьків) і дошкільників [Зиновьева, 2000; Зиновьева, 2001; Косарева, 2003].

Хоча йдеться про безпосередню присутність дорослої особи, її вплив усе одно має здебільшого опосередкований характер, оскільки ані доросла особа не здатна цілковито ангажуватися в дитячу гру, ані діти не приймають її як рівного їм за статусом учасника. По-друге, вплив дорослих на дитячу гру виявляється ще більш опосередкованим у тому разі, коли йдеться про їхню не пряму, а потенційну присутність, неминуче ідеальне повернення в життя дитини, практичну та оцінну регуляцію ними дитячої дійсності. Нарешті, слід говорити й про надто опосередкований вплив соціальних норм дорослого життя, які переносяться дітьми в ігровий простір.

Перебування дитини в дискурсі такого впливу має принаймні два істотні психологічні вираження. По-перше, непряма присутність дорослого в сюжетах дитячих ігор простежується цілком виразно в намаганнях дітей наслідувати бодай зовнішній рисунок дій дорослих, а насправді й той психологічний зміст, що криється за цими діями. Відокремившись від дорослих у колі власного спілкування, дошкільники водночас прагнуть наблизитися до дорослих змістом, характером, спрямованістю своєї взаємодії. По-друге, для дитини дошкільного віку особливо значущими стають ознаки заохочення й покарання, що йдуть від дорослої особи. Як зазначав Г. Салліван, набуття в процесі соціалізації здатності впізнавати та виділяти дії, які схвалюються значущими дорослими, практично завжди цими дорослими заохочується [Салліван, 1999, с. 212]. Співіснування в інтерсуб'єктивному просторі дитини полів взаємодії зі значущими дорослими і з ровесниками забезпечує поступову зміну внутрішньої позиції у владно-підвладній взаємодії. Початково неадекватно владна або неадекватно підвладна позиція поступово коригується під впливом більш рівноправної взаємодії.

Таким чином, у спільній ігровій діяльності дошкільників набувають вираження і подальшого розвитку кратологічні характеристики, сформовані на попередніх етапах узалежнення (материнського і батьківського типу) та впорядкування. Діти, що спільно граються, упорядковують простір ігрової взаємодії (дискурс упорядкування), виробляють спільні, обов'язкові для всіх правила, яким вони підпорядковуються (узалежнення батьківського типу). Проте домінує в цей період *узалежнення материнського типу*, що виражається в установленні численних емоційних зв'язків між дітьми – суб'єктами спільної діяльності. Дошкільник навчається заходити в емоційні зв'язки зі значущими іншими, навчається їх цінувати та відповідати на них.

Невипадково спільна діяльність приваблює дітей не так можливістю формування певних когнітивних структур для дедалі абстрактнішого відображення дійсності, як нагодою інтенсивно поспілкуватися з ровесниками, зануритися в простір емоційно напружених обмінів із ними. У цьому віці яскраво виявляються і в основному формуються потреби, механізми й спроможності посідати певну позицію в структурі владно-підвладних співвідношень рівних за соціальним статусом суб'єктів. У найзагальнішому вигляді можна сказати, що індивід намагається зайняти і займає таку позицію, якої він і потребує.

За багатьма ознаками особистісного розвитку *молодший шкільний вік* трактується як латентний. І справді, у багатьох відношеннях особистісний розвиток молодшого школяра перебігає не дуже виразно, без надто явних змін тих чи тих показників. Найчастіше говориться про формування логічно-мисленнєвої сфери [Выготский, 1983, с. 326–327; Выготский, 1984а, с. 376–385; Крэйг, 2000, с. 457–556; Обухова, 1995; Эриксон, 1996а, с. 362–365; Эриксон, 1996б, с. 133–139], що в кратологічному розрізі свідчить про увиразнення дискурсу *впорядкування*. Розвиток логічного мислення забезпечує когнітивну основу впорядкування як внутрішнього світу школяра, так і простору його соціальних стосунків. Молодший школяр набуває дедалі більшої здатності узгоджувати свої думки, переживання й учинки з опанованими логічними схемами відображення дійсності. Таке опанування означає перехід на якісно новий рівень володіння навколишнім світом і самим собою, а водночас і здатність підпорядковувати свою поведінку логічно-раціональним закономірностям.

Набуття таких здатностей становить суттєву сторону особистості молодшого школяра, але його особистісний розвиток не зводиться до формування розумових характеристик: розвиваються Я-концепція і самооцінка, удосконалюються саморозуміння та самостійність, визначається спрямованість льокусу контролю, структуруються міжособові стосунки [Реан, Коломинский, 1999, с. 47–54, 92–102, 168–221; Рогачева, 2002], дошкільник активно залучає дорослих до спільної діяльності [Кудрявцев, Уразалиева, 2001; Цукерман, 2000]. За Г. Салліваном, ювенільна ера (вікові межі якої в основному збігаються з молодшим шкільним віком) характеризується появою двох важливих феноменів – соціальної субординації та соціальної акомодатії. Особливо чітке кратичне наповнення

має соціальна субординація, яка означає появу нових авторитетів поза сім'єю [Салливан, 1999, с. 215–217].

Виразне кратичне забарвлення притаманне стосункам молодшого школяра з ровесниками. Тут, за Салліваном, діють два основні принципи: суперництво і компроміс [там само, с. 217]. Згідно з К. Левіном, поведінка середньої дитини цих років щонайвищою мірою відповідає стандартам і цінностям групи, до якої вона належить [Левин, 2000а]. Таким чином, опановуючи два основні типи стосунків – конкуренцію і співпрацю, молодший школяр застосовує їх у різних значущих для нього групах, поки що не вдаючись до якоїсь особливої диференціації стосунків залежно від типу групи.

Принциповою стороною і співпраці, і суперництва є вироблення й дотримання відповідної соціальної координації та субординації. Координація і субординація постають як конкретні втілення владно-підвладних співвідношень, що складаються між учасниками інтерсуб'єктної взаємодії. Якщо в дошкільному віці ці співвідношення більшою мірою визначаються емоційно-почуттєвими чинниками, то в молодшому шкільному вони дедалі більше формуються під впливом чинників раціонально-логічних. Формування особистісних механізмів кратично забарвленої інтерсуб'єктної взаємодії відбувається більш-менш рівномірно в різних сферах спілкування, а головне, істотно маскується переважальним розвитком структур, які відповідають дискурсові впорядкування.

Підлітковий вік часто-густо розглядається як розтягнута в часі вікова криза. Привертають увагу насамперед соціальні характеристики поведінки, такі як відмова від визнання авторитету дорослих і глибока переорієнтація на цінності своєї вікової групи. З особистісного погляду такій позиції відповідає прагнення самоствердження та автономізації. Перестаючи бути дитиною, але ще не ставши дорослим, підліток набуває своєрідного комплексу вікової малоцінності, коли вже не хоче бути дитиною, але ще не може бути дорослим, блукаючи в пошуках ідентичності. Небажання належати до молодшої вікової групи і нездатність повноцінно належати до групи старшої спонукають підлітків об'єднуватися в групи однолітків і разом сепаруватися від решти суспільства [Выготский, 1983, с. 327–328; Выготский, 1984в; Крэйг, 2000, с. 557–646; Обухова, 1995, с. 275–294; Филиппова, 2001; Эриксон, 1996а, с. 366–369; Эриксон, 1996б, с. 139–146]. Як писав К. Левін, підліток займає соціальне становище між дорослим і дитиною, схоже зі становищем маргінального члена меншини, яка має менші права [Левин, 2000г, с. 167].

Уже передпідліткова стадія характеризується появою потреби в близьких стосунках з іншою людиною, тобто потреби в найближчому взаємообміні, що передбачає задоволення та безпеку [Салливан, 1999, с. 242], а тяга підлітка до товариства своїх однолітків давно стала педагогічним трюїзмом. У прагненнях здобути визнання з боку оточення доволі яскраво простежується дискурс *узалежнення батьківського типу*, що домінує на підлітковій стадії. Почасти, але й насамперед цей дискурс дістає

відображення в процесах різного роду самоствердження, які мають привести підлітка до самовизначення в тих чи тих сферах життя: підліток шукає своє місце в житті та навчається бути самим собою. Але перш ніж він прийде до такого щасливого завершення підліткової стадії, йому належить перебороти силу-силенну суперечливих і дражливих обставин власного розвитку, які йдуть і від його внутрішнього дисгармонійного ества, і від соціального оточення, яке здебільшого не вміє толерувати підліткові особливості.

Намагаючись стати господарем своєї особистості та власної долі, підліток мусить пройти через період прикрих для нього підкорянь чужій волі, а ще більше – протиставлення цій волі та намагань здобути психологічну самостійність. Як пише В. Татенко, у підлітковому віці дитина, яка розкрила в собі психологічний дар довільної актуалізації бажаного і належного, починає переживати внутрішній дискомфорт від ущемленої суб'єктності, від потреби виконувати чужі рішення як єдино можливі [Татенко, 1996, с. 279]. За виразним намаганням підлітка прилучитися до середовища ровесників стоїть його прагнення стати самостійним, набути особистісної автономності. Із цілком зрозумілих причин середовище старших за віком людей погано сприяє задоволенню цієї потреби підлітка. У середовищі ж рівних собі він може набагато адекватніше тренувати інтерактивні вміння, набувати бажаних особистісних рис, при цьому набагато менше ризикуючи наразитися на неприйняття та недооцінку з боку оточення.

Місце підліткового віку між дитинством і дорослістю надає процесам особистісного формування особливо вагомий кротологічний зміст. Адже йдеться про принциповий перехід від залежної дитячої позиції до позиції дорослої, самостійної – процес, що найзагальніше окреслюється терміном “підліткова емансипація”. Одним із найяскравіших її виявів є так звана криза авторитетів. Підліток починає по-новому дивитися на дорослих – батьків і вчителів, що досі були для нього беззастережними авторитетами, по-новому ставитися до них і з ними взаємодіяти. Змістом і метою кризи авторитетів, очевидно, є звільнення підлітка від безлічі психологічних залежностей, у яких він перебував щодо дорослих (проте парадоксально залишаючись залежною, наприклад від батьків, особою [Макушина, 2002]).

Ця психологічна емансипація має два основні аспекти. По-перше, відбувається процес руйнування раніше впорядкованих просторів – внутрішнього і зовнішнього. Позитивний із погляду розвитку особистості підлітка, цей процес часто-густо справляє враження деструктивного з погляду дотримання соціальних норм та перебігу педагогічної взаємодії. Проте добре відомо, що підлітки, які мають засоби позитивного самоствердження в соціумі, набагато рідше вдаються до різного роду асоціальних виявів поведінки. Тому логічним видається висновок, що руйнування впорядкованих просторів для підлітка – не самоціль, а радше один із найдоступніших способів утвердитися в соціумі, заявити про себе, вирватися з вузького дитячого оточення в широке доросле.

По-друге, не менш важливим, але менш дослідженим аспектом підліткової емансипації є та обставина, що, звільняючись від одних

залежностей, підліток, за суттю, потрапляє в інші, активно шукає для себе нових авторитетів. У структурі нових залежностей він намагається виконувати роль більш рівноправного суб'єкта, іншими словами, намагається, сам цього не підозрюючи, знову узалежнитися від оточення, але вже по-новому, “по-дорослому”. (Як пише К. Бассіюні, пубертатний протест припиняється внаслідок ідентифікації з владною поведінкою [Бассіюні, 1999, с. 72]). Через комплекс вікової малоцінності та брак відповідного досвіду підліток спочатку вельми незграбно включається в мережу ще не зовсім дорослих, але вже й не дитячих взаємодій. З набуттям досвіду його соціальна компетентність стає дедалі переконливішою.

У підлітковому віці, подібно до віку дошкільного, індивід навчається взаємодії на більш-менш рівноправних засадах. При цьому він здебільшого уникає ситуацій, у яких домінують ознаки, що символізують його дитячий статус – той, від якого підліток прагне відійти. І навпаки, преферує ситуації, наповнені ознаками його домінантної або рівноправної позиції. Нерідко підліток позитивно сприймає й ситуації, у яких займає підпорядковане становище. (Не дивно, що Салліван за важливу частину передпідліткової стадії особистісного розвитку вважав формування патернів взаємин за типом “лідер – ведений” [Салліван, 1999, с. 233]). Але ця підпорядкованість сприймається ним позитивно за однієї з двох умов: або він підпорядковується комусь разом з іншими своїми ровесниками (тоді в особі того, кому підпорядковуються підлітки, маємо феномен лідера підліткового угруповання), або його підпорядкування має компенсаторний характер і передбачає певну психологічну винагороду.

Основні мотиви об'єднання підлітків у гомогенні статево-вікові групи є доволі очевидними, адже перебування в товаристві ровесників дає підліткові змогу утверджуватися як рівноправному суб'єктові взаємодії. Але є й інша, менш сприятлива для підлітків причина такого групування. Ідеться про те, що в прагненні стати дорослим підліток наполегливо ідентифікується з особами, старшими за нього на кілька років: хлопчики-підлітки – переважно з юнаками і молодими чоловіками, дівчатка – почасти з дівчатами і молодими жінками, а почасти – із юнаками і молодими чоловіками. Ця ідентифікація виражається в спостереженні за поведінкою, манерами обраних об'єктів, наслідуванні такої поведінки, перейманні оцінок і способів світобачення (настільки, наскільки підліток здатен їх перейняти).

Ідентифікація із старшими за віком молодими особами означає й прагнення активно взаємодіяти з ними, перебувати в їхньому товаристві, виконувати спільні з ними діяльності. Якщо підліток має таку змогу і старше за віком оточення приймає його, то ця ситуація виявляється психологічно дуже сприятливою для особистісного формування і забезпечує майже безкризове входження у світ дорослих стосунків. На жаль, ситуації, коли підліток викликає інтерес у юнацько-молодіжного середовища і приймається ним, є радше винятками. Переважна більшість підлітків не має чим заімпонувати старшим за віком юнакам і дівчатам, а тому залишається поза

їхньою увагою. Відтак оптимальним для підлітків стає перебування в середовищі однолітків.

Щоправда, існує ще один небезпечний із психолого-педагогічного і соціального погляду варіант. Інтерес до підлітків часто-густо виявляють особи з асоціальними нахилами, із різноманітними особистісними дисгармоніями, переважно психопатичного типу. Це особи, яких доросле оточення не приймає, виштовхує, і вони здобувають бажане їм визнання в підлітковому середовищі. Підлітки, що прагнуть позитивної уваги дорослих, охоче визнають авторитет таких осіб, легко й швидко переймають від них цінності й постави. Негативні наслідки такої взаємодії є цілком зрозумілими, тим паче що, як зазначають В. Кудрявцев і Г. Уразалиєва, дев'янтна поведінка підлітків є однією з форм інтеграції в дорослу спільноту [Кудрявцев, Уразалиева, 2001].

Притаманне підліткам прагнення об'єднатися з рівними собі і разом знайти спільний для всіх авторитет і через такого типу угруповання включитися в структуру соціуму є виявом провідного в підлітковому віці дискурсу узалежнення батьківського типу. Підліток набуває здатності підпорядковуватися інтеріоризованій владі об'єктивно абстрактної для нього особи лідера, вождя, ще більш абстрактній владі соціуму з його нормами, системами цінностей, нарешті, владі самих норм, цінностей, владі ідеологій.

Під впливом розвивальних чинників соціального середовища утверджується соціальне Я підлітка [Чернышев, Лунев, 2002], що забезпечує більш чи менш гармонійне входження його в період ранньої юности. У сучасному суспільстві *юнацький* вік займає непропорційно вагоме місце у зв'язку з істотним часовим розривом між досягненням біологічної і соціальної зрілості [Кон, 1989; Крэйг, 2000, с. 557–646; Моргун, 2004; Пенькова, 2004; Плотко, 2001; Эриксон, 1996а, с. 369–373; Эриксон, 1996б, с. 146–149, 244–276].

Серед багатьох ознак, які характеризують розвиток особистості в юнацькому віці, на роль провідних можуть претендувати дві їхні сукупності. Одна виводиться з особливостей розвитку підліткової особистості і виявляється в бурхливому функціюванні емоційної сфери. Найпоказовішим у цьому відношенні є властиве юнацькому вікові почуття першого кохання, що переживається складно й глибоко. Особа істотним чином узалежнюється від власних емоційних переживань та змісту стосунків з іншою людиною, яка стає головним об'єктом спрямовуваних на неї емоцій і почуттів. Таке узалежнення цілком обґрунтовано трактується як *узалежнення материнського типу*.

Перш ніж увійти до раціонально-логічного, упорядкованого світу дорослих юнак переживає процес емоційного прилучення до цього світу. Його особистість має прийняти саму себе як біологічно, психологічно та соціально зрілу істоту. У бурхливих емоційних переживаннях юности проглядає дискурс своєрідного прощання з дитинством та водночас подолання природного страху перед новим, ще не знаним дорослим життям. Результати підліткового самоствердження та підлітково-юнацького

самовизначення ґрунтуються в особистісних структурах, емоційно закорінюються в них, формують почуття впевненості та захищеності, що й становить, урешті-решт, сукупність ознак дискурсу первинного узалежнення.

Друга сукупність характеристик розвитку юнацької особистості полягає в дедалі виразнішому, особливо з переходом до більш зрілого віку, раціонально-логічному впорядкуванні різних сфер існування. За багатьма ознаками юнацький вік є початковою стадією *зрілого* періоду життя. Відповідно до схеми кратологічних дискурсів провідними кратичними функціями зрілого віку є функції *впорядкування*. Протягом юності цей дискурс поступово набирає сили і виходить на провідне місце.

Найчастіше йдеться про різноманітні форми особистісного та соціального самовизначення [Кайгородов, 2002; Чернышев, Лунев, 2002]. Особа перетворюється на зрілу, дорослу, самостійну в думках і вчинках людину, здатну самостійно конструювати й перетворювати навколишній світ і саму себе. На відміну від підлітків, пише В. Татенко, які різко протистоять світові дорослих та світові взагалі, юність виявляє ніби зустрічну активність, смиренність, поступливість, відкритість психологічним і педагогічним впливам, аби оволодіти дорослими способами регуляції активності [Татенко, 1996, с. 281].

Пройшовши через період бурхливого підліткового дозрівання, особа ніби намагається стати обачнішою, роздивитися навколо себе, зважити свої сили й можливості, щоб спокійніше й відповідальніше рушити в дорослий етап життєвого шляху. Як зазначав К. Левін, перехід від підліткового віку до ранньої зрілості означає розширення просторової та часової перспективи психологічного світу, вихід із малих контактних груп або відтиснення їх на другий план у більш широкому соціальному світі [Левин, 2000а]. А за Г. Салліваном, на юнацькій стадії відбувається переструктурування відносно обмеженого особистого досвіду в узгоджену з досвідом інших закінчену форму, обмежену значно менше [Салливан, 1999, с. 275].

Життя дорослої особи переважно спрямовується на впорядкування власного буття, стосунків з оточенням, найближчого та порівняно віддаленого середовища. Особа виявляється вже “вбудованою” у світ, де їй належить реалізувати себе, виконати призначення, наблизитися до сенсу свого існування [Эриксон, 1996а, с. 374–375; Эриксон, 1996б, с. 149–150; Крэйг, 2000, с. 647–824]. Е. Нойманн описує цей період через категорію центроверсії, яка забезпечує поєднання свідомості і несвідомого, розвиток самості та інтеграцію психіки [Нойманн, 1998, с. 405–406, 416–418, 421].

Зрілість – непроста частина життя. Її психологічна складність виражається, зокрема, у кризах дорослого віку [Грюн, 2002; Титаренко, 2003а, с. 237–273; Шихи, 1999], що мають менш яскраві ознаки порівняно з дитячими, але часом спричиняють надзвичайно серйозні особистісні та соціальні порушення.

Старість символізує досягнення стану певної гармонії особи зі світом, усвідомлення міри власної реалізованості, життєвого досвіду, набуття завершеного світогляду – стану, у якому неважко добачити ознаки

узалежнення батьківського типу. З настанням старости особистість інтегрує набутий життєвий досвід, досягає максимуму життєвої мудрости й цільности [Бодрийяр, 2000, с. 290–291; Ермолаева, 2002; Крэйг, 2000, с. 825–923; Психология старости..., 2004; Хойфт, Крузе, Радебольд, 2003; Эриксон, 1996а, с. 376–379; Эриксон, 1996б, с. 150–152; Gullan-Whur, 2002; Tulle, Mooney, 2002; Gray, 2003], підсумовує пройдений життєвий шлях. Її життєве кредо досягає найдосконаліших форми й змісту. Життєвий шлях виструнчується в цілісну та максимально несуперечливу систему ціннісних орієнтацій.

За старістю звичайно настає ще один важливий період людського життя – час *дряхління*, коли дедалі частіше й сильніше заявляє про себе регрес до станів безпорадности, актуалізується потреба в постійній дбайливій опіці, у допомозі в задоволенні первинних потреб [Ермолаева, 2002; Стюарт-Гамильтон, 2002; Кьблер-Росс, 1969; Кьблер-Росс, 1974; Stoddard, 1978]. Дряхління як завершальний етап людського існування означає поступову і дедалі наростаючу фізичну й психічну дезінтеграцію та деградацію. Індивід утрачає набуті здатності, перестає бути самостійним, безпораднішає, узалежнюється від опіки інших осіб. Варіанти такого процесу дуже різноманітні. Спільною ж є більш чи менш істотна деформація символічно-сенсового поля, у якому більш стійкими елементами виявляються і знову починають домінувати не авторсько-суб'єктно-особистісні, а соціально-інтерсуб'єктні сенси, засвоєні колись на ранніх етапах. Настає, отже, останній у житті перехід від узалежнення батьківського типу до *узалежнення типу материнського*.

Таким чином, весь процес формування особистости може бути розглянуто як розгортання її владно-підвладної взаємодії із значущими іншими та репрезентовано в розрізі кратологічного, владно-підвладного дискурсу з визначенням провідних субдискурсів упорядкування та узалежнення (первинного і вторинного). Ці субдискурси можуть у певному розумінні бути найбільш природними, притаманними, визначальними для певних періодів (стадій) індивідуального розвитку.

Проекція такої дискурсивної структури на схему періодизації процесу особистісного поставання, життєвого шляху особи висвітлює раніше описану послідовність у своєрідному чергуванні дискурсів і субдискурсів (див. розд. 2.3), кожний із яких виходить на перший план у визначенні змісту розвитку на тій чи тій віковій стадії. (Це щось подібне до чергування різних сторін провідної діяльності в найпоширенішій у вітчизняній психології віковій періодизації за Д. Ельконіним [Обухова, 1995]). Ця послідовність замикається в цикл: від первинного узалежнення материнського типу через упорядкування до вторинного узалежнення батьківського типу і далі знову до материнського узалежнення.

Такий цикл протягом людського життя може здійснюватися різну кількість разів – від одного до кількох і навіть більше – залежно від вибору ракурсу проблеми, від акцентування тих чи тих особливостей розвитку особи. Скажімо, *одноразовий* цикл поділяє людське життя на три головні

періоди: дитинство (у широкому значенні: від народження до досягнення біологічної зрілості), дорослий вік, старість (рис. 4.1).

Кратологічні дискурси

<i>Первинне узалежнення</i>	<i>Упорядкування</i>	<i>Вторинне узалежнення</i>	<i>Первинне узалежнення</i>
Дитинство	Зрілий вік	Старість	Дряхління

Періоди життєвого шляху особи

Рис. 4.1. Одноразовий цикл кратологічної періодизації життєвого шляху особи

Дитинство назагал характеризується виразним первинним узалежненням від соціального середовища та поступовим вивільненням із-під такого узалежнення. Життя дорослої особи переважно спрямовується на впорядкування власного буття, стосунків з оточенням, найближчого та порівняно віддаленого середовища. У старості досягається певна гармонія зі світом, усвідомлюється міри власної реалізованості, набувається завершений світогляд, що сукупно означає вторинне узалежнення.

У період дряхління, що звичайно настає після старості, особа регресує до станів безпорадності, потребує постійної опіки та допомоги в задоволенні первинних потреб. Відтак знову йдеться про актуалізацію первинного узалежнення.

Дворазовий цикл додатково поділяє дитинство на три періоди (рис. 4.2). Психологічний зміст розвитку дитини в ранньому (включно з немовлячим) та дошкільному віці більшою мірою зумовлюється її емоційно насиченими стосунками з найближчим оточенням, від якого вона так чи так узалежнюється, намагаючись водночас від такої залежності звільнитися. Найбільш актуальними тут є потреби в турботі, догляді, участі дорослого [Салливан, 1999], проблеми довіри-недовіри, сорому, провини [Еріксон, 1996а] – глибинних почуттів, які пов'язують індивіда зі значущими іншими чуттєвими узами. Формується первинне узалежнення.

Кратологічні дискурси

<i>Первинне узалежнення</i>	<i>Упорядкування</i>	<i>Вторинне узалежнення</i>	<i>Первинне узалежнення</i>	<i>Упорядкування</i>	<i>Вторинне узалежнення</i>	<i>Первинне узалежнення</i>
Раннє і дошкільне дитинство	Молодший шкільний вік	Підлітковий вік	Юність	Зрілий вік	Старість	Дряхління

Періоди життєвого шляху особи

Рис. 4.2. Дворазовий цикл кратологічної періодизації життєвого шляху особи

Молодший шкільний вік із його логікою та раціоналізацією набуває модусу впорядкування як зовнішнього, так і внутрішнього світу.

Зі вступом у стадію підліткового дозрівання це впорядкування за багатьма аспектами руйнується. Постає ніби нова особистість. Але щоб було збережено її цілісність, потрібним стає нове узалежнення – уже вторинне. Таке узалежнення виявляється в різних формах. Найочевиднішими з них є “криза авторитетів”, за якою насправді стоїть прагнення підпорядкуватися новим авторитетам, більш відстороненим та соціально визнаним, і самоствердження, що означає прагнення діяти не згідно з нав’язуваними вимогами дорослих, а нібито самостійно, хоча, за суттю, відповідно до правил, норм, ідеалів певного соціального середовища. Підліток навчається підпорядковувати своє життя не так конкретній людині, як більш чи менш абстрактному образу, ідеї. Підліткова криза, таким чином, знаменується опануванням здатності підлягати ідеальним чинникам, які дістають “несправжню”, “символічну” владу над особою.

Наступний після підліткового юнацький вік, згідно з пропонованою логікою періодизації, має бути періодом, у якому в тих чи тих аспектах домінує первинне узалежнення. І таких аспектів є чимало. Насамперед може йтися про властиве цьому етапові інтенсивне функціонування емоційної сфери у зв’язку з міжособовими стосунками. Як відомо, стосунки дружби та кохання в цьому віці є особливо бурхливі й узалежнювальні. У певному розумінні юнацька особистість стає рабом своїх емоційних переживань. Це позначається навіть на раціонально-логічних сферах життя: наприклад, у виборі провідної ідеології, у визначенні світоглядних позицій та ін. дається ознаки пресловутий юнацький максималізм.

Із часом, проте, емоції влягаються й особа переходить до процесів упорядкування, як це вони мають місце в зрілому віці.

Якщо ж іще більше заглибитися в дитинство і звернути увагу на його ранні етапи, то легко дійдемо до *три-* (рис. 4.3) і *чотириразового* (рис. 4.4) чергування дискурсів узалежнення і впорядкування. Спочатку охарактеризуємо зміну дискурсів протягом раннього віку (від народження до трьох років) на стадіях немовляцтва, ясельного віку та кризи трьох років.

Період немовляцтва – це якраз дуже яскравий приклад первинного узалежнення. Адже й сам провідний вид діяльності – безпосереднє емоційне спілкування з матір’ю, у межах якого досягаються найбільш значущі показники психічного розвитку, є виразним чинником потрапляння в таке узалежнення.

У віці від одного до трьох років, коли для маляти актуальною стає предметно-знарядєва діяльність, посилюються ознаки, що характеризують його розвиток у парадигмі впорядкування. Упорядковується простір спільних дій із дорослими, структура як самих предметних дій, так і їхнього суб’єктивного відображення.

Кратологічні дискурси

ПУ	Уп.	ВУ	ПУ	Уп.	ВУ	ПУ	Уп.	ВУ	ПУ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Періоди життєвого шляху особи

ПУ – первинне узалежнення	5 – молодший шкільний вік
Уп. – упорядкування	6 – підлітковий вік
ВУ – вторинне узалежнення	7 – юність
1 – вік немовляцтва	8 – зрілий вік
2 – ясельний вік	9 – старість
3 – криза 3-х років	10 – дряхління
4 – дошкільний вік	

Рис. 4.3. Триразовий цикл кратологічної періодизації життєвого шляху особи

У кризі трьох років утілюється вторинне узалежнення. Цей дискурс найвиразніше простежується в намаганнях дитини автономізуватися від впливу дорослих, діяти якомога самостійніше, бути самою для себе джерелом мотивацій і рішень на основі власних (почасти позірно, а почасти справді) оцінних критеріїв.

А далі вже дошкільне дитинство набуває статусу періоду, у якому вторинне узалежнення трансформується в узалежнення первинне. Це має свій вияв, зокрема, в емоційних узалежненнях, що виникають між дітьми і дорослими, у намаганнях дітей наслідувати бодай зовнішній рисунок дорослої поведінки, а також між дітьми в ході сюжетно-рольових ігор, де емоційно-образний компонент здебільшого відіграє провідну роль.

Дошкільний вік також може поділятися ще на три етапи за ознакою переважання того чи того кратологічного дискурсу. У молодшому дошкільному віці (після вторинного узалежнення під час кризи трьох років) відбувається первинне узалежнення, яке емоційно “прив’язує” дитину до найближчого оточення, де різко зростає питома вага впливу інших дітей-ровесників.

З ускладненням та вдосконаленням сюжетно-рольової гри в старшому дошкільному віці у її структурі дедалі виразнішими стають елементи впорядкування – спільних дій, простору взаємодії, стосунків.

Криза 6–7 років як період формування готовності дитини до навчання в школі знаменує водночас і вияв здатностей розпочати нове життя – незалежне від звичного домашньо-ясельно-дитсадківського оточення і залежне від оточення шкільного. Таке життя вимагає від індивіда значуще самостійної поведінки та позиції в групі, здатності до вольової саморегуляції, що може трактуватися як вторинне узалежнення.

Кратологічні дискурси

ПУ	Уп.	ВУ	ПУ	Уп.	ВУ	ПУ	Уп.	ВУ	ПУ	Уп.	ВУ	ПУ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

Періоди життєвого шляху особи

ПУ – первинне узалежнення	6 – криза 6-7 років
Уп. – упорядкування	7 – початковий період навчання в школі
ВУ – вторинне узалежнення	8 – молодший шкільний вік
1 – вік немовляцтва	9 – підлітковий вік
2 – ясельний вік	10 – юність
3 – криза 3-х років	11 – зрілий вік
4 – молодший дошкільний вік	12 – старість
5 – старший дошкільний вік	13 – дряхління

Рис. 4.4. Чотириразовий цикл кратологічної періодизації життєвого шляху особи

У наступному молодшому шкільному віковому періоді виразно переважають процеси впорядкування. Можна, проте, виділити і відносно короткий період початкового входження учня-першоклясника в умови шкільного навчання, коли він істотно узалежнюється від учительки, переносячи на неї стиль спілкування з матір'ю. Таким чином, первинне узалежнення також є важливим елементом розвитку особистості молодшого школяра.

Для отримання *п'ятиразового* дискурсивного циклу (рис. 4.5) перенесімо увагу на дорослий вік. Хоча загалом це період різного роду особистісних самореалізацій, що найчастіше мають вигляд упорядкувань, проте й він не позбавлений тих чи тих кризових етапів [Шихи, 1999], під час яких відбувається більш чи менш істотна зміна дискурсів.

Узяти хоч би “кризу середини життя”, яка припадає на вік 35–45 років. Видається, що безпосередньо перед цією кризою процеси впорядкування переходять у стани дещо надмірної впорядкованості, застигlosti, рутинності (вторинне узалежнення). Особа раптом усвідомлює обмеженість раніше поставлених цілей, досягнутість певного життєвого максимуму, більшу чи меншу самодостатність свого існування, безглуздість подальших зусиль. І це зумовлює кризу, часом дуже серйозну, коли відбувається такий собі регрес у вигляді депресії, тривоги, розчарування, зневіри. Людина знову потребує підтримки, співчуття, лагідної опіки (первинне узалежнення).

Вихід із кризи середини життя веде до впорядкування себе і свого світу, а далі – до вторинного узалежнення вже на новому рівні – рівні тієї “мудрої старості”, про яку йшлося в описі одноразового кратологічного циклу.

Кратологічні дискурси

П У	Упор	В У	ПУ	Упор	ВУ	ПУ	Упор	ВУ	ПУ	Упор	ВУ	ПУ	Упор	ВУ	ПУ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

Періоди життєвого шляху особи

ПУ – первинне узалежнення	8 – молодший шкільний вік
Уп. – упорядкування	9 – підлітковий вік
ВУ – вторинне узалежнення	10 – юність
1 – вік немовляцтва	11 – рання зрілість
2 – ясельний вік	12 – середня (“рутинна”) зрілість
3 – криза 3-х років	13 – “криза середини життя”
4 – молодший дошкільний вік	14 – пізня зрілість
5 – старший дошкільний вік	15 – старість
6 – криза 6-7 років	16 – дряхління
7 – початковий період навчання в школі	

Рис. 4.5. П’ятиразовий цикл кратологічної періодизації життєвого шляху особи

Таким чином, аналіз життєвого шляху особи показав можливість і доцільність інтерпретації змісту окремих його етапів за дискурсами владно-підвладної взаємодії суб’єкта із соціальним середовищем. Існує певна послідовність у чергуванні таких кратологічних дискурсів узалежнення і впорядкування, що втілюється в життєвих циклах.

Залежно від масштабів і параметрів аналізу кількість циклів може бути різною: від одного до п’ятьох і більше. Але в разі збільшення їхньої кількості, по-перше, пошук індикаторів відповідних дискурсів стає дещо штучним, насильницьким, по-друге, дискурси дедалі сильніше зливаються, переплітаються один з одним і відтак виділення їх поступово втрачає психологічний сенс. А життєвий шлях особи знову віднаходить свою онтологічну цілісність.

* * *

У розумінні сутності психічного розвитку немовляти важливим є питання про наявність/брак початкової суб’єктності в новонародженої дитини. Наявність такої суб’єктності частіше визнається (доказом чого є, принаймні, здатність реагувати на впливи середовища), проте вона є тільки біопсихічним фактом без більш-менш вагомих ознак соціальності. Рідше індивідуальна суб’єктність трактується як продукт суто соціального розвитку дитини під впливом соціалізаційних чинників.

Для характеристики владно-підвладного статусу немовляти надання переваги першому чи другому розумінню не є надто принциповим.

Незалежно від того, чи немовля включається в процес соціалізації як біопсихічний суб'єкт, чи тільки стає суб'єктом, соціалізуючись, і в тому і в тому разі його психіка, аби набути соціально-особистісного оформлення, повинна підпасти під владу соціалізаційних впливів.

Інше принципове в контексті розглядуваної проблеми питання полягає в наявності та функціюванні чи то автономної суб'єктності дитини, чи то спільної суб'єктності дитини і дорослої особи. Перший варіант видається очевиднішим і зрозумілішим, натомість у другому краще розв'язується проблема взаємозв'язку індивідуального і соціального. Найбільш обґрунтованою видається позиція, що поєднує обидва підходи: слід вести мову як про індивідуальну суб'єктність немовляти, що включається в соціальний контекст впливів оточення, так і про істотне прилучення потенційної суб'єктності (протосуб'єктності) дитини до простору її спільної з дорослою особою суб'єктності.

Обидва ці варіанти розвитку забезпечують формування індивідуального психічного простору, у якому поєднуються біологічні, соціальні і психічні ознаки, що символізують зародження індивідуальної суб'єктності. Саме з її набуттям психологічно доречним стає питання про владну чи підвладну позицію немовляти в інтерсуб'єктній взаємодії. Початкову суть такої можливості становить потенційна здатність підлягати соціалізаційно-інтерпретаційним впливам, реагувати і зважати на них. У контексті взаємодії з матір'ю такий психологічний статус немовляти найбільшою мірою означає входження в інтеракційний дискурс первинного узалежнення.

Опанування предметно-знаряддевої діяльності дитиною ясельного віку забезпечує їй пізнання та засвоєння соціально сформованих і закодованих функцій предметів, що відбувається під впливом дорослих у процесі виконання спільних дій. Поступово дії дитини стають дедалі самостійнішими, вона щораз глибше пізнає логіку предметного світу, її психічні процеси та поведінкові акти дедалі виразніше вписуються в дискурс упорядкування.

Криза трьох років знаменує появу самосвідомості, а відтак і започатковує ціннісно-орієнтаційне світобачення, породжує здатність опосередковано ставитися до дійсності та до самого себе. У цих властивостях виразно простежуються ознаки дискурсу вторинного узалежнення.

Поява самосвідомості лягає в основу здатності переводити відображення зовнішньої дійсності у внутрішній світ. Сенситивним періодом розвитку такої здатності стає дошкільний вік, коли завдяки взаємодії з предметним світом, значущими іншими та самою собою у дитини інтенсивно формується образно-символічна сфера. Світ стає двоїсто-паралельним: дитина може взаємодіяти з оточенням, середовищем насправді, реально і може взаємодіяти уявно, заглиблюючись у простір власних фантазій. Провідною діяльністю стає гра, у якій дитина порівняно легко піддає дійсність символічним трансформаціям, здобуваючи в такий спосіб символічну владу над нею.

Взаємодія з ровесниками і дорослими також перебігає у двох площинах – зовнішньому і внутрішньому, сприяючи формуванню між ними тісних взаємозв'язків і взаємопереходів. Не тільки внутрішні стани й потреби дитини виявляються залежними від зовнішньої дійсності, а й ця дійсність також істотно узалежнюється від внутрішніх переживань. Таким чином, провідного статусу знову набуває дискурс первинного узалежнення.

Особистісний розвиток молодшого школяра найвиразніше спрямовано на логічне впорядкування зовнішнього і внутрішнього світу, на вдосконалення процесів соціальної координації та субординації. У владно-підвладних співвідношеннях на цьому етапі виразно домінує дискурс упорядкування.

Криза підліткового віку різко актуалізовує численні проблеми особистісного розвитку, що вписується в різні дискурси інтерсуб'єктної взаємодії. Проте якщо за основний психологічний зміст підліткового етапу особистісного формування визнати особистісну емансипацію й самоствердження, то провідним в інтерсуб'єктній взаємодії належить назвати дискурс вторинного узалежнення.

Владно-підвладна проблематика виявляється особливо значущою для особистості підлітка, адже йдеться про кризове знецінення одних авторитетів і пошук нових. За позірним прагненням унезалежнитися від впливу авторитетних осіб та соціальних норм криється намагання приєднатися до інших соціальних структур, знайти сенс існування в ідентифікації з новими привабливими особами чи ідеями.

Бурхливий розвиток емоційної сфери в юнацькому віці містить виразні ознаки первинного узалежнення, коли встановлюються суб'єктивно значущі емоційні зв'язки з близькими особами. Проте в цьому самому віці розпочинаються процеси особистісного самовизначення в різноманітних сферах, що знаменує посилення дискурсу впорядкування. Саме цей дискурс, як правило, домінує протягом періоду зрілого життя, утім, не витісняючи інших дискурсів.

Перехід до старості характеризується ознаками вторинного узалежнення: остаточне формулювання життєвого кредо, максимально можливе усвідомлення сенсу життя, досягнення найвищого для особи рівня пізнання світу і самопізнання.

Період дряхління, який несе із собою стан і почуття безпорадності, об'єктивну й суб'єктивну залежність від інших осіб, означає повернення людини до стану первинного узалежнення.

Таким чином, життєвий шлях особи можна розглядати як послідовну реалізацію кратологічного циклу: від первинного узалежнення через упорядкування до вторинного узалежнення і далі – знову до первинного узалежнення.

Зміст етапів особистісного онтогенезу дає підстави ділити життєвий шлях особи на одно-, дво-, три-, чотири-, п'ятиразові (і більше) кратологічні цикли. Проте збільшення кратності робить такий поділ дедалі менш чітким, а особистісний онтогенез віднаходить свою онтичну цілісність.

4.4. Інтеракційні підстави символізації батьківської влади

Влада батьків над дитиною як умова її особистісного формування не відображається дитиною як окрема, додаткова обставина її життя. Ця влада невидимими психологічними узами пронизує все життя дитини і є невід'ємним атрибутом існування. Підпорядкування формувальному впливові батьків становить основний модус існування дитини у світі, особливо на ранніх стадіях розвитку (наприклад, у формі життєвих “сценаріїв”, за Е. Берном [Берн, 1992а]). Лише згодом людина стає здатною усвідомлювати умовність, відносність і недосконалість батьківських впливів на неї. Але проблема якраз у тому й полягає, що аби стати зрілою особистістю, потрібно пройти тривалий період формування залежного від волі інших суб'єкта. Е. Фромм писав: дитина спочатку прив'язана до матері, згодом – до батька. У період повної зрілості вона звільняється від осіб матері та батька і встановлює в самій собі материнське і батьківське начала, стає сама для себе і батьком, і матір'ю [Фромм, 1992б, с. 152].

Відношення до влади в ранні дитячі і в наступні роки принципово відрізняється своїм змістом. Батьки або хтось інший, хто уособлює владу, ще не усвідомлюються як цілком окремі істоти: вони є частиною самої дитини. Тому підпорядкування батькам – це зовсім не те підпорядкування, яке має місце, коли дитина стає по-справжньому окремою істотою [Фромм, 1990, с. 32]. Початково існування дитини цілковито пов'язане з дорослими. У взаємодії з ними дитина набуває первісного соціального досвіду у вигляді простору соціально фіксованих значень. Таким чином, самі постаті дорослих осіб, їхня присутність, їхні дії, що мають для дитини життєво важливий характер, характеристики спілкування дитини і дорослих – усе це стає для неї суб'єктивно значущим, відображається як поле символів, що поєднані між собою, перебувають у постійній взаємодії, розрізняються за ступенем значущості для дитини, важливості для її індивідуального буття. Такий простір символічних значень формується десь на межі між внутрішнім світом дитини, із якого виходять біопсихічні спонування, і світом зовнішнім, який дає зразки доцільного пристосування до середовища.

Отже, щоб стати особистістю, дитина повинна майже цілковито підпорядкуватися владі батьків або осіб, що їх заступають. Проте ця початкова влада не відображається нею як стан певного упокорення, як власне влада. Такий стан є цілком натуральним для ранніх етапів особистісного розвитку, у певному розумінні є самим цим розвитком. Підпорядковуючись батькам, заходячи у взаємодію з ними, дитина прилучається до простору соціальних значень, формує своє власне символічно-сенсове поле. І навіть не підозрює, що ті сенси, які вона нібито сама в собі формує, несуть із собою опосередковану владу соціально вироблених значень, що передаються, нав'язуються їй батьками.

Неусвідомлюване переживання, відчуття над собою влади, яка не вбачається безпосередньо в змісті засвоєних символів, трансформується дитиною в певні *магічні* властивості спілкування з батьками. Дитина відчуває

присутність у її житті незрозумілої містичної сили, що впливає на неї, на спосіб мислення й поведінки. Із розширенням психічного простору, що стає дедалі прозорішим, механізми магічної залежності зберігають свою наявність у дитячій психіці. Завдяки їхній незбагненності вони переміщуються в простір, що не є опанованим, але “дає про себе знати”, “повідомляє” про своє існування.

Оскільки початково середовище впливає на дитину через особу матері та батька, то взаємодія саме з ними найістотніше зумовлює характер і спрямованість майбутніх способів взаємодії зі світом. Як писав З. Фройд, маючи справу з особами, які були її першим оточенням, людина засвоїла, що зав’язування стосунків із ними є спосіб вплинути на них, і тому з тією самою метою вона поводить з усім, що трапляється на її шляху, як із тими особами [Фрейд, 1991а, с. 34]. На думку Е. Фромма, якщо батьки придушують спонтанність і незалежність дитини, то з віком дитина дедалі більше відчуває свою неспроможність і шукає собі чарівного помічника, персоніфікуючи його у своїх батьках, а пізніше переносючи почуття на когось іншого [Фромм, 1990, с. 153].

Тут належить зауважити, що батьки, виховуючи дитину, у кожному разі придушують її спонтанність і незалежність. Інша річ, що спонтанність і незалежність, позбавлені соціального змісту, не становлять цінності з погляду особистісного розвитку. Якраз навпаки, для того щоб сформувалася особистість, початкову неформлену спонтанність дитини має бути подолано. Але, із другого боку, уведення дитини в соціальний світ більшою чи меншою мірою примушує її відчувати свою неспроможність. І дитина, очевидно, справді шукає собі “чарівного помічника”, істоту, яка, з огляду на свої можливості, джерела яких не зрозумілі дитині, може задовольняти всі чи майже всі її потреби. Саме ця істота має стати для дитини об’єктом ідентифікації. Зрозуміло, що новонароджена дитина, немовля не може ні об’єктивно, ні суб’єктивно вибрати для себе такий об’єкт. Вона задовольняється тим об’єктом, який має. І не часто, а завжди персоніфікує його у своїх батьках (якщо саме батьки її виховують).

Така своєрідна магічна символіка спілкування дитини з батьками відображається нею і пізніше переноситься на ширші обставини взаємодії з іншими людьми і світом загалом. Зрозуміло, що в міру дозрівання дитина стає здатною збагнути джерела та обсяг можливостей батьків задовольняти її ранні потреби. Пізніша криза підліткового віку, зокрема, спонукає дитину дивитися на батьків іншими очима і вже дуже критично оцінювати їх як носіїв рис, придатних для ідентифікації. Проте механізми магічної, незрозумілої для дитини залежності, які сформувалися на початкових стадіях виховання, зберігаються як важливі елементи особистісної структури і продовжують впливати на стиль взаємин з оточенням. Очевидно, десь тут криються психологічні причини прагнення кожної нормальної особи піднятися над безпосередньо чуттєвими враженнями життя і надати йому ідеалізованої форми. Тому й виходить, що доросла особа завжди вибудовує

власну картину світу, яка більш чи менш істотно відрізняється від тієї реальності, якою насправді є цей світ.

Мабуть, існує багато шляхів і рівнів такого мимовільного спотворення дійсності (докладніше про це в розд. 6). Можна, проте, виділити два основні напрями суб'єктивного відходу від дійсності, що відповідають провідним владно-підвладним дискурсам інтерсуб'єктивної взаємодії. Один означає прагнення максимально наблизитися до дійсності, зануритися в неї, відкрити притаманні їй закономірності. Це напрям раціонально-логічного пізнання, який відповідає дискурсові впорядкування. Натомість відображення дійсності переважно в дискурсі узалежнення означає занурення індивіда у свої власні, суб'єктивні схеми, що, на його думку, мають розкривати сутнісні сторони світу.

І тут також, відповідно до двох субдискурсів узалежнення – материнського та батьківського типу, можливими є два напрями відображення дійсності. Один полягає в побудові світоглядних схем, ідеологій, яким притаманний високий і дедалі вищий рівень абстрагування, а другий – у наділенні дійсності та процесу взаємодії з нею рисами магичності, загадковості, містичності. Обидва ці варіанти неминуче означають свідомий або несвідомий відхід від самої дійсності.

Абстрактні ідеологічні схеми якраз тому й є абстрактними, що великою мірою ігнорують справжнє, нескінченно багате буття і не мають критерію обґрунтування своєї істинності, а різного роду містично-магічні побудови вже за самою своєю суттю означають відмову від наближення до істини. Дійсність у них відображається спотворено, але ця спотвореність трактується як іманентна характеристика взаємодії зі світом. Таким чином, є підстави вважати, що специфічне співвідношення дискурсів владно-підвладної взаємодії дитини з батьками на ранніх стадіях дитинства істотним чином зумовлює стиль і зміст пізнішої взаємодії дитини зі світом, спрямованість її світоглядних сенсів.

Поступово ідентифікація заміщає реальних батьків на батьків ідеальних, які є всередині, а не ззовні [Московичи, 1996, с. 321]. Опановуючи певний шлях взаємодії зі світом, дитина мимоволі стає невідником цього способу виходу в середовище: за З. Фройдом, тривала дитяча безпорадність і залежність та наявність едипового комплексу стають передумовами формування Над-Я дитини [Фрейд, 1991е, с. 370]. У суспільствах, де культурні зразки приписують дитині абсолютну слухняність щодо батьків як вихідну умову отримання винагород певного роду, нормальна доросла особина виявляє тенденцію до підлеглості, залежності та безініціативності [Linton, 1975, с. 160].

Однією з причин містичного бачення світу може бути притаманний дошкільному вікові спосіб утечі від жорсткої дійсності у світ мрій і фантазій (див. розд. 4.3). Очевидно, така втеча якраз і є зв'язною ланкою між схильністю до всілякого роду містично-езотеричних побудов і проблемними умовами виховання в дитинстві. Схоже, зазначав Г. Олпорт, що основним чинником, який веде до життя, повного передсудів, є нехтливий, неуважний,

брутальний або непослідовний стиль домашнього виховання [Оллпорт, 1998, с. 169]. Уникання дитиною такої дисгармонійної влади дорослих штовхає її в бік узалежнення від власних химерних побудов у дискурсі спотворено-фантастичного відображення дійсності. Утеча дитини в простір, який не підлягає брутальній владі дорослих і в якому вона здобуває більш чи менш відчутне самозадоволення, поступово набирає ваги довільного вибору модусу взаємодії зі світом.

Таким чином, владно-підвладна взаємодія дитини з батьками проєкується на все її подальше життя. У дорослій людині, писав К. Юнг, застрягла вічна дитина, яка все ще постає, ніколи не завершується, потребує постійного догляду, уваги й виховання. Це частина людської особистості, яка хотіла б розвинути в цілісність [Юнг, 1998г, с. 457]. Постійне наближення дитини до батьків означає водночас віддалення від них. Ідентифікуючись із батьками, дитина набуває статусу дедалі самостійнішої істоти. Прагнення підпасти під батьківські впливи, намагання ідентифікуватися з батьками ніколи не може бути цілковито задоволене. Звідси й випливає описана Юнгом закономірність: дитяча особистість прагне розвинути в цілісність і постійно зазнає невдачі на цьому шляху.

Можливо, це є однією з причин того, що постаті батьків, так ніколи й не досягнуті дитиною в процесі ідентифікації з ними, зберігаються в її психічному єстві як бажані, але недосяжні ідеальні зразки. І навіть переживана підлітком криза авторитетів більшою мірою стосується поверхових рівнів спілкування з батьками, тоді як глибинні шари, що утворилися в процесі ідентифікації, залишаються практично не зачепленими. Через це й мав Юнг підстави сказати, що мітологізація батьків часто-густо триває в дорослих і відмовляються від неї з величезним опором [Юнг, 1998а, с. 115]. Тут можна додати, що радше не відмовляються від мітологізації батьків, а намагаються заступити їх мітами якихось інших значущих об'єктів. Та й справжня ефективність такого процесу є доволі сумнівною.

Таємничість, загадковість, незбагненність світу даються людині в її відчуттях у роки дитинства. Таке рано засвоєне відчуття світу переноситься на пізнішу взаємодію з ним і спонукає особу наділяти об'єкти дійсності магічними властивостями. Формування цієї схильності стає основою пізнішої здатності прилучатися до певних світоглядних комплексів, підпорядковувати своє життя тій чи тій ідеології.

Найтипівішим утіленням такого зв'язку зі світом є релігія. Ставлення до батьків Юнг розглядав як справжню причину виникнення релігійних ідей. Церква – це духовна заміна для суто природної прив'язаності до батьків, яка звільняє індивідів від несвідомого, природного відношення, від стану початкової несвідомої тотожності [Юнг, 1994а, с. 154; Юнг, 1998а, с. 109].

Зв'язок між рано сформованими дитячими наставленнями і пізнішими ідеологічними поставами дорослої особи чітко увиразнено в концепції В. Райха. Він писав, що напруження фізіологічних процесів становить основу появи марень у дітей і підлітків. Згодом марення набувають форми містичних, сентиментальних і релігійних настроїв. Так у дитини формується

психіка, яка практично вимушена засвоювати містичні впливи. Віра в Бога закріплюється в психологічній структурі дітей завдяки придушенню сексуального збудження. Відтак для дитини статеве збудження, ідея батька та ідея Бога становлять певну єдність [Райх, 1997а, с. 162].

Таким чином, отримуємо логічний шлях руху від первинного узалежнення від матері до вторинного узалежнення від батька. Мати як спочатку найважливіша істота поступається місцем перед батьком, ідентифікація з яким, засвоєння образу якого створюють умови для виходу в широкий соціальний світ. Емоційно напружені зв'язки з оточенням поступово переносяться з матері на батька. І якщо первинно значущі зв'язки залишаються забарвлені насамперед материним впливом, то вторинно значущі формуються переважно під впливом батьковим.

З одного боку, важко переоцінити роль батька у формуванні дитячої особистості після раннього дитинства, із другого боку, розширення соціального кола почасти послаблює значення батькової постаті, а почасти може компенсувати брак або слабкість її впливу. Це дало С. Московічі підстави заявити, що Над-Я формується не за зразком панівної особи – батька, а за зразком соціальної мінігрупи, яка включає в себе принаймні дві батьківські фігури. Голос нашого сумління – це діалог багатьох голосів, а не монолог. Можливо, що батьків голос часто виявляється гучнішим, але він не єдиний [Московичи, 1996, с. 325].

Отже, в ідентифікації з батьками (дорослими) криються підстави наступного психічного віддалення від них. Така ідентифікація означає й обов'язковий відхід, відмову від неї – деідентифікацію. Унаслідок цього в психічному просторі дитини формуються два основні модуси тлумачення дійсності: *раціонально-ідеологічний* та *іраціонально-містичний* (раціональний і феноменологічний, за Є. Субботським [Субботский, 2001]). Обидва модуси спотворюють дійсність, але роблять це по-своєму (про що йдеться в розд. 6). Умови формування особистості на ранніх етапах криють потенційні можливості дисгармонійного відхилення в бік того чи того модусу. Беземоційне, спрощено-формальне спілкування з дитиною підштовхує її особистісний розвиток у напрямі раціонально-формального бачення дійсності, зосередженого в площині логічних співвідношень. Така спрощено відображена дійсність погано вкладається у вибудовані схеми, через що постійно виникає потреба додаткових пояснень. Емоційно насичене та водночас невпорядковане, проблемно-конфліктне виховання формує в дитини схильність до містичного бачення світу, до підлягання владі магічних сил. У цьому варіанті дійсність виявляється особливо незбагнутою, а через це видається й принципово незбагненою.

Виходить, отже, що обидва варіанти світобачення, зумовлені певними способами символізації початкової батьківської влади, спонукають особу шукати пояснення світу і себе у сферах, що виходять поза її власне символічно-сенсове поле. Не меншою мірою це стосується й осіб, яким властиве більш-менш урівноважене поєднання обох основних модусів тлумачення дійсності.

Наявність дорослої особи (осіб) у життєвому просторі дитини, що розвивається особистісно, – це не тільки провідний чинник такого розвитку. Впливи дорослих мають виняткову суб'єктивну значущість для самої дитини, особливо на ранніх етапах, коли розвивально-формуваельний вплив батьків забезпечує дитині пристосування до середовища, більш чи менш повноцінне перебування в ньому.

Дитина, про яку дбають батьки, не може розуміти справжніх причин того, як забезпечується її життєвий комфорт. Вона лише відображає й переживає процес і наслідки цього забезпечення. Відтак її взаємодія зі світом набуває такого собі загадково-містичного характеру: потреби дитини задовольняються в незрозумілій для неї спосіб. Батьківські впливи мимоволі наділяються магічною силою, у межах якої прозорі для дорослої особи причинно-наслідкові зв'язки дитиною не усвідомлюються.

Спілкування з батьками не просто вишиковується для дитини в певний символічний ряд, ця спілкувальна символіка від самого початку виявляється для неї магічно наповненою. Вплив батьків постає у вигляді містичної сили, що існує та діє в життєвому просторі дитини, пов'язується з присутністю дорослих осіб, але водночас трактується як автономна від неї, більш чи менш самодостатня, така, що міститься поза простором інтерсуб'єктної взаємодії.

З розширенням соціального простору магічна символіка спілкування з батьками поширюється на інші сфери та інших осіб. Проте механізми, що сформувалися в ранній період, зумовлюють схильність до магічно-містичного відображення дійсності. У дитини зберігається потреба давати світові і своєму перебуванню в ньому магічно-містичні пояснення.

Діапазон індивідуальних відмінностей тут вельми широкий, і насамперед ці відмінності осцилюють між полюсами, з одного боку, раціонально-логічного ідеологічного пізнання дійсності, із другого – суб'єктивно-містичного. Така осциляція істотно узгоджується зі співвідношеннями дискурсів упорядкування та узалежнення. Загалом же символічно-мітологічна трансформація батьківського впливу лягає в основу переважання у світогляді дорослої особи чи то логіко-ідеологічного, чи то релігійно-езотеричного модусу світобачення.

Резюме

Набуття здатності до соціально-символічного відображення дійсності відбувається на початкових етапах соціалізації, який пропонується називати соціалізацією первісною. Тут особливо яскраво виявляється специфічна влада над дитиною дорослих осіб, які справляють на неї соціалізаційний вплив.

Найбільшу владну спроможність щодо дитини має вплив значущих осіб – батьків, яким належить психологічний пріоритет у формуванні дитячої

особистості. Водночас дитина посідає здатність до вибіркового відображення. Тому йдеться про взаємні впливи батьків (дорослих) і дітей.

Результатом стає набувана дитиною здатність займати як домінуючу, так і підпорядковану позицію. Проте й надмірна владність, і надмірна підвладність є серйозними симптомами деформації особистісного розвитку внаслідок дисгармонійного змісту батьківсько-дитячих стосунків.

Спілкування з матір'ю править для немовляти за основний спосіб єднання зі світом. Результатом симбіотичного співіснування матері і дитини стає первісне узалежнення немовляти від навколишнього світу, від інших осіб, від власних чуттєво-емоційних станів. Згодом дитина поступово автономізується від материнської постаті, проте раніше сформована глибинна психологічна залежність лягає в основу особистості і зберігається в психічному статусі особи назавжди.

Батьків вплив на дитину має більш опосередкований та психологічно віддаленіший зміст. Взаємодія з батьком виводить дитину в широкий простір існування, скеровує її в більш віддалені й абстрактні сфери життя.

Послідовність ідентифікації з матір'ю і батьком створює принципово різні умови для формування дитячої особистості залежно від статі: дівчатка ідентифікуються спочатку з батьківською особою своєї статі, а потім переключаються на особу статі протилежної, через що на початкових етапах мають більше шансів на досягнення психологічного комфорту в спілкуванні з дорослою особою; натомість хлопчики спочатку мають ідентифікуватися з родителем протилежної статі і тільки згодом – своєї, тому їхнє формування відразу стає більш суперечливим.

Незалежно від того, чи немовля включається в процес соціалізації як біопсихічний суб'єкт, чи тільки стає суб'єктом, соціалізуючись, і в тому і в тому разі його психіка, аби набути соціально-особистісного оформлення, повинна підпасти під владу соціалізаційних впливів. Слід вести мову як про індивідуальну суб'єктність немовляти, що включається в соціальний контекст, так і про істотне прилучення потенційної суб'єктності (протосуб'єктності) дитини до простору її спільної з дорослою особою суб'єктності.

Життєвий шлях особи можна розглядати як послідовну реалізацію кратологічного циклу: від первинного узалежнення через упорядкування до вторинного узалежнення і далі – знову перехід до первинного узалежнення.

Початкову суть здатності немовляти займати владну або підвладну позицію в інтерсуб'єктній взаємодії становить потенційна спроможність підлягати соціалізаційно-інтерпретаційним впливам. У контексті взаємодії з матір'ю це означає входження в інтеракційний дискурс первинного узалежнення.

Опановуючи предметно-знаряддеву діяльність, дитина ясельного віку пізнає логіку предметного світу, її психічні процеси та поведінкові акти дедалі виразніше вписуються в дискурс упорядкування.

Криза трьох років започатковує ціннісно-орієнтаційне світобачення, а відтак і входження в дискурс вторинного узалежнення.

У дошкільному віці інтенсивно формується образно-символічна сфера. В ігровій діяльності дійсність підлягає символічним трансформаціям та істотно узалежнюється від внутрішніх переживань. Таким чином, увиразнюється дискурс первинного узалежнення.

Розвиток молодшого школяра спрямовано на логічне впорядкування зовнішнього і внутрішнього світу, що відображає домінування дискурсу впорядкування.

Основний психологічний зміст підліткового віку становить особистісна емансипація й самоствердження, а водночас – намагання приєднатися до нових соціальних структур, ідентифікуватися з новими особами або ідеями. Провідним тут стає дискурс вторинного узалежнення.

Юнацький вік містить виразні ознаки первинного узалежнення, коли встановлюються суб'єктивно значущі емоційні зв'язки з близькими особами.

У цьому самому віці інтенсифікуються процеси особистісного самовизначення в різноманітних сферах, що знаменує посилення дискурсу впорядкування. Цей дискурс і домінує протягом зрілого життя.

Перехід до старости характеризується ознаками вторинного узалежнення: формулюванням життєвого кредо, усвідомленням сенсу життя, досягненням найвищого рівня пізнання світу і самопізнання.

Період дряхління, який несе із собою об'єктивну і суб'єктивну залежність від інших осіб, означає повернення до стану первинного узалежнення.

Зміст етапів особистісного онтогенезу дає підстави ділити життєвий шлях особи на одно-, дво-, три-, чотири-, п'ятиразові (і більше) кратологічні цикли. Збільшення кратности робить такий поділ дедалі менш чітким, а особистісний онтогенез віднаходить свою онтичну цілісність.

Взаємодія малої дитини зі світом набуває для неї загадково-містичного характеру: її потреби задовольняються в незрозумілій для неї спосіб, тому батьківські впливи мимоволі наділяються магічно-містичною силою. Ця сила існує та діє в життєвому просторі дитини і сприймається як самодостатня, така, що міститься поза простором інтерсуб'єктної взаємодії.

Поступово магічна символіка спілкування з батьками поширюється на інші сфери та інших осіб. Проте механізми, що сформувалися в ранній період, зумовлюють схильність до містичного відображення дійсності, потребу давати світові і своєму перебуванню в ньому магічно-містичні пояснення. Символічно-мітологічна трансформація батьківського впливу лягає в основу переважання у світогляді дорослої особи логіко-ідеологічного або релігійно-езотеричного модусу світобачення.

РОЗДІЛ 5. ВЛАДНО-ПІДВЛАДНІ АСПЕКТИ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ І ГЕНДЕРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

5.1. Співвідношення владно-підвладних і гендерно-статеворольових характеристик інтерсуб'єктної взаємодії

Проблема *владно-підвладних і статоворольових співвідношень* свого часу виявилася принциповою з погляду розуміння вихідних основ людської психіки в межах класичного психоаналізу. (С. Жижек констатує психоаналітичний зв'язок між статевими і владними стосунками [Жижек, 2000]). Загалом переважили тенденції надання пріоритету сексуальній природі людини. Двадцятье сторіччя минуло під знаком дедалі виразнішої легалізації людської сексуальності в культурі та побуті. Сексуальність поступово деталізувалася, і пересічний громадянин дедалі легше визнавав і чіткіше усвідомлював свої сексуальні потреби.

Поширення ситуаційних концепцій психіки зумовило посилення уваги до різного роду співвідношень, що складаються між окремими суб'єктами, які взаємодіють і в цій взаємодії взаємно визначають сенс перебування один для одного. Відтак проблема переваги, домінування, вивіщення одних індивідів над іншими ставала для психології дедалі вагомішою. Проте розвиток відповідних концепцій не зняв питання про значення диспозиційних чинників особи та її поведінки, як і про місце в них сексуальності. Синтезний характер сучасної науки, навпаки, передбачає врахування, а ще більше – аналіз взаємного спричинювання характеристик ситуаційних і диспозиційних, серед яких і владно-підвладних та статоворольових. Так, Г. Бейтсон описує патерни національного характеру, що виявляються, зокрема, у стосунках між статями і при цьому мають виразний владно-підвладний зміст [Бейтсон, 2000а].

Очевидно, споконвіку наявний розподіл владно-підвладних і статоворольових функцій не був і не може бути випадковим. Є важливі психологічні закономірності, які зумовлюють приписування владних характеристик переважно особам чоловічої статі, а підвладних – жіночої, як і те, що владно-домінантна позиція здебільшого розцінюється як маскулінна, а підвладно-залежна – як фемінінна.

Інший ракурс проблеми показує, що однозначне співвідношення статоворольових і владно-підвладних позицій є й однобічним, оскільки тут можливі і навіть вельми поширені інакші варіанти. Інша річ, що підлегла позиція чоловіків або панівна жінок часто-густо виявляються психологічно складнішими, ніж традиційні. Існують також вагомі підстави вважати, що надмірне акцентування домінування в поведінці чоловіків, як і підпорядкування – у жіночій поведінці – нерідко є чинником або наслідком певних психічних чи соціальних аномалій.

А. Адлер неодноразово наполягав на тому, що чоловічі і жіночі риси характеру найчастіше використовуються для задоволення прагнення влади: сексуальність маскує глибоко приховане прагнення влади, а почуття

нижчости намагається виключити еротичний досвід, щоб не втратити орієнтації на досягнення вищости [Адлер, 1995, с. 63, 262]. Пізніші психоаналітики дещо менше абсолютизували імпліцитне прагнення влади, акцентуючи його чимале значення поряд з іншими рівноположними йому прагненнями. Так, для К. Горні важливішим за прагнення влади як таке є, власне, боротьба за владу, що має місце в стосунках між статями [Хорни, 1993в].

Надалі мало яка концепція, що аналізує міжстатеві взаємини, обходила без звернення до владно-підвладних відношень. При цьому тільки почасти статевої відмінності в парадигмі владно-підвладних стосунків пояснювалися біологічними першопричинами. Частіше йшлося про формування особистостей із відповідними наставленнями в ранньому віці, описувалися умови такого формування в батьківській сім'ї.

Адже й Адлер не був цілком послідовним у визначенні першопочаткових причин розподілу владно-підвладних ролей. Він ніби натякав на те, що чоловіча владність і жіноча підвладність – це природжені атрибути людської психіки, але водночас зосереджував увагу на стосунках у батьківській сім'ї. Передумовою соціального і психологічного значення влади є типовий розподіл ролей у сім'ї, основою якого є керівне становище та перевага батька: індивід, що від самого початку життя зазнає на собі батькової влади, мимоволі стає на шлях відкритого або таємного опору соціальному почуттю [Адлер, 1997ж, с. 111, 241].

Отже, батькову владу, як і, зрештою, будь-яку іншу владу взагалі Адлер тлумачив як негативний чинник формування дитячої особистости. Великою мірою така позиція суперечить сучасним підходам, оскільки вплив батьківської сім'ї, вплив і матері, і батька слід насамперед розглядати як спонукальний чинник особистісного розвитку (див. розд. 4).

Відтак міжстатеві і сексуальні взаємини – не тільки варіант продовження владно-підвладних стосунків батьків і дітей. Навпаки, переваги в міжстатевій сфері взагалі часто використовуються і трактуються як ознаки досягнення владного статусу, подолання почуття нижчости. Чоловічо-жіночі взаємини, за Е. Шостромом, є особливо привабливою сферою для застосування всіляких міжособових маніпуляцій [Шостром, 2002, с. 147–157, 169–186].

Особливо напружено статевої і владно-підвладні стосунки переплітаються в психіці невротика. Свої чуттєві цінності невротик постійно пов'язує з реальним для нього протиставленням “чоловіче – жіноче”. Він або намагається надати своїй поведінці надмірної чоловічої спрямованости, або ж, навпаки, різко підкреслює свою слабкість, жіночність, покладаючи тим самим на інших людей обов'язок надавати йому послуги. Людина, писав Е. Фромм, якій потрібна сила, влада, намагається знайти її живе втілення. Якось інша особа набуває для неї чарівних властивостей (що часто посилюються статевим потягом), і вона перетворює цю особу на істоту, із якою пов'язане і від якої залежить усе її життя [Фромм, 1990, с. 150].

Переплітаючи свою психологічну концепцію з морально-етичними настановами, Адлер неодноразово відзначав, що панування чоловіка над жінкою позбавляє його найвищої еротичної насолоди [Адлер, 1997з, с. 237]. Тут намічається певна суперечність. Якщо первинним є прагнення влади, а не задоволення статевої потреби, то чи можна позбавити вторинне первинного? Адже виходить, що, прагнучи влади, чоловік виробляє в собі певні особистісні та комунікативні властивості, переносить своє прагнення домінувати у міжстатеву сферу, а потім повинен від цього прагнення звільнитися. І мало того, що таке становище може суперечити традиційній чоловічій ролі, адже не панувати над жінкою – чи не означає це перестати бути гетеросексуалом, суб'єктом нормальної сексуальності? Проте навіть не в цьому більша хиба Адлера. Якщо чоловік має відмовитися від свого панування, то чи не повинен він відмовитися від основного мотиву, який спонукає його жити, виявляти активність?

Інша річ, коли йдеться про якісь соціально вироблені і відносно примітивні форми чоловічого домінування. Але якщо ми заглиблюємося в суть міжстатевих узалежнень, то маємо визнати, що між ступенем домінування чоловіків і жінок немає надто великої принципової різниці. Радше може йтися про різний модус їхнього вияву й функціонування. Підлегла позиція жінок – це радше соціальна характеристика реальної взаємодії, ніж психологічна, хоч би тому, що чоловік, який повинен домінувати, уже тим самим перебуває в залежності від такої повинності. Змушений брати на себе панівну роль, він виявляється узалежненим від цілої сукупності умовностей, обставин, стереотипів.

Якщо справді в основі людського поставання, розвитку людської психіки, виходу її у світ лежить прагнення влади, то це прагнення повинне бути притаманне всім індивідам, незалежно від їхньої статі, і виявлятися у відмінностях індивідуальних, а не міжстатевих. Відтак маємо підстави приписувати жіночій статі її власні комбінації домінування в статевій сфері. І це відзначалося як самим Адлером (наприклад, те, що людина може прагнути влади, будучи наділена такими нібито жіночними рисами, як послух та смирення [Адлер, 1997ж, с. 112]), так і неодноразово після нього. Тому викликає серйозний сумнів щодо свого підвладного характеру заакцентована В. Райхом жіноча покірність, посилена витісненою сексуальною непокірністю [Райх, 1997а, с. 77], бо така непокірність, певніше, тільки маскується покірністю. І не виключено, що протилежний варіант жіночої поведінки, яку описав О. Вайнінгер, – жінка-повія – є втіленням найбільшої влади серед людей [Вейнінгер, 1992, с. 243].

Очевидно, жінкам як соціально більш підвладним істотам доводилося виробляти складніші, химерніші засоби впливу на перебіг подій і на стосунки. Недаремно К. Горні розцінювала жіночий мазохізм як результат відображення об'єктивних відмінностей між статями [Хорні, 1993г], а Ш. Берн зазначає, що сприйнятливість жінок до почуттів інших – це не більше ніж адаптивна реакція на їхнє слабке, підпорядковане становище

[Берн, 2001, с. 105]. Відтак формуються особливі феміністичні дискурси влади та емансипації [Чухим, 2000; Watson and others, 2004].

Сучасний російський дослідник І. Грошев виводить владні відмінності, зокрема, із статеворольової неоднорідності людей. У поглядах на владу здебільшого домінує її чоловіче розуміння у вигляді структурно-функційної парадигми з асиметричними соціально-гендерними стосунками, у яких влада перетворюється на відношення між суб'єктом та об'єктом у межах структурованого (інституціалізованого) процесу взаємодії. Натомість джерела жіночої влади містяться в непрямій, безпорадній та особистій сферах впливу. Грошев описує п'ять владно-гендерних патернів, у яких утілено основні типи влади: “конгруентність” (“примусовий” тип, частіше використовується чоловіками), “включення” (“винагороджувальний” тип, частіше використовується жінками), “перетин” (“референтний” тип, що ґрунтується на симпатії і більше властивий жінкам), “дотик” (“експертний” тип, що спирається на знання та інформацію, до нього більше схильні чоловіки), “неперетинання” (“нормативний” тип, однаково часто використовується чоловіками і жінками) [Грошев, 2000; Грошев, 2001].

Отже, навіть не дуже прискіпливий погляд на сферу чоловічих і жіночих взаємин дає підстави говорити про пронизаність їх владно-підвладними співвідношеннями, які відображаються учасниками відповідної взаємодії, стають для них частиною символічного універсуму, сприймаються й відображаються ними як ознаки статеворольових узалежнень. Формування, виникнення і вияв статеворольових та гендерних відмінностей має сенс тільки в структурі специфічних стосунків між статеводиференційованими особами. Феномен психологічної статі, статевої належності набуває психологічного змісту в контексті відповідної взаємодії між індивідами, суть якої становить специфічна спрямованість на відображення поведінки осіб протилежної і своєї статі. (Ще Г. Гегель підкреслював, що взаємини чоловіка і жінки є безпосереднім самовизнанням однієї свідомості в іншій і визнанням цього взаємного визнання [Гегель, 2004, с. 312]).

Якщо владно-підвладна взаємодія є одним із найістотніших атрибутів будь-якого міжособового спілкування, то, відповідно, вона супроводжує й кожний акт спілкування між особами як протилежної, так й однієї статі. Владна перевага чоловіків виявляється не як невід'ємна характерна риса індивідів чоловічої статі, а як динамічна характеристика їхньої участі у взаємодії. Наприклад, Ф. Зимбардо і М. Ляйппе зазначають, що невербальні статеві і гендерні відмінності в поведінці можуть бути малопомітними, але значущими змінними, які впливають на формування владних стосунків між чоловіками і жінками [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 290–291]. Видається, проте, слушним поміняти місцями елементи такої залежності: має радше йтися про вплив владних чинників на формування статевого і гендерного стосунків як виявів відмінностей у поведінці. (Як, наприклад, у Е. Берна, де статеві стосунки характеризуються в дискурсі транзакційного аналізу [Берн, 1990]).

Перевагу чоловічої або жіночої позиції у взаємодії дещо драматизував А. Адлер, наполягаючи на тому, що коли в міжстатевих стосунках чоловік або жінка хоче бути переможцем, то найпевніше це матиме фатальні наслідки [Адлер, 1997е, с. 165]. Зрозуміло, що така позиція видається надто однобічною, бо зміст стосунків найістотніше залежить від того, як розуміється та чи та “перемога”. Адже в одній і тій самій ситуації перевага може бути водночас і на боці чоловіка, і на боці жінки. Це, очевидно, лише різні переваги, і відтак перемогу можуть здобути одночасно дві сторони. І тоді, мабуть, такий зв’язок буде найбільш міцним, найбільш гармонійним і таким, що найбільше задовольняє відповідні потреби учасників. Можна припустити, що в цьому разі перемагатиме спільний “двоособовий” суб’єкт, а не суб’єкт А і не суб’єкт Б.

Взаємний психологічний вплив представників обох статей завжди був однією з улюблених тем психоаналізу. У цьому впливі здебільшого акцентуються статево-сексуальні залежності, що виникають між чоловіками і жінками, натомість владно-підвладні залежності привертають увагу набагато рідше. Тим часом самі справляння впливу однією особою на іншу спонукає звернути увагу й на кратичну природу таких взаємозв’язків.

Якщо погодитися з тим, що чоловіки мають здатність впливати на жінок, а жінки на чоловіків завдяки самій лише статевій належності, то слід визнати, що в самій цій належності криються потенційні владно-підвладні характеристики. Ці характеристики мають багато варіантів психологічного оформлення. Може йтися, наприклад, про страх чоловіка перед жіночим несвідомим, його глибиною й незрозумілістю або про страх жінки перед чоловічим владно-регульвним тиском. Можна сказати, що й статорольові, і владно-підвладні властивості індивіда є однаковою мірою неусувними і завжди “мають місце” в процесі взаємодії.

У зв’язку із цим привертає увагу положення К. Юнга про те, що жіноче несвідоме чоловіка проєкується на жіноче візаві, а чоловіче несвідоме жінки – на чоловіка [Юнг, 1998ж]. Відтак ідеться про наявність не тільки зовнішнього, поверхового контексту взаємодії чоловіків і жінок, а про більш тісний, глибинний, архаїчний зв’язок їхніх психічних сутностей. Цей зв’язок вмикається автоматично, незалежно від свідомого бажання суб’єктів. Чоловік, писав Юнг, шукає материнського захисту і, спокушений, іде назустріч жіночому інстинктові посідання. Страх чоловіка перед темною непередбачуваністю несвідомого надає жінці іллегітимної влади [Юнг, 1994б, с. 265].

Подібне знаходимо у О. Вайнінгера, який писав, що чим більше жіночності має жінка, тим менше вона розуміє чоловіка, зате тим сильніше він діє на неї своїми статевими особливостями. При цьому може йтися про вплив чоловіка маскулінного, який діє на жінку поневолювально, але гірше розуміє її стан і потреби, і про вплив жіночних чоловіків, які поводяться із жінками краще і краще їх розуміють [Вейнінгер, 1992, с. 61].

Таким чином, і Юнг і Вайнінгер підкреслювали, що на глибинному рівні чоловіча маскуліність посідає таку собі магічну здатність впливати на

жіночу фемінінність, підпорядковувати її собі та у взаємних стосунках ніби наперед зумовлювати чоловічу перевагу. Жіноча сила полягає в спокушанні чоловіка, приваблюванні його, мотивуванні його активності, спрямованої на жінку. З погляду інтерактивних узалежнень такі співвідношення справді можуть визнаватися за наявні, проте сумніву може піддаватися та різна міра владности, якою наділяються чоловіки і жінки за позірної чоловічої переваги.

Якщо перейти на рівень інтерсуб'єктних узалежнень, то в цьому разі практично неможливо визначити перевагу тої чи тої сторони. Можна говорити про специфічність такої переваги, про наявність переваги відносної, тимчасової, проте коли брати стосунки узагальнено, якомога повніше, то тут належить констатувати істотну рівноважність взаємних впливів чоловічих і жіночих суб'єктів. Мало того, самі вияви переваги – чи то чоловічої над жінками, чи то жіночої над чоловіками – зумовлюються, за суттю, ініціювальним впливом протилежної – нібито узалежненої, підлеглої сторони.

Відтак сама постановка питання про владну (у соціальному розумінні) перевагу того чи того суб'єкта міжстатевої взаємодії втрачає власне психологічний сенс. Теоретик соціально-інтерактивного психоаналізу Г. Салліван майже цілковито ігнорував статево належність учасників рівноправної взаємодії. Він говорив про досить абстрактне з погляду конкретної статевої належності сексуальне бажання як систему зон взаємодії. Для нього більшою мірою існують стосунки, які ґрунтуються на статево бажанні, і ті, що сприяють задоволенню потреби в близькості. Ці потреби Салліван розглядав як дві щонайсильніші інтегративні тенденції, класифікуючи їхні теоретичні патерни за різними підставами [Салліван, 1999, с. 253, 260, 268]. Треба сказати, що описана в такий спосіб міжстатева і навіть вузько сексуальна взаємодія не характеризуються наявністю чітко специфічних чоловічих і жіночих патернів. Тут більшою мірою розглядається статево абстрактний суб'єкт, який заходить у взаємодію з іншими суб'єктами. Гомо- або гетеросексуальність у Саллівана – це більше технологічний варіант конкретної сексуальної взаємодії, ніж показник специфічної психологічної суті носія тої чи тої статі.

Народившись особою певної статі, індивід від самого початку живе, існує, виявляє активність як статево означена істота. Відомо, що дорослі, спілкуючись із дитиною, мимоволі ставляться до неї залежно від її статі. І якщо можна сумніватися щодо прямого впливу на формування індивіда його сексуальності як такої, то сама собою *статева належність*, поза сумнівом, виявляється важливим чинником розвитку. Проте ця статева належність для самого індивіда не існує як певний факт і початково ніяк ним не усвідомлюється. Вона постає перед ним, вичленовується як сторона, характеристика індивідуального буття завдяки відображенню іншими людьми, їхнім специфічним реакціям. П. Бурдье виводить статеворольові відмінності з біологічних різниць між чоловіками і жінками, включеними (а отже, і відображеними. – В. В.) в практичний дискурс [Бурдье, 2003, с. 120–124, 133–137]. Е. Нойманн пише про трансперсональність символізму

“чоловічого” і “жіночого” [Нойманн, 1998, с. 17], що в інтеракційному контексті набуває радше інтерперсонального змісту.

Дістаючи від оточення реакції-відповіді на свою поведінку, індивід навчається поводитися згідно або всупереч очікуванням щодо осіб його статі, засвоює позитивні і негативні оцінки своєї статево відповідної або невідповідної поведінки. У такий спосіб його психологічна сутність, початково зумовлена біологічною статтю, експлікується, дістає належну оцінку оточення і знову засвоюється ним як щось його власне, притаманне йому, як те, що називається психологічною статтю.

За всіх складнощів цього процесу він усе-таки є доволі очевидним із психологічного погляду. Натомість менш очевидним, але не менш значущим є процес формування владно-підвладних характеристик особи, який відбувається практично одночасно з формуванням характеристик статеворольових і так тісно з ним переплітається, що здебільшого становить єдиний процес. Ідеться про те, що індивід народжується не тільки особою певної статі, а взагалі особою, живою істотою, яка “приречена” на взаємодію зі світом. У цій взаємодії індивід повинен займати певне місце, якимсь чином визначати співвідношення, що складаються між ним і середовищем. Він одночасно опановує середовище, підпорядковує його собі і сам піддається його впливам, підпорядковується йому.

Розвиток владно-підвладних характеристик розпочинається якщо не раніше, то й не пізніше від розвитку статевої характеристики особи. Якщо для формування психологічної статі потрібен поділ людського виду на дві статі, то для кратичного розвитку потрібна наявність живої істоти, поміщеної в середовище. Коли б, скажімо, еволюція пішла шляхом розвитку людини як одностатевого виду, то не поставало б питання про формування психологічної статі, натомість розвиток владно-підвладних характеристик залишався б актуальним. Тільки через те, що між представниками двох статей існують відмінності в суб’єктності та поведінці, ці відмінності й дістають певну оцінку, виявляються й спостерігаються, викликають реакцію.

Таке взаємне відображення та устосункування представників протилежних статей лежить в основі уявлень і стереотипів, що стосуються статевої визначеності. Це не означає, що така визначеність індивіда оцінюється особами лише іншої статі. Наявність відповідних характеристик у соціальних враженнях та уявленнях переймається всіма членами суспільства, через що поведінка будь-якого індивіда, байдуже якої статі, оцінюється згідно з відповідними нормами й очікуваннями. Така оцінка переважно не усвідомлюється, а стає виразнішою в тих випадках, коли поведінка більш чи менш істотно відхиляється від усталеної норми.

Це стосується і взаємодії осіб однієї статі, хоча, можливо, через меншу значущість статеворольових характеристик владно-підвладні набувають тут відносно більшої ваги. Ця обставина, зокрема, спричиняє порівняно сильнішу конкуренцію між представниками однієї статі в тих видах діяльності, які особливо виразно характеризують їх в очах статі протилежної.

Таким чином, статеві характеристики особи найістотніше зумовлюються стосунками з іншими людьми, у яких вона обов'язково посідає певну позицію у владній ієрархії. Відтак і статеворольові, і, ширше, гендерні властивості людини завжди виявляються кратично забарвленими.

В умовах багатосуб'єктної взаємодії, коли узалежнення між кожними двома учасниками істотно опосередковується ставленням до їхніх взаємин із боку інших учасників – третього, четвертого і т. д., інтерсуб'єктні стосунки набувають нової якості. Особливо яскраво це виявляється в умовах взаємодії в натовпі, коли, з одного боку, зміст стосунків між кожними двома суб'єктами затушовується, відступає кудись углиб, а з другого – концентрується, згущується психологічний субстрат міжсуб'єктної взаємодії. Він ніби виходить за межі окремого суб'єкта, утворюючи пресловуте інтерсуб'єктивне поле, що його насправді не існує в розумінні, близькому до фізичного.

У такому “полі” індивіди мимоволі виражають назовні свої глибинні стани, у тому числі й ті, що зумовлюються статевою належністю. Від самого початку соціально-психологічні дослідження натовпу істотного значення надавали розмаїтим ознакам, пов'язаним із статевою належністю індивідів, що його складають, і переносили ці ознаки на поведінку натовпу як цілого.

Клясики соціальної психології неодноразово висловлювали думку, що в натовпі найвиразніше актуалізуються жіночні основи людської психіки. Ще Г. Лебон зазначав, що натовп завжди виявляє риси жіночого характеру і, як жінка, завжди впадає в крайнощі [Лебон, 1995, с. 169, 178]. Подібно висловлювався й Г. Тард: натовп – це жінка, йому властиві емоційна нестійкість, колективна істерія, спалахи манії та мелянхолії, непоміркваність у всьому [Тард, 1998, с. 206]. Отже, у разі інтеракційного поєднання індивідів – не конче жіночої, а навіть, навпаки, виключно чоловічої статі – соціально-психологічний феномен, що утворюється, – натовп – набуває рис жіночності, фемінінності, стає явищем, великою мірою позбавленим чоловічої психіки.

Чи не варто тут якраз перевернути ці психологічні підстави і на місце статевої ознаки поставити ознаки кратичні? Потрапляючи в інтерсуб'єктивне середовище, індивід переважно несвідомо підпорядковує себе загальному статусові. Він мимоволі реагує на поведінку партнерів із спілкування, мимоволі переймається загальними настроями, мотивами, цілями, мимоволі втягується в панівні патерни поведінки, переймаючи й наслідуючи їх. Відтак індивід утрачає більшу чи меншу частину самовладання, влади над самим собою, і назовні виходить його первинна узалежненість, беспорядність, прагнення підпорядкуватися сильнішому партнерові або чинникові. Тут радше можемо сказати, що відбувається регрес не від чоловічого до жіночого (бо саме слово “регрес” у такому контексті не має позитивного змісту) – відбувається регрес від зрілого до незрілого, від дорослого до дитячого, від вторинного до первинного. Індивід віддає себе під владу позаіндивідуальної стихії, і відтак ті характеристики поведінки, що в нашому уявленні пов'язуються з поведінкою жіночою, фемінінною, стають

виразними, провідними, і ми, відповідно, ніби отримуємо підстави оцінювати поведінку натовпу як поведінку жіночу.

Проте й у цьому разі не слід давати надто однозначну оцінку. За тим самим Тардом, за з'єднання жінок у натовп відбувається підбір усього, що є в жінках найбільш нахабного, сміливого, чоловічого [там само, с. 278]. Виходить, що в цьому дзеркальному випадку маємо протилежну закономірність: у жіночому натовпі актуалізуються приховані чоловічі риси.

У натовпі, як відомо, істотно слабне свідомий контроль індивіда над своєю поведінкою і вона набуває рис, у яких порівняно вільніше й відвертіше виявляється його глибинна сутність. Очевидно, доречніше було б визначати властивості, які в натовпі актуалізуються, як вияви схильності до узалежнення й підпорядкування, а не тільки як ознаки жіночності.

Ця проблема відносно легко знімається, якщо припустити, що в натовпі – чоловічому, жіночому або мішаному – актуалізується насамперед загальнолюдське, універсальне, первісне, інакше кажучи, кратичне, владно-підвладне. І це кратичне, що довго маскувалося в процесі особистісного розвитку, дає про себе знати в умовах інтерсуб'єктної взаємодії, коли свідомий контроль послаблюється, коли індивід узалежнюється від подібних до себе, коли відбувається регрес до ранніх патернів поведінки. Відповідно назовні виходить і те жіночне, що довгий час маскувалося в чоловічій особистості, і те мужнє, що маскувалося в особистості жіночій. А суть цього явища полягає в тому, що назовні виходить не чоловіче чи жіноче, а первісно особистісне, ранньосуб'єктне, те, що зумовлювало узалежнення суб'єкта від його вихователів, формувачів у ранньому дитинстві.

Невипадковим було твердження З. Фрейда про те, що гомосексуальна любов набагато краще узгоджується з масовим зв'язком навіть і в тих випадках, коли вона виявляється як пряме сексуальне прагнення [Фрейд, 1991в, с. 136]. Бо чи справді має навірямки йтися про гомосексуальність? Очевидно, тут маємо більше підстав говорити про прагнення узалежнитися, підпорядкуватися, прагнення, що може бути притаманним як чоловічій, так і жіночій особі. Відповідно чоловік, який потрапляє в натовп і підсвідомо хоче йому підпорядкуватися, тим самим активніше виявляє риси узалежнення, підлеглості, несамостійності, які можна, за бажання, трактувати як риси гомосексуальні. Продовжуючи логіку Тарда, С. Московічі вимагає визнати ставлення вождів до мас гомосексуальним за своєю природою. Порівняння натовпу з жінкою не має, на його думку, іншого сенсу, крім як замаскувати очевидність відмови вождя від власної індивідуальності, що еквівалентна втраті чоловічих атрибутів, і з'єднання з іншим чоловіком [Московичи, 1996, с. 207].

Природа натовпу гомосексуальна через те, що індивід протиставляється суспільству як чоловіче начало жіночому. Узалежнення чоловічого і жіночого типу, яке так відчутно дається взнаки в інтерсуб'єктній взаємодії натовпу, береться за вияв основних глибинних механізмів людської психіки. Натомість цю структуру узалежнень можна інтерпретувати як уже

вторинний рівень, що зумовлюється первинними залежностями суто кратичного змісту. Коли індивід А має перевагу над індивідом Б, а індивід Б має перевагу над індивідом А, то ці взаємні прагнення до переваги різним чином поєднуються й зумовлюються. А позаяк індивід А, індивід Б, індивід В тощо обов'язково повинні бути представником чоловічої або жіночої статі, то й отримуємо складну мережу таких взаємних переплетінь у взаємодії.

Виходить, що психологічний зміст поведінки натовпу адекватніше описується за параметрами владности-підвладности, ніж мужности-жіночності. У цьому контексті немає сенсу цілковито заперечувати доречність уживання статевих характеристик, але вони набувають більше образного, ніж посутнього характеру. Відтак жіночна або гомосексуальна природа чоловічого натовпу – це радше алегорія, у якій шифрується підвищена готовність коритися чийсь волі.

* * *

Традиційний розподіл владно-підвладних і статоворольових характеристик за принципом приписування владного статусу чоловічій позиції та функціям, а підвладного – жіночій – досить легко спростовується в межах інтерсуб'єктної парадигми. Явне домінування, особливо в статоворольовій сфері, слушно трактується як вияв захисної поведінки, невротична компенсація почуття особистісної нижчости.

Ступінь домінування, як і підпорядкування чоловіків і жінок є навзаєм приблизно однаковим. Натомість неоднаковим є їхній психологічний зміст. З одного боку, має місце різна структура особистісної мотивації владности або підвладности, а з другого – принципово неоднаковий характер соціальних оцінок владної і підвладної поведінки чоловіків і жінок. Оскільки в обох цих ракурсах чоловіче домінування та жіноче підпорядкування й особою, й оточенням оцінюється як природніше й виправданіше, то й відповідні форми поведінки засвоюються легше, натуральніше та ефективніше. Натомість форми, “невідповідні” з особистого та соціального погляду, утворюються складніше і вимагають більше психологічних зусиль із боку індивіда та оточення.

Загалом же владно-підвладні патерни поведінки становлять істотний елемент індивідуального статоворольового розвитку та гендерних аспектів соціального співіснування. У масовій свідомості утворюються й активно функціонують гендерно-кратичні стереотипи чоловічої і жіночої особистості й поведінки. Статеву значуща взаємодія істотно забарвлюється ознаками владности-підвладности.

Щонайважливішим психологічним складником міжстатєвого спілкування виявляється взаємний вплив чоловіків і жінок, установлення глибинного зв'язку між учасниками взаємодії, спричиненого їхньою статевою належністю. На такому глибинному рівні взаємодії чоловічі і жіночі особистісні та інтерактивні особливості набувають особливої психологічної вагомості.

Цей вплив є не менш вагомим й у взаємодії осіб однієї статі. Інша річ, що в різностатевому спілкуванні він здебільшого оцінюється як статеворольовий, а в спілкуванні одностатевому – як владно-підвладний. Тим часом і початкове формування, і подальше шліфування і статеворольових, і владно-підвладних властивостей особи відбувається у взаємодії з представниками як протилежної, так і своєї статі.

Ці особливості й одного, і другого ряду цілком виразно, хоч і завжди вельми специфічно виявляються в умовах безпосередньої міжособової взаємодії, зокрема в натовпі. Відомі психологічні положення про жіночну природу натовпу слід перетлумачити в сенсі актуалізації не жіночих рис та особливостей, а рис підвладних, схильностей до узалежнення, що позірно, соціально умовно притаманні жінкам. Насправді в натовпі найбільше актуалізуються загальнолюдські прагнення підпорядкуватися авторитетному впливові іншої особи.

Відтак безпосередня взаємодія різною мірою значущих одна для одної осіб, тобто найпоширеніший вид людської взаємодії, має аналізуватися насамперед за параметрами не мужності і жіночності, а владності і підвладності.

5.2. Владно-узалежнювальне значення статевої ідентичності

Стереотипи чоловічої і жіночої поведінки досить добре відомі. Існують численні їхні варіації в етнічних та соціальних спільнотах, але при цьому доволі чітко окреслюється коло властивостей, що визнаються за ознаки переважно чоловічої або жіночої поведінки [Ильин, 2002, с. 54–77, 177–214, 253–374; Кікінежді, Кулик, Говорун, 2003; Кон, 1988а; Майерс, 1996, с. 225–267; Титаренко, 2003а, с. 113–138; Усанова, 2003; Argyle, 2001, s. 29–31]. Статеворольові, як і будь-які інші соціальні стереотипи виконують важливу оптимізаційну роль: вони полегшують процес взаємного сприймання людей та вироблення належного стилю поведінки. Натомість їхня суб'єктивна значущість виявляється істотно перебільшеною.

Це має місце через ту специфічну роль, яку відіграє статеворольова чи сексуальна сфера в житті людини. З одного боку, вона є суб'єктивно дуже значущою, а з другого – істотно табуованою. Тому все, що її стосується, суб'єктивно оцінюється як надто важливе, *переоцінюється* порівняно з об'єктивним значенням її змісту та функцій. І в біологічному, і в психологічному відношенні відмінності між чоловіками і жінками є набагато менш істотними, ніж вони відображаються суб'єктивно. Вони привертають до себе особливу увагу, порівняно легше виділяються й запам'ятовуються. Проте їхня відносність та умовність увиразнюються, якщо порівняти за всіма або більшістю можливих параметрів чоловіка і жінку між собою та їх обох – із якоюсь третьою живою істотою. У такому разі принципова подібність чоловіків і жінок стає цілком очевидною. Відрізняють їх лише “нюанси”, значення яких переоцінюється.

Уже сам поділ людей на дві статі та пов'язані з цим обставини людського спілкування великою мірою концентрують інтереси на відповідній сфері, роблять статеву належність суб'єктивно значущою. Це щось на зразок певної ідеології, яка може цілком поглинати одну людину і зовсім не цікавити іншої, а навпаки, видаватися їй безглуздою. У такому разі можемо сказати, що все людство є поглинуте ідеєю статевого поділу. Насправді ж, пишуть Ф. Зимбардо та М. Ляйппе, статеві відмінності набагато менш значущі, ніж тип особистості та інтереси, із яких складаються набуті гендерні відмінності [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 80]. Ще В. Розанов намагався знецінити образи “справжнього самця” і “справжньої самиці”, зазначаючи, що люди зовсім неслухно ускладнили статеві ознаки другорядними, додатковими рисами [Розанов, 1990, с. 31].

Можна робити багато припущень із приводу того, чому в історії людства статеві відмінності набули такого великого суб'єктивного значення. Г. Лебон, наприклад, уважав, що в нижчих народів, а також у нижчих верств вищих народів чоловік і жінка в розумовому відношенні вельми близькі одне до одного. Але в міру того, як народи цивілізуються, статі дедалі більше відрізняються між собою [Лебон, 1995, с. 43]. Навіщо людству потрібен розвиток таких відмінностей? Можливо, для того, щоб дедалі більша з віком статева диференціація забезпечувала наявність достатнього для репродукції взаємного сексуального інтересу. Оскільки для продовження роду потрібна сексуальна близькість двох особин протилежної статі, то наявність статевого потягу є неодмінною передумовою їхнього зближення. Якщо ж такий потяг ослабне, то негативні наслідки стають очевидними.

Статеві контакти з метою продовження роду у тваринному світі регулюються інстинктивно, і там у позашлюбний період статеві відмінності фактично не мають значення для взаємодії (умовно кажучи, для спілкування) індивідів. Самці і самиці реагують специфічною статевою поведінкою на конкретні біологічні сигнали. Поза такими сигналами їхня поведінка не має чіткої статевої визначеності. Інакше в людини. Її статева функція, як відомо, дуже далеко відійшла від завдань продовження роду і набула набагато більшого значення як функція здобуття задоволення та рекреації. У такий спосіб опосередкована статеворольова поведінка чоловіків і жінок майже цілковито регулюється, контролюється, формується соціальним змістом їхніх стосунків. Не виділення специфічних речовин з організму, а суто психологічні знаки й сигнали, що виявляються в поведінці, спонукають взаємний статевий інтерес. Тому статева сфера людей є незрівнянно різноманітнішою й багатшою, ніж сфера тварин, а з другого боку, їй властиво набагато більше відхилень у поведінці та специфічних інтересах суб'єктів.

Завдяки цьому статева тематика може виходити далеко за межі вузько сексуальних стосунків і поширюватися на інші сфери соціального життя. Майже вся культура виявляється пронизана еротичним змістом, усілякого роду культурні очікування мають статеворольову спрямованість, у суспільстві виробляються й утриваються *гендерні схеми поведінки*. Відтак кожний новий індивід, що з'являється в соціумі, потрапляє під вплив

спрямованих на нього вимог та очікувань, у яких імпліцитно закладено статево-рольовий зміст. Відгукуючись на такі впливи, індивід несвідомо актуалізує в собі ті структури, які відповідним чином і мали б актуалізуватися, і ця відповідь оцінюється оточенням як відповідна або невідповідна до вчиненого впливу, зокрема і як відповідна або невідповідна до його статево-рольових інтенцій.

Останніми десятиліттями більшої популярності набули психологічні теорії, які трактують гендерні відмінності як продукти відмінних соціальних ролей чоловіків і жінок [Берн, 2001; Бовуар, 1994; Бовуар, 1995; Бондаревська, 2003; Жеребкіна, 1996; Лебединська, 2003]. Різні культурні очікування щодо чоловіків і жінок, які вже сформувалися в суспільстві, спричиняють істотні, на наш суб'єктивний погляд, відмінності в їхній поведінці. Коли формується чоловіча або жіноча особистість, то їй мимоволі стає зручніше, вигідніше, приємніше засвоювати ознаки поведінки, “властиві” її статі, і не засвоювати ознак статі протилежної. Зрозуміло, що ця формула є надто загальною і коли йдеться про реальний процес особистісного поставання, то отримуємо безліч індивідуальних варіацій. Але загалом в оцінці статево визначеної поведінки ми орієнтуємося на закріплені в суспільстві соціальні стереотипи.

Принципово важливим, зокрема, є традиційне розрізнення чоловічої і жіночої поведінки як, відповідно, владної і підвладної [Тарасенко, 1998]. Насправді, заявляє Ш. Берн, жінки не є підпорядковуваними та поступливими від природи, але поводитися таким чином їх зобов'язує їхній низький статус. Вона розглядає гендерні стереотипи як схеми, що керують процесом обробки інформації: ми починаємо сприймати, запам'ятовувати та інтерпретувати її відповідно до наших уявлень про гендери [Берн, 2001, с. 114–115, 203]. Індивід, засвоюючи схему власної статі, убирає в себе, поглинає, інтеріоризує ті поведінкові зразки, схеми, сценарії, що є найбільш поширеними в його середовищі, що, свідомо чи несвідомо, виявляються у взаємодії з ним іншими індивідами і поступово стають частинкою, характеристиками його власного психічного ества. Відтак індивід і набуває властивості, яку називають “психологічною статтю” [Говорун, Кікінежді, 1999; Титаренко, 1989а; Титаренко, 1989б].

Схематично бережена інформація, пише Берн, керує процесом обробки даних, які надходять, таким чином, що індивід налаштовується наслідувати ту модель поведінки, яка відповідає його статі [Берн, 2001, с. 209]. У такий спосіб гендерні стереотипи, що містяться в типових зразках індивідуальної поведінки, у процесі інтерсуб'єктної взаємодії засвоюються індивідом, передаються йому, відображаються ним як ознаки “правильної” статевої поведінки – правильної на його суб'єктивну думку. Переймаючи ці зовнішні для нього зразки, індивід мимоволі структурує внутрішній психологічний світ згідно з ними, а це поступово ґрунтує його психологічну сутність, його особистість, і ця особистість, таким чином, стає особистістю чоловічою або жіночою з усіма притаманними їй рисами та особливостями.

Оскільки справді із соціального погляду чоловіча поведінка визначається сильнішими виявами владности і впливовости, тоді як жіноча, відповідно, підлеглістю та впокоренням, то в масовій свідомості, а відтак і в культурі закріпилися відповідні стереотипи. Ці стереотипи надто міцні, надто за давнини, аби можна було серйозно ставити питання про істотне подолання їх. Мало того, таке подолання з багатьох поглядів може навіть видаватися недоцільним, оскільки дотримання статево-рольових стереотипів зазвичай полегшує та уприємнює людське існування. А те, що робить життя приємним, як свідчить людська історія, дуже нелегко викорінюється і неминуче повертається назад у якихось інших замаскованих або спотворених формах.

Від моменту народження і навіть раніше чоловічі і жіночі індивіди розвиваються не як абстрактні людські істоти, а як особи певної статі. Проте цей розвиток опосередковується надто великою кількістю сильніших і слабших чинників, які так складно зумовлюють процес поставання дитячої особистості, реалізації суб'єктності дитини, що досить тривалий час статева належність, за суттю, не відіграє провідної ролі. А пізніше, коли маємо дозріваючу або вже дозрілу особистість, раптом виявляється, що її статево визначена поведінка, її чоловічий або жіночий характер – це продукти попередніх обставин.

Впливи, які справляються на дитину на найбільш ранніх стадіях індивідуального розвитку, вибудовуються дещо по-різному залежно від її статі, але цей факт майже не помічається дорослими, які цей вплив і справляють. Сама ж дитина, реагуючи у відповідь, тим паче не підозрює про свою статево належність, а реагує так, як вона тільки й може це робити, будучи представником своєї статі. Отже, виходить, що статева специфіка розвитку особистості початково ніяк не акцентується, але через певний час ті чи ті базальні статево особливості виявляються вже сформованими і дитина “несподівано” постає як особа, яка посідає власну *статево ідентичність*.

Отже, якщо за провідну істину визнавати суб'єктивне бачення світу людиною, то належить визнати й особливе значення статево відмінностей. Вони активно функціують у символічному просторі суспільства. (Так, П. Бодрийяр описує символічну взаємозамінність статі і смерті в суспільно-історичному контексті: смерть сексуалізується, а стать наділяється смертоносністю [Бодрийяр, 2000, с. 320–321]). Статево, статево-рольові та гендерні характеристики часто-густо перебувають у центрі суспільного інтересу. Фізіологічні і психологічні відмінності між чоловіками і жінками дістають символічне відображення в процесі інтерсуб'єктної взаємодії. На відміну від тварин, для людини взаємодія з іншими особами може набувати статево-рольового чи сексуального змісту під впливом дуже різноманітних символів, зовсім не конче безпосередньо пов'язаних із конкретними статево ознаками.

Статево ідентичність як інтрапсихічне утворення зароджується на основі базальних характеристик людини, які зумовлюються її біологічною статтю. Ця біологічна стать специфічним чином забарвлює психіку індивіда

від самого початку її формування, виявляючись у цьому не побічним чинником, а атрибутивною властивістю. Проте самі лише характеристики індивідуального буття, зумовлені статевою належністю, не можуть безпосередньо розкритися індивідові і стати елементами його статевої ідентичності. Процес статевої ідентифікації і розпочинається, і відбувається завдяки впливу зовнішніх чинників, основний зміст яких становлять оцінно-сенсові ставлення інших осіб [Абраменкова, 2003; Бондаревська, 2002; Главник, 2003; Говорун, Кікінежді, 1999; Горностаї, 2003; Гурлева, 1997; Ильин, 2002, с. 78–99; Каширская, 2003; Кон, 1988а; Кон, 1988б, с. 166–167, 193–210; Лопухова, 2001; Москаленко, 2002; Савченко, 1998; Семенова, 2002; Титаренко, 1989а; Титаренко, 1989б; Чекалина, 2002; Lazarus, 1979, р. 85–90; Wajcman, Martin, 2002].

Коли постає питання про механізми формування психологічної статі, найчастіше говорять про дві групи чинників: внутрішні, ендогенні і зовнішні, соціально-інтераційні. Увага до внутрішніх чинників означає підкреслювання значення власне індивідних, біологічно зумовлених потреб людини, у якій ніби апріорі закладено прагнення бути особою певної статі. Відтак індивід розглядається як статево визначений від самого початку не тільки в біологічному розумінні, а й у психологічному. Тобто внутрішній психічний статус новонароджених хлопчика і дівчинки вже містить у собі якісно значущі відмінності, статево специфіку. Далі ця специфіка під впливом зовнішнього середовища розгортається, дається взнаки і зумовлює формування вже більш повноцінної статево визначеної особи.

Коли ж ідеться про вплив зовнішніх, соціальних чинників, то найчастіше підкреслюється значення заохочення і покарання, яке йде з боку значущих інших. Дорослі мимоволі, іноді свідомо, але частіше несвідомо у спілкуванні з дитиною певної статі заохочують ті вияви, які відповідають загальноновизнаним стереотипам поведінки відповідної статі, і більш чи менш рішуче заперечують вияви, притаманні представникам статі протилежної. На користь теорій цього типу свідчить багато фактів про те, що одні й ті самі патерни поведінки можуть у різних культурах розглядатися як більше властиві чи то чоловічій, чи то жіночій статі і, відповідно, індивіди, які формуються в цих різних культурах, уже з раннього віку засвоюють певні патерни як притаманні саме їм – представникам своєї статі.

Сьогодні доволі очевидно є обмеженість теорій як одного, так і другого напрямку. Зрозуміло, що ані внутрішні чинники самі по собі, ані зовнішні обставини розвитку не можуть цілком самостійно й повноцінно визначати формування психологічної статі. Внутрішні спонукання можуть ставати частинкою суб'єктивного світу особи, тільки більшою чи меншою мірою виражаючись назовні, наражаючись на певну реакцію з боку середовища. Без такого вираження і реакції-відповіді ці внутрішні мотиви й вияви не можуть увійти в психічний статус особистості. З'являючись і не натрапляючи на жодну відповідь іззовні, вони просто зникають, вислизують, утрачають свою особистісну реальність.

У цьому контексті різноманітні варіанти заохочення і покарання з приводу індивідуальної поведінки у зв'язку з її відповідністю чи невідповідністю до статеворольових стереотипів – це яскраво виражені варіанти соціальних оцінок, які, проте, не вичерпують усього їхнього обсягу. Очевидно, заохочення і покарання несуть із собою особливо насичений і значущий комплекс символів, які відображаються індивідом і надають його поведінці відповідного статеворольового спрямування. Існує, проте, набагато ширше поле ознак, лише частину якого становлять ознаки заохочення статево відповідної та покарання статево невідповідної поведінки.

Проте навряд чи можна всю гаму інтерактивних контактів звести тільки до заохочень і покарань із боку оточення. Мабуть, доречніше було б говорити про ширшу категорію підкріплення, яке сигналізує індивідові про успішність або неуспішність його активності. А заохочення та покарання є тільки окремими випадками такого більш широкого контексту взаємодії із середовищем. У них до певної міри ігнорується активний статус самого суб'єкта, який виражає себе в інтерсуб'єктивний простір і ніби очікує на реакцію з боку партнерів. Ці реакції не повинні зводитися лише до заохочення й покарання, вони мають глибший підтекст і постають як структурні елементи загальної картини світу індивіда. Так, Г. Салліван зазначав, що прогрес у розвитку персоніфікації самости відбувається під дією двох чинників, першим із яких є факт, що дитина уявляє себе значущою фігурою своєї статі, другий чинник – це метод заохочення і покарання. Під дією цих чинників у дитини розвивається сприйнятливність до очікувань, які ставляться суспільством до представників її статі, а також відбувається засвоєння багатьох соціальних приписів [Салліван, 1999, с. 207–208].

Належить піти трохи далі. І внутрішні імпульси, що мають статеві ознаки, і зовнішні стимули на статево забарвлену поведінку суб'єкта зливаються для нього в цілісне поле ознак, у якому він бачить себе, фокусує, знаходить як фактора в специфічному середовищі. Навряд чи здатен індивідуальний суб'єкт чітко розрізнити свої внутрішні і “не свої” зовнішні впливи. У його взаємодії із середовищем ці впливи зливаються в єдину тканину притаманних йому суб'єктивних переживань у зв'язку з актуальним перебуванням у полі взаємодій. Якби відповідних статеворольових стереотипів у середовищі не було, то жодний суб'єкт не зміг би зорієнтуватися щодо своєї статевої належності. Відчуття і знання своєї статі беруться як результат взаємодії з іншими, які діють у відповідь на нашу поведінку. А позаяк у середовищі, до якого потрапляє індивід, статеворольові ознаки мають підвищену суб'єктивну значущість, то й, відповідно, уже від народження дитина засвоює їх як важливі для неї. (А. Адлер писав, що символізація через “чоловіче” і “жіноче” рано спадає на думку дитині [Адлер, 1995, с. 46]).

Реальність, яка передається дитині дорослими в процесі взаємодії, неминуче постає перед нею або в чоловічій, або в жіночій версії. Зрозуміло, що й у багатьох інших версіях також, але завжди та зокрема – у версії статево означеній, чи то більш однозначній, чи то мішаній. Якщо погодитися з тим,

що на початкових стадіях розвитку статева належність дитини зумовлює полегшено-оптимальний контакт з особою однієї з нею статі, то слід висувати, що хлопчики і дівчатка первісно по-різному засвоюють чоловічу і жіночу версії реальності. Коли згодом оточення починає вимагати від дитини дедалі визначенішої статевої поведінки і відповідним чином структурує її життя, засвоєння статево забарвлених версій стає ще більш чітким і значущим. (Утім, первісно засвоєні співвідношення навряд чи робляться від цього другорядними. Їхній базальний характер назавжди залишає за ними вирішальну міць у структуруванні особистісних підвалин).

Чоловіча і жіноча версії реальності, зазначають П. Бергер і Т. Лукман, є соціально визнаними: для хлопчика наперед визначеним є панування чоловічої версії, а для дівчинки – жіночої. Дитина дізнається про версію, яка належить іншій статі, настільки, наскільки її було опосередковано для неї значущими іншими протилежної статі, але вона не ототожнює її зі своєю версією [Бергер, Лукман, 1995, с. 271].

Зрозуміло, що оскільки чоловіча і жіноча версії реальності певним чином різняться між собою, то в їхньому впливі на дитину вони заходять у більш чи менш виражену конкуренцію. Це не єдиний можливий варіант конкуренції різних версій реальності: порівняно більшого значення може набувати конкуренція версій, які просто належать різним індивідам або індивідам із різних середовищ тощо. Проте й чоловічо-жіночі відмінності в поглядах на світ уже завдяки самій своїй наявності неминуче зіставляються й конкурують.

Ця конкуренція переважно не усвідомлюється ні носіями цих версій, ні, тим паче, самою дитиною. Доросла особа, яка переважно або виключно справляє на немовля початковий соціалізаційний вплив, транслює йому свою власну картину світу, і цю картину немовля відображає як єдино можливу. Відповідно статево зумовлені нюанси бачення світу дорослою особою також засвоюються як найбільш слухні. Якщо такою особою для дитини є (як здебільшого й буває) мати, то її жіноче світобачення виявляється первинним у житті кожної дитини – і хлопчика, і дівчинки. Водночас психологічно більш узаasadненим є положення про те, що дитина для якомога повноціннішого розвитку повинна мати інтенсивні впливи з боку представників обох статей і взаємодія цих впливів має характер не так конкуренції, як взаємодоповнення та взаємоспонування. Конкуренція – це вже вторинна, навіть третинна характеристика стосунків, які складаються в конкретному середовищі: батьківські і материнські впливи конкурують, якщо конкурують між собою батько і мати.

Натомість для самої дитини ці впливи початково не мають характеру таких, що можуть протистояти одні одним. Для неї це її малий універсум, цілісна картина її життя, і в цій картині одні впливи стають більш, інші – менш значущими, одні сильніше спонукають її до наслідування, інші слабше, одні викликають неусвідомлюване бажання ідентифікуватися, інші відштовхують від себе. Але ще більше для впливів одного і другого типу характерним є те, що вони зумовлюють сам психічний розвиток дитини.

(Адже й впливи, які ми можемо назвати “негативними”, також спричиняють розгортання індивідуальної суб’єктності).

Досить поширеними є культурно зумовлені уявлення про специфіку батьківської і материнської ролі у формуванні психологічної статі дитини. У найзагальнішому вигляді ця специфіка зводиться до того, що, як писав К. Юнг, батько постає як захист від небезпек зовнішнього світу, а мати – як захист від небезпек, що загрожують “із мороку душі” [Юнг, 1994б, с. 264]. При цьому батькова позиція в сім’ї найчастіше асоціюється з позицією владною, бо в сім’ї носієм влади є здебільшого батько. Таким чином, уже з найранішого віку влада розглядається як атрибут чоловічої статі, чоловічої поведінки. Відтак постає дилема: дитина повинна вирішувати, чому надавати перевагу – чи ознакам своєї власної статі, чи ознакам тієї поведінки, якій приписується *більша влада*.

В очах дитини безумовно привабливішою є та поведінка, яка забезпечує індивідові більшу кількість переваг у спілкуванні. Позаяк у більшості сімей такими перевагами диспонує батько або інший чоловік, то й дитяча увага повертається насамперед до засвоєння чоловічих зразків. Отже, уже дуже рано особи чоловічої статі отримують певну психологічну перевагу. Для того щоб засвоювати патерни поведінки, які забезпечують владну, домінуючу позицію, їм потрібно ставати “самими собою” – представниками їхньої ж чоловічої статі. Натомість для дівчаток існує проблема: чи йти шляхом найменшого опору і засвоювати жіночу психологічну сутність, чи спокуситися на досягнення домінуючих ознак взаємодії з іншими.

З розширенням кола осіб, із якими дитина взаємодіє, у неї з’являється можливість і потреба порівнювати різні версії реальності і в разі розходжень між ними віддавати перевагу одному з варіантів. Немовля ще не має здатності до такого вибору, але дитині ясельного, а ще більше дошкільного віку доводиться робити його доволі часто. За рівності інших умов перевага, очевидно, віддається світобаченню особи, яка в очах дитини посідає престижнішу позицію, виконує важливіші функції.

Загалом властивості своєї статі сприймаються і засвоюються легше й ефективніше, ніж властивості статі протилежної. (Це щось на зразок право- і ліворукості: діти, народжені ліворукими, потрапивши в культуру, зорієнтовану на праворуких, переймають більшість стандартних реакцій поведінки, при цьому в глибині душі залишаючись ліворукими, тоді як праворукі діти мають менше проблем у такому специфічному пристосуванні до середовища).

У найпоширенішому варіанті формування особистості на ранніх етапах розвитку має місце психологічний відхід від матері і приєднання до батька. Принципове значення цього процесу в контексті статевої ідентифікації випливає з того, що нібито однаковий розвиток хлопчиків і дівчаток виявляється первісно неоднаковим. Початково дівчатка ідентифікуються з особою своєї статі, що забезпечує їм додатковий психологічний комфорт і водночас фіксує психічний розвиток у жіночому

статусі. Згодом вони виходять у більш широкий простір взаємодії, де набувають досвіду спілкування з батьком – особою протилежної статі, але вже маючи засвоєну базальну жіночу психіку.

Натомість хлопчики, ідентифікуючись із матір'ю, виявляються позбавленими якихось мало відчутних, але важливих нюансів у впливах на біологічно чоловічу суб'єктність. Тому їхня особистість від самого початку формується як більш незадоволена в потребах, а відтак і більш суперечлива. Виходить, що вже первісний розвиток дитини зумовлює порівняно більші складності формування чоловічої особистості, ніж жіночої. Можливо, такий стан і лежить в основі так званого “принципу Адама”, який означає доконечність більших індивідуальних і соціальних зусиль для поставання повноцінної чоловічої особистості, ніж повноцінної жіночої [Кон, 1988а, с. 281].

Не можна достеменно сказати, що описаний характер розвитку є найбільш доцільним для формування особистості певної статі, але він є найбільш поширеним і типовим. Натомість усілякі інші варіанти раннього розвитку, як правило, породжують специфічні особистісні проблеми. Зокрема, у літературі, присвяченій аналізам неврозів, спричинених умовами формування в батьківській сім'ї, “почесне” місце займає проблема владної матері [Захаров, 1988]. Якщо в сім'ї домінує мати або, принаймні, її позиція видається дитині домінантною, то материна картина світу стає для дитини престижнішою і її засвоєння мотивується сильніше. Початкова ідентифікація з матір'ю виявляється надто сильним чинником розвитку і хлопчиків, і дівчаток, що ускладнює переорієнтацію з матері на батька, а також і на інших осіб. Така ситуація, порівняно з типовою, сплутує універсум значень, який переймається дитиною, у певному розумінні спотворює його.

Відтак дівчинка, перебуваючи в сильнішій, ніж “потрібно”, залежності від матері, утривалюється в стані такої собі базальної “наджіночності” і виявляється позбавленою можливостей формування в неї андрогінних ознак. Посилюється ймовірність формування однобоко-примітивної фемінінності. Хлопчик, який початково ідентифікується з владною матір'ю, також зазнає труднощів у пізнішій переорієнтації на батька, розвиток його маскулінності сповільнюється, а найбільше даються взнаки різні варіанти невротизації. І хлопчикам, і дівчаткам, що формуються в таких умовах, стає порівняно важче набувати ознак і властивостей упевненої в собі, позитивно владної особистості. Навпаки, їхній розвиток легше піддається виникненню різного роду впокорень та узалежнень.

Принципово інакшим, мабуть, є ще один варіант особистісного формування, коли первісно соціалізаційною істотою виявляється батько. Це варіант доволі рідкісний, через що в літературі описаний мало. Можна гадати, що формування дитячої особистості в таких умовах набуває якісної своєрідності (не обов'язково інакшої симетрично). Якщо припустити, що виховання немовляти займається “типовий” чоловік-батько, то в такому разі і хлопчики, і дівчатка мають зазнати серйозної депривації в чуттєво-емоційній сфері. Вони ризикують не отримати достатнього психологічного

тепла, емоційної близькості, у відповідь на які мало б розкритися їхнє психічне єство. Відтак важливі елементи початкового формування особистості може бути втрачено, що, відповідно, зумовить особистісну дисгармонію в майбутньому.

Тенденція прагнення до влади завжди більшою чи меншою мірою зумовлює засвоєння відповідних стереотипів. А. Адлер, наприклад, гадав, що в дитинстві завжди переважає тенденція до прориву від дівчачого послуху до хлопчачої впертості. Розвиток хлопчика відбувається під яскраво вираженим чоловічим впливом, із якого виростає типово чоловіча соціальна постава [Адлер, 1995, с. 44; Адлер, 1997ж, с. 111].

Утім, таку позицію можна вважати за дещо ідеалізовано-однобічну, оскільки перебування під цілковито чоловічим впливом – радше виняток, ніж правило для розвитку особистості хлопчика. Інша річ, що, імовірно, чоловічі впливи відображаються ним самим як більш потрібні для нього, але сприймаються вони як потрібніші, напевно, не тому, що це чоловічі впливи, а тому, що це впливи вагоміші, значущіші, престижніші. (До речі, абсолютизація таких впливів – не обов'язково благо для хлопчика. Наприклад, Е. Фромм зазначав, що син, для якого батькова любов – єдина, що йому дістається, стає рабськи прив'язаним до батька, його головна мета в житті – догодити батькові, і коли йому це вдається, він відчуває себе щасливим, задоволеним, захищеним [Фромм, 1992б, с. 160]).

Хлопчики під початковим батьківським впливом дістають можливість засвоювати чоловічу версію реальності, сприймати і приймати її як “свою”, але натомість їм загрожує певна емоційна недорозвиненість, неадекватне домінування раціонального модусу світобачення. Ще проблемнішою може бути ситуація формування дівчаток, оскільки їхня жіноча суб'єктність не отримує адекватних стимулів для розвитку, а засвоєння чоловічої версії реальності виявляється до певної міри психологічно чужим. Дівчинка опиняється в ситуації психологічної відсутності адекватного об'єкта ідентифікації, що стає потужним чинником майбутніх особистісних дисгармоній.

Стикаючись із матір'ю як найпершою в житті істотою, писав К. Юнг, хлопчик дедалі більше й більше підмічає її жіночність і несвідомо на неї відповідає. Таким чином, прості відношення ідентичності або протистояння постійно перехрещуються з чинниками еротичного притягування та відштовхування [Юнг, 1998е, с. 133]. Хлопчик, отже, виявляється приреченим на початкове відображення і засвоєння саме жіночих патернів поведінки. І якщо вище говорилося про первинну перевагу, яку дістають хлопчики у зв'язку з тим, що привабливіша владна поведінка приписується “їхній” чоловічій ролі, то в цьому випадку маємо якраз ознаку переваги дівчаток, бо їм не треба жодним чином протиставлятися первинним материнським впливам. Навпаки, що більше дівчинка ідентифікуватиметься з материнською особою, то краще розвиватиметься як представниця жіночої статі.

Оскільки хлопчик повинен спочатку ідентифікуватися з особою протилежної статі – матір'ю, то пізніше виникає потреба в його переорієнтації на батька. У П. Бергера й Т. Лукмана читаємо: “Малий хлопчик знає, що йому не належить жити в жіночому світі. Але він проте може з ним ідентифікуватися. Його “жіночність”, що виникає в результаті цього, може бути як “видимою”, так і “невидимою”. У кожному разі між його соціально приписаною ідентичністю і його суб'єктивно реальною ідентичністю існуватиме асиметрія” [Бергер, Лукман, 1995, с. 272]. Таким чином, внутрішні вияви хлопчачої, а потім чоловічої поведінки переплітаються із зовнішніми ознаками жіночої поведінки, засвоєної під впливом матері. І так поле символів, на які має реагувати дозріваюча хлопчача особистість, поєднує в собі символи і чоловічі, і жіночі. (У дівчаток такої суперечності спочатку немає). Якщо пізніше умови формування хлопчика не змінюються в бік збільшення питомої ваги чоловічих впливів, то суперечливий характер взаємодії хлопчика із середовищем стає ще більш очевидним.

“Принцип Адама” приписує хлопчикам неодмінність більших зусиль для формування особистості порівняно з дівчатками. Ці зусилля особливо потрібні там, де хлопчик має обмежену кількість чоловічих впливів. У жіночому оточенні, писав А. Адлер, хлопчик може ще більше прагнути мати чоловічий вигляд та перебільшувати свої чоловічі риси або, навпаки, рости жоноподібним [Адлер, 1997e, с. 139]. Таким чином, брак адекватних чоловічих впливів штовхає хлопчика в різні крайнощі: або в напрямі гіпермаскулінізації, або ж у напрямі фемінізації.

Особливо складно формується особистість хлопчика в умовах, коли статевої ролі і кратичні характеристики середовища переплітаються нетрадиційним чином. Насамперед ідеться про ситуацію, у якій хлопчика виховує владна й сувора мати. Найчастіше тут говориться про вплив такої ситуації на пізніший вибір сексуальної і шлюбної партнерки. Мається на увазі, що такий хлопчик вибирає сувору, владну жінку, якій залюбки підкоряється. Часом, навпаки, він шукає партнерку, яка б цілковито перебувала під його владою. У цьому разі його владна перевага може розглядатися як своєрідна компенсація почуття власної нижчости. Проте проблемність чоловічої особистості, сформованої в таких умовах, полягає не тільки в труднощах вибору адекватного типу партнерки. Тут має йтися про глибинну сплутаність символічного універсуму, невизначеність змісту статевого самоусвідомлення, не досить чітку ієрархію суб'єктивних сенсів та значень.

Дівчатка, ідентифікуючись із матір'ю, автоматично засвоюють риси, які надалі стануть частинкою їхньої жіночої психологічної статі. Якщо погодитися з тим, що жіноча поведінка має характеризуватися наявністю постав підлеглості й покірності, то немає особливих проблем у засвоєнні їх, адже бути залежним, підвладним, покірним безумовно легше, ніж претендувати і досягати владних позицій. Але, із другого боку, така безпроблемність і безконфліктність якраз і породжують загальну ситуацію

жіночої другорядності, підвладності, залежності від чоловіків. Дівчатка відразу формуються як менш самостійні істоти. Притаманні їм, як і хлопчикам, мотиви утвердження в середовищі або ігноруються, або караються, або деформуються в напрямі самоствердження типово жіночого. Тобто може не йтися про цілковиту відмову від домагань на певну владну позицію, але ці домагання мають реалізовуватися через досягнення переваги шляхом специфічно жіночого впокорення (про яке йдеться в розд. 1.3).

Символічна картина світу дівчаток звужується до меж найближчого середовища, середовище ж віддалене виявляється для них нерозчленованим, недиференційованим, чужим, таким, що згодом має перетворитися на малознайомий і малопривабливий для них чоловічий світ. Натомість неодноразово зазначалося, що дівчатка, які виховуються в середовищі, де немає або майже немає упереджень щодо жіночої повноцінності, формуються як упевненіші в собі, активніші і більше схильні до зайняття владних позицій особи. Проте навіть забезпечення таких умов усе одно не приводить до масштабної інверсії чоловічих і жіночих ролей.

Цьому є багато причин, насамперед соціальних (бо, власне кажучи, немає такого суспільства, де упередженість щодо жіночих можливостей була б мінімальною), але водночас не можна не зважати й на чинники суто біологічні. Наприклад, коли настає пора статевого дозрівання, імпульси дозріваючого жіночого організму примушують дівчину рахуватися з його істотними особливостями. Жіночий організм, призначений природою для народження й виношування дитини, захищає себе тим, що сигналізує про відмову від надмірної фізичної активності, про потребу більшої обережності в середовищі, і відтак дівчина опиняється в ситуації, де символи активної самореалізації, утвердження в середовищі поєднуються з інтрапсихічними нахилами до обережності, пасивності, упокорення. І в результаті цього більшість і тих дівчат, яким притаманний високий рівень маскулінності, усе-таки вирішальним чином залишаються при фемінінній поведінці і загалом у суспільстві, і зокрема в стосунках із чоловіками, хоча їхні статоворольові постави істотно відрізняються від постав дівчат і жінок, які від самого початку не виявляли зусиль у напрямі засвоєння маскулінних зразків.

Отже, як і для хлопчиків, для дівчаток також існує специфіка утворення символічного поля взаємодії, у якому поєднуються та химерно переплітаються символи статевої належності із символами кратичних співвідношень. У формуванні дітей обох статей має місце явище, яке Адлер назвав психічним гермафродитизмом дитини [Адлер, 1995, с. 47]. Е. Нойманн говорить про збереження і тільки поступове долання в дитині початково гермафродитного характеру людини [Нойманн, 1998, с. 139–140]. У зв'язку із цим показовим є самий перенесення терміна, що означає суто біологічне порушення, на характеристику психічного світу дитини. Психічний гермафродитизм, очевидно, мав би розцінюватися як негативне явище, що заважає формуванню повноцінної особистості. Проте із цим можна було б погодитися, якби вважати, що адекватна чоловіча поведінка має бути суто маскуліною, а жіноча – фемініною.

Сучасна ж психологія виявляє набагато більшу прихильність до теорій андрогінності, що означає взаємодоповняльність чоловічої і жіночої психіки, коли чоловіки мають посідати певну частину рис, що традиційно вважаються за жіночі, а жінки, відповідно, частину чоловічих рис [Кочарян, 1996]. Коли ж за цими статеві визначеними ознаками вбачати ще й наслідок дії кратичного чинника, то тим паче стає очевидною інтерсуб'єктивна відносність протиставлення маскулінності і фемінінності.

Отже, психологічна стать індивіда визначається не біологічними або соціальними чинниками і навіть не самими цими чинниками водночас. Найістотнішим тут є поєднання виявів біологічної та соціальної природи в процесі їхнього відображення в індивідуальному суб'єктивному просторі, що виникає, формується та розвивається в поле суб'єктивних значень у дискурсі інтерсуб'єктивної взаємодії. Поза такою взаємодією індивідуальна суб'єктивність (або її потенційно статеві фрагменти) залишається "річчю в собі", не розгортається у відповідному напрямі. Інтерсуб'єктивна взаємодія, і тільки вона, забезпечує наповнення відображуваних статеві спрямованих виявів біологічного і соціального значущим символічним змістом.

Зі статеворольовим визначенням індивіда конкурують інші дискурси інтерсуб'єктивної взаємодії, зокрема владно-підвладний. Статеворольові і владні характеристики складно поєднуються та взаємно зумовлюються в процесі набуття індивідом властивостей психологічної статі. Нарешті, і сама символічно відображувана належність до тої чи тої статі набуває для індивіда характеру впливового, за певними ознаками – владно-підвладного, чинника.

Таким чином, формування статевої ідентичності в основних рисах виявляється аналогічним формуванню особистості як такої. Ідеться про те, що для формування особистості потрібен, з одного боку, більш-менш повноцінний біологічно людський індивід, а з другого – соціальні чинники, що впливають на нього і зумовлюють поставання особистості. Так само для формування психологічної статі потрібен, по-перше, людський індивід певної статі – чоловічої або жіночої, а по-друге – соціалізаційні впливи, які сприяють або протидіють повноцінному розгортанню статевої належності. Біологічні передумови статевої ідентичності мають, за суттю, потенційний характер і можуть розвинути тільки завдяки постійному опосередкованому відображенню їх самим індивідом у взаємодії з іншими особами.

* * *

У результаті тривалого повторного відображення особистісних характеристик у процесі інтерсуб'єктивної взаємодії вичленовуються ті з них, які ймовірніше пов'язуються з поведінкою осіб тої чи тої статі. У такий спосіб формуються статеворольові стереотипи як домінантні патерни статево визначеної поведінки та панівні уявлення про їхню відповідність до належної статевої ролі.

Порівняно вища суб'єктивна значущість саме статеворольових стереотипів зумовлюється, по-перше, своєрідним приємним внутрішнім

резонансом, хвилюючими переживаннями, пов'язаними із сексуально нюансованим задоволенням, а по-друге – із підвищеною табуїзованістю сексуальних переживань, що додає їм емоційного напруження.

Проблемність статевої сфери людини насамперед пояснюється свідомо-опосередкованим характером людської психіки. На відміну від тварин, де сексуальне життя не усвідомлюється й не рефлексується, у людини статево-рольова сфера (як, утім, і всі інші) зазнає істотних рефлексивних трансформацій. Ідеться не тільки про кількість статевих контактів, що значно перевищує потрібну для продовження роду, а й про суб'єктивну значущість цієї сфери в житті людини, яка виходить далеко за межі й продовження роду, й отримання сексуального задоволення як такого.

Якщо у тварин статевий розвиток відбувається майже виключно як розгортання генетичних особливостей за порівняно незначного впливу середовищних чинників, то в людини нібито аналогічне розгортання генетично закладених статевих властивостей істотно трансформується під впливом оцінних ставлень оточення. Внутрішні біологічні чинники статево-рольового розвитку поєднуються із зовнішніми, що несуть із собою соціальне опосередкування, результатом чого й стає формування свідомої статево визначеної особи.

Утворюється великий простір додаткової активності, у якому особа має самовизначитися і крізь який мусить проєкувати себе в інтерсуб'єктивний простір. Відтак інтерсуб'єктивність наповнюється вагомих статевим змістом, способи й вияви статево визначеної взаємодії соціально фіксуються, набувають визнання в культурному просторі суспільства. Так утворюються гендерні стереотипи, що функціують на соціально-культурному рівні людських стосунків. В основі їх лежить соціально-функційна поділеність статей, але їхній зміст настільки абстраговано та культурно опосередковано, що цей зв'язок радше розуміється або домислюється, ніж відображається як атрибутивний.

Найвідчутніше на статево-рольове формування особи з боку соціуму впливають оцінки, які означають заохочення статево відповідної і покарання статево невідповідної поведінки. Ці та безліч інших оцінок поступово опосередковують чоловічі і жіночі ознаки, надають їм символічного оформлення та поєднують у цілісне символічне поле статево-рольових характеристик. Така символізація стосується не тільки ознак назовні виявленої поведінки, а й внутрішніх ментальних характеристик світобачення.

Результатом інтеракційного залучення особи стає вироблення в неї чоловічої або жіночої версії реальності. Ці версії не є цілком дихотомічними, між ними існує безліч перехідних варіантів, і формування їх в особи відповідної статі є не наперед визначеним, а лише ймовірнішим. Так само й конкуренція статей у впливі на особу може набувати вигляду конкуренції чоловічої і жіночої версій світобачення. І подібно як у суспільстві “сильніша” стать має більше шансів на утвердження й упровадження саме тих гендерних стереотипів, які для неї психологічно комфортніші, так і в дитинстві

привабливішою виявляється версія сильнішої особи. Отже, конкуренція чоловічих і жіночих впливів на дитину перебивається конкуренцією сильних і слабких осіб із її оточення.

Об'єктивно однакові, а суб'єктивно дзеркально протилежні умови статевої ідентифікації хлопчиків і дівчаток за будь-якого варіанту сімейного чи позасімейного виховання результують набуттям й об'єктивно, і суб'єктивно різних статеворольових властивостей та характеристик психологічної статі. До таких об'єктивно-суб'єктивних обставин статевої ідентифікації належать послідовність ідентифікації з найбільш значущою особою (спочатку – із матір'ю, а згодом – переорієнтація на батька), евентуальний брак однієї з таких осіб (або й обох), надмірна патологічна ідентифікація з матір'ю або батьком, неадекватний розподіл владних і підвладних ролей у сім'ї тощо.

Усі ці умови й чинники творять індивідуально-неповторну конфігурацію обставин, у яких відбувається статева ідентифікація дитини, і приводять, урешті-решт, до утворення індивідуального суб'єктивно-символічного поля, у якому статевої властивості самовідчуття, саморозуміння та відображення дійсності мають і суто індивідуальну, і статеворольову, і владно-підвладну специфіку.

У кожному варіанті процесу статевої ідентифікації формувальні чинники мають специфічну владу над індивідом. За наявності об'єкта статевої ідентифікації може йтися про його владний вплив на індивіда, а ще більше – про вплив суб'єктивного образу такого об'єкта. У разі браку об'єкта індивід опиняється під владою об'єктивно-суб'єктивних вимог ситуації, які спонукають його вдаватися до замісних відображень у процесі вироблення статево забарвлених наставлень щодо дійсності та свого місця в ній.

Статева ідентифікація істотно визначає формування індивідуального суб'єктивного простору, у якому не просто займає вагоме місце поряд із владно-підвладними характеристиками взаємодії суб'єкта зі світом, а й сама виявляється пронизаною цими характеристиками, утворюючи цілокупний статево-кратичний масив символічних ознак індивідуального буття як результат статево значущої інтерсуб'єктної взаємодії.

5.3. Владно-підвладні параметри жіночого і чоловічого

Загалом перелік відмінностей між чоловічою і жіночою психікою є дуже об'ємним [Ильин, 2002, с. 100–176, 375–387; Эриксон, 1996б, с. 277–307]. Узагальнення описуваних характеристик дає змогу скоротити його і визначити кілька основних пунктів, що звичайно розглядаються як найголовніші з погляду статевого диморфізму. Інтерес багатьох дослідників до статевої відмінностей є очевидним наслідком непересічного значення цієї проблеми, якого надається їй у масовій свідомості. Відповідно психологи, намагаючись задовольнити запити громадян, приділяють особливу увагу співвідношенню чоловічих і жіночих рис. Є чимало теоретичних схем, які намагаються узагальнити та відобразити особливості чоловічого і жіночого

характеру, чоловічої і жіночої поведінки. Аби уникнути спокуси надмірного заглиблення в перелік безлічі присвячених цьому питанню концепцій, зіпрімося на класифікацію А. Монтворі, згідно з якою можна говорити про чотири основні групи відмінностей у психології чоловіків і жінок [Куницяна и др., 2001, с. 438–440].

Перша група відмінностей віддзеркалює основне домінантне співвідношення між чоловічою і жіночою позицією в суспільстві: чоловік *домінує*, жінка *підпорядковується*, чоловік – істота незалежна, жінка – істота узалежнена. У взаємодії з іншими особами чоловіки частіше прагнуть здобути незалежний статус, тоді як жінки віддають перевагу взаємозалежностям. Чоловіків більше приваблює можливість здійснювати контроль за поведінкою партнерів із взаємодії, жінкам сильніше імпонує можливість досягати порозуміння. Відтак усі ознаки й символи незалежної поведінки сприймаються як такі, що первісно притаманні чоловікам, і навпаки, символи поведінки залежної – як природно властиві жінкам.

Відхилення від такого усталеного порядку викликає здивування, спротив, нерозуміння. Воно ніби порушує усталений символічний універсум і спонукає індивіда певним чином коригувати своє місце в цьому універсумі, змінювати власну поведінку, щоб усунути виниклі недоречності, або ж унести корективи в структуру самого універсуму. Перше трапляється частіше, воно легше й доступніше, друге відбувається складніше. Таким чином, маємо ще один аспект такої “непомітної” влади універсуму, системи значень і сенсів над індивідом.

Прагнення чоловіків до незалежності поєднується з відповідним браком у них емпатійних здатностей. При цьому, зазначає Ш. Берн, дані про статеві відмінності в емпатії та емпатійності, отримані шляхом самооцінки, указують на сильніші статеві відмінності, ніж заміри фізіологічних показників. Це, на її думку, усього-на-всього свідчить про менший досвід чоловіків у сфері емпатійної чуйності, який складається під впливом соціальних стереотипів, і в результаті чоловіки просто не знають, як реагувати на емоційний дискомфорт іншої людини [Берн, 2001, с. 103, 121].

Друга група відмінностей традиційно є найбільш очевидною і найчастіше відзначаваною. Ідеться про *напористість*, *самовпевненість* чоловіків, їхню орієнтацію на *контроль* і ніби дзеркально відображену орієнтацію жінок на *взаємодію*, *взаєморозуміння*. Адлер зазначав, що чоловічими рисами найчастіше видаються сила, велич, перемога, грубощі, жорстокість, насильство, активність. Загалом же чи не за основну чоловічу чесноту вважається прагнення вищості. А жіночими є протилежні властивості: підпорядкованість, почуття слабкості й нижчості, почуття власної упослідженості, схильність до нервових реакцій [Адлер, 1995, с. 46; Адлер, 1997ж, с. 113].

За К. Юнгом, утіленням чоловічих рис є сміливість, наполегливість, незламність і непохитність волі, революційний дух. А для жінок особистісні стосунки важливіші й цікавіші, ніж об’єктивні факти та їхні взаємозв’язки [Юнг, 1994б, с. 275; Юнг, 1998е, с. 134]. Е. Фромм приписував чоловічому

характерові здатність долати перешкоди і керувати, активність, дисципліну, заповзятливість, натомість жіночому – плідно сприймати, опікуватися, бути витривалим, по-материнському ставитися до людей [Фромм, 1992б, с. 129]. Т. Титаренко описує різницю в спрямованості й стилі життєвих домагань чоловіків і жінок [Титаренко, 2003б].

Часто говориться й про порівняно вищий рівень агресивності чоловіків, ніж жінок. Чоловіча агресивність трактується як природжена біологічна особливість чоловічого тіла чи психіки або ж пояснюється перебігом інтерсуб'єктивних взаємодій, у яких більші розміри тіла та більша фізична сила спонукають чоловіків удаватися до такого легкодосяжного й нескладного (примітивного) способу здобуття переваги, як агресія. Це друге, більш соціальне ніж біологічне, пояснення підкріплюється й тим, що в жінок частіше спостерігаються непрямі варіанти агресії: брак об'єктивних підстав бути відверто агресивним спонукає індивіда вдаватися до складніших, завуальованих форм агресії.

Ш. Берн підкреслює, що агресія – це єдина соціальна поведінка, для якої існують докази цілком явних статевих відмінностей [Берн, 2001, с. 109]. За багатьма іншими даними симптоми агресії значуще частіше виявляються не тільки в дорослих чоловіків порівняно з жінками, а й у малих хлопчиків порівняно з дівчатками, навіть у немовлячому віці. Звичайно, можна вважати, що такі відмінності є основною біологічною передумовою формування пізніших статевих відмінностей. Проте на цю справу можна поглянути й з іншого боку: чи не є основною причиною формування відповідних соціальних стереотипів саме відображення по-різному вираженої агресивної поведінки хлопчиків і дівчаток? Мається на увазі, що потенційна агресивність хлопчиків відображається як апріорі притаманна їм властивість, невід'ємний атрибут чоловічої психіки. Натомість нібито менша агресивність дівчаток, відповідно, набуває статусу сигналу про те, що дівчача, дівоча і жіноча психіка не претендує на підвищену агресивність, а відтак і не може розглядатися як здатна домінувати. Через це, зауважує Берн, чоловіки постійно опиняються в ситуаціях, які вимагають від них вияву сили, незалежності, владності, прагнення до змагання, тоді як від жінок вимагається емпатійна чуйність [там само, с. 103].

Якщо підвищена агресивність чоловіків є опосередкованим результатом більшої фізичної сили та маси порівняно з жінками, якщо проста, примітивна агресія, що йде з боку великого розмірами та фізично сильного індивіда, дає швидкий результат, то індивід фізично слабкий повинен, натомість, застосовувати менш прямі способи завоювання переваги. І відтак, зазначає Берн, фізично слабші жінки частіше вдаються до непрямой агресії, ніж чоловіки [там само, с. 110]. Відповідно частіше уникання жінками прямої агресії відображається оточенням як ознака невластивості агресивної поведінки особам жіночої статі. Таким чином, у когнітивному просторі взаємодійних індивідів формуються стереотипні ознаки агресивності чоловічої статі та неагресивності жіночої, емпатійності жіночої статі та неемпатійності чоловічої.

Відносність таких уявлень є досить очевидною, бо навряд чи можна відмовити чоловікам в емпатійних здатностях, так само як цілковито ігнорувати ознаки жіночої агресивності. До того ж, відомо, що фізично слабкі чоловіки частіше вдаються до непрямой агресії порівняно з фізично сильними чоловіками, тобто засвоюють ознаки нібито жіночої поведінки, хоча у своїй основі ця поведінка не є жіночою або чоловічою: вона є поведінкою сильної або слабкої істоти. Тому слід радше погодитися з Р. Бероном і Д. Ричардсоном у тому, що чоловіча і жіноча агресії просто різні: чоловіча – більш пряма й інструментальна, жіноча – більш непряма та експресивна [Бэрон, Ричардсон, 1997, с. 220–225].

Коли мова заходить про третю групу відмінностей між чоловіками і жінками – *когнітивних*, то тут зусилля було здебільшого спрямовано на з'ясування того, яка стать є інтелектуальнішою. Якщо певні відмінності знаходилися, то це були, як правило, відмінності на користь чоловічої статі. Але частіше зазначалося, що переваг у самому рівні інтелектуального розвитку не має жодна стать. Може йтися радше про дещо різну структуру інтелекту. І, таким чином, чоловікам частіше приписуються переваги в просторових і математичних, а жінкам – у комунікативних і мовних здатностях. А позаяк у більшості інтелектуальних тестів математичні завдання мають велике значення, то, відповідно, чоловікам удавалося набрати більшу кількість балів. Що ж стосується кращих вербальних здатностей жінок, то в тестах їх здебільшого не вдається виявити повноцінно, оскільки ті являють собою короткочасні завдання і, як правило, не дають простору для вербального красномовства.

Якщо вести мову про відмінності в способі відображення чоловіками і жінками інтерсуб'єктної взаємодії, то саме ця група відмінностей набуває особливого значення. Вона може свідчити про те, що дискурс взаємодії для чоловіків має схематичніший характер, у ньому чіткіше виділяються вузлові пункти, ментальна карта є дискретнішою. Натомість для жінок простір взаємодії постає менш розчленованим, окремі його елементи виявляють більшу пов'язаність між собою, мають більшу кількість зв'язків, що не перебувають у такій чіткій ієрархії, як у чоловічому відображенні. Чоловічий дискурс взаємодії чіткіший, логічніший, схематичніший і водночас більш спрощений, примітивний. Жіночий дискурс багатший, складніший, розгалуженіший та водночас хаотичніший, заплутаніший. І через це він має дещо менше ознак власне дискурсу, ніж дискурс чоловічий.

Четверта група відмінностей полягає в тому, що чоловіки віддають перевагу *абстрактнішій моралі*, тоді як жінки – *моралі ситуативнішій*. За Ф. Ніцше, у справжньому чоловікові приховане дитя, воно хоче бавитися, справжній чоловік поривається до небезпеки й гри [Ніцше, 1993б, с. 66]. Чоловікам властиве нібито менш серйозне ставлення до життя, їх сильніше вабить несправжність, удаваність, штучність. Жінки ближчі до психологічної суті, для них те, що відбувається навколо, є вагомим, ніж для чоловіків. Тому чоловіки легше жертвують обставинами і самими собою, ніж жінки. Чоловікам ніби вдається відійти далі від свого тіла, від первинних, вітальних

потреб. Жінки більшою мірою прив'язані до свого організму. Е. Дюркгайм писав, що смаки чоловіка, устремління його і настрої значною мірою мають колективне походження, тоді як ті самі риси його дружини безпосередньо пов'язані із впливом організму [Дюркгейм, 1998, с. 496].

Чоловіки менше схильні бути конформними, оскільки вони з більшою ймовірністю розглядають інакодумство як спосіб вираження своєї компетентності. Жінки, навпаки, схильні вважати за ознаку компетентності вміння співпрацювати та досягати згоди [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 80]. Таким чином, для чоловіків компетентність – це щось абстрактніше, ніж для жінок, вона більше має характер виходу за межі конкретної взаємодії і навіть протиставлення їй. Для жінок компетентність безпосередньо пов'язана з процесом взаємодії. Чоловікам властивіше займати нонконформістську позицію, жінкам – позицію співпраці. У змісті чоловічої ментальності виразніше простежуються абстрактні компоненти, тоді як у змісті жіночої – ситуативні.

Відомими є більша компетентність чоловіків у просторово-часових, абстрактно-логічних, опосередкованих сферах відображення дійсності, їхня прихильність до ігрових, творчих, нестандартних способів взаємодії із середовищем. Жінкам, натомість, легше даються ті сторони дійсності, що пов'язані із суб'єктивним відображенням, у якому найбільш значущими виявляються безпосередні переживання, емоційно-чуттєві оцінки, актуалізація психічного єства – власного і найближчих осіб. (З погляду філософії статі екзистенційна чоловічість може трактуватися як духовність, а екзистенційна жіночість – як душевність [Хамітов, 2000]).

Узагальнена оцінка зазначених відмінностей приводить до підтвердження усталених стереотипів, які стосуються відмінностей між чоловіками і жінками. Найзагальніше можна сказати, що особа чоловіка постає як самостійніша, активніша, розумніша і шляхетніша. Жіноча особа – це втілення залежності, пасивності, обмеженості та дріб'язковості. Реалії соціального життя дають чимало підстав для констатації такого роду відмінностей, проте не слід забувати важливої обставини, що сам психологічний аналіз таких відмінностей, майже без винятку робився чоловіками.

Якщо припустити, що між чоловічим і жіночим баченням світу справді є важливі, можливо, принципові відмінності, то стає очевидним, що чоловікам просто не дано збагнути багато чого такого, що є в жіночій психіці. Адже недаремно К. Юнг гадав, що жінка зі своєю, такою не схожою на чоловічу, психологією є джерелом інформації про речі, недоступні чоловікові [Юнг, 1994б, с. 253]. Те саме можемо сказати й про жінок. Юнг писав: як жінці часто бувають зрозумілими речі, до яких чоловікові ще довго брести потемки, так само й у чоловіка є сфери досвіду, які для жінки перебувають у тіні нерозрізнення [там само, с. 275].

Тому можна гадати, що коли б психологічну науку розвивали переважно жінки, то ми мали б проблему з позитивною оцінкою чоловічої психіки. Адже пояснювала К. Горні неймовірне напруження творчого пориву

чоловіків їхньою компенсацією почуття власної малоцінності в народженні живих істот. Потреба чоловіків применшувати значення жінок незрівнянно сильніша, ніж відповідна потреба в жінок, бо надзвичайно сильною є заздрість, яка це прагнення породжує [Хорни, 1993д]. А Дж. Батлер у більш сучасному науковому контексті просто заперечує саму гендерну сутність жінок або чоловіків, наполягаючи лише на відчуженні себе жінкою або чоловіком [Жеребкін, 2003]. Проте склалося так, як склалося, і відтак у більшості порівняльних досліджень чоловіки “здобувають” інтелектуальну та моральну перевагу над жінками.

Ця позірна чоловіча перевага зумовила появу низки психологічних теорій, які намагалися зорієнтувати аналіз відмінностей у напрямі доведення жіночої пустоти, порожнечі, браку суті. Перевага чоловічої психіки над жіночою більш чи менш беззастережно визнається в межах позитивістського світогляду.

Одним із найвиразніших утілень такого підходу стала концепція О. Вайнінгера, згідно з якою тільки чоловік може бути суб'єктом власного існування, тільки чоловік має душу, посідає свідомість, керує своїм життям. Жінка – об'єкт чоловічих впливів, істота бездушна й несвідома, життя якої визначається чоловіком. Чоловік живе свідомо, жінка – несвідомо. Жінка отримує свою свідомість від чоловіка, функцією чоловіка щодо жінки є перетворення несвідомого на свідоме. Жінка позбавлена свого Я, індивідуальності, особистості, свободи, характеру та волі. У неї немає ні існування, ні сутності, немає буття. Відношення між чоловіком і жінкою – це відношення між суб'єктом та об'єктом, між формою і матерією [Вейнінгер, 1992].

Така категорична апологетика чоловічої переваги не властива сучасній науці. У ній взаємодіють і конкурують дві тенденції. Перша полягає у визнанні *відносної чоловічої переваги*, насамперед у соціально значущих сферах, яка й пояснюється більшою помітністю цих сфер, їхньою виразнішою продуктивністю з погляду розвитку соціуму. Друга тенденція наполягає на психологічній і соціальній *рівності статей*, а йдеться тільки про їхню своєрідність в окремих сферах активності та істотну психологічну і соціальну взаємодоповняльність. Ця друга тенденція особливо активно підтримується представниками феноменологічних та гуманістичних концепцій. І сьогодні спостерігається дедалі наполегливіший відхід від надто прямолінійних констатацій чоловічої переваги, обстоюється специфіка жіночої психіки не як малоцінної порівняно з чоловічою, а як якісно своєрідної.

Типові відмінності чоловічої і жіночої психіки поширюються й на *сексуальну* сферу. Найчастіше виділяються ознаки двох типів. Чоловіча сексуальність, по-перше, має виразніше спрямування на об'єкт, а по-друге, займає автономніше місце в інтрапсихічному світі. Посилюючись, сексуальна потреба дедалі більше домінує над іншими потребами, а з її задоволенням поступається місцем перед ними. Натомість жіночій сексуальності за обома цими аспектами притаманною виявляється більша суб'єктивна значущість. У

спрямованості на об'єкт сексуального інтересу більше, ніж для чоловіків, значення мають власні оцінки й ставлення, а місце сексуальності в психічному світі є менш автономним, менш чітко окресленим і тісніше пов'язаним з іншими сферами психіки [Говорун, Кікінежді, 1999; Zimbardo, Ruch, 1975]. Утім, є припущення, що не менш особистісне ставлення до сексуального об'єкта притаманне й чоловікам [Morgan, 2003].

Аналізуючи відмінності між чоловічою і жіночою сексуальністю, О. Вайнінгер зазначав, що чоловік щодо жінки відіграє пошукову, наступальну роль. Жінка самостійно не існує, її існування зумовлюється наявністю чоловіка. І в сексуальній сфері існування жінки визначається виключно статевим почуттям. Жінка розцвітає тільки в статевому житті, у сфері статевих актів і розмноження, у ставленнях до чоловіка й дитини, тоді як чоловік не є виключно сексуальним [Вейнінгер, 1992, с. 91–92].

В оцінці жіночої сексуальності найчастіше виділялися два її основні типи. Зокрема, за Вайнінгером, це „жінка-мати” і „жінка-повія”. Центром тяжіння для повії є чоловік, для матері – дитина. Дійсність лежить між двома цими типами [там само, с. 228, 233]. Статус жінки-матері дає їй змогу відчувати свою перевагу над чоловіком. І навпаки, жінка-повія більшою мірою перед чоловіком упокорюється, оскільки задоволення її статевих потреб безпосередньо залежить від чоловічої уваги. Майже про це писав і Ф. Ніцше, який, не виділяючи чітко двох типів, зазначав, проте, що жінка щаслива, коли скоряється чоловікові з усієї любови, і водночас чоловік для жінки – лише засіб, а метою завжди є дитина [Ніцше, 1993б, с. 66–67].

Зрозуміло, що ці два типи стають очевидними тільки в разі крайньої вираженості того чи того з них. У реальному житті сексуальність жінки є складним поєднанням двох основних тенденцій, як і багатьох інших. Статеве життя – частина особистості, зазначав Г. Салліван. Уникаючи його, людина не зможе значно просунути шляхом особистісного розвитку [Салліван, 1999, с. 249]. За В. Райхом, якщо жіноча сексуальність придушується, тоді, на протиположність сексуальній функції жінки, потрібно ідеалізувати материнство [Райх, 1997а, с. 123].

Відтак для чоловіка сексуальність виявляється ніби рядоположною з іншими сферами активності, тоді як для жінки вона більшою мірою зачіпає її психологічну суть. Два основні жіночі типи, виділені Вайнінгером на основі нібито об'єкта, до якого тяжіє жіноче єство, насправді виявляються результатом жіночого самовираження в просторі суб'єктивно значущої взаємодії з оточенням.

У контексті вивчення жіночої сексуальності не можна ігнорувати й ще один вектор її існування. Ідеться про наявність чоловічого, мужнього, маскулітного в жіночій психіці. Для О. Вайнінгера здатність жінки до емансипації ґрунтується на тій частині мужності, яка в неї є: ця мужність є умовою більш високої та розвинутої структури жіночої психіки [Вейнінгер, 1992, с. 68–70]. Тобто чоловічі риси, чоловіча сутність не притаманні „нормальній” жінці. Вони тільки можуть мати в неї певний ступінь

вираженості, завдяки чому жінка стає ніби трохи повноціннішою, ніж коли б вона була просто звичайною жінкою.

Суперечливий характер людської сексуальності неодноразово спонукав дослідників до пошуку в сексуальній сфері індивіда ознак, притаманних протилежній статі. Зокрема, за К. Юнгом, важливі характеристики протилежної статі становлять глибинну основу людської психіки. Юнг наділяв жіночу психіку таким собі квазічоловічим утворенням анімусом – архетипом, який із глибини жіночого ества ніби генерує жіночу суб'єктність і сексуальність, править за підставу, на якій вибудовується і від якої віддзеркалюється жіночність. Посилення впливу анімусу розширює простір активності і взаємодії жіночого суб'єкта, надає його активності “чоловічих” властивостей. Анімус у жінок – це компенсаторна фігура, яка має чоловічий характер, це свого роду осад досвіду, здобутого предками жінки з приводу чоловіка [Юнг, 1994б, с. 274–279]. Отже, анімус ніби виводить жінку з її суб'єктивного внутрішнього буття, вивертає її назовні, скеровує в простір взаємодії – не вузької, безпосередньої, а ширшої, розгалуженішої.

О. Кочарян зазначає, що маскулітність жінок негативно пов'язана з адаптацією за рахунок її психічної складової і позитивно – із соціальним аспектом адаптації – прийняттям інших [Кочарян, 1996, с. 34]. Таким чином, посилення анімусу в суб'єктивному статусі жінки принципово змінює дискурс її світобачення. Жінка у своїх відношеннях із середовищем стає подібнішою до чоловіка. Тут принциповим залишається питання: чи це справді тільки наслідок впливу анімусу, який ніби вириває з глибин жіночої психіки і тим самим додає їй маскулітності (і свідомість у жінок, отже, залишається суто чоловічою, як пише Е. Нойманн [Нойманн, 1998, с. 66]), чи це вияв природної здатності жіночої психіки в багатьох істотних аспектах бути аналогічною психіці чоловічій?

Погордлива оцінка жіночої психіки логічно пов'язується з визнанням первісної переваги психіки чоловічої, її самодостатності. У такому разі немаскулітні вияви чоловічої психіки й поведінки залишаються фактично без пояснення: їх не можна пояснити ані розвитком жіночих елементів у чоловічій психіці, бо їх там нема, ані впливом жіночого оточення на чоловіка, бо тільки чоловік може по-справжньому впливати на жінку, а не навпаки.

У цьому відношенні принципово інакшою була позиція Юнга, який говорив і про наявність аніми як архетипу чоловічої психіки, аналогічного жіночому анімусові. Поставання чоловічої особистості відбувається шляхом віддзеркалення і протиставлення своїй глибинній жіночності, яка не розвивається, не перетворюється на домінуючу, але постійно дається взнаки, спонукаючи формування власне чоловічих властивостей.

Аніма – це успадкований колективний образ жінки в несвідомому чоловіка, за допомогою якого він осягає жіночу природу. Персона чоловіка, ідеальний образ того, яким він повинен бути, компенсуються всередині жіночою слабкістю. Комплекс аніми виникає шляхом асиміляції матері,

нормальної та повсюдно існуючої, у передіснуючу жіночу частину архетипу [Юнг, 1994б, с. 256, 261; Юнг, 1998а, с. 118]. Така асиміляція дуже сильно скидається на узалежнення материнського типу. Це узалежнення, з одного боку, може трактуватися в дискурсі статеворольових співвідношень як протилежна чоловічій суті частина жіночого, а з другого боку, її можна розглядати як первинний вияв панування і впокорення. Усевладна мати домінує над новонародженою людською істотою і вселяється в неї як спонука до панування, і ця сама всевладна мати вимагає від новонародженого підкорення їй самій.

Аніма, анімус та інші подібні до них структури є категоріями гіпотетичними, такими, наявність яких інтуїтивно відчувається, але не може бути доведена остаточно. Натомість є підстави пояснювати міжстеві відмінності не тільки природою сексуальності, а й різними кратологічними характеристиками чоловічої і жіночої психіки й поведінки. На початкових стадіях особистісного поставання стевий і кратичний розвиток відбуваються настільки цілісно і взаємопов'язано, що їх слід розглядати радше як дві сторони, аспекти єдиного процесу формування. Пізніше, коли стеворольова і владно-підвладна сфери стають відносно автономними одна від одної, на їхній розвиток істотно впливають стереотипи соціального оточення, у яких, як правило, стевово визначена поведінка має кратичне забарвлення, а владно-підвладні особливості взаємодії часто-густо характеризуються за стеворольовими параметрами.

Отже, виходить, що засвоєння аніми для чоловіка від самого початку відбувається в парадигмі владно-підвладних узалежнень. Можна підкреслювати, як це робив Юнг, що аніма – це несвідоме жіноче єство чоловіка, а можна вважати, що аніма – вияв первинних узалежнень, той рівень первинних реакцій і відповідей на світ, який дає дитині змогу зайти у взаємодію з навколишнім середовищем, водночас підпорядковуючи його собі і себе йому. За Юнгом, аніма – щонайважливіший чинник у психології чоловіка, де завжди діють емоції та афекти. Вона посилює, перебільшує, підробляє та мітологізовує всі його емоційні ставлення [Юнг, 1998а, с. 119]. Таким чином, в основі “чоловічого”, раціонального впорядкування світу лежить потужний емоційно-іраціональний чинник узалежнення. Така двоїстість взаємодії зі світом властива і чоловікам, і жінкам. Причина цієї перевернутості свідомого і несвідомого в чоловічій та жіночій психіці, на думку Юнга, – недостатнє або зовсім відсутнє визнання внутрішнього світу, що автономно протистоїть зовнішньому та висуває такі самі серйозні вимоги щодо адаптації, як і зовнішній світ [Юнг, 1994б, с. 279].

Якщо погоджуватися з логікою Юнга та акцентувати саме стеві співвідношення, то належить визнати вагомність дзеркальності свідомо-несвідомої структури чоловічої і жіночої психіки. Якщо ж усе-таки схилитися в бік їхньої істотної близькості, аналогічності, то слід шукати якусь спільну основу первинних владно-підвладних узалежнень. Очевидно, початкові материнські впливи діють майже однаково на суб'єкта чоловічої або жіночої статі. Для новонародженої дитини ці впливи символізують

стосунки і владування, і підпорядкування. Реальні інтеракційні співвідношення набувають форми символічного підпорядкування новонародженого суб'єкта впливові материнської істоти, як і домінування цього суб'єкта над материнською істотою, зворотного впливу на неї.

Отже, можна вести мову про те, що первинна статева сутність особистості, яка безпосередньо породжується з її біологічної статі, зумовлюється типом і змістом первісних інтерсуб'єктних залежностей, що складаються між новонародженою дитиною і дорослою особою, яка вперше розкриває перед нею світ соціальних значень. Оскільки первинна емоційна залежність дитини від матері виявляється в певних аспектах істотно однаковою для хлопчиків і дівчаток, то принципово різними мають бути вихідні психічні основи особистості. Сам зміст цих основ і їхні відмінності в індивідів різної статі визначаються особливостями владно-підвладних узалежнень, що виникають між індивідом і середовищем у процесі їхньої взаємодії.

Таким чином, початкові основи психічного в чоловіків і жінок мають бути дуже подібними, близькими, а вже пізніше формування в умовах впливу стереотипізованого соціального середовища зумовлює різний характер виявів цих первинних основ назовні, у навколишній світ. І відтак елементи домінування, які вважаються за більш чоловічі, легше й активніше виявляються в поведінці хлопчиків, тоді як елементи підлеглості тамуються ними, приховуються, не випускаються з несвідомого (а отже, залишаються в ньому, набуваючи статусу “аніми”). Обернену картину маємо в поведінці дівчаток, які легше узгоджують своє існування із засвоєними зразками підлеглості, натомість форми домінантної поведінки частіше ними відчужуються, витісняються в несвідоме (утворюючи “анімус”).

Позаяк найтипівішим варіантом раннього особистісного розвитку є прийняття, асиміляція материнських (тобто жіночих) впливів, то й виходить, що жіноча психіка від самого початку формується як менш диференційована та особистісно цілісніша, виразніше зосереджена на власній суб'єктності. Навпаки, чоловіча психіка виявляється більш диференційованою, більш суперечливою, а її жіноче єство – аніма – суб'єктивно значущішим, ніж анімус у структурі жіночої психіки. За такою логікою чоловіча аніма – не природжений архетип жіночності в глибині чоловічої суб'єктності, а результат ранніх емоційно-чуттєвих узалежнень від жіночої істоти.

Було б, проте, легковажно обмежитися прямим зіставленням аніми та анімуса. Може йтися про більш універсальний спектр взаємодії, де аніма і анімус – це лише важливі складові взаємного впливу чоловіків і жінок. Проекція чоловічої аніми на жінку часто призводить до того, що в поведінці чоловіка загострюються риси або дитинності, сентиментальності, залежності, слухняності, або запальності, деспотичності, образливості, зверхності [Юнг, 1994б, с. 264]. Таким чином, аніма як продукт первинних узалежнень, виявляючись назовні та натрапляючи на аналогічні узалежнення в жіночій психіці, ніби втрачає певну стійкість, усталеність і штовхає суб'єкта в бік або надмірного підпорядкування, або надмірного узалежнення.

Виходить, що поєднання двох стихій провокує або ще більшу стихію, або, навпаки, прагнення її подолати.

* * *

У дослідженнях статевих відмінностей найчастіше доводиться, що чоловіки є незалежніші, активніші й напористіші, відвертіші в агресії, краще орієнтуються в просторових та абстрактних відношеннях, натомість жінки більше зорієнтовані на взаємозалежність і спільні дії, удаються до прихованої агресії, охочіше оцінюють конкретні ситуації та зміст безпосередніх людських взаємин.

У міру наближення до психологічної суті таких відмінностей у сучасній психології дедалі більше утверджуються дві, на перший погляд суперечливі, тези. З одного боку, дедалі очевиднішою стає відносність міжстатевої диференціації, усвідомлюється першочергова вагомість не власне статевих, а індивідуальних особливостей. З другого боку, дедалі глибше пізнається якісна своєрідність кожної статі, в основі якої лежить її первинна біологічна функція, що розвивається й закріплюється під впливом соціальних оцінок і яка водночас забезпечує представникам кожної статі специфічні якісні переваги в умовах конкретної інтерсуб'єктної взаємодії.

Найвиразнішого втілення статевої відмінності набувають у сфері власне сексуальних стосунків. Найзагальніше чоловіча сексуальність характеризується виразнішою спрямованістю на об'єкт і більшою автономністю сексуальних переживань у структурі особистості. Для жінок сексуальна сфера має більшу суб'єктивну значущість і тісніше пов'язана з іншими сферами особистісного існування.

Принципово нерозв'язаним залишається питання про первісно біологічну, природжену чи соціально набуту, сформовану природу статевої ідентичності. Є вагомі докази на користь як одного, так і другого розуміння. Поєднати дві групи фактів можна тезою про те, що безумовно наявні природжені біологічні структури, які первісно диференціюють осіб різної статі, розвиваються під впливом соціалізаційних чинників, підлягаючи оцінкам оточення і реалізуючись настільки, наскільки ці оцінки спонукають індивіда виявляти та психологічно утривалювати свою статевою належність.

Таким чином, від самого початку статева ідентифікація виявляється підпорядкованою владним впливам оточення, у ній відразу з'являється кратологічний дискурс особистісного поставання, так само, зрештою, як і в розвитку всіх інших особистісних властивостей. Вплив владно-підвладних закономірностей розвитку на статевою ідентифікацію виявляється визначальнішим, ніж вплив обернений.

У цьому контексті нового пояснення набуває зміст таких гіпотетичних, хоч і широко визнаних глибинних психічних структур, як аніма в чоловіків та анімус у жінок. Це вочевидь ті частини індивідуальної психіки, що симетрично притаманні індивідам однієї і другої статі від народження, але

позаяк оцінюються оточенням як властиві протилежній статі, то в результаті постійних впливів цього оточення, а згодом і саморегулювальних намагань самого індивіда витісняються, не реалізують потенційних можливостей свого розвитку, не виходять значуще за межі несвідомого, а отже, залишаються глибинними нібито суперечливими інстанціями чоловічої або жіночої особистості.

Відтак потенційна двостатева природа людини під тиском соціалізаційно-нормативних впливів коригується в бік одностатевості.

5.4. Інтеракційно-кратологічний зміст маскулінності і фемінінності

Застосування кратологічного принципу до розвитку статево визначеної особистості дає змогу по-новому трактувати проблему співвідношення *маскулінності* і *фемінінності* в психіці людини. Якщо виходити з однозначного приписування чоловічій психіці владних, а жіночій – підвладних рис, то такий підхід мав би підтверджувати традиційну континуально-альтернативну модель, у якій маскулінність і фемінінність – два протилежні полюси [Кочарян, 1996, с. 24], а простір між ними заповнено різними варіантами їхніх пропорційних співвідношень. У такій моделі чоловічий стиль життєдіяльності є виразно предметно-інструментальним, а жіночий – емоційно-експресивним [Кон, 1988а, с. 219–224].

За сучасними уявленнями, протиставлення чоловічих і жіночих властивостей у психіці як чоловіків, так і жінок є радше відносним [Говорун, Кікінежді, 1999; Кон, 1988б, с. 166–177; Мещеркіна, 2002]. Впливові, успішні чоловіки і жінки здатні набувати рис, властивих протилежній статі [Куниціна и др., 2001, с. 446].

Як маскулінність у жінок, так і фемінінність у чоловіків виконують важливі регулятивні функції [Кочарян, 1996, с. 33]. Адже навіть О. Вайнінгер, що так наполегливо обстоював чоловічу перевагу над жінкою, зазначав, що у світі досвіду немає ні чоловіка, ні жінки, а є лише мужнє і жіночнє [Вейнінгер, 1992, с. 18].

Розробляючи проблему маскулінності і фемінінності, О. Кочарян проаналізував різні варіанти співвідношення їх: конкуренція і боротьба; комплементарність; взаємовиключність; взаємозумовленість зрілості одного та інфантильності або регресивності другого; співіснування; первинність одного і вторинність другого. Водночас Кочарян зазначає, що високі негативні кореляції маскулінних і фемінінних параметрів, характерні для континуально-альтернативної статевої моделі, спостерігаються лише на полюсах, де між ними існують відношення взаємовиключення. Натомість за середньої вираженості цих показників між ними виникають відношення взаємозалежності, коли адекватною стає ортогональна модель, у якій маскулінність і фемінінність розглядаються як взаємно незалежні чинники. Відповідно Кочарян виділив чотири статевої моделі типи: андрогінний (характеризується високими показниками як маскулінності, так і фемінінності); маскулінний (високі показники маскулінності та низькі

фемінінності); фемінінний (низькі показники маскулінності та високі фемінінності), статеві недиференційований (низькі показники маскулінності та фемінінності) [Кочарян, 1996, с. 25–26].

Відтак Кочарян обстоює *андрогінну* модель людської психіки, для якої дихотомічність або альтернативність маскулінності і фемінінності втілюються тільки в окремих випадках, а насправді маскулінність і фемінінність – невід’ємні та взаємозумовлювальні сторони людської психіки, які водночас існують у кожному акті людської поведінки. При цьому соціальна адаптивність маскулінності-фемінінності – не універсальна, а конкретно-культурна її характеристика [Кочарян, 1996, с. 35]. На недихотомічності маскулінності і фемінінності наполягає й І. Кон [Кон, 1988а, с. 219–224]. А оптимальним варіантом співвідношення маскулінних і фемінінних рис є високий показник андрогінності, тобто висока маскулінність у чоловіків з істотним доповненням її фемінінними рисами та висока фемінінність у жінок з істотним доповненням її рисами маскулінними [Говорун, Кікінежді, 1999; Москаленко, Романова, 2003; Хамітов, 2000]. Тобто можна говорити про таку собі „третю статю” або „третю психіку”, про яку писав В. Розанов [Розанов, 1990].

Одне з імовірних пояснень ортогональної моделі може ґрунтуватися на владно-підвладних дискурсах інтерсуб’єктної взаємодії: фемінінність можна розглядати як дериват владно-підвладних узалежнень материнського типу, маскулінність – владно-підвладних упорядкувань, андрогінність – узалежнень батьківського типу. Проте зрозуміло, що реальні зв’язки набагато складніші і далекі від такої однозначності. А з другого боку, використання кратологічних характеристик у дискурсі статеворольових взаємодій дає змогу вибудувати принципову схему формування психологічної статі.

І якщо спиратися на логіку послідовної зміни владно-підвладних дискурсів у процесі вікового розвитку особистості (див. розд. 4.3), то немає підстав вигадувати якусь інакшу послідовність для процесу статевої ідентифікації, а навпаки, слід застосувати цю логіку, зваживши на відмінності в поставанні особистості чоловічої і жіночої. І, таким чином, можна зробити припущення, що найбільш чутливими віковими періодами у формуванні фемінінних властивостей є стадії немовляцтва, дошкільного віку, ранньої юності, маскулінних – ясельний (переддошкільний) і молодший шкільний вік, андрогінних – криза 3-х років і підлітковий вік.

У зв’язку з формуванням статевої ідентичності і психологічної статі особи слід визначитися з принциповим питанням про місце сексуальної сфери в її психічному світі. Тут можливі два основні варіанти. Один означає, що сексуальна сфера займає дуже специфічне, виняткове місце в індивідуальній суб’єктності, а відтак її розвиток повинен підлягати й специфічним закономірностям, істотно відмінним від закономірностей розвитку загального. Протилежний варіант погляду на проблему полягає у відмові від надання сексуальній сфері виразно специфічних рис та застосуванні щодо неї чинників і механізмів розвитку, спільних з іншими сферами суб’єктності.

Якщо зважити на те, що сексуальність – це частина всієї чуттєвої сфери індивіда, що дається людині від народження у вигляді, максимально близькому до аналогічної сфери вищих тварин, то немає особливих підстав наділяти її принциповою специфікою. У тваринному світі сексуально забарвлена поведінка, пов'язана з функцією продовження роду, виконується в контексті інстинктивно зумовленої життєдіяльності і жодним чином не рефлексується індивідом як особливо значуща (як, зрештою, не рефлексується й усі інші форми поведінки). Добре, натомість, відомо, що для людського індивіда сфера сексуальних потреб, стосунків, поведінки має вельми специфічне суб'єктивне значення, не співмірне, як правило, з іншими сферами психічного життя. (Лише деякі із цих сфер, найважливіші з погляду біологічного виживання, можуть конкурувати із сферою сексуальною в разі істотної депривації їх).

Суб'єктивна значущість для людини її сексуальності цілком очевидно зумовлюється характером соціальних оцінок усього, що пов'язане з цією стороною життя. Мабуть, головною причиною такої специфіки є табу, що накладаються суспільством на більш-менш відверті вияви сексуальності і які несвідомо, мимоволі засвоюються дитиною в процесі особистісного формування. Якби таких табу не існувало, то біологічно спричинена напруженість сексуальної сфери спонукала б індивіда до досить вільного виявляння відповідної поведінки нарівні з іншими сферами психічного. Ці вияви діставали б належну оцінку з боку оточення, набували б певного суб'єктивного значення для індивіда і входили б у його символічно-сенсове поле приблизно так само, як вияви інших сфер індивідуального буття.

Проте наявність активних і відчутних соціальних обмежень щодо виявів сексуальності перешкоджає їхній вільній реалізації і замість розрядки напруженості спричиняє її посилення або спотворення (що добре було проаналізовано ще З. Фройдом). До цього можна додати, що незадоволення сексуальних потреб або непряме задоволення їх, різноманітні трансформації також символічно опосередковуються індивідом, стають частиною його сенсового поля. Такі сексуально зумовлені сенси, згідно із загальними закономірностями розвитку суб'єктності, від самого початку виявляються зумовленими й кратологічно. Вони набувають для індивіда водночас і сексуального, і владно-підвладного змісту (зрозуміло, що й багатьох інших, але ці два змісти належать до найбільш значущих).

Якщо давати кратологічні оцінки чоловічій і жіночій сексуальності, то вони, очевидно, мають бути аналогічними оцінкам статеворольової, статевовизначеної поведінки (тобто ширшої за процес прямого задоволення сексуальної потреби). Відтак у найзагальнішому розумінні чоловіча сексуальність має визнаватися більшою мірою за владно-домінантну, а жіноча – за підвладно-залежну. Підстави такої диференціації звичайно вбачаються в обставинах двох типів. По-перше, ідеться про ознаки природженої, подібної до тваринної агресивно-ініціативної поведінки самця і провокативно-поступливої поведінки самиці. По-друге, підкреслюється значення соціальних стереотипів статеворольової поведінки.

У кратологічному контексті інтерсуб'єктної взаємодії слід вести мову ще й про третю обставину, не менш значущу за дві попередні, а з психологічного погляду, можливо, і більш визначальну. Згідно з особливостями первісної соціалізації хлопчиків і дівчаток початково соціалізаційний вплив материнської постаті зумовлює різні способи виявлення їхньої сексуальності. Очевидно, ці способи вписуються в загальний контекст формування психологічної статі на ранніх етапах розвитку і впливають із різних можливостей ідентифікації хлопчиків і дівчаток із матір'ю як особою, відповідно, протилежної і своєї статі. Первісно вищий ступінь психічного єднання дівчинки з матір'ю зумовлює врівноваженіший і суб'єктивно менш проблемний розвиток її сексуальності. Натомість відносно більша невідповідність між чоловічим (у загальностатевому, а не віковому розумінні) еством хлопчика і жіночим – матері – спричиняє дещо більшу напруженість його сексуальної сфери, посилює її суб'єктивну значущість та заклопотаність із її приводу. Уже таке початково суперечливе формування згодом призводить до порівняно вищої проблемності й дисгармонійності чоловічої сексуальності.

Клясики психології, які вивчали сексуальну сторону людської психіки, неодноразово констатували її *бісексуальність*. Усі особливості чоловічої статі, зазначав О. Вайнінгер, хоч і в слабкому, ледь розвиненому стані можна знайти в жіночій. І навпаки, усі статеві ознаки жінки містяться й у чоловікові, хоча в дуже неоформленому вигляді. Існують також численні перехідні ступені між чоловіком і жінкою [Вейнінгер, 1992, с. 16–17]. Таким чином, Вайнінгер, який усіяко підкреслював нижчість жіночої особистості, визнавав і відносність такого протиставлення, бо, власне кажучи, немає особистості суто чоловічої або суто жіночої. Існує безліч різноманітних перехідних варіантів між ними, і самої лише біологічної належності до тої чи тої статі виявляється не досить, аби бути впевненим у достатній статевій визначеності. Кожна людська істота виявляється носієм рис обох статей: М. Бердяєв зазначав, що людина – істота бісексуальна, яка поєднує в собі чоловічий і жіночий принципи [Бердяєв, 1993, с. 67].

Аналіз розвитку людської сексуальності в дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії дає підстави для ще однієї можливої інтерпретації явища бісексуальності. Якщо сексуальність виявляється й розгортається під впливом соціально-інтерактивних стимулів, що апріорі містять статево забарвлені сенси, і можливою є формувальна взаємодія з особами лише двох статей, то, відповідно, для сексуальної сфери індивіда значущими виявляються спонуки, що йдуть від чоловічої і/або жіночої статі.

Бісексуальність, або гендерний гермафродитизм, – це не збочення у вузько сексуальному розумінні, а вияв певної універсальності, різноаспектності людської природи. Звертаючи увагу на двостатеву природу переважної більшості космогонічних богів, К. Юнг підкреслював, що такий гермафродитизм означає не що інше як об'єднання найсильніших і найпомітніших протилежностей. Якби гермафродитизм був тільки продуктом примітивної недиференційованості, то слід би було чекати, що він мало не

викорениться в міру наростання культури, а це зовсім не так [Юнг, 1998ж, с. 190].

Зріла людина, писав Е. Фромм, поєднує в собі і материнську, і батьківську свідомість, попри те, що вони в ній суперечать одна одній [Фромм, 1992б, с. 133]. Мабуть, ця суперечність не є надто антагоністичною. Це радше джерело постійного переживання суб'єктом своєї непорядкованості, незаскнілості, джерело прагнень самовдосконалення й саморозвитку, намагань поєднати, узгодити в собі те, що не завжди поєднується й узгоджується.

У зв'язку із цим потрібно зробити два застереження. По-перше, людська психіка насправді є, очевидно, не бі-, а полісексуальною (або просто сексуальною, сексуально забарвленою), що означає, що об'єктом специфічного інтересу може стати будь-яка інша істота, предмет, явище (що й підтверджується наявністю чималого переліку можливих статевих збочень). Проте людські особи як головні учасники інтерсуб'єктної взаємодії виявляються тут поза конкуренцією. Інші ж об'єкти можуть потенційно набувати специфічно сексуального значення, уходячи в сенсове поле суб'єкта і непомітним та незбагненим для нього чином посідаючи в цьому полі сексуально означене місце.

По-друге, бісексуальність, про яку писало багато класиків психології, не зовсім слушно трактується як насамперед двоїста спрямованість сексуальності. Тут має йтися взагалі про двоїсто-суперечливий характер людської психіки, більш важливими компонентами якої є її владно-підвладні характеристики. Ці характеристики даються взнаки, впливають на сексуальність, як і на інші сфери психічного, а через її особливу суб'єктивну значущість ніби вбираються в її ознаки, через неї описуються й визначаються. Таким чином, за провідний чинник бісексуальності треба визнати не сексуальність як таку, не сексуальну спрямованість на об'єкт, а чинники та позиції домінування і підпорядкування, якими пронизано всю людську психіку, зокрема й сексуальну сферу.

У поглядах на бісексуальність увагу сильніше привертає її гомосексуальний компонент через його виразну ненормативність. У класичній психології гомосексуалізм як явище рідко трактувався як збочення в чистому вигляді. Частіше йшлося про те, що це один із варіантів вияву сексуальності людини загалом. Суперечки більшою мірою велися з приводу самої природи гомосексуалізму. Чи є він біологічно зумовленим, чи соціально, чи ситуативно? Чи тільки певна частина людей приречена бути гомосексуалістами, чи цю властивість потенційно закладено в кожній людині? Чи гомосексуальна схильність фіксується раз і назавжди, чи має якусь динаміку? Чи можна гомосексуальні нахили цілеспрямовано формувати і так само цілеспрямовано їх позбуватися? [Говорун, Кікінежді, 1999; Кон, 1988а; Свядош, 1991, с. 90–114; Zimbardo, Ruch, 1975].

Визнаючи наявність перехідних бісексуальних форм між чоловіками і жінками, О. Вайнінгер зараховував гомосексуальність до статевих властивостей середніх сексуальних ступенів у їхньому безперервному зв'язку

зі статевими проміжними формами. Усі істоти водночас і гомосексуальні, і гетеросексуальні. Вайнінгер звертав увагу на більш значну, ніж це фіксується свідомо, насиченість міжлюдських стосунків гомосексуальними потягами [Вейнінгер, 1992, с. 51–53].

Для К. Юнга гомосексуальність характеризується ідентифікацією з анімою. Він заперечував патологічність гомосексуальності як збочення, а говорив про неповне відв'язування від гермафродитичного архетипу. Таку диспозицію не можна розцінювати лише як негативну, адже вона оберігає той пралюдський тип, який до певної міри зникає в істоти, обмеженої однією статтю [Юнг, 1998а, с. 120]. На безглуздість питання про гомосексуальну чи гетеросексуальну природу лібідо в масовій психології наполягав З. Фрейд: лібідо, яке з'єднує маси, не диференціюється за статтю [Фрейд, 1991в, с. 135–136].

А. Адлер зазначав, що гомосексуальна перверзія може бути результатом протилежних прагнень – намагання уникнути жіночої любовної залежності. На його думку, інтерес гомосексуалістів до істот однієї статі – це щось набагато більше, ніж тільки інтерес, це певна тенденційна готовність. І в більшості випадків гомосексуалізм формується в дітей, у яких розвинувся сильний страх щодо родителя протилежної статі [Адлер, 1995, с. 47; Адлер, 1997в, с. 219]. І взагалі причини гомосексуалізму найчастіше вбачаються в різноманітних варіантах інверсії батьківських ролей та впливу на дитячу особистість: брак порозуміння з родителем своєї статі, надто владна мати або надто підлеглий батько тощо [Аардвег, 1998б; Людвиг, 1998; Николози, 1998].

Очевидно, можна говорити й про відносну, не тільки сексуальну природу гомосексуальної спрямованості на об'єкт. Для її пояснення не досить розглянути механізми формування специфічного сексуального інтересу до іншої особи, зовнішній вигляд і поведінка якої мають ознаки конкретної статевої належності. Навряд чи гомосексуальність (як, утім, і гетеросексуальність) може визначатися безпосередньою привабливістю геніталій однієї або другої статі, інших первинних і вторинних статевих ознак.

Варто говорити про специфічне поєднання власних сексуальних потреб особи, що переживаються й відображаються нею, і безлічі інших обставин її існування, які певним чином поєднуються із суб'єктивно відображуваною сексуальністю в символічно-сенсові комплекси. У цих комплексах кодуються різноманітні можливості й доцільності вияву сексуальності, її задоволення, визначається суб'єктивна пріоритетність об'єктів і ситуацій у зв'язку з їхнім відношенням до сексуальності особи. На перший погляд, істотнішими є прямі, очевидні зв'язки, що встановлюються між сексуальними потребами та об'єктами, які ці потреби задовольняють. Проте зрозуміло, що такі зв'язки стають власне прямими й очевидними на відносно пізніх етапах особистісного розвитку. Якщо ж мати на увазі початкові стадії індивідуального поставання, на яких звичайно не йдеться про пряме задоволення сексуальних потреб, але, безумовно, формуються основи

майбутніх уподобань та орієнтацій, то слід шукати первинні психологічні зв'язки, які встановлюються між різними сферами суб'єктності й життєдіяльності дитини, у тому числі й між її сексуальністю і змістом стосунків з оточенням, які мають певне відношення до сексуальності.

Домінування в соціумі гетеросексуальної культури спонукає розвиток більшості індивідів у відповідному напрямі, але й ці спонукання мають місце на дещо пізніших етапах розвитку, тоді як більш глибокі, символічно-сенсові основи сексуальних уподобань закладаються раніше, у період, коли більш-менш цілеспрямоване керування сексуальним розвитком є неможливим. Та й, власне кажучи, на цих ранніх етапах не йдеться про формування сексуальності як такої, але йдеться й про її формування також.

Така початкова синкретичність індивідуальної суб'єктності забезпечує можливість найрізноманітніших символічних поєднань у ній різних сторін внутрішнього і зовнішнього. Відтак сполучення ознак сексуальності з іншими характеристиками взаємодії індивіда із середовищем, не останньою (коли не першою) чергою – із кратичними, виявляється процесом принципово некерованим, таким, що відбувається досить стихійно й хаотично. А в міру розвитку всі ті поєднання, які відбулися, починають справляти свій вплив на подальше формування особистості, зумовлюючи пріоритетність одних і гальмуючи встановлення інших зв'язків.

Дж. Батлер наполягає на тому, що гомосексуальна ідентичність продукується виключно владою (див. [Жеребкін, 2003]). Пов'язуючи проблему гомосексуалізму з проблемою влади, А. Адлер зазначав, що схильні до гомосексуалізму діти не в змозі відрізнити свої сексуальні потяги від бажань переважати й перемагати. Виключаючи зі свого життя частину можливостей і проблем, вони виключають усе, що пов'язане з протилежною статтю, і стають гомосексуалістами [Адлер, 1997е, с. 179]. Таке зловживання владою для Адлера має патологічний характер і трактується як один із варіантів чоловічого протесту невротичної особистості.

Якщо йдеться про суперників однієї статі, то перемога часто-густо символізується через статевий акт – таким чином Адлер тлумачить причину активного гомосексуалізму: статевий потяг стає на службу владолюбству. Пасивний же гомосексуаліст аранжує своє перетворення на істоту жіночої статі, щоб потім примусити із собою рахуватися за допомогою відповідних жіночих засобів [Адлер, 1995, с. 147–148]. Щоправда, у цій концепції обійдено важливе питання про те, що пасивний гомосексуаліст далеко не завжди сприймає цю свою особливість як негативне явище, яке ніби примушує його своєрідно, по-жіночому пристосовуватися до оточення. Нерідко справа стоїть якраз так, що пасивний гомосексуаліст знаходить досить багато джерел задоволення в такому своєму статусі, і не йдеться виключно про специфічні сексуальні техніки.

Оскільки владно-підвладні співвідношення істотно визначають формування чоловічої і жіночої сексуальності, то немає підстав применшувати їхнє значення для формування й гомосексуальної спрямованості. На таких залежностях справді може ґрунтуватися розуміння

активного і пасивного чоловічого гомосексуалізму як двох форм досягнення владної переваги над іншими чоловіками. Активний гомосексуалізм означає пряме володіння іншим чоловіком – не так фізичне, як психологічне, вивищення над ним за рахунок його приниження. (Тут, до речі, цікаво зауважити, що багатьом іншим формам здобуття переваги в чоловічій конкуренції, зовсім не сексуальним, надається іронічно-глузливого або відверто агресивного гомосексуального змісту).

Пасивний гомосексуалізм означає здобуття влади над іншим чоловіком за допомогою “жіночих” засобів. Ці жіночі засоби можуть використовуватися індивідом не тільки в сексуальній поведінці. Навпаки, у поведінці несексуальній вони застосовуються набагато частіше, настільки часто, що може втрачатися сенс називання їх суто жіночими. Натомість пасивний чоловічий гомосексуалізм є якраз дуже яскравим утіленням зв'язку сексуальності з потребами владування-підпорядкування. Такий гомосексуалізм має виражену мазохістську спрямованість – прагнення впокоритися перед сильною особою (якою з більшою ймовірністю може бути чоловік, а не жінка) і через таке впокорення здобути над цією особою специфічну владу.

Отож причина цього лежить, мабуть, десь у глибинах первинних владно-підвладних узалежнень. Можливо, якраз у потребі підкоритися активній (чоловічій) силі, зазнати залежності, а нерідко приниження, виявляють себе глибинні потяги такої гомосексуальної особи. Тут може домінувати потяг до задоволення не сексуальної потреби, а потреби підпорядкування та узалежнення. І в цьому відношенні поведінка пасивного гомосексуаліста має важливі спільні риси з поведінкою гетеросексуала, який обирає собі за партнерку владну, домінуючу жінку. Тобто ці два типи сексуальної поведінки об'єднує спільна риса, яку часто визначають як мазохізм, хоча її справжня психічна основа видається глибшою, ніж прагнення поєднати сексуальні переживання із стражданням. Тому можна припустити, що гомосексуальні нахили є одним із варіантів вияву первинних узалежнень суб'єкта в процесі інтерсуб'єктної взаємодії.

Проте самих лише цих узалежнень не досить для розвитку гомосексуальної особи. До цього повинні додатися пізніші обставини її формування. Зокрема, В. Райх писав, що придушення звичайного, нормального генітального збудження в юнаків провокує їхній розвиток у напрямі пасивного гомосексуалізму [Райх, 1997а, с. 173]. Г. Салліван підкреслював значення сексуального формування особистості в підлітковому віці: якщо не відбувається перенесення спрямованості потреби в близькості з приятеля своєї статі на особу статі протилежної, то з розвитком статевого бажання інтегруються тимчасові або постійні гомосексуальні інтерперсональні взаємини [Салліван, 1999, с. 256]. Такий підхід до проблеми гомосексуальності є досить поширеним. Він орієнтує на те, що в період інтенсивного статевого дозрівання сексуальні орієнтації людини визначаються під впливом обставин її життя.

Тут, проте, варто нагадати, що в житті чи не кожної особи можуть виникати обставини, які спонукають її до гомосексуального контакту, але для того, щоб такий контакт відбувся, потрібні певні предиспозиції. І якщо ці обставини безпосередньо стосуються саме статево орієнтованої сексуальної поведінки, то предиспозиції, які лежать десь глибше в психічному, мають не тільки сексуально-еротичний характер. Вони включають у себе водночас ширші й глибші аспекти інтерсуб'єктивної взаємодії, ґрунтуються на початкових, ранніх взаємних узалежненнях індивіда в інтерсуб'єктивному просторі та, урешті-решт, утілюються в деформованій статевій ідентичності, коли чоловік не приймає свого чоловічого, а жінка – жіночого начала [Аардвег, 1998а; Вонхольдт, 1998; Людвиг, 1998; Николози, 1998].

Позаяк гомосексуалістами стають лише кілька відсотків популяції, а проблеми владности-підвладности притаманні всім людям, то постає питання про те, яким чином переважна більшість чоловіків реалізовує свої потреби в підпорядкуванні іншій особі, не вдаючись до гомосексуальних стосунків, та, аналогічно, як більшість жінок задовольняє свої потреби в домінуванні. Зрозуміло, що, відповідаючи на це питання, треба вести мову про широке віяло можливостей. Серед них можна виділити три основні. По-перше, гетеросексуальні стосунки забезпечують не менший, а навіть більший простір для задоволення владно-підвладних потреб, аж до різних форм сексуального садизму та мазохізму. По-друге, владно-підвладні потреби все-таки задовольняються переважно поза сексуальною сферою або, принаймні, десь на межі між нею та іншими сферами психічного. По-третє, можна вести мову про специфічну сублімацію, коли нереалізовані гомосексуальні потреби виявляються й задовольняються несексуальним шляхом. З одного боку, індивід може й не здогадуватися про наявність у нього таких потреб, а з другого – немає сенсу вважати ці потреби, що можуть задовольнятися несексуально, за суто сексуальні, тобто й за гомосексуальні як такі. Отже, гомосексуальність виявляється такою собі ймовірнісною моделлю реалізації владно-підвладних потреб індивіда у сфері розгортання його сексуальності.

Обидві сфери людської психіки – і сексуальна (та статеворольова), і владно-підвладна – виявляються сприятливим ґрунтом для численних *компенсацій і захистів*. Якщо компенсації, які регулюють співвідношення у сфері владно-підвладних узалежнень, не завжди мають яскраво чи помірно виражений сексуальний характер, то ті, що відбуваються у сфері статеворольових і сексуальних стосунків, практично завжди наділено кратичним змістом. Саме про такий зміст ішлося в аналізі психологічної природи гомосексуальності, яка постає як компенсаторне пристосування особи, не впевненої не тільки у своїх сексуальних здатностях, а й у спроможностях посідати адекватну владно-підвладну позицію.

Складність і неоднозначність поєднання статеворольових і кратичних властивостей дуже часто увиразнюється в процесах їхньої взаємної компенсації. Частіше йдеться про компенсацію почуття статевої малоцінності у сфері владно-підвладних стосунків. За А. Адлером, відчуття нижчости власної статевої ролі зумовлює прагнення до надчоловічих цілей,

до чоловічого протесту. Але, що цікаво, в основі й різного роду сексуальних відхилень, за Адлером, лежить той самий пресловутий комплекс нижчости. Людина, яка страждає на нього, завжди перебуває в пошуку найлегшого виходу зі своєї життєвої ситуації. Іноді таким виходом може стати виключення з життя більшої частини реальності та перебільшення його сексуальної сфери [Адлер, 1995, с. 38, 131; Адлер, 1997е, с. 179]. Дуже часто, якщо чоловічі риси в характері чоловіка виражено слабо, він намагається заповнити цю ваду, надаючи особливого значення своїй чоловічій ролі в статевих стосунках [Фромм, 1992б, с. 129].

Аналогічні порушення в жінок виявляються в тому, що садистське ставлення компульсивної невротичної жінки з генітальними порушеннями до чоловіка виконує, за В. Райхом, функцію компенсації її лібідозної відчуженості. І загалом невротична, агресивна поведінка партнера є відображенням та компенсацією пасивно жіночих імпульсів щодо чоловіка або природних генітальних імпульсів щодо жінки [Райх, 1997а, с. 201].

Можна, отже, сказати, що в будь-якому статевому збоченні, у відхиленні від так званої „нормальної” статевої поведінки можна вбачати більш чи менш виражені ознаки порушення поведінки у владно-підвладних стосунках.

Такі порушення мають місце не тільки в гомо-, а й у гетеросексуальних взаєминах і чоловіків, і жінок. Наприклад, жінки вдаються до неадекватних, із соціального погляду, форм суперництва, що визнаються переважно або виключно за чоловічі. Чоловіки можуть потрапляти в надмірно виражену психологічну залежність від жінки, тим самим компенсуючи або маскуючи свою невпевненість у власній чоловічій, тобто й домінантній ролі. В іншому варіанті владна нижчість може компенсуватися або маскуватися зверхньо-агресивним ставленням до жінки аж до сексуального насильства над нею. Сексуальне насильство, зґвалтування здебільшого трактується як компенсаторно-захисна поведінка чоловіків, серйозно невпевнених у власній мужності [Говорун, Кікінежді, 1999], як компенсація недостатньої маскулінності або результат гіпермаскулінності, що, своєю чергою, сформувалася як механізм психологічного захисту від усвідомлення того самого браку маскулінності.

Ш. Берн пише, що сексуальне насильство часто має коріння в компенсаторній мужності [Берн, 2001, с. 174]. О. Кочарян говорить про два протилежні механізми зґвалтування: статеворольову трансформацію, у межах якої зґвалтування є гіпермаскулінною компенсацією первинної фемінінності, і маскулінну гіперроль, коли гвалтівник має напружене сексуальне лібідо і підвищену агресивність, що реалізовується в злочинній дії [Кочарян, 1996 с. 72]. Неважко помітити, що ці два нібито протилежні механізми мають спільну основу – невпевненість у своїй маскулінній статевій ролі. Перший механізм якраз є втечею від первинної фемінінності, а другий – виявом нібито гіпермаскулінності, за якою вочевидь криється та сама невпевненість у своїй власне чоловічій повноцінності.

Агресивним злочинцям, пише Кочарян, бракує чоловічої ідентифікації. Гіпермаскулінність і чоловічий шовінізм стають для них захисними утвореннями, через що слід говорити радше не про гіпермаскулінність, а про інфантильність, емоційну незрілість. Натомість у жінок-невротиків ідеальна Я-концепція не пов'язана безпосередньо з компонентами маскулінності-фемінінності, через що відповідні функції виявляються недостатніми, а їхня розвивальна роль заступається захисною [там само, с. 46, 74].

Особливо часто підкреслюється значення травмивного впливу маскулінної матері, яка формує потенційні тенденції до статевих збочень і в чоловіків, і в жінок. У чоловіків це призводить до надмірної фемінінності, а в жінок – до надмірної маскулінності. Тут можна сказати, що один і той самий вплив із боку матері, залежно від того, на якого суб'єкта – чоловічого чи жіночого – він справляється, дає різні ефекти. Тобто сама статева належність об'єктивно ніби визначає первинну спрямованість взаємодії.

Але можна подивитися на цю ситуацію і з іншого боку. Можливо, первинний вплив матері дає приблизно однакові ефекти в розгортанні чоловічої та жіночої суб'єктності, а надалі принципово відмінні реакції середовища на поведінку індивіда, які виявляються у його взаємодії з оточенням, спонукають його трансформувати ті чи ті особливості, розвивати, плекати одні, сприймаючи їх як цінні для себе, і приглушувати, недолюблювати інші, намагаючись їх приховати, заглушити. А вже потім, залежно від того, наскільки міцно сформувалися ті чи ті особливості, й утворюється величезний спектр індивідуальних варіантів співвідношення статеворольових і кратичних рис та властивостей.

Таким чином, агресія й насильство в сексуальній сфері чи, навпаки, патологічне упокорення перед партнером є яскравими свідченнями глибинного психологічного зв'язку між статеворольовими і владно-підвладними співвідношеннями, що складаються між індивідом і соціальним оточенням у процесі взаємодії.

* * *

Істотна множинність і різноманітність соціальних впливів на статеву ідентифікацію зумовлюють значуще розмаїття маскулінно-фемінінних співвідношень у внутрішньоособистісному статусі. У цьому зв'язку можна вести мову як про дихотомічний континуум статеворольових властивостей із маскулінним і фемінінним полюсами, так і про взаємно незалежне, паралельне існування комплексів маскулінних і фемінінних властивостей. Загалом же однозначна полярна вираженість статеворольових рис, по-перше, означає істотну особистісну та інтеракційну обмеженість особи, а по-друге, трапляється радше як виняток. Натомість здебільшого має місце більш чи менш виражена андрогінність – поєднання “чоловічих” і “жіночих” рис, що є ще одним доказом відносності такого поділу і зумовленості цих рис не статевою належністю як такою.

Аналіз маскулінно-фемінінних співвідношень в особистісному розвитку крізь призму кратологічних дискурсів дає підстави пов'язати формування фемінінності з розгортанням дискурсивних характеристик первинного узалежнення, маскулінності – упорядкування, а андрогінності – вторинного узалежнення. Відтак андрогінність як симптомокомплекс статеворольових властивостей знаменує досягнення певної особистісної зрілості й завершеності не тільки в сексуально-статевій, а й загалом інтеракційній сфері людського буття.

Сексуальна потреба і сексуальний потяг, що є первісно притаманними людському індивідові, розвиваються й трансформуються під впливом практично всіх обставин його подальшого особистісного розвитку. У цьому контексті принципову важливість має соціальна табування сексуальної сфери, що стає причиною особливого психоемоційного напруження. Відтак сексуальні переживання поступово набувають особливої суб'єктивної значущості. Коли водночас і згодом на них накладаються статево диференційовані оцінки оточення, спричинені неоднаковими стереотипами ставлень до хлопчиків і дівчаток, особистість формується як чоловіча або жіноча.

Проте складність і неоднозначність соціальних ставлень, а відтак і власних переживань дитини породжують потенційну проблемність статевої ідентифікації. Тому потенційну бісексуальність можна розглядати як універсальну характеристику людської природи. Водночас слід радше говорити про первісну полісексуальність людини, яка в результаті суб'єктивно значущої взаємодії з оточенням із найбільшою ймовірністю реалізовується в спрямуванні сексуального інтересу на осіб протилежної статі, зі значно меншою ймовірністю – на осіб своєї статі, і зі щораз меншою – на інші об'єкти, що можуть заступати або витіснити біологічно та соціально “нормальні” об'єкти. Отже, сама по собі статева належність не розв'язує навітряно питання про сексуальну орієнтацію. Тут вагомо спрацьовують інші чинники – вочевидь інтеракційні, яким і підпорядковується сексуальне орієнтування особи.

А що статеворольовий розвиток виявляється тісно переплетеним і взаємозумовленим із розвитком кратичним, то можна висувати, що привабливими для індивіда в процесі визначення його сексуальних орієнтацій стають не тільки статеві ознаки інших осіб, а й характеристики домінування-підпорядкування, що набувають значущості в контексті інтерсуб'єктивної взаємодії.

Таке розуміння дає підстави для спростування двох найпоширеніших парадигм пояснення людської гомосексуальності. Гомосексуальність, що є безумовним збоченням із погляду соціальних норм, не є ні природженою властивістю людської особи, ні її характерологічною свідомо керованою примхою. Найімовірніше вона закладається на ранніх етапах онтогенезу під впливом первинних інтеракційних зв'язків з оточенням. Первісно притаманна дитині сексуальність виражається в інтерсуб'єктивний простір, натрапляє на соціальні оцінки, здебільшого несвідомі, і відтак пов'язується з

іншими ознаками взаємодії з оточенням у суб'єктивно-символічному індивідуальному просторі. У цьому просторі сексуальні переживання індивіда сполучаються з переживанням станів домінування-підпорядкування, що зумовлює як гетеро-, так і гомосексуальне спрямування інтересів.

Гетеросексуальну орієнтацію також наповнено істотним кратологічним змістом, який чіткіше увиразнюється в разі істотної невідповідності до патернів соціально схвалюваної статевої поведінки. Подібно й гомосексуальна орієнтація має кратологічне підґрунтя, що найзагальніше можна охарактеризувати як результат соціально неадекватних, але індивідуально виправданих намагань здобути владу, насамперед чи зокрема в процесі статевої ідентифікації.

Таке інтеракційно-ймовірнісне тлумачення і гетеро-, і гомосексуальних, і будь-яких інших орієнтацій у сексуальній сфері ґрунтується на взаємному зумовленні та взаємній компенсації статевої і владно-підвладних особистісних властивостей. Відтак статево збочення – не тільки сексуальне чи статево-рольове, а й владно-підвладне інтерактивне відхилення, в основі якого – кратологічна специфіка особистісного розвитку в ранньому віці.

Резюме

Владно-підвладні взаємини становлять істотну соціально-психологічну сторону міжстатевих стосунків. Ступінь домінування і підпорядкування чоловіків і жінок є навзаєм приблизно однаковим, натомість неоднаковим є їхній психологічний зміст. Має місце й різна структура особистісної мотивації владности-підвладности, і принципово неоднаковий характер соціальних оцінок владної і підвладної поведінки чоловіків і жінок. У масовій свідомості активно функціують гендерно-кратичні стереотипи чоловічої і жіночої особистості й поведінки. Статево значуща взаємодія істотно забарвлюється ознаками владности-підвладности.

Статева належність учасників інтерсуб'єктної взаємодії спричинює взаємний психологічний вплив чоловіків і жінок, їхній глибинний психологічний взаємозв'язок. Проте в різностатевому спілкуванні аналогічний вплив оцінюється як статево-рольовий, натомість в одностатевому – як владно-підвладний.

У безпосередній міжособовій взаємодії в натовпі актуалізуються не жіночі риси й особливості, а риси підвладні – загальнолюдські прагнення підпорядкуватися авторитетному впливові іншої особи. Відтак інтерсуб'єктна взаємодія має аналізуватися насамперед за параметрами не мужности-жіночности, а владности-підвладности.

У суспільстві активно функціують статево-рольові стереотипи – домінантні патерни статево визначеної поведінки та панівні уявлення про їхню відповідність до належної статевої ролі. Психологічну тривкість цих стереотипів зумовлено особливою суб'єктивною значущістю статевої сфери в житті людини.

Завдяки такій значущості утворюється великий простір додаткової активності, у якому особа самовизначається і крізь який проєкує себе в інтерсуб'єктивний простір. Так виникають гендерні стереотипи, в основі яких лежить соціально-функційна поділеність статей, але їхній зміст настільки абстраговано та культурно опосередковано, що цей зв'язок радше розуміється або домислюється, ніж відображається як атрибутивний.

Найвідчутніше тут впливає соціальне заохочення статево відповідної і покарання статево невідповідної поведінки. Ці та безліч інших оцінок поступово опосередковують чоловічі і жіночі ознаки, надають їм символічного оформлення та поєднують у цілісне символічне поле статеворольових характеристик. Результатом такого інтеракційного залучення стає вироблення чоловічої або жіночої версії реальності, які під впливом соціальних умов можуть між собою конкурувати.

Неоднакові умови статевої ідентифікації хлопчиків і дівчаток зумовлюють набуття суб'єктивно відмінних статеворольових властивостей та характеристик психологічної статі. Виникає індивідуально-неповторна конфігурація обставин, у яких відбувається статева ідентифікація дитини, що веде до утворення індивідуального суб'єктивно-символічного поля, яке має й суто індивідуальну, і статеворольову, і владно-підвладну специфіку.

Наявний об'єкт статевої ідентифікації або його суб'єктивний образ справляють владний вплив на індивіда. У разі браку такого об'єкта індивід опиняється під владою об'єктивно-суб'єктивних вимог ситуації, які спонукають удаватися до замісних відображень. Таким чином, процес статевої ідентифікації виявляється пронизаним владно-підвладними характеристиками взаємодії суб'єкта зі світом, утворюючи цілокупний статево-кратичний масив символічних ознак індивідуального буття. Вплив владно-підвладних закономірностей розвитку на статево ідентифікацію виявляється визначальнішим, ніж вплив обернений.

У сучасній психології, з одного боку, дедалі очевиднішою стає відносність міжстатевої диференціації, усвідомлюється вагомість не власне статевих, а індивідуальних особливостей, а з другого – дедалі глибше пізнається якісна своєрідність кожної статі, що виникає, розвивається й закріплюється під впливом соціальних оцінок і забезпечує її представникам специфічні якісні переваги в умовах інтерсуб'єктивної взаємодії.

Внутрішні (біологічні) чинники статеворольового розвитку поєднуються із зовнішніми, що несуть із собою соціальне опосередкування, результатом чого й стає формування свідомої статево визначеної особи. Природжені біологічні структури, що первісно диференціюють осіб різної статі, розвиваються під впливом соціалізаційних чинників, підлягають оцінкам оточення, які й спонукають індивіда виявляти та психологічно утримувати свою статево належність.

Елементи індивідуальної психіки, що симетрично притаманні індивідам однієї і другої статі від народження, але при цьому оцінюються оточенням як властиві протилежній статі, під впливом відповідних оцінок витісняються, залишаючись глибинними репрезентантами жіночого в

чоловічій психіці і чоловічого – у жіночій. Відтак потенційна двостатева природа людини під тиском соціалізаційно-нормативних впливів коригується в бік одностатевості.

Однозначна полярна вираженість статоворольових рис (маскулінність або фемінінність) означає істотну особистісну та інтеракційну обмеженість особи і трапляється радше як виняток. Натомість здебільшого має місце більш чи менш виражена андрогінність.

Аналіз маскулінно-фемінінних співвідношень в особистісному розвитку крізь призму кратологічних дискурсів дає підстави пов'язати формування фемінінності з розгортанням дискурсивних характеристик первинного узалежнення, маскулінності – упорядкування, а андрогінності – вторинного узалежнення. Відтак андрогінність як симптомокомплекс статоворольових властивостей знаменує досягнення певної особистісної зрілості й завершеності не тільки в сексуально-статевій, а й загалом інтеракційній сфері людського буття.

Потенційну бісексуальність можна розглядати як універсальну характеристику людської природи, хоча слід радше говорити про первісну полісексуальність людини, яка з різною ймовірністю реалізовується в спрямуванні сексуального інтересу на ті чи ті об'єкти. У процесі визначення сексуальних орієнтацій привабливими для індивіда стають не тільки статеві ознаки інших осіб, а й характеристики домінування-підпорядкування.

Тому, наприклад, гомосексуальність не слід розглядати ні як природжену властивість людини, ні як її характерологічну властивість. Вона закладається на ранніх етапах онтогенезу під впливом первинних інтеракційних зв'язків з оточенням, що відображаються в суб'єктивно-символічному індивідуальному просторі. Сексуальні переживання сполучаються з переживанням станів домінування-підпорядкування, що зумовлює як гетеро-, так і гомосексуальне спрямування.

Таким чином, від самого початку статева ідентифікація підпорядковується владним впливам оточення і в ній з'являється кратологічний дискурс особистісного поставання. Формування сексуальних і гендерних орієнтацій особи ґрунтується на взаємному зумовленні й компенсації статоворольових і владно-підвладних особистісних властивостей в інтеракційному співжитті.

РОЗДІЛ 6. ІНТЕРАКЦІЙНА ПРИРОДА ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО БУТТЯ

6.1. Біопсихічні та психофізичні основи ідеологічного залучення

Індивід заходить у взаємодію із середовищем, завдяки якій задовольняє свої первинні, а згодом і вторинні потреби. Первинні потреби, спрямовані на забезпечення біологічного існування, зароджуються в самому індивіді, постають перед ним і для нього у вигляді інтероцептивних органічних відчуттів і на найраніших стадіях існування, очевидно, становлять зміст самовідчуття, вихідну основу індивідуального буття. Саме ці відчуття початково спонукають індивіда до виходу назовні, до звернення в середовище, яке є навколо. Приблизно так розпочинається рух, що має місце протягом усього індивідуального існування, – рух із глибини індивідуального суб'єктного єства на поверхню, назовні, на рівень, де відбувається зустріч двох світів – внутрішнього і зовнішнього.

Ці початкові спонукання мають, безумовно, несвідомий характер хоч би через те, що свідоме відображення дійсності є продуктом досить тривалого формування і стає набуттям індивіда в результаті щонайменше кількарічного розвитку. Таке несвідоме здебільшого трактується як індивідуальна структура, що може виводитися як з індивідуальної біологічної основи, так і з інтерперсональних впливів. У юнгіянській традиції воно розглядається як породження колективного несвідомого, що набуває індивідуальної репрезентації. П. Юркевич писав про апріорні принципи душевної діяльності [Юркевич, 1990, с. 65–66]. Проте у всіх цих випадках індивід вимушено проєкує несвідомі потреби в навколишній простір, очікуючи з нього потенційно можливих стимулів, які сприятимуть задоволенню цих потреб.

Базальні структури, на яких ґрунтуються різного роду ідеологічні побудови, містяться у сферах несвідомого. Зв'язок між несвідомою та ідеологічно оформленою психікою звичайно буває мало або й зовсім не помітним, не увиразнюється настільки, аби констатувати його з достатньою впевненістю. Водночас наявність такого зв'язку неодноразово підтверджувалася як у результатах складного, багатоступеневого аналізу, так і внаслідок впливу якихось особливих, емерджентних обставин, що дало підстави ще В. Джеймсу говорити про вплив неінтелектуальної природи людини на її переконання [Джеймс, 1997а, с. 14].

Загалом суспільство пропонує індивідові досить визначені, стандартні схеми задоволення потреб, але діапазон можливих реакцій оточення на експлікацію цих потреб є вельми широким. Відтак задоволення їх у різних соціальних ситуаціях може відбуватися принципово по-різному (принципово однаковим, проте, має залишатися основний результат). Такий широкий діапазон забезпечує потенційну можливість формування безлічі варіантів взаємодії індивіда з оточенням. Очевидно, у цій варіативності криються вихідні причини формування щонайширшого спектра способів задоволення

потреб – від “здорових” до невротичних. Аби задоволення потреб забезпечувало процес соціалізації індивіда, воно має досить істотно відійти від біологічно зумовлених, натуральних способів задоволення. Водночас надто істотний відхід у цьому напрямі додає багато зайвих, ілюзорних елементів, які ускладнюють процес і перетворюють на такий собі невротичний тягар для індивіда.

Якщо йдеться про соціальні схеми задоволення потреб, то кожне таке задоволення в межах певної соціальної схеми є більшою чи меншою мірою ілюзорним. (“Неілюзорним” було б задоволення потреб виключно в межах інстинктивної поведінки родителів і дитинчат – як у тварин). Тому прилучення біологічного індивіда до соціуму виявляється зумовленим прийняттям певних соціальних схем, що водночас спрямовані на задоволення потреб і на вихід за межі цього процесу. Так, П. Гуревич характеризує несвідоме як чинник культурної динаміки, що нерідко виявляється первісним імпульсом для культурного перетворення [Гуревич, 2000]. А С. Жижек визначає фундаментальний рівень ідеології як рівень несвідомого фантазму, який структурує соціальну дійсність і під впливом якого ми завжди перебуваємо [Жижек, 1999, с. 40].

У пізніх працях З. Фройд намагався проаналізувати механізми залежностей між індивідуальною несвідомою психікою і психікою масовою, ідеологізованою. Якщо в найзагальнішому вигляді причиною особистісних неврозів є конфлікт між несвідомими потягами індивіда та обмежувальним тиском соціуму, то одним із найефективніших шляхів зняття невротичних напружень стає прилучення індивіда до соціально вироблених схем більш чи менш ілюзорного задоволення невротичних потреб. Усі зв’язки з релігійно-або філософсько-містичними сектами й об’єднаннями Фройд розглядав як вираження непрямого лікування розмаїтих неврозів. Примусову нав’язливість релігійної традиції він пояснював переживанням витіснення, перебуванням у несвідомому. Витіснені бажання трансформуються в почуття провини, в основі якого лежить страх [Фрейд, 1991в, с. 137; Фрейд, 1991г, с. 262, 279; Фрейд, 1991д, с. 225].

Зокрема Фройд підкреслював значення страху смерти, що розгортається між Я і Над-Я [Фрейд, 1991г, с. 391], тобто у сфері, пов’язаній із виходом індивіда за власні межі та прийняттям у себе зовнішніх впливів. Усвідомлення своєї смертності стає для людини потужною спонукою до пошуку сенсу життя [Арьес, 1992; Гроф, Хэлифакс, 1996; Попогребский, 1997; Рязанцев, 1994]. Весь сенсовий зміст суб’єкта Ж. Лакан виводить, урешті-решт, із смерти. Саме як бажання смерти суб’єкт утверджує себе для інших [Лакан, 1995, с. 90].

Отримання інформації про скінченність власного життя накладається на первісно притаманний індивідові як біологічній істоті страх смерти, актуалізовує цей страх для нього. Відтак особа може постійно перебувати в полоні такого актуалізованого страху, копатися в ньому, мучитися й страждати, і це буде той випадок, коли вона перебуває на рівні індивідуально-суб’єктивних критеріїв оцінки дійсності, лише мінімально

проекуючи свій страх смерті в простір інтерсуб'єктної взаємодії. Якщо особа інтенсивніше взаємодіє із соціумом, то в цьому просторі знаходить соціально вироблені засоби подолання страху смерті, його психологічного нівелювання, символічного продовження свого буття після смерті в соціальних реаліях та соціальній пам'яті [Суковата, 2003; Brecher, 2002; Їkolka, 2003; Wilkinson, 2002]. А набуваючи спроможности піднятися над соціальними оцінками, вийти поза соціальні критерії, особа стає здатною виробити власну систему усвідомлення своєї скінченности та засобів її психологічної нейтралізації, надати існуванню специфічного сенсу.

Прагнення нейтралізувати страх смерті може розглядатися як чинник поставання владно-підвладної сфери в міжособовій взаємодії. Ж. Бодрийяр розглядає виникнення загробного післяжиття як основоположний акт зародження влади з огляду на встановлення заборони на смерть і, відтак, окремої інстанції, що стежить за цією заборonoю, – влади. У кінцевому підсумку влада завжди тримається на маніпулюванні, керуванні смертю [Бодрийяр, 2000, с. 238–239].

Аналізуючи процес утворення символічного універсуму, П. Бергер і Т. Лукман розглядають як одне з найважливіших його надбань легітимацію смерті, що дає особі можливість продовжувати життя в суспільстві після смерті значущих інших і пом'якшити жах від очікування власної смерті [Бергер, Лукман, 1995, с. 166]. Таким чином, утеча від страху смерті або його трансформація розглядаються як істотний елемент набуття ідеологічних змістів. Усвідомлення своєї смертності може спонукати індивіда або до цілковитої відмови від будь-якого розвитку та існування, оскільки вони не мають жодного сенсу перед лицем смерті, або ж до втечі в нескінченність, абстрактну універсальність, де жодного значення не має власна індивідуальна смерть. Реально ці два крайні варіанти трапляються вельми рідко, і більшість людей борсається в просторі між обома полюсами, схиляючись то в бік забарвленого очікуванням смерті песимізму, то в бік оптимістичного самообману на ґрунті релігійно-містичних ілюзій.

Оскільки за психоаналітичними канонами особа обов'язково проєкує себе назовні, тобто на сферу стосунків з іншими людьми, то її основний страх – страх власної смерті – вочевидь трансформується в бажання смерті інших осіб. Побоювання щодо самої наявности та можливого викриття таких бажань сприяє посиленню страху, а це, своєю чергою, посилює почуття провини. Позаяк таке почуття не може зростати нескінченно, особа мусить знаходити способи звільнення від нього – хоч би часткового, тимчасового. Ці способи можуть бути виключно індивідуальними, і тоді вони здебільшого набувають патологічного, із погляду соціуму, характеру. Адже добре відомим є переважно негативне ставлення суспільства до владних прагнень і домагань, про психоаналітичний зв'язок яких із тягою до смерті пише О. Еткінд [Еткінд, 1993, с. 423–424]. А коли зважити на те, що несвідомі ставлення до влади виявляються для особи психологічно ближчими, ніж ставлення свідомі [Хазратова, Гнатко, 1999], то увиразнюється значення того,

щоб і сам соціум міг надавати особі більш адекватні, на її погляд, варіанти ослаблення почуття провини.

Несвідомі та неусвідомлювані мотиви, які дають про себе знати, мають пройти процес більш-менш санкціонованого вияву назовні. Цей вияв має бути достатньою мірою стандартизованим – чи для всіх людей узагалі, чи для певного соціального середовища, чи для досить вузького кола осіб. Початково несвідомі, логічно не оформлені мотиви повинні набути логічно впорядкованих форм, перейти у відкрито визнані норми поведінки. У найзагальніших рисах цей процес можна назвати процесом своєрідної символізації, ідеалізації, сакралізації несвідомого. Результатом такого процесу має стати більш чи менш складна й масштабна ідеологічна структура, що на основі певних принципів приймає в себе санкціоновані нею індивідуальні вияви. Трансформуючись під тиском соціуму та впливом індивідуальних самообмежень, ці вияви набувають форм і навіть змісту, далеких від початкових, від тих, що лежали в їхній основі, що їх, власне кажучи, і породили. У такому соціально прийнятному оформленні несвідомі мотиви дуже сильно маскуються і первинна наявність їх здебільшого виразно не простежується.

Одним із головних завдань соціально зорієнтованого психоаналізу часто-густо й буває встановлення такого зв'язку. Наприклад, С. Московічі заявляє, що людина, готова віддати своє життя за когось іншого, декларує й виконує акт любови, першоосновою якої є сексуальне ядро [Московичи, 1996, с. 302]. Джерела ідеологічних відображень дійсності К. Юнг шукав в індивідуальних репрезентаціях колективного несвідомого, із якого суспільство вилучало своїх богів і демонів і всі ті ідеї, без яких людина перестає бути людиною [Юнг, 1994а, с. 106]. Таким чином, Юнг поміщав справжню причину людських дій і вчинків в індивідуально репрезентовану, але спільну для всіх людей психічну структуру. Ця структура спонукає людину з більшою готовністю перейматися певними ідеями. Як писав Юнг, у людській душі завжди є щось подібне до найвищої влади: який-небудь інстинкт або комплекс уявлень концентрує максимальну суму психічної енергії і відтак примушує Я служити йому. Так виникає манія або одержимість. Прямий збіг індивідуальної свідомості з архаїчним образом Бога є, за Юнгом, несвідомою закономірністю [там само, с. 113; Юнг, 1994б, с. 220].

Виходить, отже, що свідомість постає як індивідуально своєрідне відтворення архаїчних колективних образів. При цьому образ Бога править за взірець такого відтворення, тобто людина, здобуваючи свідомість, тим самим має прагнути стати особою ідеологічною, носієм певної системи поглядів. І хоч би як далеко просунулася людина цим шляхом, основи її світогляду залишаються зануреними в структури колективного несвідомого, назавжди, за суттю, прив'язуючи її до них. Як зазначає О. Улибіна, й онто-, і філогенетично суспільна свідомість і несвідоме передують свідомості індивідуальній [Улыбина, 2001, с. 10].

За Е. Нойманном, у процесі переходу від первісного стану недиференційованості особистість ділиться на дві системи – свідому і несвідому. Его відокремлюється від несвідомого та організовує себе в порівняно незалежну систему. Водночас особистість приймає в себе дедалі ширші сфери несвідомого, а активоване колективне несвідоме прив'язується до суспільства [Нойманн, 1998, с. 331–338, 349–362, 414–415].

Намагаючись виявити відповідності між окремими рівнями особистісної структури і політичним світоглядом, В. Райх виділяв три шари особистості. Найглибший шар становить природна біологічна основа, завдяки якій виникає все справді революційне. Другий, проміжний характерологічний шар вторинних потягів виникає в результаті придушення природних сексуальних устремлень і стає психологічною особистісною основою фашистських (тоталітарних. – В. В.) тенденцій. Третій, поверховий шар – це шар етики, який центрується на самовладанні й терпимості та стримує шар вторинних потягів [Райх, 1997а, с. 11–12]. Логічним є припустити, що більшість людей у процесі соціалізації переходить із первинного біологічного рівня на рівень соціальний (характерологічний) і, звичайно ж, більшості легше досягти й затриматися на цьому другому рівні, ніж перейти на третій, найвищий. Таке становище є одним із серйозних пояснень психологічної привабливості та поширеності різного роду тоталітарних течій: нацизм, писав Е. Фромм, мобілізував емоційну енергію нижчих верств середнього класу і перетворив її на потужну силу [Фромм, 1990, с. 186].

Таким чином, особистісно-соціальний розвиток людського індивіда може бути істотно охарактеризовано як рух від початково несвідомих, біологічно зумовлених виявів психічного життя до складноструктурованих ідеологічних концепцій. Важливою характеристикою цього руху є збереження суттєвих зв'язків між психічними структурами, що формуються на різних рівнях розвитку.

Процесові трансформації початково біологічно зумовленої психіки у психіку соціальну має бути притаманна певна доцільність, телеологічність, спрямованість на досягнення вершини, апофеозу розвитку. Заповнений суперечностями психічний розвиток індивіда завжди характеризується наявністю більш чи менш виражених станів незадоволеності потреб. Власне кажучи, завдяки наявності саме таких станів розвиток і відбувається. За З. Фройдом, високий рівень незадоволеності потреб штовхає індивіда від жорсткої реальності в більш приємний світ фантазій. Така втеча від реальності є водночас і виходом із людської спільноти [Фрейд, 1991г, с. 267].

Цілком очевидно, проте, що втеча у світ фантазій – не єдиний і геть не основний шлях подолання труднощів індивідуального розвитку. Фантазування як засіб психологічного захисту різною мірою притаманне кожній людині. Проте лише для частини людей воно цілковито або здебільшого заступає реальне життя. Більшість же вдається до фантазій тільки різною мірою, обираючи за основний модус буття спроби опанувати

реальність, наблизитися до неї, узгодити з нею свою поведінку. Такі намагання не стають продуктивними, якщо здійснюються суто індивідуально, на самоті, без значущого залучення інших осіб. У цьому разі можливі окремі короточасні успіхи, проте загалом таку соціально відсторонену позицію приречено на невдачу.

Апріорі продуктивнішою є взаємодія з дійсністю, яка спирається на соціально вироблені способи активності і значущу співпрацю з іншими людьми. Замість непродуктивного фантазування особа вдається до засвоєння категоріяльно оформлених способів бачення і взаємодії зі світом. Вона переймає від середовища складну, почасти впорядковану систему поведінкових наставлень і світоглядних постав. Розвиваючись соціально, приєднуючись до вже існуючого соціуму, особа мимоволі залучається до певної ідеології, стає її носієм та більш чи менш свідомим адептом.

Соціум вириває індивіда з його первинної сконцентрованості на біологічних потребах. Задовольняючи їх в ускладнений, багатозарово усвідомлений спосіб, соціум ніби натякає на існування чогось надчуттєвого, такого, що стоїть поза простором безпосереднього задоволення потреб. Якщо припускати наявність у новонародженого людського індивіда первісної схильності до пріоритетного відображення специфічних соціальних стимулів, то, очевидно, саме така додаткова сенсова навантаженість взаємодії і повинна приваблювати новонароджене дитя, робити процес задоволення потреб доцільним не тільки з біологічного, а й із соціального погляду. Відтак перед дитиною постає її первинна ідеологія – ідеологія засвоєння потреб через соціально вироблені способи.

Набуття такої ідеології забезпечує якісно новий, вищий рівень адаптації до умов середовища, адаптації соціально зумовленої. Водночас це означає неминуче спотворення наявної біофізичної дійсності. Дійсність починає відображатися крізь призму соціальних стереотипів, раніше вироблених соціумом і тепер засвоєваних індивідом. Таке усоціальнене відображення дійсності переводить особу на принципово новий рівень пізнання світу, але водночас означає й принципово новий рівень спотворення дійсності – спотворення, що парадоксально забезпечує більш високу здатність до пристосування. Злам початкової біопсихічної безпосередності, розкриття чуттєвої сфери назустріч соціальним впливам трансформують саму цю чуттєву сферу, наповнюють її соціальним змістом.

Такій взаємодії внутрішнього і зовнішнього властивий широкий діяпазон можливих поєднань. Індивід може дедалі більше відкриватися перед соціумом, сприймати й приймати його впливи, а може намагатися уникати їх, занурюватися в себе самого. Відтак пристосування до дійсності має порівняно вираженіший соціально-типовий або індивідуально-своєрідний характер. В обох цих варіантах відповідним є й спотворення дійсності: воно може бути більш індивідуалізованим, химерним і незрозумілим із соціального погляду або більш публічно виправданим плодом сукупної фантазії соціуму.

Ідеологія, як і фантазія, також спотворює дійсність, і ступінь цього спотворення не обов'язково має бути меншим. Проте ідеологічне відображення дійсності є безумовно ефективнішим із погляду адаптації до неї. Ідеологічна адаптація має набагато більше критеріїв ефективності, які містяться в позаособовому, інтерперсональному, інтеракційному просторі. На відміну від фантазійної, ідеологічна адаптація піддається відносно об'єктивним оцінкам, які ґрунтуються на сукупному досвіді багатьох людей. Якщо ідеологію за багатьма ознаками можна назвати сукупною фантазією членів певної групи, то це та фантазія, яка допомагає індивідові долати межі власної суб'єктивної обмеженості та виходити в простір ширших узагальнень, що також є обмеженим, але в набагато віддаленіших границях.

Істотно протилежними є погляди на ідеологію як на сферу або механізм компенсації, утечі від дійсності, але такої втечі, яка спотворює дійсність не заради адаптації до неї, а для внутрішнього самозаспокоєння, не пов'язаного навпрямки з впливами самої дійсності. Так, В. Вундт убачав в одкровеннях релігійного екстазу вияви вищого задоволення, яке свідчить про те, що сама релігійна потреба полягає в прагненні такого задоволення [Вундт, 1998, с. 300–301].

В. Райх пропонував шукати сутність людини в процесі, за допомогою якого вона створює ідеології. Так, ідеологія фашизму служить організованим політичним вираженням характерологічної структури середньої людини, існування якої носить загальний та інтернаціональний характер. Фашизм має всі особливості й суперечності, притаманні характерологічній структурі масового індивіда, а фашистська ментальність – це ментальність малої людини, що є поневолена, прагне влади і водночас протестує. Фашистська ідеологія орієнтується на незмінність людської природи, беспорядність народних мас, їхнє прагнення до підпорядкування авторитетові та нездатність до свободи. Таким чином, фашизм – це найбільш відповідна до психологічної природи пересічної людини ідеологія [Райх, 1997а, с. 12–14, 100, 236]. Зі зрозумілих історичних причин Райх зосередив увагу саме на цій ідеології, проте перенесення виявлених ним закономірностей на тоталітарні ідеології різного штибу надає їм майже універсального характеру.

Залежно від ступеня розкритості на соціум, який визначається на ранніх етапах індивідуального розвитку, у своєму світогляді особа може різною мірою орієнтуватися на зовнішні і внутрішні критерії оцінки дійсності. Орієнтація на зовнішні, соціально-стандартні критерії означає найбільш виразне, найбільш доцільне з погляду соціального оточення пристосування до дійсності. Надання переваги внутрішнім критеріям має двоїстий характер. Ця орієнтація може бути надто суб'єктивною, соціально недостатньо оформленою, у певному розумінні недорозвиненою, коли індивід залишається на рівні більш-менш безпосереднього відображення власних потреб і примітивного задоволення їх шляхом поверхового використання соціальних засобів. Протилежний тип орієнтації на внутрішнє означає вихід індивіда за межі соціально означеної реальності, пошук нових

засобів пізнання світу, піднесення над рівнем соціальних стандартів і стереотипів.

Ці два полюси ідеологічного залучення простежуються в описаних Г. Оллпортом двох типах релігійної орієнтації: зовнішній і внутрішній. Зовнішня орієнтація використовується як захист від реальності, а не для того, щоб заради неї жити. Вона не є провідним або інтегральним мотивом, а служить для реалізації інших потреб (у безпеці, статусі, самооцінці) і є незрілим утворенням. За внутрішньої релігійної орієнтації все регулюється всеохопним зобов'язанням, до певної міри інтелектуальним, але найбільше – фундаментально мотиваційним. Така релігія не служить людині зручним інструментом, а радше людина зобов'язана служити їй [Оллпорт, 1998, с. 109, 122].

Якщо в особи переважає зовнішня релігійна чи загалом ідеологічна орієнтація, то зростає сила впливу інших, не ідеологічних або не суто ідеологічних чинників, таких, наприклад, як тиск оточення, вплив громадської думки, влада авторитетів. Це стосується, зокрема, і політико-ідеологічної сфери. Так, у нашому дослідженні, проведеному спільно з Ю. Гундერთайло, у якому вивчалися електоральні постави жителів сіл і містечок України, було встановлено, що переважна більшість їх у своїх виборчих уподобаннях орієнтується на думку авторитетних для них осіб або просто на узагальнену думку середовища (“як люди, так і я”). При цьому особи, які більш-менш самостійно визначають свою позицію і транслюють її іншим, становлять менш як 10% [Васютинський, Гундერთайло, 1998]. Можна припустити, що для цієї неповної десятої частини громадян саме політико-ідеологічна сфера є тією цариною, у якій вони реалізують свою внутрішню ідеологічну орієнтацію. Що ж до решти дев'яťох десятих, то більшості з них, очевидно, може бути притаманна внутрішня ідеологічна орієнтація в інших сферах, наприклад релігійній, мистецькій, сімейно-родинній, статеворольовій тощо. Мається на увазі, що ідеологія, до якої прилучається індивід, не обов'язково повинна бути оформлена як ідеологічна схема у вузькому розумінні. Має йтися радше про ідеологію в широкому розумінні, близьку своїм змістом до таких категорій, як світогляд, світобачення, символічний універсум.

Категорії “світогляд” та “ідеологія” вживаються здебільшого як синоніми. Іноді світогляд трактується як більш широка сукупність поглядів на світ, тоді як ідеологія розглядається як логічно впорядкована і структурована частина світогляду. Для психологічного контексту важливою є та обставина, що ідеологія включає в себе елементи світогляду, які набувають для особи особливої значущості, займають провідні місця в ієрархії цінностей. Що стосується ще однієї доречної тут категорії “картина світу”, то їй можна відвести роль перцептивно породжених уявлень про світ, на основі яких формується світогляд.

Постійно притаманні особі міжполюсна невизначеність і коливання позицій породжують потребу виробляти ідеологію, яка, з одного боку, утримує від скочування на позбавлену сенсу крайню позицію, а з другого –

надає власній позиції відносної певности й стабільности. Таким чином, вироблення ідеології та прилучення до неї як у широкому соціальному, так і в конкретному індивідуальному аспекті виконує двоїсту функцію. По-перше, посідання ідеології дає особі або спільноті змогу самоствердитися, утвердити себе і визначити свої позиції в середовищі, заявити про себе, і не тільки комусь, а й самим собі, усвідомити своє буття, надати йому сенсу.

По-друге (а цілком можливо, що й по-перше), залученість до ідеології позбавляє сумнівів і вагань, які часто-густо стають перешкодою продуктивній активності, забезпечує економію часу, а головне – психічних зусиль на шляху до прийняття правильних рішень. Якщо сумніви й вагання займають надто значне місце в суб'єктивному світі особи, істотно зумовлюючи притаманне їй почуття нижчости, то призначення ідеології, як правило, полягає у виробленні своєрідного психологічного захисту, подоланні почуття нижчости шляхом специфічного спотворення дійсности, створення такої системи бачення світу і себе в ньому, яка б маскувала цю нижчість, давала ілюзію володіння світом, ситуацією, самим собою.

Відтак засвоєна особою ідеологія повинна істотним чином відповідати її потребам, віддзеркалювати глибинні психологічні аспекти [Климчук, 2002]. Звичайно, ця відповідність може мати вельми опосередкований характер щодо потреб вихідних, первісних, які колись започаткували сам процес індивідуального розвитку. (Описуючи психологічні чинники віри, В. Джеймс зазначав, що в результаті ми віримо, самі не знаючи як і чому [Джеймс, 1997а, с. 13]). Більш безпосереднє відношення індивідуальний світогляд має до задоволення потреб поточних, сьогоденних, особливо тих, що мають велику суб'єктивну значущість.

Потребу мати ідеологію О. Вайнінгер описував як потребу позачасовости, вольове тяжіння до цінности, що існує у всіх сферах людської діяльності. Позаяк у центрі його уваги були статевий потяг і почуття кохання, то саме їх він розглядав як намагання реалізувати своє Я, увічнити себе в тілесному або духовному варіанті, тобто певним чином себе утвердити. Що ж до подолання сумніву, то Вайнінгер зазначав: “Хто здобув повну перемогу над наймогутнішим сумнівом, той є найбільш віруючою людиною” [Вейнінгер, 1992, с. 141, 270, 365]. Отже, подолання сумніву означає прийняття певних ідеологічних постулатів, а ймовірніше, і те і те становлять єдиний цілісний процес ідеологічного залучення.

Ще виразніше дві сторони процесу ідеологічної соціалізації заакцентовано в концепції А. Адлера. З одного боку, Адлер говорив про прагнення влади як визначальний мотив людської активності, як форму прагнення досконалости. Намагаючись стати господарем середовища, людина повинна звернутися до Бога та спілкуватися з ним [Адлер, 1997б, с. 263–264; Адлер, 1997ж, с. 49; Адлер, 1997з]. А що має означати спілкування з Богом, як не вираження себе в певній ідеологічній концепції? Прагнення влади, таким чином, стає одним із головних чинників ідеологічного поставання особистости. З другого боку, людиною керує притаманне їй почуття нижчости, із якого, власне кажучи, і випливає

прагнення влади. Почуття нижчости Адлер називав рушійною силою і вихідним пунктом прагнень усякого розвитку. Це почуття визначає саму мету існування і готує шлях, на якому її може бути досягнуто [Адлер, 1997ж, с. 64–65].

Відтак в особистісному розвитку поєднуються намагання позбутися почуття нижчости і прагнення влади, здобуття якої й має означати звільнення від власної малоцінності. На основі цих двох чинників особа формує і формулює основну мету: домінувати над до себе подібними. Таку мету Адлер визначав як фіктивну, але не в розумінні її позірности, а в тому значенні, що її зміст суперечить соціально виправданим підставам перебування особи в суспільстві. Ця мета, натомість, не є фіктивною з погляду самої особи, бо допомагає їй орієнтуватися в хаосі повсякденного існування та мати можливість оцінювати відносні величини, а на більш високих рівнях розвитку утворює Над-Я індивіда [Адлер, 1997б, с. 261; Адлер, 1997ж, с. 65–67].

Мало сказати, що людина має потребу в ідеології. До цього належить додати, що й ідеологія, аби оволодіти людиною, повинна відповідати її базовим потребам. Як писав Е. Фромм, вплив будь-якої доктрини або ідеї залежить від того, наскільки вона відповідає психології людей, яким ці ідеї адресовано. Ідея може стати активною силою, якщо відповідає настійливим психологічним потребам людей. У Фромма знаходимо посилення на двоїсту природу ідеології: психологічно віра може бути утвердженням життя, вираженням внутрішнього зв'язку з людством, а може бути продуктом реакції на сумніви, що виникли з почуття ізольованості та неприйняття життя. Пристрасне прагнення до впевненості відображає не щирі віру, а потребу придушити нестерпний сумнів. Упевненість досягається відмовою від своєї ізольованої особистості, перетворенням себе на знаряддя могутньої зовнішньої сили [Фромм, 1990, с. 74; Фромм, 1993, с. 53].

Більшість людей відмовляється від здобуття справжньої свободи і вдається до мазохістської відмови від власного Я. І це тільки одна сторона мазохістських нахилів. Друга – намагання перетворитися на частину більшого й сильнішого цілого, спроба розчинитися в зовнішній силі і стати її часткою. Цією силою може бути інша людина, громадський інститут, Бог, нація, сумління, моральна доконечність. Ставши частиною непохитної, вічної й прекрасної сили, людина стає причетною до її потужности й слави. Відтоді сенс життя, індивідуальну сутність визначено тим великим цілим, у якому розчинено людське Я. Функції такої авторитарної ідеології Фромм порівнював із функцією невротичних симптомів. Й ідеологія, і невроз походять із нестерпних психологічних умов і водночас пропонують якесь розв'язання, яке робить життя стерпним, але не дають рішення, що веде до щастя й розвитку особи [Фромм, 1990, с. 135–136, 200]. Отже, між ідеологічним відображенням дійсности і відображенням невротичним існує та важлива спільна риса, що в обох випадках спостерігається відображення спотворене, мета якого – відволікти особу від справжніх труднощів і

негативних сторін існування та нав'язати їй світ більш, на її власний погляд, приємний і прийнятний.

Розробляючи програму поступового звільнення людства з-під впливу авторитарної ідеології, Фромм до певної міри проігнорував універсальну психологічну закономірність, яка полягає в постійному відтворенні механізмів такої ідеології в кожній новій особі, у кожній людині, яка від народження потрапляє у світ взаємних впливів та узалежнень. Для того щоб прилучитися до соціуму, особа повинна потрапити в істотну залежність від соціального оточення. Саме з формування такої залежності розпочинається життя людини, і далі все воно стає присвяченим одночасному узалежненню та незалеженню і рухові до свободи. Проте свобода означає й брак чітких категоріяльних правил поведінки, що спричиняє виникнення неминучих сумнівів, а відтак і потребу їхнього подолання. Виходить, що, досягаючи свободи, людина відразу ж її втрачає. Інший варіант нібито свободи полягає в зайнятті крайніх ідеологічних позицій, але зрозуміло, що тим самим індивід автоматично обмежує себе в можливості творчого, нешаблонного підходу до життєвих подій.

На масовому рівні поляризація думок, пише С. Московічі, пов'язана з потребою уникнути сумнівів і невпевненості. Вона утворює психічну єдність навколо певного предмета, забезпечуючи консолідацію зі стійким судженням. Московічі зазначає відповідність ідеології до певних психологічних потреб, зокрема у визначеності. У надрах людської натури існує бажання гармонізувати все те, що здається суперечливим і не поясненим. Коли немає простих принципів, єдиної моделі пояснення, з'являється відчуття небезпеки. Тому першою функцією ідеології є створення єдиної картини світу, яка згладжує фрагментарний та окремий характер знання [Московічі, 1996, с. 152, с. 419–420].

Прилучення до мережі соціального відображення дійсності, що виникає спочатку як знаряддя ефективною адаптації, перетворюється на процес формування індивідуальної суб'єктності, змістового наповнення індивідуального ества. Переймаючи соціально вироблене світобачення, особа стає тим, ким вона й може стати в результаті такого переймання. Виходить, що прилучення до соціуму в процесі соціалізації, з одного боку, розкриває перед особою дедалі складніші пласти світобачення, а з другого – нав'язує їй певний спосіб такого світобачення, реалізуючи лише одну з безлічі можливостей, тим самим нівелюючи всі інші. Отже, набуття світогляду стає передумовою, умовою і результатом розвитку індивіда як соціальної істоти, а відтак перетворюється на одну з провідних його потреб.

У соціально опосередкованій взаємодії зі світом містяться психологічні підстави формування потреби мати певну ідеологію, певний спосіб світобачення. Якщо з політологічного погляду ідеології можуть різнитися за ступенем їхньої тоталітарності, то з погляду психологічного будь-яка ідеологія, засвоєна індивідом, яку він поділяє, є щодо нього тоталітарною за суттю. Вона орієнтує його у світі, робить спроможним взаємодіяти зі світом і водночас накладає принципові обмеження, робить своїм невільником.

(Зрозуміло, що йдеться не обов'язково про політичну ідеологію, а про її набагато ширше соціальне значення, про світогляд на різних рівнях взаємодії суб'єкта із середовищем).

Почуття особливої значущості тих чи тих світоглядних компонентів формується в результаті набуття відповідного досвіду взаємодії, у процесі якої різні сторони, елементи внутрішньої суб'єктності і зовнішнього оточення розмаїто зустрічаються, перехрещуються, взаємно визначаються, підтверджуючи або спростовуючи їхнє значення для індивідуального буття. З таких найбільш значущих елементів особа конструює те велике й величне, до якого прагне прилучитися, частиною якого прагне стати сама і яке прагне зробити частиною себе (ідентифікується з "гідною справою" [Шибутани, 1969, с. 368–369]). Це велике й величне вона творить нібито сама для себе, але водночас – під впливом і в результаті взаємодії зі світом. Оскільки в її індивідуальному інтеракційному бутті є тільки відносні, а не абсолютні критерії світоглядної слушності, то досягнення ідеологічної величі завжди має більш чи менш виражений ілюзорний характер, а ідеологічна оцінка дійсності в багатьох істотних рисах є аналогічною оцінці невротичній.

Таким чином, нормальний, повноцінний розвиток особи неминуче передбачає створення цілісної картини світу, яку, за певними ознаками, можна називати світоглядом або ідеологією. І так само неминучим стає узалежнення особи від ідеології, носієм якої вона є. Особа повинна бачити світ, але, бачачи світ по-своєму, не має змоги бачити його якимось інакше. Завдяки світоглядові вона здобуває владу над світом і водночас віддає себе під його владу.

Про світогляд як атрибутивну властивість особи говорять починаючи з певного віку – частіше юнацького, рідше підліткового. Проте зрозуміло, що світогляд починає формуватися набагато раніше. Визначення часу початку цього процесу залежить від вибору критеріїв оцінки. Якщо пов'язувати формування світогляду із загальним процесом особистісного розвитку, то слід гадати, що воно розпочинається від моменту народження. Уже найперший досвід взаємодії зі світом закладає в дитячій психіці основи того, що згодом розвинеться в картину світу, спочатку лише чуттєву, а далі – абстрактно опосередковану. Від самого початку розвиток людського світобачення зумовлюється змістом соціальних спонук, які діють на індивіда, і найістотніше описується категорією соціалізації.

Майже кожна концепція, що розглядає процес ідеологічної соціалізації дитини, має справу зі щонайменше двома його стадіями. У найзагальніших рисах перша стадія означає подолання дитиною її первісно біологічної природи, вихід за межі початкової замкнутості на власних біологічних потребах, утворення на основі суто інстинктивної психіки тієї психічної основи, яка дає змогу заходити в специфічну взаємодію не просто з навколишнім середовищем, а саме із середовищем соціальним. Коли такі основи закладено, відбувається перехід до наступної стадії, де дитина постає як певною мірою соціалізований суб'єкт, що посідає принципову здатність бути співсуб'єктом взаємодії.

Одним із прикладів такого двостадійного залучення до соціального оточення може бути мовленнєвий розвиток. Спочатку дитина потрапляє в середовище, де звучить людське мовлення, специфічним чином спрямоване до неї. Ще не володіючи мовленням як таким, дитина примушена й зовнішніми обставинами спілкування, і внутрішніми природженими інстинктами до того, щоб певним чином реагувати на це мовлення, переймати його, намагатися відтворити власними засобами. І тільки згодом мовлення стає вже присвоєним інструментом, за допомогою якого дитина опановує нові, складніші і зовсім іншого характеру функції. (Наголосимо, що мовлення – тільки приклад, бо подібні закономірності можемо віднайти практично в будь-якій психічній функції, процес розвитку якої припадає на раннє дитинство).

Істотну аналогію цього можна побачити у виділених З. Фройдом стадіях автоеротизму, нарцисизму та вибору об'єкта [Фрейд, 1991г, с. 280–281]. Автоеротизм – це первісний початковий стан, коли дитина перебуває в межах власних автичних вражень і є людською істотою тільки з біологічного погляду. Нарцисизм означає центрованість на власних потребах, але ці потреби збуджуються й задовольняються завдяки незрозумілій, проте відчутній для суб'єкта наявності об'єктів, що перебувають поза ним і можуть задовольняти його потреби. Суб'єкт ніби має змінити орієнтацію “виключно на себе” на орієнтацію “на себе у зв'язку з присутністю інших”. Змінившись у такий спосіб, суб'єкт набуває здатності заходити у взаємодію з об'єктами (значущими іншими), і позаяк коло таких об'єктів дедалі більше розширюється, перед особою дедалі частіше постає потреба значущого вибору. Таким чином, оця пізніша соціалізація водночас і соціалізує суб'єкта, й індивідуалізує його. Тому в найзагальніших рисах можна сказати, що мета первісного етапу соціалізації полягає в тому, щоб людське дитя стало особою – членом соціуму, а мета наступних – у тому, щоб воно стало особою-індивідуальністю.

Як писав В. Райх, після перетворення вихідних біологічних потреб людини та включення їх у склад характерологічної структури під впливом суспільних умов і змін ця структура сприймає лад суспільства та його ідеологію. Під тиском авторитарних ідеологій вегетативне (тобто біологічне) життя виставляється як тваринне й примітивне і протиставляється “культурному” замінникові життя, що уявляється різноманітним і високорозвинутим. Насправді, на думку Райха, це культурне життя, будучи відірваним від вегетативного, стає непродуктивним, замороженим у нерухомі форми й формулювання утворенням. Вегетативне життя, навпаки, від самого початку продуктивне та наділене нескінченними можливостями розвитку [Райх, 1997а, с. 11; Райх, 1999, с. 202]. Позиція Райха тут доволі прозора, коли зважити на її загальнопсихоаналітичний зміст, проте необґрунтованою видається оцінка ідеології як безпорадного відростка на тілі біологічного існування.

Ідеологічний (у широкому розумінні) розвиток індивіда – майже таке саме природне для людини явище, як і розвиток її організму, настільки

природне, наскільки природно людині бути людиною. Інша річ, що цей ідеологічний розвиток криє в собі величезні потенційні загрози розвитку “неправильного”, відхиленого, збоченого, і насамперед тому, що критерії ідеологічного розвитку є, за суттю, його власними продуктами. Засвоюючи ідеологію, щоб стати людиною, людина тим самим захоплює в себе величезний спектр соціальних, психологічних і навіть фізіологічних проблем. (А. Маслоу говорив про біологічне коріння ціннісного життя [Маслоу, 1999а, с. 282–325]. Наводяться дані про вплив нейро- і психофізіологічних та афективно-мотиваційних процесів на формування преференцій і здійснення вибору у світоглядній сфері [Lieberman, Schreiber, Ochsner, 2003; Morris and others, 2003; Winkielman, Berridge, 2003]). Труднощі ідеологічного розвитку – це як хвороби хребта, що виникли через прямоходіння: зіп’явшись на ноги, людина стала людиною розумною, але платить за це різними недугами; засвоюючи ідеологію, людина залучається до соціуму, але платить за це безліччю психологічних проблем.

Складні й ґрунтовні психофізичні співвідношення в масовій свідомості відображаються у своєрідній діалектиці змінного, мінливого і постійного, усталеного, про яку писав Г. Лебон. Він гадав, що всі ідеали рівноцінні, бо вони становлять лише тимчасові символи. Ідеали – це тільки назви, що легко міняються, тоді як сутності, що стоять за ними, змінюються вкрай повільно. Ідеї поділяються на “основні” і тимчасові й скороминущі. У глибині вірувань і думок народу існує дуже стійка основа, на яку нашаровуються думки рухливі. Цю незмінну основу Лебон уважав за характер народу, а змінні думки – за його вірування [Лебон, 1995, с. 73, 78, 122, 186–187, 254].

Коли такий поділ розглянути крізь призму виявлених Лебоном закономірностей взаємодії індивідів у натовпі (див. розд. 3.1, 3.3), то можна висувати, що основні ідеї народу чи іншої спільноти істотним чином ґрунтуються на базових, первинних ідеях, притаманних усім або більшості індивідів. Основні ідеї охоплюють широченний спектр індивідуальних ідей, переважний зміст яких є спільним, або однаковим, або подібним у різних індивідів. Натомість ідеї вторинні, нашаровані відзначаються набагато більшою різноманітністю та неузгодженістю між окремими індивідами. Скажімо, футбольний фанат і політичний екстреміст однаково чи майже однаково дихають, харчуються, пересуваються землею поверхнею і навіть, можливо, переживають досить схожі емоції. Але об’єкти їхніх переживань, звичайно ж, дуже різні, і те, що винятково хвилює одного, залишає байдужим другого, і навпаки.

Даючи подібну інтерпретацію ідеям первинного і вторинного походження, Х. Ортега-і-Гассет терміном вірування наділяв якраз фундаментальні, тобто первинні ідеї, на відміну від просто ідей. Фундаментальні ідеї-вірування становлять каркас життя і тому не є носіями окремого змісту всередині нього. Ми не відокремлюємо їх від самої реальності, із ними нічого не можна робити, крім просто перебувати в них. Ці ідеї-вірування ніби є тут іще до того, як ми задумуємося [Ортега-и-Гассет, 1991]. Про “фундаментальну віру” пише К. Тарновський [Tarnowski, 2002].

П. Бурдьє називає вірування складовою частиною належності полю, мовчазним досвідом світу, що його дає нам практичний глузд. Завдяки віруванням інкорпоровані соціальні відношення здаються природними [Бурдьє, 2003, с. 115–123].

Натомість більш інтелектуальне життя, писав Ортега-і-Гассет, є вторинним щодо життя автентичного і становить усередині нього тільки уявний, віртуальний вимір. Ідеї вторгаються в прогалини у віруваннях. Вони замінюють нестабільний, двозначний світ на світ без двозначности. Людина вибудовує уявні світи і проектує в них свою поведінку. Серед цих світів один здається їй найміцнішим і найстійкішим, і людина називає його істиною. Таким чином, ідеї ми виробляємо саме тому, що не віримо в них. Реальність, у якій, як нам здається, ми живемо, – плід зусиль інших людей, а не істинна й первозданна реальність. Істинна й первозданна реальність сама по собі не має обрисів, тому не можна називати її світом. Людина створює математичні, фізичні, релігійні, моральні, політичні і поетичні світи, і вони справді світи, бо в них є обриси, порядок, доцільність. Ці світи підсумково виявляються уявними внутрішніми світами, тому вони наші [Ортега-и-Гассет, 1991].

П. Бергер і Т. Лукман говорять про основні релевантні структури, що стосуються повсякденного життя, які даються нам уже готовими в самому соціальному запасі знання [Бергер, Лукман, 1995, с. 78]. Якщо процес соціалізації трактувати як соціалізацію ідеологічну, тобто розуміти саму ідеологію в її щонайширшому значенні, то можна провести пряму паралель між первинною і вторинною соціалізацією за Бергером і Лукманом і двома етапами ідеологічної соціалізації, на яких відбувається відповідне засвоєння первинних і вторинних ідей.

У ширшому контексті розвитку формування первинних ідей може розглядатися як складова процесу формування психофізичного індивіда, а формування вторинних ідей – індивіда соціопсихічного. Інша річ, що оскільки ми маємо справу з людиною, то її психофізичний розвиток, тобто й розвиток первісно ідеологічний від самого початку включається і знімається розвитком соціопсихічним, тобто вторинно ідеологічним. І хоча таке зняття великою мірою деформує початковий розвиток, воно все одно не може його скасувати, заступити, зробити непотрібним.

Основна відмінність між первинною і вторинною соціалізацією має більше соціально-педагогічний, ніж психологічний характер і полягає в тому, що на етапі первинної соціалізації дитина виразніше діє як об'єкт соціалізаційних впливів, а на етапі вторинної – уже сама постає як джерело таких впливів щодо інших суб'єктів. Зрозуміло, що з психологічного погляду немає сенсу говорити про якусь меншу власну активність дитини як суб'єкта взаємодії на етапі первинної соціалізації порівняно із вторинною.

Упровадження категорії “первісна соціалізація” (див. розд. 2.3) як процесу, змістом якого є початкова трансформація біологічної чуттєвості в чуттєвість квазісоціальну, перехід від зосередженості на біологічних потребах організму до стану відкритості на навколишній соціально означений світ, дає додаткові підстави для відповіді на принципове питання:

яким чином новонароджена біологічна істота виявляється здатною до сприймання та відображення стимулів, наповнених соціальним змістом? Немає переконливих доказів природженого характеру такої здатності. Натомість можна, очевидно, вести мову про специфічну біологічну й морфологічну будову людського індивіда, яка потенційно забезпечує можливість вибіркового реагування на соціально означені стимули. Водночас ця потенційна можливість повинна реалізуватися в процесі взаємодії дитини із соціальним оточенням, впливу на неї соціальних чинників. Лише після того, як такий перехід відбувся, розпочинається, власне, соціальне формування особи, її первинна соціалізація.

Результатом і первісної, і первинної соціалізації не стає світогляд як розгалужена сукупність поглядів на світ, переконань і ставлень. Проте сформовані на цих етапах психічні структури становлять цілком доконечну основу пізнішого формування власне світогляду. Первинні уявлення про світ і про себе в ньому творять специфічний ґрунт, із якого виростають світоглядно-ідеологічні схеми. Погляди, думки, поняття, які вважаються за специфічні для світоглядних структур, на перший погляд, не мають прямого зв'язку з тими базальними уявленнями про світ, що формуються на самому початку. Насправді ж цей зв'язок дуже істотний і визначальний.

Первинні, базові, фундаментальні ідеї (вірування) часто-густо є самі собою зрозумілими, надто очевидними, аби вирізнятися як об'єкти спеціальної уваги. З погляду здорового глузду пересічної людини немає сенсу аналізувати такі обставини людського буття, як, наприклад, вага власного тіла, прозорість повітря, наявність верху і низу, переду і заду, правого і лівого боків, потреба спати і прокидатися, стояти і ходити, лежати і сидіти, дивитися і слухати тощо. Усі ці та безліч подібних до них елементів вирізняються людиною із середовища тільки в разі їхнього порушення, "ненормального" функціонування. Проте таке "непомічання" цих характеристик буття не означає, що вони не впливають на формування особи. Навпаки, цей вплив є особливо істотним, зокрема, через цю свою непомітність.

Прикладом первинної ідеї, яка засвоюється індивідом, може бути розрізнення верху і низу. Таке розрізнення є цілком натуральним для індивіда, неминучим для нього, нав'язаним об'єктивними умовами існування. Індивід безперервно перебуває в ситуації, яка спонукає його зважати на ці два напрями руху, дві позиції. Соціальний же формувальний вплив полягає тут у тому, що в процесі початкового розвитку індивід засвоює готові імена, назви, поняття верху і низу і, що йде далі за цим, безліч інших первинних і ще більше вторинних ідей.

Менш виразно первинний зміст простежується в ідеї лівого і правого. Цілком очевидно, що розрізнення лівого і правого боку – суто соціальна норма, яка існує тільки для людини як соціопсихічної істоти. Навіть у найрозвиненіших тварин поняття лівого і правого немає, проте (коли йдеться саме про тварин, будова тіла яких має ліво-праву симетрію) у своїй поведінці вони, звичайно ж, розрізняють два боки середовища щодо їхнього тіла, але ці

боки є для них цілком рівноцінними, рівнозначними. (Хоча тут відразу ж належить застерегти: рівноцінність і рівнозначність передбачають наявність цінності й значення. Тобто лівий і правий боки для тварини однаковою мірою позбавлено будь-якого значення). Натомість людина засвоює значення лівого і правого, що набуває для неї більшої чи меншої цінності й значущости.

Умови, у яких формується дитина раннього віку, відображаються нею як єдино можливі, єдино правильні, інваріантні. Відповідно різні умови, у яких формуються різні індивіди, закладають основи для формування більш чи менш відмінних світоглядів. У такому формуванні даються ознаки специфічні кліматичні особливості, соціально-побутові умови, етнічні традиції, ідеологічні стереотипи, стиль і зміст внутрішньосімейних взаємодій тощо. Навіть побіжний огляд перелічених обставин переконливо показує нескінченну варіативність значень і сенсів, які засвоює дитина. Проте в основі цієї варіативності лежать усе-таки найбільш спільні схеми взаємодії зі світом. Усі немовлята “однаково” хочуть їсти, дихати, спати, відчують силу земного тяжіння, не здогадуючись про її існування, над ними всіма сходить і заходить сонце (але не однаково для дітей, що живуть на екваторі і за полярним колом). Усі ці обставини існування – однакові і різні, спільні і відмінні – засвоюються дітьми через специфічні соціальні контакти, відображаються ними, будучи вже відображеними соціальним оточенням.

Початкові чинники формування – різні чи однакові – завжди виявляються неоднаковими своїми суб’єктивними значеннями для дитини, бо зовсім по-різному “подаються” їй дорослими, первісно містять різне сенсове навантаження. Наприклад, І. Василенко характеризує “владу простору” як чинник російської ментальності [Василенко, 2001]. Очевидно, що на формування дитячої особистості більшою мірою впливає простір безпосередній, найближчий. А проте відчуття дорослими навколишнього масштабного простору непомітно для них самих передається дитині, зумовлюючи формування в ній специфічних наставлень, значення яких може проявитися згодом.

Відтак кожна дитина, що розвивається під впливом соціальних чинників, маючи потенційну здатність формуватися як психофізичний індивід, відразу ж формується як індивід соціопсихічний. Психофізичний і соціопсихічний світи постають перед дитиною як світ єдиний, цілісний і нерозривний, світ, який несуперечливо відображається в її суб’єктивному сенсовому полі. Таке відображення формує суб’єкта, робить його самим собою і надалі, із появою здатності виокремлювати себе із середовища, із виникненням свідомості й самосвідомості сприймається як щось таке, що існує саме собою і не підлягає жодним сумнівам.

* * *

Ідеологічно-світоглядне формування особи ґрунтується на відображенні фундаментальних особливостей взаємодії індивіда із

середовищем. Проекція первинних біологічних потреб дитини в простір взаємин із дорослою особою, засвоєння й відтворення соціальних схем задоволення цих потреб формують початковий рівень світобачення, на який у процесі подальшого розвитку спирається формування світоглядних елементів. Фактично має йтися про поступове й тривале ідеологічне оформлення несвідомих компонентів індивідуального психічного життя – чи то як власне індивідуального несвідомого, чи то як індивідуалізованого варіанту несвідомого колективного. Тому природжена біопсихічна структура індивіда лягає в основу ідеологічного розвитку особи, тобто заздалегідь зумовлює істотну невідповідність цього процесу – звичайно, ще не з огляду на майбутні ідеологічні уподобання, а в контексті світоглядного входження в середовище.

Важливим компонентом такої трансформації несвідомого в ідеологічне є переживання страху смерті. Можна говорити про два основні рівні впливу цього страху на особистісне формування: по-перше, страх смерті дається взнаки в ранньому віці, коли переживається ще несвідомим індивідом як грізна й незбагненна небезпека і відтак істотно мотивує поведінку, а по-друге, страх смерті дедалі вагомніше визначає ідеологічний розвиток особи в міру усвідомлення нею своєї смертності.

Найзагальніше можна сказати, що гіпотетичне безсмертя цілковито нівелює ціннісний зміст людського існування, звільняє людину від моральних та інтелектуальних обмежень. Натомість саме завдяки усвідомленню скінченності свого буття, принаймні земного, людина виявляється ніби змушеною вибудовувати власну систему цінностей та підпорядковувати їй своє життя.

З набуттям соціального досвіду задоволення індивідуальних потреб дедалі більшої мотиваційної сили набуває власне незадоволення їх. Скеровуючи активну увагу на використання вже знайомих способів задоволення потреб і не знаходячи можливостей їхньої реалізації, індивід може вдатися до одного з двох шляхів саморегуляції. Один – це пошук задоволення у внутрішньому світі, у світі фантазій, які до певної міри, бодай тимчасово можуть замінити собою справжнє задоволення. Другий шлях – це активація взаємодії зі світом, вихід за межі раніше засвоєного і пошук нових варіантів активності.

Обидві схеми відображення дійсності – більш внутрішньо-індивідуальна і більш зовнішньо-соціальна, а також і пропорції, що складаються між ними, становлять і визначають базовий рівень ідеологічного залучення особи. Водночас вони зумовлюють більш чи менш ілюзорне відображення дійсності, даючи індивідові змогу пізнати дійсність, наблизитися до неї, але й неминуче спотворюючи будь-яке знання про світ.

Світоглядно-ідеологічний розвиток особи відбувається шляхом своєрідного синтезу внутрішніх виявів і домагань, з одного боку, і відображуваних індивідом обставин взаємодії зі світом – із другого. Переважання в такому синтезі однієї чи іншої сторони зумовлює схильність до внутрішньої або зовнішньої ідеологічної орієнтації в пізнішому віці.

Оскільки ідеологія завжди й неминуче є спотвореним відображенням дійсності, тобто можна вести мову про принциповий брак об'єктивних, загальновизнаних критеріїв її слухності, то вона виявляється зручним засобом як особистісного самоствердження, так і розмаїтих особистісних компенсацій.

Набуття ідеології, прилучення до певної ідеологічної системи озброює особу комплексом засобів для взаємодії зі світом, а водночас дає їй почуття впевненості, позбавляє сумнівів, звільняє від вагань. Людина стає в змозі приєднатися до великої ідеї, відчувати себе частиною чогось величного й могутнього, а отже, забути або знецінити власні страхи, почуття невпевненості в собі.

Переїнявшись тою чи тою ідеологією, особа мимоволі потребує того, щоб ця ідеологія ставала дедалі потужнішою, переконливішою, щоб до неї приєднувалися інші люди. Відтак увиразнюється владно-підвладний характер ідеологічного залучення, утворюється таке собі замкнене коло: прийняття ідеології спонукає до справляння владного впливу на інших осіб, а прагнення влади може втілюватися в ідеологічній експансії. Ще один аспект владно-підвладного змісту ідеології – залежність від неї самого її носія. Прийнявши певну ідеологію, особа мимоволі оцінює дійсність крізь призму її постулатів, тобто виявляється обмеженою в можливостях різнобічного бачення світу.

Ідеологічне формування особи належить визнати за таке саме натуральне явище, як розвиток біологічний, психічний, соціальний, особистісний. У певному розумінні досягнутий ідеологічний статус можна вважати за квінтесенцію всього особистісного формування.

Сукупність ідей, крізь які людина відображає дійсність, є практично незліченною. Найчастіше ці ідеї поділяються на дві групи: ідеї первинні, фундаментальні, базові та ідеї вторинні. Перша група ідей утворюється в результаті безпосередніх, але інтерактивно оформлених контактів індивіда зі світом, особливо на початкових етапах особистісного розвитку, в умовах первісної і первинної соціалізації. Це процес перетворення потенційно психофізичного індивіда на індивіда соціально-психічного, коли умови, характеристики, ознаки середовища і взаємодії з ним соціально опосередковуються, а відтак структуруються в суб'єктивно-символічному індивідуальному просторі.

Хоча в цьому просторі істотно домінують загальнолюдські змісти (що принципово відрізняє людське дитя від тваринного), проте він включає й охоплює і соціально-типові, й індивідуально-неповторні сенси та символи. Тому й первинні ідеї можна, хоч і відносно, поділити на загальнолюдські, колективно-соціетальні та індивідуальні, які сукупно становлять основу для формування набагато різноманітніших комплексів вторинних ідей.

6.2. Авторитет особи як джерело ідеологічного відображення дійсності

Визначальна роль соціальних опосередкувань для формування особистості на ранніх стадіях пояснює виняткове значення *впливу дорослих*

осіб, які виконують щодо дитини первісні соціалізаційні функції. Позаяк такими особами здебільшого є батьки, то саме під їхнім впливом і формуються вихідні особистісні структури. Можна говорити про такий собі принцип особистісного імпринтингу, за яким особи, що справляють первинний вплив на індивіда, найістотніше визначають увесь його подальший особистісний розвиток і те, як складатиметься його життєвий шлях.

Вплив батьків на формування дитячої особистості, значення їхнього авторитету для психічного становлення дитини – одна з глобальних тем психології, насамперед вікової, дитячої (тему батьківського авторитету проаналізовано в розд. 4). Належить звернути увагу на малодосліджений, але надзвичайно важливий аспект: як відчуваний дитиною батьківський вплив, тиск батьківського авторитету перетворюється на абстрактну ідею, таку собі психічну форму або, радше, форми, із яких складається дитяча психіка і на яких згодом ґрунтується психіка доросла? Найбільше з цього приводу, мабуть, сказав З. Фрейд, згідно з яким Над-Я є репрезентацією ставлення до батьків. Я-ідеальне як заміна туги за батьком містить зародок усіх релігій [Фрейд, 1991e, с. 371–372]. І, як додав С. Московічі, Над-Я протегує нам і гнітить нас, як наш батько, Бог нашого дитинства [Московичи, 1996, с. 324].

У контексті формування основ світогляду людини в ранньому віці одним із найважливіших є положення про те, що авторитет батька, який інтеріоризується в цей період, стає джерелом формування віри в Бога. У зв'язку із цим менш зрозумілою видається роль матері, яка, проте, набагато більше взаємодіє з дитиною, а відтак і справляє на неї набагато інтенсивніші впливи. Очевидно, для ідеологічного формування особи роль матері є не менш, а навіть більш ґрунтовною, ніж роль батька.

Хоча можна сперечатися з приводу психологічної вагомості материнських і батьківських функцій у цьому контексті, слід, проте, погодитися з тим, що вони можуть бути принципово різними, через що порівняння їхнього психологічного значення втрачає сенс. Отже, роль батька виявляється виразнішою у власне ідеологічному формуванні завдяки істотній відстороненості його постаті від безпосереднього буття дитини, його до певної міри абстрактній присутності в її психічному світі. У цьому розумінні постать батька справді спонукає дитину до виходу за межі безпосередньо даного, до пошуку абстрактних символів десь за межею чуттєво відображуваного простору. Неявна присутність батькової постаті зумовлює формування абстрактних критеріїв оцінки світу і власного перебування дитини в ньому, формує здатність і потребу відчувати існування магічних сил, що справляють на неї не безпосередній, а опосередковано-містичний вплив.

Із зв'язку з батьком Фрейд виводив зародження чи не найабстрактнішої людської ідеї – ідеї Бога: Бог створюється за образом батька. Особисте ставлення до Бога залежить від ставлення до тілесного батька, і Бог присутньо є не чим іншим як звеличеним батьком. В едиповому комплексі Фрейд убачав джерела релігії, моралі, суспільності та мистецтва [Фрейд, 1991г, с.

336, 346]. Батько перетворюється на Бога мірою того, як дитина перетворюється на дорослу людину. Фройд описував цей процес таким чином: дорослішаючи, людина помічає, що їй судилося назавжди залишитися дитиною, що вона ніколи не перестане потребувати захисту від потужних чужих сил, тому вона створює собі богів, яких наділяє рисами батьківського образу, яких боїться, яких намагається схилити на свій бік і яким вручає себе як захисникам. Реакцією дорослої особи на свою безпорадність і є формування релігії [Фрейд, 1991а, с. 36].

Таким чином, виходить, що таємничий, загадковий, магічний світ, який оточує дитину, поступово розкривається перед нею, стає їй ясним, зрозумілим, відкритим, але водночас магічність і загадковість залишаються атрибутивними характеристиками світу вже дорослої людини. Засвоєне в дитинстві магічно-містичне світобачення ґрунтується на певних механізмах, і ці механізми нікуди не діваються, а зберігаються в психічному естві людини, яка дорослішає. Людина, отже, залишається з потребою мати перед собою таємниче, загадкове й незрозуміле. Звичайно ця таємничість і загадковість усуваються з найближчого середовища – із того, яке було магічним для дитини і яке з віком поступово перестало бути таким. Натомість магічність поширюється на більш віддалені сфери, віддалені настільки, наскільки широко людина охоплює навколишній світ.

Усе пізнане людиною, як правило, позбавляється ознак магічної сили, містичної потужності. Цими характеристиками наділяється те, що лишилося непізнаним, незнаним, незнайомим, далеким, відчуженим. Оскільки сфера пізнаного й засвоєного в широкому розумінні є дуже різною в різних людей, то й розуміння Бога і взагалі трансцендентного, як відомо, є також дуже різним. Причому коли йдеться про віддаленість, відчуженість від людини, то це не тільки і навіть не насамперед віддаленість просторова. Ще більшою мірою це віддаленість психологічна, віддаленість як інтра-, так і інтерпсихічного.

Саме там, де на межі пізнаного і непізнаного, присвоєного і чужого виникають основні морально-психологічні проблеми людини. Для пересічної людини таємничою є масова релігія. Магічно-містичний характер мають її основні, найпоширеніші форми. Для професійного служителя культу ці масові форми релігії втрачають ореол таємничості, і сфера загадковості, непізнаності, незбагненності посувається кудись далше й глибше, у складніші для розуміння сфери. Для аналізу цих сфер уже не досить самих лише ритуальних компонентів, потрібно вдаватися до теологічних розважань тощо.

Отже, загалом мав рацію Фройд, коли писав: “Що в етиці видається нам величним, таємничим, містично-самозрозумілим, те зобов’язане цими рисами своєму зв’язкові з релігією, своїм походженням із батькової волі” [Фрейд, 1991д, с. 243].

Думається, що тут Фройдові можна до певної міри закинути ігнорування материнського впливу, який аж ніяк не може бути менш значущим від батьківського. Просто його формувальні функції мають

принципово інакший зміст. Найочевиднішим є припущення, що материнський вплив істотніше зумовлює процес первісної соціалізації, тоді як батьківський – подальшої (первинної і вторинної). Мати дає дитині змогу засвоїти первісні ідеї, перейти від біологічного існування до соціального, а далі батько веде дитину як уже соціальну істоту у соціум і через соціум.

Натомість материнська постать як головна в безпосередній взаємодії дитини із середовищем, як основна частина цього середовища забезпечує формування базальних вражень про світ, що становлять зміст первісної, а потім і первинної соціалізації, формування уявлень про світ і про себе, які лягають в основу дальшого світоглядного розвитку.

На думку В. Райха, уявлення про Бога відповідає уявленню релігійної особи про батька, а уявлення про Богоматір – уявленню про матір [Райх, 1997а, с. 157]. Проте тут водночас маємо цікавий феномен: мати в релігійному (принаймні християнському) розумінні виявляється ще й бабусею – батьковою матір'ю. У такому співвідношенні можна добачити ще одне віддзеркалення первісності материнського впливу порівняно з батьківським.

На відміну від Фрейда, К. Юнг сильніше акцентував значення матері для психічного розвитку дитини. Мати, писав він, першою чергою є носієм архетипу, бо дитина спочатку живе з нею у винятковій несвідомій ідентичності. Поступово відбувається відокремлення дитячого Я від матері, її вигадані й таємничі властивості зміщуються на поблизу віртуальність, наприклад на бабусю. Позаяк дистанція між усвідомлюваним і неусвідомлюваним стає дедалі більшою, бабуся перетворюється на Велику Матір. І що далі архетип віддаляється від свідомості, то стає прозорішим і виразніше набуває мітологічного образу [Юнг, 1998е, с. 152]. Юнг, отже, на свій спосіб тлумачив процес перенесення психологічної залежності від особи на психологічну залежність від абстрактної ідеї: як у Фрейда образ батька трансформується в Бога, так у Юнга материнський архетип перетворюється на мітологічну постать.

Спочатку розкривши джерела віри в Бога для окремої людини, Фрейд згодом зробив спробу розкрити джерела й масової релігії. Він сформулював широко відоме, але мало визнане положення про вбивство праотця синами, із почуття провини яких згодом зародилася тотемістична релігія. Усі наступні релігії мали одну й ту саму мету – реакцію на велику подію, із якої розпочалася культура. Початкові почуття до праотця передавалися пізнішим поколінням через несвідомий зміст звичаїв, церемоніальнів та узаконень. Тому й стверджував Фрейд, що святе початково є не що інше як триваюча воля праотця [Фрейд, 1991г, с. 334, 348; Фрейд, 1991д, с. 242]. Таким чином, узагальнює С. Московічі, убивство первісного отця його синами утворює ядро психології мас. Таємниця цього вбивства маскується в релігіях, у харизмі вождів та в церемоніях ушанувань. Обоження батька, з одного боку, є передумовою створення релігії, а з другого – наявність релігії та закону є ознакою батькової відсутності, бо вони перебирають на себе функції батьківської волі [Московічі, 1996, с. 363–367]. Отже, убивши праотця, сини

прирекли себе на створення абстрактного осередку суб'єктивної волі, що замінив би їм волю батькову. Утім, доречно, мабуть, додати, що вбивство праотця – це тільки умовний символ, в основі якого – не реальне вбивство, а консолідоване почуття провини.

Якщо абсолютизувати відмінності материнських і батьківських впливів на дитину, то можна сказати, що мати формує дитину як соціопсихічного індивіда, який засвоює соціальні способи бачення світу, але не рефлексує із цього приводу, залишається на рівні безпосереднього зіткнення внутрішнього і зовнішнього, не відхиляючись від нього ні всередину, ні назовні. Натомість батько спонукає дитину до різного роду рефлексій із приводу самої себе і навколишнього світу, до взаємних проєкцій та інтросекцій внутрішнього і зовнішнього світів, до заглиблення в себе і прилучення до позамежного.

Процес первинної соціалізації, що відбувається під впливом матері й батька, завершується для дитини виходом у новий, більш широкий світ, а правильніше сказати, у два світи: зовнішній, соціальний, коли функція авторитету переноситься з батьків на вчителів, ровесників, вождів тощо (див. [Reykowski, 1986]), і внутрішній – світ уяви, фантазії, який, за Г. Салліваном, замінює присутність батьків та їхню участь в іграх, завдяки чому розвивається здатність до поділу подій на ті, що відбуваються у світі фантазій, і ті, які можна узгодити із зовнішнім світом [Салліван, 1999, с. 212]. Саме завдяки такому поділові дитина опановує здатність, з одного боку, відходити від реальності, ставати поза нею і над нею, а з другого – відображати реальність на основі нею самою сконструйованих критеріїв, відображати дійсність ідеологічно.

Пізнаючи навколишній світ, людина вибудовує його суб'єктивно-ілюзорну картину. Така ілюзорність, приблизність відображення не повинна трактуватися тільки як обмеженість процесу пізнання. У ній криється величезний позитивний зміст. Пізнання нескінченно долає цю ілюзорність, залишаючись приреченим на те, щоб ніколи її не подолати.

З психологічного погляду ілюзорність і відносність бачення світу людиною зводиться до трьох основних груп чинників. Найбільш очевидні з них стосуються обмеженості об'єктивних характеристик середовища, у якому може існувати людина, та обмеженого діапазону відображувальних можливостей органів чуття. Людина не може суб'єктивно відчувати температуру 1000° С або радіоактивне випромінювання. І таких обмежень навколо неї і в ній самій безліч.

Друга група чинників, які обмежують пізнавальні здатності людини, впливає із символічного відображення дійсності. Дійсність постає перед людиною у вигляді символів, схем, які несуть їй певні суб'єктивні сенси, але очевидно, що між таким суб'єктивно-сенсовим баченням світу і тим, чим цей світ є насправді, завжди існує більш чи менш істотна невідповідність.

Нарешті, третя група чинників, яка найрідше піддавалася психологічному розглядові, полягає в тому, що світ для індивіда розкривається в процесі його взаємодії з іншими людьми з приводу окремих

сторін, предметів, явищ цього світу і відтак постає як проєкція людських стосунків, розкривається завдяки тому, що стає об'єктом інтерсуб'єктної взаємодії, проявляється як фотоплівка під впливом проявника. Таким чином, процес індивідуального пізнання світу є, за суттю, процесом не індивідуальним або не тільки індивідуальним, а й міжіндивідуальним, інтеракційним, колективно-феноменологічним. Саме взаємодія з іншими людьми дає суб'єктові матеріал для виявлення тих чи тих сторін, властивостей дійсності, їхнього визначення, усвідомлення, засвоєння. Світ, який розкривається перед індивідом, від самого початку виявляється світом соціально означеним, значення, що вкладені в нього, привласнюються індивідом, складають і формують його сенсове поле, через яке і завдяки якому він знову звертається до світу, знову відображає його, а радше – мережу значень, якими позначають світ він сам і його соціальне оточення.

Зрозуміло, що в таких означеннях світу в процесі інтерсуб'єктної взаємодії обов'язковою (і з віком дедалі обов'язковішою) є наявність відмінних і навіть конкурентних модусів світобачення. Досить очевидно є ситуація надання суб'єктом переваги тим модусам, які значущіше відповідають його власному світоглядові. Проте такий вибір, по-перше, стає можливим тільки в досить свідомому віці, по-друге, він здійснюється у відносно вузьких сферах індивідуального буття, оскільки вибори, які людина мусить робити практично повсякчас, здебільшого не є для неї настільки вагомими, аби спонукати до серйозних міркувань і роздумів.

Надання переваги певному способу світобачення нечасто стає процесом, що глибоко усвідомлюється. Набагато частіше такий вибір здійснюється на малорефлексованому рівні. На нього впливає багато різних чинників, зокрема ситуаційних та інтеракційних, серед яких одним із визначальних виявляється чинник значущості, психологічної авторитетності осіб, чії погляди на світ конкурують між собою у впливі на індивіда. Зрозуміло, що значення, джерелом яких є більш значуща особа, легше приймаються і справляють відчутніший вплив на символічно-сенсове поле індивіда. Здебільшого таке преферування поглядів значущої особи не піддається критичним оцінкам, а приймається як саме собою зрозуміле.

Можна, отже, говорити про наявність у самого індивіда готовності піддатися *впливу значущої особи*, готовності, яка не рефлексується, а функціонує в суб'єктності як її атрибутивна характеристика. Узята в дещо іншому ракурсі, ця готовність може трактуватися як вияв специфічної, навіть загадкової влади значущої особи над індивідом (про формування потреби підпорядковуватися такій владі див. розд. 4.4).

Розвиток дитини раннього віку під соціалізаційним впливом батьків має два принципово важливі наслідки. По-перше, спілкуючись із батьками, дитина набуває здатності бути суб'єктом спілкування. Якщо така здатність засвоюється в її первинному вигляді, то згодом вона вже порівняно легко переноситься у сферу спілкування з іншими значущими особами. По-друге, інтеріоризовуючи процес спілкування з батьками, дитина розвиває свою суб'єктність, стаючи при цьому здатною покладати між собою та об'єктом

свій власний образ цього об'єкта, його ідею. Світ перестає бути тільки безпосереднім і стає дедалі опосередкованішим. Відтак усілякого роду абстракції, абстрактні ідеї виявляються проєкцією людських стосунків, відображених дитиною, на її психічний простір, що дедалі більше розширюється та віддаляється від неї.

Якщо погодитися, що найвищою абстракцією, крайньою межею доступної людині ідеї є Бог, то Бог виявляється істотою, яку людина витворила на основі узагальнення образу інших людей, спілкування з якими найбільшою мірою лягло в основу її особистого досвіду. Бог, за Ф. Ніцше, був людським витвором, бо насправді він був людиною і прийшов до неї не з того світу [Ніцше, 1993б, с. 29–30]. Зрозуміло, що не може йтися тільки про одну людину: одна особа не здатна витворити ідеї Бога ні практично, ні принципово. Бог є відображенням міжлюдських стосунків і колективною проєкцією такого відображення.

Окремий індивід не може збагнути, що справжнім джерелом його добробуту і нещастя є він сам у його власному житті, тому він шукає Бога. Людина нездатна визнати божистість себе самої, для себе самої. Як писав Г. Тард, божество сім'ї, племені, громади створюється та утверджується колективною думкою й волею і стає джерелом усіх знань і наказів, утіленням істини й добра [Тард, 1996, с. 115–116]. Так само й В. Райх трактував релігійні культури як соціологічні структури, що виникають на основі стосунків між людьми і ставлення людини до природи [Райх, 1997а, с. 156]. Тенденцію виводити абстрактну ідею з міжлюдських стосунків С. Франк описував таким чином, що буття “Ми” має нестримну тенденцію відчужуватися від людини, виступати їй назустріч як зовнішня, сама собою наявна реальність і ззовні визначати її. А далі через зв'язок із Богом людська душа має відчувати тісний внутрішній зв'язок з усіма людьми та всім світом [Франк, 2000а, с. 233; Франк, 2000б, с. 540].

В. Райх підкреслював особливе значення впливу значущих осіб на формування ідеї Бога, коли писав, що в уявленні про Бога виявляється совість особи та закріплені в її психологічній структурі попередження й погрози з боку батьків і педагогів [Райх, 1997а, с. 165]. Підпорядковуючись значущим особам, дитина поступово звільняється від їхнього впливу, зберігаючи при цьому глибоко закорінену психологічну потребу мати над собою когось або щось, що є втіленням владного впливу. Позаяк шлях від підпорядкування авторитетній особі до підпорядкування абстрактній ідеї не є простим і прямим, людина винаходить Бога як компромісну істоту, що є одночасним утіленням ідеального образу людини і позбавленої людської тілесності ідеї: у Г. Марселя молитва до Бога є на вищому рівні еквівалентом того, що на нижчому було б мисленням про когось [Марсель, 1998, с. 457].

Г. Тард говорив про боротьбу індивідуальних хотінь, у результаті якої одне або кілька їх визнаються всіма. Як правило, це хотіння впливової людини, і, таким чином, об'єкт індивідуального хотіння стає об'єктом хотіння колективного. Для кожного окремого індивіда цей об'єкт існує ніби поза суспільством. Такі об'єкти і втілюють у богах. Боги являють собою

уявне звеличення володаря, а сам володар – це перший із богів [Тард, 1996, с. 123–125]. У цих міркуваннях Тарда є виразно слабке місце. Він бере суспільство як сукупність початково ізольованих індивідів. Ці індивіди починають взаємодіяти між собою, і з такої взаємодії зароджується ідея Бога. Але якщо насправді людські спільноти вийшли з тваринного стада, тобто ніколи не являли собою простої сукупності окремих індивідів, то виходить, що ідея панівної істоти – прототипу Бога як породження взаємодії – завжди була імпліцитно притаманна цьому стадові, спільноті.

Мабуть, доречніше було б аналізувати процес породження ідеї Бога із взаємодії як такий, що супроводжував, був істотною стороною, складником процесу виникнення людської свідомості. Поява свідомості (й у філогенезі, і в онтогенезі) обов'язково передбачає здатність суб'єкта відриватися від власної чуттєвості, ставати над нею і надавати продуктам такого відриву більш-менш самостійного, незалежного характеру. Індивід, що виривається з полону чуттєвого відображення дійсності, починає оперувати абстрактними одиницями, яких насправді ніби немає в межах його безпосереднього середовища. Вони наявні в його індивідуальному суб'єктивному світі, і водночас їх там немає. Тому виникає потреба помістити їх у певний простір, знайти і дати їм місце. Оскільки в чуттєво сприйманому середовищі такого місця немає, доводиться знаходити його поза чуттєво доступними об'єктами. А що такий пошук має спільно-колективний характер, то люди мимоволі віддають перевагу ідеям, сформульованим порівняно авторитетнішими особами. У цьому процесі, як писав С. Сигеле, індивіди гуртуються навколо начальника, який краще за інших уособлює певне почуття, благо, ідею. Таким чином, думка більшості є думкою великих людей, що повільно проникла в масу [Сигеле, 1998, с. 114–116].

Авторитет великої людини З. Фройд пояснював її подібністю до постаті батька, завдяки чому вона й виконує роль Над-Я. За тим, що людина має за добре або погане, доброчесне або гріховне, він убачав відмову від потягів під тиском авторитету – спочатку батьків, а потім суспільства і Над-Я. Оскільки вплив Над-Я на саму людину є для неї здебільшого мало або й зовсім не усвідомлюваним, то виходить, що володарі стають носіями таємничої, чародійної та небезпечної сили [Фрейд, 1991г, с. 235; Фрейд, 1991д, с. 238–240]. Проте частіше таємничість постає у вигляді урочості, харизми авторитетної особи. Індивід, який підлягає впливові урочої особи, підпорядковується, за суттю, самому собі, бо це саме він визнає для себе за важливе значення чи то особистісних рис, чи то соціально визнаних атрибутів авторитетної для нього людини.

У психоаналітичній традиції, де за один з основних чинників особистісного розвитку визнається *страх смерти*, намагання підкоритися владі іншої особи трактується ще й як вияв прагнення ідентифікуватися з іншою людиною – сильнішою й могутнішою за себе, стати її часткою, яка існуватиме навіть у разі власної смерті. Ідентифікуючись із різними особами, індивід ніби проєкує себе в міжособовий простір, розширює свою особистість у ньому і забезпечує її продовження в часі.

Осягнення сенсу власного існування, задоволення потреби переходу в надособистісне, прагнення прилучитися до чогось більшого за власне існування спонукає людину йти “звичним” шляхом – шукати особу, із якою можна було б ідентифікуватися як із взірцем, носієм особистісних ідеалів. На різних етапах особистісного формування така особа наділяється різними характеристиками і від неї очікується виконання різних психологічних функцій.

Найяскравішим утіленням такого роду значущої особи є постать вождя. Ідентифікація з вождем являє собою, можливо, найпоширеніший соціально апробований механізм наближення до позамежного. Він робить таке наближення досить прозорим, зрозумілим, очевидним для суб'єкта, завдяки чому влада позамежного перестає бути надто загадковою й віддаленою і дає суб'єктові змогу істотним чином самостійно визначати свою поведінку та відносини з позамежним.

Аналізуючи причини прагнення влади, С. Московічі пов'язує його з прагненням відомости: жодний вождь не має справжньої влади, якщо ніхто його самого не асоціює з його іменем. Наявність імени є найбільш відчутним знаком посідання влади. Завдяки такій відомості індивід, який стає під прапор вождя, відчуває контакт із безсмертним майбутнім і хоча б на якийсь час рятується від упевненості у власній смерті [Московичи, 1996, с. 220; Московичи, 1998, с. 296]. Усвідомлення своєї смертності, скінченності, а ще більше – звичайнісінький страх смерті стоїть за прагненням людини утривалити себе, продовжити існування після смерті. Саме в такому прагненні криються джерела людських релігій, які обіцяють життя після смерті, саме з таких прагнень випливають і намагання прилучитися до величної ідеї, що суб'єктивно трактується як вічна й безсмертна. І таке залучення дає змогу побачити своє власне безсмертя, відчути й усвідомити свою нескінченність.

Схильність до ідентифікації, в основі якої лежить дитяча потреба в захисті, В. Райх уважав за психологічну основу національного нарцисизму, який асоціюється з величчю нації [Райх, 1997а, с. 85]. Таке розуміння більше придатне для пересічних осіб, тоді як вожді намагаються відігравати в цьому процесі активну й самодостатню роль. Вони не просто залучаються до ідеології, а прагнуть перетворити на ідеологію самих себе, стати потужним символом, набути виняткового значення для багатьох. Створена ними ідеологія має стати їхнім продовженням після фізичної смерті, і вже потім прилучення до ідеології нових і нових людей забезпечуватиме збереження незримої влади вождя над цими людськими істотами.

Вождь, який початково є реальною особою, істотно втрачає ознаки такої реальності в уявленні тих, хто визнає його за вождя. Його образ має піднятися над рівнем повсякденності, віддалитися на край добре пізнаного, знайомого психологічного простору, набути ознак абстрактної істоти, у певному розумінні “надлюдини”. Така метаморфоза сприяє поступовому перетворенню вождя-людини на вождя-символ. Вождь-символ має безліч переваг перед вождем – реальною людиною, оскільки символічний характер

його образу забезпечує, за суттю, нескінченний простір для можливих індивідуальних інтерпретацій. Будь-хто з прихильників може вкладати в цей образ ті риси, які сам захоче.

Виходить, що пересічний адепт ідеології, прилучаючись до неї, розчиняється в ній і здобуває можливість посмертного в ній існування. Вождь сам є цією ідеологією, яка милостиво приймає у своє лоно дэші всіх охочих уникнути остаточного небуття. Але все це може мати місце після смерти вождя і його послідовників. За їхнього ж життя повинне витворитися специфічне відношення між ними. Вождь має перестати бути звичайною, смертною людиною і перетворитися на абстрактну, недосяжну, віддалену у фізичному й психічному просторі ідею. У свідомості підлеглих він має відійти на межу їхнього суб'єктивного світу, набути статусу відчуваної, але тільки почасти пізнаваної реальності, яка справляє магічний вплив на особисте життя людини та на перебіг подій навколо неї. Відтак істотною стає не пряма безпосередня влада вождя над особою, а його ж влада, опосередкована механізмами суб'єктивного узалежнення індивіда від навколишнього світу та особистого існування.

Отже, лідер стає кумиром, якщо він царює прямо в людській пам'яті [Московичи, 1996, с. 408]. І в цьому відношенні немає надто принципової різниці між владою живого і вже померлого вождя. І живий, і покійний вождь, хоч і по-різному, але виконують принципово однакову функцію психоідеологічного узалежнення індивідуальної та масової свідомості. Авра всемогутности й непогрішности, що її, за Московічі, створюють навколо себе тотемічні вожді [там само, с. 409], виявляється корисною й придатною для вождів живих. Особа, яка претендує на статус вождя, повинна виплекати навколо себе відповідні ілюзії, створити міт, аби підвладні могли в нього повірити. Не можна вірити в те, що є цілком очевидним і зрозумілим. Опосередкована відстороненість є неодмінною психологічною передумовою визнання влади іншої особи над собою.

Зрозуміло, що надто велика розбіжність між реальною постаттю вождя і його суб'єктивними образами може бути наслідком ілюзій, дезінформацій, навіть патологій. Насправді змісти більшості суб'єктивних образів одного вождя багато в чому перекриваються, є між собою відповідними, проте така відповідність не позбавляє індивіда змоги на свій спосіб трактувати цей образ. Інша річ, що на статус вождя може претендувати особа, чия поведінка, особистість, світогляд вагомим чином відповідають потребам більшості або значної частини суспільства, викликають позитивний резонанс у душах та умах великої кількості співгромадян. Така відповідність, як відомо, – явище дуже суб'єктивне, і вся історія – минула і сучасна – переконливо доводить практичну неможливість цілеспрямовано-волюнтаристського створення постаті вождя. Довільне проголошення вождем певної особи зовсім не робить її вождем у достеменному розумінні.

Тих, хто бажає стати вождем, звичайно є набагато більше, ніж тих, хто вождем стає. У цьому своєрідному виборі долі значну роль відіграє випадковість, проте вона безумовно підпорядковується певним

закономірностям вищого порядку. Зокрема, має йтися про те, що особистість харизматичного вождя не може бути будь-якою, якою-небудь. Це має бути така особистість, яка своїми психологічними властивостями якомога повніше відповідає очікуванням, що склалися в суспільстві [Итвел, 2003; Кравченко, 2004]. І що більша відповідність між суспільними очікуваннями та особистісними рисами потенційного вождя (або, радше, образом цих рис, що відображається масовою свідомістю), то більше шансів має особа на виграш у конкуренції за статус лідера. Як писав про це В. Райх, вождь або борець за ідею може досягти успіху тільки в тому разі, якщо його особистий погляд, ідеологія або пропаганда має певну подібність до середньої структури широкої категорії індивідів, якщо структура його особистості відповідає особистісним структурам широких груп [Райх, 1997а, с. 60].

К. Юнг описував категорію “мана-особистість” як таку, що відповідає домінанті колективного несвідомого, архетипові [Юнг, 1994б, с. 306]. Водночас, за Г. Лебоном, великі фанатики, які захоплювали душу натовпу, тільки тоді підпорядковували її своїй урочості, коли самі підпадали під урочість певної мети. Тоді їм удавалося створити в душі натовпу ту грізну силу, яка називається вірою і сприяє перетворенню людини на абсолютного раба своєї мрії [Лебон, 1995, с. 235].

Неймовірною й неможливою була б ситуація, коли б вождь як автор і носій певної ідеології міг цілковито абстрагуватися від своїх власних потреб і рис заради того, щоб догодити масовим очікуванням. Хоч би на якому високому рівні перебувала його здатність до саморегуляції, він, як і кожна людина, не може перестати бути собою, у своєму реальному бутті трансформуватися в безтілесну істоту, позбавлену відмітних індивідуальних характеристик. Вплив особистості вождя на його поведінку та образ, відображені в масовій свідомості, є неминучим, визначальним, хоча й істотно опосередкованим. Скажімо, на думку Д. Ранкура-Леферрієра, Сталін, який у дитинстві безліч разів був свідком того, як батько бив матір, перейшов від метафори “матушка-Русь, яку б’ють”, до нової метафори “соціалістична Вітчизна, якої не б’ють”. Він ототожнив себе з агресором, а не із жертвою [Ранкур-Леферриєр, 1996, с. 73]. Інша річ, що це його прагнення перейти від однієї метафори до іншої вдалим (для Сталіна) чином збіглося з прагненнями багатьох мільйонів людей, що відчували себе приниженими й зневаженими.

Ще більше вплив особистості вождя на зміст обстоюваної ним ідеї підкреслено у О. Вайнінгера, який писав, що засновник релігії є людиною з найменшою індивідуальною впевненістю: у ній усюди небезпека, сумнів, вона повинна собі сама завоювати геть усе [Вейнінгер, 1992, с. 363]. Таким чином, психологічно безпроблемна особа не має шансів стати вождем, але й особа з проблемами не може поставати перед потенційними підвладними відверто такою, якою вона є.

За Дж. Мідом, окремі особи виступають у ролі символічних: вони репрезентують новий устрій і таким чином стають своєрідними символами, навколо яких об’єднувалися розрізнені в просторі індивіди. Завдяки цьому кожний підданий міг відчувати свою єдність зі всіма членами спільноти [Мід,

2000, с. 197, 282–283]. Такі виняткові особи здійснюють панування, яке навпрямки співвідносить людину з людиною. Кожний відчуває живий зв'язок із вождем. Даючи відчуття особистого зв'язку, примушуючи поділяти спільну ідею, лідер пропонує свого роду ерзац спільності. При цьому кожний може оголосити себе учнем, прибічником, прихильником вождя, не почувавшись приниженим або ущемленим [Московичи, 1996, с. 29, 351; Московичи, 1998, с. 296].

Це дуже важлива характеристика зв'язку індивіда з вождем – важлива в тому розумінні, що окрема людина може ідентифікуватися саме з тим образом вождя, який найбільше влаштовує її особисто, який домінує в її індивідуальній свідомості. Відтак образ одного й того самого вождя може істотно відрізнятися в його індивідуалізованих варіантах, і те, що могло б стати нездоланною перешкодою у встановленні безпосередніх міжособових стосунків, утрачає негативне регулівне значення, відходить на дальній плян, а натомість індивіди єднаються між собою завдяки спільному зверненню до постаті вождя, образ якого кожний із них інтерпретує згідно зі своїми власними уподобаннями.

Влада ідеології постає як надто абстрактна для масової свідомості, тому виявляється потрібним її конкретне втілення. Таким утіленням найчастіше стає особа, яка посідає певні відмітні властивості і поступово набуває здатності бути авторитетом, лідером, вождем. Віддалення такої особи в просторі й часі дає змогу замінити її наявність або, радше, наявність безпосередніх стосунків із нею певними символічними предметами – тими, що називаються символікою. За С. Московічі, маси шукають людину, здатну привести суспільство до справжньої мети. Недаремно всі вожді підтримують свою владу, звертаючись до імаго минулого, які запалюють колишні почуття [Московичи, 1996, с. 352, 362]. Відродження минулого виявляється зручним тим, що дає змогу доволіно маніпулювати породжуваними ним символами. Символіка минулого використовується для посилення влади нинішнього вождя. Якщо ж виникає потреба звільнити маси від влади вождя або ідеї, то, очевидно, немає іншого шляху, крім того, щоб дати їм іншого вождя, іншу ідею, заступити наділені магичною силою символи новою символікою.

Е. Фромм продовжив розвиток деспотичного вождя племені в Бога далі – коли Бог-Отець перетворюється на символ принципів справедливості, істини й любови. У цьому розвитку Бог перестає бути особистістю, людиною, отцем: він стає символом єдиного первоначала [Фромм, 1992б, с. 146]. І. Пістрій описує цей процес у такій послідовності: спочатку – утілення влади в особі, далі – відчуження функції влади від особи і набуття нею власної сфери легітимного існування [Пістрій, 1998]. Очевидно, віддалення Бога як ідеї від звичайної людини спонукає її ще більше прагнути речей незвіданих і незбгнених. Така диспозиція Бога і людини виявляється мотиваційним чинником розвитку самої людини, її особистісного вдосконалення. Проте, із другого боку, підпорядкування людини божистій владі може істотно спонукати її до відмови від власної активності, адже, як

писав Фромм, вірити в наявну владу рівнозначно невірі в розвиток ще нереалізованих можливостей [Фромм, 1992б, с. 174].

Таким чином, владно-підвладні співвідношення в континуумі “індивід – вождь – Бог – ідея” зберігають притаманну людському розвитку суперечність. Нескінченна складність суб’єктивно-символічного відображення дійсності робить процес визначення вождя, перетворення його на символ, за яким стоїть певна ідеологія, принципово некерованим. Соціально-політичні характеристики образу вождя – це тільки поверхові параметри структурування соціуму. У глибині його – набагато складніші особистісні залежності кожної особи як члена суспільства від інших людей, насамперед від найзначущіших із них. Інтеракційно-психологічна нескінченність мережі таких узалежнень заздалегідь прирікає на невдачу будь-які намагання довільного “призначення” вождя.

* * *

Завдяки визначальному впливові батьків на дитину вони постають перед нею як перші в її житті авторитетні особи. Утручаючись у життя дитини, змінюючи її стани, батьки сприяють відриву від безпосередніх чуттєвих вражень і переключенню на ідеальне відображення дійсності. Присутність батьків перетворює і навколишній, і внутрішній світ дитини, і наслідки такого перетворення залишаються з нею й після такої присутності у вигляді незаспокоєного психічного напруження. Десь за таким принципом відбувається початкове перетворення батьківського впливу на “протоідею” – первісний варіант ідеального світобачення.

Материні впливи забезпечують вихідну абстрактну трансформацію первісно-базальних вражень про світ. Натомість впливи батькові (у традиційному вигляді) сприяють виходові суб’єкта за межі безпосередньо даного в трансцендентний світ. У першому випадку дитина перетворює акти взаємодії зі світом на елементи власної картини світу, набуває здатності до суб’єктивно опосередкованого відображення дійсності. У другому – формується здатність виходити поза відображувану дійсність у чуттєво недоступні простори.

Таким чином, авторитет батьків як безсумнівний і незаперечний факт раннього розвитку створює основи ідеологічного відображення дійсності, у якому внутрішній і зовнішній світи індивіда поєднуються у відносно несуперечливе для нього символічно означене індивідуальне буття.

Отже, ідеологічне відображення дійсності від самого початку виявляється інтеракційно-ймовірнісним. Його змістове наповнення принципово визначається характеристиками не дійсності як такої, а інтерсуб’єктної взаємодії з її приводу, у яку включено суб’єкта, що розвивається. Відтак результат відображення завжди виявляється більш чи менш приблизним щодо об’єкта, лише недосконалою копією з погляду “об’єктивних” його характеристик. Зате він містить набагато важливіші соціально зумовлені параметри світобачення.

У процесі ідеологічного формування індивід, який перебуває під впливом принаймні двох, а зазвичай і більшої кількості осіб, потрапляє в умови своєрідної конкуренції модусів світобачення, які йому пропонуються. Отже, від самого початку формування світогляду відбувається як випадкове, залежне від обставин у широкому контексті життєдіяльності, але водночас стає визначально-панівним для самого суб'єкта в межах його суб'єктивної реальності.

Результатом конкуренції значущих осіб у впливі на дитину стає, як правило, перевага однієї з них (традиційно за таку вважається батько), що формує в психіці дитини потенційну готовність до вироблення образу всемогутньої істоти (Бога). Водночас повсякденний контекст життєдіяльності спонукає індивіда поступово переносити потребу зазнавати впливу авторитетної особи з матері й батька на іншу реальну особу в близькому або віддаленому середовищі.

Визнання авторитету близьких осіб утілюється в ідентифікації з ними, емоційній прив'язаності, психологічному узалежненні від спілкування з ними. Натомість пошук більш віддаленого авторитету найчастіше набуває форми підпорядкування авторитетові харизматичної особи, вождя. Засвоєний та визнаний індивідом авторитет особи проєкується на соціальне оточення і трансформується в процесі взаємодії, утілюється в постаті вождя (аби згодом абстрагуватися до рівня життєво важливої ідеї).

До пошуку вождя – постаті не близької, а психологічно абстрактної – більше схильні особи, які в дитинстві зазнавали більш чи менш істотної депривації у взаємодії з найближчим оточенням, через що шукали психологічного порятунку у світі фантазій, у розбудові ілюзорного світу, що давало їм змогу компенсувати наяву переживані труднощі.

Образ вождя виявляється дуже зручним, навіть оптимальним об'єктом, із яким можна без особливих перешкод ідентифікуватися, причому саме так і настільки, як і наскільки цього потребує сам суб'єкт. Вождь – це радше не реальна істота з конкретними особистісними характеристиками, а символічний образ, що стає носієм тих характеристик, які йому приписує індивідуальна і масова свідомість.

У масовій свідомості може функціювати величезна кількість індивідуальних варіантів ідеального вождя. Проте лише реальне визнання за особою такого статусу дає їй підстави для виконання відповідної ролі. Тому на роль вождя можуть претендувати тільки ті відомі в суспільстві особи, чії поведінка й позиція відповідають значному масиву масових потреб та очікувань, чії особистісні риси відображаються значною кількістю громадян як харизматичні.

Відтак соціально-політичні параметри поведінки й особистості вождя, як правило, чіткіше й легше “прочитуються” суспільством, вони є поверховішими, безумовно очевиднішими і нібито важливішими із соціального погляду. Натомість глибинноособистісні залежності, що емоційно прив'язують громадян до постаті вождя і становлять психологічний ґрунт його харизми, фіксуються набагато важче, рідше привертають свідому

суспільну увагу, а проте мають розглядатися як психологічно ґрунтовніші й визначальніші.

6.3. Зародження спільних ідей у внутрішньогруповій взаємодії

Розвиваючи думку про перетворення людського авторитету на авторитет надлюдської істоти, божества, Я. Рейковський зазначає, що цей надлюдський авторитет може виявлятися як у конкретній особовій, так і в абстрактній формі або у формі інституції, авторитет якої має ту саму функцію, що раніше мав авторитет осіб [Reykowski, 1986, s. 209–210].

Індивід як окремий суб'єкт може опинитися в ситуації просторової або фізичної ізоляції від інших людей, проте ніколи не може бути ізольований від них психічно. Його індивідуальна психіка, носієм якої є він і тільки він, водночас ніколи не є психікою виключно індивідуальною. Між психічними світами окремих індивідів існує безліч енергетично напружених і змістово наповнених зв'язків. Не йдеться про зв'язки у фізичному або близькому до нього розумінні. Очевидно, не існує такого *міжіндивідуального поля*, що об'єднує багатьох індивідів, яке можна було б описувати характеристиками, аналогічними тим, якими описуються різного роду фізичні поля. Для кожного окремого суб'єкта таке міжіндивідуальне поле є, власне кажучи, його індивідуальним психічним простором. Інші люди, наявність їх, їхні впливи на суб'єкта і його впливи на них, взаємодія з ними тощо певним чином відображаються в індивідуальному полі, символічно репрезентуються в ньому. Сигнали, що надходять до суб'єкта від соціального оточення, змінюють не поле, що нібито існує між ним і цим оточенням, а його власний індивідуальний символічно-сенсовий простір.

Індивідуально привласнена сукупність символічних значень у певному розумінні виконує обмежувально-регулювну функцію щодо самого суб'єкта. Подібно до того як впливи від фізичного світу проникають у суб'єктивний світ індивіда тільки в межах діапазону чутливості, властивого органам чуття, соціально означені впливи досягають його суб'єктності тією мірою, якою вони резонують, зачіпають, збурюють засвоєну ним символічно-сенсову систему. Навіть коли йдеться про такі впливи, що цю систему можуть принципово змінити, спочатку повинне відбутися її порушення, суб'єкт має усвідомити або відчутти її невідповідність до нових змістів, що надходять від оточення.

Окремим варіантом ґлобальної соціально-психологічної проблеми зв'язку колективного та індивідуального є взаємна зумовленість особистої і громадської думки [Горшков, 1988; Wiatr, 1977]. Тут принциповим є питання про первинність одного із цих двох компонентів, але, здається, його не може бути розв'язано в принципі. Надання категоричної первинності чи то особистій думці щодо громадської, чи то громадській щодо особистої неодмінно порушує спільну й неподільну структуру цих двох соціально-психологічних явищ. Якщо з біологічного погляду можливо визнати принципову первинність індивіда щодо виду, зграї, стада, то в

психологічному відношенні надання чіткого пріоритету індивідуальній психіці є надто сумнівним. Масова, групова, колективна психіка існує, за суттю, як самодостатнє явище, істотним чином незалежне від психіки індивідуальної. Поєднуючи в собі індивідуальні психічні статуси, масова психіка здобуває над ними не тільки значну й визначну, а й визначальну владу. Масова психіка формує індивідуальну, наповнює її змістом, робить соціально наявною.

Відображення соціальних впливів здійснюється на багатьох рівнях індивідуальної суб'єктності. На рівні свідомої рефлексії індивід досить чітко й виразно усвідомлює їхню значущість, позитивну або негативну важливість для нього і намагається свідомо коригувати свою поведінку й погляди відповідно до їхнього змісту.

Проте свідоме відображення впливу оточення має відносно невелику питому вагу в сукупності реакцій-відповідей на соціальні стимули і актуалізується в тих проблемних ситуаціях, зміст яких визначається потребою узгодити або протиставити власну поведінку соціальним вимогам. Набагато частіше узгодження поведінки суб'єкта із цими вимогами відбувається непомітно для нього, ніби саме собою, автоматично. Така корекція пристосування до соціуму полягає здебільшого в узгодженні поведінки з нормами, дотриманні їх, рідше – у порушенні, протиставленні їм, що психологічно також означає визнання їхньої значущості для самого індивіда. Несвідоме узгодження індивідуальної поведінки з вимогами й очікуваннями оточення є виявом невидимої влади соціальних норм і поглядів над індивідом, опосередкованої влади громадської думки над його суб'єктністю. (Так, Е. Ноель-Нойман поряд із явною вирізняє й приховану функцію громадської думки [Ноель-Нойман, 1996, с. 314–333]).

Ця влада виявляється особливо потужною й глобальною саме завдяки її невидимості. Проте невидимість має обернену сторону, наявність якої ставить під сумнів владну міць соціальних впливів. Річ у тому, що індивід підпорядковується не так громадській думці, як своїй власній інтерпретації її. Тобто, відображаючи соціальні впливи, він може інтерпретувати їх майже як завгодно, надавати їм будь-яких змістів згідно з наявними в нього символічно-сенсовими схемами. Це, зрозуміло, не означає, що кожний суб'єкт посідає здатність цілком довільно, волюнтаристськи трактувати соціальні впливи, адже він істотно обмежений змістом і структурою свого символічно-сенсового простору, який і було сформовано під впливом соціальних чинників.

Отже, можна говорити про складну, багат шарову структуру владно-підвладних співвідношень у процесі взаємодії індивідуального суб'єкта із соціумом. Соціум має безумовну владу над індивідом, спонукаючи його поводитися й мислити відповідно до соціальних вимог. Така влада набирає форми тиску громадської думки на особу [Дюркгейм, Мосс, 1996; Ноель-Нойман, 1996, с. 323; Duckitt, Fisher, 2003; Zimbardo, Ruch, 1975, р. 582–588], що нерідко переживається навіть фізично, аж до соціально навіяної смерті [Мосс, 1996]. Проте цей тиск стає таким потужним тільки за умови його

суб'єктивної інтерпретації особою. Без такої інтерпретації він жодним чином особи не зачіпає.

Аналіз такого впливу часто-густо може наводити на думку про специфічну самоусвідомленість масової психіки, яка справляє цілеспрямований вплив на психіку індивідуальну з наперед визначеною метою. Проте не варто піддаватися спокусі приписування масовій свідомості високорозвинутих рефлексивних здатностей. Може йтися радше про дію закономірностей, що іманентно їй притаманні і керують процесом її існування та функціонування. Якщо до певної міри погодитися з думкою В. Райха про те, що кожний суспільний лад створює в масах своїх членів психологічну структуру, яка потрібна йому для досягнення своїх основних цілей [Райх, 1997а, с. 49], то не варто йти аж так далеко, щоб наділяти суспільний лад істотними рисами суб'єктності. Тут, очевидно, спостерігаємо ефект своєрідного перенесення людиною-аналітиком своїх власних рис і почуттів на спостережуване явище в намаганні збагнути його суть. І такі перенесення, наділяння, приписування суб'єктності явищам надіндивідуально-соціетальним спостерігаються вельми часто в соціально-психологічній літературі. З одного боку, це зумовлюється певною зручністю пояснення складних і дивовижних явищ термінами “людськими”, психологічно близькими й зрозумілими, а з другого – браком термінів, специфічних для аналізу явищ такого порядку.

Вплив надіндивідуального на індивідуальну психіку має безліч різних форм. В аналізі своїх експериментів С. Мілграм вів мову не про особисту владу експериментатора, а про вплив на поведінку індивіда структури соціальних стосунків, у яку його включено [Мілграм, 2000, с. 171]. Глибоку повагу перед законом і державою К. Юнг трактував як зразок загального наставлення щодо колективного несвідомого [Юнг, 1994б, с. 310]. Х. Ортега-і-Гассет говорив про виняткову покірність нормального примітива вищим силам, релігії, табу, суспільним традиціям, звичаям [Ортега-і-Гассет, 1994, с. 73]. Могутність закону, державної влади, громадської думки С. Франк розглядав як містичну реальність, що діє на нас як реальна істота предметного світу: незримо, нематеріальне, безособове щось владарює над нашою долею з усією міццю величезної предметної реальності [Франк, 2000б, с. 540–541]. Г. Тард підкреслював значення для впливу ідеї на людину знання нею того, що ця ідея поділяється великою кількістю інших людей. Цей вплив може не усвідомлюватися, але він є незаперечним [Тард, 1998, с. 260–261]. До цього, мабуть, треба додати, що така невидима влада думки більшості не може бути весь час ефективною. Для пересічної особи вона повинна час від часу або й досить постійно концентруватися в більш відчутних об'єктах – лідері або ідеології.

Говорячи про підпорядкування загальноприйнятим традиційним поглядам, релігійним ритуалам або вимогам могутньої особи, К. Горні зазначала, що воно може набувати більш узагальненої форми підпорядкування потенційним бажанням усіх людей та уникання всього, що може викликати обурення або образу [Хорні, 1993б, с. 77].

Підпорядковуючись невидимій владі громадської думки, людина водночас цю громадську думку сама для себе інтерпретує і відтак підпорядковується не абстрактному соціально-психологічному явищу, а його індивідуалізованому варіантові, який сама собі витворила. Бо звідки може окрема особа взяти знання про потенційні бажання всіх інших людей, як не зі своїх власних передбачень та інтерпретацій.

В *інтерпретації* суб'єкт використовує ті свої спроможності, що їх раніше виробив завдяки соціальним впливам, які справляло на нього оточення, зумовлюючи тим самим змісти його суб'єктності. Водночас для того, щоб ці впливи колись було відображено й засвоєно суб'єктом, він мав на них відповісти, відобразити їх, "помітити". Таким чином, спрямовані на індивіда соціальні впливи, вимоги, очікування повинні бути відображені на різних рівнях залучення суб'єктності до інтерсуб'єктної взаємодії, аби можна було вести мову про їхню справжню дієвість.

Зміст суб'єктивних відображень соціальних впливів завжди більшою чи меншою мірою відрізняється від змістів, які в ці впливи було початково закладено. Варіанти суб'єктивних інтерпретацій бувають дуже різноманітні: від максимально наближених до соціального змісту вимог, "гіперадекватних" до істотно відхилених – чи то неадекватно хворобливих, патологічних, чи то індивідуально-неповторних, креативних.

Значне суб'єктивне спотворення змісту соціальних вимог властиве, наприклад, невротичним відображенням, у яких відношення індивідуального і соціального стають відчутно дисгармонійними, соціальне сприймається як відчужена від індивіда сила, регуляція відносин із якою набуває самодостатнього значення, стає основною проблемою взаємодії зі світом. Невротичний індивід намагається виробити штучну, але, на його думку, найдоцільнішу систему норм і правил, дотримання яких має забезпечити адекватний характер взаємодії з оточенням.

Таке індивідуальне тлумачення колективної психіки містить у собі великий простір для різного роду невротичних відхилень, що, за А. Адлером, виявляються в притаманній невротикам знаковій грі, марних заняттях, за якими криється намагання ухилитися від розв'язання загальних завдань [Адлер, 1997в]. Таким чином, за одну з істотних характеристик невротичного бачення світу належить визнати надто неадекватну індивідуальну інтерпретацію громадського і суспільного буття. Невротик поринає у світ власних побудов, істотно віддалених від соціальної реальності, наділяючи їх водночас не меншим владним впливом на нього самого, ніж той, який би могла справляти на нього ця реальність. Проте виходить, що він перебуває в полоні якихось особистих ілюзій, які сам бере за вияв колективної свідомості.

Подібний характер, хоча, можливо, не так яскраво виражений, має взагалі процес вироблення соціальних норм у результаті інтерсуб'єктної взаємодії. Окремі індивіди, взаємодіючи між собою, безперестанку виробляють правила такої взаємодії, екстеріоризовують їх у спільний простір. Очевидно, більшість цих правил не виходить за межі індивідуальних

пропозицій, але певна частина їх, насамперед ті, що мають більш-менш спільний зміст, зберігається, утривалюється, набуває відносної стабільності, або – у термінології соціального конструктивізму – легітимізується та інституціалізується. Відтак соціум постає перед індивідом як легітимізований та інституціалізований світ, у якому апріорі закладено не зовсім адекватне, невротично спотворене, удаване й напружене відображення дійсності. Приречений на взаємодію з таким соціумом (а іншого й не буває), індивід від самого початку провокується на невротично-штучне відображення світу, що в певному розумінні і є відображенням соціальним. Засвоюючи інституціалізовані тлумачення, індивід робить їх своїми, уносячи у відповідь до їхнього змісту свої індивідуально забарвлені нюанси.

Очевидно, що для кожного індивіда взаємодія із соціумом – це взаємодія з окремими особами або групами осіб, які й надають безпосередньо-доступного вигляду абстрактно-відстороненим соціальним нормам. Тиск і вплив цих конкретних осіб або груп є набагато очевиднішим, ніж вплив соціуму як такого, очевиднішим, але не обов'язково потужнішим, адже й поведінку осіб із безпосереднього оточення також істотним чином зумовлено засвоєними ними соціальними сенсами. У впливі однієї особи на іншу завжди містяться ознаки її індивідуального впливу і впливу соціально опосередкованого, і відокремити їх можна лише умовно, бо насправді такий вплив є неподільно індивідуально-соціальним.

Принципової ваги примусовій силі соціальних явищ надавав Е. Дюркгайм. Він розрізняв вплив набутих звичок і колективних уявлень. Перші панують над нами ізсередини, а другі діють іззовні. Колективні способи мислення, діяльності та почування існують поза індивідуальними свідомостями. Їхня примусова сила не відчувається індивідом у разі його добровільного узгодження з ними, але виявляється негайно в разі опору. Нав'язування суспільством способів дій і думок індивідові Дюркгайм називав тиском усіх на кожного. Вироблені суспільством способи діяльності та мислення мають над індивідом моральну силу, яка вища за нього. Цю силу або уявляють містичним чином у формі Бога, або створюють про неї мирську та наукову концепцію [Дюркгейм, 1995а, с. 19, 30–36, 118; Дюркгейм, 1995в, с. 233–234].

Дюркгайм, отже, обстоював ідею зовнішньої щодо індивіда соціальної сили, яка певним чином впливає на нього і зумовлює його свідомість та поведінку. У цьому відношенні зовнішня сила принципово відрізняється від внутрішніх спонукань, притаманних самому індивідові. У зв'язку із цим належить зазначити, що таке протиставлення зовнішнього і внутрішнього має привести до визнання об'єктивної магічності надіндивідуального. Якщо ж відмовитися від принципового протиставлення зовнішнього і внутрішнього в цілісному психічному просторі індивіда, то мусимо погодитися з принципово однаковою природою і внутрішніх, і зовнішніх спонукань. І ті і ті мають бути репрезентовані в психічному світі індивіда для того, щоб мати місце, щоб, власне кажучи, і відбуватися в його суб'єктивному існуванні. Адже для того, щоб якась ідея впливала на індивіда, він повинен певним чином відобразити

її, прийняти – і в значенні схвалити, і в значенні зрозуміти, збагнути, відчутти її наявність. Індивід може відкинути ідею, і тоді вона ним не володіє (хоча насправді володіє також у розумінні мотивації від протилежного). Якщо ж індивід ніяк, у тому числі й несвідомо, не відображає ідеї, тоді її для нього просто немає. Ідея, яка потенційно має величезну силу впливу, яка ніби витає десь у соціальному оточенні, але жодним чином не зачіпає індивідуальної психіки, для цього окремого індивіда насправді не існує. Тому ідея не може бути тільки зовнішньою силою. Вона повинна бути сприйнята (не обов'язково прийнята), відображена і внаслідок цього стати елементом внутрішньої структури, й аж тоді її спонукальний вплив на індивіда може реалізуватися.

Бігевіористи намагалися з хаосу індивідуальних воель у безпосередній взаємодії вивести надіндивідуальні структури, які здобувають владу над її учасниками. Ця влада існує ще ніби до того, як первинні владні стосунки набувають стійких форм [Алюшин, Порус, 1989]. Перетворення реакції спільноти на індивіда на інституційну форму Дж. Мід уважав за одне з найбільших зрушень у розвитку спільноти [Мід, 2000, с. 152]. Величезного значення інституціалізації людських стосунків надають П. Бергер і Т. Лукман, підкреслюючи, що соціальні інститути контролюють людську поведінку, надають їй одного з багатьох можливих напрямів. З набуттям історичності вони сприймаються як такі, що мають свою власну реальність, і з ними індивід стикається як із зовнішнім та примусовим фактом. Інституціалізований світ протистоїть людям як дана реальність подібно до реальності природного світу, сприймається як об'єктивна реальність. Його легітимація постає у вигляді когнітивної та нормативної інтерпретації. І пріоритет інституційних визначень ситуації над індивідуальними постійно зберігається й підтримується [Бергер, Лукман, 1995, с. 92–104].

Таким чином, проблема зв'язку індивідуальних інтерпретацій і надіндивідуальних стандартів постає в трохи інакшому ракурсі. Для індивіда найбільш реальними є його особисті тлумачення, проте зміст і напрям цих тлумачень щонайістотніше визначаються формувальними впливами соціального оточення, усталених соціальних інститутів. Тобто у своїх суб'єктивних тлумаченнях ситуацій індивід, як правило, не може зайти надто далеко і залишається здебільшого в уже нав'язаних йому інтерпретаційних рамках. Вихід за межі цих рамок описується категоріями індивідуальності й творчості і має означати високий ступінь індивідуальної свободи особи, яка початково сформувалася й постала в соціально інституціалізованому середовищі.

Одним із чинників організаційних відносин В. Казмиренко називає патерналізм, коли людина свідомо включається в численні стосунки організаційної життєдіяльності, при цьому приймаються певні зобов'язання та взаємна відповідальність [Казмиренко, 1993, с. 232]. Таке прилучення до організаційної структури можна розглядати як проміжний варіант, можливо, прототип прилучення особи до більш широкої соціальної структури. Належність і причетність особи до організації є доволі очевидною

обставиною, яка характеризує її взаємодію із соціумом. Якщо прилучення до суспільства загалом має для більшості його членів абстрактно-неочевидний характер, то причетність до організації певним чином унаочнює для самої особи її зв'язок із соціальним оточенням.

Потужним джерелом неявної влади соціуму є мова. Засвоєна індивідом конкретна мовна система спонукає його бачити світ через мережу понять, вироблених саме нею. Якщо якийсь поняття в мові не фіксується, то стає проблематичним його існування й у мисленні. Особливо помітними такі ситуації стають у випадках перекладів з однієї мови на іншу. Влада мови – досить яскравий приклад *анонімної влади* соціальних структур над індивідом. Таку владу мають і інші соціальні структури, які важче піддаються конкретним визначенням, мало того, які виявляються невідомими навіть для науковців, що намагаються їх досліджувати.

За П. Бергером і Т. Лукманом, мова, що використовується в повсякденному житті, надає доконечних об'єктивацій та встановлює порядок, у межах якого набувають сенсу й значення і ці об'єктивації, і саме повсякденне життя. Мова наповнює індивідуальне життя значущими об'єктами, з'єднує різні зони реальності та інтегрує їх у єдине сенсове ціле. У результаті трансценденцій мова може створити ефект наявності багатьох об'єктів, яких у просторовому, часовому та соціальному відношенні немає “тут і тепер”. За допомогою мови весь світ може актуалізуватися будь-якого моменту [Бергер, Лукман, 1995, с. 41–42, 68–69].

Усвідомлення наявності таких анонімних для індивіда структур, які постійно й повсюдно чинять на нього владний тиск, робить зрозумілішою психологічну природу конформізму (див., напр., [Майерс, 1996, с. 268–309]). Кожна людина як соціальна істота є конформістом – настільки, наскільки вона є продуктом соціального формування. А що поза таким формуванням особистість неможлива, то відтак вона не може не бути особистістю-конформістом. Таким чином, оточення здобуває над особою специфічну владу, яка тільки до певної міри нею усвідомлюється, але в значно більшому обсязі відчувається й переживається.

Е. Фромм наголошував на силі таких анонімних авторитетів, як громадська думка, здоровий глузд, наука, психічне здоров'я, нормальність. Їхня анонімна влада ефективніша за відкриту, бо ніхто й не підозрює, що існує певний наказ та очікується його виконання. Важко визначити, наскільки наші бажання, думки й почуття не є нашими власними, а нав'язані зі сторони. Така анонімна влада перетворюється на знаряддя конформації: людина пристосовується до неї і засвоює таке Я, яке не становить її сутності [Фромм, 1990, с. 95–96, 144–145, 211–213]. Щоправда, Фромм дещо надмірно підкреслював впливи конформації саме на сучасну йому людину, бо цілком очевидно, що конформація була завжди, змінювалися лише її форми та, почасти, механізми.

Потужний вплив анонімної влади простежується в описаній М. Фуко системі паноптикуму. Навіювання ув'язненим думки, ніби за ними постійно наглядають, зумовлює те, що в'язні самі підтримують своє підвладне

становище. З уявних стосунків народжується реальне приневолення. Підвладний мимохіть дозволяє владі впливати на себе, укарбовує у своє єство владні стосунки, відіграючи в них дві ролі одночасно: він є приневолений і водночас є першопричиною власного приневолення. Тому влада може полегшити фізичний тиск і набути нематеріального [Фуко, 1998, с. 251–253].

Ф. Зимбардо і М. Ляйппе підкреслюють значення думки, яка поділяється великою кількістю людей. Приєднання до них іще більшої кількості веде до досягнення критичної маси, яка має максимальний потенціал впливу. Поступово люди звикають асоціювати консенсус із правильністю. Цінним стає те, що люди поділяють зі значущими іншими. Коли підвалини цінностей набувають соціального значення, мотивація їхнього захисту ще більше посилюється [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 81, 92, 238]. Таким чином, влада ідеї над людиною істотною мірою виводиться з влади над нею значущих інших. Тому сама категорія значущих інших потребує важливого уточнення і доповнення її змісту ознаками владного впливу на суб'єкта.

Така не усвідомлювана, а тільки відчувана й переживана влада переміщається на периферію опанованого індивідом психічного простору, опиняється на межі між пізнаним і непізнаним. Відтак подібно до влади дорослих осіб над дитиною раннього віку вона наділяється магичною силою, перетворюється на ідеальні структури, наявність яких відображається особою, але які не піддаються свідомому оцінюванню.

За С. Московічі, соціальні зв'язки підкріплюються авторитетом тиску, який діє на нас ізсередини, але цей тиск повинен здаватися нам потойбічним. Священні речі гуртують людей і справляють на них моральний вплив. Священне втілює колективну свідомість, представлену реальним і видимим. Релігія заміняє зовнішні сили внутрішніми, заступаючи примус індивідуальним сумлінням. Вона надає суспільного сенсу індивідуальному існуванню, спонукає індивіда бачити свою власну дійсність очима інших. Це очі колективного Над-Я, яке відтепер становить частину індивіда і якому він підпорядковується [Московичи, 1996, с. 421–422; Московичи, 1998, с. 59–64].

Московічі використовує веберівське поняття харизми як найменування, яке можна дати владі ідеї в політичній або релігійній галузях. Харизма є ідеєю, що пронизує нас, ідеєю, яку ми поділяємо, без якої нічого не створюється. Вона абстрактна й невизначена, а між тим сповнена дієвості. Її символічна природа заважає реагувати на неї логічно, і ми зазнаємо її впливу подібно до фізичної реальності [там само, с. 176]. Таким чином, у процесі поступового підпорядкування індивіда магично-символічній владі, яку він поміщає в абстрактно-віддалених ділянках суб'єктивного простору, спостерігається певна послідовність: спочатку має місце влада іншої (значущої) особи в процесі інтерсуб'єктної взаємодії; далі ця влада переноситься на владу певної ідеї, що набуває для індивіда харизматичного вигляду; згодом уже сама ця харизма ідеї може бути абстрагована від змісту ідеї і набути самодостатньої цінності та влади над індивідом. Складові

такого циклу дедалі більше взаємозумовлюються, їхні взаємні переходи одна в одну частішають і перетворюються на таке собі діалектичне миготіння владно-підвладних співвідношень. Відтак для індивіда все його суб'єктивне буття виявляється підпорядкованим ідеям та ідеалам, в основі яких насправді лежить зміст інтерсуб'єктивних стосунків.

Логіка суспільного життя в цій своїй ролі набуває ще глибшого сенсу: вона наповнює реальним змістом індивідуальне життя окремої особи. Відтак єдиний вихід, за А. Адлером, – прийняти логіку суспільного життя на землі як абсолютну істину в останній інстанції [Адлер, 1997ж, с. 27] – справді є єдино можливим виходом. Хоча й слово “вихід” тут не зовсім доречне, адже якщо і є якийсь вихід, то це вихід за межі даного, вихід як творче трансцендування. Натомість цілковите прийняття логіки, яка дається особі з інтерсуб'єктивної взаємодії, позбавляє її її потреби, і змоги пошуку будь-якого виходу. Єдина справжня реальність для особи – бути самою собою, тобто бути такою, якою вона стала завдяки інтерсуб'єктивним стосункам. Або, за П. Бергером і Т. Лукманом, ідеться про те, що реальність повсякденного життя виявляється вже систематизованою та об'єктивованою щодо окремої людини в зразках, які здаються незалежними від її розуміння і які накладаються на неї [Бергер, Лукман, 1995, с. 41].

Зрештою, цей новий вид влади ідеального навряд чи є принципово новим із погляду внутрішніх механізмів його формування. Це формування йде вже протореним шляхом, забезпечуючи перенесення підвладного відношення з одних об'єктів на інші, при цьому зберігаючи початкову суб'єктивно-чуттєву значущість для особи. Як в онтогенетичному розрізі індивід рухається від початкового підпорядкування особі матері, батька, інших близьких людей до підпорядкування широкому соціальному оточенню, а далі – вождеві та ідеології, так і вже сформована доросла особа продовжує цей процес, переходячи від підпорядкування владі інших людей у безпосередній взаємодії з ними до підпорядкування владі дедалі більш відсторонених абстрактних конструктів – соціальних норм та ідей.

Інтеріоризація соціальних норм і соціального контролю є одним із принципових механізмів, який забезпечує психологічне входження індивіда в соціум [Шибутани, 1969, с. 228–230]. За первинну форму соціальних норм уважається табу як заборона на певні дії, а значить, і на пов'язані з ними думки. Уже сама наявність таких заборон приваблює індивіда і спонукає його “думати про них не думаючи”, інакше кажучи, витіснити ці думки, заганяти в передсвідому сферу. Відтак норми інтеріоризовуються, привласнюються індивідом, але водночас інтеріоризовуються й прагнення порушити їх, а проблема дотримання чи порушення норм набуває суб'єктивної значущості.

Соціальні норми перетворюються на внутрішні переконання. За Ф. Ніцше, мораль стає поважною, недоторканною, священною істиною. Те, що її походження забувається, це властивість її розвитку, це знак того, що вона зробилася владною [Ніцше, 2000, с. 806]. В. Джеймс наголошував на значущому для людини статусі “вічних” істин [Джеймс, 1997б, с. 287–288]. З. Фройд виводив засади моралі з табу – стародавніх заборон, колись іззовні

накладених на покоління примітивних людей, тобто насильно нав'язаних цьому поколінню попереднім. Такий вплив одного покоління на друге повинен мати психічну основу, і в цьому відношенні підставу табу Фройд убачав у забороненій дії, до здійснення якої в несвідомому є сильна схильність. Оскільки сильне бажання порушити табу залишається, люди мають амбівалентну спрямованість до того, що цьому табу підлягає [Фрейд, 1991г, с. 226–229].

Аналогію такому суперечливому впливові табу можна вбачати і в процесі ідентифікації дитини з “магічною” силою дорослих, ідентифікації, що є неможлива, але дуже бажана для дитини. Ця магічна сила, з одного боку, забезпечує задоволення потреб дитини, а відтак породжує її тягу до загадкової сили, а з другого – накидає дитині різноманітні заборони, через що породжує в ній негативні почуття.

У відносно адекватному варіанті соціальні норми інтеріоризуються більш-менш у тому вигляді, у якому їх пропонує соціум. У варіанті патологічному особа може істотно спотворювати зміст норм, які відображає, і потім інтеріоризує вже ці вигадані нею самою норми.

Багато спільних рис мають між собою інтеріоризована норма і нав'язлива дія, однією з яких є обов'язковість та суб'єктивна доцільність виконання. Подібність звичаїв табу із симптомами невроту нав'язливості Фройд убачав, по-перше, у невмотивованості заборон, по-друге, у внутрішньому примусові, по-третє, у здатності до зсуву та небезпеці зараження з боку забороненого, по-четверте, у тому, що вони стають причиною церемоніальних дій і заповідей [там само, с. 223]. Відтак і табу як моральна заборона, і нав'язлива дія мають над особою специфічну владу. Можливо, головна проблема невроту нав'язливості полягає в неадекватному виборі об'єкта підпорядкування – неадекватному з погляду доцільної взаємодії особи з оточенням. Адекватний вибір такого об'єкта забезпечує високий рівень соціальної адаптації, відповідність індивідуальної поведінки до панівних соціальних норм. Неадекватний вибір означає породження особою власної суб'єктивної реальності, зміст якої погано узгоджується з вимогами соціуму.

Невротик віддає перевагу підпорядкуванню саме такій, за суттю, вигаданій ним реальності, бо це дає йому суб'єктивну ілюзію влади над ситуацією і над самим собою. Насправді ж виконання нав'язливих дій на якийсь час задовольняє потребу підпорядкуватися певним нормам, а що ці норми є вельми оманливі, то неминуче виникають проблеми узгодження поведінки з очікуваннями оточення. Відомий ефект значного зменшення кількості невротів та послаблення їхніх виявів під час воєн може бути пояснено й тим, що в ситуаціях загального збурення вибір владних об'єктів, осіб чи ідеологій стає більш масовим і типовим, завдяки чому різко зменшується невідповідність між індивідуальними і соціально очікуваними виборами. Натомість у ситуаціях суспільної аномії, коли соціум утрачає здатність ставити чіткі цілі і бачити перспективи, питома вага невротизації зростає, можливо, насамперед через те, що окремі особи дедалі частіше

створюють свою власну автономну систему підпорядкування, яка не дістає достатньої підтримки та схвалення в соціумі. Індивід ніби втрачає підтримку додаткового силового поля, за К. Левіном, яке виникає завдяки історичній постійності [Левин, 2000г, с. 250].

Суперечність між зовнішнім, соціальним і внутрішнім, особистісним Т. Парсонс долав, поєднуючи одне і друге в категорії системи дії. Така система є водночас особистістю або її частиною і соціальною системою чи підсистемою. Елементи культури можуть поставати і як зовнішні об'єкти орієнтації, і як інтерналізовані елементи бктора. Так само ціннісні орієнтації на культурному рівні постають як організований набір правил або стандартів, а всередині бктора вони існують як диспозиція потреб дотримуватися цих правил [Парсонс и др., 2000, с. 466–469]. Таким чином, проблема інтеріоризації норм утрачає свою психологічну напруженість, оскільки знімається принципова суперечність між зовнішнім і внутрішнім. І одне і друге стають елементами єдиного цілого, цілісної системи, у межах якої вони тільки й можуть існувати.

Проблема містичного й загадкового характеру впливу соціальних норм на поведінку індивіда набуває більш технологічного, ніж суб'єктивно-психологічного змісту. Індивідуальна суб'єктність перестає бути вирішально значущою. Індивідуальною поведінкою керують не інтеріоризовані норми, що стали суб'єктивними спонуками, а стандарти, схеми поведінки, які нав'язуються об'єктивними умовами ситуації, у якій відбувається дія, визначаються закономірностями цілісної системи дії, де індивід не має самодостатнього значення.

Норми, що досягли досить високого рівня інституціалізації в суспільстві, перетворюються на соціально-культурні зразки, нормативний вплив яких набуває особливої вагомості. Дотримання норм, нормативна поведінка мають як позитивне, так і негативне значення в житті особи і соціуму. З одного боку, норма постає як оптимізаційний стандарт, дотримання якого полегшує розв'язання більшості життєвих проблем. З другого боку, норма – це, безумовно, певний примус, який може суперечити індивідуальним потребам. Дотримання норм забезпечує соціум від надмірних відхилень у взаємодіях його членів, але нерідко обмежує вияв творчих здатностей, нав'язуючи стереотипну поведінку та світобачення. Інтеріоризація норм забезпечує формування індивідуальної інтрапсихічної структури Над-Я – структури, завдяки якій індивідуальне буття набуває сенсу.

Структуралізм намагався зняти суперечність зовнішнього і внутрішнього щодо людського індивіда. Проте з погляду самої індивідуальної суб'єктності ця суперечність є доконечною й доцільною, бо лише завдяки їй можна вести мову про істотну аналогію між сумлінням як присвоєною сукупністю інтеріоризованих норм та авторитетом обоженної істоти, яка перебуває поза індивідом. Аналогія можлива тільки в разі більшої чи меншої невідповідності, неоднаковості, суперечності. Якщо ж такої суперечності між зовнішнім і внутрішнім не визнавати, то вся проблематика

індивідуальних і колективних, зовнішніх і внутрішніх співвідношень утрачає сенс.

Про нормативний ефект ідеальних зразків, які виробляє кожна культура, писав Р. Лінтон. Ці зразки запобігають надмірному відхиленню від усталених стандартів. Проте коли їх уже цілковито вербалізовано й викристалізовано, виникає тенденція до зменшення їхнього впливу. Вони перестають визначати реакції на окремі ситуації, а перетворюються на правильні відповіді на певні запитання [Linton, 1975, s. 65–67].

С. Франк підкреслював (із негативним відтінком) примусовість моральних ідеалів і норм, із якою вони панують над людською душею. Але водночас зазначав, що моральні принципи та ідеали нормують тільки зовнішні вияви духовного життя, натомість на рівні внутрішнього вони спотворюються і виявляють себе як руйнівна й гнітюча сила. Ідеал не має реального коріння в самому житті. Натомість реальне життя, що стихійно складається з недосконалих, слабких, хибних людських устремлінь, має ту величезну перевагу перед ідеалом, що воно якось фактично склалося, органічно вирросло, пристосувалося до реальної людської природи і її виражає [Франк, 2000а, с. 195–196, 211–213]. Наполягаючи на руйнівному характері впливу моральних ідеалів, Франк виступав проти поширеної в людському середовищі подвійної моралі. Справжній вихід він убачав у пошуках божистого, в орієнтації людини на те незбагненне, що почасти розкривається в людині в релігійному оформленні. А моральні ідеали ніби відволікають людину від пошуку достеменного.

Таким чином, соціальна нормативність оптимізує активність особи в стандартних, соціально апробованих умовах життєдіяльності. Коли ж мова заходить про вихід за межі цих умов чи то в напрямі пошуку вищого сенсу існування, чи то в напрямі вільного самовиявлення, соціальні імперативи перетворюються на обмеження, що суперечать достеменній людській природі.

К. Левін описував цінність групової норми для індивіда як характеристику силового поля, що утримує його в злагоді з нормами групи. Що більше індивід зорієнтований на групову норму, то сильнішим стає його опір намаганням відхилити його поведінку від цієї норми [Левин, 2000г, с. 251–253]. Дотримання групових норм набуває вельми різноманітних форм [Кричевский, Дубовская, 2001; Семиченко, 1999; Уилк, Книппенберг, 2001; Шибутани, 1969, с. 31–37, 333–341; Ялом, 2000, с. 38–69; Jamrojek, Sobczak, 2000, s. 103–118; Zimbardo, Ruch, 1975, p. 589–605]. У Л. Гозмана і О. Шестопал знаходимо характеристику двох шляхів дотримання норм: один полягає в тому, що дотримання норм є для людини природною і єдино можливою формою поведінки, другий означає дотримання норм як намагання заслужити на схвалення та уникнути осуду з боку інших осіб [Гозман, Шестопал, 1996, с. 288]. Обидва ці шляхи орієнтують особу на ідентифікацію з референтною (етальонною) для неї групою [Браун, 2001; Данилова, 1995; Фільц, 2000; Чалдини, Кенрик, Нейберг, 2002, с. 107, 116;

Шибутани, 1969, с. 206–215; Persons..., 1997, р. 217–225; Zimbardo, Ruch, 1975, р. 568–582].

Я. Рейковський визначає п'ять рівнів існування норм в особистості: перший рівень – це стан цілковитого браку норм, аномія (таку ситуацію Рейковський називає суто теоретичною); наступний рівень – символічне опанування норм; далі йде підпорядкування авторитетові; на наступному рівні норми пов'язуються з почуттям власної цінності; найвищим є рівень автономної нормативної системи [Reykowski, 1985, s. 216–218]. Нав'язувані суспільством правила й цінності стають, урешті-решт, частиною самого індивіда, інкорпорується в його конституцію. Він вірить і діє так, як до цього спонукають невидимі сили, що виходять від нього самого [Московичи, 1998, с. 285]. Інтерналізовані правила стають особистими принципами і починають справляти потужний вплив на поведінку та уявлення про себе [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 62].

У З. Фрейда знаходимо підстави для аналогій між формуванням внутрішніх норм і зовнішніх ідеалів. Перший теоретичний утвір людини – створення духів, писав Фрейд, виник із того самого джерела, що й перші моральні обмеження, яким вона підпорядковується з приписів табу [Фрейд, 1991г, с. 284]. Таким чином, з одного боку, незрозуміле для дитини магічне задоволення її потреб батьками, а з другого – табу, що надходять від них же, разом зумовлюють проєкцію її внутрішніх переживань у зовнішній світ. Те, чого не може бути дозволено з огляду на інтеріоризовані заборони, поміщається у віддалений простір. Оскільки воно має дивну й незрозумілу владу над індивідом, то й те, що віддалилося в просторі, наділяється такою самою дивною й незрозумілою владою. Можливо, внутрішнім аналогом віддаленого ідеалу є сумління, яке, за Фрейдом, являє собою внутрішнє відтворення недопустимості певних бажань. Ця недопустимість не потребує жодних доказів, вона сама собою безсумнівна [там само, с. 261]. Відтак сумління як інтеріоризована влада править не менш суворо, ніж влада зовнішня [Фромм, 1990, с. 144].

У зв'язку з таким розумінням влади належить звернути увагу на принципове заперечення В. Ледяєва, який наполягає на тому, що немає влади закону або моральної норми, бо в цих відносинах немає суб'єкта влади [Ледяєв, 2000а]. Щодо суб'єкта це справді так. Проте тут має місце проєкування особою як об'єктом владного впливу власних інтеріоризованих наставлень і постав у простір позаособистісний, інтерсуб'єктивний, а відтак і приписування значущим об'єктам у цьому просторі суб'єктивних функцій – “несправжніх” з об'єктивного погляду, але цілком достатніх для того, щоб суб'єкт відображав їхню наявність як вагомо мотиваційну для себе.

Сенс по-людському означеного світу існує для особи водночас у формі двоєдиної цілісності: і як об'єктивна соціальна даність, і як середовище, у якому розгортається суб'єктивна індивідуальна спонтанність. (С. Кладько описує категорію нормативно-ціннісного простору як сукупності оцінних і регулятивних принципів в інтеракційному осередку “людина – життєве середовище” [Кладько, 2000]). Світ постає як дійсність, яку особа мусить

відображати, відповідаючи на впливи, що йдуть із нього, і скеровуючи на нього власну увагу, зумовлену її індивідуальними потребами. Очевидно, у такому двоєдиному зв'язку індивіда зі світом, який завдяки соціальній означеності світу відразу і водночас стає триєдиним, і виникає прототип сенсу, ідеї. Мало того: сам цей зв'язок, відношення, можливо, і є таким прототипом.

Щоб вижити, писав Ф. Ніцше, людина спершу проголошувала, що ті чи ті речі мають певну цінність, отже, надавала їм людського сенсу [Ніцше, 1993б, с. 59]. Тут же постає запитання: а де брала людина цей людський сенс? Зрозуміло, що не із себе самої. Одна окрема людина нездатна породити сенс як такий. Розум, зазначав В. Дильтей, не розвивається в окремому індивіді, а є процесом у розвитку людського роду, існує тільки в тотальності людської природи [Дильтей, 2001а]. Ідеї творить суспільство, що його С. Московічі назвав “машиною, яка творить богів”. Релігійні ідеї, нібито створені Богом, насправді створювалися людьми заради впевненості й надії. Взаємні вірування зібраних разом індивідів скріплюють частини спільноти як будівельний розчин, що цементує каміння. Вірування набувають постаті традиції [Московичи, 1996, с. 154–155, 161; Московичи, 1998, с. 53]. Суспільства, як і люди, містять у собі свої власні інтерпретації [Гірц, 2001].

Суспільство містить у собі також й особливі поєднання суб'єктивної реальності та ідентичності. Усвідомлюється релятивність усіх світів, у тому числі й свого власного. Унаслідок цього власна інституційна поведінка розуміється як “роль”, від якої можна віддалитися [Бергер, Лукман, 1995, с. 278]. Проте зрозуміло, що ця роль не є випадковою, примхливою грою. Вона має свою внутрішню особистісну зумовленість, виявлену назовні під впливом інтерсуб'єктивних обставин. Наприклад, механізм проєкції більшою чи меншою мірою виявляється в інтерсуб'єктивній активності всіх людей. Відтак уже хоч би на такому рівні відбувається певна взаємодія, коли одна людина проєкує свої проблеми на іншу та отримує від неї відповідь, яку мусить якимось чином інтерпретувати. Уже тут виникає явище інтерсуб'єктивності у вигляді взаємообміну проєкціями. Власна проєкція являє собою прототип сенсу, ідеї. Коли ж її віддзеркалено іншими учасниками взаємодії, вона повертається до індивіда як суто психологічний інтерсуб'єктивний сенс, що може стати основою зародження ідеї.

А. Адлер говорив про наявність у всіх учинках індивіда бажання спроєкувати себе за межі своєї особистості [Адлер, 1997ж, с. 187], тобто в інтерсуб'єктивний простір. А позаяк у цей простір проєкують себе й усі інші учасники взаємодії, то й заповнюється він взаємними відображеннями проєкцій, складається з них, формується на їхній основі. Інтерсуб'єктивний простір набуває ціннісних ознак для кожного учасника. (Т. Березина відзначає можливість навіть трансперсональних взаємодій [Березина, 2001]).

Е. Дюркгайм тлумачив уявлення, які утворюють тканину соціального життя, як породження стосунків між певним чином з'єднаними індивідами. У колективному житті найрізноманітніші настрої циркулюють у всіх напрямках і взаємодіють тисячами різних способів. А що їм притаманний стан

постійного руху, то вони не можуть реалізуватися в об'єктивній формі [Дюркгайм, 1998, с. 395; Дюркгейм, 1995в]. Таким чином, Дюркгайм був усе-таки далекий від абсолютизації соціальних уявлень, що традиційно закидається йому. Він усвідомлював відносно об'єктивний їхній характер, насамперед щодо окремо взятого індивіда. Головним же модусом існування соціальних уявлень є взаємодія індивідів у колективному просторі, що їх об'єднує, досягнення між ними консенсусу [Емельянова, 2001; Петрунько, 1999].

Ще менше схильні були абсолютизувати надіндивідуальні суспільні структури бігевіористи. Для них первинним є хаос індивідуальних воель, що стикаються між собою. Проте цей хаос неминуче впорядковується, із нього вичленовуються стійкі способи взаємодій у подібних ситуаціях. Поступово такі способи фіксуються в нормах, утілюються в стійких соціальних структурах [Алюшин, Порус, 1989]. Взаємодіючи з іншими людьми, індивід проєкує на них свої потреби, стани, властивості, одночасно інтроєкуючи в себе їхні психічні змісти. Проте має місце не простий обмін проєкціями, а змістове віддзеркалення їх, взаємна суб'єктивна інтерпретація з неминучим індивідуальним спотворенням. У бігевіористській парадигмі така взаємодія постає як хаотичне зіткнення індивідуальних виявів, що може мати тільки позірне обґрунтування. Насправді ця хаотичність є лише відносною, як відносною є хаотичність фізичної будови світу, сукупності соціальних значень, простору індивідуальної суб'єктності. Взаємне накладання одна на одну таких трьох хаотичностей (щонайменше трьох) мало б робити процес інтерсуб'єктної взаємодії, за суттю, нескінченно хаотичним. Проте завдяки значущій суб'єктивній заангажованості, небезсторонності всіх учасників взаємодії вона наповнюється певними сенсами.

Чи утворюють ці сенси спільну ієрархізовану структуру? Г. Блумер описував процес формування громадської думки у сфері масової поведінки як виділення центральної тенденції, що встановлюється між індивідуальними думками [Блумер, 1996, с. 182–189] – тенденції, а не структури. А далі, аналізуючи природу групової ідеології та соціального ладу, виділяв такі елементи, як спільні експектації, цінності, уявлення, спільна суб'єктивна орієнтація у формі нахилів і настроїв [там само, с. 203–212], тобто робив виразний крок у напрямі до структури.

За Р. Лінтоном, ідеальні зразки найчастіше формуються в соціально значущих ситуаціях, особливо в тих, де має місце взаємодія між індивідами, які займають різні позиції в соціальній структурі [Linton, 1975, s. 66]. Ця думка підкреслює важливість для виникнення ідеї не самого простого обміну взаємними впливами між індивідами, а й наявності певних незгод, розбіжностей, відмінностей, які породжують проблемну ситуацію для індивіда в його соціальних контактах і спонукають до її розв'язання. Специфічним варіантом такої проблемної ситуації стають непорозуміння між членами різних груп, протистояння по лінії “Ми – Вони” [Климова, 2002], які вагомо увиразнюють надіндивідуально-соціальний зміст особистісної присутності.

Значуща спільність сенсів є важливою, навіть атрибутивною характеристикою соціальної структури, проте вона завжди є тільки відносною. У її основі лежать спільні, але не абсолютно однакові потреби, притаманні кожному індивідові, які традиційно називаються загальнолюдськими. Що більше особа включається в мережу соціальних стосунків, то виразніше її потреби індивідуалізуються, зберігаючи, проте, істотний загальнолюдський зміст. При цьому відмінності в тлумаченнях дійсності є не просто ознаками індивідуальної своєрідності, неповторності, а передумовами інтерсуб'єктної взаємодії, які роблять її й потрібною, і можливою (докладніше про це див. розд. 3).

Реакції людей на окремі символи, утілені в предметах, словах та образах соціального світу, пише С. Разворотнева, завжди пов'язані між собою, зумовлюються одні одними і вплетені в широкую систему ідей та вірувань, яка визначає ставлення до соціального світу загалом. Цю систему можна назвати ідеологією, маючи на увазі цілісну небезсторонню картину світу, подібну в представників одних і тих самих соціальних груп [Разворотнева, 1993, с. 224]. До цього треба додати, що вже постала ідеологія справді об'єднує індивідів, які мають близькі погляди, перебувають на подібних позиціях. Але для того, щоб вона виникла, потрібна наявність певних істотних незгод, що спонукає різних індивідів до досягнення дедалі вищого рівня усвідомлення себе і ситуації взаємодії.

Механізми формування ідеї у взаємодії мають бути досить відмінними в таких двох варіантах: перший – це ситуація незгоди, непорозуміння, протилежних позицій, коли взаємодія призводить до взаємної сепарації учасників; другий – це, навпаки, об'єднання навколо *спільної ідеї*, у міру поширення якої знижується критичність її оцінки самими прихильниками. В обох випадках рівень інтеріоризації ідеї може бути вельми глибоким, але її психологічні функції істотно різняться.

Можна гадати, що ситуація незгоди більшою мірою відображає стан переходу від первинного узалежнення до впорядкування, коли кожний із взаємодійних суб'єктів виробляє і виявляє власне бачення контексту взаємодії, на свій спосіб його інтерпретує й аргументує. Натомість процес єднання навколо спільної ідеї означає перехід від упорядкування до вторинного узалежнення, коли кожний окремий суб'єкт прилучається до більш-менш однаково трактованого змісту.

Наявність індивідуальних розбіжностей світобачення спонукає процес формування ідеї як спільної ідеальної структури. Її основу становлять цілком або майже цілком спільні, однакові змісти, наявність яких через усю їхню однаковість здебільшого не відображається носіями ідеї. Навпаки, до такої ідеальної структури не входять змісти, які є виключно індивідуальними, такими, що за жодних або майже за жодних умов не можуть взаємно узгоджуватися. Натомість ідея структурується на межі спільного і відмінного, того, що може бути узгодженим, але за умови взаємних намагань і зусиль. Таким чином, стає зрозуміло, що різні, навіть протилежні ідеї, які стосуються одних і тих самих проблем, наприклад ідеї політичні, мають

зазвичай однакове психологічне підґрунтя, але відрізняються власне ідеологічним оформленням.

Для того щоб ідея сформувалася, вона повинна викликати в учасників взаємодії певну інтенційну напруженість, спонукати виникнення специфічного інтересу до того, що у віддзеркалених іншими проєкціях самого індивіда повертається до нього інакшим, специфічно перетвореним. У процесі таких послідовних віддзеркалень значущого поступово викристалізовується спільний зміст, або спільна ідея – спільна в розумінні не початкової однаковості, а спільності, що сформувалася, утворилася, виробилася. Така ідея виникає в інтерсуб'єктній взаємодії, передається від суб'єкта до суб'єкта, поширюється в інтерсуб'єктивному середовищі, стабілізується в ньому, стає символічно оформленою істиною.

Інтеграцію індивідів навколо спільної системи цінностей, яка є джерелом легітимності інституційних норм, спільних кінцевих цілей дії, сенсу ритуальних дій тощо, Т. Парсонс уважав за єдину загальну емерджентну властивість систем соціальної дії [Парсонс, 2000д, с. 319–320]. Ідеї, що зароджуються у взаємодії, стають по-справжньому впливовими лише тоді, коли привласнюються індивідом як його власні (стають результатом “світоглядної” діяльності [Залесский, 1994]). Як писав Г. Лебон, ідеї після дуже повільного вироблення мають спуститися з рухомих сфер думки в ту стійку й несвідому сферу почуттів, де виробляються мотиви вчинків [Лебон, 1995, с. 105].

Проте ідея не перестає існувати на міжіндивідному рівні. Громадська думка, за Лебоном, набуває проникної і нездоланної сили, підкорює всі уми, створює особливу атмосферу, загальну манеру мислення, проникає у всі поняття, нав'язується вихованням [Лебон, 1995, с. 109]. С. Московічі описує процес перетворення абстрактної узагальненої ідеї на безпосереднє індивідуальне сприймання: абстрактна ідея завдяки серії перетворень приводить у дію сукупність образів індивідуальної свідомості, ці образи викликають і запускають весь ряд елементарних відчуттів. Так відбувається впорядковане перетворення узагальненого поняття на безпосереднє сприймання, перехід від концептуального до образного мислення. Московічі підкреслює значення повторення обміну думками, за допомогою якого думка відокремлюється від автора і перетворюється на очевидність, що не залежить від часу, місця, особи: вона починає виражати предмет [Московичи, 1996, с. 120, 190–191]. У такому процесі перетворення абстрактної ідеї на образну неодмінно бере участь і механізм проєкції. Спочатку індивіди проєкують свої бажання й настрої в інтерсуб'єктивний простір, виявляють їх у міжсуб'єктній взаємодії, і з цього зароджується ідея. Ідея стає своєрідним відображенням реальних прагнень учасників взаємодії, а далі, за Московічі, натопв приймає свої прагнення за реальні події і діє відповідним чином [там само, с. 133].

Виходить, отже, що інтерсуб'єктивна маса не реагує безпосередньо на певні ситуації. У процесі взаємодії через обмін думками й настроями вона породжує концепцію ситуації або події. Ця концепція може мати вельми різний ступінь об'єктивності. Далі маса бере вироблену концепцію за істину

і діє згідно з нею. Відтак для того, щоб колективний суб'єкт певним чином устосункувався до ситуації події, вона повинна постати перед ним у переробленому, символічному вигляді – у вигляді сукупності системи тлумачень, які зародилися в процесі інтерсуб'єктної взаємодії.

Окремий індивід не може самостійно вийти за межі своєї індивідуальної чуттєвості. Для такого виходу йому потрібен обмін враженнями з іншою людиною. Оскільки суб'єктивна чуттєвість іншої людини вже сама собою становить для індивіда певну абстракцію, він опиняється перед потребою зіставити свої суб'єктивні відчуття й переживання із сигналами, що надходять йому від іншої особи. У такий спосіб суб'єктивні переживання пов'язуються з умовними символами, що первинно можуть виникнути тільки в просторі взаємодії з іншими. Початкова цілісність безпосередньої чуттєвості руйнується під впливом умовно-символічних вторгнень з оточення, упорядковується відповідно до матриці значень і сенсів, яка зароджується згідно з логічною структурою інтерсуб'єктної взаємодії.

Отже, процес зародження ідеї у взаємодії має двобічну спрямованість. З одного боку, індивіди виражають, екстеріоризовують свої суб'єктивні потреби й переживання в інтерсуб'єктивний простір, отримуючи в ньому інтерпретації-відповіді від партнерів. Поступово ці індивідуальні екстеріоризації стають дедалі символічнішими, взаємно стикаються, поєднуються в просторі взаємодії, зіставляються й порівнюються, із них вичленовуються спільні, найбільш загальні елементи (“конвенційні значення” [Шибутани, 1969, с. 391–396]), і ці останні починають сприйматися й поділятися різними індивідами, перетворюючись на спільний для них сенс та ідею як системну сукупність сенсів. З другого боку, ідея, яка “витає” в інтерсуб'єктивному просторі, завдяки взаємодії суб'єктів, що в цьому просторі перебувають, захоплює їх, підпорядковує собі їхні суб'єктивні світи, нав'язується їм, претендує на статус об'єктивного, найправильнішого модусу інтерпретації дійсності.

М. Вебер підкреслював, що в поведінці окремих індивідів суб'єктивно наявне щось більше там, де взаємодія ґрунтується на згоді, яка вважається за емпірично значущу. Для окремих видів спільних дій можна виявити мотиви, інтереси та внутрішні стани, які в середньому найчастіше спричиняють їхнє виникнення і дальше існування [Вебер, 1998в, с. 139, 141]. Така емпірично значуща згода або усвідомлена спрямованість дій є своєрідним прототипом спільної ідеї, яка виробляється в ході взаємодії. Принциповим є питання про те, чи така ідея виробляється й існує в усіх, навіть найменш значущих актах взаємодії, чи вона властива лише окремим змістово найбільш навантаженим ситуаціям. Вебер досить однозначно говорив про те, що орієнтація поведінки на усталений порядок має місце тільки у важливих формах суспільних об'єднань [там само, с. 147].

Протилежну позицію в цьому питанні зайняли П. Бергер і Т. Лукман, які пишуть, що процес інституціалізації, взаємної типізації має місце навіть у тому разі, якщо тільки двоє індивідів починають взаємодію. Зачатки

інституціалізації з'являються в кожній соціальній ситуації. Водночас соціальний світ не набуває онтологічного статусу, незалежного від людської діяльності. Розрізнені інституціалізовані дії сприймаються як взаємопов'язані частини суб'єктивно значущого універсуму, значення якого соціально сформульовано й розподілено. Тому Бергер і Лукман говорять про так звану інтерсуб'єктивну седиментацію (осад досвіду) як з'єднання досвіду кількох індивідів у спільний запас знання. Таку седиментацію можна назвати соціальною лише коли її об'єктивовано в знаковій системі, тобто коли виникає можливість повторних об'єктивацій спільного досвіду. Досвід окремого індивіда абстрагується від конкретних обставин його виникнення і стає в принципі анонімним [Бергер, Лукман, 1995, с. 94–95, 102, 108–109, 113–115]. Подібно О. Лактіонов говорить про міжперсональний простір соціального досвіду [Лактіонов, 1998].

Ідея як продукт інтерсуб'єктивної взаємодії набуває ваги не просто значущої, а об'єктивної характеристики соціуму, із якого починає впливати на індивідуальну суб'єктивність, руйнувати індивідуальну чуттєвість через символічні вторгнення з оточення. Ці вторгнення, що йдуть, як правило, від конкретних осіб, мають, проте, соціально узагальнений, анонімний зміст – анонімний у тому розумінні, що породжений величезною кількістю взаємодійних суб'єктів, об'єднаних спільними дискурсами взаємодії.

Спільні ідеї існують – це очевидно. Не так очевидно, проте, розв'язується питання про місце їхнього існування. Найлегше напрошується висновок, що таким місцем є інтерсуб'єктивний простір, у якому вони нібито й зароджуються. Але якщо із цього простору вилучити всі індивідуальні суб'єктивності, які його складають, то в ньому не залишиться нічого такого, що було б носієм хоч якоїсь ідеї. Щобільше: сам інтерсуб'єктивний простір перестане існувати. Отже, спільна ідея може існувати тільки в індивідуальній суб'єктивності (а радше індивідуальних суб'єктивностях) як сукупність індивідуалізованих відображень спільно утворених символічних значень.

За Г. Лебомом, думка, яка стала популярною, урешті-решт стає панівною. Тільки-но який-небудь догмат утвердився в душі натовпу, він негайно стає натхненником усіх його установ, мистецтва та поведінки. Влада його над душами абсолютна. А зникнення спільних вірувань надає місце масі окремих думок, що не мають ні минулого, ні майбутнього [Лебон, 1995, с. 243, 257, 260]. Наявність спільних ідей різного порядку є неодмінною умовою повноцінного функціонування суспільства. Коли вірування занепадають, пише С. Московічі, людські спільноти мертвіють і спустошуються, утративши найістотніше. Колективне вірування звільняє від інтелектуальної двозначності та емоційної байдужості, дає людям відчуття життєдайності та переконливості зв'язку, який їх об'єднує, привабливість мети, яка примушує їх діяти спільно. Таким спільним центром тяжіння можуть бути люди, предмети, ідеї, яке-небудь місце, до якого всі йдуть разом [Московічи, 1996, с. 68, 151, 156; Московічи, 1998, с. 48]. Таким чином, щось або хтось перетворюється на велику ідею, що потрібна масі, без якої вона не може повноцінно існувати і врешті-решт перестає бути собою. Ця

спільна велика ідея може мати дуже різний зміст і різне оформлення. Найважливіше те, що вона означає для маси. (Розлогий опис розмаїтих колективно значущих ідей наводить, наприклад, Д. Ольшанський [Ольшанский, 2001], традиційно привабливою є ідея спільного блага [Piechowiak, 2003] і т. ін.).

Спільна ідея існує й функціонує як колективний зміст індивідуальної суб'єктності. Інша річ, що тривале існування такого суто індивідуалізованого варіанту спільної ідеї неможливе. Ідея повинна підживлюватися сенсами, які породжуються й відтворюються в процесі весь час поновлюваної інтерсуб'єктної взаємодії, а відтак знову й знову відображаються суб'єктом. З одного боку, зазначає М. Слюсаревський, індивідуальне придушється й нівелюється надіндивідуальним, але з другого – надіндивідуальні форми активності часто виявляються для індивіда єдиною можливістю реалізувати свої сутнісні сили [Слюсаревський, 2003].

Для того щоб спільна ідея зберігала свою індивідуально-суб'єктивну значущість, її індивідуалізовані змісти повинні поступово або періодично зазнавати такої собі перевірки, апробації в інтерсуб'єктивному просторі. Індивідам належить час від часу, рідше чи частіше експлікувати своє розуміння ідеї, ставлення до неї, отримуючи зворотний зв'язок у вигляді реакцій та оцінок – відповідей із боку оточення.

Дж. Мід говорив про репрезентацію процесів логічної єдності в універсумі дискурсу, яка тримається на здатності індивідів спілкуватися між собою завдяки використанню однакових значущих слів. Він називав людським соціальним ідеалом, вищою метою соціального прогресу здобуття універсального людського суспільства, у якому всі соціальні значення подібним чином відображалися б в індивідуальних свідомостях, були б однаковими для всіх індивідів [Мід, 2000, с. 256, 281]. Цілком очевидно, що такий ідеал видається вельми небезпечним для індивідуальності, яка, власне кажучи, мала б зникнути, розчинитися в максимально стандартизованих способах взаємної інтерпретації у взаємодії.

Утім, можна заспокоїтися тим, що такий ідеал, безумовно, є недосяжним і розвиток суспільства відбувається в межах двох суперечливих, але неодмінних тенденцій – універсалізації та індивідуалізації. Так, за П. Бергером і Т. Лукманом, з одного боку, символічний універсум з'єднує людей у сенсовій єдності, яка долає скінченність індивідуального досвіду, а з другого – у суспільстві існує як певний центральний універсум, так і різні окремі універсуми, що співіснують одні з одними і перебувають у стані взаємного пристосування [Бергер, Лукман, 1995, с. 168, 203]. Характеризуючи образ світу в структурі соціального пізнання, Г. Андреева зазначає, що люди й створюють цей образ, і живуть та діють у ньому, і самі його переробляють, тоді як образ світу опосередковує їхню діяльність у реальному світі [Андреева, 2003].

Оскільки ідея має суто символічне оформлення і в такому цілковито символічному вигляді не може бути репрезентована, соціум виробив безліч об'єктів, прийомів і схем, через які індивідуальні символічні змісти

репрезентуються оточенню. Така репрезентація здійснюється завдяки використанню словесних категорій, висловлювань і гасел, відповідної поведінки, що, наприклад, може розцінюватися як шаноблива чи зневажлива щодо певних об'єктів, виконання тих чи тих ритуалів, відвідування певних місць, визнання в різних формах авторитету певних осіб. Таке зовнішнє вираження ідеї дає особі нагоду переконатися в її слушності, відкоригувати, навіть непомітно для себе самої, її розуміння, а головне – утвердитися в доцільності бути її прихильником.

Що більшою є кількість учасників взаємодії, то більше інформації отримує особа з приводу експлікованої нею ідеї. Таким чином, ідея існує ніби у двох формах: як сукупність індивідуальних суб'єктивних конструктів і як інтерсуб'єктні дії, спрямовані на об'єктивацію цих конструктів. Якщо розширити розуміння ідеї до сенсового відношення, то всю сукупність ідей і сенсів можна охопити категорією універсуму і вести мову: про універсум загальний, уселюдський як сукупну єдність усіх можливих ідей і сенсів, що будь-коли існували, існують і навіть існуватимуть; про універсум окремих, спільний для учасників певних людських об'єднань (просторових, часових, психічних тощо) – від великих спільнот до діяльних пар; нарешті, про універсум одиничний, індивідуально втілений, той, що являє собою світ індивідуального буття, який не тільки образно, а й цілком слушно з психологічного погляду ототожнюють із Всесвітом.

Таким чином, можна зробити висновок, що в процесі безпосередньої міжіндивідуальної взаємодії формуються надчуттєво-абстрактні сенси, які спершу мають виразно індивідуальне наповнення. Далі, виявляючись у взаємодії, вони взаємно коригуються, доповнюються, уточнюються і набувають істотно спільного змісту для різних індивідів. У такий спосіб утворюється інтерсуб'єктивна ієрархія сенсів, провідні з яких оформлюються в те, що можна назвати ідеями. Ці ідеї набувають у соціальному просторі великою мірою самодостатньої сили і неявно, опосередковано впливають на індивідів, які в цьому просторі перебувають і взаємодіють між собою. Такі спільно-значущі ідеї заступають більш очевидну просторово-часову єдність і формують єдність ідеологічну. Вони постають перед окремою особою та перед спільнотою як спільна провідна ідея, спільний універсум сенсів, який має значуще мотиваційне значення для кожної особи зокрема і для спільноти загалом.

Визнання всіма або більшістю членів спільноти за провідною ідеєю виняткової слушності та безсумнівна ефективність її впливу на свідомість і поведінку прихильників спричиняються до наділення її рисами надзвичайної, надприродної сили. Те, що спочатку було інтерсуб'єктивним, стає трансцендентним. Дійсний розум, писав В. Дильтей, містить у собі безумовне як аспект дійсності [Дильтей, 2001a], і це безумовне, найпевніше, якраз і є породженням інтерсуб'єктивної взаємодії.

Ідеї і сенси, якими наповнено індивідуальну суб'єктивність, лише позірно є для особи її власним продуктом. Їхня понадіндивідуальна, інтерсуб'єктивна зумовленість надає їм характеру певної, а часом істотної незалежності від

особи, яка нею рідко усвідомлюється, але часто відчувається й переживається. Збагнути їхнє інтерсуб'єктно-анонімне походження виявляється надто складно. Простішим та очевиднішим є приписування авторства їх – якщо не всіх, то, принаймні, найістотніших – якійсь позаіндивідуальній і навіть позасоцієтальній силі, потойбічній і трансцендентній.

* * *

Людський індивід завжди залишається окремою істотою і так само завжди є частиною соціуму. Проблема співвідношення індивідуального і колективного є принциповою для соціальної психології, і спосіб її розв'язання істотно диференціює наукові концепції.

Якщо за первинну інстанцію визнавати індивідуального суб'єкта, то це породжує чималі труднощі в розумінні суб'єктности колективної, зокрема такої форми її вияву, як громадська думка. Якщо ж за первинну основу людського існування брати соціум, то виникають труднощі з інтерпретацією суті індивідуальної суб'єктности, самі існування якої є надто очевидним. Відтак найдоречнішим видається визнання первісної об'єктивности й індивіда, і соціуму, які перебувають між собою в складних взаємозв'язках.

Проблему поєднання суб'єктивно-індивідуальних та інтерсуб'єктивного просторів дає змогу пояснити принцип символічного відображення індивідуального і соцієтального буття, суб'єктом, носієм, автором якого є окремий людський індивід. Щоправда, таке надання первісної переваги індивідуальному суб'єктові загострює проблему самоусвідомлення масової, соцієтальної психіки, проблему існування суб'єкта громадської думки.

Цілком очевидний брак матеріальної субстанції як носія громадської думки спонукає поставити в центр аналізу множину її індивідуальних суб'єктів. Жодний із них не є її повноцінним репрезентантом, але саме їхня сукупність, що набуває справжнього буття в безперервній інтерсуб'єктній взаємодії, в обміні і взаємній корекції індивідуальних думок, забезпечує існування, функціонування й розвиток думки громадської.

Наявність величезної кількості індивідуальних думок спричиняє значущу незаскнєність громадської думки, а принципова мінливість індивідуальних потреб, настроїв і вражень є, з одного боку, стійкою характеристикою формування громадської думки, а з другого – робить її мінливою й розвиваною.

Суб'єктивно-символічна природа множинно-індивідуальної основи громадської думки дає змогу пояснити процес вироблення соцієльних норм у взаємодії між індивідами в межах соціуму та примусову щодо особи силу соцієтальних явищ. Невидима для особи влада соцієльних норм, якій вона майже беззаперечно підкоряється, зумовлюється не дією якогось гіпотетичного соцієльно-психологічного поля (таке поле – це радше образ, що може бути зручним як ілюстрація), а власне індивідуальною інтерпретацією суб'єктивного сенсу інтеріоризованих соцієльних норм.

Особа підпорядковується громадській думці насамперед, а може, і виключно через суб'єктивні відображення, переживання значущості її (громадської думки) приписів для неї самої (особи) та уникнення евентуальних прикросів як зовнішнього, так і внутрішнього походження. Така нібито ілюзорна обов'язковість соціальних норм, визнане особою за доконечне для самої себе підпорядкування впливам і вимогам соціального оточення є одним із головних соціально-психологічних механізмів формування соціетальної структури та прилучення до неї індивіда. Показовим прикладом є опанування мови, за допомогою якої найефективніше досягається порозуміння між індивідами, що спілкуються, та психологічне приєднання індивіда до соціального оточення.

Примусовий характер влади громадської думки істотно підсилюється її анонімністю. Коли тиск громадської думки усвідомлюється суб'єктом, то, як правило, визначається і його більш-менш конкретне джерело – люди з близького оточення або наділені соціальними повноваженнями особи чи інстанції. Проте загалом тиск громадської думки є набагато глобальнішим, й основний його психологічний масив переважно не усвідомлюється, хоча може переживатися як не дуже зрозумілий та, власне, знеособлений вплив.

У разі потреби особа може інтерпретувати джерела цього впливу, приписуючи його чи то самій собі, чи то зовнішнім обставинам, хоча насправді основу такого тиску становлять інтеріоризовані суб'єктом вимоги й норми соціального оточення. Саме в такому варіанті поведінки й утілюється справжній особистісний конформізм, на відміну від випадків, коли конформізм є лише позірним, виявленим назовні, коли демонстрована поведінка розходиться зі справжніми переконаннями особи.

Взаємодіючи із соціальним оточенням, особа постійно отримує значущі для неї оцінки своїх поглядів та поведінки, завдяки чому пристосовує їх до соціальних вимог. Поступово зміст цих вимог приймається нею як найбільш слухний і виправданий, і в такий спосіб соціальні норми перетворюються на внутрішні переконання.

Можна відзначити істотну аналогію між інтеріоризованою нормою і нав'язливою дією. Назагал норма є більш адекватним результатом інтерсуб'єктної взаємодії і допомагає особі вписатися в контекст міжособових зв'язків. Дотримання такої норми, як правило, не завдає зайвих клопотів, а навпаки, сприяє соціальній адаптації. Натомість нав'язлива дія є результатом неадекватно-невротичного підпорядкування ілюзорній реальності, вигаданій самим індивідом у процесі більш чи менш неадекватної адаптації до середовища. Відтак нав'язлива дія має дуже індивідуальний характер, а переживання чи усвідомлення її нав'язливості зумовлюється невідповідністю до соціальних норм. Соціально “відповідна” нав'язлива дія є не нав'язливою, а соціально нормативною.

Протягом тривалого існування суспільство виробляло й продовжує виробляти безліч соціальних норм. Одні з них виявляються “вічними”, безумовно притаманними будь-якій людській спільноті, тривалість існування інших залежить від тривалості існування тих чи тих суспільно-історичних

обставин. Утім, самі соціальні норми – це теж суспільно-історичні обставини соціального буття.

Соціальні норми впорядковують та оптимізують спільне та особисте буття. Найважливіші з них інституціалізуються, надаючи додаткової сталости, тобто й жорсткості, соціальній структурі. Водночас будь-які норми різного рівня інституціалізованості обмежують потенційні можливості інтерсуб'єктної взаємодії, соціального функціонування. Відтак діалектика сталости і мінливості соціальних норм виявляється атрибутивною властивістю соціального буття та перебування особи в соціумі.

Зв'язок індивіда зі світом, що опосередковується соціальними значеннями в процесі інтерсуб'єктної взаємодії, перетворюється на прототип сенсу. Поступове збагачення такого прототипу значущим психологічним змістом перетворює його на власне сенс як індивідуальний продукт інтерсуб'єктної взаємодії.

Проекція індивідом власних настроїв і станів в інтерсуб'єктивний простір повертається до нього у вигляді віддзеркалених сенсів інших осіб, і таким чином індивідуальна сенсова система, що формується, виявляється не суто індивідуальним, а індивідуально-міжіндивідуальним продуктом. Таке зчеплення, комбінація “власних” і “чужих” сенсів у суб'єктивно-символічному полі кожного індивіда стає своєрідною основою інтерсуб'єктивної тканини соціального життя.

У цьому просторі найактивніше виділяються й функціують сенси, які мають приблизно однаково суб'єктивну значущість для різних або багатьох індивідів. Саме вони найчастіше відображаються учасниками взаємодії, привертають їхню увагу, стають предметом спільного зацікавлення. Спільні сенси виявляються потенційно найпридатнішими для перетворення на спільну для багатьох осіб ідею. Щоправда, сенси, які приблизно однаково переживаються всіма учасниками взаємодії, навряд чи зможуть трансформуватися в спільну ідею, бо для такого оформлення їх потрібна ще й певна проблемність ситуації творення, тобто наявність більших чи менших сумнівів, незгод щодо їхнього змісту.

Виникнувши в міжіндивідуальному просторі як продукт простору сенсового та маючи істотну значущість для більшості або багатьох членів спільноти, ідея поступово символізується, конвенціалізується, інституціалізується, стаючи частиною загальної системи пояснення дійсності.

Найпопулярніші та найпоширеніші думки як панівні елементи такої системи повертаються до особи в різних формах тиску на неї громадської думки. Вони знову засвоюються особою, яка, проте, не рефлексує того, що в їхньому породженні була частка і її участі. Ці ніби наново засвоені ідеї доповнюють колективний зміст індивідуальної суб'єктності. Такі індивідуальні конструкти знову виходять від індивіда, об'єктивуються в інтерсуб'єктивних діях, стаючи елементом інтерактивного співвіднесення загального та одиничних універсумів.

Ієрархія сенсів, яка виробляється в окремої особи, є за своєю суттю суб'єктивною, а провідна ідея, що захоплює уми однієї, кількох чи багатьох осіб, є між-, поза- і надіндивідуальною, трансформується в спільну ідею, якій тою чи тою мірою підпорядковуються індивідуальні світогляди. Перебування в постійній взаємодії із соціальним оточенням в умовах неусвідомлюваного переживання його впливів на себе породжує в особі переживання позамежного як спільного з іншими людьми, як спільно визнаної сакральної інстанції, що набуває для взаємодійних індивідів загальної магiчно-священної владности.

6.4. Ієтеракційне підґрунтя ієдеологічного трансцендування

Психіка окремого суб'єкта як психофізичного ієдвіда в умовах ієольованости від соціуму здатна відображати навколишній матеріальний світ, якщо він специфічно діє на органи чуття і специфічно відповідає його потребним наставленням. Ієдеї, які виходять за межі безпосереднього відображення дійности, не можуть зародитися в окремій ієольованій суб'єктности. Неодмінною підставою ієхнього виникнення є наявність ієтерсуб'єктної взаємодії в контексті соцієтального буття.

Первісну чуттєву синкретичність може бути подолано тільки через вплив опосередкованих соціально навантажених значеннєвих стимулів, у змісті яких криється певна додаткова ієнформація, що виходить поза безпосередньо відображувану дійсність. Якщо такий первісний відрив від безпосередности відбувся, то він започатковує процес дедалі більшого відходу від безпосередньо даного і набування здатности відображати світ опосередковано, на основі не психофізіологічної чуттєвости, а абстрактних когнітивних схем. (У І. Канта це рух від апріорі трансцендентального до трансцендентного, що, урешті-решт, ієснує для людини тільки як віра [Кант, 2000]).

Процес упорядкування внутрішнього і зовнішнього світів неминує породжує почуття безсилля й безпорадности, яке треба подолати шляхом прилучення до чогось високого, значущого, такого, що здатне надати сенсу ієснуванню людини. Прийняття ієдеї *трансцендентного* та наближення до неї якраз і стає такою допомогою від почуття власної обмежености й малоцієнности.

Спільна ієдея, що формується в контексті ієтерсуб'єктної взаємодії, набуває для ієдвіда значення “надприродної” сили. Оскільки образ такої сили як цілковито абстрактної структури вимагає досить, а часто й надто серйозної ієнтелектуальної компетентности, то більшість людей ієде психологічно звичним шляхом: утілює цей образ у постаті всемогутньої особи – Бога. В. Джеймс характеризував Бога як найбільш адекватний з усіх можливих об'єктів, якого людський розум може уявити як підставу Всесвіту [Джеймс, 1997а, с. 77]. Такий варіант розуміння трансцендентного є, очевидно, найоптимальнішим із погляду пересічної людини, завдяки чому й виявився найпоширенішим у суспільстві. Отже, незалежно від принципного

розв'язання питання про існування чи неіснування Бога, ідея Його впливає з безлічі проєкцій індивідуальних суб'єктностей в інтерсуб'єктивний простір та повернення їхніх віддзеркалених змістів до індивіда, із переживання нескінченного [Левінас, 1999а], абсолютного [Swinburne, 2002; Underhill, 1993], трансцендентного [Вышеславцев, 1994б].

3. Фрейд виводив поняття невблаганно караючої вищої істоти з гіперморальності Над-Я і називав залежність Я від Над-Я найцікавішою [Фрейд, 1991е, с. 368, 391]. Зрозуміло, що ця залежність не може існувати просто так, а, очевидно, дає Я якісь принципово важливі вигоди, задовольняє істотні потреби. Релігія, писав Фрейд, дала уявлення про величного Бога. Той, хто вірує в Нього, прилучається до Його величі. Сповідування почуття нікчемності й безсилля – тільки перший крок релігійності. Суть її становить не самий це почуття, а реакція на нього, пошук проти нього допомоги [Фрейд, 1991а, с. 44; Фрейд, 1991д, с. 233–234]. *Релігія*, отже, дає людині змогу відірватися від первинних узалежнень, піднятися над первісною синкретичністю психіки.

За К. Юнгом, поняття повсюдно розлитої магічної сили, примітивної енергетики відповідає уявленням про душу, дух, Бога, здоров'я, силу любови, плодороддя, силу чаклунства, вплив, владу, авторитет. У первісних народів це поняття рівнозначне першому формулюванню поняття Бога. Ідея надмогутньої істоти існує повсюди, бо вона є певний архетип. Усвідомлене визнання ідеї Бога Юнг уважав за доконечне, бо в протилежному разі Богом стає щось інше. Не закорінена в Богу, позбавлена власного трансцендентного досвіду особа не може протистояти матеріальній і моральній потузі світу. У понятті Бога фіксується здатність певних психічних змістів ставати нав'язливими для свідомості і впливати на настрої та вчинки [Юнг, 1994а, с. 108–109; Юнг, 1994б, с. 312; Юнг, 1996].

І моральний закон, і поняття Бога людина має в собі і створює із самої себе. Такі ідеї становлять невикорінний фонд людської душі [Юнг, 1998в, с. 409]. В образі Бога-деспота, який потребує безмежної влади над людьми, Е. Фромм убачав проєкцію власних рис авторитарної особистості: вона шукає вищої зовнішньої влади, якій можна підкорятися, здобуває силу до дії, лише спираючись на вищу силу. В іншому контексті Фромм виводив ідею Бога з людського нарцисизму: ця ідея є запереченням нарцисизму, бо тільки Бог, а не людина є всезнаючий і всемогутній. З іншого боку, людина ідентифікує себе з Богом і в цьому процесі розвиває нарцисизм особливо високого ступеня, у відчуженій формі вшановуючи саму себе [Фромм, 1990, с. 147–148; Фромм, 1992а, с. 60–65].

Для В. Райха Бог є втіленням компенсаторних прагнень людини: що безпораднішою стає релігійна людина, то більше міцніє в ній віра в надприродні сили, які підтримують та оберігають її [Райх, 1997а, с. 159]. М. Фуко описував рух до Бога як пошук людиною самої себе. Людський розум має ту саму природу, що й божистий, посідає ті самі властивості, відіграє ту саму роль, виконує ту саму функцію. Людський розум є для людини тим самим, чим божистий є для світу [Фуко, 1991].

За С. Франком, божество відкривається для людини як Ти і тільки як Ти воно є Бог. Таке вічне одкровення Бога логічно передує кожному окремому конкретному одкровенню. Бог не є особистість, але він являється людині як особистість, іде назустріч своїм особистісним началом [Франк, 2000б, с. 665, 681–682, 689]. Якщо Юнг виводив ідею Бога з архетипних колективних структур, то Франк, навпаки, наголошував на первинності Бога, який являється людині в постаті Ти, у її стосунках із цим Ти. Коли ж за первинне визнати наявність іншої людини, саму присутність Ти (М. Бубер говорив про тісний зв'язок між відношенням до Бога і відношенням до ближнього [Бубер, 1995б]), то ідею Бога вже неважко вивести із цих взаємин. Її, зокрема, зумовлює цілком очевидна недосяжність Ти, неможливість цілковитої ідентифікації з Ти. Мала дитина прагне такої ідентифікації і ніколи не може її досягти. Взаємодія з іншою людиною весь час стає для неї одкровенням, і в цьому одкровенні інший постає перед нею як особистість. Тому й не дивно, що, прагнучи одкровення Бога, людина також насамперед убачає в ньому особистісну сторону, яку сама на нього спроекувала.

Набуваючи здатностей абстрагування, що фактично існують лише в суб'єктивно-сенсовому полі самої людини, тобто мають невизначено-хиткий характер, особа мимоволі шукає для них матеріяльні або ідеальні опори в середовищі. На порівняно нижчих, доступніших для усвідомлення рівнях найтиповішою формою такої опори є називання – символічне позначення ідеї через надання їй назви. Що вищим є рівень узагальнення (категоріяльного та соціального) ідеї і що віддаленішим є її зміст від безпосередніх відображень, то більше вона набуває характеру надчуттєвої, гіперсуб'єктивної структури. А в міру наростання такої суб'єктивної віддаленості збільшується й ступінь її суб'єктивної непідвладності індивідові, посилюється враження її самостійного, самодостатнього, надіндивідуального і навіть надсоціетального існування – існування позалюдського, сакрального.

Людина не може обійтися без останньої повновладної інстанції, чію неблаганну владу над собою відчуває [Ортега-и-Гассет, 1991], тому ідея Бога (богів), імовірно, була найпершою соціально-політичною ідеєю, що оволоділа людиною [Дибиров, Пронский, 2002]. І навпаки, легітимація влади завжди будувалася через звернення до ідеї Бога [Бурлачук, 2002, с. 112], оскільки священне символічно означає альфу та омегу будь-якої телеології, якими суб'єкт не володіє. Навпаки, священне розпоряджається існуванням людини [Рікер, 1995, с. 35].

У Ф. Ніцше ідея Бога відіграє роль доконечної протипаги всемогутньому впливові протилежних інстинктів. Люди створили Бога як протилежність злу, перемістили реальність у заперечення пристрастей та афектів, тобто в ніщо [Ніцше, 2000, с. 839–841]. Таким чином, Бог заперечує справжню людську природу. Натомість у В. Райха Він є уявне та замісне задоволення. Релігійне збудження стає заміником утраченої чуттєвості. Йому водночас притаманні антисексуальність і заміщення сексуальності [Райх, 1997а, с. 143, 158]. М. Бердяєв писав, що цінність особистості

передбачає існування надособистісних цінностей. Такою нескінченною таємницею, що криється за буттям, є Бог [Бердяев, 1993, с. 38–39, 62].

Отже, в образі Бога людина намагається втілити свої риси – не тільки позитивні, а й негативні, хоч і робить це більш опосередковано. Образ Бога відіграє роль своєрідного резервуару, куди людина психологічно викидає все те, що заперечує сама в собі, чого в собі не хоче визнавати. Як писав К. Юнг, пристрасне бажання оголосити Бога абсолютним виникає лише з остраху, що Бог може перетворитися на психологічного. Абсолютний Бог узагалі нас не стосується, тоді як психологічний Бог був би реальним, міг би дістати до людини [Юнг, 1994б, с. 309]. Подібно й А. Шопенгавер намагався заперечувати існування Бога на тій підставі, що слово “бог” щоразу переміщає назовні те, що лежить усередині [Шопенгауэр, 1997, с. 277].

М. Гайдеггер ототожнював наявність богів і появу світу з поставанням мови. Справжнє мовлення полягає в тому, що боги отримують свої назви, а світ стає словом. Але боги можуть утілитися в слово тільки тоді, коли звернуться до нас своїм покликком. Слово, яке називає Бога, завжди є відповіддю на такий поклик [Гайдеггер, 1998]. Позірну доцільність Ф. Ніцше вважав лише за наслідок тієї волі до влади, яка виявляється в усьому, що відбувається. Поняття “Бог” має сенс як максимальний стан у розвитку такої волі [Ніцше, 2000, с. 829, 873].

Таким чином, верховна ідея, “Бог як недосяжний взірець” виникає на межі пізнаного і непізнаного. Постаючи перед суб’єктом, ідея повинна чинити опір, вона не може бути цілком доступною, як і зовсім недоступною. У першому випадку вона втрачає містичну психологічну владу над особою, у другому – просто не існує. Нібито одна й та сама за змістом ідея має різні ступені проникнення, різні рівні розуміння для різних суб’єктів, тому що для кожного з них вона є водночас і не тією самою ідеєю. У цьому розумінні цікавим є зроблене Г. Марселем порівняння релігії і техніки як протилежних укладів: у релігії суб’єкт стоїть перед чимось, сприймання чого йому не дано. Якщо слово “трансценденція” має сенс, то воно означає абсолютно нездоланну прірву, що постала між душею і буттям, причому саме тією мірою, якою буття не дає себе сприйняти [Марсель, 1998, с. 607]. Отже, якби можна було виміряти за якоюсь об’єктивною шкалою ступені трансцендентного для різних суб’єктів, то ми б переконалися в тому, що те, що є трансцендентним для одного суб’єкта, може бути цілком зрозумілим і звичайним для іншого, тоді як трансцендентне для цього другого суб’єкта взагалі не існує для першого, бо жодним чином не відображається в його психічних структурах, навіть як натяк, припущення про існування чогось такого незбагненого.

Проте не все інтерсуб’єктивне втілюється в постаті Бога. Туди вноситься насамперед те, що перевищує владні можливості людини, не піддається її вольовим прагненням. У певному розумінні Бог – це простір, куди скеровуються компенсаторні проєкції, це обернено-дзеркальне втілення людських недостатностей. Бог – це Той, хто діє в тих самих сферах, що й людина, думає й дбає про той самий світ, але робить це комплементарно

щодо людських здатностей. Там, де людина, як їй здається, цілковито дає собі раду, наявність Бога їй не потрібна. Його присутність стає доконечною тоді, коли вона переживає власну неспроможність. А здатність до такого переживання впливає з безлічі соціальних відображень, спрямованих на адресу самого суб'єкта. Бог як трансцендентна величина поміщається індивідом і соціумом на межу пізнаного і непізнаного. Така межа – єдине місце, де може перебувати Бог. Те, що пізнано, не наділяється магічною силою, а те, чого зовсім не пізнано, “не існує”.

Переживання трансцендентного є нормальною, навіть доконечною людською здатністю і людською потребою. У більш пристосованому до пересічного розуміння вигляді воно існує як *містичне*, що його наявність або визнається людиною, або заперечується за допомогою раціональних пояснень, обґрунтованість яких видається достатньою тільки на відносно поверхових рівнях аналізу. Насправді питання про те, чи існує містичне об'єктивно, чи воно є тільки породженням людської уяви, є, мабуть, принципово нерозв'язним.

С. Франк говорив про наявність поряд із раціональним знанням такого ж об'єктивно значущого містичного знання, що не є ні довільним, ні туманним, а об'єктивним та очевидним [Франк, 2000б, с. 269]. Тобто містичне існує об'єктивно, незалежно від того, думає про нього людина чи не думає, знає чи не знає. Навпаки, В. Вундт писав, що до містики приводить безмежна свобода вірити [Вундт, 1998, с. 283]. У цих двох коротких висловлюваннях утілено дві принципові позиції в оцінці містичного. Його можна розглядати як певну об'єктивну даність, що існує у Всесвіті, простирається над людською долею і невидимими шляхами впливає на неї. Другий підхід означає, що містичне є лише породженням суб'єктивних прагнень людини, проєкцією її внутрішніх переживань на об'єктивну дійсність. Можливість обох варіантів тлумачення містичного потенційно криється в об'єктивно-суб'єктивній природі інтерсуб'єктивності. З одного боку, інтерсуб'єктивність – це певне поєднання індивідуальних суб'єктностей і, відповідно, усе, що в ній зароджується, є продуктом, наслідком, результатом суб'єктивних активностей. Інтерсуб'єктивний світ складається з індивідуальних унесків у нього кожного окремого суб'єкта і всіх суб'єктів разом, тобто є цілком суб'єктивним. З другого боку, інтерсуб'єктивність щодо окремої особи існує як поглинаюча її і незалежна від її суб'єктивних бажань об'єктивна реальність. І щодо окремого суб'єкта, і щодо всіх суб'єктів – учасників взаємодії – інтерсуб'єктивний світ набуває яскраво вираженого об'єктивного статусу, практично не піддаючись індивідуально-суб'єктивним намаганням змінити його.

Вихідний матеріал для психічних відображень, із яких може постати містичне, існує як усередині індивіда, так і поза ним. Але для того, щоб ці відображення відбулися, такий матеріал має набути існування та дістати оцінки в інтерсуб'єктивному просторі. І вже залежно від того, як він розкривається для особи в процесі інтерсуб'єктивної взаємодії, може набувати для неї містичного характеру. При цьому відображення будь-яких об'єктів і

явищ, навіть цілком звичайних, повсякденних, містить потенційну можливість такого набуття.

Перебування в інтерсуб'єктивному просторі стає для особи умовою актуалізації та екстеріоризації її внутрішніх потреб і переживань. Без такого вираження назовні та наражання на оцінку з боку навколишніх осіб внутрішні стани, емоції, почуття не були б для індивіда власне внутрішніми, бо не відбувся би поділ на внутрішнє і зовнішнє. Вони не набули б містичного й незбагненого змісту, а залишалися б його генеральним, найбільш звичайним модусом існування. Тільки тому, що ці внутрішні стани виражаються назовні, вони можуть набувати для індивіда незвичайного, незрозумілого, магічного характеру. Особа відчуває або усвідомлює, що те, що існує всередині неї самої, є чимось незрозумілим і незбагненим, чимось таким, що не підлягає її власній волі, а навпаки, керує нею самою, її поведінкою. Особа дізнається, що в ній є щось таке, чого вона не знає, над чим не панує і що має над нею специфічну владу.

Не менш специфічну владу здобуває над особою і вплив оточення в різних його формах. Особа відчуває або усвідомлює, що часто-густо (а практично завжди) вона діє немов на вимогу якихсь сил, що існують навколо. Ці сили зовсім не обов'язково має бути втілено у формі конкретних наказів, розпоряджень, прохань, звернень. Нерідко вони існують невидимо, якимось ніби не обов'язково, але настільки значуще, що особа нездатна жодною мірою діяти всупереч їм. Ці сили актуалізуються, набувають існування для індивіда саме в інтерсуб'єктивному просторі. У процесі взаємодії з іншими людьми збуджується, актуалізується внутрішнє і набуває реальності зовнішнє. В інтерсуб'єктивній взаємодії зовнішнє і внутрішнє об'єднуються в цілісну суб'єктивну реальність. Оскільки таке суб'єктивне перебування в інтерсуб'єктивному просторі практично не піддається раціональному поясненню, індивід урешті-решт розставляє внутрішнє і зовнішнє "по місцях": внутрішнє поміщає всередину свого психічного світу, а зовнішнє виводить на межу опанованого психічного простору. Таким чином, у початково цілісному узалежненні суб'єкта від самого його існування відбувається поділ на два рівні, дві форми узалежнення: первинне і вторинне.

У поставанні містичного діє закономірність, яка означає, що пізнане, освоєне втрачає свій містично-привабливий характер для суб'єкта. Те, що індивідові здається містичним, відсувається далі, на межу пізнаного і непізнаного. Це приблизно те, про що М. Вебер писав: "З поступовим розчаклюванням світу релігійність неминуче мусить звертатися до суб'єктивно-іраціональних за своєю метою усвідомлених зв'язків" [Вебер, 1998в, с. 110].

Навіть дуже успішний процес раціонального пізнання не анулює потреби причетності до вищих сил. У прагненні людини підпорядкуватися їм, взаємодіяти з ними має місце намагання наблизитися до них, більш-менш відчутно їх опанувати. Мабуть, основною формою такого наближення, яку витворила людина в історії, є релігія. Як пише С. Московічі, і магія і релігія

поділяють одні й ті самі категорії, протиставляють священні реалії мирським [Московичи, 1998, с. 65].

У ставленні до містичного постійно поєднуються дві певною мірою протилежні тенденції. З одного боку, людина намагається збагнути сенс, усвідомити, логічно структурувати містичне, оволодіти ним, використати його для власних цілей, перестати його боятися і від нього залежати. Таке прагнення може втілюватися, наприклад, у використанні різних магічних формул, як про це писав А. Адлер [Адлер, 1997ж, с. 221]. А з другого боку, у явищах, що мають цілком раціональний характер, людина часто-густо намагається вбачати містичне й загадкове. Наприклад, добре відомою є магічна влада, яку здобувають над людиною гроші. Як дуже раціональний засіб упорядкування економічного життя, вони набувають самодостатньої сили, влади над людиною, а їхнє посідання дає владу самій людині, подібну, за Адлером, до влади чародія [там само, с. 189]. А ще К. Маркс називав гроші як засіб опосередкування людських можливостей “достеменною творчою силою” [Маркс, 2000, с. 295].

Містичне з внутрішнього виводив В. Райх. Це внутрішнє мало для нього майже виключно сексуальну природу: сексуально-енергетична основа містичного досвіду незмінно зберігає універсальний і типовий характер. Релігійний містицизм виникає завдяки запереченню та осудові сексуальної енергії, а релігійне почуття відрізняється від статевого тільки містичним змістом [Райх, 1997а, с. 108, 150–151, 165]. Сексуальна активність заперечується тільки тому, що вона, виявляючись в інтерсуб’єктивний простір, наражається на соціально вироблені обмеження й заборони. Людина, відтак, змушена або загнати свою сексуальну енергію вглиб, витіснити її зі свідомости, або трансформувати її у віддалені, надлюдські, містичні сили. Як писав Райх, придушення прагнення до оргазму надає йому форми містичного переживання. Містицизм черпає сили з генітальної чуттєвості. За порятунку від містицизму Райх уважав природну сексуальність, яка є головним ворогом містичної релігії. Містичні настрої зникають тією мірою, якою зникає страх перед сексуальністю і давньою батьківською забороною на неї [там само, с. 176, 186, 188].

Зрозуміло, що чим очевиднішими є певні об’єкти чи явища для переважної більшості людей, тим меншою є ймовірність приписування їм містичних значень. Коли така ймовірність є високою, відповідні об’єкти і явища порівняно легше захоплюють уми більшості представників соціуму і перетворюються на узагальнені містичні образи дійсності. Приблизно такою є одна з основних характеристик процесу створення масової релігії. Якщо ж, натомість, містичні властивості приписуються об’єктам і явищам, імовірність масової містифікації яких є малою, то йдеться про випадок індивідуального спотворення дійсності, що найчастіше вписується в явище неврозу.

Тут належить повернутися до описаного З. Фройдом феномена віри у всемогутність думки, віри у владу над річчю, яку дає знання, – феномена, притаманного дітям і невротикам. Фройд знаходив багато спільного в природі неврозів, з одного боку, і мистецтва, релігії та філософії – із другого.

Неврози, писав він, справляють враження спотворення останніх: істерія являє собою карикатуру на мистецтво, невроз нав'язливості – на релігію, параноїчне маячіння – на філософію. У примітивної людини є величезна довіра до могутності її бажань. За суттю, усе, що вона творить магічним шляхом, повинне відбутися лише тому, що вона цього хоче. І для дикуна, і для невротика вирішальною є не реальність переживання, а мислення: діє тільки те, що становить предмет інтенсивної думки та афективного уявлення, а подібність до зовнішньої реальності є чимось другорядним [Фрейд, 1991г, с. 266, 276–278; Фрейд, 1991д, с. 234–235].

Якщо “нормальна” людина переносить могутність своїх думок назовні, на ідеальний об'єкт, творячи ідеологію, то невротик залишається зосередженим на самому собі, у нього не відбувається повноцінна децентрація психічного, зберігається нарцисизм. Через це ідеологія, яку він також створює, має надто штучний, неприродний, “несправжній” характер. Цю її штучність він певним чином відчуває й переживає, до певної міри усвідомлює свою нездатність прилучитися до чогось автентичного. І що більше невротик намагається відрегулювати цей стан, виправити його, то ненатуральнішим стає його світобачення, то більше він відходить від психологічної норми. Замість того містичного, що має бути природним для “нормальної” людини, невротик отримує містичне, ненатуральний характер якого відчуває сам. Ця обставина змушує його перебувати в стані постійного напруження, у намаганні досягти, збагнути щось таке, що треба збагнути, але при цьому таке досягнення стає для нього принципово неможливим.

Таким чином, природа індивідуального невротичного бачення дійсності і масового релігійно-містичного світогляду виявляється принципово однаковою, а різниця – аналогічною відмінностям між змістами індивідуальної і масової (соціетальної) психіки, свідомості. Відтак слушним видається визначення релігії як колективного неврозу. І подібно до того, як невротичне світобачення має специфічну владу над індивідом-невротиком, так само колективно та індивідуально засвоєний релігійний світогляд символічно, ніби по-несправжньому, але потужно панує над свідомістю його носіїв (набуваючи примітної розмаїтості суспільно-історичних форм та індивідуальних варіантів [Грановская, 2004]).

Що ж до так званої “нормальної” містичності, то її природа ґрунтується на символічному відображенні. Дикуна, невротика і дитину об'єднує зі звичайною дорослою людиною здатність відсторонюватися від безпосереднього відображення дійсності і поміщати між собою і дійсністю символічні засоби відображення. А позаяк природа цих засобів є для людини в принципі незбагненою, то й виникає спокуса наділити їх рисами містичності. В. Одайник називає магію мостом між світом символу і світом матерії: по-перше, вона намагається втілити символ у дійсності і таким чином піднести її до символічного рівня, по-друге, вона активує енергію, що пов'язана із символічними образами [Одайник, 1996, с. 18]. Так символічно-магічне здобуває владу над людиною, через що йому приписуються ознаки надприродної, надлюдської потужності, адже ця його влада береться

нізвідки, виникає якось ніби сама собою, але вплив її на людину є визначально вагомим.

Поміщаючи трансцендентне на межу пізнаного і непізнаного, буденна свідомість водночас перейнята постійним зв'язком позамежного з повсякденним життям, його впливом на перебіг людського буття. Якщо якісь сторони такого буття не дістають прозорого й адекватного тлумачення в структурах буденної свідомості, вона закликає на допомогу схеми тлумачення дійсності з трансцендентного. Чи не найдавнішою формою таких схем, розгорнутих у просторі й часі, були *міти* [Ванд, Муратова, 2003; Гольц, 2003; Григорьев, 2003; Гуцол, 2003; Дильтей, 2001б; Зубко, 2003; Маноха, 2001, с. 110–209; Мирча, 1996; Носова, 2003; Пашинина, 2003; Райков, 2003; Розин, 2003; Розова, 2002; Стародубцева, 2003; Улыбина, 2001, с. 70–76, 103–104]. На відміну від релігійно-ідеологічних світоглядів, що згодом постали на їхній основі, міти визначалися істотною логічною необов'язковістю, будучи яскравим утіленням несуперечливого поєднання невпорядкованостей [Горностаева, 2001; Лосев, 1990, с. 415–416], хаосів індивідуальних, соціального і фізичного світів [Лобок, 1997, с. 21–24; Atkinson, 1990; Larsen, 1990; Samohvalov, Crilov, 1990].

На відміну від більш структурованих ідеологічних форм, міти набагато активніше регулювали повсякденне життя їхніх носіїв. Між мітичними сюжетами і подіями повсякденного життя існував тісний зв'язок, і межі між цими двома сферами буття були здебільшого невиразні й відносні. Буденні події часто й легко мітологізувалися, а мітичні сюжети переносилися в повсякденне життя. Основні мітологічні сюжети й постаті були відображенням найбільш значущих і типових інтеракційних співвідношень у структурі соціуму.

О. Лосев підкреслював, що все на світі становить той чи той ступінь мітичної відчуженості, є результатом мітичного погляду. Міт – це образ особистісного буття [Лосев, 1990, с. 455–461]. Міт забезпечує систему базових орієнтирів, завдяки яким людина формує свої преференції. Міт – це простір, де виникають сенси, простір самої людської суб'єктності [Лобок, 1997, с. 57–64, 117]. Міт є пояснення образно-символічно-метафоричне, універсально-цілісне, синтагматичне (а не парадигматичне), інтенційне (а не когнітивне), несвідомо-іраціональне [Маничев, 2000].

В. Дильтей виводив розвиток людського розуму з мітичних уявлень [Дильтей, 2001б]. У зв'язку із цим постає запитання, чи в міру розвитку цивілізації психологічне значення особистісної мітології зменшується (як наполягає, наприклад, Ю. Гундертайло [Гундертайло, 2000]), чи, як стверджує А. Гуггенболь-Крейг, міти існують завжди, у т. ч. й тепер, а відтак майбутнє – за мітологічною психологією [Гуггенболь-Крейг, 1997].

Ідеології та ідеї, мітології і міти – конструкти, що назагал належать до однієї й тієї самої сфери індивідуальної та соціетальної психіки. Найбільше їх об'єднує, очевидно, символічна природа відображення, те, що вони заступають безпосереднє відображення дійсності, трансформують, з одного боку, ту безпосередність, якою її дано суб'єктові (міт зароджується в грі

[Хейзинга, 1992, с. 149–151]), а з другого – саму дійсність, що суб'єктом відображається. Вони виконують роль своєрідних схем сприймання і тлумачення світу. Розрізняє їх насамперед різний ступінь логічної структурованості, причому не так за його об'єктивним змістом, як за суб'єктивною оцінкою самих носіїв ідеї або міту. Міт, пише С. Разворотнева, установлює найпростіші причинно-наслідкові зв'язки для явищ соціального світу, виправдовує певний хід подій або дій. Мітична свідомість є первісно суперечлива і конструює численні не пов'язані між собою реальності [Разворотнева, 1993].

Очевидно, *ідеологія* повинна мати менш суперечливий вигляд та виправдовувати дійсність більш обґрунтовано й логічно порівняно з мітом. Міти, за Разворотневою, є самовідтворюваною структурою. Людина, яка засвоїла який-небудь міт, починає бачити реальність під певним кутом зору, і це зумовлює вибіркоче сприймання фактів [там само]. Така особливість вочевидь характеризує і вплив ідеології на людину. Засвоївши ті чи ті ідеологічні конструкти, суб'єкт мимоволі починає відображати дійсність згідно з їхньою логікою. Те, що цій логіці суперечить, оцінюється як щось хибне.

П. Бергер і Т. Лукман порівняно рішучіше протиставляють мітологію та ідеологію (у формі науки). Вони визначають мітологію як концепцію реальності, яка передбачає безперервне проникнення священних сил у світ повсякденного досвіду. Мітологія найближче стоїть до наївного рівня символічного універсуму, на якому найменше відчутна потреба теоретичного підтримання. Натомість наука видаляє священне зі світу повсякденного життя [Бергер, Лукман, 1995, с. 180, 183]. Виходить, отже, що мітологія і наука – це ніби два протилежні полюси інтерпретаційного знання про світ. І таку логіку можна було б прийняти, коли б абсолютизувати здатність людських спільнот досягати четвертого, найвищого рівня легітимації універсуму, який описують Бергер і Лукман. Насправді ж повсякденна масова свідомість в основному перебуває на нижчих рівнях такої легітимації. Тому, за суттю, й ідеологія, і мітологія виконують приблизно одні й ті самі функції для масової свідомості. На рівні повсякденного відображення дійсності пересічний суб'єкт не диференціює одне від другого. Для нього й ідеологічні, і мітологічні конструкти постають як структурні елементи його цілісного індивідуального, досить несуперечливого бачення світу. Можна сказати, що такого пересічного суб'єкта влаштовує наявна в нього плутанина ідеологем і мітологем, якої він, по-перше, не відчуває і не розуміє, а по-друге, якщо навіть здогадується про неї, то це його не турбує, бо не заважає жити так, як він хоче й може.

Г. Салліван розглядав пристосування до надприродного як один із механізмів реінтеграції дисоційованих систем. Людина з реального світу переходить у світ мітологічний і деякий час живе в ньому, виконуючи ту чи ту роль [Салліван, 1999, с. 295]. Таким чином, Салліван також досить виразно протиставляв світ реальний і світ мітологічний: за певних обставин людина може переходити з одного в інший. Але коли зважити на те, що й так

званий реальний світ є лише продуктом суб'єктивних інтерпретацій, то межа між світами реальним і мітологічним стає цілком умовною і відтак переходить з одного в другий набувають статусу звичайних атрибутів індивідуального існування. Вони, власне кажучи, і перестають бути переходами, бо ці два нібито окремі світи існують для індивіда як світ єдиний.

Коли ж спробувати висунути з теорії Саллівана положення про природу мітичного, то коріння слід шукати насамперед у дитячих фантазіях. Добре відомо, що дитяче фантазування є одним з основних способів утечі від прикрощів реального світу. Будучи нехтуваною у світі інтерперсональних взаємин, дитина вибудовує свій окремий світ, у якому цілковито панує сама. Цей світ, проте, будується за образом і подобою світу інтерсуб'єктних стосунків як його компенсаторне віддзеркалення. У цьому світі дитина дає собі те, чого її позбавлено у світі реальному. Навряд чи можна сподіватися на чітке розмежування дитиною цих двох світів. Навпаки, дитяча патопсихологія фіксує численні приклади нерозрізнення їх та перебування дитини одночасно ніби у двох вимірах. Відповідні механізми стають дуже тривкими і згодом зумовлюють схильність до мітологічних побудов та суб'єктивного перебування в них. Життєдайним середовищем для зародження соціальних мітів стає середовище, де взаємодіють індивіди з підвищеною схильністю до втечі у фантазії. Зрозуміло, що будь-який соціум має певну частку осіб із такими схильностями, і тому зародження мітів стає не просто неминучістю, а певною корисною доконечністю, що відіграє серйозну регульовану роль у суспільстві.

О. Кабанес і Л. Насс писали про колективний містицизм як одну з психологічних рис революційної думки, що виражається в прагненні до релігійних догматів [Кабанес, Насс, 1998, с. 535]. Г. Лебон говорив про символічне вираження ідеї в образі або слові, що викликає сильне емоційне збудження і справляє сильне враження. Тільки в такій символічній формі ідеї стають доступні натовпові, здобувають магічну силу [Лебон, 1995, с. 112, 187, 222]. Обожаються символічні речі, образи, люди. У такому вигляді ідеологія наближається до мітології і, власне кажучи, перетворюється на неї. Ідея перестає бути логічним відображенням дійсності, а стає відображенням образним, тобто мітом. Як пише С. Московічі, ідеї спрощуються та, будучи повторюваними, стають доступними для всіх. Зведені до формули, вони захоплюють увагу. Хто знає формулу, той володіє ключем до розуміння й розв'язання найскладніших проблем найпростішими засобами [Московичи, 1996, с. 138].

Нерозрізнення реального і вигаданого світів особливо характерним є для мітологічного світобачення. Порівняно з релігійним світоглядом, у мітологічному світі є ціліснішим, а буденне і надприродне – радше дві його сторони, а не окремі сфери. Тому й межа між реальним та ілюзорним є особливо хиткою, непевною. А ще доречніше було б сказати, що в мітичному світогляді вся реальність є ілюзорною, а ілюзія є реальною. При цьому зрозуміло, що ілюзорне бачення світу не обов'язково є хибним. Щобільше, воно зовсім не є хибним у символічно-сенсовому просторі особи або

соціуму, оскільки дає їм змогу бачити світ таким, яким вони можуть і хочуть його бачити, яким він їм потрібен. А що будь-яке суб'єктивне відображення завжди є неповним і відносним, то питання про його досконалість упирається в питання про критерії оцінки. Оскільки таких критеріїв людині не дано, то й будь-яка оцінка істинності чи хибності світогляду завжди є суб'єктивно обмеженою.

Відтак кожна людина і кожне, навіть найрозвиненіше суспільство приречені жити в полоні ілюзій, що ґрунтуються на вироблених ними сенсах. Сенси зароджуються в інтерсуб'єктній взаємодії, у її ж процесі поєднуються в мітологічні конструкти і цілісні мітології. Ці конструкти й мітології справляють зворотний вплив на взаємодію, упроваджуючи в неї трансформовані сенси і ними ж її опосередковуючи.

Аналізуючи природу ілюзії, З. Фройд говорив, що вона не є хибою, не обов'язково суперечить реальності. Характерною її рисою є походження з людського бажання. Таким чином, Фройд виправдовував ілюзію, роблячи її натуральним елементом психічного життя, але тут же її до певної міри компрометував, бо називав ілюзіями державні інститути та стосунки між статями [Фрейд, 1991а, с. 42–45], проголошуючи цим самим певну їхню малоцінність. Але якщо ілюзорне відображення дійсності цілком природно притаманне людині, то не дивно, що будь-які соціальні явища, у яких тою чи тою мірою дається взнаки суб'єктивна людська природа, мають більш чи менш ілюзорний характер. Просто те, що Фройд розумів як ілюзію, тепер можемо розуміти як те, що суб'єктивно інтерпретується.

Патологічного характеру надавав соціальній ілюзії і В. Райх, який уважав, що вона виникає через страх перед істиною [Райх, 1997а, с. 13]. В А. Адлера ілюзорність психічного життя виводиться з почуття нижчости, компенсацією якого є фіктивна мета. Цю мету, розпливчасту й нестійку, таку, що не піддається вимірюванню, що не має реального існування, не можна цілковито зрозуміти кавзально. Її можна збагнути як телеологічний плян душі, який у разі потреби набуває конкретної форми. Штучно створена постійна мета не має жодних основ у реальній дійсності, тобто є фікцією [Адлер, 1995, с. 26; Адлер, 1997ж, с. 67]. Таким чином, і людина, і суспільство, і людство приречені жити в полоні ідеї. Спочатку вони її створюють, а потім їй же підпорядковують своє існування. На перший погляд нібито безглузда активність, але насправді вона має той глибокий сенс, що дає змогу уникнути справжньої безглуздості – нонсенсу існування. У кінцевому підсумку не так важливо, якою є поставлена фіктивна мета, важливо, щоб її було оформлено чи ідеологічно, чи мітологічно, а зазвичай і так і так водночас.

Можна піти далі: прагнення надати сенсу існуванню може тлумачитися як прагнення здобути владу над цим своїм існуванням, або, як у Ф. Ніцше, усі завдання, цілі, сенс – це тільки форми вираження і метаморфози волі до влади. У цьому контексті доконечність, причинність, доцільність – це корисні видимості [Ніцше, 2000, с. 891, 918], тобто видимості, що постають для нас як структурні елементи оформленої ідеології, хоча насправді вони

набагато адекватніше вписуються в структуру міту. У міті В. Бурлачук убачає боротьбу за монопольне бачення соціального світу, реалізацію мови панування [Бурлачук, 2002, с. 79].

За Р. Бартом, міт утворюється на основі знецінених сенсів, із яких видалено все випадкове і які перетворюються на форму [Барт, 2000, с. 239–244]. До цього слід додати, що сенс, який початково зародився в структурі інтерсуб'єктної взаємодії, у структурі міту постає як вторинна, опосередкована взаємодія. Міт ніби гребує безпосередньою взаємодією, вивищується над нею, намагається над нею підвестися, але при цьому залишається пов'язаним із нею міріадами невидимих сенсових ліній.

Міт починається там, де закінчується сенс. Він має ціннісну природу і не підпорядковується критерієві істини, має імперативну інтенційну силу [Барт, 2000, с. 247–250]. Тобто міт, який виростає з повсякденного життя і підноситься над ним, продовжує в нього втручатися, намагається ним керувати, прагне наповнювати новими змістами ті сенсові форми, які позбулися свого початкового змісту. Ці нові змісти допомагають людині набути усвідомленості сенсу існування, але при цьому ще більше заступають від неї реальність. Як пише Барт, міт скасовує складність людських учинків, дарує їм есенційну простоту, скасовує будь-яку діалектику. У світі, який він організовує, немає суперечностей, бо немає глибини. Цей світ простирається у своїй очевидності [Барт, 2000, с. 270]. А відтак мітологічний спосіб осягнення світу виявляється спрямованим на згортання потенційних можливостей людини [Манюха, 2001, с. 207–208], тобто відіграє негативну роль у процесі реалізації потенціалу її буття, якщо, звичайно, за мету людського існування брати саме таку реалізацію, особистісну самоактуалізацію.

Психологічно найадекватнішим соціальним утіленням ідеології як уніфікованої системи масових поглядів і переконань є релігія. За З. Фройдом, будь-яка релігія – це ілюзія, довести яку неможливо, але водночас наскільки вона недоказова, настільки ж і неспростовна. Релігія пояснює людям світ, дає їм захист і почуття щастя, спрямовує їхні переконання та дії. У зв'язку із цим Фройд трактував релігію як універсальний невроз, засвоєння якого знімає з благочестивого вірянина завдання виробляти свій персональний невроз [Фрейд, 1991а, с. 42–43, 54; Фрейд, 1991б, с. 401–403].

Від мітології релігія бере й зберігає емоційно-психологічну напруженість і владу містично-трансцендентного над індивідом. Водночас релігія набуває рис, які зближують її з політичною ідеологією, зокрема виконання інструментально-регулятивних функцій у суспільстві (К. Гірц називає й релігію, й ідеологію культурними системами [Гірц, 2001], а О. Давидов пише про соціокультурні підстави модернізації релігійної свідомості [Давыдов, 2003]). Одними з найістотніших спільних ознак мітології, релігії та ідеології є, по-перше, ілюзорно-невротичний характер відображення дійсності (найменш невротичним він є у випадку мітології, де межа між відображенням дійсності і самою дійсністю є особливо відносна), по-друге, інтерсуб'єктивна природа їхнього походження. У своїй єдності ці

дві особливості якраз і дають підстави називати релігію колективною ілюзією і колективним неврозом.

За Г. Тардом, релігія – це породження розуму, здатности координувати та систематизувати [Тард, 1996, с. 128]. Дж. Мід виводив релігійні наставлення із співжиття індивідів у групі: в основі всіх універсальних релігій лежать фундаментальні наставлення людських істот одна щодо одної [Мід, 2000, с. 233]. У С. Московічі релігія розглядається як символічна форма комунікації та порозуміння, що об'єднує людей між собою і моделює їхню колективну особистість [Московичи, 1998, с. 61]. І. Франко називав віру й релігію самими людьми створену владу над ними ж [Франко, 1986]. Таким чином, у релігійному віруванні символічно втілюється невидима для окремої особи влада, яку має над нею її взаємодія з іншими членами спільноти. Підпорядковуючись владі релігійних настанов, особа здебільшого навіть не підозрює, що насправді підпорядковується владі інтерсуб'єктивного. Як пише Московічі, спільнота виявляє себе в самій собі і займає місце священного. Поклоняючись священним істотам, люди поклоняються своєму власному суспільству, перетвореному й персоніфікованому [Московичи, 1998, с. 75, 85].

Х. Ортега-і-Гассет убачав спільну природу світської і релігійної потуг у тому, що вони обидві однаково духовні. Інша річ, що перша – це дух часу, громадська думка, а друга – дух вічності, Божа думка [Ортега-і-Гассет, 1994, с. 94]. Відтак світська і релігійна влади постають як підвиди влади інституційної, яка водночас не може не бути владою психологічною. Проблема інституційности релігійної влади досить добре відома в історії, бо нерідко суперечности між піднесеним, духовним та інституційно-організаційно-мирським ставали джерелом конфліктів і криз. Чи не найвідомішою в цьому пляні подією було утворення протестантських релігій, які заперечували проти засилля церковної ієрархії в католицькій церкві. Що ж до світської влади, то тут її інституційний характер, як правило, не викликає якихось заперечень і сприймається як цілком натуральний. Натомість духовно-психологічна функція світської влади помічається набагато менше, хоча навряд чи набагато меншим є її реальне соціальне значення. Проведення значущих паралелей між світською і релігійною владами дає підстави для висновку про те, що у випадку світської влади менш виразною, визначеною і тому такою, що більше потребує аналізу, є її духовно-психологічна природа, виконувані нею соціально-психологічні функції, а у випадку влади релігійної – її інтерактивна природа, породження з процесу безпосередніх міжлюдських взаємодій і взаємин.

Утім, у К. Юнга інтерактивна природа релігії була все-таки вторинною, бо на перше місце він поставив конкретний інтерес людини. Такі інтереси, писав він, стають свого роду богами, які, якщо їх визнано багатьма, поступово утворюють “церкву” і збирають навколо себе громаду вірян. Тоді це називається “організацією” [Юнг, 1994а, с. 114]. На це можна було б принципово заперечити в тому розумінні, що інтерес як такий не може зародитися просто в надрах індивідуального життя. Інтерес – це безумовно

інтерсуб'єктне породження. Відтак інтерактивна природа релігії залишається цілком очевидною.

Е. Фромм зазначав, що строгий монотеїзм і нетеїстична турбота про духовну реальність не суперечать одне одному [Фромм, 1992б, с. 148]. Не суперечать – отже, релігія не має психологічної монополії на духовну сферу людського життя. У С. Московічі знаходимо істотні аналогії між змістом релігії як теїстичного вчення і як ідеологічної системи. Релігія, пише він, це сукупність уявлень і практики, які відтворюють світовий порядок, дають змогу репродукувати та підтримувати нормальний перебіг життя. А в іншому місці зазначає, що світські релігії забезпечують усеохопне бачення. Вони пропонують світогляд, де для кожної проблеми є розв'язання [Московичи, 1996, с. 420; Московичи, 1998, с. 61]. Тобто і в тому і в тому випадку релігія виконує світоглядну функцію, функцію впорядкування світу і визначення сенсу перебування в ньому (навіть тоді, коли із соціального погляду її вплив на особистість є деструктивним [Пронин, 2003]).

Зрозуміло, що, наприклад, відмінності між католицькою і протестантською формами релігії мають не тільки і навіть насамперед не тільки конфесійний або доктринальний характер. Ідеться про істотні соціально-психологічні характеристики свідомості й поведінки прихильників обох релігій. Як зазначав Фромм, католицька церква дає індивідові змогу поставати перед Богом невід'ємною частиною певної спільноти, групи, а протестантство залишає його сам на сам із Богом [Фромм, 1990, с. 98]. Виходить, що протестантство дає набагато більше свободи в спілкуванні з Богом та у визначенні найвищих цінностей. Проте водночас вірянин-протестант виявляється позбавленим тих багатьох захистів та опор, які дає людині спільнота або релігія, що ґрунтується на спільних ритуалах. Про таку ситуацію Юнг писав, що католицька церква диспонує засобами й способами впливу на рушійні сили, що діють у найглибинніших відсіках людської душі. А от протестантський священник позбавлений таких засобів, тому часто виявляється беспорядним, зіткнувшись із певними сторонами людської природи, на які не діють ні вмовляння, ні заклики, ні героїчне самобичування [Юнг, 1998д].

Близькою до релігійної ідеології багатьма своїми характеристиками виявляється *національна ідея* як один із варіантів ідеологічного самовизначення соціуму. І там і там ідеться про єднання з великим, прилучення до величної ідеї. У релігії такою ідеєю стає Бог, у національній ідеї – нація (етнос) як цінність. (Можна, звичайно, говорити й про істотні спільні елементи національної ідеології і мітології [Омельченко, 2003], проте в цьому контексті мітологічним побудовам бракує логічної переконливості, хоча вони вельми успішно виконують енергетичну функцію).

А принципова відмінність між релігійним і націоцентричним світоглядами полягає хіба що в тому, що в процесі релігійного формування особа має ніби підноситися над рівнем соціальних взаємодій та опинятися сам на сам із божистою істотою, тоді як для обстоювання національної ідеї на

всіх рівнях категоріяльного узагальнення людині потрібна присутність, бодай символічна, її одноплемінників, що сукупно творять націю (етнос).

І релігійний, і націоцентричний світогляди ґрунтуються на первинних узалежненнях, що виникають у структурі сімейних стосунків. Одна з принципових відмінностей у розумінні їхніх психологічних джерел полягає в тому, що для формування релігійного світогляду за принциповий частіше визнається вплив батька, а націоцентричного – матері. Така відмінність набуває втілення, зокрема, у тому, що образ Бога частіше асоціюється з чоловічою постаттю, тоді як образ батьківщини – із жіночою.

Е. Фромм говорив про культ Великої Матері: сильно виражений зв'язок, зумовлений національною або релігійною належністю, легко призводить до упередженої та спотвореної думки, яку вважають за справедливу, оскільки вона поділяється всіма людьми, причетними до цього зв'язку [Фромм, 1992а, с. 76]. Тут доречно зауважити, що Велика Мати – це досить удале образне втілення первинної залежності (материнського типу), яка об'єднує окремих індивідів навколо ідеї, що має не так абстрактну, як чуттєву основу. Упередженість і спотвореність такої спільної ідеї може мати багато різних пояснень, зокрема й те, що зміст ідеї неминуче трансформується в процесі переведення елементів чуттєвого відображення в ідеологічно оформлену систему. Друга причина такого спотворення полягає в тому, що чуттєве відображення, яке може мати лише індивідуальну природу, перетворюється на соціально вироблену ідеологічну структуру. І тому в цьому процесі завжди мають місце деформації, властиві будь-якому перетворенню індивідуального на соціетальне.

Як писав А. Фулльє, національна воля складається із взаємного впливу одне на одного всіх індивідуальних бажань і становить їхню рівнодійну. Ця воля ніколи не може цілковито усвідомлювати себе [Фулльє, 1998, с. 21]. Г. Лебон говорив про незруйновний запас ідей, традицій, почуттів, способів мислення, що становлять несвідому спадщину предків у людей кожної раси. У певній сфері несвідомого містяться моральні та інтелектуальні особливості, які сукупно утворюють душу раси, і ця душа має майже анатомічну стійкість [Лебон, 1995, с. 13–17, 35].

Таким чином, за Лебоном, саме на основі глибинних відмітних особливостей кожної раси формуються пізніші її соціально-психологічні особливості. У зв'язку із цим Лебоні можна було б закинути надмірну біологізацію расових психічних відмінностей. Проте коли йдеться саме про расові відмінності, то біологічна природа наявності рас не викликає сумніву. Інша річ, як психічні властивості стають притаманними окремому представникові раси. Очевидно, вони (саме як расові, а не загальнолюдські) навряд чи передаються в спадок. Слід радше говорити про вплив їхньої наявності на процес формування особистості в індивіда певної раси. А що це так, підтверджують численні приклади аналізу особистісних особливостей представників різних рас, які сформувалися серед представників своєї раси або серед представників раси іншої. Тут соціальний чинник виявляється вирішальним.

Мабуть, подібну природу мають і національно-етнічні особливості, хоча соціальна природа їхнього утворення є не такою очевидною, особливо тоді, коли порівнюються представники різних етносів, що належать до однієї раси. Так, у В. Райха знаходимо, що національні почуття формуються на основі сімейних уз та коріняться у фіксованому зв'язку з матір'ю, а за своєю суб'єктивно-емоційною суттю поняття батьківщини і народу є поняттями матері і сім'ї [Райх, 1997а, с. 79–80]. Г. Тард трактував націю як систему або плян. Індивіди, що складають націю, повинні усвідомити, що вони мають спільну традицію [Тард, 1996, с. 87–88, 301]. Таким чином, у Тарда залишається нез'ясованим питання про те, звідки береться ця спільна традиція, система, плян: коли вони вже є, усвідомити їх порівняно неважко, набагато складніше – виробити їх як спільний для всіх представників нації орієнтир.

У цьому контексті значний інтерес становлять тлумачення соціетальної природи суспільств різного типу. Так, за О. Донченко, кожному суспільству притаманна своя індивідуальна схема утворення та існування спільної об'єднувальної ідеї. В екстравертованих суспільствах Бог є чистою абстракцією, джерелом автократизму та деспотії однієї особи, а в інтровертованих має місце справжнє почуття Божої присутності всюди і в усьому, внутрішня розмова з Богом, таємне думання про Божу волю над собою. Раціональний соціум не сприймає просто ідеї або проблеми в їхньому абстрактному вираженні: ідея повинна бути розкрита, наділена чіткими і ясними характеристиками, а соціуми ірраціональні сприймають будь-яку ідею або предмет цілісно, гештальтно, єдиним і неподільним чином. Прагматичні суспільства відзначаються явно вираженою нормативністю, вони далекі від мітологічних виявів, натомість емоційні – це ідеальне середовище для утворення мітологом, які заступають людям здоровий глузд. В інтуїтивних суспільствах переважає спрямованість на абстрактно-теоретичне бачення та усвідомлення дійсності, пошук інформації, тоді як у сенсорних переважає прихильність до стандартних, уже випробуваних способів розв'язання проблем. Інтернальне суспільство орієнтується на свої внутрішні глибинні структури, які є негласним регулятором життя, а екстернальне більшою мірою орієнтується на різного роду авторитети – особи або суспільства. В інтенційному суспільстві має місце яскраво виражене вольове начало, тоді як в ексекутивному – поміркованість у дії, рефлексивне мислення, уява, враження [Донченко, 1994, с. 61–106].

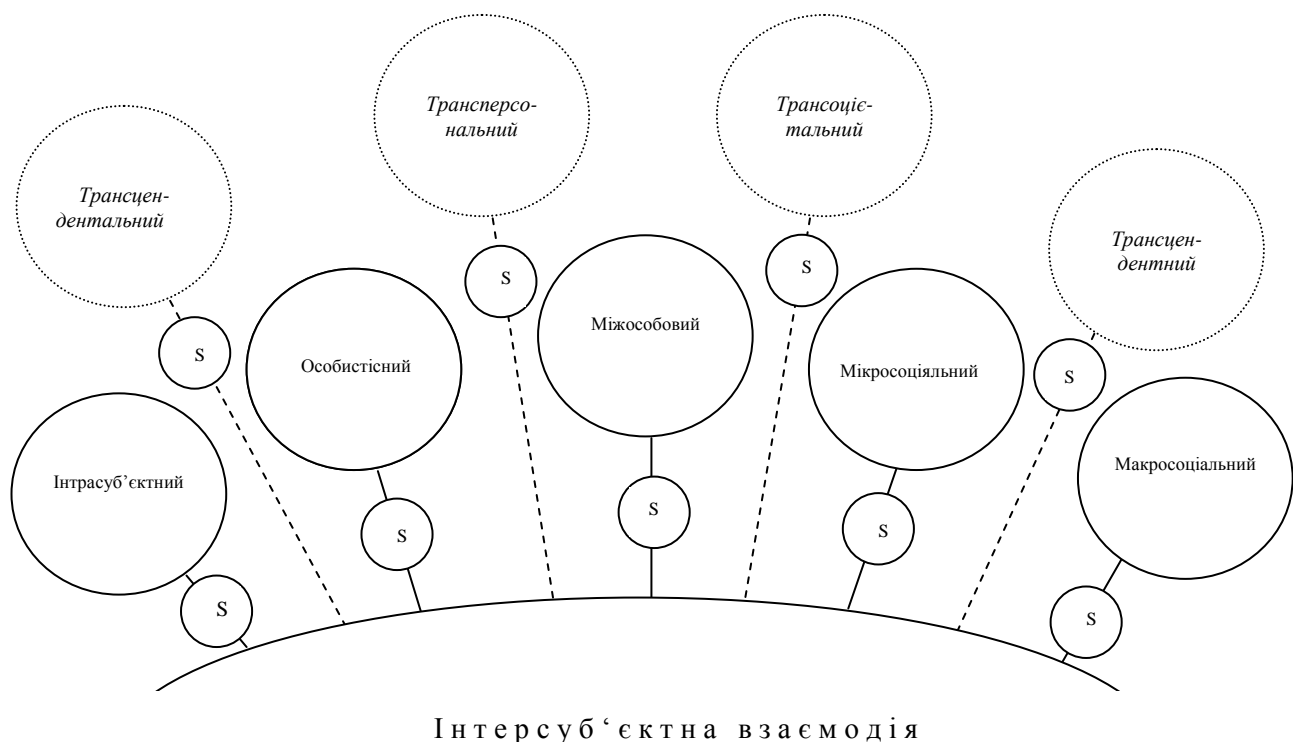
Для обох світоглядів – релігійного і національного – важливою є наявність спільних традицій, спільних ідей, на основі яких вони й можуть постати. Обидва варіанти виводяться з інтерсуб'єктних стосунків, і ця особливість є найбільш спільною характеристикою нескінченно різноманітних схем утворення та існування спільної ідеї в суспільствах різного типу. А коли так, то питання про те, що є первинним – психосоціальний тип суспільства чи притаманні йому ідеологічні орієнтації – має бути розв'язано на користь першого, але тільки за умови, що аналізується початковий, вихідний момент існування соціуму (який,

зрозуміло, точно визначити принципово неможливо). Соціум, який почав функціонувати, уже має певний зміст і структуру інтерсуб'єктної взаємодії, що й лежить в основі його психосоціальності. Інтерсуб'єктна взаємодія породжує мітологічні (ідеологічні) структури, які негайно, уже в процесі свого виникнення стають частиною цієї психосоціальності, при цьому її ж формують, змінюють, як змінюють і характер інтерсуб'єктної взаємодії, із якої вона й постає.

Виникає запитання: звідки беруться ці особливості, що тут є первинним – психосоціальний тип суспільства чи притаманні йому ідеологічні орієнтації? Навряд чи можлива інша відповідь, крім тієї, що й одне, і друге формуються в результаті єдиного цілісного процесу. І те і те є результатом тривалої попередньої історії суспільства як структури, у межах якої відбувається більш і менш значуща взаємодія суб'єктів, що до цієї структури належать.

Схильність людини більшою чи меншою мірою уникати “прямого виходу” на дійсність та надавати перевагу її містично-фантазійному відображенню шляхом занурення в простір власних переживань і вражень виникає в результаті індивідуально своєрідного опрацювання інтерсуб'єктних впливів. Унаслідок їх утворюється специфічна суб'єктивно значуща сфера індивідуального (і соціального) буття, де домінують інтенсивні ірраціональні переживання впливів незбагненно-магічних сил, розташованих у позамежних сферах індивідуального, між- і надіндивідуального просторів. Відтак схему співвідношення рівнів індивідуальної суб'єктності і колективних квазісуб'єктивностей (розд. 3.3) належить доповнити низкою рівнів, зміст яких набагато важче піддається раціонально-логічним, більш чи менш чітко усвідомлюваним поясненням. Ці рівні постають як сфери, простори індивідуально-соціального буття, що існують радше в розмаїтих формах суб'єктивних вражень індивідуальних суб'єктів про наявність того, що не є очевидним, але видається достеменним (рис. 6.1).

Трансцендентальний простір індивідуального буття постає для індивіда як складно переживаний та усвідомлюваний факт його буття в процесі особистісно оформленого відображення інтрасуб'єктних процесів і станів. Відображення трансцендентальності ґрунтується на глибинних переживаннях власного існування, але для того, щоб стати трансцендентальними, ці переживання мають бути відображені особистістю на різних доступних рівнях: на свідомому – лише почасти, у вигляді певного здогаду про трансцендентальне буття; на підсвідомому – у вигляді нечітко оформлених переживань, спогадів, інтуїцій, що в розмаїтих психологічних концепціях тлумачаться як вияви індивідуального чи колективного несвідомого, як акти трансформації фізіологічного в психічне, як ознаки належності індивідуального суб'єкта до загальнолюдських біопсихічних основ, через які його присутність пов'язано з найзагальнішими закономірностями буття.

Рис. 6.1. Рівні залучення індивідуальної суб'єктності до простору індивідуально-соціального буття під впливом інтерсуб'єктної взаємодії

Трансперсональний рівень індивідуального буття утворюється в результаті виходу особи в мало регульовані нею сфери внутрішньопсихічного життя під тиском зовнішніх обставин міжособового змісту, іноді – як результат спеціальних психофізичних віддіювань. Схильність і здатність виходити в трансперсональний простір формується під впливом соціального оточення і виконує функції як формувальні, так і компенсаторні. До виходу (утечі) в цей простір особу спонукають розмаїті чинники міжособового характеру, що спричиняють переживання певного психологічного дискомфорту. Нейтралізація таких дискомфортних станів частіше відбувається шляхом регуляції стосунків з іншими людьми, рідше – шляхом заглиблення у світ власних фантазій і далі – у трансперсональні сфери.

Взаємна проєкція та обмін трансцендентальними і трансперсональними переживаннями індивідуальних суб'єктів в умовах міжособової та внутрішньогрупової взаємодії поступово приводить до вичленування своєрідної сфери спільних переживань і вражень, що має відчутно надіндивідуальний характер, репрезентується певним чином в індивідуальній свідомості, як і в несвідомих переживаннях, але найінтенсивніше виявляється

й функціє в умовах відносно безпосередньої взаємодії кількох (кільканадцятьох, кількадесятьох) індивідуальних суб'єктів.

Ця специфічна сфера світовідображення править за своєю силою, що об'єднує таких взаємодійних суб'єктів у більш чи менш тимчасову або, навпаки, тривалу інтерпсихічну структуру, яку названо *трансоцієтальною*. Від трансперсонального трансоцієтальне відрізняє його між- та надіндивідуальний характер. Що ж до наступного "вищого" (трансцендентного) рівня, то, порівняно з ним, трансоцієтальний простір виявляється значущіше вплетеним і прив'язаним до змістів спільної соціальної активності учасників взаємодії.

Включення індивіда та мікрогрупи в макросоціальний контекст ставить їх в умови взаємодії з істотно опосередкованими чинниками, які впливають потужно, але вплив яких погано піддається раціональному поясненню та засвоєнню. Відтак виникає й утворюється (уперше й заново для окремої особи, а для суспільства – віддавна й у принципі) ще одна специфічна сфера суб'єктивного буття – *трансцендентне*. З гносеологічно-субстанційного погляду ця сфера має для людини/людей суто індивідуальну психічну репрезентованість, насамперед з огляду на зв'язки з трансцендентальністю і трансперсональністю, а водночас інтенсивно породжується саме в соціумі завдяки взаємним соціальним впливам членів суспільства і ґрунтується на трансоцієтальних відображеннях.

Прилучення індивідуального суб'єкта до інтерсуб'єктної взаємодії означає одночасно-атрибутивне включення його у владно-підвладні стосунки з іншими учасниками цього процесу.

* * *

Вироблення спільної ідеї та її функціонування в інтерсуб'єктивному просторі сприяє дедалі більшому переходові індивідуального світобачення від безпосереднього до опосередкованого відображення. Одночасне поділяння багатьма учасниками однакових поглядів дає особі відчуття зовнішнього щодо неї самої існування джерела її власних думок і переконань. Що масштабнішою й універсальнішою виявляється та чи та ідея, то дедалі абстрактнішою, дедалі надприроднішою видається вона окремій особі.

У такий спосіб проєковані в міжособовий простір індивідуальні уявлення та фантазії у процесі інтерсуб'єктної взаємодії підлягають абстрагувальній символізації, виводяться зі сфери безпосередньо-чуттєвого відображення, психологічно віддаляються від індивіда і трансформуються в надіндивідуальну систему ідеологічних уявлень. Завдяки потужній психологічно значущій емоційній підтримці всіх або більшості членів соціуму ця ідеологічна система набуває ознак надлюдської, надсуспільної, трансоцієтальної, а далі й трансцендентної сили, найтипівішим утіленням якої є образ/постать Бога.

З погляду інтеракційної психології влади Бог – це всевладна інстанція, персоналізоване втілення найвищої влади. Його образ виникає в результаті інтеракційних проєкцій психологічно важливих людських рис, насамперед тих, що зазнають певних обмежень, тисків, заборон, а відтак чії вияви мають істотно компенсаторний характер. Тому Бог – це щонайвищий рівень реалізації компенсаторних механізмів, інстанція, що перебуває на межі суб'єктивно пізнаного і непізнаного, є останньою інстанцією, яка може здаватися відомою й знайомою, а водночас непізнаною й непізнанною.

Отже, трансцендентно-містичні побудови людської свідомості мають виразну об'єктивно-суб'єктивно-інтерсуб'єктивну природу. Індивідуальний суб'єкт опиняється в такому цікавому становищі, коли його особисті способи світобачення є ніби його власним продуктом, але при цьому він відчуває над собою дивну й непояснену владу незрозумілих сил.

Навіть досить очевидні впливи соціального оточення далеко не завжди піддаються більш-менш доступному тлумаченню, тим паче влада поділюваної з іншими ідеології, влада транссоцієтальних і трансцендентних чинників відображається як цілком реальна й потужна сила. Цій силі важко протидіяти, навпаки, завжди існує велика спокуса підпорядкуватися їй, коли зважити на наявність сформованих у ранньому дитинстві потреби та механізмів перебування під владою містичного.

Найпоширенішою в соціумі формою узагальненого містичного світогляду є релігія. У класичному розумінні її як колективного неврозу якраз і відображаються такі притаманні трансцендентній свідомості риси, що зближують її з невротичним світобаченням: створення паралельної, штучної, вигаданої дійсності та добровільне введення себе в самооману.

Такий висновок, звичайно, не слід трактувати як негативну відповідь на принципове питання про існування Бога. Людська свідомість має надто обмежені можливості для того, щоб знати це достеменно, і тому віра в Бога була й залишається насамперед справою віри, а інтерсуб'єктивні чинники людського буття завжди спонукають особу до набуття певної системи ідеологічних поглядів. І релігія виявляється найбільш адекватною, із соціального погляду, такою системою.

Світогляд, коли його трактувати як менш строгу й визначену, порівняно з ідеологією, систему поглядів на світ, включає ще й безліч інших способів світорозуміння, що найповніше окреслюються як мітологічні. Трактуючи в раціональний спосіб тільки частину повсякденного життя, більшу частину свого життєвого простору людина залишає в межах ірраціонального дискурсу, ніби “недоінтерпретовує” цей простір за строго раціональними критеріями. Відтак у її світобаченні існують, функціують, взаємодіють два полюси інтерпретаційного знання про світ – ідеологічний і мітологічний.

Ці полюси рідко заходять в істотну суперечність один з одним. Здебільшого суб'єктивно розташована між ними дійсність являє собою несуперечливу цілісність ідеологічно-мітологічного відображення, пронизану незліченними зв'язками і взаємопереходами. З іншого боку, і в

індивідуальній, і в колективній психіці завжди має місце така собі невидима конкуренція між раціональними та ірраціональними інтерпретаціями.

Недаремно сенс як головна одиниця індивідуальної свідомості завжди містить результати інтерпретацій різного рівня логічної визначеності та усвідомленості. Звідси – великий простір для поставання в міжособовому та широкому соціальному контекстах найрозмаїтіших соціальних ілюзій, які, з одного боку, дуже спотворено відображають дійсність, а з другого – цілком успішно задовольняють світоглядно-ідеологічні потреби соціуму.

Наявність таких ілюзій притаманна й релігійним, і світським формам суспільної свідомості. І не випадково аналіз відмінностей між цими двома основними типами влади суспільства над особою найбільше спільного виявляє якраз в інтеракційно-комунікаційній сфері.

Часто-густо з релігійною проблематикою конкурує або, навпаки, синтезується національна. Плекання національної ідеї має істотні характеристики власне ідеологічного залучення. Порівняно з релігійним світоглядом, у психологічній основі якого акцентуються первинні узалежнення від матері й батька, у формуванні національного світогляду дещо виразніше підкреслюється значення сімейних узалежнень загалом, ранніх емоційних зв'язків із різними членами сім'ї. Засвоєні дитиною під впливом внутрішньосімейних чинників потреби та механізми взаємодії виявляються нею в дедалі ширший соціальний простір, що обов'язково має те чи те національно-соціетальне забарвлення.

Ступінь потребування національної ідеї як особистісної ідеології визначається, по-перше, змістом і характером сімейних стосунків, що формують дитячу особистість, по-друге, стилем і способом трансляції національно спрямованої суспільної ідеології через сімейні впливи на дитину, по-третє, власним досвідом засвоєння такої ідеології дитиною із суспільства. Водночас, уходячи в суспільство, особа сама стає його мотиваційною та діяльною частиною і своєю участю визначає ті чи ті національно специфічні риси соціуму.

Проблема формування національної ідеї як провідної ідеології суспільства у певному розумінні є варіантом ширшої проблеми співвідношення психосоціального типу суспільства і його панівних ідеологічних орієнтацій. Обидві ці соціетальні властивості перебувають у тісному взаємозв'язку, а коли вести мову про їхню причинно-наслідкову послідовність, то про первинність психосоціального типу слід говорити тільки в тому разі, коли під ідеологічними орієнтаціями розуміти чітко структуровані та усвідомлювані соціумом системи світобачення. Натомість якщо йдеться про ідеологію в широкому розумінні як відображення дійсності загалом, то питання про первинність психосоціального типу чи ідеологічних орієнтацій вочевидь знімається, і те і те становить атрибут і результат єдиного цілісного процесу.

Співвідношення індивідуальної суб'єктності і колективних квазісуб'єктивностей втілюється в рівнях індивідуально-соціетального буття, зміст яких відображає суб'єктивні враження індивідуальних суб'єктів про

наявність того, що не є очевидним, але видається достеменним: трансцендентальний, трансперсональний, транссоцієтальний, трансцендентний.

6.5. Самовизначення особи в просторі між владою ідеології та індивідуальною свободою

Людина – істота ідеологічна. Ідеологічна настільки, наскільки є свідомою особистістю. Звичайно, може йтися про дуже широкий діяпазон форм і рівнів ідеології – від примітивних поглядів на світ до глибоких філософських рефлексій. Як носій і суб'єкт власної ідеології людина водночас перебуває в істотній, навіть визначальній залежності від змісту й спрямованості цієї “своєї” ідеології, адже саме крізь її призму бачить та оцінює світ, переживає й розуміє його і себе в ньому. Будучи світоглядно заангажованою, вона тільки до певної міри може дивитися на світ очима іншої людини, бо насправді такий погляд – це її власна інтерпретація чийогось світобачення. Таким чином, можна говорити про специфічну владу ідеології над людиною – її носієм (див., напр., [Дибиров, Пронский, 2002]), як і, зрозуміло, про здатність людини самочинно розвивати, змінювати й використовувати свою ідеологію.

Влада ідеології є дуже специфічна, бо її не можна приписати окремому, зовнішньому щодо людини суб'єктові. Ідеологія, яку має людина, є часткою її особистості та суб'єктності. Тобто, у певному розумінні підпорядковуючись ідеології, людина підпорядковується сама собі. Вона є водночас і суб'єктом і об'єктом ідеологічного владування та підпорядкування. Як пише С. Московічі, люди самі творять ідеї і самі себе ними обманюють [Московичи, 1995]. У зв'язку із цим належить говорити про два різновиди ідеології як такої. По-перше, ідеться про традиційне розуміння її як системи соціально вироблених та впорядкованих поглядів на дійсність, а по-друге – як системи індивідуальних засад, поглядів, переконань, які визначають зміст свідомості та керують поведінкою [Майерс, 1996, с. 310–353, 433–482; Московичи, 1995; Falicski, 1992].

Вище йшлося про те, що історично найбільш ґрунтовною формою ідеології як соціальної системи є релігія (розд. 6.4). Згодом із різних її варіантів виокремилися неоднакові за змістом і спрямованістю ідеологічні течії. Як писав Юнг, наші страшні боги змінили лише імена: тепер вони римуються на “ізм” [Юнг, 1994б, с. 273]. Владу, релігію та ідеологію тісно пов'язував між собою Х. Ортега-і-Гассет: влада базується на релігійних уявленнях, а релігія – це перша форма духу, ідеї, думки [Ортега-і-Гасет, 1994, с. 94].

Формування світогляду може розглядатися як процес досягнення більш високого ступеня свободи порівняно з тим, який має тварина як психофізичний несвідомий індивід. Про ще істотніший зв'язок влади та ідеї говорив М. Фуко. Появу нематеріальної душі він пов'язував із дією влади на впокорене тіло. Душа починає існувати всередині тіла завдяки

функціюванню влади, що діє на нього [Фуко, 1998, с. 38–39]. Таким чином, можна гадати, що індивід, який зазнає тиску фізичної влади і не може звільнитися від нього фізично, шукає звільнення у формі психічного віддалення від тіла, яке страждає через поневолення. Таке віддалення душі від тіла є можливим тільки в людини завдяки здатності до символічного відображення. Позбавлена такої здатності тварина в умовах фізичного тиску на тіло залишається цілісною психічно-тілесною істотою, яка страждає, але не рефлексує із цього приводу, лише переживає, а не усвідомлює свого страждання. Натомість людина посідає здатність вийти за межі біологічного існування і стати для самої себе об'єктом символічного відображення. За Фуко виходить, що первинним поштовхом до такого виходу якраз і має бути владний тиск на тіло.

Прагнення вивільнити поневолене тіло, очевидно, становить тільки окрему, хоч і дуже важливу сторону творення ідеології як більш-менш систематизованого світобачення. Для того щоб така ідеологія почала формуватися, приневолений суб'єкт повинен уже мати здатність переживати свій упокорений стан і прагнути позбутися його, тобто, власне кажучи, мати певні ідеологічні настановлення. Тому початкові вияви світогляду як ідеології в широкому розумінні слід віднести до перших стадій виникнення свідомості і в онтологічному, й у філогенетичному аспектах.

Про владу ідеології над людиною багато писав Г. Лебон. За найпевніше мірило важливості ідеї він уважав ступінь влади, яку вона має над душами. Людина, над якою панує яка-небудь ідея, не приймає думок, які цю ідею спростовують. Вона може шляхом штучних мисленневих прийомів та великих спотворень увести її в коло своїх понять. Ідея, що проникла в душу мас, стає догматом, абсолютною істиною. Потрібен дуже тривалий час для того, щоб ідеї закріпилися в душі натовпу, але не менше часу треба й для того, щоб вони зникли з неї [Лебон, 1995 с. 11–12, 106, 111, 190].

Формуючи ідеологію в її мітологічній, релігійній чи політичній формах, й індивід, і соціум психологічно узалежнюються від неї, поміщають її між собою і світом як єдино можливу схему відображення й тлумачення дійсності. Ще П. Юркевич характеризував ідею, по-перше, як вихід за межі досвіду, а по-друге, як факт загальнолюдської свідомості [Юркевич, 1990, с. 12–14]. В. Мшвениєрадзе описує залежності людини від суспільних відносин та їхніх інституційних форм як наслідок відчуження результатів матеріальної і духовної сутнісної діяльності людини від неї самої та вивищення їх у вигляді панівних ворожих сил [Мшвениєрадзе, 1989].

У сучасному світі людина дедалі більше має справу не з реальними об'єктами й подіями, а з квазіреальними образами, дедалі сильніше відчужується від реальності в інформаційний віртуальний світ утопічних ідеалів, мітів, стереотипів, настановлень [Запорожченко, 2000]. Такий світ спонукає людину будувати свою особисту, внутрішню, суб'єктивну, уявну реальність [Мартинюк, Соболева, 2001]. Урешті-решт, зазначає С. Жижек, дійсність зазнає “ідеологічної містифікації”. Спотворення становить саму суть дійсності. Відтак люди хибно оцінюють не дійсність, а ілюзію, яка

структурує їхню дійсність. Функція ідеології зводиться до репрезентації соціальної дійсності як сховища від травматичної реальної сутності [Жижек, 1999, с. 36–40, 52].

Показовою в цьому відношенні є, наприклад, влада мови, яка, з одного боку, виражає певні схеми світобачення, а з другого – нав'язує ці схеми тим, хто її засвоює і нею послуговується. Мова, писав М. Гайдеггер, править за знаряддя панування над суцям [Хайдеггер, 1993б]. Тому не дивно, що нібито неполітична проблема використання певної мови дуже часто набуває політичного змісту, оскільки йдеться про ідеологічне домінування.

Р. Блакар звернув увагу на те, що мова є інструментом соціальної влади завдяки притаманній їй і людині, яка з неї користується, здатності до структурування та віддіювання [Блакар, 1987, с. 46]. Мова як основний засіб символічного відображення дійсності відображає структуру соціально-політичної влади в суспільстві і неминуче приймає певний погляд, стає на чий-небудь бік. Здатність примусити прийняти свої позначення Блакар називав вельми важливим актом соціальної влади: структурування та зумовлення досвіду іншої особи через мову є фактично здійсненням соціальної влади над цією особою [там само, с. 46, 54, 57]. Належить, отже, підкреслити, що в стосунках між окремими особами, малими або великими соціальними групами владну перевагу обов'язково здобуває той суб'єкт, який нав'язує свою мову іншим суб'єктам. Тут ідеться й про мову в етнолінгвістичному розумінні (мову того чи того етносу), і про мову як вербальне втілення категоріяльної мережі, із якої користується панівний суб'єкт.

Кожний соціум витворює таку специфічну мережу, й особливо очевидним владний вплив панівної мови є в тоталітарному суспільстві. Панівний режим дуже ретельно дбає про вироблення та активне функціонування відповідної мови як знаряддя владного впливу. Так, у Радянському Союзі таким знаряддям стала російська мова (див., напр., [Гордилов, 2004]), тоді як усі інші мови мали бути тільки блідю копією російської. А якщо в якомусь мовному середовищі з'являлися ознаки поняттєвої емансипації, офіційна влада вживала негайних санкцій.

Але й сама російська мова в її радянському варіанті, як відомо, зазнала величезних спотворень. Витворилася така собі “новомова” (за Дж. Орвеллом), у якій цілком звичайним поняттям було надано специфічного ідеологічно забарвленого змісту. Наприклад, такі принципово відмінні поняття, як “країна”, “держава”, “суспільство”, “народ”, “батьківщина” сплелися, за суттю, у єдину цілісну ідеологему, яка ще й досі залишається нерозчленованою в масовій свідомості. Ця ідеологема ніби тримає свідомість у своєрідному полоні, заважаючи їй бачити істотні різниці в змісті відповідних понять. Адже насправді ці категорії дуже різні за своїм змістовим наповненням, проте для пересічного громадянина тоталітарного суспільства вони цілком логічно й переконливо утворюють щільний синонімічний ряд.

Як пише Б. Беттельгайм, у тоталітарній державі людина, яка хоче “правильно” поводитися, повинна злитися з державою, стати її частиною. Що сильніша тиранія, то більше деградує її підданий, то привабливішою є можливість здобути силу через злиття з нею і через її міць відновити свою внутрішню цілісність [Беттельхейм, 1992]. До цього важливо додати, що владу над свідомістю здобуває не просто вербально оформлена категорія. Цю владу має психоідеологічна функція, яку ця категорія виконує. Вона ніби створює у свідомості певну нішу, що її сама й заповнює. Коли ж вербально оформлена категорія з тих чи тих причин утрачає сенс і ніша звільняється, її має бути заповнено іншим аналогічним змістом. Наприклад, для багатьох жителів пострадянської України місце категорії “Радянська Батьківщина” більш чи менш успішно зайняла категорія “ненька Україна”. Ця нова категорія перебирає на себе функції попередньої і якщо й викликає ідеологічні суперечності, то з психологічного погляду забезпечує особистості належний комфорт.

Зрозуміло, проте, що мова як така не є цілком самодостатнім суб’єктом або чинником влади. Мова – мабуть, головна, але не єдина система символічного вираження ідеології. Сукупно з безліччю інших об’єктів і явищ, які виконують символізаційну функцію, вона формує ідеологеми, що набувають у суб’єктивному світі індивіда або соціуму істотно самодостатнього когнітивного, афективно-мотиваційного та поведінково-регулятивного значення. У певному розумінні ці ідеологеми можуть претендувати на статус провідних структурних компонентів особистості. Зазіхання на них, намагання їх змінити або знецінити, що йдуть іззовні, сприймаються болісно і викликають більш чи менш виражений психічний спротив. Порівняно легше може відбуватися процес заміщення одних ідеологем іншими, навіть протилежними за змістом, але які можуть узяти на себе ті психологічні функції, що виконувалися попередніми. Мова певним чином супроводжує, доповнює, увиразнює більш ґрунтовні владно-підвладні відносини, суть яких криється не в їхньому словесному оформленні, а в характері взаємодії між соціальними та індивідуальними суб’єктами. Влада мови є все-таки вторинною порівняно з владою, що складається в процесі взаємодії. Мовні норми відображають норми взаємодії, норми стосунків.

Сумніви щодо легітимності та компетентності влади становлять серйозну загрозу для влади *тоталітарної*. Обґрунтоване оспорення її авторитету істотно послаблює силу психологічного впливу на підданих. Тому кожна тоталітарна влада панічно боїться будь-яких виявів інакодумства, не контрольованих нею ініціатив. Як пишуть Л. Гозман і О. Шестопад, стабільна влада повинна щось давати людям: матеріальні вигоди, почуття захищеності, віру в справедливість, радість від причетності до могутнього й прекрасного. Диктатура потребує величезної психологічної підтримки громадян і не може вижити без їхньої любові. Диктаторська держава є стабільною й могутньою тому, що люди щиро її підтримують [Гозман, Шестопад, 1996, с. 270–276]. Отже, тоталітарний режим недаремно дбає про монолітність пропагованих ним ідей. Ця монолітність повинна бути не тільки

ідеологічно-світоглядною, а й, що дуже важливо, психологічною. Ідеологія тоталітарного режиму має прийматися якщо не всіма, то цілковитою більшістю громадян як їхня власна ідеологія. Тільки в такому разі тоталітарній системі ніщо не загрожує.

Г. Почепцов протиставляє нейтральні і сакральні аспекти життя в тоталітарному суспільстві. Перші стосуються сірих, незначущих буднів, натомість другі освячують соціальний простір і час, символізують та ідеалізують дійсність. Тоталітаризм цілковито пронизує життя всіх громадян, а тому виявляється для них автоматичним і непомітним, і насамперед – через брак будь-якого вибору [Почепцов, 1994].

Притаманні всім без винятку людським індивідам психологічні механізми підпорядкування авторитетній особі та/або абстрактній ідеї забезпечують життєдайний ґрунт для постійного поставання й відтворення невротичної любови до тоталітарної влади. Готовність любити владу є невід'ємною, атрибутивною характеристикою людського суспільства. Різниця між тоталітарним і плюралістичним суспільством полягає тільки в тому, що в тоталітарному особа ніби приречена любити ту владу, яка цим суспільством керує, а в плюралістичному – має змогу відкритого вибору образу бажаної для неї влади і заперечення авторитету влади реальної.

П. Бергер і Т. Лукман називають ідеологією визначення реальності, з'єднане з конкретним владним інтересом. Така ідеологія претендує на монополію на граничні визначення реальності в суспільстві. Другою стороною цього процесу є уніфікація структури влади: конкурентні концепції або знищуються, або інтегруються в панівну структуру [Бергер, Лукман, 1995, с. 197–201]. Психологічне значення загального поділяння панівної ідеології підкреслює С. Московічі. Згода, яка спирається на обговорення та обмін аргументами, є нестійкою і потребує постійної перевірки. Тривка згода, навпаки, спирається на брак дискусії та заборону на критику. Така недвозначна заборона забезпечує владі легітимність і робить її непогрішною в очах підданих. Навпаки, влада, яку оспорюють і суперечливо інтерпретують, перестає бути владою, утрачає правдоподібність [Московичи, 1996, с. 188; Московичи, 1998, с. 285–287].

Так і С. Мілграм зазначав, що демократизація пов'язана з розосередженням політичної влади: тоталітарні режими створюють міт про власну всемогутність і лякаються навіть повідомлень про такі події, яких вони не можуть контролювати [Милграм, 2000, с. 320]. Справді, тоталітарна влада цілком слушно боїться будь-яких виявів інакодумства. Не тільки численні приклади із соціальної історії, а й тонкі психологічні експерименти (наприклад, С. Аша, див. [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 71–75]) показують, що навіть поодинокі заперечення й протести дуже ефективно спростовують ідеологію, яка претендує на винятковість.

Водночас наявність певної ідеології в особі є, у певному розумінні, обов'язковою. Особа повинна мати більш чи менш упорядковану систему поглядів на світ хоча б для того, щоб у цьому світі якимось достатнім чином існувати. Як пише Московічі, у людини немає вибору в питанні, мати чи не

мати ідеологію: вона може змінити її на іншу або зрадити її [Московичи, 1996, с. 218], але не може не мати її зовсім.

В. Татенко називає суб'єктність, яка перебуває в полоні певної ідеї, суб'єктністю виконавською, опосередкованою домінуванням соціальних цілей і цінностей над індивідуальними [Татенко, 1996, с. 27]. У зв'язку із цим належить уточнити, що підвладність суб'єктності ідеї є, за суттю, її атрибутивною характеристикою. Інакше-бо ця суб'єктність не матиме змістової визначеності і залишатиметься суб'єктністю в самій собі, тобто такою, що не має певного сенсу. З. Фройд говорив про сублімовану самовіддачу абстрактній ідеї, яка нічим не відрізняється від самовіддачі Я об'єктові [Фрейд, 1991в, с. 110]. Відтак у підпорядкуванні ідеї зливаються влада і любов і виходить, що вони – це тільки два (проте навряд чи виняткові) різні шляхи людини до себе самої.

В. Райх писав про перетворення соціальної ідеології, яка змінює психологічну структуру людини на матеріальну силу, що діє в людині [Райх, 1997а, с. 44]. Проте зрозуміло, що матеріальність такої сили є тільки умовною. Насправді це сила психологічна. В іншому ракурсі розглядав цю проблему Е. Фромм, який зазначав, що ідея може стати могутньою силою лише тоді, коли відповідає специфічним потребам людей [Фромм, 1990, с. 233]. Ці погляди можна об'єднати положенням про те, що влада ідеї над людиною в чистому вигляді – пуста абстракція. Насправді існує не просто влада ідеї, а владний вплив ідеологем-стереотипів, які людина намагається втілити в ідеях, особах тощо, аби їй було зручніше підпорядковуватися. Людина створює або вибирає ідею, ідеологію, лідера і підпорядковується тим їхнім сторонам і впливам, які їй більше підходять. Інша річ, що ступінь вибірковості в такому підпорядкуванні може бути дуже різним. Відтак ідеологія справляє враження такої, що вільно вибрана людиною. Але, як писав Г. Марсель, що наполегливіше людина трактує свої переконання як щось притаманне їй самій, то більшу владу вони мають над нею [Марсель, 1998, с. 586]. Тому недаремно Х. Абельс називає владу ідеології в широкому розумінні “хибною” свідомістю [Абельс, 1999, с. 99].

У підпорядкуванні структурам, що є носіями панівної ідеології, на новому рівні відтворюються психологічні механізми влади і любови, набуті індивідами в досвіді інтерсуб'єктної взаємодії на ранніх стадіях життя. Таким чином, інтеріоризація психоідеологічних структур стає обов'язковим атрибутом особистісного розвитку. Прийняття якої-небудь ідеології виявляється психологічно обов'язковим. Відносно добровільним може бути тільки конкретний вибір певної ідеології, але й він зумовлюється радше психологічним змістом особистісного розвитку, ніж прямими ідеологічними впливами. Отож добровільність вибору ідеології є лише позірною.

Засвоєний світогляд дає людині систему думок і переконань, на основі яких вона оцінює все те, що відбувається. Відповідно особа сприймає як слушне й правильне те, що відповідає її власним поглядам, і спростовує те, що їм не відповідає. Відтак проблему існування чи неіснування абсолютної істини не може бути розв'язано на рівні окремого індивіда і навіть на рівні

всього соціуму. Проте з психологічного погляду ця проблема й не є надто важливою для кожної окремої особи, позаяк принциповим є не те, що відбувається насправді, а те, що людина про це думає і як із цього приводу переживає.

Наявність світогляду неодмінно означає наявність системи упереджених наставлень щодо дійсності. Ці упередження не є безглуздими, оскільки випливають із попереднього досвіду, у процесі здобуття якого виявляли свою адаптивну слухність, і, будучи вже засвоєними, спрощують та оптимізують взаємодію з навколишнім середовищем і соціальним оточенням. Водночас наявність сформованих світоглядних наставлень обмежує особу в можливостях світобачення, забарвлюючи дійсність одними кольорами і тим самим унеможлиблюючи бачення інших кольорів. Ідеологія, отже, це суцільний передсуд, завдяки якому, проте, образ світу стає зрозумілим. Такій психоідеологічній інтерпретації підлягає вся навколишня дійсність у її просторово-часових і соціально-психологічних вимірах.

Завдяки засвоєній ідеології в особі формується система наставлень, які, з одного боку, сприяють прийняттю ідей, сенсів і символів, що узгоджуються з нею, а з другого – утруднюють або внеможлиблюють сприймання та розуміння ідей відмінних. Відтак можна вести мову про більш чи менш виражений (у розмаїтих його варіантах, напр. етноцентризму [Устименко, 2003]). Мабуть, що чіткішою й визначенішою є система ідеологічних переконань, то вищим є рівень такого егоцентризму. Якщо ж сукупність переконань, притаманних особі, є розпливчата, дифузна, то ступінь егоцентризму (саме ідеологічного) буде, імовірно, невисоким.

Людину, пише С. Разворотнева, досить важко переконати за допомогою логічних аргументів, якщо вона не хоче в них повірити. Вона вірить радше в те, що відповідає її системі переконань або інтересам, підкріплене її досвідом і вихованням [Разворотнева, 1993, с. 223]. П. Бергер і Т. Лукман пов'язують саму наявність ідеології з відмінностями в інтерпретації цілісного універсуму залежно від конкретних інтересів [Бергер, Лукман, 1995, с. 201]. Таким чином, ідеологія, навіть найбільш логічно обґрунтована, визначається не так об'єктивним змістом пов'язаних із нею подій, як суб'єктивною інтерпретацією їх. Тому й виходить, що люди, за Ф. Зімбардо й М. Ляйппе, можуть триматися своєї думки навіть тоді, коли інформацію, що лежить у її основі, цілком дискредитовано. За наявності певної ідеї людині спадають на думку позитивні приклади, які з нею узгоджуються. Уже сформовані наставлення впливають на те, як ми обробляємо нову інформацію [Зімбардо, Ляйппе, 2000, с. 227–229, 261]. Тому не дивує сумнів, якому П. Фролов піддає високу ефективність впливу передвиборних маніпулятивних технологій на більшість громадян [Фролов, 2002].

Зімбардо і Ляйппе говорять про передсуд як негативне наставлення щодо об'єкта-“мішені”. Таке упереджене наставлення діє як спотворювальний фільтр, що впливає на оцінку об'єкта. Передсуди спрощують складне та допомагають нам зробити сприйманий світ більш

передбачуваним і контрольованим шляхом групування елементів інформації в категорії [Зимбардо, Ляйппе, 2000, с. 258]. Предсуди, упереджені наставлення й стереотипи являють собою важливу структурну одиницю системи особистісних переконань, ідеології. Можна сказати більше: уся ідеологія є своєрідним передсудом. По-перше, вона неминуче веде до когнітивного спрощення картини світу, але завдяки цьому полегшує адаптацію індивіда. По-друге, вона більшою чи меншою мірою зумовлює формування негативних наставлень щодо відмінних поглядів.

Когнітивне спрощення світу виконує важливу адаптивну функцію, зокрема й в оволодінні світом. Опинившись сам на сам із безмірним хаосом об'єктивної дійсності, особа не могла б жодним чином у ньому орієнтуватися та регулювати власну активність. Виробивши натомість певну ідеологію, вона ніби відвойовує фрагмент дійсності, у межах якого почувається господарем становища. Дійсність виявляється такою, якою вона її бачить, як її інтерпретує. Інформація, що суперечить її поглядам, або відкидається як заздалегідь хибна, або переінтерпретується відповідно до цих поглядів. Як писав А. Кемпінський, образ світу спрощується до біло-чорного. Він звертав увагу на наявність такого собі хибного кола у випадку із соціальною ідеологією: для того щоб ідеологію було втілено в життя, потрібно за неї боротися; атмосфера боротьби робить ідеологію більш жорсткою, а така жорсткість загострює атмосферу ворожості [Krcpiciski, 1972, s. 34, 45], посилюючи, відтак, потребу ідеологічної боротьби.

Принципово обмежена ідеологічно, людина завжди постає як ідеологічно егоцентричний суб'єкт. Дійсність тлумачиться із дзвіниці її власних ідеологічних структур. І навіть якщо особа відмовляється від своїх поглядів на користь чужих або некритично приймає чужі погляди, така ситуація теж є вираженням її власного егоцентризму, оскільки вона чинить так, як їй дозволяє чинити власний світогляд.

Отже, можемо говорити про принаймні три чинники ідеологічного егоцентризму: перший – ступінь визначеності/невизначеності ідеології; другий – це рівень її інтеріоризованості, внутрішньої притаманності індивідові; третій – рівень психологічної толерантності. (Тут важливим є розрізнення толерантності власне психологічної та ідеологічної. Мова може йти про ідеології, які самі в собі несуть різний ступінь толерантності щодо відмінних поглядів, а може – про відмінності в ставленні носіїв однієї й тієї самої ідеології до інакодумців).

В основі кожної, мабуть, ідеології лежить різною мірою усвідомлюване або неусвідомлюване прагнення особи певним чином виправдати своє існування, зробити його усвідомленим, надати сенсу. Такі прагнення втілюються в категорії *сенсу життя* [Кокус, 2003; Королев, 1999; Пальм, 1999; Persons..., 1997, p. 197–200]. У масштабах людського життя цей сенс набуває значення кінцевої мети, досягнення такого стану, який утверджує і підтверджує доцільність перебування особи на світі. Таким чином, сенс життя в одному із своїх найважливіших аспектів набуває значення досягнутої кінцевої мети існування.

Х. Ортега-і-Гассет наполягав на тому, що людське життя самою своєю природою мусить бути присвячене чомусь. Це “щось” як мету він убачав не в самому житті, а поза ним [Ортега-і-Гассет, 1994, с. 103–104]. Ф. Ніцше, навпаки, робив метою життя самі життя в його найвищій потенції і будь-яку мету зводив до примноження влади: цінність – це найвища кількість влади, яку людина в змозі засвоїти [Ніцше, 2000, с. 874, 884, 919]. Е. Фромм не бачив іншого сенсу життя, крім розкриття людиною сил у продуктивній, творчій життєдіяльності. Кінцевою метою такого розвитку має бути досягнення цілковитої людяности, єдності зі світом [Фромм, 1992а, с. 87; Фромм, 1993, с. 50].

Для А. Адлера сенс життя втілювався в понятті кінцевої мети. Будь-яке душевне явище, писав він, може бути збагнуто тільки як рух до мети. Душа складається із сили, яка прагне мети. Психіка йде за метою, що відповідає інтерпретації світу, яку вона виробила в ранньому дитинстві: це така собі неусувна авра, яка завжди протистоїть почуттю особистої нижчости. Психічний розвиток відбувається тільки тоді, коли особистість має мету. Мета справляє визначальний вплив практично на всі сторони психічного життя особи, надає цінності життєвому досвідові [Адлер, 1995, с. 23; Адлер, 1997ж, с. 21, 42, 46, 67]. У цих міркуваннях, проте, міститься певна суперечність. Мета, яка є передумовою психічного розвитку, виробляється в ранньому дитинстві. А як же в цьому віці відбувається психічний розвиток, коли мети ще немає? Та й саме вироблення такої мети, безумовно, має розглядатися як атрибут психічного розвитку. Вочевидь психічний розвиток є ширшим, об’ємнішим явищем, ніж тільки розвиток, підпорядкований певній меті. Можна, зрештою, згадати й про психічний розвиток тварини, якій ми навряд чи наважимося приписати наявність мети.

Щоправда, Адлер зазначав, що прагнення розвиватися в напрямі, визначеному метою, яку дитина для себе вибирає, закладено в ній заздалегідь [Адлер, 1997е, с. 28]. Виходить, тобто, що вибір мети має зумовлювати наступний розвиток. Але ж цілком очевидно, що для такого важливого вибору індивід уже повинен перебувати на доволі високому рівні розвитку. Лише з певного віку людська істота стає здатною свідомо визначати напрями свого розвитку, а до якогось часу її цілі визначаються не нею самою, а змістом і характером усього цілісного процесу інтерсуб’єктної взаємодії з іншими людьми, процесу, яким вона цілковито поглинута і в якому цілковито перебуває.

Якщо, як це робив Адлер, ставити за вічне завдання індивіда прагнення позбутися почуття нижчости і досягти вищости, якщо наділяти душевне життя прагненням більшого, доповнення, посилення, могутности, бо все це обіцяє дитині захищеність і дає змогу уникнути краху [Адлер, 1997б, с. 257; Адлер, 1997в, 206–207], то чи не логічно гадати, що спочатку дитина повинна зазнати й пережити почуття нижчости, відчуті загрозу своєму добробуту, тобто повинна пройти певний шлях особистісного розвитку? Коли ж індивід набуває здатности самостійно визначати мету свого існування, він може й більш чи менш явно усвідомлювати сенс життя, який, за Адлером, має

виводитися з цілепокладання з урахуванням умов життя. Таким чином, робить висновок Адлер, спонукальною причиною стає фінал людського розвитку [Адлер, 1997д, с. 194]. Виходить, отже, що іманентною основою сенсу життя, як і мети людського існування є усвідомлення або переживання його скінченности, смертності самої людини. Таке усвідомлення означає наявність певного ставлення до факту скінченности буття, і навряд чи це ставлення, за великою міркою, може бути іншим, ніж страх. Тобто в основі визначення сенсу життя має критися страх смерті. А позаяк смерть неминуча, то й будь-яка мета існування стає своєрідною фікцією, ілюзією, яку людина створює, аби захиститися від постійного переживання страху.

Якщо визначення такої мети включити в кратологічний дискурс особистісної самореалізації, то її можна трактувати як здобуття влади – досягнення максимального ступеня опанування свого буття. Може, зрозуміло, ітися й про більш пряме й примітивне розуміння влади як мети існування, коли вона трактується як соціальне або психологічне вивищення над іншими людьми, влади, яка може давати позірне задоволення власних комплексів нижчости, при цьому істотно узалежнюючи індивіда від оточення та обмежуючи можливості його самоактуалізації.

Інший, менш очевидний аспект кратологічного тлумачення сенсу життя полягає в тому, що мета існування, яку визначає собі особа, здобуває специфічну владу над нею, оскільки саме її досягненню вона підпорядковує своє життя. У зв'язку із цим постає питання: хто вибирає мету, хто її визначає й формулює? Найочевиднішою є відповідь, що суб'єктом такого вибору є сам індивід. Але, по-перше, індивід розвивається в процесі особистісного поставання під впливом безлічі інших чинників, які формують його, а відтак опосередковано формують і спроможність вибирати. По-друге, здатність більш-менш свідомо визначати мету свого розвитку з'являється в індивіда хоч і досить рано, але все-таки після психологічно тривалого періоду несвідомого розвитку. І коли особа починає самостійно ставити перед собою цілі, на які орієнтується, то на той час вона вже є продуктом істотного попереднього розвитку.

Проти штучного, ілюзорного формулювання мети висловлювався С. Франк. Ідеї, які виробляє людина, він називав сурогатом справжньої віри. “Ідея” є або репрезентацією якоїсь зовнішньої та віддаленої мети, завдання, що підлягає здійсненню, і цій меті людина присвячує все своє життя, або моральними нормами й правилами, яким людина підпорядковує життя. Таке захоплення голим процесом життя, за Франком, призводить до надто живого відчуття його безглуздості [Франк, 2000а, с. 192, 217]. Отже, справжній сенс життя має полягати в нескінченному прилученні до божистого.

Для того щоб суб'єкт відчув потребу поставити перед собою мету, тобто породити її нібито із себе самого, він повинен спочатку порівняти себе актуального з тим, яким зможе стати, досягнувши мети. Знання себе актуального вимагає відстороненої рефлексії, здатності до якої особа набуває в процесі соціальної взаємодії. Знання себе майбутнього ще більше мірою передбачає наявність соціально сформованих та оцінених зразків.

Тому аби ставити перед собою мету, індивід повинен бути самим собою, бути суб'єктом свого існування і водночас бути частиною соціальної структури, об'єктом і продуктом її впливів. Таким чином, слід вести мову про щонайменше двоїсту індивідуально-соціально зумовленість доцільності людського існування.

Д. Леонт'єв пропонує визначати сенс життя у феноменологічному аспекті як переживання його інтенційної спрямованості. Сенс життя трактується як концентрована описова характеристика найбільш стрижневої та узагальненої динамічної сенсової системи, відповідальної за загальну спрямованість життя суб'єкта як цілого. З психологічного погляду головним є не усвідомлене уявлення про сенс життя, а насиченість повсякденного життя реальним сенсом. Істинний сенс міститься в спрямованості життя, що об'єктивно склалася. Намагання сконструювати собі сенс життя інтелектуальним актом спростовуються самим життям [Леонт'єв, 1999, с. 249–250].

Цілком очевидно, що сенс життя “має сенс” тільки завдяки скінченності життя, його обмеженості в часі. Безсмертне тілесне буття (поминаючи проблему безсмертя душі) зробило б існування безцільним, позбавило б його будь-якого сенсу, бо жодна мета не була б кінцевою і будь-яка постановка мети виявилася б безглуздою: навіщо ставити перед собою мету, якщо її можна буде досягти будь-коли в безмежно віддаленому майбутньому, тобто ніколи й не досягати. Таким чином, завдяки смертності, а ще певніше, завдяки її усвідомленню суб'єктом життя набуває сенсу.

Такий стан справі давав психоаналітикам підстави ґрунтувати сенс життя на страху смерті. Видається, що ця закономірність потребує певного доповнення. Власне страх смерті забезпечує радше енергетичну складову пошуку сенсу, натомість цілеспрямівну складову зумовлює усвідомлення скінченності людського буття. Страх смерті спонукає прагнути захищеності та уникати небезпек, тобто досить функційно берегти життя. Коли ж ідеться про якнайдоцільнішу реалізацію часу, відведеного на життя, та продовження (ідеальне чи матеріальне) себе після смерті, то самого лише страху смерті замало для відповідного структурування індивідуального символічно-сенсового поля. Потужна енергетика страху смерті має бути трансформована в межах сенсової системи, яка засвоюється, формується, переймається індивідом у процесі інтерсуб'єктної взаємодії.

Можна вести мову про кілька параметрів, які є важливими для процесу визначення сенсу життя та належного устосункування індивіда до нього. По-перше, може йтися про суб'єктність породження такого сенсу, про його авторство, суб'єктне джерело, тобто: чи сам індивід формулює його, чи хтось або щось дає йому цей сенс. З одного боку, пошук сенсу життя може полягати в самоактуалізації [Маслоу, 1997; Маслоу, 1999а; Маслоу, 1999б], а з другого – у прилученні до позамежного [Франк, 2000б], у визначенні загальнозначущого і надчасового змісту [Трубецкой, 1994].

По-друге, ідеться про перебування сенсу в самому процесі життя або поза ним. При цьому важливо з'ясувати, звідки береться цей сенс: чи з

простору, обмеженого характеристиками, сторонами індивідуального буття, чи з відносно ширших просторів реальності, що мають, можливо, тільки дотичне відношення до самого індивіда. Наявність сенсу може вбачатися в безпосередньому переживанні повноти буття [Роменец, 1989], а може – у самотрансценденції людини в навколишній світ [Франкл, 1990; Франкл, 1997].

По-третє, можна говорити про ступінь скінченности сенсу, його змістової і часової обмежености або безмежності. Тут принциповим є питання про сутнісно-змістові межі сенсу життя: чи існують такі межі, чи сенс життя все-таки є безмежним, хоч і скінченим. Відтак можна наполягати на певній суб'єктивній рівнозначності різних аспектів сенсу життя – свідомих і несвідомих, процесуальних і трансцендентних, індивідуальних і надіндивідуальних [Попогребский, 1997], а можна зводити сенс життя до найвищої розумности, непохитної цінности, позачасового Я [Мелик-Пашаев, 2001].

Нарешті, важливе прагматичне значення може мати проблема того, наскільки і яким чином сенс життя мотивує індивідуальну активність та особистісний вибір, детермінує процес проживання часу життя [Баева, 2003; Титаренко, 2003а, с. 308–365]. Істотним є й такий параметр, як міра орієнтованости індивіда на досягнення та осягнення сенсу життя, на підпорядкування йому свого існування та самопізнання або, інакше кажучи, його інтенційно-мотиваційна ефективність [Кравченко П., 2002; Чудновский, 2003].

Якщо застосувати до аналізу цієї проблеми узалежнення і впорядкування як дискурси інтесуб'єктної взаємодії, то можна виявити певні аналогії в проаналізованих підходах. Так, із двох типів ідеї, якою, на думку С. Франка, може ілюзорно керуватися людина, – ідеї-мети та ідеї-норми, першій більшою мірою відповідає дискурс узалежнення, другій – дискурс упорядкування. Д. Леонтьєв розглядає варіанти відношень між сенсом життя і свідомістю за критеріями усвідомлености і задоволености: неусвідомлена задоволеність; неусвідомлена незадоволеність; усвідомлена незадоволеність; усвідомлена задоволеність [Леонтьєв, 1999, с. 249]. Такі варіанти піддаються інтерпретації за шкалами узалежнення (задоволеність) і впорядкування (усвідомленість).

Таким чином, залежно від превалівного дискурсу інтесуб'єктної взаємодії сенс життя може мати для індивіда або більш узалежнювальне значення, або більш упорядкувальне. У дискурсі узалежнення сенс життя трактується як навіяний іззовні, такий, що міститься поза самим процесом життя, не має чітко окреслених меж. У дискурсі упорядкування сенс життя розглядається як вироблений самим індивідом і притаманний йому, такий, що перебуває в межах індивідуального життя та обмежений його змістовими й часовими границями.

Завдяки сенсові життя людина стає *вільною*, бо наділеність сенсом вириває її з полону біологічно-організових та ситуаційно-обставинних детермінацій. У досвідній дійсності, стверджував В. Віндельбанд, немає

свободи від визначення й залежності. Поняття свободи набуває змісту завдяки побічному (тобто додатковому, опосередкованому. – В. В.) відношенню [Виндельбанд, 2000, с. 13–14]. Водночас утворюваний сенс життя позбавляє людину свободи, обмежує її тими можливостями, які дає саме він, унеможливаючи реалізацію будь-яких інших. Свобода звільняє людину від почуття захищеності, бо змушує приймати самостійні рішення (це і є одна з головних іпостасей свободи) і нести за них особисту відповідальність.

Свобода як усвідомленість сенсу життя досягається індивідом через прилучення до соціуму (свобода – це діалог [Фрейде, 2003]), але в процесі цього індивід стає водночас і невільним, бо, за К. Поппером, рівність і спільність мети означає несвободу [Поппер, 1994, с. 176–177]. Про відносність свободи писав М. Мерло-Понті, заперечуючи як абсолютний детермінізм, так і абсолютно вільний вибір: свобода – це лише зіткнення зовнішнього і внутрішнього [Мерло-Понті, 1999, с. 548–575].

Наповнене сенсом життя робить людину вільною, бо вона підноситься над безтямністю й хаотичністю природного існування. Водночас будь-яка мета обмежує людину, скеровує її тільки в одному з багатьох можливих напрямів. В адаптивній активності людини, пише В. Петровський, мета диктує їй шлях та орієнтири діяння [Петровский, 1997]. Засвоєна ідеологія спонукає її з упередженням ставитися до ідеологій відмінних. Активність у певному важливому напрямі позбавляє можливості виявляти активність у безлічі інших потенційно можливих напрямів. Як писав А. Адлер, воля людини стає несвобідною, як тільки вона зв'язує себе якоюсь певною метою [Адлер, 1997ж, с. 22].

Доцільно поставити питання про те, наскільки реальною, а не абстрактною може бути людина в її прагненні до свободи, якщо її максимально позбавлено можливості єднатися з іншими людьми, здійснювати з ними рівноцінний обмін, виконувати спільні дії та мати спільні цілі. Така людина, цілком очевидно, є лише пустою абстракцією, бо досягнення нею справжньої свободи має за істотну передумову перебування в значущій несвободі. Перш ніж наповнити свою активність усвідомленим сенсом, особа повинна підпорядкувати її логіці спільних дій з іншими людьми. Перш ніж піднятися над соціально виробленими стандартами життя, поведінки, мислення, особа повинна засвоїти те, що їй нав'язує, пропонує, передає соціальне оточення. (В. Петренко говорить про сценарні варіанти розвитку подій на противагу еквіфіналістським моделям і прогнозам індивідуального або соціального буття [Петренко, 2002]). Перш ніж стати вільною індивідуальністю, треба стати подібною до інших, залежною від них особою.

В основі навіть максимальної свободи для людини завжди лежить потужний чинник її несвободи. Свобода – лише короточасне досягнення, що підноситься над потужною масою живлющої несвободи [Соболь, 2002; Шаповал, 2003; Siomski, 2002]. Д. Леонтьєв пропонує розрізнати саморегуляцію та самоконтроль як результат дії інтроєкованих норм,

конвенцій, думок, цінностей, мітів і самодетермінацію (власне свободу) як здатність довільної ініціації, зміни або припинення суб'єктом своєї діяльності, як долання всіх форм і видів зовнішньої щодо екзистенційного Я детермінації [Леонтьев, 2000]. Про таке долання писав М. Лосський, розглядаючи позитивну форму свободи як панування дійового Я над окремими складовими самостійного творчого акту [Лосский, 1991, с. 576–577].

Як відомо, свобода часто ототожнюється зі свободою вибору, проте й така свобода завжди означає певний ступінь несвободи. По-перше, із безлічі можливих варіантів вибору перед людиною в конкретній ситуації постає дуже невелика кількість їх, решта ж виявляється або цілковито неприйнятними, або зовсім не знаними. По-друге, сама можливість вибору означає і його обов'язковість: якщо людина відмовляється від вибору, то це теж стає вибором.

В. Вундт підкреслював необмежений характер індивідуального вибору ідеалів. Ця свобода вибору виявляється, на його думку, переважно в релігійних віруваннях. Тільки свобідна воля окремої людини розв'язує питання про цінність або безцінність буття. Людина вірить у те, у що сама бажає вірити, і ніхто не може примусити її вірувати інакше [Вундт, 1998, с. 283, 288]. Проблема формування самої здатності до такого вибору Вундта достатньою мірою не зацікавила. Людина в нього – вельми абстрактний носій індивідуальної волі, що береться як даність, а не як продукт не просто тривалого попереднього розвитку, а розвитку, цілковито зумовленого взаємодією інтра- та інтерпсихічних обставин.

На парадоксальність свободи вибору звертав увагу Е. Фромм. Людина, писав він, не вільна у виборі, мати чи не мати їй ідеали, але вона вільна у виборі між різними ідеалами [Фромм, 1993, с. 53]. Людина, отже, позбавлена свободи в питанні самої наявності вибору: вона мусить вибирати. Далі настає нібито свобода як можливість вибору між двома або багатьма альтернативами. Але сама така ситуація, яка спонукає людину робити вибір між різними можливостями, також накладає істотні обмеження. Фромм говорив про вибір у межах певних альтернатив. Межі свободи вибору визначаються реальними можливостями, які детерміновано загальною ситуацією. Свобода полягає, отже, у здатності вибирати між наявними альтернативами [Фромм, 1992а, с. 95, 102–103]. Таким чином, і в позірній свободі вибору людина виявляється несвобідною, обмеженою рамками, які на неї накладено об'єктивною ситуацією.

Але ще більшою проблемою для людини, за Фроммом, є її неспроможність перейти від свободи негативної (“свободи від”) до свободи позитивної (“свободи для”). Якщо такий перехід не вдається, людина відмовляється від свободи взагалі. Головні шляхи втечі від свободи – підкорення вождю та конформація. Живучи в стані ілюзії, ніби вона знає, чого хоче, людина насправді хоче того, чого повинна хотіти відповідно до загальноприйнятого шаблону. Відтак Фромм говорив про справжні і хибні ідеали: хибними він називав цілі, досягнення яких може мати суб'єктивну

привабливість, але є шкідливим для життя; справжній ідеал – це мета, досягнення якої сприяє розвитку, свободі й щастю людини, утвердженню її особистості [Фромм, 1990, с. 118, 211, 222]. (Проте свобода – це не виключно вільний творчий розвиток (див. напр., [Роменець, 2001]). В. Шаповал ототожнює свободу з порядком як упорядкованим різноманіттям. Підпорядкування такому порядку якраз і робить людину вільнішою [Шаповал, 2002]).

Постає питання про критерії, за якими мали б визначатися шкідливість і корисність відповідних цілей, норм, ідеалів. І де слід шукати такі критерії – в об'єктивному середовищі, зовнішньому щодо індивіда, чи в його внутрішньому світі? Якщо індивід суб'єктивно щасливий, то чи означає це, що його життя корисне для нього? Чи можна вважати за ознаку корисності постійне відчуття щастя? Позитивні відповіді на ці запитання обумовлюються надто великою кількістю додаткових чинників, які сукупно можуть звести ці відповіді нанівець.

Чи не варто припустити, зокрема, що зріла, розвинута, усвідомлена, сповнена сенсу особистість максимально вільною стає тоді, коли умови свого перебування у світі сприймає настільки несерйозно, наскільки це можливо, коли відчуває їхню необов'язковість для себе, їхню символічну умовність і відносність? Видається, що таке ставлення до світу найповнішого втілення набуває в ситуації гри.

Й. Гейзінга вважав, що справжня культура не може існувати без певного ігрового змісту, а справжня гра в самій собі містить свою мету [Хейзінга, 1992, с. 238]. Гра – усюди, пише М. Тендрякова, це одна з найбільш невітальних, але життєво важливих людських потреб. Взаємодія ігрової і неігрової реальностей відбувається на ґрунті причетності до сенсів, цінностей і проблем “справжнього” життя [Тендрякова, 2000].

За Г.-Г. Гадамером, людина завжди спроможна піднятися над своїм випадковим довкіллям [Гадамер, 2000а, с. 410]. Тобто все те, що формувало людину, визначало змісти, якими вона наповнювалася, є сьоме випадковим. Невипадковим виявляється те, куди людина може прийти, ті сфери, де вільні вияви людини показують її справжню сутність. Сформувавшись у взаємодії з іншими, взаємодії, що, за великою міркою, також носила випадковий щодо особи характер, людина стає тим, ким тільки й може стати, і, звільнившись від обмежень та умовностей, виявляє свою сутність. Тобто стає чимось невідповідним.

Якщо такий стан ототожнити з ігровим, то звернімося знову до Гадамера, який називав перетворення в ході людської гри перетворенням на структуру. Завдяки цьому гра сягає рівня ідеальності, бо може мислитися й розумітися власне як гра [там само, с. 110]. Таким чином, людина, що початково заходить в інтерсуб'єктну взаємодію з іншими людьми як істота “несерйозна”, істота, зайнята грою, проходить у цій взаємодії через численні владно-підвладні узалежнення, щоб урешті-решт піднятися до гри як сфери вияву ідеальної сутності, сфери вільного буяння творчих сил.

Відтак напрошується думка про обернення цієї логіки в тому розумінні, щоб називати грою все те випадкове, несправжнє, минуще, що має місце в процесі інтерсуб'єктної взаємодії. Натомість не грою, а справжньою, достеменною активністю можна назвати початкову нібито ігрову активність суб'єкта (новонародженого, маляти, дитини), яка є, власне, його буттям, як і вершинну надлишкову активність, що досягається після тривалого індивідуального розвитку в умовах інтерсуб'єктивності. Принцип активної неадаптивності В. Петровського якраз і означає такий вільно-відповідальний вихід за межі наперед усталеного [Петровский, 1997].

Отже, свобода виявляється короточасним, минулим, досить рідкісним і завжди неповним досягненням. Тому аж ніяк не позбавленим сенсу є питання про те, наскільки серйозно треба ставитися до життя і сприймати його сенс як певну остаточність. Очевидно, абсурдним було б нехтування сенсу життя та намагання жити, не усвідомлюючи його. Психотерапевтична практика знає безліч прикладів, коли існування без сенсу спричиняло щонайтяжчі психологічні кризи аж до суїцидальних дій. Проте й абсолютизація будь-якого сенсу завжди є хибною, оскільки не враховує його соціально-психологічної умовності й штучності. Абсолютизація сенсу життя робить "справжнім" те, що є не зовсім справжнім, є відносним і випадковим, є лише одним із безлічі можливих варіантів первинного узалежнення, насамперед у процесі первісної активності немовляти, спрямованої на входження в соціальний світ, і вторинного узалежнення як усвідомленого довершення вершинної активності зрілої особи, спрямованої на самоактуалізацію.

* * *

Свідома особа виявляється водночас і об'єктом, і суб'єктом ідеологічного панування. Вона розпоряджається власною ідеологією, є її носієм і може її змінювати, як їй здається, у будь-якому бажаному для неї діяпазоні, а з іншого боку, ідеологія, що функціонує в суспільстві, впливає на особу, визначаючи та міняючи патерни її свідомості й поведінки. Таким чином, можна вести мову про специфічну владу ідеології над особою, головним джерелом якої є інтерсуб'єктна взаємодія, а субстратом – індивідуальна свідомість, яка, проте, здебільшого не рефлексує свого підвладного щодо ідеології становища.

Первісно влада ідеології ґрунтується на фізично-біологічній залежності людського тіла від умов існування. Звільнення тіла від такої залежності може йти шляхом набуття суто індивідуального досвіду адаптації – як у тварин (психофізичний індивід), а може від самого початку набувати соціально-інтеракційних змістів, коли соціопсихічний індивід, що формується, опиняється в підвладній позиції щодо пропонованих йому соціально вироблених схем тлумачення дійсності.

Позаяк кожна з людських ідеологій є лише більш чи менш успішним наближенням до відображуваної дійсності, то вже в самому процесі її

засвоєння закладено підставу для неминучої ідеологічної містифікації. Така містифікація відбувається, зокрема, через опанування мови, структура якої нав'язує індивідові відповідну структуру світобачення.

Виходить, отже, що будь-яка ідеологія має щодо окремої особи тоталітарний характер. Очевидно, така апріорна психологічна тоталітарність ідеології лежить в основі ідеологічного функціонування власне тоталітарних суспільств, а з психологічного погляду як тоталітарне можна розцінювати кожне суспільство, навіть “найдемократичніше”.

Тоталітарний характер ідеології проявляється в її психологічній обов'язковості для особи. Щоб стати свідомою особистістю, людина мусить прийти до засвоєння певної ідеологічної системи. Це дає їй змогу бачити й оцінювати світ, але водночас накидає безумовно упереджені наставлення щодо дійсності.

Така упередженість виявляється, з одного боку, у когнітивному спрощенні дійсності, яке допомагає краще адаптуватися до вимог існування, абстрагуючись від безлічі неістотних дрібниць, але й ризикуючи не зауважити сили-силенної істотних обставин. З другого боку, упередженість призводить до більшого чи меншого ідеологічного егоцентризму, коли дійсність оцінюється крізь призму лише власної ідеології, а відмінні оцінки тою чи тою мірою нехтуються. В обох варіантах ідеологія постає як такий собі передсуд, надаючи ідеологічному відображенню дійсності власне передсудного характеру.

Одним із найважливіших соціально-психологічних механізмів тоталітаризації суспільства є ідентифікація з владою. Закорінена в особливостях раннього особистісного розвитку відповідна потреба спонукає переважну більшість дорослих громадян шукати об'єкт загальної ідентифікації і знаходити його в офіційній владі. А далі кожна влада тою чи тою мірою експлуатує цю загальну потребу, усіяко плекаючи в громадянах “любов” до себе. Що більше тоталітаризму в суспільстві, то більше народ “любить” владу, як і навпаки.

Важливою ознакою владно-підвладного модусу людського існування є притаманне людині прагнення знаходити сенс свого життя, визначати життєві цілі. Таке сенсо-цільове самовизначення є щонайважливішим виявом намагання особи набути владного статусу, досягти влади над простором і часом життя. Водночас визначення сенсу життя справляє зворотний владний вплив на особу, підпорядковуючи її дії й помисли процесові досягнення поставлених цілей та осягнення визначеного сенсу. І знову йдеться про діалектичну єдність владних і підвладних співвідношень між особою як такою і її життєвим світом.

Сенс життя, що визначається, формулюється, змінюється й доповнюється особою, виявляється осередням індивідуального світогляду (життя, позбавлене сенсу, стає нестерпним і штовхає в бік саморуйнівних стратегій поведінки), а психоідеологічні параметри, за якими структурується сенс життя, виявляються присутніми параметрами особистісного світогляду. Беручи потребу сенсу життя насамперед з усвідомлення власної

скінченности, особа робить його стрижнем ідеологічної надбудови, завдяки якій отримує чи то ілюзорну, чи то достеменну впевненість у продовженні свого буття після смерти.

Таким чином, наповнення життя сенсом робить людину водночас вільною і невільною. Прилучення до соціуму дає їй простір для особистісної самореалізації, але також обмежує можливості її формування конкретними суспільно-історичними варіантами розвитку. Свобода поза соціумом – здебільшого пуста, іноді відносна абстракція. Саме соціальність дає людині можливість вибору, і вона ж примушує її вибирати.

Прилучення до соціуму, індивідуальна активність у межах соціальних норм і стереотипів мають велику психологічну спокусливість, тому такою привабливою для переважної більшості людей стає втеча в різних формах від достеменної індивідуальної свободи. Свобода теж має психологічно спокусливий вигляд, але перебування в стані вільного вияву сутнісних особистісних сил – це, здебільшого, хоч і знадливий, але виняток. Цей специфічний спосіб буття, що дає змогу піднятися над буденністю, відчути й реалізувати свої справжні можливості, водночас виснажує, знесилює, лякає й, урешті-решт, спонукає до повернення в спокійний і затишний світ повсякденного існування.

6.6. Соціально-психологічна природа політичної влади

Переважна більшість визначень *політики* як специфічної сфери людської активності пов'язує природу політичного з питанням про владу. Найчастіше політичними називаються ті сфери людського життя, які характеризуються більш чи менш виразною боротьбою за владу. Доречно, проте, зауважити, що в такому разі визначення політичного залежить від того змісту, який укладається в категорію влади. Якщо владу розуміти максимально широко як істотну характеристику всіх міжлюдських стосунків, де неодмінно має місце більш чи менш виразна перевага одного суб'єкта над іншим, то в такому разі належить визнати за політичні будь-які стосунки між людьми, тобто і взаємини між батьками і дітьми, чоловіком і жінкою, керівником і підлеглим, психотерапевтом і клієнтом тощо, адже в усіх цих випадках стосунки між учасниками взаємодії більшою чи меншою мірою характеризуються владним дискурсом. І хоча для характеристики цих стосунків іноді застосовують термін “політика”, “політичний”, ми чи то інтуїтивно відчуваємо, чи то свідомо розуміємо, що політичне являє собою не аж таку максимально широку сферу охоплення людських стосунків. А коли так, то виходить, що слід або звузити зміст поняття “влада” (і тоді переважну більшість міжлюдських взаємин має бути позбавлено владного змісту), або ж окреслити специфіку влади політичної, визнавши її за одну з форм влади поряд з іншими.

Саме на розмежуванні двох якісно різних видів влади наполягав М. Кейзеров: в одних відносинах поєднуються політичні і неpolітичні організації (наприклад, відносини сім'ї і держави), а в других ідеться про

стосунки між суто політичними суб'єктами [Кейзеров, 1973, с. 199]. Про політичну і неполітичну владу пише І. Кравченко, наполягаючи, проте (услід за Ж. Френдом), на первинності політичного як органічного начала всіх видів соціальної діяльності, у т. ч. й політики поряд з іншими формами суспільної свідомості [Кравченко, 1989а; Кравченко, 1989б]. Натомість В. Мшвениєрадзе виразно ставить політичне в один ряд з іншими підсистемами соціальної системи влади – економічною, правовою та ін. [Мшвениєрадзе, 1989]. М. Федоркін пише про тісне переплетіння політичних цінностей із цінностями формально “неполітичними” – моральними або соціальними – у владних відносинах [Федоркін, 2001].

Влада, отже, цілком певно може не бути політичною. Відтак поняття політичної влади охоплює вужчий спектр владно-підвладних стосунків, які часто-густо набувають більш абстрактного вираження та адекватніше описуються категорією “відносини”. Звичайно політичне як те, що стосується політичної боротьби або боротьби за політичну владу, має масштабний характер та охоплює широкі сфери громадського і суспільного життя.

М. Ільїн і А. Мельвіль пропонують розрізнити владу політичну і неполітичну. Політична за походженням влада може виявитися неполітичною (економічною, культурною, соціетальною тощо) за межами власне політики. Водночас вони пишуть, що політична за суттю влада здатна бути неполітичною остільки, оскільки можна виявити ту чи ту політику в неполітичних аспектах єдиної людської реальності [Ільїн, Мельвіль, 1997, с. 56]. Така непослідовно двоїста позиція в погляді на політичну владу зумовлюється, очевидно, складністю самого предмету, який неможливо окреслити цілком однозначно. Людські стосунки набувають вияву в безлічі різноманітних форм, у яких владно-підвладні співвідношення діалектично мерехтять, то стаючи провідним змістом стосунків, то відступаючи на дальший плян, роблячись зовсім неістотними. Подібно можна висловитися й про політичні.

У соціальних відносинах немає таких аспектів, сторін, характеристик, які б можна було раз і назавжди визначити як політичні. Для того щоб постало політичне, людські стосунки повинні скластися певним чином. Добре відомо, що структура цих стосунків включає в себе як загальнолюдські, “вічні” елементи, так й одиниці соціально типові, історично минулі, індивідуально-неповторні та ситуативно-хвилові. Відповідно ті “вічні” характеристики соціальної взаємодії, яким політичні ознаки є стабільно притаманними, значущими, видаються такими, що первісно є політичними й іншими бути не можуть.

Соціально-психологічний підхід до природи політичного якраз і дає підстави спростувати атрибутивну стабільність і первісну визначеність політики. Характеризуючи метафоричне (тобто, за суттю, психологічно зумовлене) обґрунтування політичного, Д. Стоун визначає три основні елементи: більшу зацікавленість, адресованість вороже налаштованій аудиторії, стратегічний характер [Стоун, 2000, с. 295–296]. Спираючись на аналіз соціально-психологічного змісту політичних відносин [Wiatr, 1977] та

масової політичної свідомості й поведінки [Психологія масової..., 1997], можна виснувати, що статусу політичного набуває будь-яке питання, що виникає в людських стосунках, якщо воно відповідає трьом соціально-психологічним умовам. По-перше, воно має викликати інтерес, привертати увагу більшості або значної частини соціального середовища. Проблема, що цікавить лише невелику кількість осіб, не може розглядатися як політична. Проте якщо ці особи становлять більш-менш істотну частину певного вузького середовища або якщо ця частина вельми активна й впливова, то в його межах проблема може набути статусу цілком політичної. Загалом усе це повинне породжувати значний потенціал суспільної уваги до проблеми.

По-друге, у соціумі мають існувати більш чи менш істотні незгоди, розбіжності думок із приводу проблеми, доцільності та можливості її розв'язання. Проблема, щодо якої панує однастайність, не набуває статусу політичної, принаймні в межах цього соціуму (вона може стати політичною під впливом зовнішніх чинників). Наявність різних поглядів, виявлення й зіставлення їх можуть будь-яке, на перший погляд, зовсім нейтральне питання зробити політичним.

Нарешті, третьою умовою появи політичного має бути протистояння, конкуренція різних поглядів, а ще більше – їхня поляризація, зародження й розгортання напруженості у відносинах, зумовленої протистоянням поглядів. Як це сталося, наприклад, у “Мандрах Гуллівера” Дж. Свіфта, де жителі двох сусідніх країн ворогували з приводу “життєво важливої” проблеми: з якого боку – гострішого чи тупішого – починати оббирати яйце. Ці незгоди повинні бути достатньою мірою усвідомлені й вербалізовані суспільством. Більшість або значна частина членів суспільства повинна зайняти різні позиції, зайти одні щодо одних у режим протистояння. Найтипівішим і найзвичнішим прикладом такого протистояння є боротьба політичних партій та підтримка їх прихильниками.

Поляризація поглядів не обов'язково має бути кількісно симетричною. Частіше буває саме так, коли на протилежних позиціях перебуває більш-менш однакова кількість членів спільноти. Проте поляризація може виявитися значущою й у тому разі, коли прихильники певної позиції становлять явну меншість, але ця меншість є досить активною або володіє значними ресурсами боротьби за свої погляди. Тому різного роду меншини, зокрема екстремістські угруповання, можуть нав'язувати суспільству певну тему як політичну.

У процесі розвитку цивілізації поступово визначилися сфери, стосунки в межах яких постійно відповідали визначеним критеріям, тобто завжди були політичними. Відтак утворилася відносно самостійна сфера соціальних відносин, яка дістала назву політики. Багатьом сферам суспільного життя притаманна така собі специфічна політичність, і вони видаються безсумнівно політичними. Проте в її основі лежить соціально-психологічна інтерактивна природа людських стосунків, яка в процесі самоорганізації суспільства досить стабільно та з найбільшою ймовірністю втілюється у формах

політичної організації. Неполітичні форми такої організації є малоймовірними і радше теоретичними.

Наявність “вічних” політичних проблем робить політичну сферу вельми стабільною та в основних її рисах практично незмінною протягом століть. С. Московічі підкреслює, що в політиці немає прогресу, принаймні з погляду дій влади, панування більшості над меншістю. Такий брак прогресивного руху пояснює автономію політики та протиставляє її всьому іншому [Московичи, 1996, с. 65]. Натомість Х. Ортега-і-Гассет, характеризуючи політичну діяльність як найдійовішу та найбільш видиму форму суспільного життя, зазначав, проте, що вона є наслідком глибших і тонших чинників [Ортега-і-Гассет, 1994, с. 53], маючи на увазі чинники соціально-психологічні.

Бігевіористами політичний процес трактується як актуалізація первісного вольового прагнення, суть якого становить досягнення та використання влади. Влада розглядається як вихідний пункт і кінцева мета політичної дії [Алюшин, Порус, 1989]. Таке трактування природи політичної влади або має означати серйозне визнання наявності іманентних, доповідінкових змістів психічного та їхнього сутнісного впливу на психічне, або вимагає розгляду владно-підвладних характеристик як істотних параметрів поведінкової взаємодії. Ця нелегка для бігевіоризму суперечність досить очевидно знімається шляхом визнання пріоритету інтерсуб’єктної взаємодії, яка є коли не єдиним, то основним умістищем суб’єктних самовиявів та інтеракційно-поведінкових зв’язків і контактів.

А. Алюшин і В. Порус аналізують три бігевіоральні моделі влади: силову, у якій влада трактується як утілення волі до влади; ринкову, де політичні відносини розглядаються як ринок влади; ігрову, у якій політичний ринок трактується як сфера змагання суб’єктів влади. Спільним для цих моделей є те, що особа у сфері соціальної взаємодії заходить у комунікацію з іншими особами з приводу влади. Уся політична матерія будується з індивідуальних воль до влади і їхньої взаємодії та утворюється як прямий результат зіткнень і взаємообмежень воль, поступового наростання й нагромадження продуктів їхньої минулої дії, що з часом набувають стабільних, стійких інституційних форм [там само, 1989]. Таким чином, з одного боку, учасники взаємодії реалізують у ній свої владні потенції, а з другого – влада виявляється ніби розлитою по всьому соціуму, кожний член якого має певну її частку.

Подібний аналіз влади проводився й на українському ґрунті. Як пишуть В. Іванов та ін., влада міститься в суспільстві загалом, проте право на її використання розподіляється селективно. Відтак у кожній політичній системі спостерігається нерівномірний розподіл влади, що може набирати форми або кумулятивної її концентрації, або множинності її центрів [Технологии..., 1994, с. 92, 98–99]. В. Беля описує формування образу анонімної влади як невидимої, але реальної політичної фігури, децентрованої структури, осередки якої перебувають в ігровій ситуації взаємодії та перехрещення прагматичних стратегій [Беля, 2002].

З ускладненням політичної організації утворюються стійкі функційні відносини. І. Франко виводив політичну владу з історичних форм економічної нерівності та влади “віщунів” [Франко, 1986]. Інституційні форми влади поступово перетворюються на владу державну шляхом суспільного договору [Гоббс, 2000], інституціалізації політичного поля [Бодуен, 1995], оформлення владних відносин відповідно до ідеї соціально-економічного порядку в суспільстві [Дибиров, Пронский, 2002], синтезу легітимності і насильства [Капустин, 2003; Рікер, 2002а]. П. Бергер і Т. Лукман пов’язують легітимацію політичного порядку із символічним універсумом, де цей порядок співвідноситься з космічним порядком влади й справедливості, а політичні ролі легітимуються як репрезентації цих космічних принципів [Бергер, Лукман, 1995, с. 169]. Т. Болл підкреслює, що політика – це не примус або панування, тобто не “влада над”, а влада, із якої користуються для переконування або забезпечення чієїсь переваги [Болл, 1993].

О. Массинг висловився проти ототожнення панування як фундаментального соціального відношення з політичною владою [Массинг, 1991, с. 49]. Болл наголошує на моральному змісті влади в людському суспільстві, що зумовлюється специфікою людських сил і можливостей [Болл, 1993]. За Р. Ароном, політична могутність – не абсолют, а відношення між людьми [Арон, 2000, с. 68]. Таким чином, політична влада, що являє собою специфічне соціальне відношення, може розглядатися як таке відношення, що первісно наділене владно-підвладним змістом, або як таке, що виводиться із сукупності початкових, первинних, простих відношень, які в контексті взаємодії набувають відповідного сенсу. Перший спосіб розуміння політичної влади повертає нас до розуміння будь-якої влади як політичної, до ототожнення політичного і владного. Друге розуміння веде до визначення політичної влади як одного з різновидів влади, політичний характер якого визначається специфічними змістом і сенсом, що в нього вкладаються. Безліч окремих, одиничних взаємодій, відношень і стосунків поєднується між собою, утворює відносно стійкі комплекси, які набувають відповідного змісту, що дає змогу визначати їх як політичні.

Отже, політична влада – це варіант соціальної влади в широкому розумінні, яка пройшла належну трансформацію. Її психологічне коріння криється, зокрема, у владі старшого покоління над молодшим, чоловічої статі над жіночою (або, навпаки, жіночої статі над чоловічою – у матриархальному варіанті), фізично сильної особини над слабкими тощо. Такі первинні особливості в процесі функціонування соціуму опосередковуються й трансформуються, перетворюючись із протополітичних форм соціальної організації на політичні.

Аналізуючи рівні свободи, М. Ільїн і А. Мельвіль пов’язують їх із різними ступенями владних можливостей. “Свобода від” означає владність і самостійність, наявність достатніх ресурсів влади. “Свобода для” пов’язана зі здатністю встановлювати функційні зв’язки з власної волі. “Свобода над” визначається діпазоном можливостей впливу суб’єкта на стани політичної

системи, вибору, варіювання власних політичних функцій [Ильин, Мельвиль, 1997].

Таким чином, проблема суб'єктної самодостатності індивіда і *функційності* міжіндивідних стосунків у структурі політичної влади більшою мірою розв'язується на користь останньої. Індивідуально-неповторні риси учасників політичної взаємодії істотним чином відступають на задній план перед значущістю функційно доцільних зв'язків. Порівняно з іншими сферами, де владно-підвладні співвідношення виявляються найбільш рельєфно – батьківсько-дитячими та чоловічо-жіночими стосунками – сфера відносин політичних особливо виразно підпорядковує поведінку особи більш загальним закономірностям функціонування.

Попри те що саме в політичній галузі питання влади постає найбільш очевидно, індивідуальні і групові владні прагнення практично не набувають самодостатнього втілення, а мають шанс на вияв та бодай часткове задоволення тільки за умови включення їх у більш широку надіндивідуальну і надгрупову систему владно-підвладних стосунків. Такі прагнення насичують собою цю систему, натомість утрачаючи, за суттю, свій індивідуальний і вузькогруповий зміст. Тільки в окремих випадках співвідношення політичної системи надають функційної цінності індивідуально-груповим владним прагненням, і тоді можна вести мову про політичне лідерство як соціально-психологічний феномен (див. розд. 6.2) або про соціально-психологічні функції політичної еліти [Бабаева и др., 1996; Головачев, Косова, 1996; Крестева, 1996; Лэйн, 1996; Михельс, 2000; Рывкина, 1995].

Інституціалізація міжлюдських стосунків досягає найвищого рівня у формах саме політичної влади. Інші види соціальної влади дедалі більше політизовуються в міру підвищення рівня їхньої соціальної абстрактності, проте на найвищих рівнях, очевидно, відбувається злиття різних форм соціальної влади в одну. У цьому процесі політична влада перестає бути суто політичною, а відновлена на якісно новому найвищому рівні соціальна влада перестає бути власне владою, набуваючи властивості такої собі граничної соціальної доцільності. Якщо на всіх попередніх рівнях політична влада означає більше чи менше обмеження індивідуальної свободи, то на цьому найвищому рівні індивідуальна свобода і несвобода втрачають свій достеменний зміст, лише в знятому вигляді зберігаючись як колишні передумови і наслідки владно-підвладної взаємодії індивідів у соціумі. Закономірності й доконечності, яким підлягає існування соціуму, практично не досягають рівня окремого індивіда.

У поглядах на політичну владу постійно зіштовхуються дві протилежні позиції. Одна з них полягає в підкреслюванні значення різного роду психологічних характеристик ставлення громадян до влади, їхньої залежності від неї. Протилежна позиція полягає в інструментально-технологічному трактуванні політичної влади, коли має значення її структурно-функційна ефективність (напр., аналіз функцій політичної машини Р. Мертона [Мертон, 1996]) і байдуже, наскільки суб'єктивно

задоволеними є члени відповідного соціуму. Так, Г. Спенсер зазначав, що для раба має значення, скільки часу він повинен працювати для інших і скільки часу він може працювати для себе, а хто його пан – особа чи суспільство – значення не має [Спенсер, 1999].

Виходить, що офіційна влада самою своєю діяльністю забезпечує власну функційну потрібність. Що більшим стає втручання уряду й держави в справи суспільства, то більше таке втручання вважається за доконечне. Відтак уряд наділяється внутрішньо притаманною йому владою, хоча насправді він є не що інше як розпорядчий комітет, влада якого виходить від його підвладних. Закони, що видаються владою, священні не самі собою, а завдяки тій моральній санкції, яка коріниться в законах людського життя [Спенсер, 1999]. С. Мілграм зазначав, що для існування цивілізації неодмінним є певний ступінь влади. Як тільки владу встановлено, звичайна людина відгукується на політику уряду очікуваним від неї підпорядкуванням [Мілграм, 2000, с. 23]. Таким чином, нормальне існування людського соціуму приводить до формування владних структур, які наділяються повноваженнями, що визнаються рядовими членами суспільства. Спочатку доцільний вплив цих структур на суспільне життя поступово визнається за цілком доконечний та іманентний. Формується ілюзія того, що влада як певна суспільна сила існує від самого початку і має право бути власне владою. Дальше розширення таких владних функцій порушує початковий паритет влади і підвладних, оточуючи владні інституції ореолом могутності, недоступності, загадковості (про “загадковість” влади див., напр., [Вышеславцев, 1994а; Зеленский, 2002]).

Особливо яскраво такий статус владних органів виявляє себе в умовах тоталітарних суспільств. Так, А. Крестева говорить про цілковите ігнорування поняття влади в комуністичному дискурсі, де партійна бюрократія, зацікавлена в імперсональному розумінні влади, намагається “випарувати” політику як сферу сили, контролю, впливу [Крестева, 1996]. О. Донченко пише про позбавлення соціуму здатності до самоспричинення [Донченко, 2001]. На місце відкритої конкуренції різних політичних сил намагаються таким чином поставити концепцію влади непогрішної, безпомилкової та в усіх відношення виправданої.

Проте коли абстрагуватися від такого ідеологічного вихолощення поняття політичної влади, то її справжня соціально-психологічна природа стає більш очевидною і тоді можна говорити про її динамічно-самоорганізаційні властивості [Михайлов, 2001], специфічну “мову політики” [Сергеев, Сергеев, 2001], політичний дискурс [Барматова, 2003; Глызов, 2002; Krakowiak, 2003; Kruks, 2002] тощо. Х. Ортега-і-Гассет розглядав державу як насамперед плян дії, програму співпраці, волю до спільної діяльності: завдяки державній організації розпорошені групи об’єднуються силою спільної мети, спільного завдання [Ортега-і-Гассет, 1994, с. 120–121]. Політичну владу М. Ільїн і А. Мельвіль пов’язують із цілеспрямованою організацією: влада постає в ролі організаційного начала політики, її основного засобу [Ільїн, Мельвіль, 1997]. В. Нікітаєв бачить

ідею влади в здатності легітимно мобілізувати багатьох людей у ціле та перетворити його на ресурс виживання й гараздвання [Никитаєв, 2002].

У зв'язку із цим виникає питання про джерело такої соціальної влади: її отримують ті, кого оточення наділяє відповідними функціями, чи це мають бути особи, які ще до включення в систему відповідних стосунків посідають певні значущі риси? В Р. Арона читаємо: люди, наділені владою, це водночас люди, наділені могутністю, інакше кажучи, ті, хто має широку спроможність впливати на поведінку до себе подібних і на саме існування спільноти [Арон, 2000, с. 70]. Але знову ж таки тут немає чіткої відповіді на питання про походження самої спроможності впливати: вона береться із загального визнання повноважень суб'єкта влади чи є притаманною йому індивідуальною рисою? Очевидно, мають місце обидві залежності, а результат визначається їхнім оригінальним поєднанням. І кожна з передумов – об'єктивна потреба соціуму та індивідуальні риси особи – є умовою як доконечною, так і недостатньою.

Інструментально-технологічні здатності політичної влади становлять лише одну істотну сторону її ефективності. Друга сторона – це здатність справляти позитивно оцінюваний психологічний вплив на підвладних. В. Іванов та ін. підкреслюють значення двох основних функцій державної влади в масовому сприйманні: розв'язання найважливіших проблем і створення цінностей, які відповідають основним потребам [Технологии..., 1994, с. 103–104]. В. Корнієнко визначає межі раціонального та ірраціонального в політичному ідеалі [Корнієнко, 2001]. В. Зеленський розрізняє в контексті політичного життя, за аналогією із життям релігійним, дияконічну і літургійну частини [Зеленський, 2002]. Доволі очевидно є відповідність описаних функцій до провідних дискурсів влади як такої: розв'язання проблем здійснюється в межах дискурсу впорядкування, тоді як творення цінностей – у межах дискурсу узалежнення.

Функція впорядкування відображає різні форми доцільної соціальної організації, задоволення об'єктивних потреб соціуму, раціонально обґрунтованого розв'язання основних проблем. (О. Донченко, зокрема, описує впорядкувальний архетип політичного несвідомого [Донченко, 2001]). Проте політична влада не може бути тільки раціонально-інструментальною. Вона весь час стоїть перед доконечністю істотного врахування різноманітних психологічних чинників. Якщо ці чинники ігноруються, то досить швидко інструментальні намагання влади перестають спрацьовувати і її взаємини з підвладними набувають кризового характеру. Тому влада повинна надавати своїй діяльності більш чи менш вираженого гуманного вигляду, заклопотаності (якщо не справжньої, то бодай позірної) із життєвих потреб кожної особи, намагатися і вміти бути привабливою для підвладних, давати їм почуття захищеності, брати на себе відповідальність за їхню долю. Будучи такою прихильно-близькою до людей, влада водночас повинна дбати про належний рівень психологічної віддаленості від них, своєї загадковості і святості. Вона має створювати цінності, що можуть привабити значну частину суспільства і надати сенсу його існуванню.

Відносно поверховий аналіз діяльності політичної влади, як правило, зосереджується на розгляді раціонально-доцільних форм її активності. Проте історія, у тому числі вже й сучасна, дає чимало прикладів, коли надто раціональна політична влада дуже скоро виявляє свою власне владну неспроможність. Ігнорування ірраціональних сторін, засобів, тенденцій владування різко знижує ефективність навіть найдосконаліших методів раціонального впливу. Недаремно С. Московічі підкреслює, що політика – це раціональна форма використання ірраціональної сутності мас: маси дістають задоволення в несвідомому прагненні “гнути спину” [Московичи, 1996, с. 65–67]. Якими раціональними засобами можна це прагнення пояснити? Г. Лебон, говорячи про латинські народи (хоча не видно вагомих підстав обмежуватися тільки ними), зазначав, що вони мало дбають про свободу, але дуже багато – про рівність, легко переносять усілякого роду деспотизм, аби лиш цей деспотизм був безособовий [Лебон, 1995, с. 54].

Які ж переваги несе в собі рівність у загальному підкоренні деспотичній владі? По-перше, така загальна рівність позбавляє кожну окрему особу надмірних клопотів і тривог із приводу її власної нижчости, відносної гіршости порівняно з іншими членами найближчого соціального оточення. Однаково розподілена впокореність членів суспільства нівелює особисту відповідальність за результати діяльності та ступінь власної успішности. Як пише В. Мшвениєрадзе, відношення несвободи веде до втрати відповідальности, бо тільки реальна наявність особистої свободи здатна породити почуття особистої відповідальности [Мшвениєрадзе, 1989]. Рівність підданих виявляється вельми привабливою для більшости [Ермоленко, 2001; Парето, 2001; Сорокин, 2001]. Упокорена позиція заздалегідь виправдовує будь-які невдачі.

По-друге, несвобода забезпечує перед зайняттям низької позиції в соціальній ієрархії. Діапазон позицій у деспотичному суспільстві є дуже невеликим, через що навіть найнижча позиція не відрізняє її носія надто значуще від тих, хто перебуває вище. До того ж і шлях подолання такої різниці теж є мінімальним. Натомість індивідуальна і суспільна свобода примушує особу вести постійну боротьбу за місце “під соціальним сонцем” і наражає її комплекси нижчости на нескінченні випробування.

Нарешті, по-третє, підпорядкованість анонімній, безособовій деспотичній владі дає широкий простір для розмаїтих компенсаторних проєкцій. Позбавлена досвіду безпосереднього спілкування з владою, яка нею керує, особа може наділяти її будь-якими рисами згідно зі своїми власними бажаннями. Незалежно від того – позитивні чи негативні, ці риси завжди, у будь-який момент, у кожній ситуації здатні виконувати компенсаторну функцію, бо за їхньою допомогою можна без кінця інтерпретувати й переінтерпретувати ситуацію взаємодії з владою та оточенням, свою роль у цій взаємодії, поведінку, пристосовувати систему значень до власної сенсової структури.

У персональній репрезентації влади одним із найвладніших мітів європейської культури є міт про мудрого й хороброго вождя [Разворотнева,

1993]. Цей вождь має бути єдиним, спільним для всіх підданих. Його найближчі помічники (соратники, апостоли, послідовники) назагал не мають самодостатнього значення, а є здебільшого провідниками ідеї, автором якої є сам вождь. Для послідовників цього рівня не передбачено почуття влади як першої, за М. Вебером, насолоди, яку дає політика. Три риси, що їх Вебер називає вирішальними для політика – пристрасна спрямованість на суть справи, відповідальність, дистанція стосовно речей і людей [Вебер, 1998а], істотним чином відповідають названим вище вигодам, які дає рядовому громадянину його підпорядкованість деспотичній владі. Ці риси дають лідерові змогу використовувати владу як засіб досягнення цілей. Водночас вони ж задовольняють потреби підлеглих: вождь володіє суттю справи і тим самим звільняє їх від потреби важкої боротьби за справу власну; вождь несе відповідальність, і через це кожний підданий суб'єкт не є відповідальним за власні вади й малоцінності; вождь перебуває на значній дистанції від підлеглих йому осіб, і тому кожна з них має рівне з усіма право на визначення свого ставлення до вождя та на власне тлумачення його вчинків і дій. Усе це дає ефект психологічного узалежнення кожної окремої особи від вождя, а радше – від його влади.

Функція первинного узалежнення найбільше увиразнюється на рівні безпосереднього міжлюдського спілкування, зокрема в малій групі, де взаємні симпатії й антипатії, взаємні віддіювання мають особливо відчутний вплив. На рівні суспільства та великих груп провідною стає функція узалежнення батьківського типу, що насамперед полягає у формулюванні провідних ідей для всього суспільства, визначенні основних цілей, ідеологічному залученні широких верств населення.

На проміжному між малою групою і соціумом рівні середніх груп та організацій [Карамушка, 2000; Кравченко, 1989б; Снетков, 2000] на перший план виступає функція впорядкування. Тут утрачається безпосередня чуттєвість людських стосунків і ще не досягається висока абстрактність загальносуспільних орієнтирів. Від групи-організації окрема особа чекає не емоційного тепла і не ідейного заклику, а ефективного розв'язання конкретних питань повсякдення.

Відповідно до наведених функцій владно-підвладної взаємодії можна виділити три типи, своєрідні “іпостасі” політичної влади, у яких вона найістотніше й найреальніше втілює психологічні особливості своїх носіїв. Це та площа політичної влади, у якій наділені владними повноваженнями особи виступають як комунікатори й представники, звернені своєю активністю до підданих. Це площа, у якій владні особи є, по-перше, такими, що виконують відповідні комунікаційно-інтеракційні функції, і, по-друге, такими, якими їх відчуває, сприймає, розуміє народ.

В одній із цих іпостасей влада постає як *прагматично-регулятивна*, дії якої насамперед зорієнтовано в дискурсі впорядкування, це влада, яка регулює відносини в суспільстві. (З морального погляду така регуляція може мати як позитивний, так і негативний зміст, бо дії влади може бути спрямовано на

захист як інтересів суспільства, так і лише її інтересів – матеріальних, утилітарних тощо).

Друга іпостась відповідає дискурсові первинного узалежнення, і в ній влада постає як *патерналістсько-демагогічна*. Це має означати, що влада справляє належну психологічну турботу про своїх підданих, забезпечуючи їм достатній психологічний комфорт, або ж, у гіршому варіанті, тільки демонструє таку турботу.

Третю іпостась можна визначити як *маніпулятивно-параноюльну*. Вона означає, що влада намагається керувати не суспільством як цілісним соціальним простором, а структурою людських стосунків, намагається пропонувати, нав'язувати людям ідеї, які можуть їх захопити.

Схожу типологію пропонує Н. Хазратова в переліку психологічних функцій держави щодо особистості: забезпечення почуття безпеки (у кратологічному контексті – первинне узалежнення. – *В. В.*), контроль, обмеження, регламентація (упорядкування. – *В. В.*), ідеологічний вплив (вторинне узалежнення. – *В. В.*) [Хазратова, 2000]. Із трьох типів влади, “потрібної” селянинові, за Й. Штейнбергом, два типи – “влада-партнер” і “влада-господар” – утілюють упорядкувальні функції, натомість третій тип “влада-вождь” відповідає обом варіантам функції узалежнення [Штейнберг, 1996].

Зіставлення наведених іпостасей політичної влади з типами панування за М. Вебером дає підстави розмістити їх у просторі веберівської типології (рис. 6.2). Запропоновані іпостасі ніби заповнюють простір, що

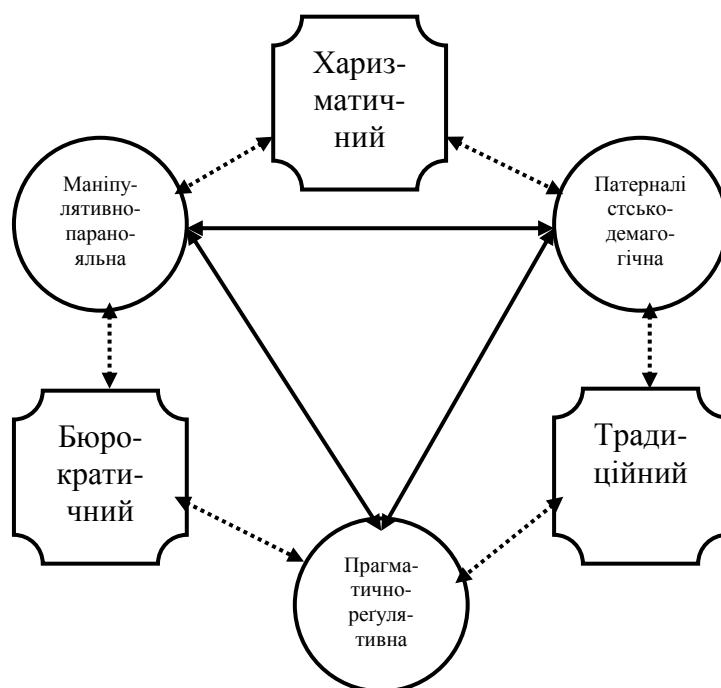

Рис. 6.2. Соціально-психологічні “іпостасі” політичної влади в просторі типів легітимного панування за М. Вебером

утворився між кожною парою веберівських типів. Можна сказати, що в певному відношенні вони являють собою результат соціально-психологічної проєкції на соціологічну схему Вебера.

Якщо харизматичний, бюрократичний і традиційний типи Вебера розмістити у вершинах трикутника, то три іпостасі доцільно розташувати десь при його сторонах. І таким чином патерналістсько-демагогічний тип влади має опинитися між харизматичним і традиційним типами. Він утілює в собі функції опіки, турботи про підлеглих (дещо або й вельми показної, удаваної), що так чи так мають бути притаманними обом цим веберівським типам. Він несе в собі своєрідну “психологічну теплоту” влади. Ця теплота, психологічна насиченість патерналістсько-демагогічним змістом являє собою протилежність розташованому навпроти неї сухому, “бездушному” бюрократичному типові.

Прагматично-регулятивний тип мав би опинитися між веберівськими традиційним і бюрократичним. Його раціональність, упорядкованість протистоять психологічному пориву, закликові, пристрасті типу харизматичного.

Маніпулятивно-паранояльний тип влади міститься між бюрократичним і харизматичним, беручи від них безпосередність та інтенсивність впливу на поведінку підданих, який здійснюється цими обома типами, хоч і дуже різними методами. Водночас він виявляється протилежним типові традиційному хоч би через те, що, будучи самодостатнім за походженням, не мусить приділяти надто багато уваги проблемі спілкування з підлеглими.

Наведені соціально-психологічні іпостасі політичної влади мають більшу чи меншу репрезентованість у характеристиках будь-якої реальної політичної влади. Конкретні варіанти можуть бути дуже різноманітними. Натомість зосередженість у межах однієї іпостасі, її надмірне акцентування породжує істотні негативні характеристики діяльності відповідної влади.

Так, у разі надмірної прагматизації дій утрачається істотний компонент психологічного зв'язку з керованими масами. Хоч би якою ефективною була діяльність влади, позбавлена важливих комунікаційно-інтеракційних властивостей, вона здаватиметься народові чужою або просто відсутньою, а відтак і неефективною. Ефективність не оцінюватиметься як справжня.

Однобічне переважання патерналістсько-демагогічних виявів неминуче призводить до зниження практичної ефективності, до погано рефлексованого занурення громадян у спільні з владою комплекси і психологічні проблеми, до самоізоляції та, урешті-решт, до економічного чи якогось подібного коляпсу.

Нарешті, надмірне акцентування маніпулятивних функцій може забезпечити владі більш чи менш тривалий (або й нетривалий) паранояльний вплив на частину суспільства, утримання його в межах заданої ідеологічної парадигми. При цьому влада, яка не дбає про належне оформлення таких впливів, віддалятиметься від народу і ставатиме йому

чужою, а не дбаючи про прагматику, позбавить суспільство ефективних виробничих основ.

Вочевидь єдино правильний шлях подолання вад усіх трьох іпостасей політичної влади полягає у творчому поєднанні їхніх переваг, адекватному застосуванні відповідних методів функціонування. Творчий пошук означає не просто використання вартостей кожної з іпостасей, а утворення іпостасі “триєдиної”, найоптимальніші умови для якої виникають у синергетично-ігровому контексті політичної взаємодії [Венгеров, 1996; Осипова, Спиридонова, 1989; Хейзинга, 1992, с. 233–235].

Результатом *інституціалізації* владно-підвладних стосунків є перетворення їх на відносини та утворення системи владних органів, наділених специфічними функціями. Найтиповішим серед таких утворень є держава, що нерідко аналізується з погляду її владного обмежувально-карального тиску на громадян. Імперативні функції держави досить докладно й різнобічно розглядалися в межах соціологічних та політологічних досліджень. Натомість психологічне підґрунтя такого тиску здебільшого констатовалося, але власне психологічні чинники й механізми не часто ставали предметом спеціального вивчення. Недостатня увага до психологічних підстав політичної взаємодії зумовлювала невдачі відповідних соціологічних або політологічних теорій, а ще частіше – практик.

Так, із двох дискурсів інтерсуб’єктної взаємодії, згідно з якими політична влада “приречена” на виконання двох провідних функцій, частіше й докладніше описувався дискурс упорядкування. Він є очевиднішим і зрозумілішим і цілком виразно втілюється в масових наставленнях на впорядкування суспільного життя, пресловутому прагненні порядку та сильної руки, яка може його навести. Очевидно, що самої лише констатації прагнення порядку не досить, аби збагнути суть відповідних суспільних настроїв. Доконечним стає розуміння глибинніших психологічних потреб і механізмів, де на кожному наступному рівні в міру заглиблення зростає значення процесів узалежнення.

У межах обох дискурсів має місце складне функціонування суб’єктності підвладних індивідів. Дискурс узалежнення забезпечує максимально широкий діяпозон можливих виявів індивідуальної суб’єктності: від відмови від неї, прагнення власної безсуб’єктності до якнайповнішого її виявлення. Дискурс упорядкування передбачає вужчий діяпозон цього процесу, зсунутий, порівняно з дискурсом узалежнення, у бік до нижчого рівня її вияву. Водночас дискурс упорядкування має означати певний відхід убік від актуалізації суб’єктності та перенесення центру психічного життя індивіда в його несуб’єктні або малосуб’єктні сфери.

Е. Дюркгайм, якому належить безумовний пріоритет у виявленні феномена об’єктивації суб’єктивно-психологічних чинників у їхньому тиску на індивіда, підкреслював виняткову роль держави як єдиної організованої колективної сили. Держава дає людським суб’єктам нагоду відчувати феномен суспільства та їхню залежність від нього. Держава поширює свій вплив і набуває гіпертрофованих параметрів, аби взяти особу під свою залежність,

однак не досягає цієї мети [Дюркгейм, 1998, с. 502–503]. І хоч остаточна мета не досягається, проте тиск держави (додаймо: не тільки держави) як колективного чинника на особу має повсюдний характер. Ще більше переоцінював міць такого владного політичного тиску Г. Тард, який писав, що влада, здійснюючи певну політичну програму, підпорядковує собі народ і веде його прямо, послідовно, суперечачи найважливішим його інтересам [Тард, 1996, с. 89].

Звичайно, суперечність між цілями й діями політичної влади та інтересами народу – річ неунікненна. Проте належить зазначити, що надто великі суперечності наражають владу на соціальні, політичні, а найбільше психологічні проблеми у виконанні владних функцій. Разом із тим владний тиск на рядових громадян є невід’ємним елементом кожної політичної структури. Деспотизм, підкреслює С. Московічі, з уражаючою постійністю виявляється в будь-якій ідеології, у будь-якому політичному житті, переноситься з одних цивілізацій в інші [Московичи, 1996, с. 70]. Цілком очевидно, що справа тут не просто в намаганні влади забезпечити собі комфортне панування. Причини значно глибші і набагато психологічніші. У такому контексті зрозумілішою стає потреба більш чи менш тривалого періоду доволі жорсткого управління суспільством у процесі переходу від тоталітаризму до демократії [Головаха, Панина, 1994; Корнилов, 1995; Мулява, 1996; Фернхем, Хейвен, 2001, с. 119–142].

Прагнення відновити порядок, а ще більше – традиційні, звичні узалежнення у масовій свідомості переважно асоціюється з підпорядкуванням сильній владі. Так, характеризуючи менталітет німців, К. Левін зазначав, що в німецькій культурі льюальність звичайно ототожнюють із підпорядкуванням, натомість індивідуальна свобода означає атмосферу потурання й бездіяльності [Левін, 2000б]. Навряд чи варто такий висновок обмежувати тільки німецьким етносом. Тиск політичної системи на окрему людину, багаторазово описаний у соціально-політичній літературі ХХ ст., має ґрунтовне психологічне виправдання: пересічна людина, сама того не усвідомлюючи, прагне такого тиску на неї, а позбавлена його – шукає шляхів “утечі від свободи”.

Один із варіантів ідеологічного тиску на свідомість Н. Калина вбачає в паразитуванні соціально-політичного міту на ідеологічно нейтральних знаках природної мови [Калина, 1999, с. 140]. Проте варто вести мову про вплив на свідомість не тільки через систему мовних знаків, а загалом через широку символічну систему, що сама собою являє функційно-змістову основу свідомості. (Виявлено, наприклад, феномен “сплощення” особистісного семантичного простору в умовах суспільної кризи [Кучеренко и др., 2001]). Мало того, ця символічна система свідомості під тиском політико-ідеологічних змістів великою мірою сама набуває політико-ідеологічного характеру. Залишаючись символічною системою індивідуальної свідомості, вона з певного рівня або етапу розвитку істотно постає як така, що наповнена політико-ідеологічним змістом (особистість набуває властивості “політичності” [Karwat, 1992]).

Цей розвиток має два важливі аспекти. З одного боку, індивідуальна свідомість може частково розвиватися як свідомість політична, виділяючи “під політику” певні свої структури. З другого боку, у своєму розвитку індивідуальна свідомість може первісно формуватися як переважно або суто політична. Тоді отримуємо феномен украї політизованої свідомости, коли політизація не є захисним або компенсаторним механізмом, а відображає базові змісти свідомости. А позаяк політичні символи є результатом триваліших, порівняно з більшістю інших символічних сфер, процесів інституціалізації, седиментації, суспільного структурування (у межах яких, за Г. Маркузе, навіть сублімація, ідентифікація та інтроєкція набувають не тільки психічного, а й соціального змісту [Маркузе, 1995, с. 203]), то їхня роль у регулюванні соціальної взаємодії виявляється особливо вагомим. Як пише С. Разворотнева, сила політичних символів у тому, що вони емоційно насичені, викликають сильні почуття і, як наслідок, штовхають на певні вчинки. Відтворення бодай одного компоненту ідеологічної системи актуалізує весь ідеологічний конструкт. Такі конструкти об’єднуються в політичні міти, що відіграють украї важливу, а часом і вирішальну роль у завоюванні та відстоюванні політичної влади [Разворотнева, 1993].

Політичні міти можуть вельми успішно проникати в структуру індивідуальної та масової свідомости [Соболева, 2002, с. 111–123]. Особистість, яка залучається до політичного міту, отримує почасти реальне, а почасти ілюзорне підтвердження як самоактуалізації, так і компенсації своїх вад через набуття додаткової сили від могутньої ідеї. Як писав С. Франк, величезній могутності “Ми” люди максимально підпорядковані саме там, де вона не просто владарює над ними як темна знеособлена сила, а де вона в особі закону та дій державної влади править як свідомий людський умисел. Таку силу він називав владою абстрактної визначености [Франк, 2000б, с. 542]. А В. Бурлачук підкреслює, що в сучасному політичному міті “Я-свідомість” передбачається як щось проміжне, випадкове, таке, що розчиняється в емпірично не існуючій “Ми-свідомості”, яка й утворює достеменну основу політичного міту [Бурлачук, 2002, с. 81]. Відтак справджується думка К. Юнга, що в масі особистість дедалі більше перетворюється на функцію суспільства [Юнг, 1996].

Політична система у вигляді ідеологій і мітів намагається опанувати якнайширші верстви громадян, відповідним чином сформувати їхню свідомість, стати їхнім світоглядом. За щонайкращий приклад тут правлять цілком зрозумілі і загальноохвалювані намагання “допомогти” молоді в її політичному та громадянському самовизначенні [Вольфовська, 2002; Жадан, 2000; Коломінський, 2004; Лепіхова, 2003; Скар, 2004; Циганенко, 2002; Solomon and others, 2002; Wyness, Harrison, Buchanan, 2004]. Досягаючи бажаного успіху, політична ідеологія здобуває невидиму, але надто потужну владу над умами тих, хто її прийняв. Ця влада тисне на індивідуальну свідомість, і її владний тиск буває більш і менш виразним та відвертим. А особливо ефективним він є тоді, коли відбувається зовсім непомітно для особи, чиниться на неї нею самою, ізсередини себе. Політична влада, яка

спромоглася щонайповніше та щонайглибше впровадити свої ідеали в масову та індивідуальну свідомість, може розглядатися як влада “справжня”, як така, що не мусить удаватися до примусу: для справляння нею владного впливу досить її авторитету, навіть самої її наявності [Петренко, Митина, 1997; Психологія масової..., 1997; Wiatr, 1965].

Спільна підстава узалежнювальної і впорядкувальної функцій політичної влади щодо особи полягає у творенні, накиданні їй певної символічної системи, сукупності ідеологічних конструктів, які особа сприймає за свої власні і керується ними як апріорі правильними. Діапазон можливих засобів тут щонайширший: використовуються різноманітні форми й технології інформаційного впливу, контролю та маніпулювання свідомістю, заведення в психологічну залежність або посилення її [Аронсон, Пратканис, 2002; Василенко, 2004; Габермас, 2000, с. 37; Головатий, 2003; Кочарян и др., 1999; Ліщинська, 2003; Маркузе, 1994; Науменко, 2003; Соловьев, 2004; Тузиков, 2002; Шевченко, 2003; Хассен, 2001; Eveland, Shah, 2003]. Унаслідок таких впливів у їхніх об'єктів формується потреба бути залежними (наприклад, східні німці досі виявляють більшу потребу зовнішнього контролю за своєю поведінкою, ніж західні [Мель, 1995]). Завдяки символічному оформленню таких результатів політична влада набуває специфічної сили: вплив символів виявляється лаконічно-однозначним та емоційно заразливим, завдяки чому їхнє віддіювання на особу зовсім або майже не усвідомлюється.

У результаті такого більш-менш тривалого символічного впливу творяться політичні та ідеологічні міти, зміст і спрямованість яких відповідають символічній організації багатьох індивідуальних свідомостей, підтверджують і виправдовують політико-ідеологічні погляди громадян. У такий спосіб і конкретна політична ідеологія як різновид політичного міту здобуває владу над особою, істотно визначаючи дискурс її взаємодії з оточенням у політичному контексті.

Було б, проте, необачно трактувати політичну свідомість – чи то індивідуальну, чи то масову – тільки як пасивний об'єкт впливів і тисків. Стан, зміст і спрямованість політичної свідомості громадян є на свій спосіб вирішальним чинником будь-якої політичної взаємодії. Стають можливими ситуації, коли політична свідомість набуває істотних рис *самостійного суб'єкта* взаємодії. Індивідуальні, групові та масові суб'єкти справляють протилежний, зворотний вплив на політичну владу, на стан і зміст політичних процесів у суспільстві, на дії владних політичних органів (причому така взаємодія може бути і явною, і латентною [Общественное..., 1993, с. 24–25]).

Масова свідомість виявляється головним і водночас дуже специфічним суб'єктом політичної взаємодії [Вознесенська, 2004; Найдьонова, 2002; Петренко, Митина, 1997; Психологія масової..., 1997; Schildkraut, 2003]. Ступінь її своєрідної незалежності, непіддатливості на політико-ідеологічні впливи є набагато вищим, ніж у свідомості групової чи індивідуальної. Завдяки істотній самодостатності масова свідомість виявляє значну

інертність та опірність на ідеологічні впливи. Ніколи не досягаючи рівня високовідрефлексованої суб'єктності, вона ніколи, проте, не стає й цілковито безсуб'єктною і часто-густо чинить серйозний спротив намаганням підпорядкувати її або скерувати в певному напрямі. (Яскравим прикладом цього стали масові післявиборні збурення в Україні в листопаді-грудні 2004 р.).

Якщо ці намагання надто значуще суперечать потребам, станам, можливостям масової свідомості, то виявляються неефективними. Але навіть якщо відповідні зусилля здійснюються з урахуванням її істотних особливостей, то й це не дає гарантії досягнення повноцінного ефекту, оскільки зв'язок між впливами на масову свідомість і її відповідями на них ніколи не є лінійним, прямим, а завжди складно опосередкованим, часто парадоксальним. Є. Головаха вказує на поєднання у свідомості громадян України прагнення сильної, навіть авторитарної влади і низької довіри до влади існуючої [Головаха, 1996, с. 71–90]. У наших дослідженнях масової політичної свідомості така закономірність відбилася в наявності двох незалежних “владних” факторів: один із них стосується оцінки реальної влади (як правило, негативної), а другий – малорефлексованого бажання мати над собою “ідеальну” владу – сильну, ефективну, дбайливу [Васютинский, 1999]. У такому контексті перестають дивувати особливості електоральної поведінки громадян Казахстану, коли саме ті, хто найбільше задоволений із наявного стану справ, виявляють схильність до обмеження демократії [Гуревич, 1996]. Очевидно, такій позиції сприяють поведінка та образ реальної влади, яка намагається приписувати собі не демократичність, а патріархально-авторитарні риси, орієнтуючись на масові запити. Відповідний стан справ накладає специфічну відповідальність на органи державної офіційної влади, діяльність яких не завжди має обов'язково політичний характер, але з огляду на специфіку їхніх соціально-психологічних функцій постійно цього політичного характеру набуває.

Г. Лебон, який підкреслював потужність впливу ідеї на маси, говорив також і про безсилля урядів керувати думкою натовпу, яка дедалі більше стає найвищим регулятором політики [Лебон, 1995, с. 261]. За Дж. Мідом, політик може мати успіх, якщо його дух і поведінка є вираженням певної соціальної ситуації, триваючого процесу великої співпрацюючої спільноти [Мід, 2000, с. 170]. О. Донченко наполягає на неодмінності пізнання кумулятивних універсальних феноменів – соціальних регуляторних механізмів людського життя, що є важливою передумовою компетентного управління суспільством [Донченко, 2001]. Отже, спільнота, соціум як суб'єкт політичної свідомості та специфічних потреб, що лежать у її основі, по-перше, виділяє із свого середовища певне коло осіб і структур, яких наділяє політичною владою, а по-друге, абстрагує від себе частину функцій, які й мають становити зміст такої влади.

Особливо яскравого та, можливо, найбільш адекватного втілення ці процеси набувають у формі виборів органів державної влади. Вибори та їхні результати увиразнюють і формалізують зв'язки й відношення між

масовим суб'єктом і суб'єктами – носіями політичних повноважень. Як зазначають В. Іванов та ін., вибори, по-перше, формалізують та фундаментально змінюють характер громадського впливу на дії уряду; по-друге, являють собою засоби вияву масових настроїв; по-третє, обмежують утручання народних мас в управлінський і політичний процеси [Технологии..., 1994, с. 171–172]. Якщо перша й друга характеристики виборів зазвичай простежуються чіткіше, то третя якраз і означає, що самоорганізовуваний соціум удається до специфічного розподілу функцій, відмовляється від частини їх задля більш компетентного й цілеспрямованого виконання. Проте така відмова не позбавляє цього специфічного зв'язку між народом та органами, які він обирає, ліній і сил своєрідного напруження. З одного боку, обирані структури є досить близькою до оригіналу копією масової свідомості, а з другого – їх вирізняє відчутна специфіка бачення й розуміння політичної дійсності.

Якщо повернутися до ознак того, що може стати політичним (широкий суспільний інтерес, наявність незгод та поляризація думок), то можна сказати, що у виборних органах увиразнюються насамперед друга і третя ознака політичного. (Власне, для обговорення різних поглядів та узгодження позицій такі органи й створюються). Що ж до першої ознаки, то соціум шляхом відповідної самоорганізації концентрує широкі інтереси у вузькому середовищі, де їхній вияв та артикуляція стають оптимальними. Результатом цього є ніби надмірне, перебільшене відображення суспільних проблем у тематиці роботи виборних органів влади. У парламентських зборах Г. Лебон убачав риси, спільні для будь-якого натовпу: однобічність ідей, сприйнятливість до навіювання, перебільшення почуттів, переважальний вплив вождів. Парляменти завжди є представниками найбільш крайніх думок [Лебон, 1995, с. 291–292]. Такий колективний орган являє собою модель суспільства, у якій ті чи ті риси акцентуються виразніше, а певні функції й процеси перебігають і здійснюються оптимальніше.

Ще виразніше функції політичного впливу на масову свідомість утілюються в діяльності політичних партій [Психологія масової..., 1997]. Політична практика неодноразово показала, що партії отримують шанси на успіх тільки в тому разі, коли їхні ідеї, гасла, дії, іміджі лідерів збігаються з певними соціально-психологічними нішами, узгоджуються з тими чи тими сферами й напрямками масових інтересів, уподобань, постав. Якщо ж такої відповідності бракує, то діяльність партії не зачіпає масової свідомості, “проковзує” повз її увагу.

Партії здебільшого виникають у відповідь на суспільні запити. І коли індивід ототожнює себе з політичною партією, писав Мід, він сприймає її організовані наставлення до решти соціальної спільноти, реагує або відповідає в термінах цих наставлень [Мід, 2000, с. 143]. Партії забезпечують вибір між різними альтернативами; гарантують певну організованість в управлінні; зондують нахили електорату; знижують ступінь складності суспільства; виконують роль посередників між суспільством і політичною владою [Технологии..., 1994, с. 135–136]. Таким чином, і виборні органи, і

політичні партії, що постають як моделі суспільних структур, у своїй активності продовжують перебувати під впливом потреб та імпульсів масової свідомості, досягаючи, проте, у їхньому відображенні порівняно вищого ступеня організації та усвідомлення.

Конкретна політична структура соціуму визначається відносно суб'єктивними чинниками, зокрема такими, як особистості лідерів провідних політичних сил (що оцінюються крізь призму особистісних особливостей громадян [Преснякова, 2000; Семченко, 2003; Caprara, Barbaranelli, Zimbardo, 2002; McGraw, Hasecke, Conger, 2003]). Але ще більше вона визначається чинниками об'єктивними, що відображають потреби й стани суспільства [Бранский, 2000; Фреик, 2003; Шахов, Колядин, 2004]. У цьому контексті популярний лідер, його привабливий імідж – це теж результат вибіркової оцінки соціуму, який преферує одних лідерів і нехтує набагато більше інших. Тому й харизма політичного лідера пояснюється не так його особистісними рисами, як соціальними потребами й настроями. Особа стає харизматичною тому, що притаманний їй комплекс рис і характеристик істотним чином збігається або віддзеркалює бажання, наставлення, прагнення, цінності суспільства.

У зв'язку із цим серед безлічі типологій політичного лідерства варто звернути увагу на типологію Р. Зиллера. В основі її лежать такі особистісні риси, як рівень самооцінки і складність Я-концепції. Лідерів, у яких домінує висока самооцінка, Зиллер назвав “ідеологами”, тих, хто відзначається складною Я-концепцією, – “прагматиками”, а тих, у чийй особистості поєднуються обидві властивості, – “аполітичними політиками” (див. [Гозман, Шестопал, 1996, с. 238]). Є підстави вважати, що цей нібито парадоксальний термін “аполітичний політик” відображає сутнісну характеристику справжнього політичного лідера. Таким справжнім лідером може стати політик, активність якого є політичною в максимально широкому розумінні, тобто виходить за межі власне політики та політичних закономірностей, поширюється на всі або більшість сфер суспільного життя, ґрунтується на закономірностях як політичних, так і неполітичних, насамперед соціально-психологічних. Отже, політичний лідер має стати неполітичним, а його політична влада – владою неполітичною, владою, у якій увиразнюється й утверджується її первісна соціально-інтеракційна природа.

* * *

Політична влада є лише однією з форм владно-підвладних стосунків у суспільстві. Політичного характеру ці стосунки (відносини) набувають тоді, коли зачіпаються інтереси значної частини суспільства, думки громадян значуще протиставляються, виникають більш чи менш істотні незгоди між окремими соціальними групами. За наявності таких ознак відповідна сфера суспільних відносин може трактуватися як власне політична.

Існують такі сфери суспільного життя, для яких ці ознаки є перманентно властивими, відтак ці сфери виявляються стабільно

політичними і сукупно утворюють політику як форму суспільної свідомості. За вихідну основу такої політичної сфери слід уважати безпосередні міжособові взаємини, що нескінченно багаторазово відтворюються й повторюються в соціальному співжитті, утверджуються в масовій свідомості як соціальні норми й стереотипи, дедалі виразніше інституціалізуються, у результаті чого в суспільстві виникає потужна сфера політичного життя, що є істотно відчуженою від повсякденної інтерсуб'єктної взаємодії, але залишається при цьому її безумовним породженням.

Політична влада є одним із варіантів соціальної влади в широкому розумінні, якому властиві високий рівень організації, інституціалізації, соціальної рефлексії. У міру досягнення суспільством дедалі вищого рівня на шляху самоорганізаційного та саморегульованого розвитку політична влада може втрачати низку істотних формальних ознак і своїм змістом та функціями наблизитися і зливатися з іншими різновидами влади, переходити у владу власне соціальну в широкому розумінні. Проте такий стан – це певний мало або тимчасово досяжний ідеал, і реальні тенденції розвитку політичної влади як скеровують її в бік цього ідеалу, так і руйнують та внеможливають відповідний поступ.

Високий рівень інституціалізації політичної влади спричиняє переважання інструментально-технологічного розуміння її природи й функцій над розумінням соціально-психологічним. Відтак політична влада найчастіше трактується в межах політологічного дискурсу крізь призму політичних функцій держави. Розширення й доповнення цього дискурсу сферою інтерсуб'єктної взаємодії дає підстави для більш широкого трактування соціальних функцій політичної влади, що враховує як істотну (можливо, найістотнішу) її психологічну сторону.

За такого розуміння інструментально-технологічні функції політичної влади тлумачаться в інтеракційному дискурсі впорядкування як притаманні їй властивості й здатності раціонального структурування і прагматичної регуляції соціуму. Натомість урахування дискурсу узалежнення актуалізовує ті сторони політичної влади, які забезпечують справляння належного психологічного впливу на громадян.

Відповідно до дискурсу первинного узалежнення функції політичної влади мають полягати в наданні громадянам почуття опіки, захищеності, надійності й стабільності в задоволенні основних потреб. Вторинне узалежнення означає виконання функцій, спрямованих на психоідеологічне та морально-психологічне об'єднання громадян у визначенні їхніх спільних цілей та ідеалів, озброєння їх значущими світоглядними орієнтирами.

Сукупно це має означати, що соціальні інституції, які найбільше відповідальні за виконання владно-політичних функцій у суспільстві, повинні мати в очах підданих вигляд сильних, ефективних, психологічно привабливих. Такі характеристики політичної влади втілюються в трьох основних соціально-психологічних іпостасях: патерналістсько-демагогічній (первинне узалежнення), прагматично-регулятивній (упорядкування), маніпулятивно-паранояльній (вторинне узалежнення).

Отже, дискурсивний цикл онтогенетичної кратологізації дитячої особистості відтворюється на якісно іншому рівні як кратологічний цикл формування та функціонування політичної влади. Однобічне врахування владними органами тільки одного або неврахування бодай одного інтеракційного дискурсу політичної влади неминуче призводить до владної та, ширше, загальносоціальної кризи.

Держава як основна форма організації владних інституцій виявляється головним суб'єктом здійснення політичної влади і виконання відповідних функцій. Забезпечуючи процеси впорядкування та узалежнення в політичній сфері, держава справляє відповідний вплив на громадян, що часто-густо набуває характеру більш чи менш відвертого тиску. За багатьма ознаками такий тиск є доконечним атрибутом державного управління і зовсім не обов'язково має розцінюватися як негативний чинник громадсько-політичного життя. Навпаки, притаманна громадянам потреба перебувати в залежності від сильної влади апріорі виправдовує справляння такого тиску. Та й саме призначення держави полягає в застосуванні насильної регуляції в тих сферах, де самоорганізоване суспільство виявляється безпорадним.

Інша річ, що за будь-якої форми державної організації у владних органів завжди існує спокуса забезпечувати собі своєрідний запас міцності, утривалювати своє існування поза межами функційної та просторово-часової доцільності. Тому в процесі виконання політичних функцій держава, як правило, намагається узурпувати ще й функції соціально-психологічні та психолого-педагогічні, прагне керувати процесами політичної соціалізації громадян, вироблення політичної мітології та формулювання політичної ідеології, роблячи об'єктом своїх впливів як індивідуальну, так і масову свідомість.

Водночас масова свідомість як психосоціальна властивість соціетального суб'єкта виявляє значну самостійність у структуруванні відносин із владою і сама справляє істотний соціально-психологічний тиск на владні органи. Поза суспільними збуреннями, спрямованими на революційну зміну форми або носіїв політичної влади, тиск масової свідомості на діяльність владних органів найвиразніше втілюється в громадських оцінках влади, суспільних уподобаннях та, урешті-решт, політичному виборі громадян.

Важливою характеристикою таких процесів є ступінь відповідності між поширеними оцінками наявної влади і масовими уявленнями про владу "ідеальну". Що більша невідповідність має місце, то хиткішою із соціально-психологічного погляду є позиція влади.

Вибір влади як такий (а не тільки під час власне "виборів") здійснюється соціумом постійно, повсякчасно і виявляється в цілій сукупності ставлень, висловлювань, дій у відповідь на дії владних органів. Фактично соціум весь час реагує на те, як політична система суспільства виконує приписані їй соціально-психологічні та політико-ідеологічні функції. Ці функції мають бути своєрідним відображенням суспільних запитів. Якщо політична система ці запити вчасно розпізнає та ефективно задовольняє, а

отже, запобігає евентуальній поляризації поглядів і суспільному протистоянню, то в такому разі вона, по-перше, здобуває громадський авторитет і підтримку, а по-друге, позбавляє саму себе власне політичного змісту і переходить на рівень виконання функцій доцільної соціальної координації самоорганізованого суспільства.

Резюме

Ідеологічно-світоглядне формування особи ґрунтується на відображенні фундаментальних особливостей взаємодії індивіда із середовищем шляхом поступового й тривалого ідеологічного оформлення несвідомих компонентів індивідуального психічного життя. Відтак природжена біопсихічна структура індивіда лягає в основу ідеологічного розвитку особи, заздалегідь зумовлюючи істотну невипадковість цього процесу.

Важливим компонентом такої трансформації є переживання страху смерті. Завдяки усвідомленню скінченности свого буття людина мусить вибудувати власну систему цінностей та підпорядковувати їй своє життя.

Прагнучи задоволення потреб, індивід може вдаватися до одного з двох шляхів: перший – це пошук замісного задоволення у внутрішньому світі, другий – це активація взаємодії із зовнішнім світом, вихід за межі раніше засвоєного та опанування нових варіантів активності. Обидві схеми та пропорції, що складаються між ними, становлять і визначають базовий рівень ідеологічного залучення особи.

Світоглядно-ідеологічний розвиток особи відбувається шляхом своєрідного синтезу внутрішніх виявів і домагань, з одного боку, і результатів відображення обставин взаємодії зі світом – із другого. Переважання в такому синтезі однієї чи іншої сторони зумовлює схильність до внутрішньої або зовнішньої ідеологічної орієнтації в пізнішому віці.

Оскільки ідеологія завжди й неминуче є спотвореним відображенням дійсности, брак об'єктивних, загально визнаних критеріїв її слушности завжди є принциповим, то вона виявляється зручним засобом як особистісного самоствердження, так і розмаїтих особистісних компенсацій.

Прилучення до певної ідеологічної системи озброює особу комплексом засобів для взаємодії зі світом, а водночас дає їй почуття впевнености, позбавляє сумнівів, звільняє від вагань. Приймавши певну ідеологію, особа мимоволі оцінює дійсність крізь призму її постулатів, тобто виявляється обмеженою в можливостях різнобічного бачення світу. Увиразнюється владно-підвладний характер ідеологічного залучення: прийняття ідеології спонукає до справляння владного впливу на інших осіб, а прагнення влади може втілюватися в ідеологічній експансії.

Присутність батьків перетворює і зовнішній, і внутрішній світ малої дитини, і наслідки такого перетворення залишаються з нею та в ній у вигляді незаспокоєного психічного напруження. Його наявність спричиняє початкову

трансформацію батьківського впливу на “протоідею” – первісний варіант ідеального світобачення.

Материні впливи перетворюють акти взаємодії дитини зі світом на елементи її власної картини світу, забезпечують набуття здатності до опосередкованого відображення. Завдяки батьковим – формується здатність виходити поза відображувану дійсність у чуттєво недоступні простори. Загалом батьківський вплив закладає основи ідеологічного відображення дійсності, у якому внутрішній і зовнішній світи індивіда поєднуються у відносно несуперечливе для нього символічно означене індивідуальне буття.

Отже, ідеологічне відображення дійсності від самого початку виявляється інтеракційно-ймовірнісним, колективно-феноменологічним. Його змістове наповнення принципово визначається характеристиками не дійсності як такої, а інтерсуб’єктної взаємодії з її приводу, у яку включено суб’єкта, що розвивається.

У процесі ідеологічного формування індивід потрапляє в умови своєрідної конкуренції модусів світобачення, які йому пропонуються значущими особами. Результатом такої конкуренції стає, як правило, перевага однієї з них (частіше батька), що формує в дитині потенційну готовність до вироблення образу всемогутньої істоти (Бога).

Водночас у контексті повсякденної життєдіяльності відбувається поступове перенесення потреби зазнавати впливу авторитетної особи з матері та батька на іншу особу/осіб. Пошук авторитету в дедалі віддаленішому середовищі набуває форми підпорядкування харизматичній особі, вождеві.

До пошуку вождя – психологічно абстрактної постаті – дужче схильні особи, які в дитинстві зазнавали більш чи менш істотної депривації у взаємодії з найближчим оточенням, через що шукали психологічного порятунку у світі фантазій, що давало змогу компенсувати наяву пережиті труднощі.

Вождь – це радше не реальна істота з конкретними особистісними характеристиками, а символічний образ, що стає носієм тих рис, які йому приписує індивідуальна і масова свідомість.

Соціально-політичні параметри поведінки й особистості вождя є поверховішими, очевиднішими і позірно важливішими. Натомість глибинноособистісні залежності, що становлять психологічний ґрунт його харизми, фіксуються важче, рідше привертають свідому суспільну увагу, а проте мають розглядатися як психологічно визначальніші.

Проблему поєднання суб’єктивно-індивідуальних та інтерсуб’єктивного просторів дає змогу пояснити принцип символічного відображення індивідуального і соціетального буття, єдиним справжнім суб’єктом якого є окремий людський індивід.

Жодний з індивідуальних суб’єктів не є повноцінним носієм громадської думки, але саме сукупність таких суб’єктів, що набуває достеменного буття в безперервній інтерсуб’єктній взаємодії, забезпечує існування, функціонування й розвиток думки громадської. Суб’єктивно-символічно-феноменологічна природа множинно-індивідуальної основи

громадської думки дає змогу пояснити процес вироблення соціальних норм у процесі взаємодії між індивідами в межах соціуму та примусову щодо особи силу соціетальних явищ. Невидима для особи влада соціальних норм зумовлюється індивідуальною інтерпретацією суб'єктивного сенсу інтеріоризованих соціальних норм.

Нібито ілюзорна обов'язковість соціальних норм, визнане особою за доконечне для самої себе підпорядкування впливам і вимогам соціального оточення є однією з головних соціально-психологічних засад формування соціетальної структури та прилучення до неї індивіда. Тиск громадської думки є назагал глибоким, й основний його психологічний масив переважно не усвідомлюється, хоча може переживатися як не вельми очевидний, анонімний, знеособлений вплив. Поступово зміст соціальних вимог приймається як найбільш слухний, і в такий спосіб соціальні норми перетворюються на внутрішні переконання.

Найважливіші норми інституціалізуються, надаючи додаткової сталості, тобто й жорсткості соціальній структурі. Відтак діалектика їхньої сталості і мінливості виявляється атрибутивною властивістю соціального буття та перебування особи в соціумі.

Зв'язок індивіда зі світом, що опосередковується соціальними значеннями в процесі інтерсуб'єктивної взаємодії, перетворюється на прототип сенсу. Поступове збагачення такого прототипу значущим психологічним змістом перетворює його на власне сенс як індивідуальний продукт інтерсуб'єктивної взаємодії.

Проекція індивідом власних настроїв і станів в інтерсуб'єктивний простір повертається до нього у вигляді віддзеркалених сенсів інших осіб, і таким чином індивідуальна сенсова система, що формується, виявляється не суто індивідуальним, а індивідуально-міжіндивідуальним продуктом.

Найзначущіші спільні сенси виявляються потенційно найпридатнішими для перетворення на спільну ідею. Така ідея поступово символізується, конвенціалізується, інституціалізується, стаючи частиною загальної системи пояснення дійсності. Ієрархія сенсів, яка виробляється в окремій особі, є за своєю суттю суб'єктивною, а спільна ідея, що захоплює уми однієї, кількох, багатьох осіб, є між-, поза- і надіндивідуальною, трансформується в провідну ідею, якій тою чи тою мірою підпорядковуються індивідуальні світогляди. Перебування в постійній взаємодії із соціальним оточенням в умовах неусвідомлюваного переживання його впливів породжує в особі переживання позамежного як загально визнаної сакральної інстанції, що набуває для взаємодійних індивідів магічно-священної владності.

Проектовані в міжособовий простір індивідуальні уявлення та фантазії у процесі інтерсуб'єктивної взаємодії підлягають абстрагуювальній символізації, виводяться зі сфери безпосередньо-чуттєвого відображення, психологічно віддаляються від індивіда і трансформуються в надіндивідуальну систему ідеологічних уявлень. Ця ідеологічна система набуває ознак надлюдської, надсуспільної, транссоціетальної, а далі й трансцендентної сили,

найтипівішим утіленням якої є образ/постать Бога. Бог – це всевладна інстанція, персоналізоване втілення найвищої влади. Його образ виникає в результаті інтеракційних проєкцій психологічно важливих людських рис.

Трансцендентно-містичні побудови людської свідомості мають виразну об'єктивно-суб'єктивно-інтерсуб'єктивну природу. Індивідуальний суб'єкт опиняється під дивною й непоясненою владою незрозумілих сил. Цим силам важко протидіяти, навпаки, завжди існує велика спокуса підпорядкуватися їм з огляду на наявність сформованих у ранньому дитинстві потреби та механізмів перебування під владою містичного.

У людському світобаченні існують, функціують, взаємодіють два полюси інтерпретаційного знання про світ – ідеологічний і мітологічний. Суб'єктивно розташована між ними дійсність здебільшого являє собою несуперечливу цілісність ідеологічно-мітологічного відображення.

У міжособовому та широкому соціальному контекстах існує величезний простір для поставання найрозмаїтіших соціальних ілюзій, які, з одного боку, дуже спотворено відображають дійсність, а з другого – цілком успішно задовольняють світоглядно-ідеологічні потреби соціуму. Наявність таких ілюзій притаманна і релігійним, і світським формам суспільної свідомості.

Варіантом ширшої проблеми співвідношення психосоціального типу суспільства і його панівних ідеологічних орієнтацій є формування національної ідеї як провідної ідеології суспільства. Розгляд цієї проблеми в інтеракційно-феноменологічному контексті суспільного розвитку вочевидь знімає питання про первинність психосоціального типу чи ідеологічних орієнтацій: і те і те становить атрибут і результат єдиного цілісного процесу.

Співвідношення індивідуальної суб'єктності і колективних квазісуб'єктивностей включає рівні індивідуально-соціального буття, зміст яких відображає суб'єктивні враження індивідуальних суб'єктів про наявність того, що не є очевидним, але видається достеменним: трансцендентальний, трансперсональний, транссоціетальний, трансцендентний.

Свідома особа виявляється водночас й об'єктом, і суб'єктом ідеологічного панування. Вона, з одного боку, розпоряджається власною ідеологією, а з другого – ідеологія впливає на неї, визначає та міняє патерни її свідомості й поведінки. Таким чином, ідеологія має специфічну владу над особою, головним джерелом якої є інтерсуб'єктна взаємодія, а субстратом – індивідуальна свідомість.

У самому процесі засвоєння кожної ідеології закладено підставу для незалежної від її носія ідеологічної містифікації дійсності, тому будь-яка ідеологія має щодо окремої особи тоталітарний характер. Тоталітарність ідеології проявляється, зокрема, у її психологічній обов'язковості: щоб стати свідомою особистістю, людина мусить засвоїти певну ідеологічну систему. Це дає їй змогу бачити й оцінювати світ, але водночас накидає безумовно упереджені наставлення щодо дійсності. Така упередженість найчастіше

виявляється або в когнітивному спрощенні дійсності, або в ідеологічному егоцентризмі.

Одним із найважливіших соціально-психологічних механізмів тоталітаризації суспільства є ідентифікація з офіційною владою.

Сенсо-цільове самовизначення є щонайважливішим виявом намагання особи набути владного статусу, досягти влади над простором і часом життя. Водночас визначення сенсу життя справляє зворотний владний вплив на особу, підпорядковуючи її дії й помисли процесові досягнення поставлених цілей та осягнення визначеного сенсу.

Наповнення життя сенсом робить людину водночас вільною і невільною. Прилучення до соціуму дає їй простір для особистісної самореалізації, але також обмежує можливості її формування конкретними суспільно-історичними варіантами розвитку.

Істотно привабливою для переважної більшості людей стає втеча від достеменної індивідуальної свободи. Перебування в стані вільного вияву сутнісних особистісних сил також приваблює, але водночас виснажує, знесилює, лякає й, урешті-решт, спонукає до повернення в спокійний і затишний світ повсякдення.

Політична влада є лише однією з форм владно-підвладних стосунків у суспільстві. Політичного характеру ці стосунки (відносини) набувають тоді, коли зачіпаються інтереси значної частини суспільства, думки громадян значуще протиставляються, виникають більш чи менш істотні незгоди між окремими соціальними групами. Існують сфери суспільного життя, для яких такі ознаки є перманентно властивими, відтак ці сфери виявляються стабільно політичними і сукупно утворюють політику як форму суспільної свідомості.

Політична влада – це варіант соціальної влади в широкому розумінні, якому властиві високий рівень організації, інституціалізації, соціальної рефлексії. На дедалі вищих рівнях самоорганізаційного та саморегулівного розвитку суспільства політична влада своїм змістом та функціями наближається і зливається з іншими різновидами влади, переходить у владу власне соціальну.

Притаманні політичній владі інструментально-технологічні функції тлумачаться в інтеракційному дискурсі впорядкування як процеси раціонального структурування і прагматичної регуляції соціуму. Натомість урахування дискурсу узалежнення актуалізовує ті її сторони, які забезпечують справляння належного психологічного впливу на громадян.

У межах дискурсу первинного узалежнення функції політичної влади полягають у забезпеченні громадянам почуття опіки, захищеності, надійності й стабільності в задоволенні основних потреб. Вторинне узалежнення означає виконання функцій, спрямованих на психоідеологічне та морально-психологічне єднання громадян у визначенні їхніх спільних цілей та ідеалів, озброєння їх значущими світоглядними орієнтирами.

Відповідно до владно-політичних функцій соціально-психологічні характеристики політичної влади втілюються в трьох основних іпостасях:

патерналістсько-демагогічній (первинне узалежнення), прагматично-регулятивній (упорядкування), маніпулятивно-параноїальній (вторинне узалежнення). Отже, співвідношення інтеракційних дискурсів політичної влади відтворюється як кратологічний цикл її формування та функціонування.

Держава як основна форма організації владних інституцій справляє відповідний вплив на громадян, що часто-густо набуває характеру більш чи менш відвертого тиску. За багатьма ознаками такий тиск є доконечним атрибутом державного управління, позаяк притаманна громадянам потреба перебувати в залежності від сильної влади апріорі виправдовує його справляння. Крім того, держава, як правило, намагається узурпувати ще й функції соціально-психологічні та психолого-педагогічні, роблячи об'єктом своїх впливів як індивідуальну, так і масову свідомість.

Водночас масова свідомість як психосоціальна властивість соціетального суб'єкта виявляє значну самостійність у структуруванні відносин із владою і сама справляє істотний соціально-психологічний тиск на владні органи. Важливою характеристикою таких процесів є ступінь відповідності між поширеними оцінками наявної влади і масовими уявленнями про владу "ідеальну". Що більшою є така невідповідність, то хиткішою із соціально-психологічного погляду стає позиція влади.

Вибір влади здійснюється соціумом постійно, повсякчасно і виявляється в цілій сукупності ставлень, висловлювань, дій у відповідь на виконання владними органами соціально-психологічних та політико-ідеологічних функцій. Ці функції мають бути своєрідним відображенням суспільних запитів. Якщо політична система ці запити вчасно розпізнає та ефективно задовольняє, то позбавляє саму себе власне політичного змісту і переходить на рівень виконання функцій доцільної соціальної координації самоорганізованого суспільства.

ЗАКІНЧЕННЯ

Про владу в психологічно достеменному розумінні слова йдеться тоді, коли має місце *взаємне виявлення і залучення індивідуальних суб'єктностей*. Найістотнішими характеристиками активізації індивідуальної суб'єктності в процесі інтерсуб'єктної взаємодії є розподіл на основі зовнішніх і внутрішніх, онтичних і соціетальних, структурних і функційних параметрів.

Стосунки між людськими суб'єктами, що виникають у процесі інтерсуб'єктної взаємодії, завжди наповнені владно-підвладним змістом і виявляються, відтак, стосунками владно-підвладними.

Психологічно достеменною, “справжньою” владою є здатність одного суб'єкта впливати на стани і дії іншого суб'єкта, зумовлювати їх. У зв'язку із цим визначальною є не наявність об'єктивних владних ресурсів і спроможностей, а психологічне посідання влади, взаємна суб'єктивна оцінка владних засобів і можливостей учасниками взаємодії.

Завдяки владному впливові інших осіб індивідуальний суб'єкт набуває здатності рефлексувати свою суб'єктність, усвідомлювати наявність та переживати змісти власної інтрасуб'єктності і трансцендентальності, набуває здатності володіти світом і собою у світі, прагнути і водночас уникати індивідуальної свободи, постійно повертаючись до психологічно комфортного протосуб'єктного існування.

Прагнення влади як диспозиційна особистісна характеристика виникає й формується на основі та в межах інтерсуб'єктної взаємодії. Воно завжди становить двоєдину цілісність двох тенденцій – домінувати і підпорядковуватися.

Процеси пристосування середовища до індивідуальних потреб і самого індивіда – до вимог середовища, які завжди мають місце в життєдіяльності окремого суб'єкта, під впливом інтерсуб'єктних відображень трансформуються в потребу й здатність домінувати і потребу й здатність підпорядковуватися.

Особистісний і світоглядний розвиток індивідуального суб'єкта ґрунтується на початковому відображенні базальних особливостей індивідуального буття під впливом інтерсуб'єктної взаємодії. Таке відображення поступово ускладнюється й урізноманітнюється.

Залучення індивідуального суб'єкта до інтерсуб'єктної взаємодії проходить багато рівнів, на кожному з яких цьому суб'єктові притаманний певний диспозиційний статус та основний спосіб перебування у світі. На онтично-активаційному рівні – це організм і наявність; на активаційно-мотиваційному – первісний суб'єкт і присутність; на мотиваційно-значенневому – соціопсихічний індивід і співдія; на значеннево-сенсовому – суб'єкт діяльності і дія; на сенсо-символічному – індивідуальність і вчинок; на символічно-інструментальному – фактор і соціальна роль; на інструментально-результативному рівні – партнер і співпраця.

Перші два з перелічених рівнів можна охарактеризувати як доособові, три наступні – як власне особові, а два останні – як над- або позаособові. На доособових рівнях інтерсуб'єктна взаємодія вводить індивідуального суб'єкта у світ соціальних значень. На особових рівнях індивідуальний суб'єкт переходить від опанування стандартно-типових значень до набуття індивідуально-неповторних, творчих здатностей. На позаособових рівнях інтерсуб'єктна взаємодія виявляється дедалі менш суб'єктною, а більш конвенційною.

Істотною кратологічною характеристикою процесу соціалізації людського індивіда є **обов'язковість підлягання дитини соціалізаційним впливам**. Без такого підлягання дитина досягає рівня лише психофізичного індивіда без жодних ознак соціальності. Особистісний розвиток дитини має щодо неї до певної міри примусовий характер, вона мусить включатися в соціалізаційний дискурс взаємодії з дорослими особами, а відтак розвиватися в певному напрямі, який їй фактично пропонує, забезпечує і нав'язує найближче соціальне оточення.

Дорослі особи, насамперед батьки, виявляють і здійснюють притаманну їм потенційну психологічну владу над дитиною. Ця влада реалізовується шляхом залучення дитини до ціннісно-символічного дискурсу взаємодії, дитяча суб'єктність опиняється в просторі спільної з дорослою особою суб'єктності. Тільки в цьому просторі вона початково й існує у формі пробудженої й постаючої суб'єктності. У такий спосіб відбувається процес первісної соціалізації як початкове підпорядкування дитини соціальним впливам, її входження в інтеракційний дискурс первинного узалежнення від них.

У цьому процесі дитина не перебуває на пасивній позиції, а активно включається в соціалізаційний дискурс, шукає контакт із джерелами соціальних впливів і, залежно від характеру взаємодії з їхніми носіями, займає й домінуючу, і підпорядковану, а найчастіше – домінуючо-підпорядковану позицію, набуваючи відповідного досвіду владно-підвладної взаємодії.

Має місце істотна **взаємна зумовленість і значущість владно-підвладних і статево-рольових характеристик** особистості та міжособових стосунків. Слід, проте, визнати принципову первинність владно-підвладних параметрів індивідуальної суб'єктності порівняно із статево-рольовими, з ознаками мужності-жіночності.

І владно-підвладні, і статево-рольові характеристики формуються й визначаються в процесі інтерсуб'єктної взаємодії. І вже на найраніших етапах ухвалення дитини в соціальне середовище мають місце принципово неоднакові умови статево-рольового і владно-підвладного формування хлопчиків і дівчаток. Головна відмінність полягає в різній послідовності ідентифікації хлопчиків і дівчаток з особою своєї і протилежної статі. Початкова ідентифікація з матір'ю і пізніша – із батьком – спричиняють порівняно комфортніші умови раннього формування дівчачої особистості і більш суперечливі, а відтак і проблемніші – хлопчачої.

У впливах на дитячу особистість постійно конкурують чоловіча і жіноча версії реальності. Проте визначальнішою є конкуренція версій, що надходять до дитини від психологічно сильніших і слабших, більш і менш значущих для неї осіб. Частіше переважання чоловічої версії у впливі на дитину пояснюється не статеворольовими перевагами чоловічої статі, а її сильнішими соціальними позиціями.

Такий результат зазвичай випливає з усталених у суспільстві стереотипів, згідно з якими чоловічій статі приписується функція домінування, а жіночій – підпорядкування. Зміст і перебіг інтерсуб'єктної взаємодії показують, що насправді ступінь домінування і підпорядкування обох статей є приблизно однаковим, натомість мають місце різні форми їх. Ці форми виникають та утверджуються відповідно до сфер активності, у яких традиційну перевагу має та чи та стать. Відтак у суспільстві утвердилися гендерно-кратичні стереотипи чоловічої і жіночої особистості й поведінки.

Відоме положення про жіночну природу натовпу слід переформулювати в ракурсі визнання пріоритетної актуалізації підвладно-узележнювальних механізмів інтерсуб'єктної взаємодії, що й зумовлює ілюзію жіночності, тоді як має радше йтися про спосіб колективно-інтерактивного підпорядкування.

Психологічна стать формується на основі природжених статевих особливостей індивіда, а проте ці особливості, аби реалізуватися і стати характеристиками психологічної статі, мають розвинутися й утвердитися під впливом оцінок оточення, стати об'єктом соціалізаційних чинників. Тільки через таку оцінку природжені особливості статі набувають суб'єктивної значущості і стають складовими статевої ідентичності.

Важливою причиною частої переоцінки значення статеворольових чинників порівняно з владно-підвладними є їхня вища суб'єктивна значущість. Особливо це проявляється в міжстатевому спілкуванні, де саме статеворольові особливості насамперед привертають увагу, тоді як у спілкуванні одностатевому дужче увиразнюються владно-підвладні характеристики. Тому в багатьох ситуаціях інтерсуб'єктної взаємодії особливої ваги набуває ступінь відповідності/невідповідності поведінки особи до статеворольових стереотипів, чим великою мірою зумовлюються ставлення до неї з боку оточення.

При цьому статево відповідні ознаки приймаються й заохочуються, а статево невідповідні – відкидаються й витісняються. Відтак первісно притаманна людині полісексуальність постійно коригується в бік одностатевої визначеності психологічної статі та гетеросексуальних орієнтацій. Натомість нереалізовані, витіснені частини психіки, що не узгоджуються із статеворольовими стереотипами, перетворюються на глибинні сфери психічного, що існують затаєно й несвідомо і можуть оцінюватися, зокрема, як аніма чоловічої та анімус жіночої душі.

У цьому контексті полісексуальна людська психіка є нормальною лише потенційно, як і потенційно перверзною. Збочені з погляду соціальної норми сексуальні орієнтації стають результатом раннього розвитку тих чи тих

особистісних особливостей. Важлива роль у такому формуванні належить відображенню владно-підвладних співвідношень, а особливо це стосується гомосексуальності, у формуванні якої визначальними є схильності у сфері не конкретних сексуальних технік, а глибинних владно-підвладних узалежнень.

Провідними *владними дискурсами інтерсуб'єктної взаємодії є первинне і вторинне узалежнення і впорядкування*. Дискурс первинного узалежнення фіксує базальну єдність індивіда зі світом, становить чуттєво-емоційну основу взаємодії з іншими людьми. Дискурс вторинного узалежнення відображає вихід за межі індивідуальної чуттєвості, розбудову світоглядно-символічної особистісної сфери. Дискурс упорядкування означає раціонально-логічні намагання структурувати внутрішній і зовнішній світ особи, простір її стосунків з іншими людьми.

В аспекті особистісного поставання має місце іманентна кратологічна властивість інтерсуб'єктної взаємодії, що втілюється в циклічному чергуванні дискурсів: від первинного узалежнення через упорядкування до вторинного узалежнення і далі знову до узалежнення первинного.

Весь життєвий шлях особи структурується за одно-, дво-, три-, чотири-, п'ятикратною і більше кратологічною циклічністю. Так, в одноразовому циклі дитинство найвиразніше характеризується первинним узалежненням, зрілий вік – упорядкуванням, старість – узалежненням вторинним, а в період дряхління має місце повернення до первинного узалежнення.

Найвиразніше в онтогенетичному розрізі проступає трикратний цикл, згідно з яким у немовляти переважає первинне узалежнення, у дитини ясельного віку – упорядкування, під час кризи трьох років – вторинне узалежнення, у дошкільному віці – первинне узалежнення, у молодшого школяра – упорядкування, під час підліткової кризи – вторинне узалежнення, у юності – первинне узалежнення, у зрілому віці – упорядкування, у старості – вторинне узалежнення, у період дряхління – первинне узалежнення.

У статево-рольовому аспекті інтерсуб'єктної взаємодії співвідношення кратологічних дискурсів утілюється в співвідношеннях характеристик фемінінності-маскулінності: фемінінні риси стають відображенням дискурсу первинного узалежнення, маскулінні – дискурсу впорядкування, а дискурс вторинного узалежнення втілюється в комплексі андрогінності.

Усі три владні дискурси набувають утілення в змісті розмаїтих групових процесів. Можна, проте, говорити про відносне переважання первинного узалежнення на рівні інтерсуб'єктної взаємодії в малій групі, упорядкування – у середній групі (організації), вторинного узалежнення – у великій групі.

Ще один аспект функціонування кратологічних дискурсів інтерсуб'єктної взаємодії – соціально-політичний, де вони набувають найвиразнішого відображення в соціально-психологічних функціях (іпостасях) політичної влади. Первинне узалежнення втілюється в патерналістсько-демагогічній іпостасі, яка означає справляння владою належної психологічної турботи про підданих, забезпечення їм достатнього психологічного комфорту. Упорядкування виявляється в прагматично-

регулятивній іпостасі, зміст якої визначається регулюванням відносин у суспільстві. Вторинне узалежнення набуває форми маніпулятивно-паранояльних намагань керувати людськими стосунками та виробленням світоглядних цінностей.

Зіставлення кратологічних дискурсів узалежнення і впорядкування з основними позиціями учасників інтерсуб'єктної взаємодії – домінуванням і підпорядкуванням – дає підстави для виділення основних дискурсивних модусів-позицій учасників взаємодії: домінантного впорядкування, домінантного узалежнення, підпорядкованого впорядкування, підпорядкованого узалежнення.

Визначення взаємно спрямованих функцій владно-підвладного змісту інтерсуб'єктної взаємодії щодо індивідуального суб'єкта та індивідуального суб'єкта – у дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії – дає такий перелік: первинно-узалежнювальне домінування, первинно-узалежнювальне підпорядкування, упорядкувальне домінування, упорядкувальне підпорядкування, вторинно-узалежнювальне домінування, вторинно-узалежнювальне підпорядкування.

Якщо інтерсуб'єктній взаємодії іманентно притаманний владно-підвладний зміст, то так само й **влада як соціально-психологічне явище завжди інтерсуб'єктивна**. Влада є насамперед інтеракційною характеристикою людського буття, тобто результатом, породженням людських взаємин і стосунків, а вже потім (але й водночас) – диспозиційною властивістю людської особи.

Прагнення влади загалом, як і намагання та здатність домінувати або підпорядковуватися зумовлюються інтерсуб'єктивним змістом людського співжиття. Людська особа як суб'єкт владно-підвладних домагань формується під впливом інтерсуб'єктної взаємодії. Таке формування початково ґрунтується на задоволенні/незадоволенні первинних потреб через інтерперсональні ситуації, що виникають у просторі спільної активності дитини і дорослої особи та в широкому контексті соціальної організації життєдіяльності.

І внутрішні спонуки, і зовнішні імпульси, аби вони набули належної суб'єктивної значущості, має бути відображено, оцінено і наповнено змістом в інтерсуб'єктивному просторі. Саме інтерсуб'єктивна взаємодія забезпечує найбільш адекватне та, із людського погляду, єдино можливе поєднання індивідуально-особистісних і міжособових характеристик людського буття.

У процесі інтерсуб'єктної взаємодії її учасники взаємно один з одним ідентифікуються, відображають та означають змісти інтеракційних виявів, віддзеркалюють суб'єктність один одного, яка залучається та виявляється в просторі взаємодії. Саме в цьому просторі утворюється дискурсивно-сенсова основа спільної діяльності, формується спільний фонд колективних та індивідуальних значень і сенсів, взаємно виявляються, пристосовуються та усереднюються змісти психічного життя.

Особистісний сенс постає як індивідуально втілений продукт інтерсуб'єктної взаємодії. Із такої двоїстої індивідуально-інтерсуб'єктивної

природи впливає його придатність бути інтеракційною основою соціального співбуття.

Постійний обмін змістами особистісних сенсів веде до вичленування сенсів спільних, на основі яких утворюються й формулюються спільні ідеї. Такі ідеї, своєю чергою, ще більше втягують, залучають індивідуальних суб'єктів до інтеракційних обмінів у просторі інтерсуб'єктної взаємодії.

Результатом безперервних інтерсуб'єктних взаємодій стає інтерсуб'єктивний світ – прототип соціетальної структури і водночас першооснова колективної суб'єктності, достеменно існування яких досягає найбільшої вираженості в інтеракційно-феноменологічному дискурсі. Завдяки такій феноменологічності міжособовий спосіб буття індивіда набуває продовження в його трансперсональному світі, з одного боку, і забезпечує йому входження у світ транссоціетальний – із другого.

Завдяки інтерсуб'єктній взаємодії *відображення дійсності людиною від самого початку є опосередковано-символічним*. Через символічний характер відображення долається відносність зовнішнього і внутрішнього. Зовнішні стимули і внутрішні імпульси виявляються й поєднуються в символічному вираженні, зовнішнє і внутрішнє, безпосереднє та опосередковане заводяться в спільну знаково-символічну систему в межах індивідуального символічного простору.

Такий символічний характер притаманний і владно-підвладним дискурсам індивідуально-особистісного та міжособового буття. Суб'єкт, по-перше, символічно відображає стосунки домінування-підпорядкування, у які потрапляє в процесі інтерсуб'єктної взаємодії, а по-друге, сам узалежнюється від набуваної знаково-символічної системи.

Символічне означення влади є виразним свідченням її “несправжності”, позірності, умовності й відносності. Будь-яка влада завжди є лише символічною, є владою настільки, наскільки її символічно-владний зміст відображається суб'єктами взаємодії.

Відповідно у всіх інтерсуб'єктних стосунках особа домінує або підпорядковується, за суттю, символічно, орієнтуючись на змісти власної знаково-символічної системи. Виходить, що суб'єкт стає єдиним джерелом влади над самим собою. Тому будь-яку владу можна звичайно трактувати як таку собі прото-, квазі- або псевдовладу.

Яскравим прикладом символічно-позірної природи влади є її використання для долання почуття особистісної нижчости.

Інтерсуб'єктна взаємодія виявляється головним джерелом дійсності для суб'єкта, уявляє і формулює дійсність для нього. Саме в її межах та під її впливом суб'єктивне буття існує як герменевтична інтерпретація світу, читання “життя як тексту”.

Символи, що закодовуються і розкодовуються в процесі інтерсуб'єктної взаємодії, стають репрезентантами певних сенсів. А утворювані сенси постають перед суб'єктом у символічному вигляді. Дійсність, відтак, виявляється суб'єктивною сукупністю сенсів, що репрезентується символами.

Оскільки між символами і сенсами ніколи не буває цілковитої відповідності, то інтерсуб'єктна взаємодія завжди накидає індивідові певний стан дискурсивного напруження, надаючи його входженню у взаємодію постійної незавершеності. Найістотнішим для суб'єкта результатом інтерсуб'єктивного відображення світу стає його (світу) індивідуальна модель. Суб'єкт, з одного боку, є автором такої моделі, а з другого – перебуває під її владою, через неї і завдяки їй пізнає світ. Відтак інтерсуб'єктна взаємодія дедалі більше набуває характеру обміну індивідуальними моделями світобачення.

Таким чином, і в індивідуальному, і в міжособовому варіантах відображення дійсності можна вести мову про владу над індивідуальним суб'єктом символіки власне індивідуальної, міжособової, ситуаційної, соціетальної, універсальної. Ця влада виявляється психологічно тотальною, суб'єкт завжди перебуває під її впливом, керується її змістами.

Мабуть, єдиною сферою, де влада індивідуальної та соціальної символіки істотно слабне й знімається, де, навпаки, увиразнюється символічна відносність владно-підвладних співвідношень, є сфера умовно-ігрової, творчої взаємодії. Це той варіант взаємодії, коли залучені до неї суб'єкти самостійно та спільно творять нову символіку існування і співіснування.

У процесі інтерсуб'єктної взаємодії індивідуальні уявлення й фантазії, ставлення й наставлення проекуються в міжособовий, інтерсуб'єктивний простір. У цьому просторі під впливом взаємодійних чинників вони підлягають абстрагувальній символізації і лягають в основу формування трансперсональних, транссоціетальних, трансцендентних сфер індивідуального і соціетального буття.

Індивід отримує широку світоглядну сферу, що виходить далеко за межі знання про безпосередньо відображувані реалії. Набуття такого світогляду виявляється для індивіда психологічно обов'язковим, а індивідуальна модель світу набуває ідеологічного характеру. Засвоєна й вироблена індивідом ідеологія стає знаряддям його індивідуальної інтерпретації світу, суб'єктивно спрямовує та озброює його, а водночас обмежує когнітивний і мотиваційний репертуар. Таким чином, можна говорити про специфічний владний вплив ідеології на її ж носія-суб'єкта.

Ідеологічна перейнятість зумовлює більш чи менш виражений ідеологічний егоцентризм особи, яка неминуче відображає та оцінює дійсність крізь призму притаманних їй ідеологічних постав. Джерелом такої влади ідеології над особою є інтерсуб'єктна взаємодія, натомість субстратом – сама індивідуальна свідомість суб'єкта ідеології.

Вершинним виявом владно-підвладних узалежнень у сфері ідеології стає для людини пошук сенсу життя, у якому втілюються її прагнення здобути владу над простором і часом життя, а в результаті чого вона, за суттю, цілком суб'єктивно вибудовує для себе сенс життя, виривається з полону давніших наставлень і стереотипів, але потрапляє в залежність від нових змістів.

Владі як соціально-психологічному явищу притаманна *істотна тенденція містифікації*, що має насамперед онтогенетично-інтеракційне пояснення. Задоволення первинних потреб у ранньому дитинстві відбувається в незрозумілій для дитини спосіб. Її спілкування з батьками характеризується такою собі магічною наповненістю, коли причинно-наслідкові зв'язки ніяк не усвідомлюються, але потреби задовольняються, через що взаємодія з батьками набуває для дитини магічно-містичного змісту.

Водночас неповне або недостатнє задоволення потреб штовхає дитину в бік задоволення їх у суто внутрішній, фантазійний спосіб, що лягає в основу ілюзорного відображення дійсності. Дійсність стає тим, що дитина сама для себе витворює у внутрішніх переживаннях.

З розширенням психологічного простору відображення дійсності через інтерсуб'єктну взаємодію раніше не зрозумілі причинно-наслідкові зв'язки стають для дитини дедалі прозорішими, але вже сформовані потреби та механізми магічно-містичного відображення зберігаються і потреба давати магічно-містичні пояснення поширюється на інші сфери психічного відображення, які суб'єкт почасти опановує, але які почасти залишаються для нього непізнаними.

Водночас має місце дальший розвиток потреби і здатності тікати від дійсності у світ фантазій – створювати паралельну, вигадану дійсність. Ця дійсність, з одного боку, є виключним суб'єктивним продуктом самого індивіда, у межах якого він посідає виняткові авторські права й можливості, а з другого – він сам підпорядковується правилам і можливостям вигаданої ним самим дійсності.

Фактично ця дійсність стає простором утілення владних домагань самого суб'єкта, як і його підвладних наставлень. В обох цих варіантах магічно-містичного світобачення індивід удається до пошуку абстрактної влади. Його позиція осцилює між логіко-ідеологічним і релігійно-міфологічно-езотеричним світоглядними модусами.

Незалежно від переважання тої чи тої тенденції завжди має місце більш чи менш виражена світоглядна містифікація дійсності. Інтеракційний обмін містифікованими індивідуальними моделями дійсності веде до формування та функціонування в суспільстві різного роду соціальних ілюзій. Фактично будь-яка суспільна ідеологія – релігійна, філософська, політична тощо – є варіантом такої ілюзії.

Спільно-взаємне інтеракційне переживання впливів соціального оточення приводить до переживання позамежного як спільно визнаної сакральної інстанції, що має магічно-священну владність над соціумом та окремим індивідом. Такою владністю як атрибутивною властивістю наділяються транссоціетальні і трансцендентні чинники індивідуального і соціетального буття, що суб'єктивно поміщаються на межу пізнаного і непізнаного. Найтиповішою головною владною інстанцією стає Бог.

Інтерсуб'єктна взаємодія лежить в основі *утворення соціетальної структури*, яке відбувається шляхом легітимації та інституціалізації

соціально виправданих, інтерактивно ефективних способів взаємодії. Важливим чинником такої інституціалізації, утривалення соціетальної структури стають владно-підвладні співвідношення, що постійно виникають, повторюються та підтверджуються в дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії.

Первинною соціальною формою таких співвідношень є взаємини дитини з батьками, авторитет яких стає прототипом усіх пізніших варіантів соціальної влади – влади іншої особи, влади вождя, влади ідеології, влади соціетальної структури.

Щоб стати ефективним, образ вождя має відповідати масовим потребам та очікуванням. При цьому масовою свідомістю легше відображаються соціально-політичні параметри поведінки та особистості вождя, натомість ґрунтовнішими, визначальнішими для прийняття/неприйняття його образу є глибинно-суб'єктні характеристики.

Примусової щодо особи сили набувають численні соціетальні явища, такі як влада соціальних норм, громадської думки. Ця влада є, за суттю, ілюзорною, але сприймається та переживається індивідом як цілком реальна. Вона ґрунтується на індивідуальній суб'єктивній інтерпретації сенсу й змісту норм та впливів, що надходять від оточення.

Підпорядковуючись таким нормам і впливам, особа як член суспільства конформується, влада соціальних норм і приписів стає для неї анонімною, невидимою. Водночас на міжособовому та соціетальному рівнях ці норми й приписи інституціалізуються, і таке поєднання індивідуальної конформації і соціальної інституціалізації становить соціально-психологічну основу формування соціетальної структури.

Підпорядкування індивідуального суб'єкта соціальним нормам, приписам, ідеям має щодо нього більш чи менш виражений тоталітарний характер, його суб'єктивне буття підпорядковується дотриманню таких норм і приписів або, навпаки, у нонконформістському варіанті – їхньому нехтуванню та знецінюванню.

Щонайважливішим чинником залучення індивіда до соціетальної структури є його ідентифікація з владою. Офіційна, державна, політична влада – це варіанти влади соціальної, результат інституціалізації соціальних норм і приписів у процесі суспільної самоорганізації.

На найвищому рівні такої самоорганізації політична влада втрачає свій власне політичний характер і перетворюється на владу достеменно соціальну – доцільну соціальну координацію самоорганізованого суспільства. Така суспільна координація і самоорганізація функціують на мікро- і макросоціальному рівнях – груповому, організаційному та загальносуспільному, на кожному з яких тою чи тою мірою постають для індивіда як абстрагована від безпосереднього змісту інтерсуб'єктної взаємодії транссоціетальна сила.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аардвег Ж. ван дер. Комплекс неполноценности у гомосексуалов // Человек и пол. Гомосексуализм и пути его преодоления. – СПб.: Кайрос, 1998а. – С. 115–132.
2. Аардвег Ж. ван дер. Лесбиянство // Человек и пол. Гомосексуализм и пути его преодоления. – СПб.: Кайрос, 1998б. – С. 133–137.
3. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию. – СПб.: Алетейя, 1999. – 150 с.
4. Абраменкова В. В. Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире // Вопр. психол. – 2002. – № 1. – С. 3–16.
5. Абраменкова В. В. Половая дифференциация и сексуализация детства: горький вкус запретного плода // Вопр. психол. – 2003. – № 5. – С. 103–120.
6. Абрамян Л. А. О философских проблемах знаковой теории языка // Полигнозис. – 2002. – № 2. – С. 74–81.
7. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
8. Авермат Э. В. Социальное влияние в малых группах // Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 504–547.
9. Автономова Н. С. Власть в психоанализе и психоанализ власти // Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. – М.: Наука, 1989. – С. 256–294.
10. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. Вст. ст. А. М. Боковикова. – М.: Фонд "За экономическую грамотность", 1995. – 296 с.
11. Адлер А. Взаимосвязь между неврозом и остроумием // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997а. – С. 231–234.
12. Адлер А. Индивидуальная психология и психоанализ // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997б. – С. 251–271.
13. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997в. – С. 204–230.
14. Адлер А. Краткие замечания о разуме, интеллекте и слабоумии // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997г. – С. 241–250.
15. Адлер А. Критические размышления о смысле жизни // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997д. – С. 189–195.
16. Адлер А. Наука жить // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997е. – С. 7–186.
17. Адлер А. Понять природу человека: Пер. Е. А. Цыпина. – СПб.: Академич. проект, 1997ж. – 256 с.
18. Адлер А. Психология власти // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997з. – С. 235–240.

19. Адлер А. Спасение человечества с помощью психологии // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997г. – С. 196–203.
20. Адлер А. Техника лечения // Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997г. – С. 272–282.
21. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Под общ. ред. В. П. Култыгина. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
22. Акімова Л. М. Влада: деякі психологічні аспекти // Наукові праці МАУП / Редкол.: М. Ф. Головатий (гол. ред.) та ін. – Вип. 6: Соціально-психологічні проблеми вдосконалення управлінської діяльності. – К., 2003. – С. 32–34.
23. Алексеева М. І. Взаємодія батьків і дітей на різних стадіях життєвого циклу сім'ї // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матер. звітн. наук. сесії Ін-ту психол. АПН України (10–11 лютого 1994 р.). – К., 1994. – Ч. 1. – С. 155–163.
24. Алексеева М. І. Взаємодія батьків і дітей в сім'ї як виховний чинник // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: Наук. записки Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Вип. 20. – Ч. 1. – К., 2000. – С. 24–30.
25. Алюшин А. Л., Порус В. Н. Власть и “политический реализм” (поведенческие концепции власти в политической науке США) // Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. – М.: Наука, 1989. – С. 95–127.
26. Амельченко Н. Міф та нація – переплетення філософського та політичного дискурсів // Філософ. думка. – 2003. – № 6. – С. 50–75.
27. Андреева Г. М. Социальная психология. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 376 с.
28. Андреева Г. М. Образ мира в структуре социального познания // Мир психол. – 2003. – № 4. – С. 31–40.
29. Андрієвська В. В. Педагогічний досвід: спроба герменевтичного дослідження // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. II: Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К.: Видавн. дім Дм. Бураго, 2003. – С. 146–153.
30. Арендт Г. Становище людини: Пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 1999. – 255 с.
31. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
32. Аронсон Э., Пратканис Э. Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения. Повседневное использование и злоупотребление. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 384 с.
33. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти: Пер. с фр. / Общ. ред. Оболенской С. В.; Предисл. Гуревича А. Я. – М.: Прогресс – Прогресс-Академия, 1992. – 528 с.
34. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.
35. Бабаева Л. В., Таршис Е. Я., Резниченко Л. А. Элита России: о настоящем и будущем страны // Социол. исследов. – 1996. – № 4. – С. 40–49.

36. Бадан А. Мовна комунікація як відображення картини світу // Філософ. обрії. – 2003. – № 10. – С. 245–259.
37. Баева Л. В. Аксиологический анализ феномена жизни // Филос. и общество. – 2003. – № 3. – С. 139–158.
38. Бажутіна С. Б., Лук'янченко А. Ю. Особливості інтерпретації внутрішнього світу іншого студентами у процесі спілкування // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 6. – К., 2003. – С. 8–13.
39. Балинт М. Базисный дефект: Терапевтические аспекты регрессии / Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2002. – 256 с.
40. Балл Г. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. та ін. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 61–67.
41. Бандура А. Теория социального научения. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
42. Барматова С. Поле политики: до проблеми теоретичної ідентифікації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 165–174.
43. Барт Р. Мифологии // Пер. с фр., вст. ст. и коммент. С. Н. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
44. Бассиуни К. Воспитание народоубийц. (Власть или зрелость. О принуждении к послушанию и стремлению к автономии) / Пер. с нем. А. Д. Пономарева. – СПб.: Академич. проект, 1999. – 220 с.
45. Батай Ж. Внутренний опыт / Пер. с франц., послесл. и коммент. С. Л. Фокина. – СПб.: Аксиома, Мифрил, 1997. – 336 с.
46. Бахтин М. М. Философия языка и объективная психология // “Ars vetus – Ars nova”: М. М. Бахтін. – К.: Гнозис, 1999. – С. 168–182.
47. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: особливості розвитку та соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Актуальні проблеми психології. – Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. – Вип. 2 / За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г. – К.: Міленіум, 2003. – С. 211–221.
48. Бей Л. Б. Психолінгвістическая модель интерпретационной деятельности // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. II: Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К.: Видавн. дім Дм. Бураго, 2003. – С. 55–62.
49. Бейтсон Г. Мораль и национальный характер // Бейтсон Г. Экология разума. Избр. ст. по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Пер. с англ. – М.: Смысл, 2000а. – С. 121–138.
50. Бейтсон Г. Теория игры и фантазии // Бейтсон Г. Экология разума. Избр. ст. по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Пер. с англ. – М.: Смысл, 2000б. – С. 205–220.
51. Беля В. Політична участь та метаморфози образу влади: український контекст // Філософ. думка. – 2002. – № 3. – С. 108–119.
52. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Academia-Центр, Медиум, 1995. – 323 с.

53. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания // Бергсон А. Собр. соч. в 4 т. – Т. 1. – Пер. с фр. – М.: Моск. клуб, 1992. – С. 50–155.
54. Бердяев Н. А. О назначении человека: Опыт парадоксальной этики // Бердяев Н. А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – С. 19–252.
55. Березина Н. Ю. Феноменология интерсубъективности в психотерапии // Современный психоанализ: Сб. науч. трудов. – К.: Ваклер, Альтпресс, 2002. – С. 99–108.
56. Березина Т. Н. Чувствование как экзистенциальная функция интеграции себя и Другого // Мир психол. – 2001. – № 3. – С. 70–82.
57. Березко И. В. Подходы к исследованию личной мифологии // Актуальні проблеми психології. – Т. 2. Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 103–109.
58. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
59. Берн Э. Секс в человеческой любви: Пер. с англ. – М., 1990. – 224 с.
60. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. / Общ. ред. М. С. Мацковского; Послесл. Л. Г. Ионина и М. С. Мацковского. – СПб.: Лениздат, 1992а. – 400 с.
61. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Пер. с англ. – СПб.: Братство, 1992б. – 224 с.
62. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Пер с англ. / Общ. ред. В. Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
63. Беттельхейм Б. Просвещенное сердце // Человек. – 1992. – № 2. – С. 67–80; № 3. – С. 74–85; № 4. – С. 50–64; № 5. – С. 48–62; № 6. – С. 85–102.
64. Бех И. Д. Психологическая проекция социогенеза личности // Г. И. Челпанов и современность: проблемы развития современной психологической науки: Сб. науч. трудов. – М.-К., 2000. – С. 39–46.
65. Бехтерев В. М. Объективная психология. – М.: Наука, 1991. – 480 с.
66. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни // Бехтерев В. М. Гипноз. – Донецк: Сталкер, 1999. – С. 125–346.
67. Бинсвангер Л. Фрейд и его концепция человека в свете антропологии // Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. Избр. ст. Я. Нидлмен. Критическое введение в экзистенциальный психоанализ. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1999. – С. 19–51.
68. Бирхофф Г. У. Просоциальное поведение // Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 398–420.
69. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использования) // Язык и моделирование социального взаимодействия: Переводы/Сост. В. М. Сергеева и П. Б. Паршина; Общ. ред. В. П. Петрова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88–125.
70. Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу. – М., 1992. – 135 с.

71. Блумер Г. Коллективное поведение // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управл., 1996. – С. 166–212.
72. Бовуар С. де. Друга статья / Пер. з фр. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко: В 2 т. – К.: Основи, 1994, 1995.
73. Бодалев А. А. Межличностное восприятие и понимание // Бодалев А. А. Личность и общение: Избр. труды. – М.: Педагогика, 1983. – С. 85–265.
74. Бодалев А. А. Феномен понимания другого и определяющие его факторы // Мир психол. – 2001. – № 3. – С. 12–16.
75. Бодрийяр Ж. Система вещей. – М.: Рудомино, 1999. – 224 с.
76. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
77. Бодуен Ж. Вступ до політології / Пер. з фр. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
78. Болл Т. Власть // Политич. исследов. – 1993. – № 5. – С. 36–42.
79. Бондаревська І. Дискурс без засад: нові умови формування суб'єкта // Філософ. обрії. – 2002. – № 7. – С. 68–83.
80. Бондаревська І. А. Гендер як категорія теоретичного аналізу // Гендерні студії: освітні перспективи (навч.-метод. матер.). – К.: Фоліант, 2003. – С. 36–65.
81. Бондаренко О. Ф. Метапсихологічний контекст психології допомоги // Пед. і психол. – 2002. – № 4. – С. 4–12.
82. Боришевський М. Й. Самоактивність як умова суб'єктного становлення особистості дитини у виховному процесі // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матер. звітн. наук. сесії Ін-ту психол. АПН України (10–11 лютого 1994 р.). – К., 1994. – Ч. 1. – С. 256–265.
83. Боришевський М. Й. Психологічні детермінанти особистісної саморегуляції поведінки // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. 1992–2002: Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Ч. 1. – Харків: ОВС, 2002. – С. 516–527.
84. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопр. филос. – 2000. – № 4. – С. 112–129.
85. Братченко С. Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты // Психология с человеческим лицом: гуманистические перспективы в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 201–222.
86. Браун Р. Межгрупповые отношения // Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 548–578.
87. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопр. филос. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
88. Брушлинский А. В. Социальная психология в России и теория Сержа Московичи // Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. Пер. с фр. / Пер. Т. П. Емельяновой. М.: Центр психол. и психотерап., 1996. – С. 5–20.

89. Брушлинский А. В. Психология субъекта: индивида и группы (часть I) // Психол. журн. – 2002. – Т. 23. – № 1. – С. 71–80.
90. Бубер М. Проблема человека. Перспективы // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 88–97.
91. Бубер М. Диалог // Бубер М. Два образа веры: Пер. с нем. / Под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лёзова. – М.: Республика, 1995а. – С. 93–124.
92. Бубер М. Я и Ты // Бубер М. Два образа веры: Пер. с нем. / Под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лёзова. – М.: Республика, 1995б. – С. 15–92.
93. Булах І. П. До проблеми суб'єкт-суб'єктної взаємодії в педагогічній пресі // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 6. – К., 2003. – С. 28–33.
94. Бурдьє П. Практичний глузд / Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка, А. Дондюка. За ред. С. Йосипенка. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2003. – 503 с.
95. Бурлачук В. Способи артикуляції влади, або символ у системі владних відносин // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 20–31.
96. Бурлачук В. Ф. Символ и власть: Роль символических структур в построении картины социального мира. – К.: Ин-т социол. НАН Украины, 2002. – 266 с.
97. Бурлачук Л. Ф., Михайлова Н. Б. К психологической теории ситуации // Психол. журн. – 2002. – Т. 23. – № 1. – С. 5–17.
98. Бурно М. Е. Напряженно-авторитарный характер // Психология и психоанализ власти: Хрестом. – Т. 2. – Самара: БАХРАХ, 1999. – С. 245–250.
99. Буунк Б. П. Аффiliation, аттракция и близкие отношения // Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 372–397.
100. Буякас Т. М. Личностное развитие в условиях работы самопонимания, опосредствованной символами // Вопр. психол. – 2000. – № 1. – С. 96–108.
101. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта. – СПб.: Питер, 2001. – 304 с.
102. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
103. Валлон А. От действия к мысли: Очерк сравнительной психологии. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 239 с.
104. Валлон А. Психическое развитие ребенка. – М.: Просвещение, 1967. – 196 с.
105. Ванд Л. Э., Муратова А. С. Насколько реальна мифологическая реальность? // Мир психол. – 2003. – № 3. – С. 47–56.
106. Василенко И. Власть пространства и идея мессианизма // Власть. – 2001. – № 2. – С. 44–50.
107. Василенко И. Человек политический в информационном обществе // Власть. – 2004. – № 3. – С. 46–54.

108. Васильченко А. А. Понимание, диалог и социальный конструктивизм // Актуальні проблеми психології. – Т. 2. Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 20–39.
109. Васютинский В. А. Психологическая характеристика политического сознания граждан Украины: реформы, независимость, власть // Журнал практического психолога. – 1999. – № 1. – С. 18–34.
110. Васютинський В. О., Гундертайло Ю. Д. Про чинники електоральних намірів громадян літнього віку // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 26–27 лютого 1998 р. – К., 1998. – С. 94–97.
111. Вахромов Е. Е. Проблема Человека: Самость и Я в психологи // Мир психол. – 2002. – № 2. – С. 30–44.
112. Вебер М. Покликання до політики // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998а. – С. 173–191.
113. Вебер М. Політичні спільноти і господарство // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998б. – С. 87–103.
114. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998в. – С. 104–156.
115. Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998г. – С. 83–86.
116. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998д. – С. 157–172.
117. Вейнингер О. Пол и характер. – М.: ТЕРРА, 1992. – 480 с.
118. Венгеров А. Б. Синергетика и политика // Власть силы, сила власти: Сб. науч. трудов. – М.: Юристъ, 1996. – С. 42–59.
119. Весна Е. Б. Проблема социализации и ее эффектов в развитии личности и ее смысловых установок // Мир психол. – 2001. – № 2. – С. 154–165.
120. Виндельбанд В. О свободе воли. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 208 с.
121. Вознесенська О. Політичний текст і електоральна поведінка населення // Соц. психол. – 2004. – № 5 (7). – С. 79–89.
122. Войтила К. Суб'єктність і “те, що не піддається редукації” в людині // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000а. – С. 19–27.
123. Войтила К. Участь чи відчуження? // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000б. – С. 245–258.
124. Волков П. Разнообразие человеческих миров (Руководство по профилактике душевных расстройств). – М.: Аграф, 2000. – 528 с.

125. Волочков А. А. Активность субъекта как фактор психического развития (гипотезы, модели, факты) // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – № 3. – С. 22–31.
126. Вольфовська Т. О. Становлення інтерактивних умінь як психологічна проблема інтеграції особистості в громадське життя // Пед. і психол. – 2002. – № 4. – С. 64–74.
127. Вонхольдт К. Р. Введение // Человек и пол. Гомосексуализм и пути его преодоления. – СПб.: Кайрос, 1998. – С. 17–21.
128. Вундт В. Проблемы психологии народов // Преступная толпа. – М.: Ин-т психол. РАН, КСП+, 1998. – С. 195–308.
129. Выготский Л. С. Лекции по психологии // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982а. – С. 362–465.
130. Выготский Л. С. Мышление и речь // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982б. – С. 5–361.
131. Выготский Л. С. История развития высших психических функций // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 3. Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1983. – С. 5–328.
132. Выготский Л. С. Вопросы детской (возрастной) психологии // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 4. Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984а. – С. 243–385.
133. Выготский Л. С. Орудие и знак в развитии ребенка // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 6. Научное наследство / Под ред. М. Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1984б. – С. 5–90.
134. Выготский Л. С. Педология подростка // Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 4. Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984в. – С. 5–242.
135. Вышеславцев Б. П. Вечное в русской философии // Вышеславцев Б. П. Этика преображенного Эроса / Вст. ст., сост. и коммент. В. В. Сапова. – М.: Республика, 1994а. – С. 153–324.
136. Вышеславцев Б. П. Этика преображенного Эроса. Проблемы Закона и Благодати // Вышеславцев Б. П. Этика преображенного Эроса / Вст. ст., сост. и коммент. В. В. Сапова. – М.: Республика, 1994б. – С. 13–152.
137. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство: Пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2000. – 320 с.
138. Гайдеггер М. Гельдерлін та сутність поезії // Возняк Т. С. Тексти та переклади / Худож. оформл. автора. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 345–360.
139. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / З нім. пер. П. Тарашук; Наук. ред. пер. Ю. Кушаков. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 548 с.
140. Гидденс Э. Сознание, Я и социальное взаимодействие // Филос. и общество. – 2001. – № 2. – С. 35–58.

141. Гільдебранд Д. фон. Ступені духовного контакту // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000. – С. 259–273.
142. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2001. – 542 с.
143. Главник О. П. До проблеми сімейного виховання: гендерний аспект // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 6. – К., 2003. – С. 46–54.
144. Глызов Д. В. Психоанализ коннотаций политического дискурса // Современный психоанализ: Сб. науч. трудов. – К.: Ваклер, Альтпресс, 2002. – С. 67–74.
145. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – 606 с.
146. Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс: Навч. посібн. – Тернопіль: Навч. кн. – Богдан, 1999. – 384 с.
147. Гозман Л. Я., Шестопад Е. Б. Политическая психология. – Ростов-на-Д.: Феникс, 1996. – 448 с.
148. Головатий М. Мистецтво здобувати владу // Політ. менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 49–58.
149. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. – К.: Ин-т социол. НАН Украины, 1996. – 143 с.
150. Головаха Е. И., Панина Н. В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 189 с.
151. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
152. Головачев Б. В., Косова Л. Б. Высокоstatusные группы: штрихи к социальному портрету // Социол. исследов. – 1996. – № 1. – С. 45–51.
153. Гольц Г. А. К вопросу о природе глобальных мифов и потенциальной роли надсознания в действовании человека // Мир психол. – 2003. – № 3. – С. 221–230.
154. Гордилов В. Власть. Культура. Индивід // Соц. психол. – 2004. – № 5 (7). – С. 36–47.
155. Горностаева М. В. Миф и сказка как символические системы // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социол. и политол. – 2001. – № 3. – С. 113–125.
156. Горностаєв П. П. Гендерний розвиток та гендерна ідентичність особистості, особливості чоловічої та жіночої соціалізації // Гендерні студії: освітні перспективи (навч.-методич. матер.). – К.: Фоліант, 2003. – С. 5–21.
157. Горювая Т. П. Голос как телесный феномен // Мир психол. – 2003. – № 4. – С. 217–222.
158. Горшков М. К. Общественное мнение: История и современность. – М.: Политиздат, 1988. – 383 с.

159. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості в освітніх закладах закритого типу // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 5. – К., 2003. – С. 105–109.
160. Грановская Р. М. Конфликт и творчество в зеркале психологии. – М.: Генезис, 2002. – 573 с.
161. Грановская Р. М. Психология веры. – СПб.: Речь, 2004.
162. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций // Вопр. психол. – 1997. – № 1. – С. 121–132.
163. Григорьев С. В. Проблема биографии мифа и психологический анализ логики мифотворческой игры // Мир психол. – 2003. – № 3. – С. 92–100.
164. Гроф С., Хэлифакс Дж. Человек перед лицом смерти. – Пер. с англ. А. И. Неклесса. – М.: Изд-во Трансперсон. ин-та, 1996. – 246 с.
165. Грошев И. В. Гендерные представления о власти // Социол. исследов. – 2000. – № 12. – С. 33–41.
166. Грошев И. В. Власть и социально-психологические характеристики ее гендерного конструкта // Мир психол. – 2001. – № 4. – С. 190–209.
167. Грушин Б. А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
168. Гуггенболь-Крейг А. Наивные старцы. Анализ современных мифов. Пер. с нем. С. С. Панкова. Науч. ред. В. В. Зеленского. – СПб.: Б. С. К., 1997. – 96 с.
169. Гуменюк О. Психологія впливу: Монограф. – Тернопіль: Екон. думка, 2003. – 304 с.
170. Гундертайло Ю. Д. Особистісна міфологія як модель суб'єктивної реальності // Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. ст. – Вип. 2 (5). – К., 2000. – С. 122–128.
171. Гуревич Л. Я. Особенности электорального поведения граждан Казахстана // Социол. исследов. – 1996. – № 5. – С. 64–71.
172. Гуревич П. С. Бессознательное как фактор культурной динамики // Вопр. филос. – 2000. – № 10. – С. 37–41.
173. Гурлева Т. С. Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковиховуваності. – К.: ІЗМН, 1997. – 136 с.
174. Гуссерль Э. Картезианские размышления // Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000а. – С. 289–542.
175. Гуссерль Э. Логические исследования // Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000б. – С. 5–288.

176. Гуцол С. Ю. Сутність та значення особистісного міфу // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. II: Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К.: Видавн. дім Дм. Бураго, 2003. – С. 41–48.
177. Гадамер Г.-Г. Істина і метод: Пер. з нім. – Т. I: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. – К.: Юніверс, 2000а. – 464 с.
178. Гадамер Г.-Г. Класична і філософська герменевтика // Гадамер Г.-Г. Герменевтика II. Істина і метод. Доповнення. Показчики: Пер. з нім. – Т. 2. – К.: Юніверс, 2000б. – С. 86–108.
179. Гадамер Г.-Г. Між феноменологією та діалектикою. Спроба самокритики // Гадамер Г.-Г. Герменевтика II. Істина і метод. Доповнення. Показчики: Пер. з нім. – Т. 2. – К.: Юніверс, 2000в. – С. 7–25.
180. Гадамер Г.-Г. Що таке істина? // Гадамер Г.-Г. Герменевтика II. Істина і метод. Доповнення. Показчики: Пер. з нім. – Т. 2. – К.: Юніверс, 2000г. – С. 44–54.
181. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
182. Грюн А. Середина життя: духовна криза та шляхи її подолання / Пер. з нім. Н. Лозинської. – Львів: Свічадо, 2002. – 48 с.
183. Давыдов А. П. Социокультурные основания модернизации религиозного сознания // Мир психол. – 2003. – № 2. – С. 259–278.
184. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
185. Данилова Е. Н. Идентификационные стратегии: российский выбор // Социол. исследов. – 1995. – № 6. – С. 120–130.
186. Даркин К. Социальная психология развития // Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М. ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 67–93.
187. Дегтярев А. А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения // Политич. исследов. – 1995. – № 4. – С. 108–120.
188. Делёз Ж. Логика смысла. – М.: Академия, 1995. – 299 с.
189. Деррида Ж. Голос и феномен: введение в проблему знаков в феноменологии Гуссерля // Деррида Ж. Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля. – СПб.: Алетейя, 1999а. – С. 9–137.
190. Деррида Ж. Форма и значение. Замечание по поводу феноменологии языка // Деррида Ж. Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля. – СПб.: Алетейя, 1999б. – С. 138–167.
191. Дерябо С. Д. Природный объект как отражаемый субъект // Психология с человеческим лицом: гуманистические перспективы в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 223–230.
192. Джеймс У. Воля к вере и другие очерки к популярной философии // Джеймс У. Воля к вере: Пер. с англ. / Сост. Л. В. Блинников, А. П. Поляков. – М.: Республика, 1997а. – С. 3–206.
193. Джеймс У. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии // Джеймс У. Воля к вере:

- Пер. с англ. / Сост. Л. В. Блинников, А. П. Поляков. – М.: Республика, 1997б. – С. 207–324.
194. Джонсон Д. В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Пер. з англ. В. Хомика. – К.: КМ Академія, 2003. – 288 с.
195. Дибиров А.-Н. З., Пронский Л. М. О природе политической власти // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социол. и политол. – 2002. – № 2. – С. 48–60.
196. Дильтей В. Основная мысль моей философии // Вопр. филос. – 2001а. – № 9. – С. 122–123.
197. Дильтей В. Предпосылки или условия сознания либо научного познания // Вопр. филос. – 2001б. – № 9. – С. 124–125.
198. Добрович А. Воспитателю о психологии и психогигиене общения: Кн. для учителя и родителей. – М.: Просвещение, 1987. – 207 с.
199. Донченко Е. А. Социетальная психика. – К.: Наук. думка, 1994. – 208 с.
200. Донченко О. Психологія трансперсональних конструктів // Психол. і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 44–104.
201. Дорфман Л. Я. Детерминированность и свобода человека // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 145–155.
202. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – СПб.: Речь, 2003. – 304 с.
203. Дридзе Т. М. Экоантропоцентрическая и семиосоциопсихологическая парадигмы для интеграции социогуманитарного научного знания в исследовательскую, социально-диагностическую и социально-проектную практику // Мир психол. – 2000. – № 2. – С. 10–26.
204. Дубицкий В. Воспитание и власть // Власть. – 2002. – № 9. – С. 17–24.
205. Дудченко О. Н., Мытиль А. В. Социальная идентификация и адаптация личности // Социол. исследов. – 1995. – № 6. – С. 110–119.
206. Дусавицкий А. К. О соотношении понятий индивидуального и коллективного субъектов деятельности // Психол. наука и образов. – 2001. – № 2. – С. 5–13.
207. Дьяконов Г. Спілкування і взаємодія: діалогічний підхід // Соц. психол. – 2004. – № 3 (5). – С. 82–96.
208. Дьяконова Н. А., Юртайкин В. В. Авторитарная личность в России и США: ценностные ориентации и локус контроля // Вопр. психол. – 2000. – № 4. – С. 51–60.
209. Дюрвилль Г. Психическое могущество человека. (Личный магнетизм): Пер. з фр. Дніпропетровськ: Дніпро, 1993. – 156 с.
210. Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Пер. з фр. Л. Кононович. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
211. Дюркгейм Э. Метод социологии // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995а. – С. 5–164.

212. Дюркгейм Э. Педагогика и социология // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995б. – С. 244–264.
213. Дюркгейм Э. Представления индивидуальные и представления коллективные // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995в. – С. 208–243.
214. Дюркгейм Э., Мосс М. О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. – М.: Вост. лит., 1996. – С. 6–73.
215. Евлахов А. Время Макиавелли // Власть. – 2004. – № 1. – С. 57–59.
216. Емельянова Т. П. Социальное представление – понятие и концепция: итоги последнего десятилетия // Психол. журн. – 2001. – Т. 22. – № 6. – С. 39–47.
217. Ермолаева М. Практическая психология старости. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
218. Ермоленко Т. Патерналистские традиции российской политической культуры // Власть. – 2001. – № 1. – С. 66–69.
219. Жадан І. В. Проблеми та соціально-психологічні особливості формування політичної культури молоді // Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. ст. – Вип. 2 (5). – К., 2000. – С. 143–149.
220. Жеребкина И. Женское политическое бессознательное: Проблема гендера и женское движение в Украине. – Харьков: Ф-Пресс, 1996. – 382 с.
221. Жеребкін С. Суб'єктивність і влада у постфукіанській філософії (на прикладі концепції влади Джудіт Батлер) // Філософ. думка. – 2003. – № 5. – С. 70–81.
222. Жижек С. Возвышенный объект идеологии. – М.: Худож. журн., 1999. – 238 с.
223. Жижек С. Метастазы насолоди: Шість нарисів про жінку й причинність. – К.: Альтернативи, 2000. – 188 с.
224. Жижек С. Від “Джойс-симптому” до симптому влади // Філософ. думка. – 2003. – № 1. – С. 63–75.
225. Життєві кризи особистості: Наук.-метод. посібн.: У 2 ч. / Ред. рада: В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. – К.: ІЗМН, 1998. – Ч. 1. – 356 с.; Ч. 2. – 567 с.
226. Журавлев И. В., Тхостов А. Ш. Субъективность как граница: топологическая и генетическая модели // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – № 3. – С. 5–12.
227. Загороднюк В. Мова у модерновій та постмодерновій парадигмах // Філософ. думка. – 2003. – № 6. – С. 12–36.
228. Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

229. Зандкюлер Х. Й. Репрезентация, или Как реальность может быть понята философски // *Вопр. филос.* – 2002. – № 9. – С. 81–90.
230. Запорожченко О. Відчуження в контексті сучасного “інформаційного суспільства” // *Перспективи.* – 2000. – № 4. – С. 41–44.
231. Зарецкая О. А. Семиотический подход к проблеме понимания и интерпретации личного опыта // *Актуальні проблеми психології.* – Т. 2. Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 40–51.
232. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков: Анамнез, этиология и патогенез. – Л.: Медицина, 1988. – 248 с.
233. Зеленский В. В. Психоаналитическое исследование власти // *Современный психоанализ: Сб. науч. трудов.* – К.: Ваклер, Альтпресса, 2002. – С. 54–67.
234. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.
235. Зиновьева М. В. Взаимосвязь детско-родительских отношений и ненормативного поведения детей дошкольного возраста // *Психол. наука и образ.* – 2000. – № 3. – С. 35–39.
236. Зиновьева М. В. Влияние стиля родительского воспитания на развитие предпосылок мировоззрения у детей дошкольного возраста // *Психол. наука и образ.* – 2001. – № 1. – С. 37–46.
237. Зинченко В. П., Мещеряков Б. Г. Совокупная деятельность как генетически исходная единица психического развития // *Психол. наука и образ.* – 2000. – № 2. – С. 86–95.
238. Злобіна О. Особистість як суб’єкт соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.
239. Знаков В. В. Макиавеллизм: психологическое свойство личности и методика его исследования // *Психол. журн.* – 2000а. – Т. 21. – № 5. – С. 16–22.
240. Знаков В. В. Понимание как проблема психологии человеческого бытия // *Психол. журн.* – 2000б. – Т. 21. – № 2. – С. 7–15.
241. Знаков В. В. Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимопонимание в межличностном общении // *Вопр. психол.* – 2002. – № 6. – С. 45–54.
242. Зубко Г. В. Миф в мировосприятии человека и в духовной культуре человечества // *Мир психол.* – 2003. – № 3. – С. 24–42.
243. Зьофнер Г.-Г. Інтеракція та інтерпретація – міркування з приводу передумов інтерпретування в соціальній науці та літературознавстві // *Філософ. думка.* – 2003. – № 6. – С. 88–102.
244. Иванов Д. И. Глубинная психология и экзистенциализм: истоки, пути и способы анализа детско-родительских отношений // *Психологія на перетині тисячоліть: Зб. наук. праць учасників П’ятих Костюківських читань: В 3 т.* – Т. 1. – К.: Гнозис, 1998. – С. 492–499.
245. Иванов Д. И. Структурно-семиотический поход к психоанализу конфликтов в системе детско-родительских отношений // *Современный*

- психоанализ: Сб. науч. трудов. – К.: Ваклер, Альтерпресс, 2002. – С. 201–209.
246. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
247. Ильин И. А. О сопротивлении злу силою // Ильин И. А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993а. – С. 5–132.
248. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Ильин И. А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993б. – С. 165–175.
249. Ильин М. В., Мельвиль А. Ю. Власть // Политич. исследов. – 1997. – № 6. – С. 146–163.
250. Исмагилова А. Г. Стиль педагогического общения как метаиндивидуальная характеристика воспитателя и как фактор развития ребенка // Мир психол. – 2002. – № 1. – С. 195–201.
251. Итвел Р. Возрождение харизмы: теория и проблемы операционализации понятий // Социол. исследов. – 2003. – № 3. – С. 9–20.
252. Иващенко В. Л. Ментальна структура концепту // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. II: Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К.: Видавн. дім Дм. Бурого, 2003. – С. 100–108.
253. Ільїн В. Містика духовного: імперативи ірраціонального в раціональному // Філософ. думка. – 2004. – № 2. – С. 3–14.
254. Ишмуратов А. Логика социального дискурсу // Філософ. думка. – 2000. – № 2. – С. 4–15.
255. Кабанес О., Насс Л. Революционный невроз // Революционный невроз. – М.: Ин-т психол. РАН, КСП+, 1998. – С. 251–568.
256. Каверин С. Б. Потребность власти. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
257. Казмиренко В. П. Социальная психология организаций: Монограф. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
258. Кайгородов Б. В. Структурно-динамические характеристики самопонимания в характеристике и развитии Я-концепции в юношеском возрасте // Мир психол. – 2002. – № 2. – С. 117–127.
259. Калениченко Р. А. Детермінанти сприятливого психологічного клімату у сім'ї // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. III. – Ч. 3. – К., 2001. – С. 85–87.
260. Калина Н. Ф. Лингвистическая психотерапия. – К.: Ваклер, 1999. – 282 с.
261. Калина Н. Ф. Основы психоанализа. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – 348 с.
262. Канетті Е. Маса і влада. – К.: Альтернативи, 2001. – 416 с.
263. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
264. Капустин Б. Г. К понятию политического насилия // Политич. исследов. – 2003. – № 6. – С. 6–26.
265. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти: Монограф. – К.: Ніка-Центр, 2000. – 332 с.

266. Карманов К. Ю. Субъект и пространство // *Философия и общество*. – 2002. – № 4. – С. 100–119.
267. Карнегі Д. Як здобувати друзів і впливати на людей / Пер. з англ. В. М. Грузина. – К.: Молодь, 1990. – 168 с.
268. Карпенко З. С. Герменевтика психологічної практики. – К.: Рута, 2001. – 160 с.
269. Касавин И. Т. Язык повседневности: между логикой и феноменологией // *Вопр. филос.* – 2003. – № 5. – С. 14–29.
270. Каширская И. К. Социально-психологический анализ основных источников информации и процесс гендерной социализации // *Вопр. психол.* – 2003. – № 6. – С. 56–63.
271. Кейзеров Н. М. Власть и авторитет: Критика буржуазных теорий. – М.: Юридич. лит., 1973. – 164 с.
272. Келер В. Исследование интеллекта человекоподобных обезьян // *Гештальт-психология*. В. Келер. Исследование интеллекта человекоподобных обезьян. К. Коффка. Основы психического развития. – М.: АСТ-ЛТД, 1998. – С. 5–277.
273. Кирсанова Л. И. Некоторые методологические усложнения в понимании телесности (жест, речь, письмо в бытийствовании индивида) // *Мир психол.* – 2003. – № 2. – С. 214–217.
274. Кікінежді О., Кулик О., Говорун Т. Гендерний чинник у вихованні дітей // *Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д.* – Т. V. – Ч. 6. – К., 2003. – С. 111–117.
275. Кладько С. С. К концепции культуры как системы интеракции нормативно-ценностных пространств // *Мир психол.* – 2000. – № 3. – С. 49–59.
276. Климова С. Г. Критерии определения групп “Мы” и “Они” // *Социол. исследов.* – 2002. – № 6. – С. 83–95.
277. Климчук Н. В. Взаємодія психоонтологічного та ідеологічного в контексті існування політичної партії // *Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. ст. – Вип. 5 (8)*. – К.: Абрис, 2002. – С. 151–168.
278. Клипинина Н. Некоторые направления изучения проблемы межличностного восприятия в психологической теории и практике // *Мир психол.* – 2001. – № 3. – С. 28–40.
279. Князева Е. Н. Саморефлективная синергетика // *Вопр. филос.* – 2001. – № 10. – С. 99–113.
280. Коваленко И. Н., Коваленко Н. П. Поведение и власть в организации: Кн. для руководителей. – Одесса: Юридична література, 2003. – 320 с.
281. Когус Г. В. Особливості пошуку сенсу життя в студентські роки // *Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д.* – Т. V. – Ч. 5. – К., 2003. – С. 165–169.

282. Колісник О. Методологічні принципи побудови концепції саморозвитку особистості // Психол. перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 133–138.
283. Коломінський Н. Л. Міжособистісна взаємодія як соціально-психологічна детермінанта становлення громадянськості сучасної молоді у контексті спадщини А. С. Макаренка // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. VI. – Вип. 2. – К., 2004. – С. 159–163.
284. Кон И. С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1988а. – 320 с.
285. Кон И. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). – М.: Наука, 1988б. – 270 с.
286. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
287. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). – К.: Стилос, 2000. – 336 с.
288. Корабльова Н., Рибалка В. Можливості сучасних дискурсів у виробництві “людини соціальної” // Філософ. обрії. – 2002. – № 7. – С. 150–157.
289. Корнилов А. П. Саморегуляция человека в условиях социального перелома // Вопр. психол. – 1995. – № 5. – С. 69–78.
290. Корнієнко В. Межі раціонального та ірраціонального в політичному ідеалі // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 58–68.
291. Королев Д. К. Смысл жизни: психологический аспект // Вісн. Харк. держ. ун-ту. – № 439’99. – Сер. Психологія, політологія. Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти: Матер. III Харківських Міжнар. психол. читань. – Ч. 1, 2. – Харків, 1999. – С. 57–59.
292. Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Косенко А. Ф., Кочергіна Т. І. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров’я / Навч. посібн. Заг. ред. М. С. Корольчука. – К.: Інкос, 2002. – 272 с.
293. Косарева О. І. Психологічні моделі міжособистісної взаємодії батьків і дітей дошкільного віку // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 6. – К., 2003. – С. 142–148.
294. Коффка К. Основы психического развития // Гештальт-психология. В. Келер. Исследование интеллекта человекоподобных обезьян. К. Коффка. Основы психического развития. – М.: АСТ-ЛТД, 1998. – С. 279–669.
295. Кочарян А. С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии) / Отв. ред. Л. Ф. Бурлачук. – Харьков: Основа, 1996. – 127 с.
296. Кочарян А. С., Жидко М. Е., Довгопол М. Ю. Политическая коммуникация: модели кодирования/декодирования информации // Социально-психологические факторы политического поведения электората (сб. матер. науч.-практ. семинара 27–28 мая, Харьков). – Харьков, 1999. – С. 91–120.

297. Кравченко В. И. Харизматическая личность: многообразие понимания // Социол. исследов. – 2004. – № 4. – С. 134–137.
298. Кравченко И. И. Власть и общество // Власть: Очерки современной политической философии Запада. – М.: Наука, 1989а. – С. 37–64.
299. Кравченко И. И. Средний (“мезо”) уровень политической и неполитической власти // Власть: Философско-политические аспекты. – М., 1989б. – С. 6–25.
300. Кравченко П. Буттєво-сенсові характеристики образу людини в аксеологічних вимірах філософської думки // Філософ. обрії. – 2002. – № 7. – С. 46–56.
301. Кравченко Т. В. “Життєві сценарії” сім’ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості // Пед. і психол. – 2002. – № 1–2. – С. 61–67.
302. Крайнюк В. М. Сімейне благополуччя як умова психічного здоров’я особистості // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. III. – Ч. 3. – К., 2001. – С. 110–114.
303. Крамник В. В. Власть и мы: ментальность российской власти – традиции и новации // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 90–142.
304. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Социальная психология малой группы: Учеб. пособ. для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 318 с.
305. Кросбі Дж. Суб’єктність // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000. – С. 51–66.
306. Крупник Е. П., Сизова Т. Б. Теоретические аспекты психологической культуры межличностных взаимодействий // Мир психол. – 2001. – № 3. – С. 40–50.
307. Крэйг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
308. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // Социол. исследов. – 1996. – № 4. – С. 19–29.
309. Кудрявцев В. Т., Уразалиева Г. К. Субъект деятельности в онтогенезе // Вопр. психол. – 2001. – № 4. – С. 14–30.
310. Кулачківська С. Є., Тищенко С. П. Вихователь як фасилітатор особистісного зростання дитини // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: Наук. записки Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Вип. 20. – Ч. 2. – К., 2000. – С. 3–14.
311. Кули Ч. Первичные группы // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управл., 1996а. – С. 328–333.
312. Кули Ч. Социальная самость // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управл., 1996б. – С. 314–327.
313. Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. Межличностное общение: Учеб. для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

314. Курбатов В. И. Магия власти: Харизма и реалии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 544 с.
315. Курганська Л. О. Сімейні чинники формування соціальної орієнтації дитини // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. III. – Ч. 3. – К., 2001. – С. 122–126.
316. Курникова Н. В. Интонация как особая единица в смысловом и эмоциональном поле общения // Мир психол. – 2003. – № 2. – С. 222–227.
317. Кучеренко Н. Б., Кучеренко С. Н., Бобрус О. Н. Категориальная установка личности и психологические факторы ее формирования // Психол. журн. – 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 12–20.
318. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе: Доклад на Римском Конгрессе, читанный в Институте психологии Римского университета 26 и 27 сентября 1953 года. – М.: Гнозис, 1995. – 100 с.
319. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков: Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
320. Лапаева В. В. Становление российской многопартийности // Социол. исследов. – 1996. – № 8. – С. 34–47.
321. Лебединська І. В. Гендер як стратегія культурологічного аналізу // Гендерні студії: освітні перспективи (навч.-метод. матер.). – К.: Фоліант, 2003. – С. 22–35.
322. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Макет, 1995. – 316 с.
323. Левин К. Временная перспектива и моральное состояние // Левин К. Разрешение социальных конфликтов / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000а. – С. 239–268.
324. Левин К. Германия: особый случай // Левин К. Разрешение социальных конфликтов / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000б. – С. 160–178.
325. Левин К. Некоторые социально-психологические различия между Соединенными Штатами Америки и Германией // Левин К. Разрешение социальных конфликтов / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000в. – С. 106–147.
326. Левин К. Теория поля в социальных науках: Пер. с англ. – СПб.: Сенсор, 2000г. – 368 с.
327. Левин К. Эксперименты в социальном пространстве // Левин К. Разрешение социальных конфликтов / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000д. – С. 198–214.
328. Левінас Е. Про ідею нескінченного в нас // Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки-про-іншого: Пер. з фр. – К.: Дух і Літера, Задруга, 1999а. – С. 243–247.
329. Левінас Е. “Я” і тотальність // Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки-про-іншого: Пер. з фр. – К.: Дух і Літера, Задруга, 1999б. – С. 17–45.
330. Леві-Строс К. Структурна антропологія / Пер. з фр. З. Борисюк. – К.: Основи, 2000. – 387 с.
331. Ледаев В. Г. Власть: концептуальный анализ // Политич. исследов. – 2000а. – № 1. – С. 97–107.

332. Ледяев В. Г. Формы власти: типологический анализ // Политич. исслед. – 2000б. – № 2. – С. 6–18.
333. Леонгард К. Акцентуированные личности / Пер. с нем. В. М. Лещинской. Под ред. и с предисл. В. М. Блейхера. – К.: Вища шк., 1981. – 392 с.
334. Леонтьев А. А. Значение и смысл // Мир психол. – 2001. – № 2. – С. 13–20.
335. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность // Леонтьев А. Н. Избр. психол. произв.: В двух т. – Т. II. – М.: Педагогика, 1983. – С. 94–231.
336. Леонтьев Д. А. Самореализация и сущностные силы человека // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 156–176.
337. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
338. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психол. журн. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 15–25.
339. Лепіхова Л. А. Онтогенетичний погляд на соціально-психологічні властивості громадянськості та політичної культури // Пед. і психол. – 2003. – № 1. – С. 30–38.
340. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.
341. Ліщинська О. Екологія інформаційного простору // Соц. психол. – 2003. – № 2. – С. 46–52.
342. Лобок А. М. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культ. информ., 1997. – 688 с.
343. Ложкін Г. В. Особливості інтерперсональної поведінки та конфліктність у педагогічній взаємодії // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матер. звітн. наук. сесії Ін-ту психол. АПН України (10–11 лютого 1994 р.). – К., 1994. – Ч. 1. – С. 173–179.
344. Ломов Б. Ф. Особенности познавательных процессов в условиях общения // Ломов Б. Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М.: Педагогика, 1991. – С. 107–127.
345. Лопухова О. Г. Влияние этнокультурных традиций на становление психологического пола личности // Вопр. психол. – 2001. – № 5. – С. 73–79.
346. Лоренц К. Агрессия (так называемое “зло”): Пер. с нем. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 272 с.
347. Лосев А. Ф. Диалектика мифа // Лосев А. Ф. Из ранних произв. – М.: Правда, 1990. – С. 391–599.
348. Лосский Н. О. Свобода воли // Лосский Н. О. Избр. – М.: Правда, 1991. – С. 481–597.

349. Лэйн Д. Перемены в России: роль политической элиты // Социол. исследов. – 1996. – № 4. – С. 30–40.
350. Лэнг Р. Политика переживания // Лэнг Р. Расколотое “я”: пер. с англ. – СПб.: Белый Кролик, 1995. – С. 223–334.
351. Людвиг А. Стремясь к сексуальной идентификации // Человек и пол. Гомосексуализм и пути его преодоления. – СПб.: Кайрос, 1998. – С. 98–114.
352. Ляксо Е. Е. Некоторые характеристики материнской речи, адресованной младенцам первого полугодия жизни // Психол. журн. – 2002. – Т. 23. – № 2. – С. 55–64.
353. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.
354. Максапетян А. Г. Языки описания и модели мира (постановка вопроса) // Вопр. филос. – 2003. – № 2. – С. 53–65.
355. Максименко С. Д. Проблема прогнозування психічного розвитку: природа, генезис, перспективи // Актуальні проблеми психол.: Т. 6. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога (Зб. наук. праць) / За заг. ред. Максименка С. Д. – Вип. 3. – Ч. 1. – К.: BONA MENTE, 2002. – С. 3–10.
356. Максимова В. Н. Зрелость как акмеологический критерий развития растущего человека // Мир психол. – 2002. – № 2. – С. 239–245.
357. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібн. – К.: Перун, 1996. – 464 с.
358. Макушина О. П. Причины психологической зависимости от родителей в подростковом возрасте // Вопр. психол. – 2002. – № 5. – С. 135–143.
359. Макушинский А. Современный “образ мира”: действительность // Вопр. филос. – 2002. – № 6. – С. 19–136.
360. Мамардашвили М. К. Стрела познания (набросок естественноисторической гносеологии) // Мамардашвили М. К. Стрела познания (набросок естественноисторической гносеологии). – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 25–277.
361. Маничев С. А. Мифология в политических технологиях // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 144–190.
362. Маноха І. П. Психологія потаємного “Я”. – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
363. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К. Социология. Сб. / Пер. с нем. Вст. ст. Ю. Н. Давыдова. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – С. 177–324.
364. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: REF1-book, 1994. – 368 с.
365. Маркузе Г. Эрос и цивилизация: Философское исследование учения Фрейда: Пер. с англ. – К.: ИСА, 1995. – 352 с.
366. Марсель Г. Homo viator: Прологомени до метафізики надії / Пер. В. Й. Шовкуна. – К.: KM Academia, Пульсари, 1999. – 320 с.

367. Марсель Г. Бути і мати // Возняк Т. С. Тексти та переклади / Худож. оформл. автора. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 435–667.
368. Мартинюк І., Соболева Н. Світська віра як феномен суб'єктивної реальності: сучасний стан і тенденції змін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 32–53.
369. Маслоу А. Психологія бытия. Пер. с англ. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
370. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. – М.: Смысл, 1999а. – 425 с.
371. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. Пер. с англ. Татлыбаевой А. М. Вст. ст. Акулиной Н. Н. – СПб.: Евразия, 1999б. – 478 с.
372. Массинг О. Господство // Политич. исследов. – 1991. – № 6. – С. 107–112.
373. Мелик-Пашаев А. А. Быть “над самим собой”... (о третьем измерении человеческой жизни) // Мир психол. – 2001. – № 2. – С. 102–104.
374. Мель Ю. Социальная компетентность как цель психотерапии: проблемы образа Я в ситуации социального перелома // Вопр. психол. – 1995. – № 5. – С. 61–68.
375. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / Пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – СПб.: Ювента, Наука, 1999. – 607 с.
376. Мерло-Понти М. Видиме й невидиме: 3 робочими нотатками / Упоряд., авт. передм. та післям. К. Лефор; Пер з фр. Є. Марічева. – К.: КМ Академія, 2003. – 268 с.
377. Мертон Р. К. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управл., 1996. – С. 393–461.
378. Мещеркина Е. Ю. Социологическая концептуализация маскулинности // Социол. исследов. – 2002. – № 11. – С. 15–25.
379. Мещанова Г. Моніторинг розвитку особистості як суб'єкта соціальної взаємодії // Психол. і суспільство. – 2001. – № 4. – С. 114–144.
380. Мид М. Культура и мир детства: Избр. произв. / Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева. Сост. и послесл. И. С. Кона. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
381. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 336 с.
382. Минюрова С. А., Тетерлева Е. А. Диалогический подход к анализу смыслового переживания материнства // Вопр. психол. – 2003. – № 4. – С. 63–75.
383. Мирча Э. Аспекты мифа. Пер. с фр. В. Большакова. – М.: Инвест – ППП, 1996. – 240 с.
384. Михайлов А. П. Моделирование российской власти // Социол. исследов. – 2001. – № 5. – С. 12–20.
385. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия // Социол. исследов. – 2000. – № 1. – С. 107–114.

386. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Пер. з англ. та передм. Т. Корпала. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2000. – 416 с.
387. Мнацаканян М. О. Интегрализм, феноменология и национальный интересубъективный мир повседневности // Социол. исследов. – 2000. – № 3. – С. 84–90.
388. Молоканов М. В. Двухмерное пространство моделей коммуникативного взаимодействия // Вопр. психол. – 1995. – № 5. – С. 51–60.
389. Моргун В. Ф. Становлення громадянськості особистості в контексті її психічної та соціальної зрілості // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. VI. – Вип. 2. – К., 2004. – С. 203–215.
390. Москаленко В. В. Гендерна роль як фактор статевої соціалізації // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: Матер. Міжнар. наук. конф., присвяч. 35-річчю наук. та пед. діяльності акад. С. Д. Максименка (17–18 грудня 2001 р., м. Київ). – Т. 1. – К.: Міленіум, 2002. – С. 128–136.
391. Москаленко В., Романова В. Особливості статевої соціалізації в умовах трансформації суспільства // Соц. психол. – 2003. – № 1. – С. 107–115.
392. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд // Психол. журн. – 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 3–18; № 2. – С. 3–14.
393. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. Пер. с фр. / Пер. Т. П. Емельяновой. – М.: Центр психол. и психотерап., 1996. – 478 с.
394. Московичи С. Машина, творящая богов / Пер. с фр. – М.: Центр психол. и психотерап., 1998. – 560 с.
395. Мосс М. Физическое воздействие на индивида коллективно внушенной мысли о смерти (Австралия, Новая Зеландия) // Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. – М.: Вост. лит., 1996. – С. 223–241.
396. Мулява В. С. Політико-психологічна суть прагнень до сильної влади і проблема соціально-психологічної єдності суспільства // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні: Матер. II з'їзду Т-ва психол. України (23–27 вересня 1996 р., м. Київ). – Т. 6. Симпозіум “Методологічні засади та прикладні проблеми політичної психології”. – К., 1996. – С. 71–73.
397. Мшвениерадзе В. В. Размышления о власти // Власть: Очерки современной политической философии Запада. – М.: Наука, 1989. – С. 7–36.
398. Мэй Р. Любовь и воля. Пер. с англ. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – 384 с.
399. Мэй Р. Сила и невинность. – М.: Смысл, 2001. – 319 с.

400. Найдьонова Л. А. Електоральна активність: проблема методів дослідження // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – Вип. 5 (8). – К., 2002. – С. 36–52.
401. Налимов В. В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. – М.: Прометей, 1989. – 288 с.
402. Нартова-Бочавер С. К. Понятие “психологическое пространство личности”: обоснование и прикладное значение // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – № 6. – С. 27–36.
403. Науменко Т. В. Психологические методы воздействия на массовую аудиторию // Вопр. психол. – 2003. – № 6. – С. 63–71.
404. Нечаев В. Я. Институционализация как феномен и категория социологии // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социол. и политол. – 2001. – № 3. – С. 3–21.
405. Никитаев В. В. Магия и власть // Полигнозис. – 2002. – № 3. – С. 118–136; № 4. – С. 86–100.
406. Николози Дж. Мужской гомосексуализм с другой точки зрения // Человек и пол. Гомосексуализм и пути его преодоления. – СПб.: Кайрос, 1998. – С. 184–192.
407. Ницше Ф. Воля к власти // Ницше Ф. Так говорил Заратустра. К генеалогии морали. Рождение трагедии. Воля к власти. Посмертные афоризмы. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – С. 587–919.
408. Ніцше Ф. Жадання влади / Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Пер. з нім А. Онишка, П. Таращука. – К.: Основи, Дніпро, 1993а. – С. 329–414.
409. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Пер. з нім А. Онишка, П. Таращука. – К.: Основи, Дніпро, 1993б. – С. 7–326.
410. Ноймайр А. Диктаторы в зеркале медицины. Наполеон. Гитлер. Сталин. – Ростов-на-Д.: Феникс, 1997. – 480 с.
411. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания. Пер. с англ. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 464 с.
412. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: Монограф. – К.: Вища шк., 2003. – 126 с.
413. Носова Г. Міф у культурі: спроби інтерпретації // Філософ. думка. – 2003. – № 5. – С. 27–50.
414. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Мансурова Н. С. – М.: Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. – 352 с.
415. Ньюстром Дж., Дэвис К. Организационное поведение / Пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.
416. Обухов Я. Л. Значение первого года жизни для последующего развития ребенка (обзор концепции Д. Винникота). – М., 1997. – 13 с.
417. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – 360 с.

418. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия // Отв. ред. А. А. Ручка. – К.: Наук. думка, 1993. – 137 с.
419. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга: Пер. с англ. К. Бутырина / Под общ. ред. В. Зеленского. – СПб.: Ювента, 1996. – 383 с.
420. Оллпорт Г. В. Личность в психологии. – М.: КСП+, СПб.: Ювента, 1998. – 345 с.
421. Ольшанский Д. В. Психология масс. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
422. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: Посібн. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с.
423. Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования // Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Вст. ст. Г. М. Фридендера; Сост. В. Е. Багно. – М.: Искусство, 1991. – С. 462–492.
424. Ортега-и-Гассет Х. Бунт масс // Ортега-и-Гассет. Вибр. тв. / Пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К.: Основи, 1994. – С. 15–139.
425. Осипова Е. В. Власть: отношение или элемент системы? (реляционистские и системные концепции в немарксистской политологии) // Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. – М.: Наука, 1989. – С. 65–94.
426. Осипова Е. В., Спиридонова В. И. Феномен бюрократической власти в зеркале неоконсервативной идеологии // Власть: Философско-политические аспекты. – М., 1989. – С. 68–87.
427. Пальм Г. А. Некоторые проблемы психологического анализа смысла жизни как феномена индивидуального сознания // Вісн. Харк. держ. ун-ту. – № 439'99. – Сер. Психологія, політологія. Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти: Матер. III Харківських Міжнар. психол. читань. – Ч. 1, 2. – Харків, 1999. – С. 99–102.
428. Парето В. Социалистическая опасность // Социол. исследов. – 2001. – № 5. – С. 96–105.
429. Парсонс Т. Аналитический подход к теории социальной стратификации // Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академич. проект, 2000а. – С. 354–380.
430. Парсонс Т. Новые тенденции в структурно-функциональной теории // Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академич. проект, 2000б. – С. 675–698.
431. Парсонс Т. Новый аналитический подход к теории социальной стратификации // Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академич. проект, 2000в. – С. 563–637.
432. Парсонс Т. Современное состояние и перспективы систематической теории в социологии // Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академич. проект, 2000г. – С. 381–414.
433. Парсонс Т. Структура социального действия // Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академич. проект, 2000д. – С. 43–328.

434. Парсонс Т. и др. К общей теории действия. Теоретические основания социальных наук // Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академич. проект, 2000. – С. 415–562.
435. Пашинина Д. П. Миф как основание и феномен культуры (миф – совокупность базисных бессознательных коллективных представлений) // Мир психол. – 2003. – № 3. – С. 57–62.
436. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как психотерапевт / Пер. с англ., нем. – М.: Смысл, 1993. – 332 с.
437. Пенькова О. І. Формування образу “Я” в старшокласників в умовах сім’ї // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. VI. – Вип. 2. – К., 2004. – С. 232–236.
438. Пенькова О. І., Шалюта Т. Б. Сімейна взаємодія як фактор соціалізації особистості // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 5. – К., 2003. – С. 227–231.
439. Пепло Л. Э., Мицели М., Мораш Б. Одиночество и самооценка // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 169–191.
440. Перре-Клермон А.-Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей: Пер. с фр. – М.: Педагогика, 1991. – 248 с.
441. Петренко В. Ф. Основы психосемантики: Учеб. пособ. – Смоленск: Изд-во СГУ, 1997. – 400 с.
442. Петренко В. Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке // Психол. журн. – 2002. – Т. 23. – № 3. – С. 113–121.
443. Петренко В. Ф., Митина О. В. Психосемантический анализ динамики общественного сознания: На материале политического менталитета. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 214 с.
444. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности // Росс. открытый ун-т. – М.: Горбунок, 1992. – 224 с.
445. Петровский В. А. Очерк теории свободной причинности // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 124–144.
446. Петровский В. А., Полевая М. В. Отчуждение как феномен детско-родительских отношений // Вопр. психол. – 2001. – № 1. – С. 19–26.
447. Петрунько О. В. Міжособистісне спілкування як фактор формування громадської думки // Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. ст. – Вип. 1 (4). – К.: Агропромвидав України, 1999. – С. 218–230.
448. Пиаже Ж. Логика и психология // Пиаже Ж. Избр. психол. труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. – М.: Просвещение, 1969а. – С. 567–612.
449. Пиаже Ж. Психология интеллекта // Пиаже Ж. Избр. психол. труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. – М.: Просвещение, 1969б. – С. 55–231.

450. Пиаже Ж. Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное // *Вопр. психол.* – 1996. – № 6. – С. 125–131.
451. Пиз А. Язык жестов: Пер. с англ. – Воронеж, МОДЭК, 1992. – 218 с.
452. Пилат Н. І. Вплив стилю сімейного виховання на формування соціальної ідентичності молодшої людини // *Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д.* – Т. III. – Ч. 3. – К., 2001. – С. 158–160.
453. Пірен М. Конфлікт і управлінські ролі: соціо-психологічний аналіз: Навч.-практ. посібн. – К.: УАДУ, 2000. – 200 с.
454. Пірен М. І., Чурай В. М. Вплив сімейно-родинної взаємодії на соціалізацію дітей // *Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д.* – Т. III. – Ч. 3. – К., 2001. – С. 248–251.
455. Пістрий І. В. Культурно-психологічні аспекти владних відношень // *Практична психологія в контексті культур: Зб. наук. праць / Відп. ред. З. Г. Кісарчук.* – К.: Ніка-Центр, 1998. – С. 153–160.
456. Плотко О. В. Особливості взаємостосунків батьків і дітей раннього юнацького віку // *Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д.* – Т. III. – Ч. 3. – К., 2001. – С. 173–177.
457. Подпругина В. В., Блинникова И. В. Ментальные репрезентации эмоций у учащихся общеобразовательной школы и школы искусств // *Психол. журн.* – 2002. – Т. 23. – № 3. – С. 31–44.
458. Позняк Д. Мак'явеллістичний тип лідерства // *Соц. психол.* – 2003. – № 2. – С. 87–98.
459. Поливанова К. Н. Периодизация детского развития: опыт понимания // *Вопр. психол.* – 2004. – № 1. – С. 110–119.
460. Поніманська Г. І. Виховання як чинник соціалізації особистості дитини в гуманістичній педагогіці і психології // *Вісн. Харк. держ. ун-ту.* – № 439'99. – Сер. Психологія, політологія. Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти: Матер. III Харківських Міжнар. психол. читань. – Ч. 3. – Харків, 1999. – С. 133–136.
461. Попович М. Поняття “дискурс” у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні // *Філософ. думка.* – 2003. – № 1. – С. 27–36.
462. Попогребский А. П. Смысл жизни и отношение к смерти // *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур.* – М.: Смысл, 1997. – С. 177–200.
463. Поппер К. Злиденність історизму: Пер. з англ. – К.: Абрис, 1994. – 192 с.
464. Почепцов Г. Тоталитарный человек: Очерки тоталитарного символизма и мифологии. – К.: Глобус, 1994. – 152 с.
465. Преснякова Л. А. Структура личностного восприятия политической власти // *Политич. исследов.* – 2000. – № 4. – С. 135–140.

466. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопр. филос. – 1991. – № 6. – С. 46–52.
467. Проблеми психологічної герменевтики. Монограф. / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.
468. Пролеев С. Буття та влада: трансцендентальні передумови та історична генеза владарювання // Філософ. студії 99. – К.: Генеза, 1999. – С. 16–21.
469. Пронин И. П. Психологические аспекты влияния деструктивных культов на личность // Вопр. психол. – 2003. – № 6. – С. 81–93.
470. Пророк Н. В. Саморозвиток як детермінанта особистісного становлення // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 6. – К., 2003. – С. 205–209.
471. Проскуликов Е. Отношение к вещному миру как предмет рефлексии // Актуальні проблеми психології. – Т. 2. Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 74–84.
472. Протопопова И. А., Ханпира Е. Э. Субъект у Лакана и Плотина: присутствие Другого // Полигнозис. – 2001. – № 3. – С. 30–36.
473. Психология старости: Хрестом. – Самара: БАХРАХ, 2004. – 736 с.
474. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. – К.: Агропромвидав України, 1998. – 348 с.
475. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: ДОК-К, 1997. – 164 с.
476. Пугачевский О. О. Коммуникативно-смысловые детерминанты проекции личностных особенностей в интерпретации невербального поведения // Мир психол. – 2001. – № 3. – С. 103–112.
477. Разворотнева С. В. Язык власти, власть языка (анализ исследований политической коммуникации в Америке) // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1993. – № 3. – С. 23–32.
478. Райков В. Л. Психологические истоки мифа и его эволюционный смысл // Мир психол. – 2003. – № 3. – С. 42–47.
479. Райх В. Психология масс и фашизм: Пер. с англ. Ю. М. Донца. – СПб.: Университет. кн., 1997а. – 381 с.
480. Райх В. Сексуальная революция: Пер. с нем. В. А. Брун-Цехового / Общ. ред. и предисл. В. П. Наталенко. – СПб.: Университет. кн., М.: АСТ, 1997б. – 352 с.
481. Райх В. Анализ личности. – М.: КСП+, СПб.: Ювента, 1999. – 333 с.
482. Ранкур-Лаферриер Д. Психика Сталина: Психоаналитическое исследование: Пер. с англ. / Предисл. В. Лейбина. – М.: Прогресс-Академия, 1996. – 240 с.
483. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 416 с.
484. Рибалка В., Газнюк Л. Агресія як деструкція соціальних відносин // Філософ. обрії. – 2003. – № 10. – С. 158–170.
485. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. – М.: Academia-Центр, МЕДИУМ, 1995. – 416 с.

486. Риккерт Г. Философия жизни. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 240 с.
487. Рікер П. Держава й насильство // *І.* – 2002а. – № 25. – С. 79–94.
488. Рікер П. Сам як інший / Пер. із фр. – Вид. 2-е. – К.: Дух і Літера, 2002б. – 458 с.
489. Рогачева С. Н. Влияние самопонимания на динамику развития самостоятельности младшего школьника в процессе социализации // *Мир психол.* – 2002. – № 2. – С. 127–135.
490. Роджерс К. Вчитися бути вільним // *Гуманістична психологія: Антологія: Навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл.: У 3-х т. / Упоряд. й наук. ред. Р. Трач і Г. Балл.* – Т. 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2001. – С. 38–59.
491. Розанов В. В. Люди лунного света: Метафизика христианства // *Розанов В. В. Т. 2. Уединенное.* – М.: Правда, 1990. – С. 3–192.
492. Розин В. М. Изучение и конституирование мышления в современной философии (концепции М. Хайдеггера и Ж. Делёза) // *Полигнозис.* – 2001. – № 3. – С. 18–29.
493. Розин В. М. Миф как понятие и реальность // *Мир психол.* – 2003. – № 3. – С. 12–24.
494. Розова Т. Міф: від образу архаїчного мислення до сучасної міфологізації держави та права // *Філософ. обрії.* – 2002. – № 7. – С. 130–138.
495. Романов К. М. Особенности мышления, функционирующего в структуре межличностного познания // *Мир психол.* – 2001. – № 1. – С. 141–145.
496. Роменец В. А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. – К.: Здоровья, 1989. – 192 с.
497. Роменец В. А. Унікальність і відповідальність вчинку як засади його рефлексивності // “*Ars vetus – Ars nova*”: М. М. Бахтін. – К.: Гнозис, 1999. – С. 7–15.
498. Роменец В. А. Психологія творчості: Навч. посібн. – 2-е вид., доп. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
499. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. В. В. Румынского под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
500. Рубинштейн С. Л. Человек и мир // *Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.* – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–385.
501. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В двух т. – Т. II. – М.: Педагогика, 1989. – 328 с.
502. Рубчевский К. В. Формы прохождения социализации личности // *Психол. наука и образ.* – 2002. – № 2. – С. 86–92.
503. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении неравенства // *Филос. и общество.* – 2001. – № 2. – С. 139–160; № 3. – С. 159–177.
504. Рывкина Р. В. Влияние новой правящей элиты на ход и результаты экономических реформ // *Социол. исследов.* – 1995. – № 11. – С. 35–43.
505. Рюмшина Л. И. Влияние манипулятивных установок личности на взаимопонимание // *Мир психол.* – 2001. – № 3. – С. 88–93.

506. Рязанцев С. Танатология – наука о смерти // Рязанцев С. Танатология (учение о смерти). – СПб., 1994. – С. 85–379.
507. Савельева М. Ю. Введение в метатеорию сознания. – К.: Парапан, 2002. – 334 с.
508. Савченко Ю. Ю. Статева ідентифікація дошкільника в умовах сім'ї // Психологія на перетині тисячоліть: Зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – Т. III. – К.: Гнозис, 1998. – С. 93–97.
509. Савчин М. Соціальна психологія: Підручн. – Дрогобич: Відродження, 2000. – 274 с.
510. Садова О. Соціальний світ як текст або текст як соціальний світ // Філософ. думка. – 2003. – № 6. – С. 76–87.
511. Салливан Г. С. Интерперсональная теория в психиатрии: Пер. с англ. – СПб.: Ювента, М.: КСП+, 1999. – 347 с.
512. Сапогова Е. Е. Об объективации человеческой сущности в контексте культурного социогенеза. Опыт психологического анализа семиосферы // Психол. наука и образов. – 2000. – № 4. – С. 60–70.
513. Сапрыгина Н. В. Программы и цели диалога // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. II: Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К.: Видавн. дім Дм. Бураго, 2003. – С. 70–79.
514. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 207 с.
515. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Пер. з фр. В. Лях, П. Таращук. – К.: Основи, 2001. – 854 с.
516. Сафін О. Д., Пілішек С. О. Психосемантичні аспекти вивчення проблеми значення слова // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 5. – К., 2003. – С. 276–280.
517. Свенцицкий А. Л. Сила власти в зеркале социальной психологии // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 20–56.
518. Свядоц А. М. Женская сексопатология: Монограф. – Изд-е пятое, перераб. и доп. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 184 с.
519. Семенова Л. Э Гендерный анализ стратегии и тактики притязаний у детей старшего дошкольного возраста // Вопр. психол. – 2002. – № 6. – С. 23–31.
520. Семиченко В. А. Психология социальных отношений: Модульный курс (лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы) для преподавателей и студентов. – К.: Магістр-S, 1999. – 168 с.
521. Семченко Н. О. Мовленнева культура як складовий компонент системи лідерства // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. II: Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К.: Видавн. дім Дм. Бураго, 2003. – С. 209–213.

522. Сергеев В. М., Сергеев К. В. Некоторые подходы к анализу языка политики (На примере понятий “хаос”, ”лидер”, ”свобода”) // Политич. исследов. – 2001. – № 5. – С. 101–115.
523. Сивирин Б. С. О феноменологической интерпретации социальной реальности // Социол. исследов. – 2001. – № 10. – С. 26–35.
524. Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии // Преступная толпа. – М.: Ин-т психол. РАН, КСП+, 1998. – С. 11–116.
525. Сидоренко Е. В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А. А. Крылова, Л. А. Коростылевой. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. – С. 123–142.
526. Симоненко С. М. Психологічні особливості знаково-символічної візуалізації в мисленнєвій діяльності // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: Матер. Міжнар. наук. конф., присвяч. 35-річчю наук. та пед. діяльності акад. С. Д. Максименка (17–18 грудня 2001 р., м. Київ). – Т. 1. – К.: Міленіум, 2002. – С. 181–187.
527. Скакунов Э. И. Природа политического насилия // Социол. исследов. – 2001. – № 12. – С. 22–30.
528. Скиннер Б. Ф. Технология поведения // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управл., 1996. – С. 29–44.
529. Снар О. Особливості політичної ідентичності старшокласників // Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С. 90–94.
530. Скутнева С. В. Гендерные аспекты жизненного самоопределения молодежи // Социол. исследов. – 2003. – № 11. – С. 73–78.
531. Славская А. Н. Личность как субъект интерпретации. – Дубна: Феникс+, 2002а. – 240 с.
532. Славская А. Н. Я – эгоцентризм или зависимость? Индивидуализм или взаимозависимость? Одиночество или самодостаточность? // Мир психол. – 2002б. – № 2. – С. 44–53.
533. Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса / Под ред. Т. Н. Ушаковой, Н. Д. Павловой. – СПб.: Алетейя, 2000. – 316 с.
534. Слуцкий В. И. Детство как экзистенция. Быть или казаться // Мир психол. – 2002. – № 1. – С. 64–73.
535. Слюсаревський М. Індивідуальне і надіндивідуальне у психічних станах соціуму // Психол. перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 153–161.
536. Смирнова Е. О., Гударева О. В. Игра и произвольность у современных дошкольников // Вопр. психол. – 2004. – № 1. – С. 91–103.
537. Снетков В. М. Психология коммуникации в организациях: Учеб. пособ. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 112 с.
538. Соболева Н. І. Соціологія суб'єктивної реальності. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2002. – 296 с.
539. Соболев О. Свобода особистості в інформаційному соціумі // Філософ. думка. – 2002. – № 4. – С. 36–47; № 5. – С. 40–58.

540. Соловьев А. И. Политический дискурс медиакратий: проблемы информационной эпохи // Политич. исследов. – 2004. – № 2. – С. 124–132.
541. Солодка О. Дискурсивні горизонти теорії, або Питання про доцільність “філософем” М. Фуко // Філософ. думка. – 2004. – № 1. – С. 55–72.
542. Сорокин П. Социализм и социальное равенство // Социол. исследов. – 2001. – № 5. – С. 105–109.
543. Спенсер Г. Личность и государство // Психология и психоанализ власти: Хрестом. – Т. 1. – Самара: БАХРАХ, 1999. – С. 15–28.
544. Старовойтенко Е. Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. – М.: Академич. проект, 2001. – 544 с.
545. Старовойтенко Е. Б. Определение речи в контексте философии жизни и языка // Мир психол. – 2003. – № 2. – С. 68–80.
546. Стародубцева Л. В. Память в ритуале и ритуалы памяти (мифологическое Целое во множестве действий его воспроизводства) // Мир психол. – 2003. – № 3. – С. 134–148.
547. Столович Л. Н. Диалог и диалектика // Вопр. филос. – 2002. – № 11. – С. 174–183.
548. Столору Р., Брандшафт Б., Атвуд Дж. Клинический психоанализ. Интерсубъективный подход / Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 1999. – 252 с.
549. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2000. – 304 с.
550. Стюарт Й., Джойнс В. Основы ТА: Транзакційний аналіз: Пер. з англ. – К.: ФАДА ЛТД, 2002. – 393 с.
551. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения. – СПб.: Питер, 2002. – 256 с.
552. Субботский Е. В. Феноменологическое и рациональное в сознании: борьба за доминантность // Психол. журн. – 2001. – Т. 22. – № 5. – С. 94–97.
553. Суковата В. Смерть як “Інший” у візуальних нараціях постмодернізму // Філософ. думка. – 2003. – № 2. – С. 36–50.
554. Танчер В. Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 125–132.
555. Тарасенко И. В. Образование и женский тип власти // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матер. методол. семінару АПН України, 12 листопада 1998 р. – К.: Гнозис, 1998. – С. 257–261.
556. Тард Г. Социальная логика / Пер. М. Цейтлин. – СПб.: Соц.-психол. центр, 1996. – 554 с.
557. Тард Г. Мнение и толпа // Психология толп. – М.: Ин-т психологии РАН, КСП+, 1998. – С. 255–408.
558. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении: Монограф. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
559. Татенко В. О. Психологія впливу: суб’єктна парадигма // Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. ст. – Вип. 3 (6). – К.: Сталь, 2000. – С. 3–18.

560. Татенко В. О. До проблеми автентичності людського буття: парадигма вчинку // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. 1992–2002: Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Ч. 1. – Харків: ОВС, 2002. – С. 550–563.
561. Татенко В. О. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину // Соц. психол. – 2003. – № 1. – С. 60–72.
562. Тейлор Ч. Етика автентичності / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 128 с.
563. Тендрякова М. В. Игра и расширение смыслового пространства (взаимопереходы игры и реальности) // Мир психол. – 2000. – № 3. – С. 113–121.
564. Терлецька Л. Г. Структурно-рольовий аспект життєдіяльності сім'ї // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. III. – Ч. 3. – К., 2001. – С. 206–211.
565. Технологии политической власти: Зарубежный опыт. Книга-дайджест / В. Н. Иванов, В. Я. Матвиенко, В. И. Патрушев, И. В. Молодых. – К.: Вища шк., 1994. – 263 с.
566. Тинберген Н. Социальное поведение животных: Пер. с англ. – М.: Мир, 1993. – 152 с.
567. Титаренко Т. М. Такие разные дети. – К.: Рад. шк., 1989а. – 144 с.
568. Титаренко Т. М. Хлопчики і дівчатка: Психологія становлення індивідуальності. – К.: Знання, 1989б. – 48 с.
569. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003а. – 376 с.
570. Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості у гендерному контексті // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 6. – К., 2003б. – С. 276–281.
571. Ткаченко О. М. Принципи та категорії психології. – К.: Вища шк., 1979. – 200 с.
572. Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управл., 1996. – С. 333–355.
573. Третьяченко В. В. Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка. – К.: Стилос, 1997. – 585 с.
574. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни // Трубецкой Е. Н. Смысл жизни / Сост. А. П. Полякова, П. П. Апрышко. – М.: Республика, 1994. – С. 3–220.
575. Тузиков А. Р. Масс-медиа: идеология видимая и невидимая // Политич. исследов. – 2002. – № 5. – С. 123–133.
576. Тхостов А. Ш. Психология телесности. – М.: Смысл, 2002. – 287 с.
577. Уайменн Дж. М., Джайлс Г. Коммуникация в межличностных и социальных отношениях // Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 342–371.

578. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости / Пер. с англ. А. Г. Чеславской. – М.: Класс, 2002. – 224 с.
579. Уилк Х., Книппенберг Э. В. Групповое действие // Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 453–503.
580. Улыбина Е. В. Психология обыденного сознания. – М.: Смысл, 2001. – 263 с.
581. Улыбина Е. В. Инцестуозная реальность детства в современной культуре // Мир психол. – 2002. – № 1. – С. 30–46.
582. Усанова Л. А. Гендерні стереотипи та проблеми комунікації. Особливості сімейної комунікації // Гендерні студії: освітні перспективи (навч.-метод матер.). – К.: Фоліант, 2003. – С. 56–76.
583. Устименко Т. А. Возможности психологического анализа феномена этноцентризма // Пед. і психол. – 2003. – № 3–4. – С. 113–120.
584. Федорика Д. Інтенціональність і самосвідомість // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000. – С. 67–121.
585. Федоришин Г. М. Трудности социальной адаптации детей та підлітків із неповних сімей // Актуальні проблеми психології. – Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. – Вип. 2 / За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г. – К.: Міленіум, 2003. – С. 203–210.
586. Федоркин Н. С. Ценностные ориентации власти как интегрирующий фактор социального знания // Вестн. Моск. ун-та. Сер 18. Социол. и политол. – 2001. – № 2. – С. 30–40.
587. Федоркина А. П. Психология смысла и вершинная психология // Мир психол. – 2001. – № 2. – С. 58–61.
588. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
589. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса: Пер. с англ. – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.
590. Филиппова Г. Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии // Вопр. психол. – 2001. – № 2. – С. 22–36.
591. Фільц О. О. Основи групового аналізу. – Львів, 2000. – 24 с.
592. Фливберг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества // Социол. исследов. – 2000. – № 2. – С. 127–136.
593. Флоренский П. А. Т. 2. У водоразделов мысли: – М.: Правда, 1990. – 448 с.
594. Франк С. А. Крушение кумиров // Франк С. А. Соч. – Мн.: Харвест, 2000а. – С. 145–244.
595. Франк С. А. Непостижимое // Франк С. А. Соч. – Мн.: Харвест, 2000б. – С. 245–796.
596. Франкл В. Что такое смысл // Франкл В. Человек в поисках смысла: Сб.: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – С. 284–307.

597. Франкл В. Человек в поисках смысла: Введение в логотерапию // Франкл В. Доктор и душа / Пер. с англ. А. А. Борева. – СПб.: Ювента, 1997. – С. 151–279.
598. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Збір. тв. у п'ятдесяти т. – Т. 45. Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 76–139.
599. Фреик Н. В. Политическая харизма: версии и проблемы // Социол. исследов. – 2003. – № 12. – С. 3–10.
600. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура / Сост. и вст. ст. А. М. Руткевича. – М.: Ренессанс, 1991а. – С. 17–64.
601. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1991б. – 456 с.
602. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого “Я” // Фрейд З. “Я” и “Оно”: Труды разных лет. – Кн. 1. – Тбилиси: Мерани, 1991в. – С. 71–138.
603. Фрейд З. Тотем и табу // Фрейд З. “Я” и “Оно”: Труды разных лет. – Кн. 1. – Тбилиси: Мерани, 1991г. – С. 193–350.
604. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура / Сост. и вст. ст. А. М. Руткевича. – М.: Ренессанс, 1991д. – С. 135–256.
605. Фрейд З. “Я” и “Оно” // Фрейд З. “Я” и “Оно”: Труды разных лет. – Кн. 1. – Тбилиси: Мерани, 1991е. – С. 351–392.
606. Фрейре П. Педагогіка пригноблених: Пер. з англ. – К.: Юніверс, 2003. – 168 с.
607. Фролов П. Д. Психотехнології впливу на виборця: правда й вигадки // Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. ст. – Вип. 5 (8). – К.: Абрис, 2002. – С. 169–182.
608. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
609. Фромм Э. Душа человека // Фромм Э. Душа человека: Перевод. – М.: Республика, 1992а. – С. 13–108.
610. Фромм Э. Искусство любить // Фромм Э. Душа человека: Перевод. – М.: Республика, 1992б. – С. 109–178.
611. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С. 17–190.
612. Фуко М. Герменевтика субъекта. Курс лекций в Коллеж де Франс, 1982. Выдержки // СОЦИО-ЛОГОС: Пер. с англ., нем., франц. / Сост., общ. ред. и предисл. В. В. Винокурова, А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1991. – С. 284–311.
613. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. – СПб.: Университет. кн., 1997. – 576 с.
614. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. П. Тарашук. – К.: Основи, 1998. – 392 с.
615. Фуллье А. Психология французского народа // Революционный невроз. – М.: Ин-т психол. РАН, КСП+, 1998. – С. 9–250.

616. Хазратова Н. В. Проблема психологічної детермінації взаємин особистості і держави // Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. ст. – Вип. 2 (5). – К., 2000. – С. 167–180.
617. Хазратова Н. В., Гнатко М. М. Ставлення особистості до влади як психологічний феномен // Наук. студії із соц. та політ. психол.: Зб. ст. – Вип. 1 (4). – К.: Агропромвидав України, 1999. – С. 27–41.
618. Хаїрова С. І. Етнічні особливості формування адаптивної поведінки дітей під впливом батьківського ставлення // Актуальні проблеми психології. – Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. – Вип. 2 / За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г. – К.: Міленіум, 2003. – С. 195–202.
619. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие: Ст. и выступл.: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993а. – С. 192–220.
620. Хайдеггер М. Слово // Хайдеггер М. Время и бытие: Ст. и выступл.: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993б. – С. 302–312.
621. Хайдеггер М. Феноменология и трансцендентальная философия ценности. – К.: Cartel, 1996. – 115 с.
622. Халипов В. Ф. Введение в науку о власти. – М.: Технологич. шк. бизнеса, 1995а. – 640 с.
623. Халипов В. Ф. Власть. Основы кратологии. – М.: Луч, 1995б. – 304 с.
624. Халипов В. Ф., Халипова Е. В. Власть. Политика. Государственная служба: Словарь. – М.: Луч, 1996. – 271 с.
625. Хамітов Н. Філософія статі: прояснення предмета // Філософ. думка. – 2000. – № 6. – С. 45–55.
626. Ханонкин А. А., Шатагина А. Я. Психика и знаковые системы // Психология на перетині тисячоліть: Зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – Т. III. – К.: Гнозис, 1998. – С. 444–448.
627. Харламенкова Н. Е. Дифференциальный подход к проблеме одиночества: зависимость, доминирование, самодостаточность // Психология личности: новые исследования. – М.: Ин-т психол. РАН, 1998. – С. 85–97.
628. Хассен С. Освобождение от психологического насилия. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 400 с.
629. Хекхаузен Х. Мотив власти // Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: Пер. с нем. / Под ред. Б. М. Величковского. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1986. – С. 307–337.
630. Хейзинга Й. Homo ludens. Опыт определения игрового элемента культуры // Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня: Пер. с нидерл. / Общ. ред. и послесл. Г. М. Тавризян. – М.: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – С. 5–240.
631. Хойфт Г., Крузе А., Радебольд Г. Геронтопсихосоматика и возрастная психотерапия: Учеб. пособ. для студ. вузов. – М.: Академия, 2003. – 370 с.
632. Холл Р. Х. Организации: структуры, процессы, результаты. – СПб.: Питер, 2001. – 512 с.

633. Хорни К. Конфликты материнства // Хорни К. Женская психология. – СПб.: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993а. – С. 142–148.
634. Хорни К. Невротическая личность нашего времени // Хорни К. Невротическая личность нашего времени; Самоанализ: Пер. с англ. / Общ. ред. Г. В. Бурменской. – М.: Прогресс–Универс, 1993б. – С. 5–221.
635. Хорни К. Недоверие между полами // Хорни К. Женская психология. – СПб.: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993в. – С. 76–87.
636. Хорни К. Проблема женского мазохизма // Хорни К. Женская психология. – СПб.: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993г. – С. 180–197.
637. Хорни К. Уход от женственности. (Комплекс маскулинности у женщин глазами мужчин и женщин) // Хорни К. Женская психология. – СПб.: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993д. – С. 26–40.
638. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию. Пер. с англ. Е. И. Замфир под ред. проф. М. М. Решетникова. – СПб.: Вост.-Европ. ин-т психоанал., Б. С. К., 1997. – 316 с.
639. Циба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посібн. – К.: МАУП, 2000. – 152 с.
640. Циганенко Г. В. З досвіду дослідження соціально-психологічної структури інтересу молоді до політики // Пед. і психол. – 2002. – № 4. – С. 99–108.
641. Цукерман Г. А. Две фазы младшего школьного возраста // Психол. наука и образов. – 2000. – № 2. – С. 45–67.
642. Чалдини Р. Психология влияния. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 272 с.
643. Чалдини Р., Кенрик Д., Нейберг С. Социальная психология. Пойми других, чтобы понять себя! – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 256 с.
644. Чекалина А. А. О формировании Я мальчика и Я девочки – мужчины и женщины // Мир психол. – 2002. – № 2. – С. 110–117.
645. Чепелева Н. В., Федченко Н. П., Яковенко Л. П. Текст как объект психологического исследования // Актуальні проблеми психології. – Т. 2. Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 44–54.
646. Чепелева Н. Перспективи психологічної герменевтики // Психол. перспективи. – 2002. – Вип. 2. – С. 11–20.
647. Чернобровкіна В. А. Автономність особистості у контексті проблеми співвідношення внутрішніх і зовнішніх умов психічного розвитку // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. V. – Ч. 5. – К., 2003. – С. 314–318.
648. Чернышев А. С., Лунев Ю. А. Динамика социального Я подростков и юношей в развивающих социальных средах (социальных оазисах) // Мир психол. – 2002. – № 2. – С. 92–106.
649. Чеснокова О. Б. Развитие представлений детей о социальной причинности // Вопр. психол. – 2000. – № 3. – С. 34–48.
650. Чеснокова О. Б., Яремчук М. В. Феномен “воображаемого партнера” в детском возрасте // Вопр. психол. – 2002. – № 2. – С. 14–27.

651. Чистяков В. В. Современное Детство как антрополого-методологическая проблема // Мир психол. – 2002. – № 1. – С. 20–30.
652. Чугуенко В. Дискурс як субстанція демократизації та гуманізації суспільства // Філософ. думка. – 2001. – № 5. – С. 90–101.
653. Чудновский В. Э. Психологические составляющие оптимистического смысла жизни // Вопр. психол. – 2003. – № 3. – С. 3–14.
654. Чуприкова Н. И. Эмоциональные сигналы, определяющие выбор жизненного пути // Мир психол. – 2002. – № 2. – С. 44–47.
655. Чусовитин А. Г. Онтология бесконфликтных социальных взаимодействий // Полигнозис. – 2001. – № 1. – С. 57–75.
656. Чухим Н. Еволюція феміністичного дискурсу: від рівності до відмінності // Перспективи. – 2000. – № 3. – С. 27–33.
657. Шакуров Р. Х. Психология смыслов: теория преодоления // Вопр. психол. – 2003. – № 5. – С. 18–33.
658. Шаповал В. Співвідношення “людина–світ” як динамічна єдність свободи та порядку // Філософ. обрії. – 2002. – № 7. – С. 83–93.
659. Шаповал В. Морфологія та феноменологія свободи: контури однієї ідеї // Філософ. обрії. – 2003. – № 9. – С. 71–86.
660. Шарков Ф. И. Истоки и парадигмы исследований социальной коммуникации // Социол. исследов. – 2001. – № 8. – С. 52–61.
661. Шахов А., Колядин А. Политическое лидерство в современной России // Власть. – 2004. – № 2. – С. 32–37.
662. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). – К.: Миллениум, 2003. – 152 с.
663. Шевченко А. Ю. Дискурс-анализ политических медиа-текстов // Политич. исследов. – 2002. – № 6. – С. 18–23.
664. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). – Мн.: Харвест, 2003. – 848 с.
665. Шибутани Т. Социальная психология / Сокр. пер. с англ. В. Б. Ольшанского. Общ. ред. и послесл. Г. В. Осипова. – М.: Прогресс, 1969. – 536 с.
666. Шинкарук А. І. Проблема внутрішнього і зовнішнього у психології // Проблеми заг. та пед. психол.: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Т. IV. – Ч. 5. – К., 2002. – С. 269–274.
667. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста: Пер. с англ. – СПб.: Ювента, 1999. – 436 с.
668. Шопенгауэр А. О свободе воли // Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Общ. ред., сост., вст. ст. А. А. Гусейнова и А. П. Скрипника. – М.: Республика, 1992. – С. 45–124.
669. Шопенгауэр А. Новые паралипомены: отдельные, но систематически изложенные мысли о разного рода предметах (1810–1860) // Шопенгауэр А. Об интересном. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1997. – С. 68–401.

670. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Пер. с англ. Н. Шевчук, Р. Кучкаровой. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2002. – 240 с.
671. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность / Пер. с нем., вст. ст. и примеч. К. А. Свасьяна. – М.: Мысль, 1993. – 663 с.
672. Штейнберг И. Е. Тенденции трансформации власти в постсоветском селе // Социол. исследов. – 1996. – № 7. – С. 21–26.
673. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управл., 1996. – С. 526–541.
674. Щедровицкий Г. П. Интеллект и коммуникация // Вопр. филос. – 2004. – № 3. – С. 170–183.
675. Эльконин Б. Д. Действие как единица развития // Вопр. психол. – 2004. – № 1. – С. 35–49.
676. Эльконинова Л. И. О единице сюжетно-ролевой игры // Вопр. психол. – 2004. – № 1. – С. 68–79.
677. Эриксон Э. Детство и общество. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. – СПб.: Ленато, АСТ, Университет. кн., 1996а. – 592 с.
678. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Толстых А. В. – М.: Прогресс, 1996б. – 344 с.
679. Эткинд А. Эрос невозможного. История психоанализа в России. – СПб.: Медуза, 1993. – 464 с.
680. Юнг К. Г. О психологии бессознательного // Юнг К. Г. Собр. соч. Психология бессознательного / Пер. с нем. – М.: Канон, 1994а. – С. 25–172.
681. Юнг К. Г. Отношения между Я и бессознательным // Юнг К. Г. Собр. соч. Психология бессознательного / Пер. с нем. – М.: Канон, 1994б. – С. 173–315.
682. Юнг К. Г. Современность и будущее // Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга: Пер. с англ. К. Бутырина / Под общ. ред. В. Зеленского. – СПб.: Ювента, 1996. – С. 205–265.
683. Юнг К. Г. Об архетипе и особенно о понятии Анима // Юнг К. Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998а. – С. 99–121.
684. Юнг К. Г. Об отношении психотерапии к спасению души // Юнг К. Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998б. – С. 48–74.
685. Юнг К. Г. Общая точка зрения на психологию сновидений // Юнг К. Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998в. – С. 355–412.
686. Юнг К. Г. О становлении личности // Юнг К. Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998г. – С. 454–477.
687. Юнг К. Г. Психоанализ и спасение души // Юнг К. Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998д. – С. 75–83.
688. Юнг К. Г. Психологические аспекты архетипа матери // Юнг К. Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998е. – С. 122–161.

689. Юнг К. Г. Психология архетипа ребенка // Юнг К. Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998ж. – С. 162–199.
690. Юнг К. Г. Феноменология духа в сказке // Юнг К. Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, АСТ-ЛТД, 1998з. – С. 227–282.
691. Юркевич П. Д. Идея // Юркевич П. Д. Филос. произв. – М: Правда, 1990. – С. 9–68.
692. Юрьев А. И. Может ли общество одновременно думать и чувствовать? // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 420–440.
693. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / НАН України. Ін-т мовозн. ім. О. О. Потебні. – К., 2000. – 288 с.
694. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии. – СПб.: Питер, 2000. – 640 с.
695. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 287–418.
696. Ясперс К. Феноменологическое направление исследования в психопатологии // Ясперс К. Собр. соч. по психопатол. в 2 т. – Т. 2. – М.: Академия, СПб.: Белый Кролик, 1996. – С. 91–111.
697. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися: Кн. для учителя. – К.: Освіта, 1993. – 208 с.
698. Яценко Т. С. Проблема вербалізації неусвідомлюваного суб'єктом змісту психіки // Психологія на перетині тисячоліть: Зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – Т. III. – К.: Гнозис, 1998. – С. 612–620.
699. Яценко Т. С. Функційно-структурний підхід до розуміння психіки у її внутрішній динаміці // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. 1992–2002: Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Ч. 1. – Харків: ОВС, 2002. – С. 452–468.
700. Alford C. F. Freedom and Borderline Experience // Political Psychology. – 2003. – Vol. 24. – № 1. – P. 151–173.
701. Argyle M. Psychologia stosunków międzyludzkich. – Warszawa: PWN, 2001. – 364 s.
702. Atkinson R. Life Stories and Personal Mythmaking // Personal Mythology: Psychological Perspectives / Eds.: S. Krippner, Ch. M. Aanstoos: A Special Issue of the Humanistic Psychologist. – 1990. – Vol. 18. – № 2. – P. 199–207.
703. Bennett M., Barrett M., Karakozov R., Kipiani G., Lyons E., Pavlenko V., Riazanova T. Young Children's Evaluation of the Ingroup and of Outgroups: A Multi-National Study // Social Development. – 2004. – Vol. 13. – № 1. – P. 124–141.
704. Brecher B. Our Obligation to the Dead // J. of Applied Philosophy. – 2002. – Vol. 19. – № 2. – P. 109–119.
705. Caprara G. V., Barbaranelli C., Zimbardo Ph. G. When Parsimony Subdues Distinctiveness: Simplified Public Perceptions of Politicians' Personality // Political Psychology. – 2002. – Vol. 23. – № 1. – P. 77–95.

706. Carpenter B., Krippner S. The Interplay of Cultural and Personal Myths in the Dreams of a Balinese Artist // *Personal Mythology: Psychological Perspectives* / Eds.: S. Krippner, Ch. M. Aanstoos: A Special Issue of the *Humanistic Psychologist*. – 1990. – Vol. 18. – № 2. – P. 151–161.
707. Chudy W. Destrukcyjny antagonizm czy konflikt intensyfikujący istnienie? (O międzyludzkich i społecznych implikacjach Heglowskiej relacji: pan – siuga) // *Kwartalnik Filozoficzny*. – 2002. – T. XXX. – Zeszyt 1. – S. 45–62.
708. Czarniawska B. Symbolizm w teorii organizacji i zarządzania // *Przeegląd Socjologiczny*. – 2002. – T. LI/2. – S. 9–32.
709. Dragan V. Towards the Problem of the Hermeneutic Situation Image // *Мова і культура*. – Вип. 6. – Т. II: Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К.: Видавн. дім Дм. Бураго, 2003. – С. 183–189.
710. Duckitt J., Fisher K. The Impact of Social Threat on Worldview and Ideological Attitudes // *Political Psychology*. – 2003. – Vol. 24. – № 1. – P. 199–222.
711. Dummett M. Sens i referencja // *Kwartalnik Filozoficzny*. – 2002. – T. XXX. – Zeszyt 2. – S. 107–128.
712. English F. Power, Mental Energy, and Inertia // *Transactional Analysis J.* – 1987. – Vol. 17. – № 3. – P. 91–98.
713. Enright J. B. *Help Other People Effectively*. – Tiburon: The Enright Network, 1988. – 231 p.
714. Eveland Jr. W. P., Shah D. V. The Impact of Individual and Interpersonal Factors on Perceived News Media Bias // *Political Psychology*. – 2003. – Vol. 24. – № 1. – P. 101–117.
715. Falicki M. A. *Filozofia polityki a światopogląd* // *Elementy filozofii polityki* / Pod red. M. Szyszkowskiej. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1992. – S. 109–124.
716. Feldman S. Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism // *Political Psychology*. – 2003. – Vol. 24. – № 1. – P. 41–74.
717. Franus E. *Rozwój niemowlęcia*. – Warszawa: Nasza Księgarnia, 1984. – 136 s.
718. Georgieva M. The Everyday “Thinking” of the Body. The Case of “Alice” // *Sociological Problems*. – 2002. – An. XXXIV: Special Issue. – P. 63–73.
719. Giorgi A. *Psychologia jako nauka empiryczna uprawiana z ludzkiej perspektywy: podejście fenomenologiczne*. – Białystok: Trans Humana, 2002. – 293 s.
720. Glad B. Why Tyrants Go Too Far: Malignant Narcissism and Absolute Power // *Political Psychology*. – 2002. – Vol. 23. – № 1. – P. 1–37.
721. Gullan-Whur M. Struggling To Be Happy – Even When I’m Old // *J. of Applied Philosophy*. – 2002. – Vol. 19. – № 1. – P. 17–30.
722. Hird M. J. For a Sociology of Transsexualism // *Sociology*. – 2002. – Vol. 36. – № 3. – P. 577–595.

723. Jamróïek B., Sobczak J. Komunikacja interpersonalna czyli Jak wspomagaæ swój№ przedsiêbiorczoñj: Podrêcznik. – Wyd. 3. – Poznañ: eMPI², 2000. – 166 s.
724. Janikowski W. Internalizm i eksternalizm w metaetyce wspóczesnej // Ruch Filozoficzny. – 2002. – T. LIX. – № 3. – S. 527–531.
725. Karwat M. Filozofia polityki jako dziedzina humanistyki // Elementy filozofii polityki / Pod red. M. Szyszkowskiej. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1992. – S. 11–45.
726. Krcpiccki A. Rytm ïycia. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1972. – 343 s.
727. Koev K. Sociology and Everyday Life: Problemizing the Relationship? // Sociological Problems. – 2002. – An. XXXIV: Special Issue. – P. 55–62.
728. Krakowiak T. “Bycie ofiar№” jako strategia w dyskursie o integracji europejskiej // Przegl№d Socjologiczny. – 2003. – T. LII/1. – S. 263–284.
729. Kruks S. Latvian Political Discourse: from Propaganda to Marketing // Humanities and Social Sciences. Latvia. – 2002. – № 1 (34). – P. 47–70.
730. Kubiak A. Podstawy teorii wartoñci Floriana Znanieckiego. Próba rekonstrukcji i interpretacji // Kwartalnik Filozoficzny. – 2002. – T. XXX. – Zeszyt 2. – S. 59–81.
731. K¿bler-Ross E. On Death and Dying. – N. Y.: Collier Books, Macmillan Publishing Company, 1969. – 301 p.
732. K¿bler-Ross E. Questions and Answers on Death and Dying. – N. Y.: Macmillan Publishing Co., Inc., London: Collier Macmillan Publishers, 1974. – 187 p.
733. Larsen S. Our Inner Cast of Characters // Personal Mythology: Psychological Perspectives / Eds.: S. Krippner, Ch. M. Aanstoos: A Special Issue of the Humanistic Psychologist. – 1990. – Vol. 18. – № 2. – P. 176–187.
734. Lazarus R. S., Monat A. Personality. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, Inc., 1979. – 340 p.
735. Lieberman M. D., Schreiber D., Ochsner K. N. Is Political Cognition Like Riding a Bicycle? How Cognitive Neuroscience Can Inform Research on Political Thinking // Political Psychology. – 2003. – Vol. 24. – № 4. – P. 681–704.
736. Linton R. Kulturowe podstawy osobowoñci. – Warszawa: PWN, 1975. – 179 s.
737. Makota J. O pokorze // Ruch Filozoficzny. – 2002. – T. LIX. – № 4. – S. 633–642.
738. Massey R. Transactional Analysis and the Social Psychology of Power: Reflections Evoked by Jacobs’ “Autocratic Power” // Transactional Analysis J. – 1987. – Vol. 17. – № 3. – P. 107–120.
739. McGraw K. M., Hasecke E., Conger K. Ambivalence, Uncertainty, and Processes of Candidate Evaluation // Political Psychology. – 2003. – Vol. 24. – № 3. – P. 421–448.
740. Morgan S. Sex in the Head // J. of Applied Philosophy. – 2003. – Vol. 20. – № 1. – P. 1–16.

741. Morris J. P., Squires N. K., Taber Ch. S., Lodge M. Activation of Political Attitudes: A Psychophysiological Examination of the Hot Cognition Hypothesis // *Political Psychology*. – 2003. – Vol. 24. – № 4. – P. 727–745.
742. Nedelcheva T. Cultural Identity as an Anticipatory Identity // *Sociological Problems*. – 2002. – An. XXXIV: Special Issue. – P. 92–100.
743. Ondrejkovici P. K otózkam komplementarity kvalitativnego a kvantitativnego vėskumu (V sociológii vėchovy a mladeěe) // *Sociológia*. – 2003. – Ročník 35. – II. 4. – S. 333–350.
744. Perkowska H. Postmodernistyczna destabilizacja podmiotu // *Ruch Filozoficzny*. – 2002. – T. LIX. – № 3. – S. 683–697.
745. Persons and Their Growth: The Antropological and Psychological Foundations of PRH Education. – Poitiers: PRH – International, 1997. – 292 p.
746. Peterson Ch. Personality. – San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, 1988. – 642 p.
747. Phelps E. A., Thomas L. A. Race, Behavior, and the Brain: The Role of Neuroimaging in Understanding Complex Social Behaviors // *Political Psychology*. – 2003. – Vol. 24. – № 4. – P. 747–758.
748. Phillips T. Imagined Communities and Self-Identity // *Sociology*. – 2002. – Vol. 36. – № 3. – P. 597–617.
749. Piechowiak A. Filozoficzne podstawy rozumienia dobra wspólnego // *Kwartalnik Filozoficzny*. – 2003. – T. XXXI. – Zeszyt 2. – S. 5–35.
750. Realo A., Luik M. On the relationship between collectivism and empathy in the context of personality traits // *Trames: J. of the Humanities and Social Sciences*. – 2002. – Vol. 6 (56/51). – № 3. – P. 218–233.
751. Reykowski J. Motywacja, postawy prospoieczne a osobowońż: Wyd. II, zmien. – Warszawa: PWN, 1986. – 488 s.
752. Salner M. Defining Human Science: A Hermeneutic Analysis // *Saybrook Review. A Human Science Symposium: Toward a Clarification of Human Science*. – 1990. – Vol. 8. – № 1. – P. 47–59.
753. Samohvalov V. P., Crilov V. S. The Role of Myth as a Bridge in Human Consciousness // *Personal Mythology: Psychological Perspectives / Eds.: S. Krippner, Ch. M. Aanstoos: A Special Issue of the Humanistic Psychologist*. – 1990. – Vol. 18. – № 2. – P. 143–150.
754. Savage Ch. M. Fifth Generation Management: Integrating Enterprises through Human Networking. – Bedford: Digital Press, 1990. – 285 p.
755. Schildkraut D. J. American Identity and Attitudes Toward Official-English Policies // *Political Psychology*. – 2003. – Vol. 24. – № 3. – P. 469–499.
756. Siomski W. Wolnońż – jej znaczenie, rola i wańiejsze orientacje // *Ruch Filozoficzny*. – 2002. – T. LIX. – № 1. – S. 109–121.
757. Solomon Y., Warin J., Charlie L., Langford W. Intimate Talk Between Parents and Their Teenage Children: Democratic Openness or Covert Control? // *Sociology*. – 2002. – Vol. 36. – № 4. – P. 965–983.
758. Spinrad T. L., Stifter C. A., Donelan-McCall N., Turner L. Mothers' Regulation Strategies in Response to Toddlers' Affect: Links to Later Emotion Self-Regulation // *Social Development*. – 2004. – Vol. 13. – № 1. – P. 40–55.

759. *Spoieczna psychologia kliniczna / Pod red. H. Skk.* – Warszawa: PWN, 1998. – 576 s.
760. Steiner C. M. *The Seven Sources of Power: An Alternative to Authority // Transactional Analysis J.* – 1987. – Vol. 17. – № 3. – P. 102–104.
761. Stoddard S. *The Hospice Movement: A Better Way of Caring for the Dying.* – N. Y.: Vintage Books, 1978. – 368 p.
762. Swinburne R. *Istnienie Boga // Ruch Filozoficzny.* – 2003. – T. LX. – № 2. – S. 185–197.
763. Szepeke A. *Przemoc symboliczna w polskim dyskursie publicznym: Jan Paweł II – “Papież z Polski” // Przegląd Socjologiczny.* – 2003. – T. LII/1. – S. 235–262.
764. Jbkolka E. *The Adult’s Image and Attitude Toward Death // Studia Universitatis Babeo-Bolyai: Psychologia-Paedagogia.* – 2003. – Anul. XLVIII. – № 1. – P. 71–94.
765. Tarnowski K. *Wiara fundamentalna // Kwartalnik Filozoficzny.* – 2002. – T. XXX. – Zeszyt 3. – S. 5–40.
766. Taylor Ch. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity.* – Cambridge: Harvard University Press, 1989. – 613 p.
767. Terruwe A. A., Baars C. W. *Psychic Wholeness and Healing: Using ALL the Powers of the Human Psyche.* – N. Y.: Alba House, 1981. – 264 p.
768. Tulle E., Mooney E. *Moving to “Age-Appropriate” Housing: Government and Self in Later Life // Sociology.* – 2002. – Vol. 36. – № 3. – P. 685–702.
769. Underhill E. *Mysticism: The Nature and Development of Spiritual Consciousness.* – Oxford: Oneworld, 1993. – 535 p.
770. Vincent N. *Psychotherapy as An Easter Egg Hunt: A Modest Proposal on Power // Transactional Analysis J.* – 1987. – Vol. 17. – № 3. – P. 99–101.
771. Wajcman J., Martin B. *Narratives of Identity in Modern Management: The Corrosion of Gender Difference? // Sociology.* – 2002. – Vol. 36. – № 4. – P. 985–1002.
772. Watson N., McKie L., Hughes B., Hopkins D., Gregory S. *(Inter)Dependence, Needs and Care: The Potential for Disability and Feminist Theorists to Develop an Emancipatory Model // Sociology.* – 2002. – Vol. 38. – № 2. – P. 331–350.
773. Wiatr J. J. *Socjologia zaangażowania: Szkice o socjologii i polityce.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1965. – 212 s.
774. Wiatr J. J. *Socjologia stosunków politycznych.* – Warszawa: PWN, 1977. – 576 s.
775. Wilkinson T. M. *Last Rights: the Ethics of Research on the Dead // J. of Applied Philosophy.* – 2002. – Vol. 19. – № 1. – P. 31–41.
776. Winkielman P., Berridge K. *Irrational Wanting and Subrational Liking: How Rudimentary Motivational and Affective Processes Shape Preferences and Choices // Political Psychology.* – 2003. – Vol. 24. – № 4. – P. 657–680.
777. Wolsza K. *Doświadczenie transcendentalne i transcendentalia // Ruch Filozoficzny.* – 2003. – T. LX. – № 2. – S. 247–259.

778. Wray S. Women Growing Older: Agency, Ethnicity and Culture // *Sociology*. – 2003. – Vol. 37. – № 3. – P. 511–527.
779. Wyness M., Harrison L., Buchanan I. Childhood, Politics and Ambiguity: Towards an Agenda for Children's Political Inclusion // *Sociology*. – 2004. – Vol. 38. – № 1. – P. 81–99.
780. Yashkin A. Hypertext: Myths and Reality // *Мова і культура*. – Вип. 6. – Т. II: Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К.: Видавн. дім Дм. Бураго, 2003. – С. 373–378.
781. Yoon Y.-K. Power Cycle Theory and the Practice of International Relations // *International Political Science Review*. – 2003. – Vol. 24. – № 1. – P. 5–12.
782. Zimbardo Ph. G., Ruch F. L. *Psychology and Life*. – Glenview: Scott, Foresman and Company, 1975. – 800 p.

